

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (132) 2024
сәуір-мамыр-маусым

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСУРОВ НҮРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
ТОРЫБАЕВА ЖӘМИЛА ЗАХАНҚЫЗЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

Индекс: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский. Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/

DANIŐMA KURULU

FİİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Serdali Becigıt	- Doç. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Abuseyıtov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/

ФИЛОЛОГИЯ

UDC 398.3; IRSTI 17.71.01

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.39>Ye. ARGYNBAYEV

*PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz*

“PETRIFICATION” MOTIF IN KAZAKH LEGENDS

Abstract. Kazakh culture has a rich mythological heritage, and Kazakh legends are an important source for reflecting on the history, beliefs, and values of the Kazakh people. This article focuses on the motif of petrification, which is frequently seen in Kazakh legends. Petrification is the most common type of shape-shifting motif, where a superior power turns living or inanimate elements into stone to save them from disaster or to punish them. It features examples of people, animals, houses, and other things being petrified. This can happen when individuals beg god to get them out of difficult situations, punish enemies, or help them cope with deep sadness. Being petrified is a punishment for the bad and a salvation for the good. This study examined 15 Kazakh legends and classified the motif of petrification under six types: 1) petrification due to the wrath of God; 2) petrification due to one’s wish or someone else’s prayer; 3) petrification due to a curse; 4) petrification due to Exhaustion and inability to fight; 5) petrification due to sadness; and 6) petrification of a dead animal. Furthermore, based on the motif of petrification, the legends’ underlying meaning and educational value were defined and their significance was unfolded.

Keywords: Kazakh legends, shape-shifting, petrification, toponomic legends, motif.

Е. Арғынбаев

*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz*

Қазақ аңыздарында «тасқа айналу» мотиві

Аңдатпа. Қазақ аңыздары мен мифологиялық мұрасы бай қазақ мәдениетінің маңызды бөлшегін құрайды. Аңыздар – қазақ халқының тарихын, наным-сенімдері мен құндылықтарын көрсететін елеулі дереккөздер. Бұл мақалада қазақ аңыздарында жиі кездесетін тасқа айналу мотиві қарастырылды. Ең жиі кездесетін құбылу мотивтерінің бірі саналатын тасқа айналу – аңыздағы жанды және жансыз элементтердің жазаға тартылуы немесе пәлекеттен құтқарылуы үшін құдіретті күш тарапынан тасқа айналдырылу процесі. Онда адамдардың, жануарлардың, үйлердің және басқа да заттардың тасқа айналу мысалдарын көруге болады. Бұл процес адамдар Құдайдан өздерін қиын жағдайдан алып шығуын, жауларын жазалауын немесе терең қайғыны жеңуге көмектесуін сұрап, тасқа айналдыруды қалағанда жүзеге асады. Тасқа айналу жақсылар үшін құтылу болса, жамандар

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Argynbayev Ye. “Petrification” Motif in Kazakh Legends // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 7–15. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.39>

***Cite us correctly:**

Argynbayev Ye. “Petrification” Motif in Kazakh Legends // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 7–15. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.39>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 19.06.2024

үшін жазаға тартылу болып табылады. Мақалада 15 қазақ аңызы қарастырылып, аталмыш мотив тасқа айналуның себептері (тасқа айналу түрлері) бойынша: 1) Алланың қаһарымен тасқа айналу; 2) Өз еркімен немесе басқаның дұғасымен тасқа айналу; 3) Қарғыспен тасқа айналу; 4) Шаршағаннан, соғыса алмаудан тасқа айналу; 5) Қайғыдан тасқа айналу; 6) Өлген жануардың тасқа айналуы секілді алты топқа жіктеліне отырып зерттелді. Сонымен қатар, тасқа айналу мотиві негізінде аңыздардың астарлы мағынасы мен тәрбиелік мәні айқындалып, маңыздылығы көрсетілді.

Кілт сөздер: қазақ аңыздары, құбылушылық, тасқа айналу, топономикалық аңыздар, мотив.

Е. Аргынбаев

PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz

Мотив “окаменения” в казахских легендах

Аннотация. Казахские легенды и мифологическое наследие являются важной частью казахской культуры. Легенды являются важными источниками, отражающими историю, верования и ценности казахского народа. В данной статье рассматривается мотив окаменения, который часто встречается в казахских легендах. Один из наиболее распространенных мотивов трансформации, окаменение – это легендарный процесс превращения одушевленных и неодушевленных элементов в камень определенной мощной силой для наказания или избавления от зла и беды. В легендах можно увидеть примеры превращения в камень людей, животных, домов и других объектов. Этот процесс происходит, когда люди хотят обратиться в камень, прося Бога вывести их из трудной ситуации, наказать своих врагов или помочь им преодолеть глубокую скорбь. Обращение в камень – спасение добром и наказание зла. В статье рассмотрены 15 казахских преданий, а причины окаменения (виды обращения в камень) следующие: 1) окаменение Божьим гневом; 2) превращение в камень по своей воле или по чужой молитве; 3) превращение в камень проклятием; 4) превращение в камень из-за усталости и неумения сражаться; 5) превращение в камень от горя; 6) процесс превращения в камень изучается в разделенных шести группах, подобно превращению мертвого животного в камень. Кроме того, на основе мотива окаменения определены основной смысл и воспитательное значение сказаний, показана их значимость.

Ключевые слова: казахская легенда, превращение, окаменение, топономические легенды, мотив.

Introduction

Legends are a type of folk narrative that can cover a wide range of subjects such as the creation of the universe, historical events and figures, supernatural beings, and religious events. They do not have a fixed style or structure and are usually told in simple language. Despite containing extraordinary elements, many legends are believed to be true. The study of legends began in the 19th century and became more popular in the first half of the 20th century. Legend, defined as “a story about a real or imaginary, specific person, event or place” and is used called by various Turkic tribes under various names such as “epsane”, “rivayet”, “mif”, “legenda”, “añyz”, “añyz-eñgime”, “ekiyet”, “aityv”, “tavruh”, “kuu-chyn”, “kep-kuuchyn”, “kip-choh”, “choh-chaah”, “toolchurgu chagaa”, toogu chugaa”, tolchurgu bolgas toogu chugaalar”, “erbek”, “kepseen”, “sehen”, “kessel”, and “bilirgi sehen” [1, p. 144; 2, pp. 1-2; 3, pp. 89-90].

The legend genre in Kazakh Soviet Folklore is called “aңыз”. It was first defined as a distinct genre by Mukhtar Awezov, who described it as “the story about people who lived in history, created by the people” in his work with Sobolev [4, p. 123]. According to Seyit Kaskabasov, a late Kazakh folklorist, “aңыз” refers to the verbal genealogy of a place, people, tribe, or event that took place in a region. Kaskabasov also coined the term “epsana-hikayat” to describe folk narratives that lie between “aңыз” and fairy tales, being more fantastic and imaginative than “aңыз” and more realistic than fairy tales [2, p. 10; 4, p. 149]. The legend genre carries traces from all literary texts based on narration principles. It combines the historicity of the epic, the extraordinariness of the tale, and the sanctity of the myth. The richness of the legend genre’s subject matter has made it difficult to define [5].

Legends often contain a prominent feature known as “shape-shifting”. This involves the transformation of living or inanimate elements into a different shape than their current form by a superior power. The purpose of this transformation is usually to punish or save them from a disaster. Shape-shifting can occur through prayer or curses and is considered a salvation for the good and a punishment for the bad. In other words, willful shape-shifting is a result of a prayer to be saved from a disaster is salvation, while a person or any being shape-shifting due to a curse or the Creator’s anger is a punishment. Legends that include this motif often explain the reason, formation, and origin of something. This is a common motif among Turkish communities, including the Kazakhs. Metin Ergun has classified legends related to shape-shifting into 12 groups based on the new form taken by the human, animal, or creature. Ergun’s work, titled “Motif of Change in the Legends of the Turkic World,” provides extensive discussion on the subject of shape change in Turkic legends.

- 1) Petrification
- 2) Shape-shifting into an animal
- 3) Shape-shifting into a plant
- 4) Shape-shifting into a mountain, hill, and soil
- 5) Shape-shifting into a sea, lake, river, and spring
- 6) Shape-shifting into a celestial object
- 7) Shape-shifting into a supernatural being
- 8) Shape-shifting into a natural event
- 9) Shape-shifting into a mine
- 10) Shape-shifting into another human
- 11) Being deformed
- 12) Incomplete explanations [2, pp. 174–175].

The shape-shifting motif commonly includes petrification, which refers to the act of turning a person, animal, plant, or object into stone. There are various reasons why someone or something may be turned into stone. It could be the result of a curse, or a punishment from God for committing sins. In some cases, individuals may even wish to be petrified to escape a difficult situation (Kınacı, 2008). The main theme in stories involving petrification is often “punishment”, but psychological states such as “fear”, “shame”, “salvation”, and “helplessness” also play a significant role. In this study, 15 Kazakh legends were examined, and the petrification motif was identified according to the following criteria: 1) petrification due to the wrath of God; 2) petrification due to one’s wish or someone else’s prayer; 3) petrification due to a curse; 4) petrification due to Exhaustion and inability to fight; 5) petrification due to sadness; and 6) petrification of a dead animal.

Research method and materials

As part of the study, fifteen legends that were identified during the literature review were analyzed, with a specific focus on the “petrification” motif. The chosen legends underwent multiple examinations, evaluations, and classifications, and were categorized based on the reasons of

petrification. The research method involved the detailed analysis, classification, and interpretation of the legends. The aim was to uncover the underlying reasons and social messages behind the petrification motif in Kazakh legends.

The primary medium in which the petrification motif is most commonly encountered is toponymic legends. Consequently, the current study utilized the volume titled “Toponymic Legends” from the “The Word of Ancestors” series, comprising one hundred volumes, as the principal source. Furthermore, additional sources, such as the “Anthology of Steppe Folklore,” “National Sacred Objects of Kazakhstan,” and “Regional Sacred Objects of Kazakhstan,” were also consulted.

Furthermore, as the petrification motif is commonly found in the legends of the Turkic World, Turkish academic articles, dissertations, and monographs on the subject were also reviewed, drawing upon the works of authors such as Ergun, Fedakar, Balaban, and Kınacı.

Results and discussion

Petrification due to the Wrath of God

In legends, one of the reasons for petrification is the wrath of god. This is caused by the lack of appreciation, ungratefulness, or great disrespect by the petrified person towards the blessings and the sacred things that God has given. In the tale of “Baybishetas pen Kelintas” (The Mother-in-law’s Stone and the Bride’s Stone), the mother-in-law and the bride, who were living a comfortable life in abundance and prosperity but constantly fighting with each other, were petrified by God. God gets angry and says “*You do not deserve the riches I gave you. Let alone a daughter-in-law with such good fortune and blessings*” [6, p. 109]. God punished them for not appreciating what they had and creating unrest despite living in abundance. It is important to note that there is no prayer or curse for petrification in this legend. The story emphasizes the conflict between the bride and her mother-in-law, a situation that is common in society and sends a message that God does not approve of such unrest and conflict.

Petrification Due to One’s Wish or Someone Else’s Prayer

In most of the Kazakh legends we examined, shape-shifting usually occurs through prayer. The oppressed, who are attacked by the enemy, whose lives are in danger, and who want to protect their lives and honor, pray to God to petrify them or their enemies. Because petrification is a salvation for the oppressed and a punishment for the oppressors.

According to one of the legends about the Akyrtas palace complex located in the Turar Ryskulov District of the Jambyl Province, the inhabitants of Akyrtas encountered great danger. The people were attacked by the enemy and suffered greatly. The enemy wanted to enslave young men and took young girls as concubines. The people of Akyrtas begged God to save them from this difficult situation and prayed: “*Oh, Creator, instead of enslaving us to these infidels, you take our lives and petrify our bodies so that no arrow can pierce and no sword can cut.*” God accepts the people’s prayers and petrifies them together with their houses and properties [7, p. 128].

A legend called “Muhambet Baydyñ Kyzy” (Rich Muhambet’s Daughter) tells of a Muslim village that was attacked by Russians. Muhambet, a rich man of the village, and his friends try to resist. Meanwhile, Muhambet’s wife escapes to the mountain with her baby and other villagers, carrying a cauldron with her and Muhambet’s daughter and her forty friends are out for a walk, see the Russians, and run away to the mountains. Muhambet and his friends are eventually defeated. Muhambet’s wife sees the enemy killing her husband and that the Russians are approaching them. She prays to the Creator, saying “*Oh God, petrify me instead of being captured by the Russians*”. Unaware of the enemy’s attack, the girls also return to the village, see the Russians, and run away to the mountains. Finally, with no place left to escape, the girls beg, “*Oh Creator, petrify us instead of letting us fall into the hands of these infidels.*” Right then thunder rumbles, a storm breaks out, snow mixed with rain and fog covers the mountain top. The legend says that the girls are petrified, and

the Russians were horrified and driven insane by the sight [8, pp. 304–305]. It is worth noting that the legend specifically mentions that the village residents are Muslim, Muhambet is a Muslim name, and the women did not want to be captured by the infidel Russians.

The “Kyryk Kyz” (Forty Girls) legend tells the story of girls attacked by enemies who were petrified after praying to God. According to the legend, a family was preparing to marry their daughter to her fiancé. The girls of the village went out to meet their brother-in-law when they heard he and the in-laws were approaching. Suddenly, they saw a cloud of dust rising into the air and heard shouts. The enemy had attacked the village, and the people preparing for the wedding were defeated before they could fight. The girls who went out to the countryside saw their villages destroyed and cried out to God, “*Oh Lord, our home was destroyed, burned, and turned into ashes. Deliver us from the tyranny of the enemy and petrify us.*” God accepted their prayers and turned the forty girls and their camels into stone. He also petrified the commander of the enemy soldiers, who attacked their homeland, into a dog-shaped stone and his soldiers into crows [9, p. 369]. This legend involves two shape-shifting motifs: turning into stone and turning into a bird. While God petrified the girls upon their prayers as a means of salvation, he turned the commander of the enemy army into a dog-shaped stone and soldiers into unpleasant and ugly crows as a punishment.

Some numbers hold a significant importance among Turkic people, particularly Kazakhs. For instance, numbers three, seven, nine, and forty have diverse meanings in folk literature texts such as myths, legends, and fairy tales. This can be seen in the petrification legends that we analyzed in this article. The number forty, in particular, is quite common. One example is the legend named “Shilter Auliye (Saint) and His Forty Friends”. According to the legend, one day Shilter Auliye and his forty friends were traveling when they decided to stop and rest at the foot of Kazygurt Mountain. After eating, drinking, and resting, they started praying. While they were praying, bandits came down from the mountain and attacked them. Despite this, Shilter Auliye and his friends did not disrupt their prayers. The Shilter Auliye prayed to Allah as follows: “O Allah, do not let us fall into the hands of the enemy. Petrify us instead of making us captive to the enemy.” Shilter Auliye’s prayer was answered, and he and his friends were petrified on the spot [10, p. 209].

There is a camel-shaped stone lying 7-8 kilometers south of Kultobe castle, which is known as “Kyzauliye” (Girl Saint) among the locals. Towards the north of the place, there is a spot named “Taskelinshek” (Stone Bride). According to the legend, Kyzauliye and her aunt were migrating when they noticed enemy soldiers approaching. They tried to escape but realized that they could not get away. To avoid being captured and tortured, the young girl suggests “*becoming a stone bride instead of being captured and tortured by the enemy.*” Her aunt turns to stone, and she along with the camels turns to stone too. In this legend, the young bride turns into stone with the prayer of her sister-in-law. This means that someone who does not want to be harmed prays to be petrified, and as a result, shape-shifting occurs [8, p. 293].

According to legends, people pray to be petrified when they’re in a humiliating situation or to escape from danger. In the legend “Karajal”, a girl runs away with her lover without her family’s consent. When she realizes that her father’s men are following them, she prays to God saying “*Instead of coming back with this shame, let me be swallowed by the ground*”. As they are about to be caught, the ground splits open, the two lovers are petrified and swallowed by the ground. The manes of their horses remain above the ground, hence the name of the place is Karajal (Black Mane) [10, p. 161; 8, pp. 293–294].

Petrification Due to a Curse

Curses are formulaic expressions uttered when people feel helpless, in pain, exposed to evil, or treated unfairly. The purpose of these words is to help them relax and calm down. Curses also appear in shape-shifting motifs in legends. Of fifteen legends related to the motif, three involve a curse.

In the legend called “Kelinshektau” (Bride Mountain), the girl who is about to get married is petrified due to her father’s curse. The reason is the girl’s greed, which angers her father. The rich man who marries his only daughter fills her dowry with the most beautiful and expensive items. The man prepares his daughter’s dowry and sends her off with the groom. As they travel, the daughter inspects the dowry and notices a wedding bowl made from apricot wood among the valuable items of gold, silver, and silk. She remarks “*My father acted stingily and didn’t cast the dog’s bowl from silver*” and sends the groom back to her father’s house. Upon hearing this, the father, who spent all his wealth on his only daughter’s dowry, gets angry and curses his daughter saying “You feel no pity for your father at all, you have a heart of stone, then be a stone.” As a result, the bride and her procession are petrified on the spot [10, p. 127; 8, p. 288].

In the legend of “Tuyetas” (Camel Stone), a harmful camel that bites and kills people is petrified due to the curse of the villagers. The plateau where the camel is petrified is now known as the “Tuyetas” plateau. According to the narrative, a camel appears in one of the villages out of nowhere, and it attacks and kills anything that crosses paths with it, including humans. Despite their best efforts, the villagers can’t capture the camel, which caused significant damage to their property and lives. As a result, the people in the village came together and cursed the camel, saying “*Don’t survive this night, don’t get up from where you sleep, and stones rain down on you.*” When they woke up the next morning, they discovered that the camel was petrified, thus ending their troubles [8, p. 289].

A legend called “Kogershin” (Dove) involves petrification due to a curse. The story is about a wealthy man named Tasbas, who belonged to the Karjas tribe of the Kazakhs. He has many animals. So he decides to drive out the people of the neighboring Aydabol tribe from their homeland so that his animals can graze there. However, most people object and a big fight breaks out between the two tribes. Tasbas’ sister, named Kogershin, was married to a member of the Aydabol tribe. When she hears about the fight, she decides to make peace between the two parties. Since she can’t find a horse to reach the area quickly, she set out on a camel. However, the camel moves too slowly, so she turns into a bird and flies over the fighting area. Wherever Kogershin passes, people stop fighting and start making peace. They curse Tasbas for causing such a fight, and their curse is fulfilled as he is petrified [10, p. 135].

In Kazakh legends, shapeshifting can take different forms, such as turning into an animal, plant, bird, or stone. One legend, called “Kogershin”, involves the motif of turning into a bird as well as petrification. Interestingly, Tasbas’ older sister is named Kogershin, which means Dove, a bird that symbolizes peace [11, p. 177].

In the examined legends, petrification is often associated with a prayer or a curse. In nine out of the fifteen legends, a prayer or curse is used to petrify someone, either as a way of escaping a difficult situation or to punish those who had harmed or would harm them. This belief in the power of prayers and curses in difficult situations helped to strengthen people’s faith and trust in these legends, which were often used as a means of educating society.

Petrification Due to Exhaustion and Inability to Fight

According to Kazakh legends, not only the oppressed people but also heroes and brave men are petrified into stones or mountains due to reasons such as exhaustion, weakness, and inability to fight. The legend of “Uykydagy Batyr” (Sleeping Hero) is an example. According to the legend, a seven-headed dragon comes and settles near a peaceful village, and demands from the villagers to bring seven horses, cows, sheep, and people every day, or else he will harm the village. The villagers have no other choice but to accept the dragon’s request and begin to fulfill its demands. One day, as the villagers carrying the goods the dragon demanded, they meet a brave man on the road. Hearing the incident, this brave man takes his diamond sword and sets out alone to slay the dragon. He fights the dragon for seven days, cuts off its seven heads, and falls asleep there, exhausted. With a last effort, the dragon raises its uncut head and lashes out at the sleeping warrior.

And the hero is petrified. After that, people called this stone “Uykydagy Batyr” [8, p. 304]. As can be seen, the hero fell asleep due to exhaustion after the battle, and the dragon spit fire at him, causing him to petrify. It is noteworthy that the hero’s body turns into stone rather than ash. Therefore, it is likely that the hero was petrified even before the dragon spat fire, or that he was petrified by God to prevent the dragon from harming him.

In the “Jeke Batyr” legend, there is a similar petrification motif. The story tells of a hero who lives in a poor village. He is both strong and good-hearted and is saddened by the poverty and distress his people are going through. The village is constantly being attacked by enemies, and there is no unity or solidarity among the villagers. One day, a young brave man sets out on a journey to seek luck and wealth for his people. On the road, he meets other heroes and calls on them to join forces and become an army together. He explained that it is easy for the enemy to defeat them alone, but difficult when together. However, the heroes he encountered do not listen and go their separate ways. The young hero meets the enemy first, but even with his strength, he cannot cope with the large enemy army alone. The young hero is left blind and deaf due to his injuries, and eventually, his strength gives out. He collapses where he is, and petrified into a stone mountain, falling into an eternal sleep. Legend has it that the “Jeke Batyr” mountain was formed this way [10, pp. 113–114].

In both the Uykydagy Batyr and the Jeke Batyr legends, the reason for petrification is not clear. Unlike the other examined legends, neither a prayer nor a curse causes the petrification and there is neither the wrath of God nor a wish to be petrified. In the first legend, Hero, who fell asleep after being exhausted from his battle with the dragon, turns into stone when the dragon, which is not fully dead, breathes fire on him. On the other hand, Jeke Batyr gets too tired to fight the enemy and is petrified where he stands.

Petrification due to Sadness

Sadness is a common emotion that people experience in response to negative events such as loss, disappointment, trauma, frustration, or failure. It can have profound effects on a person’s inner world and negatively affect their life. When people feel deeply saddened, they may struggle with thoughts of detaching from life to alleviate or end their pain. It is worth noting that sadness, if not addressed, can lead a person to contemplate suicide. This can be seen in the legend called “Altaytas”, where the hero is petrified due to his profound sadness. In this legend, a young man named Altay, who lost his lover and best friend, is devastated by grief and is petrified. According to the legend, Altay, a boy from a poor family, falls in love with Sulushash, a girl from a wealthy family. Despite their love for each other, Sulushash’s father arranges her marriage to a rich man. In response, Sulushash, Altay, and Altay’s friend Kaysar run away from the village. They cross a big river and take refuge in the nearby forest. One day, while the men are out hunting, Kaysar accidentally falls off a cliff and dies. At the same time, Sulushash’s fiancé and his men set fire to the forest where they are hiding. Sulushash jumps into the river to escape the flames but tragically drowns. Altay, devastated by the loss of his friend and lover, searches for Sulushash and finds her helmet in the river. Overwhelmed with sadness, Altay is petrified on the bank of the river [6, p. 111].

Petrification of a Dead Animal

There are legends in which animals, goods, houses, bridal processions, caravans, etc. are petrified together with humans. Other petrified objects and animals usually stay in the background of the narrative. That is to say, they are petrified along with the person who wishes to turn into stone. However, in some Kazakh legends, prominently animals are petrified. One of these is the “Burabay” legend. According to the legend, a white-headed male camel (bura) makes Kokshetau its home. This camel is so beautiful that it amazes everyone who sees it. One day, a brave man shoots it while hunting. The camel, which was seriously injured, escapes by going around the high mountain and then, it collapses and lays down. The sound of the camel’s cries was so painful that

no one could approach it. After the sound stops, the hunter takes his comrades with him and goes to where the camel is. They saw that it was petrified, and a small lake had formed from its tears. The people called this lake “Burabay” [10, p. 94]. There are Anatolian legends, which include the petrification of camels. However, camels are usually not the main focus of these legends. In these stories, the petrified camels are often part of a bridal procession or a merchant’s caravan. Camels are petrified along with their owners. In contrast, the Kazakh legend differs from the Anatolian one since the camel is the main character in the first one [12].

In another legend called “Jayik Özeni” (Jayik River), the buried head of a dead horse grows into a mountain over time [6, pp. 111–112]. Unlike other legends, in this story, the petrification happens gradually over time. The reason why the horse’s head is petrified is not clear. Nonetheless, it is remarkable as it differs from the others.

Conclusion

Petrification is a recurring motif in Kazakh legends. This motif can appear due to various reasons, such as prayer, curse, sadness, and exhaustion. It features examples of people, animals, objects, houses, and other things being petrified. This can happen when individuals beg god to get them out of difficult situations, punish enemies, or help them cope with deep sadness. There are also examples of heroes petrified due to exhaustion, inability to fight, or sadness.

Examination of these legends revealed clues about the values, beliefs, and social norms of the society through the petrification motif. The legends delve into topics such as how people respond to difficulties when they resort to prayer or curse, and the consequences of their actions. For instance, individuals may be petrified due to their moral shortcomings, ingratitude, jealousy, ambition, or disrespectful behavior toward supernatural beings. Whereas brides or girls choose to be petrified to protect their honor and avoid capture by enemies. This motif serves as a reminder of moral values and is often used as a form of punishment or advice. It also reflects the importance given to nature, animals, and beings in Kazakh culture. The various reasons for petrification reflect the traditional Kazakh way of thinking and living.

The petrification motif has been passed down from generation to generation, ensuring the continuation of Kazakh cultural heritage. And it served to transfer the history, beliefs, and values of the Kazakh people from generation to generation.

BIBLIOGRAPHY

1. Oğuz O. ve diğerleri. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2013. – 542 s.
2. Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi (2 cilt). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 184 s.
3. Fedekar P.D. Karakalpak Efsaneleri: İnceleme-Metinler: Yayımlanmamış Doktora Tezi. – İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. – 491 s.
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы: Зерттеулер. 1-том. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
5. Balaban T. Amasya Taş Kesilme Efsaneleri ve Motifleri // Turkish Studies. – 2013. – №8/8 (Summer). – S. 1671–1686.
6. Абдуллина А.Б. Мифтік фольклор: Оқу құралы. – Ақтөбе: Принт-А, 2014. – 193 б.
7. Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 б.
8. Дала фольклорының антологиясы (он томдық). Прозалық фольклор: Аңыздар. 8-том. – Алматы: Brand Book, 2020. – 472 б.
9. Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
10. Бабалар сөзі (жүз томдық). Топонимдік аңыздар. 80-том. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.
11. Hancherlioglu O. Dünya İnançları Sözlüğü. – İstanbul: Remzi Kitapevi, 2013. – 575 s.
12. Kınacı C. Saken Seyfullin’in “Kökşetav” Manzumesi ve “Taş Kesilme” Motifi // Millî Folklor. – 2008. – №78. – S. 109–113.

REFERENCES

1. Oğuz O. ve diğerleri. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı [Turkish Folk Literature Handbook]. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2013. – 542 s. [in Turkish]
2. Ergun M. Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi (2 cilt) [The Motif of Change in Turkic World Legends (2 volumes)]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 184 s. [in Turkish]
3. Fedakar P.D. Karakalpak Efsaneleri: İnceleme-Metinler [Karakalpak Legends: Review-Texts]: Yayınlanmamış Doktora Tezi. – İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. – 491 s. [in Turkish]
4. Qasqabasov S. Qazaqtyn halyq prozasy: Zertteuler [Kazakh folk prose: Research]. 1-tom – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
5. Balaban T. Amasya Tash Kesilme Efsaneleri ve Motifleri [Amasya Petrification Legends and Motifs] // Turkish Studies. – 2013. – №8/8 (Summer). – S. 1671–1686. [in Turkish]
6. Abdullina A.B. Miftik folklor [Mythic folklore]: Oqu quraly. – Aqtobe: Print-A, 2014. – 193 b. [in Kazakh]
7. Qazaqstannyn jalpyulttyq qasietti nysandary [National sacred objects of Kazakhstan]. – Astana: Foliant, 2017. – 496 b. [in Kazakh]
8. Dala folklorynyn antologiasy (on tomдық). Prozalyq folklor: Anyzdar. 8-tom [Anthology of steppe folklore (ten volumes). Prose folklore: Legends. Volume 8.]. – Almaty: Brand Book, 2020. – 472 b. [in Kazakh]
9. Qazaqstannyn onirlik qasietti nysandary [Regional sacred objects of Kazakhstan]. – Astana: Foliant, 2017. – 504 b. [in Kazakh]
10. Babalar sozi (juz tomдық). Toponimdik anyzdar. 80-tom [The word of ancestors (one hundred volumes). Toponymic legends. Volume 80]. – Astana: Foliant, 2011. – 416 b. [in Kazakh]
11. Hancherlioglu O. Dunya Inanchlary Sozlugu [Dictionary of World Religions]. – Istanbul: Remzi Kitapevi, 2013. – 575 s. [in Turkish]
12. Kynajy C. Saken Seyfullin'in “Kokshetav” Manzumesi ve “Tash Kesilme” Motifi [Saken Seyfullin's “Kokshetav” Poem and the “Petrification” Motif] // Millî Folklor. – 2008. – №78. – S. 109–113. [in Turkish]

ӘОЖ 821.512.122.09; МҒТАР 17.82.31
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>Қ.С. ҚАЛЫБЕКОВА¹, О. СӨЙЛЕМЕЗ², А.Д. БЕКҚҰЛОВА³✉¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: 1kalam09@mail.ru²доктор, профессор, Кастамону университеті
(Түркия, Кастамону қ.), e-mail: soylemezo@yahoo.com³Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: aynash.1979@mail.ru**«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ» ЕЖЕЛГІ НАНЫМ-СЕНІМДЕР КӨРІНІСТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада «Қорқыт ата кітабындағы» жырларда көрініс табатын оғыз тайпаларының көне наным-сенімдері мен ежелгі түркі халықтарының мифтік элементтері және шамандық нанымдарына байланысты дүниеге келген көне сюжеттер арнайы қарастырылады. Сонымен қатар, «Қорқыт ата кітабында» ерте заманның дүниетанымы мен кейінгі дәуірдің идеологиясы, шамандық сана мен исламдық түсініктің ұштаса келе, тұтас әрі күрделі синкреттік түрде көрініс табатыны баяндалады. «Қорқыт ата кітабынан» мифтік сарындағы мотивтердің ұқсастығы жоқ, бөлек үлгілерін ұшыратуға болатыны айтылады. Түркі халықтарының нанымдары мен әлемнің жаратылысы турасында дүниеге келген мифтік түсініктері жақсы сақталғандығы жайында сөз қозғалады.

Мақаланы жазуда белгілі ойшыл ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары берілген зерттеу еңбектері қарастырылды. Кітап исламдық құндылықтарды қабылдаған кезеңде хатқа түскенімен, жырларда ескі нанымдардың көп өзгеріске ұшырамағандығы зерттеу нысанына айналады. Қорқыт ата мұрасының мәдениет, әдебиет пен тарих үшін аса құнды дүние екендігі белгілі. Сонымен қатар, Қорқыт жайлы деректердің де шындыққа жанаспайтын тұстары зерттеуді қажет етеді. Сол себепті заман озса да өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі екендігі айтылады.

Кілт сөздер: Қорқыт, наным-сенім, болмыс, сюжет, эпос, әдет-ғұрып, фольклор.

K.S. Kalybekova¹, O. Soylemez², A.D. Bekkulova¹¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Karaganda Technical University
named after A. Saginov (Kazakhstan, Karaganda), e-mail: 1kalam09@mail.ru²Doctor, Professor, Kastamonu University
(Turkey, Kastamonu), e-mail: soylemezo@yahoo.com¹Lecturer of Karaganda Technical University named after A. Saginov
(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: aynash.1979@mail.ru**Manifestations of ancient beliefs in “The Book of Korkyt Ata”*****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қалыбекова Қ.С., Сөйлемез О., Бекқұлова А.Д. «Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімдер көріністері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 16–25. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>

***Cite us correctly:**

Qalybekova Q.S., Soilemez O., Bekkulova A.D. «Qorqyt ata kitabyndagy» ejelgi nanym-senimder korinisteri [Manifestations of ancient beliefs in “The Book of Korkyt Ata”] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 16–25. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.40>

Мақаланың редакцияға түскен күні 11.10.2023 / қабылданған күні 12.06.2024

Abstract. The article specifically examines the ancient beliefs of the Oguz tribes and the mythical elements of the ancient Turkic peoples, reflected in the songs “The Book of Korkyt Ata”, and ancient plots born in connection with shamanic beliefs. In addition, the Book of Korkyt Ata tells about the worldview of the early time and the ideology of the late epoch, about the combination of shamanic consciousness and Islamic understanding, which manifests itself in a holistic and complex syncretic form. It is also said that in the motifs of the mythical melodies in the “The Book of Korkyt Ata” one can find individual samples that do not have similarities. The word about the good preservation of the beliefs of the Turkic peoples and mythical ideas about the creation of the world is touched upon.

When writing the article, research papers were considered, which cited the analyses and conclusions of well-known scientific thinkers. The object of the study is the fact that, although the book got into writing during the period of adoption of Islamic values, the old beliefs have not undergone much change. It is known that the heritage of Korkyt Ata is a valuable asset of culture, literature and history. In addition, some data about Korkyt are also not true, which still needs to be studied. The article says that this is one of the topics that does not lose its relevance.

Keywords: Korkyt, faith, being, plot, epic, customs, folklore.

К.С. Калыбекова¹, О. Сойлемез², А.Д. Беккулова¹

¹кандидат филологических наук, доцент, Карагандинского технического университета имени А. Сагинова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: 1kalam09@mail.ru

²доктор, профессор, Университет Кастамону (Турция, г. Кастамону), e-mail: soylemezo@yahoo.com

¹преподаватель Карагандинского технического университета имени А. Сагинова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: aynash.1979@mail.ru

Проявления древних верований в «Книге Коркыт Ата»

Аннотация. В статье конкретно рассматриваются древние верования огузских племен и элементы мифологии древних тюркских народов, отраженные в песнях «Книга Коркыт Ата», а также древние сюжеты, родившиеся в связи с шаманскими верованиями. Кроме того, Книга Коркыта Ата рассказывает о мировоззрении раннего времени и идеологии поздней эпохи, о сочетании шаманского сознания и исламского понимания, которое проявляется в целостной и сложной синкретической форме. Также говорится, что в мотивах мифических мелодий в «Книге Коркыт Ата» можно найти отдельные образцы, не имеющие сходства. Затрагивается слово о хорошей сохранности верований тюркских народов и мифических представлений о сотворении мира.

При написании статьи были рассмотрены научные работы, в которых цитировались анализы и выводы известных ученых-мыслителей. Объектом исследования является тот факт, что, хотя книга была написана в период принятия исламских ценностей, старые верования не претерпели особых изменений. Известно, что наследие Коркыт Ата является ценным достоянием культуры, литературы и истории. Кроме того, некоторые данные о Коркыте также не соответствуют действительности, что еще нуждается в изучении. В статье говорится, что это одна из тем, которая не теряет своей актуальности.

Ключевые слова: Коркыт, вера, бытие, сюжет, эпос, обычаи, фольклор.

Кіріспе

«Қорқыт ата кітабы» түркі әдебиеті тарихында ежелгі дәуірлерден жазба түрде жеткен, бірақ кітаби эпос әдебиеттің әсеріне көп ұшырамаған, оғыз-қыпшақ дәуірін толық сипаттай алатын әдеби-фольклорлық мұра ретінде сөз өнеріндегі поэтикалық көркемдігі, тарихи

деректілігі мен шежірелік сипаты, ежелгі наным-сенімдік болмысы арқылы барша әлемге әйгілі болған кесек тұлғалы, батырлық эпостық шығарма. Ондағы батырлық эпостық жырлар мен аңыз әңгімелердің дені ежелгі оғыз-қыпшақтардың ата мекені болған Сырдария мен Арал теңізі маңында, оғыз-қыпшақ ұлысында Қорқыт есіміне байланысты қалыптасып, біраз уақыт ауызша жырланып, ауызша тарап келген. XI ғасырдағы оғыз-қыпшақ одағының ыдырауы себепті батысқа ауған оғыздар ата-бабаларының тарихын, салт-дәстүрін мәңгі есте сақтау мақсатында XV ғасырларда бұл жырларды қағаз бетіне түсірген.

Қорқыт – оғыз-қыпшақ тарихындағы ежелгі түркілік дүниетанымның іргетасы шайқалып, түркілік мәдени-рухани тұтастық шашырап, бүгінгі түркі ұлттары қалыптаса бастаған үлкен қоғамдық-әлеуметтік сұрыпталудың бастапқы кезеңінде, яғни VIII-IX ғасырларда Сырдария бойында ғұмыр кешкен ойшыл, тәңірлік-шамандық нанымның уәкілі, әйгілі жырау, қобызға тіл бітірген өнер иесі. Қорқыт ата жайлы ауызша тараған аңыз-әңгімелерде болсын немесе «Қорқыт ата кітабындағы» эпостарда болсын Қорқыттың жатсатұрса ойлағаны – оғыз-қыпшақ бірлестігінің тағдыры, жырлағаны оғыз-қыпшақ батырларының ерлігі болды. Заман озған сайын ежелгі түркілердің ыдырауы мен мұсылмандануы толастамайды, қайта жеделдей түседі де, түркілік тұтастық келмеске кетеді.

XIV-XV ғасырларға қарай, ежелгі оғыз-қыпшақ одақтасығынан бөлініп, батысқа ауған оғыздар арасында ислам дінінің ықпалы барынша күшейіп, ескі заманнан естерінде сақтап, ауыздан-ауызға таратып, барынша қадірлеп келген көне заманның дана бақсылары мен абыздары, тарихи шындық ретінде қабылданып келе жатқан батырлық-ерлік жырлары мен аңыздары біртіндеп ығыстырыла бастайды, тіпті қудалауға түсіп, ұмыт болуға айналады. Осындай қасіретті заманда қағаз бетіне түскен «Қорқыт ата кітабы» белгілі өзгерістерге ұшырайды. Десе де, ол Қорқыттың атымен аталады. Жырлардың бұлайша топтасуы кейінгі замандарда да болған. Ол туралы М.Әуезов: «Ескілікті әңгімелердің бірсыпырасы белгілі бір хан мен патша немесе белгілі бір асқан бидің айналасына жиналған болады. Ескілік әңгімелерін кейде бір үлкен тарихи дәуірге әкеп те жиып қояды. Қазақ атаулы елдің ноғайлы дәуірінен қалған әңгіме-жырлардың көбі «Орманбет би» заманының маңына жиналған. Онан соң қазақтың ноғайдан бөлініп шығып, қазақ атанып, бөлек хандық құрып жүрген заманнан қалған ескілік әңгімелердің көбі «Әз Жәнібек» ханның тұсында болған», – дейді [1, 67-б.]. Ежелгі оғыз-қыпшақ жырларының Қорқыт есімі арқылы басы бірігіп, Қорқыт атымен аталуының себебі біріншіден, бұл жырлардың қағаз бетіне түсуден бұрын-ақ «Қорқыт жырлапты» дейтін атпен, Қорқыттың есіміне байланысты ауызша жырланып, ауызша таралып келуі болса; екіншіден, Қорқыттың қоғамдық-әлеуметтік кейіпкер ретінде жырдағы үлкенді-кішілі оқиғаларға араласып жырлардың тұтастанып, басының бірігуіне ұйытқы болуы.

«Қорқыт Ата» кітабындағы жырлардың құрылымы ежелгі мифтік сенімнің аясынан алшақтамай, исламға дейінгі түркілердің наным-сенімдік көріністерінің сақталуымен де ерекшеленеді. Жырларда дін үшін күрес деп айтылғанымен оған ислам дінінің әсері қатты тимегені байқалып тұрады. Керісінше оғыз-қыпшақ сахарасында ерте замандардан келе жатқан тәңірлік-шамандық наным-сенімнің сипаты көп ұшырасады және оның сюжеттік құрылымының бұзыла қоймағандығы байқалады. Демек, «Қорқыт ата кітабында» бағзы заманның дүниетанымы мен кейінгі дәуірдің идеологиясы, шамандық сана мен исламдық түсінік ұштаса келе, тұтас әрі күрделі синкреттік түрде көрініс табады.

Қорқыттың жеке өзін, оның өлмес туындысын әр кезеңдерде неміс шығыстанушылары Г.Ф. Диц (Дист), Т. Нелькеде, түрік ғалымдары А.Р. Ялман, Ф. Көпрілі, К.М. Рифат, М.Эргин, О.Ш. Гөкяй, итальяндық шығыстанушы Э. Росси, сондай-ақ В.В. Бартольд, А.Инан, А. Диваев, Г. Араслы, М. Тахмасиб, А. Туманский, А. Якубовский, В.М. Жирмунский, А. Кононов, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев, Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев және т.б. зерттеді. Ал біз қозғап отырған Қорқыт Ата жырларындағы ежелгі

наным-сенімдер сипаты тақырыбы В.М. Жирмунский, Х.Г. Короглы, Р. Әлмұханова, Б. Әбжетов, т.б. зерттеушілердің еңбектерінде шет жағасы айтылған. Бірақ кейбір себептерге байланысты аз зерттеліп, олардың барлығын жинақтап, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар әлі күнге дейін жасалмаған. Сонымен қатар Қорқыт жайлы деректердің шындыққа жанаспайтын тұстары әлі де зерттеуді қажет етеді. Ол жайлы Қорқыт тақырыбындағы салмақты мәселелерді көтеріп жүрген Т. Қоңыратбайдың шетелдік және республикалық ғылыми басылым беттерінде жарық көрген мақалаларында баяндалады [2; 3, 127–130-бб].

Түркі халықтарының бай әдеби мұрасының біріне айналған Қорқыт ата жырларындағы ежелгі наным-сенімдер сипаты тақырыбының аз зерттелуі үлкен өзектілікке ие екендігін көрсетеді. Жұмысымыздың мақсаты ретінде Қорқыт ата жырларында көрініс табатын ежелгі мифтік наным-сенімдерді жан-жақты талдау мен сипаттауды алдық. Жырлар шоғырының бойындағы ескі наным-сенімдердің көп өзгеріске ұшырамағандығы зерттеу нысанына айналады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланы жазуда белгілі ойшыл ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары көрініс тапқан зерттеу еңбектері нысанға алынды. Атап айтқанда, С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты ғылыми монографиясына [4] шолу жасала отырып, талдау жүзеге асырылды. Зерттеуші, мифолог С. Қондыбайдың «Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері» [5] атты іргелі туындысында қарастырылған теориялық тұжырымдарды да жұмысымызға пайдаландық. Т. Қоңыратбайдың «Эпос және этнос» атты монографиясында көрініс тапқан эпостық жырлардағы наным-сенім жайлы тұжырымдары назарға алынып, талдау жасалды. Сондай-ақ, зерттеуімізге Т. Қоңыратбайдың ғылыми зерттеу жұмыстарын қолдандық. Тақырыпқа нысан етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында түсіндіру, талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

«Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімнің сипаты бүкіл эпостық жырлардағы бағзы заманнан келе жатақан дәстүрлі мәдени-рухани негізге, яғни шамандық-мифтік дүниетанымға, оның нанымдық ұғымдары мен түсініктеріне, ондағы жаратушы күштер мен тотемдік бейнелерге, сол наным-сенімнен туындаған салттық-дәстүрлік сана мен бұлжытпай орындалу керек деген жол-жоралғыларға, оның дәлелі ретінде көрсететін көне аңыздар мен сюжеттерге, ондағы ізгі тұлғалар мен жағымсыз құбыжық күштердің қатысуымен өрбиді. Оғыз-қыпшақ даласының ежелгі тыныс-тіршілігімен, эпостың алғаш қалыптасқан тұстағы көтерген тақырыбымен, алға қойған мақсатымен, атқаратын қоғамдық міндетімен ұштасып жатады. Қысқасы, «Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімнің сипаты: біріншіден, түркі мәдениетінің бастапқы дәуіріндегі көшпелілер дүниетанымының болмысы бейнесінде көрініс берсе; екіншіден, ру-тайпаның мүддесін қорғау, түрлі алауыздық пен кикілжіңдерді, ішкі қайшылық пен қақтығыстарды реттеудің түп негізі, өлшемі түрінде көрініс береді. Үшіншіден, кейінгі оғыз-қыпшақ бірлестігі тұсында сырттан баса-көктей кірген исламдық дүниетаным мен далалық дәстүрлі дүниетанымның, түркілік тұтастық пен бөлшектенудің күресі түрінде көрініс береді. Сөйтіп, ол ежелгі дәстүрлі наным-сенімді, оның салт-санасын бұзбай, өз қалпында ұстап тұру, халықты ішкі және сыртқы жаудан, елді бөлшектенуден аман сақтау идеясымен тоғысып жатады.

Дін тарихында шаманизм ежелгі түркі халықтары арасында кеңінен тараған ең көне наным-сенім жүйесі, оның киелі жаратушысы – көк тәңірі, діни уәкілі – бақсы, танымдық негізі – мифтік сана, сенімдік мазмұны – табиғатқа табыну, ата-баба аруағына сыйыну, киетектерге (тотемге) құлшылық ету және салттық-ғұрыптық жоралғыларды дәріптеп отыру деп қаралады. Ежелгі біртұтас түркі дәуірінде шамандық наным-сенімнің сипаты, негізгі

ұғымдары барлық түркілерде ортақ болған. Бірақ, наным-сенімдік ұстанымдарының жүйелі түрде қағаз бетіне түспеуі себебінен кейінгі түркілік тұтастықтың тоз-тоз болып ыдырап, түркі қағанаттары мен одақтастықтың баянсыз болуы оның бүтін бұлжымайтын жалпылық діни қағидалары, тура жолға бағыттайтын қасиетті кітабы, жаратушы мен пенде арасын дәнекерлеуші пайғамбары бар өркениетті діндер қатарына қосылуына ықпалын тигізеді. Сөйтіп, ол көп тәңірлі табиғатқа табынудан бір тәңірлі дінге бет алған деңгейде қалып қояды, әрі түркі халықтарының әрқайсысында наным-сенімдік ұғымдары мен түсініктерінің дараланушылығы, өзгешелігі орын алады. Әрине, бұған қарап шаман дінін қарапайым, кемелденбеген, сәбилік санадан туындаған үзік-жұлық түсініктердің шоғыры деп танып, оған немқұрайлы қарауға әсте болмайды. Шаманизм өзінің даму тарихы барысында бағзы нанымдық түсініктен мифтік дүниетанымға дейінгі, көп тәңірліктен бір тәңірлікке дейінгі жетілу, кемелдену кезеңдерінде қалыптастырған наным-сенімдік ұғымдарды, адам мен табиғат, адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы қилы қатынастарды сәйкестіріп, реттеп отыратын сан-салалы жолы, оны орындаудағы ереже-тәртібі, нені істеп, нені істемеуі туралы ырымдары мен тыйымдары, құлшылық ететін рухани тірегі, табынатын ізгі иелері, сақтанатын зұлымдық күштері бар дәстүрлі діни жүйе ретінде танылды. Сондықтан да шаман діні – түркі халықтарының ерте заманнан келе жатқан салт-санасының, дала мәдениетінің қайнар көзі, түп төркіні деп қаралады. Ал Қорқыт түркі мифологиясындағы шаман деп саналады. Бұл турасында С. Қасқабасов өз зерттеулерінде бірнеше дәлелдер келтіреді [4, 66-6].

Ежелгі түркілердің әлемнің жаралуы туралы мифологиялық наным бойынша, күллі әлемді, жер мен көкті жаратушы, ондағы тылсым мен тіршіліктің иесі, ұлы билеушісі біреу: ол – көк тәңірі. Көк тәңірі туралы мәліметтер әр кезеңдегі ғалымдардың зерттеулерінде де берілген. Соның ішінде С. Қондыбайдың «Байырғы қазақ дүниетанымның негіздері» атты іргелі туындысында Көк тәңірі – түркі елдерінің, оның ішінде қазақ халқының дәстүрлі тәңіршілдік дініндегі шексіз аспанның иесі Құдай, Жаратушы. Тәңірі сөзіне көк сөзін қосып атау, оның күллі әлемнің жаратушысы, әрі бірден-бір әміршісі дегенді білдірсе керек. Өйткені, көк – түпсіз, шетсіз тұңғиық аспан әлемі, әуе, тіпті күллі әлем, әрі барлық игіліктің бастауы, ғаламды билеуші Жаратқанның төрі, тұрағы, яғни жоғарғы әлемді де білдіреді делінеді [5, 59-6]. «Қорқыт ата кітабында» шаман дінінің киелі жаратушысы «тәңір» атауы үнемі қайталанып отырады әрі ол негізгі қасиеттері жағынан ислам дінінің ең киелі жаратушысы «алла», «құдай» атауларының баламасы, түркілердің құлшылық ететін рухани тірегі ретінде көрініс табады. Ол барынша дерексіздендірілген, абстракт тұлға болып, оның бейнесі тек адамдардың жүрегінде, көңілінде ғана сақталады. Әйтсе де «Қорқыт ата кітабындағы» Салар Қазан ауылының шабылуы туралы жырда: «Су – тәңірінің жүзін көріпті» дейтін аңыздық дерек айтылады, бірақ сипаттамайды. Яғни, ислам мен шаман – осы екі түрлі наным-сенім жүйесіндегі ең ұлы, ең құдыретті күштерге тән ортақ қасиеттер мен негізгі белгілер, оларды бір-біріне икемдеуге, бір-біріне балама ретінде ауыстыруға мүмкіндік берген.

Шамандық-мифтік дүниетанымда әлем жоғарғы, ортаңғы және төменгі болып үшке бөлінеді. Көк тәңірі мен рухтар жоғарғы – аспан әлемін, адамдар ортаңғы – жер беті әлемін, кесірлі жын-құбыжықтар төменгі – жер асты әлемін мекендейді. Жалпы әлем аталық пен аналықтан тұрады. Көктегі аталықтың символы – күн, аналықтың символы – ай; жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су. Алғашында «көгілдір аспан» мен «қара жер», соңынан «адам баласы» жаралған. Әлем үлкен өзен түрінде болады, оның басы аспан, ортасы жер, аяғы жер асты. Өзен бірнеше әлемді біріктіріп тұрады, әлемдегі күн, ай және басқа жарық денелер тынымсыз қозғалыста болады, олар осы өзенді бойлап қара жерді айналып жүреді деп қараған. Тіршілікте адам мен тылсым күштер арасынан жаралған, үш әлемді, екі дүниені жалғап, үйлестіріп отыратын ерекше тұлғалар болатынына сенген. Пенде

– жан мен тәннен құралған нысан, жанның пішіні болмайды, тәннің пішіні болады. Өлім тіршіліктің жалғасы, адам біржола өлмейді, тек жан көкке ұшып кетеді де, тән табиғатқа қайтады. Оның рухы мәңгі жасай береді деп ұққан. Осылайша, ежелгі түркілер жан мен тән, өмір мен өлім, фәнилік пен бақилық ұғымдарының қарама-қайшылығын, ақиқаттығын мойындайды. Маңдайға жазылған тағдырға қарсы тұруға, мәңгілік өмір үшін күресуге, қысылғанда ата-бабалар аруағын жәрдемге шақыруға, басқа әлемдік тылсым күштермен араласуға жол ашық деп санайды. Шамандық-мифтік санадан туындаған әлемнің сыр-сипаты жайлы осынау дүниетанымдық түсініктер мен ұғымдар кейінгі замандарда фольклорлық шығармалардың эстетикалық қуатын күшейтетін көркемдегіш құрал қызметін атқаратын болды. Ол, ең әуелі, фольклорлық шығармалардағы бір-біріне жүйелі түрде жалғасып, үндесіп отыратын баласы жоқ ата-ананың бейшара, мүсәпір халі, болашақ қаһарманның ғажайып дүниеге келуі, оған ат қою, оның ерекше есейіп-ер жетуі сияқты мотивтерде көрініс табады. Сөйтіп, фольклорлық шығармаларда ерекше мән беріле баяндалатын бұл мотивтер бас қаһарманды барынша дәріптеу, оның ерлігін аша түсу, оның болашақтағы ерліктерді жасауына дайындығын көрсету міндетін атқарады. Аталған дүниетанымдық түсініктер мен ұғымдар Қорқыт ата жырларында да көрініс беріп отырады.

Әдетте, жалпы түркілік фольклорлық шығармалардағы қаһарманның дүниеге келуі жайлы мотивтер қоғамдық дамудың әр кезеңіндегі пайымдалу ерекшелігіне қарай мынадай бірнеше топқа жіктеледі. Біріншісі, ең көне мифтік сарындағы мотивтер, мұнда қаһарман тікелей тылсым күштерден жаралады. Мысалы, ежелгі түркі бітіктас жырларында Білге қаған тікелей тәңірдің өзінен жаралады [6, 14-б]. «Оғызнама» эпосындағы кейіпкерлер күннің нұрынан, ағаштың жарығынан жаралады [7, 174-б]. Екіншісі, екі дүниелік жаратылысқа ие мифтік сарындағы мотивтер, мұнда қаһарман жартылай адам, жартылай тылсым күштерден жаралады. Олардың анасы перінің қызы немесе ғажайып хайуанат болып келеді. Мысалы, ежелгі түркілер жайлы аңыздарда түркілер адам мен көкбөрінің қосылуынан жаралады. Үшіншісі, шындық сипаттағы мифтік сарын мотивтері. Мұнда қаһарманның әке-шешесі кәдімгі адамдар, алайда қаһарманның тууы түс көру, әруақтардың басына түнеу, әулиелерден сұрап алу түрінде болады, немесе қаһарманның анасы қабыланның, арыстанның, құланның жүрегіне, бүйрегіне, етіне жерік болады. Олардың мінездемелері арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты деп суреттеледі. Яғни, қаһарманның болмысын таң қаларлық тылсым күштерден, ғажайып хайуанаттардан таратпайды, қайта солардың мінезіндегі, қайратындағы ұқсастық басты орын алады. Тіпті олардың өздеріне үстемдік ететін ғажайып тұлға туады.

«Қорқыт ата кітабынан» болашақ қаһарманның дүниеге келуі жайлы мифтік сарындағы мотивтердің ұқсастығы жоқ, бөлек үлгілерін ұшыратуға болады. «Дерсехан ұлы Бұқаш туралы жырда» баласы жоқ ата-ананың бейшара, мүсәпір халі былайша суреттеледі: Бір күні хандардың ханы Баяндыр хан жылда бір рет оғыздың билері мен бектерін шақырып, қонағасы беріп, сияпат көрсететін әдеті бойынша, бір жерге қара үй, бір жерге қызыл үй, бір жерге ақ үй тіккізіп, жылқыдан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойғызады. Ұлы барды ақ отауға, қызы барды қызыл отауға түсіріндер, кімде-кімнің ұл-қызы жоқ болса, қара отауға түсіріндер, астына қара киіз төсеп, қара қой сойып, етін алдына тартындар, жесе жесін, жемесе кетсін. Ұлы, қызы жоқты тәңірі қарғапты, біз де қарғаймыз дейді. Дерсеханның не ұлы, не қызы жоқ еді, ол ұлы тойға келіп, қорлау көріп, қатты қайғырып қайтады. Сосын, әйелінің ақылымен бүкіл елдің батасын алып, Бұқаш атты бір ұл көреді» [8, 41-б.]. Халық ауыз әдебиетінің інжу-маржаны «Қорқыт ата кітабындағы» дәл осы туындыда емшілікке қатысты түсінде аян алу мотиві де кездеседі. «Әкесі Дерсе ханның оғына ұшқан Бұқаштың жанына боз ат мінген Қызыр келіп, басынан үш рет сипап: Қорықпа, балам! Бұл жарадан өлмейсің. Жараң тау гүлі мен анаңның ақ сүтінен жазылады!» деп, ғайып болады. Бұны естіген анасымен бірге келген қырық қыз тауға шығып, жұпар иісті гүлдерді жинайды. Анасы емшегін сығады, бірақ сүт шықпады. Екінші рет сыққанда да сүт шықпады. Үшінші

рет сыққанда, заулап сүт шығады. Сүтке тау гүлін ұнтақтап салып араластырып, баласының жарасына жақты. Бұқаш жазылып, атына отырады» [9, 37-б.].

Осы сияқты баласы жоқ ата-ананың мұңын, халін баяндайтын мотив «Байбөрі ұлы Бамсы байрақ туралы жырда» да бар, бірақ онда баласы жоқ Байбөрі басқалар жағынан емес, өзі қорланып жылайды, Қазан бастаған оғыздар оған бата беріп, оның әйелі ұл туады. Жырда келесідей баяндалады: «Бұл сөзді есіткен барлық оғыз елінің бектері қолдарын жайып, жүздерін көкке жая жалбарынып, «Тәңірі саған ұл берсін», – десті. Ол заманда бектердің алғысы да, қарғысы да қате кетпей, дұғасы қабыл болушы еді» [10, 34-б.]. Бұл мотивтердегі қорлау мен қорлану – бар жақсылық пен жамандық көк тәңірінен келеді, баласыз қубас қалу тәңірдің кәріне ұшырау деп түсінетін шамандық нанымға қатысты болса, ал батаның күші дарып, тілегі қабыл болып, ұл сүю – сөздің де киесі бар, оның құдіретіне сүйеніп, әулиелерден, тіпті жалғыз жаратушы тәңірдің өзінен бала сұрап алуға болады деген тіл сиқырына қатысты болып тұр. Ең маңыздысы, осы мотивтердің түп тамыры тілеп алған баланың тумысынан киелі, оның дүниеге келуіне тылсым күштер араласқан дейтін шамандық түсінікпен байланысып жатқанын көруге болады.

Ал «Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырда»: Арудың сары қойшысы дейтін малшысы бар еді. Ол жайлауға елден бұрын көшетін, бір күні ол Ұзынбұлақ деген бұлақ басында перілерге кез болады. Қойлары үркіп кетеді, қойшы перінің біреуін ұстап алып, онымен жақындасады. Пері ұшып бара жатып: «Жыл толғанда менен аманатыңды ал, бірақ оғыздың басына пале таптың!» дейді. Сөйтіп, адам мен перінің жақындасуынан Төбекөз (төбекөз) дүниеге келеді, оның қолдаушысы өзінің аққу бейнесіндегі пері анасы болады. Расында, Төбекөз болашақта оғыздарға үлкен апат әкеледі [11, 289-б.]. Байырғы шамандық наным бойынша, «жоғарғы» әлемнің киелі рухтары құс бейнесінде сипатталады, құс – көк тәңірімен тілдесе алатын, көк пен жерді байланыстыра алатын алғашқы киетектердің, дүниеден өткен ата-бабалардың көктегі бейнесі, рухы (аруағы) деп қаралады. Құстардың ішінде аққу тәңірдің жердегі өкілі – бақсы шырғаға түсіп, аспан әлемін шарлап, көктегі жын-перілерін шақырған тұста жардемге келетін киелі қолдаушыларының бірі болып саналды. Сол себепті бақсылар бертінге дейін аққу терісін жамылып, оның қауырсынын тағып жүретін болған. Ал мифтік-фольклорлық аңыздар мен эпостарда аққу екі дүниелік жаратылысқа ие тұлғалардың (болашақ батыр, ұлы бақсы, асқан өнерпаз, Төбекөзді жалмауыз, т.б.) анасы не әйелі перілер түрінде беріледі. Олар адамға жолыққанда аққу болып көрінсе, кетерінде аққу болып ұшып кетеді. Халқымыз өзінің «қазақ» деген атының шығу тегін аққумен байланыстырып (қаз-ақ), оны тотемдік аңыздарына арқау етеді. Демек, бұл мотивтің астарынан екі дүниенің, яғни адамдар дүниесі мен тылсым күштер дүниесінің арасындағы ізгілікті не ізгіліксіз қатынастарға белсене араласатын тұлғалар тумысы жағынан осы екі дүние өкілдерімен тікелей байланысты болып, солардың ортасынан жаралады әрі солардың қолдауына ие болып отырады. Сондықтан да олар теңдессіз күш иесі, әрі болмыс бітімі де өзгелерден ерекше болады деген шамандық-мифтік нанымды көре аламыз.

«Қорқыт ата кітабында» болашақ қаһарманға ат қою мотивтері де ерекше мәнде баяндалады. Бірақ ондағы батырлық жырларда ежелгі дәстүрді сақтап, нәресте туған мезгілдегі оқиғаға, табиғат құбылысына қарап бірден ат қойылмайды. Қайта сол заманның өз салты бойынша, есейе келе баланың алғашқы жасаған ерлігіне, болған оқиғаға қарай ат қойылады, көбінде Қорқыт ата келіп бата беріп, ат қойып отырады. «Дерсехан ұлы Бұқаш туралы жырда»: Дерсеханның зарығып көрген жалғыз ұлы 15 жасқа келгенде алаңға шығып, Баяндыр ханның алып бұқасын өлтіреді. Қорқыт ата келіп, алғаш ерлік көрсеткені үшін батасын беріп, баланың атын «Бұқаш» қояды. «Байбөрі ұлы Бамсы байрақ туралы жырда» Байбөрінің құдыретті күштен сұрап алған жалғыз ұлы да 15 жасқа келгенде бес жүз гәуірді жеңіп, базаршылардың тоналған малын қайтарып алып бергені үшін Қорқыт ата келіп, «Баланың аты Байшұбар атты Бамсы Байрақ болсын, атын мен қойдым, жасын алла берсін!»

дейді. Ал «Басаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырда» жау келіп, ел үркіп қашқанда Аруздың жол-жөнекей жоғалтып алған баласын үңгірде арыстан асырап өсіреді, кейін баланы арыстанның апанынан құтқарып әкелсе де, ол жабайы әдетін қоймай апанға қашып, жылқының қанын сорып маза бермейді. Сонда Қорқыт ата келіп оған ақыл айтады, әрі «сенің үлкен ағанның аты Қиян селжұқ, сенің атың осы елден шыққан ағанның аты – Басат болсын, атыңды мен қойдым, өміріңді алла берсін!», – дейді. Демек, болашақ батырға ат қоюда ырымдау, тумысынан киелі күштің қолдауымен туғандығы, затына аты сай болсын деген тілегі, тіпті ғажайып күштерге үстемдік ете алатындығы, т.б. ескеріледі. Қорқыт ата әулие ретінде оған ат қояды, сондықтан оның есімінде киелілік бар деп саналады.

«Қорқыт ата кітабында» мифтік санадан туындаған ең көне көшпенді сюжеттер де кездесіп отырады. Көне көшпенді сюжеттің біреуі «жалғыз көз (төбекөз)» тақырыбындағы мифтік эпсана желісі. Кейінгі дәуірлерде бұл сюжет талай-талай шығармаға арқау болып, шығыс пен батыстың арасында көшіп жүреді.

Жырда «Төбекөз» адам мен перінің арасынан пайда болады, ғажайып жолмен өмірге келіп, ерекше есейіп-ержетеді. Осылайша, жырдың басынан-ақ «Төбекөз» екі дүниелік жаратылысқа ие өзгеше тұлға ретінде танылады. Есейген соң ол үңгірді тұрақ етеді. Үңгір – ежелгі түркілердің дүниетанымында, ата-бабалары алғаш тіршілік еткен, өсіп-өнген, олардың аруағы о дүниеге аттанған киелі мекені. Ежелгі түркілер қашанда үңгірді киелі мекен санап, сонда барып ата-баба аруағына құрбандық беріп отырған. Сондықтан да ежелгі түркілер өздерінің шамандық-мифтік нанымдарында осындай адам мен тылсым күштің арасынан пайда болып, үңгір сияқты киелі орындарды паналаған алыптар бітімі өзгелерден ерекше, дүлей күштің иесі, қорқуды білмейтін ер болады деп сенген. Десе де, «Төбекөз» шығу тегі қасиетті, киелі бола тұрса да ізгіліктің бейнесі түрінде емес, жауыздықтың мифтік-құбыжық бейнесінде болады да оғыздарға үлкен апат әкеледі. Осылайша өрбіген жырдың сюжеті ізгілік пен жауыздықтың күресі ретінде өрбіп, фольклорлық-эпостық сарында ізгі күштердің жеңіске жетуімен аяқталады. Қысқасы, Төбекөздің тууы туралы мотивте болсын, сюжеттің өн-бойындағы сан қилы шытырман оқиғалардың ішінде болсын, шамандық-тәңірлік діннің арқауы болған түрлі рухтарға, тылсым күштерге, ата-баба аруағына деген наным мен сенім, сондай-ақ жарылқаушы, жебеуші күштердің ролі ерекше орын алады.

«Қорқыт ата кітабындағы» көне сюжеттің ендігі біреуі «өліммен күрес» тақырыбы. «Өліммен күрес» идеясы адамзат мәдениетіндегі ең көне, ең құнды тақырыптардың бірі болып саналады. Бұл тақырыпқа құрылған сюжеттерді әлемнің түкпір-түкпірінен, көне аңыз-эпсаналар мен байырғы шығарамалардан кездестіруге болады. Екі түрлі тектің қарама-қайшылығы – жарық пен түнектің, өмір мен өлімнің күресі түрінде түсіндіріледі. Оғыз-қыпшақ даласында ықылым заманнан бері ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан «өліммен күрес» тақырыбы «Қорқыт ата кітабы» қағаз бетіне түскенде «Оғыз Доха Делі Домрұл туралы жырға» арқау болады [13, 59-б.].

Жырда ер жүрек Домрұл кінәсіз өлген жігіттің жанын қайтарып алу жолында эзірейілмен аяусыз алысады, оның кесірлі әрекеті алланы қаһарландырады, алла кәріне мініп Домрұлдың жанын алмақ болады. Домрұлдың өз басына қауып төніп, әкесі мен шешесіне келіп мұңын шағып, олардың құтқаруын сұрайды. Бірақ, жарының оған деген махаббаты әкешесінің махаббатынан да артық болып шығады да, алланы әсерлендіреді, олар ұзақ ғұмыр кешеді. Ал қазақ халқының жадында сақталған аңыздар мен эпсаналарда Қорқыттың қырық жыл өмір сүретіні аян болады. Осыдан бастап Қорқыт желмаясына мініп, өлімнен қашып, дүниені кезіп кетеді. Әбден тарығып, титықтаған Қорқыт жер ұйығына жетсем жаным қалар деп, өзінің туған жері Сыр бойына келеді. Су бетінен көр қазбас болар деп, желмаясының жабуын сыр суына төсеп, қобызын толассыз сарнатып отыра береді. Жүз жыл бойы Қорқытты аңдыған ажал, қобыз үні тынған бір сәтте, жылан болып келіп, оны шағып алады.

Осылайша айналдырған ажал Қорқытты ақыры алып тынады. Демек, Домрұл жырында сюжет эпостық түр алса, аңыздар мен әпсаналарда трагедиялық түр алады.

Қорытынды

Біз сөз еткен «Қорқыт ата кітабында» оқиғаны баяндау барысында исламға дейінгі түркі халықтарының көне эпосынан орын алған байырғы мифтік сюжеттеріне арнайы тоқталдық. Қорқыт ата жырларында көрініс табатын ежелгі мифтік наным-сенімдерге мейлінше жан-жақты талдау, сипаттау жасауға тырыстық. Ел аузында айтылып келген оғыз жырлары жазба әдебиетке түсіп, шығыстық жазба дастан үлгісі қарқын алып дами бастаған тұста хатқа түсірілгені белгілі. Соның өзінде байырғы оғыз халықтарының исламға дейінгі көне наным-сенімдері жақсы сақталғандығының куәсі боламыз. Мейлі Домрұл жыры болсын, немесе қазақ халқының арасына тараған аңыздар мен әпсаналарда болсын бәрі де ислам дінінің «тағдыр, алланың жазуы» деген киелі қағидаларына мүлде қайшы болып келеді. Әсіресе қазақ халқының арасында тараған аңыздар мен әпсаналарда Қорқыт бейнесі тәңірлік-шамандық діннің жаршысы, ең дана, ең көрнекті уәкілі ретінде сомдалады. Ал Қорқыттың тарихи тұлға екендігін көрсететін құнды мәліметтер аңыздар болып табылады.

XIX ғасырдың басынан бастап Қорқыт тақырыбындағы үлкенді-кішілі зерттеулер қазіргі түрік халықтарында ғана емес, әлемнің өркениетті елдерінде үзіліссіз жазылып, жарық көруде. Сонымен қатар, Қорқыт жайлы деректердің де шындыққа жанаспайтын тұстары зерттеуді қажет етеді. Себебі, Қорқыт ата мұрасы – мәдениет, әдебиет, тарих үшін аса құнды дүние. Заман озса да өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі.

Қорыта айтқанда, «Қорқыт ата кітабының» ежелгі наным-сенімдік сипаты тұтас эпостық жырлардағы бағзы заманнан келе жатқан дәстүрлі мәдени-рухани негізге саяды да, эпостық жырлардың танымдық, сана-сезімдік тірегі болып танылады. Ықылым заманнан бері оғыз-қыпшақ даласын мекендеген көшпенділердің тыныс-тіршілігін толық сипаттап, ұшқыр қиялынан туған түсініктерінің тегін тектеуімізге, мәні мен қасиетін ашып, саралап тануымызға негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No. 21. – Б. 55–61.
3. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық аспаптарын зерттеудің өзекті мәселелері // Түркология. – 2022. – №2 (110). – Б. 121–140. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-3162.05>
4. Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Т.1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
5. Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым. – Алматы: Қазақ тілі, 2018. – 480 б.
6. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан әпсаналары. – Алматы: Аруна, 2008. – 256 б.
7. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. 1-том / Құраст.: Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай, Қ. Орынғали, Қ. Сартқожаұлы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 504 б.
8. Қорқыт ата: энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 798 б.
9. Әшірханова Қ.М., Сүйінжанова Ж.К. Халық емшілігінің қазақ және түрік халық ауыз әдебиетіндегі көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04>
10. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / Орыс тілінен ауд. Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
11. Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасының транскрипциясы) / Қазақшалағандар: М. Жолдасбеков, Г. Шадиева. – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2020. – 752 б.

12. Жирмунский В.М., Кононов А.Н. Книга моего Деда Коркута. Репринтное воспроизведение издания 1962 года. – СПб.: Наука, 2007. – 229 с.

REFERENCES

1. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
2. Kongyratbay T., Sultanova M., Bekmoldinov N., Ospanov B., Kongyratbay K. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, No. 21. – 55–61.
3. Qonyratbai T. Qazaq halqynyn muzykalyq aspaptaryn zertteudin ozekti maseleleri [Actual problems of studying musical instruments of the Kazakh people] // Turkologia. – 2022. – №2 (110). – B. 121–140. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-3162.05> [in Kazakh]
4. Qasqabasov S. Tandamaly. Qazaqtyn halyq prozasy. Zertteuler [Selected works. Kazakh folk prose. Researches]. – T.1. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b. [in Kazakh]
5. Qondybai S. Baiyrgy qazaq dunietyanymynyn negizderi. Enciklopedialyq basylym [The basics of the ancient Kazakh worldview. The encyclopedic edition]. – Almaty: Qazaq tili, 2018. – 480 b. [in Kazakh]
6. Janaidarov O. Ejelgi Qazaqstan afsanalary [Legends of ancient Kazakhstan]. – Almaty: Aruna, 2008. – 256 b. [in Kazakh]
7. Kone dauirdegi adebi eskertkishter. 1-tom [Literary monuments of antiquity. Volume 1] / Qurast.: Sh. Ahmetuly, A. Alibekuly, N. Bazylhan, S. Qorabai, Q. Oryngali, Q. Sartqojauly. – Almaty: «Taimas» baspa uii, 2007. – 504 b. [in Kazakh]
8. Qorqyt ata: enciklopedialyq jinaq [Korkyt Ata: an encyclopedic collection]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 1999. – 798 b. [in Kazakh]
9. Ashirhanova Q.M., Suinjanova J.K. Halyq emshiliginin qazaq jane turik halyq auyz adebietindegi korinisi [The reflection of folk healing in Kazakh and Turkish folk-oral literature] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 37–46. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.04> [in Kazakh]
10. Qorqyt ata kitaby. Ogyzdardyn batyrlyq jylary: Epos [The book of Korkyt ata. Heroic Songs of the Oghuz: An Epic] / Orys tilinen aud. A. Qonyratbaev, M. Baidildaev. – Almaty: Jazushy, 1986. – 128 b. [in Kazakh]
11. Qorqyt Ata kitaby (Drezden nusqasynyn transkripciasy) [The book of Korkyt Ata (transcription of the Dresden version)] / Qazaqshalagandar: M. Joldasbekov, G. Shadieva. – Nur-Sultan: Kultegin, 2020. – 752 b. [in Kazakh]
12. Jirmunskiy V.M., Kononov A.N. Kniga moego Deda Korkuta. Reprintnoe vosproizvedenie izdania 1962 goda [The book of my Grandfather Korkut. Reprint reproduction of the 1962 edition]. – SPb.: Nauka, 2007. – 229 s. [in Russian]

УДК 811.161.1; ГРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.41>Г.А. СЕЙДУЛЛАЕВА¹, Г.К. ТЕМИРКУЛОВА², Ж.Л. КЕНЖИТАЕВА³¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Международной образовательной корпорации (Казахстан, г. Алматы), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru²старший преподаватель Международной образовательной корпорации (Казахстан, г. Алматы), e-mail: gulzada-73@mail.ru³старший преподаватель НАУ Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина (Казахстан, г. Астана), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ КОМИЧЕСКОЙ РЕКЛАМЫ

Аннотация. Цель данной статьи – анализ текстов современной рекламы с элементами комического. В современной рекламе все чаще применяются различные прагматические стратегии, направленные на вызов эмоций у адресата. Одним из результативных способов достижения этой цели является использование юмора и создание комического эффекта. Юмор помогает привлечь внимание аудитории и запомнить рекламное сообщение. С этой целью используются разнообразные лингвистические приемы, в основе которых – языковые средства, участвующие в создании комического. Речевая многозначность подобных инструментов, наряду с омонимией, функциональным синкретизмом, игрой слов, шуточных образов и ситуаций, чаще всего и становятся причиной комического. В анализе рекламных текстов был использован метод сплошной выборки (предложенный Т.В. Жеребило), что позволило обратиться к более 50 рекламным слоганам с комическим подтекстом. Количественный анализ использовался для численного учета рекламы с комическими элементами, а также при опросе респондентов для определения влияния подобной рекламы на их повседневную жизнь. В процессе исследования было выявлено, что реклама с элементами комизма способна более полно, информативно и наглядно передать необходимые сведения, эмоции и ценности через сочетание вербальных и невербальных элементов, направленных на предпочтения целевой аудитории. Статья может быть полезной изучающим рекламоведение, а также журналистам и исследователям комического.

Ключевые слова: реклама, комическое, вербальный, невербальный, модель.

Г.А. Сейдуллаева¹, Г.К. Темиркулова², Ж.Л. Кенжитаева³¹филология ғылымдарының кандидаты,

Халықаралық Білім беру Корпорациясының қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru

²Халықаралық Білім беру Корпорациясының аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gulzada-73@mail.ru³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru

* Цитируйте нас правильно:

Сейдуллаева Г.А., Темиркулова Г.К., Кенжитаева Ж.Л. Особенности современной комической рекламы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 26–39 <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.41>

*Cite us correctly:

Seidullaeva G.A., Temirkulova G.K., Kenjitaeva J.L. Osobennosti sovremennoi komicheskoi reklamy [Features of Modern Comic Advertising] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 26–39. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.41>

Дата поступления статьи в редакцию 02.04.2024 / Дата принятия 19.06.2024

Қазіргі комикстік жарнаманың ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – комикс элементтері бар заманауи жарнама мәтіндерін талдау. Заманауи жарнамада адресаттың эмоциясын оятуға бағытталған әртүрлі прагматикалық стратегиялар көбірек қолданылуда. Бұл мақсатқа жетудің тиімді әдістерінің бірі – әзіл-оспақты қолдану және күлкілі әсер ету. Әзіл аудиторияның назарын аударуға және жарнамалық хабарламаны есте сақтауға көмектеседі. Жарнамалық мәтіндер көбінесе әртүрлі лингвистикалық әдістерді және өз мақсаттарына жету үшін тілдік құралдарды қолданады. Тілдік құралдардың көп мағыналылығы, омонимиямен, функционалды синкретизммен, сөздерді ойнату, күлкілі бейнелер мен жағдаяттар көбінесе комикстің пайда болуына себеп болады. Жарнама мәтіндерін талдауда үздіксіз іріктеу әдісі қолданылып, күлкілі реңктері бар 50-ден астам жарнамалық мәтіндер таңдалып алынды. Сандық талдау күлкілі элементтері бар жарнамаларды сандық есепке алу үшін, сондай-ақ ерлер мен әйелдер арасында жүргізілген сауалнамада осындай жарнамалардың олардың күнделікті өміріне әсерін анықтау үшін қолданылды. Зерттеу барысында комизм элементтері бар жарнамалар мақсатты аудиторияның қалауы мен үміттерін ескере отырып, ауызша және вербалды емес элементтердің үйлесімі арқылы ақпаратты, эмоциялар мен құндылықтарды толық, ақпараттық және көрнекі түрде жеткізе алатындығы анықталды. Мақаланы жарнаматану, қазіргі журналистиканың кейбір аспектілері және комикс әдебиетін оқитын студенттерге қосымша ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: жарнама, комикс, вербальды, вербальды емес, модель.

G.A. Seidullayeva¹, G.K. Temirkulova², ZH.L. Kenzhitaeva³

*¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of the International Educational Corporation
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru*

*²Senior Lecturer of the International Educational Corporation
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gulzada-73@mail.ru*

*³Senior Lecturer of NAU Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin
(Kazakhstan, Astana), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru*

Features of Modern Comic Advertising

Abstract. The purpose of this article is to analyze the texts of modern advertising with comic elements. Modern advertising is increasingly using various pragmatic strategies aimed at evoking emotions in the addressee. One of the effective ways to achieve this goal is to use humor and create a comic effect. Humor helps to attract the audience's attention and remember the advertising message. Advertising texts often use a variety of linguistic techniques and play with linguistic devices to achieve their goals. Speech polysemy of linguistic means, along with homonymy, functional syncretism, play with words, comic images and situations most often become the cause of the comic. In the analysis of advertising texts, the continuous sampling method was used. Its use helped to select more than 50 advertising texts with comic overtones. Quantitative analysis was used to quantify advertisements with comic elements and to survey men and women to determine the impact of such advertisements on their daily lives. During the research, it was revealed that advertising with comic elements is capable of more fully, informatively and clearly conveying information, emotions and values through a combination of verbal and non-verbal elements, taking into account the preferences and expectations of the target audience. The article can be used as an application for students of advertising science, some aspects of modern journalism and comic literature.

Keywords: advertising, comic, verbal, non-verbal, model.

Введение

На сегодняшний день значимость рекламы и ее влияние на современное общество велико, что проявляется в текущих социальных и культурных явлениях. Во взаимодействии с обществом она порождает новые смыслы, которые, с одной стороны, влияют на поведение людей; с другой, – связаны с менталитетом и культурным своеобразием общества. Актуальность исследования определяется необходимостью изучить некоторые приемы построения рекламного текста, передающего специфику комического, заключающуюся в привлечении внимания адресата.

Методы исследования и материалы

При работе с рекламными сообщениями был использован метод сплошной выборки, который позволил обратиться к текстам современного пиара, содержащим элементы комического. Метод анализа дал возможность определить способы его выражения. Описательный метод был необходим, чтобы представить средства комического в рекламе и проанализировать их.

Создание рекламы с использованием приемов комического – интересная и многоаспектная область изучения. Она становилась предметом исследования не только для филологов, но и культурологов, социологов, философов, психологов и других. Например, вопросы теории рекламного текста с точки зрения лингвистики были рассмотрены в работах П.А. Пименова [1]. Автор российских учебников по рекламе подробно рассматривает такие составляющие рекламного процесса, как цели, задачи, специфика современной мультикультурной среды и т.п. Для него реклама – это социальный и весьма востребованный коммуникатор, который продвигает определенный продукт среди других подобных на визуальном языке искусства и семиотики. Реклама как речевой жанр пропаганды проанализирована в труде А.Д. Шмелева «Смех и улыбки в русской языковой картине мира» [2]. Известный российский лингвист подчеркивает, что ее эффективность во многом определяется тем, что желательная идеология преподносится как нечто само собою разумеющееся, поэтому в рамках используемых языковых средств она не может быть подвергнута никаким неопределенностям. Другими словами, «необходимые» идеи уже должны быть заложены в слогане и являться составной частью языка пропаганды. В своих исследованиях о комическом А.Д. Кошелев настаивает на том, что в философии, психологии и других науках основа комического – это различные формы противоречия, так называемый «умственный контраст», «отклонение от нормы» [3]. По мнению М.А. Кулинич [4], именно юмор позволяет выйти за пределы линейного, строго логического мышления. Комическое способствует тому, что воспринимающий может увидеть диалектические противоречия в анализируемом объекте, а автор обнаруживает такие взаимосвязи в строении мира, которые не всегда возможно объяснить рациональным подходом к окружающей действительности. Это позволяет сформировать объемную и целостную картину описываемого и тем самым уловить его связь с другими объектами. Подобное повышает многомерность отражения реальности и функционального потенциала интеллекта человека. Среди казахстанских исследователей рекламы представляют интерес работы А.Ж. Кайрамбаевой [5] и М.Б. Айтмагамбетовой [6]. По мнению А.Ж. Кайрамбаевой, рекламный текст – это особое речевое произведение, в котором есть свои составляющие (вербальные и невербальные элементы). Текст наружной рекламы, с одной стороны, информативен, с другой, – декодируем. Сама структура рекламы опирается на знания, опыт, установки, мнение адресата. Именно в подобном мнении изначально заложен прагматический потенциал, поэтому оно коммуникативно.

При анализе эмпирического материала в исследованиях М.Б. Айтмагамбетовой подчеркивается значимость для казахстанского рекламного дискурса фреймов, связанных с

темой семьи. Они используются, в первую очередь, в рекламе продуктов и жизненно важных товаров. Так, например, фрейм «семья» больше всего представлен в рекламе молочной продукции: из 108 рекламных материалов в 86 присутствует образ дружной семьи. При анализе комического и его функций в структуре текстов мы опирались на статьи А.Т. Бактыбаевой, которая с опорой на ряд западных и российских исследований подчеркивает, что комическое – это эстетическая категория «в основе которой несоответствие, нелепость или непоследовательное противоречие явлений в искусстве, выраженное посредством оценки – смехом» [7, с. 253].

Анализ и результаты

Согласно определениям, реклама – способ информирования. С одной стороны, она предназначена для привлечения внимания людей с целью продажи товаров или услуг. С другой стороны, сообщает о событиях экономической, культурной или политической жизни для призыва общества к активному участию в них.

С лингвистической точки зрения, реклама – это форма речевой деятельности. Однако она оперирует не только языковыми средствами (текст), но и внеязыковыми (музыка, изображения, пластика и другие), чтобы создать эффективное средство воздействия на целевую аудиторию. Реклама также является отраслью индустрии, занимающейся производством и размещением рекламных материалов в средствах массовой информации, исследованием и оценкой их результативности [8].

Рекламный текст имеет несколько особенностей. Во-первых, это одна из форм коммуникации, которая обладает своей спецификой и уникальными характеристиками. Подобный текст, как уже отмечалось выше, состоит из вербальных и невербальных элементов, способствующих действенной передаче информации и оптимальному воздействию на адресата. В связи с этим мы можем утверждать, что постоянные изменения на рынке товаров и услуг приводят к увеличению «эмоциональных покупок», совершаемых с помощью рекламы, а конкуренция аналогичных товаров проходит не в рамках функциональных характеристик типов продукции, но на уровне «продающих идей» и их воплощения в жизнь. По этой причине комическое становится актуальным приемом языковой игры, так как привлекает внимание, заставляет работать воображение и апеллирует к памяти покупателя.

Во-вторых, в рекламных текстах часто используются аудиовизуальные элементы, которые усиливают воздействие на адресата. Такие компоненты, как рисунки, фотографии, видеоролики, музыкальные записи, помогают создать экспрессивную связь с клиентами, вызвать желаемую реакцию и запомнить полученное сообщение.

В-третьих, в рекламных текстах могут быть использованы различные семиотические коды (цвет, шрифт или звуковые эффекты). Эти элементы дополняют и усиливают вербальную часть текста, помогают создать нужную атмосферу и вызвать желаемую реакцию у аудитории: «Соблазнительные духи' весны // Когда просыпаются ду'хи весны».

Следовательно, рекламный текст – это комплексное и творческое средство коммуникации, которое стремится привлечь внимание и заинтересовать потребителя, а, с точки зрения общества, – воздействовать на его решения и предпочтения [9, с.43].

Способы создания рекламных текстов можно условно разделить на три основные модели. Первая модель предполагает добавление изображений к исходному вербальному тексту. Это может быть инфографика, фотография или иной визуальный элемент, который дополняет и расширяет информацию, содержащуюся в тексте. Вторая модель, наоборот, предусматривает добавление вербальных компонентов к изображениям. Такие тексты часто встречаются в рекламных баннерах или на упаковке товаров, где слова или фразы дополняют визуальную информацию и помогают передать необходимые смысловые нюансы.

Третья модель – интегрированная, где текст изначально создается как креолизованный, совместно с изображениями. В этом случае вербальные и графические элементы разрабатываются параллельно с целью воплощения гармоничного и эффективного рекламного сообщения. Такой подход позволяет подготовить целостные и запоминающиеся фразы, где каждый элемент взаимодействует и подкрепляет друг друга. Например, на щите, презентующем квас, рядом с пьющим этот напиток человеком стоит слоган: «Квас «Никола» пей, Никола!».

Объект рекламы определяет конечную цель. В зависимости от нее, можно выбрать различные подходы. Например, если компания выходит на новый рынок, то имиджевая реклама может быть эффективным инструментом для создания положительного восприятия бренда и привлечения клиентов.

Сравнительная реклама направлена на сопоставление аналогичных продуктов или услуг. Ее цель – демонстрация преимущества товара и убеждение потребителей в его превосходстве. Она может основываться на таких критериях, как цена, качество, функциональность и т.д.: «попрОБУЙ – поЛЮБИШЬ!» (реклама обувного магазина). Однако в ряде стран существуют законы и этические нормы, регулирующие использование прямого сопоставления.

Информационно-просветительская реклама предназначена для передачи информации и знаний, повышения общего уровня осведомленности у адресата. Она может предоставлять сведения о новых продуктах, технологиях, услугах или государственных программах, помогать формированию правильного понимания и оценки предлагаемых потребителям предложений.

В последнее время определенный интерес для исследователей имеет социальная реклама. Ее задача – повлиять на сознание и поведение людей. Основные ее темы – пропаганда здорового образа жизни, охрана окружающей среды, противопожарная безопасность и т.д. Она пытается возбудить сознательное отношение к социальным проблемам и способствовать их решению. Например, о вреде курения министерство здравоохранения выпускает слоган на пачках некоторых видов сигарет: «БОЛЬШЕ чем Ты думаешь!»

Использование того или иного вида рекламы зависит от конкретной ситуации и задач, стоящих перед рекламодателем. Тем не менее комбинирование и сочетание ее различных типов может создать комплексную промоакцию, нацеленную на достижение конкретных результатов.

Непосредственная реклама представляет собой явное и прямое указание на ее создателя или продукт/услугу в коммерческих целях. Примеры непосредственной рекламы – телевизионные ролики, баннеры, печатные объявления и т.д. Такая форма требует оплаты и направлена сразу на потребителя: «швейЦАРСКИЕ часы!» В данном примере псевдочленение швей+царские обыгрывает языковые значения и позволяет извлечь дополнительный смысл.

Косвенная реклама – форма пропаганды, при которой авторы не упоминаются явно, продукт или компания напрямую не указываются, но цель прослеживается на всех уровнях – формирование положительного образа и укрепление имиджа. Для этого используются различные методы и средства, вызывающие ассоциации с представляемой фирмой. Косвенная реклама может быть реализована через спонсорство спортивных мероприятий, благотворительных акций, через участие в социальных проектах и т.п. В результате таких действий компания стремится стать узнаваемой потребителями и улучшить свою репутацию [10, с. 98].

Необходимо отметить, что не все жанры рекламы (заметка, интервью, репортаж, статья) могут быть применимы для косвенного продвижения товаров и услуг, потому что

чаще всего прозрачно указывают на рекламодателя, как, например, в рекламе строительной фирмы, у которой слоган «ТВОЁ мироЗДАНИЕ».

Причина появления косвенной рекламы может крыться и в особенностях поиска новостных событий. Некоторые журналисты самостоятельно находят повод для своих статей и публикуют их без оплаты со стороны, в связи с чем появляются дополнительные материалы о товаре и его производителе.

Следовательно, реклама, так называемая «из первых рук» и косвенная, – это разные виды пиара. Использование их обусловлено целями, бюджетом компаний и законодательством. Каждый из этих видов характеризуется своей спецификой и преимуществами, но при этом должен соответствовать общепринятым нормам государственного регулирования.

Согласно Закону Республики Казахстан от 19.12.2003 года за № 508-ІІ «О рекламе» с изменениями и дополнениями от 10.09.2023 года вводятся ограничения и требования к прозрачности рекламного сообщения, включая его косвенные формы. Это сделано в целях защиты информации и потребителя, а также для сокращения возможности манипуляций и обмана со стороны рекламодателей.

Цель информационной рекламы – представить товар, описать в «выгодном свете» его свойства и качества для широкого внедрения на потребительский рынок. Задача же недоброжелательной рекламы – подчеркнуть только преимущества того или иного товара среди альтернативных для акцентирования внимания со стороны заинтересованных лиц. Данный пиар, как правило, применяется на стадии «насыщения» этим видом продукции, а не для его внедрения.

Превентивная реклама направлена на затрату более значительного количества средств, чем это обычно необходимо. Ее целью является дестабилизация позиций конкурентов, которые не в состоянии выделить такие же существенные суммы на рекламу.

На сегодняшний день существует и такой вид рекламы, как «ненадлежащая» или «контрреклама». Например, надпись: «Настоящие сухарики корочками не назовут» – контрреклама. Она направлена на продукцию фирмы «Сибирский берег», а точнее, сухарики «3 корочки». Действия данного вида пиара регулируются в рамках не только государственного, но и международного права. С одной стороны, если в рекламе содержатся элементы, которые могут ввести в заблуждение потребителя или нарушить его права, то эту рекламу принято считать неэтичной. С другой стороны, именно такая разновидность пиара может служить для устранения негативных последствий ненадлежащей рекламы. А в случае обращения в суд ее создатели могут иметь не только моральные, но и материальные последствия.

Создание и проведение рекламной кампании включает в себя несколько этапов: определение целевой установки, составление бюджетных расходов, способы ее реализации и использование конкретных материалов. Все это в совокупности позволяет более тщательно отработать каждую статью расходов и достичь желаемого результата.

Основной момент на первой стадии работы над рекламным проектом – это разработка проведения всех его этапов. Важной составляющей является определение субъекта, то есть, того, кому предназначены товары или услуги, кому реклама адресована. Например, при создании рекламы ювелирных изделий ее создатели понимают, что основными их покупателями будут состоятельные дамы. Однако не стоит забывать и о нецелевой аудитории. Так, в канун женского праздника 8 Марта или в честь дня рождения в качестве приятного сюрприза мужчины могут покупать дорогие подарки для своих женщин или дочерей. В связи с этим рекламодатели принимают во внимание данное обстоятельство и в определенной степени нацеливают рекламу и на подобные случаи.

Другим примером может быть выбор детской одежды. В данной области для рекламы есть определенное количество ограничений, которые связаны с защитой прав детей. В первую очередь, она не должна повлиять на немедленное решение приобрести товар, особенно в тех случаях, когда речь идет о ребенке, еще не отвечающем за свои поступки. Пиар должен апеллировать к родителям или другим взрослым, которые принимают решение о покупке детской одежды.

Следовательно, определение мотива рекламы является важным этапом планирования. Именно такой мотив делает акцент на предмете, привлекающем внимание адресата, и связан с разработкой рекламной идеи, сообщающей потребителю, что именно поможет в исполнении самых разнообразных желаний. Эта идея называется уникальным торговым предложением, которое должно быть весьма оригинальным, чтобы отличаться от подобного у конкурентов и нравиться тому, на кого рассчитано. Например, рекламный текст «Везёт тому, кто заказал на *Magnumdostavka.kz* (реклама службы доставки гипермаркета «Magnum», расположенная на грузовике), предполагает два возможных варианта прочтения, обусловленных многозначностью глагола «везти». Основное его значение – «перемещать, доставлять в определенном направлении кого-, что-либо с помощью каких-либо средств передвижения», а переносное – «удаваться (об успехе, удаче)».

Другой пример связан с рекламой зубной пасты. Ее разработка имеет определенные трудности, поскольку данные продукты однотипны. Однако, как показывает реклама зубных паст «Колгейт», «Аквафреш» и т.п., следует сосредоточиться на таких аспектах, которые делают ее непохожей среди других: особый состав, революционная технология или интересный дизайн упаковки. Эти элементы помогают выделиться на рынке и обратить к себе внимание реальных покупателей.

Основные элементы рекламного текста – слово, цифровой ряд, сокращение или символ. Все они направлены на реципиента с целью оказать запланированное воздействие на него. Эти составляющие могут быть декодированы и интерпретированы получателем сообщения, в результате чего пользователь формирует свое мнение и решает, как отнестись к рекламируемому объекту. Большим подспорьем в этом является нестандартный текст: «Квартиры с витаминчиком. Пол-лимона в подарок. Время пошло!» (слоган специальных цен на квартиры в жилом комплексе «Коктюбе сити»). Комический эффект возникает на основе каламбурного столкновения значений существительного «лимон». Основное значение (общеупотребительное) – «цитрусовое дерево с крупными сочными плодами желтого цвета, имеющими кислый вкус; плод такого дерева». Переносное (жаргонное) – «миллион тенге».

Комические тексты в рекламе имеют большой потенциал для развития интереса у аудитории и оказания на нее сильного воздействия. Они обладают способностью передать информацию, эмоции, ценности и через сочетание вербальных и невербальных элементов учитывают предпочтения целевой аудитории. В рекламном тексте могут обыгрываться различные типы омонимов, например, лексические омонимы (узуальные лексемы, принадлежащие к одной и той же части речи и одинаковые по звучанию и написанию): Есть перерыв – есть KitKat (слоган шоколадных батончиков), ср.: есть – «употреблять пищу, питаться» и есть – «быть в наличии».

Вербальные средства играют важную роль в создании эффективных рекламных текстов комической направленности. Они позволяют передать идею и воздействовать на потенциального адресата. В текстах рекламы используются различные языковые и стилистические приемы, способствующие достижению максимального эффекта, как например, использование окказионального прилагательного в рекламе: «PRESIDENT – такой сырный сыр!» [11, с. 172].

Обманутое ожидание, ретардация, пародирование, комическая транспозиция, умолчание, средства и способы исправления, детализация, контраст, стеб, гэги, благи

гротеск и другие – различные приемы комического, используемые в рекламе. Например, запоминающаяся реклама киришек «И вкусно и хрустно!».

К основным языковым средствам в создании комического оттенка в рекламе относятся звукоподражания, фонетическая перестановка на уровне слова, аллитерация: «Выиграй тур в Турцию!». Например, в названии меда «Шмели прилетели!» комическое создается за счет «русификации» популярной грузинской приправы «хмели сунели» и «изменения» известных представлений: образование меда – результат действий пчел, но судя по данному слогану, другой биологический род якобы тоже на это способен.

Комический эффект возникает и при контаминации корней, как например, в названии зоомагазина «Вертихвостка». Данный неологизм подразумевает какое-то животное, которое радостно виляет хвостом или обладает непостоянством характера.

Комическое чувство появляется и в рекламе известного многим печенья «Twix». Суть ролика в том, что жена приезжает в аэропорт и постоянно что-то бормочет себе под нос: «И все-таки я что-то забыла». Под местоимением «что-то» подразумевается муж, о котором она вспоминает, только когда ест «Twix». В этом примере замена одушевленного местоимения на неодушевленное позволяет обыграть категории среднего рода с категорией неодушевленности.

Наиболее часто используемые языковые средства рекламы – это средства выразительности. Аллюзии, метафоры, сравнения, повторы и другие своеобразные способы передачи помогают создать интересный и запоминающийся текст. Их применение вызывает эмоциональную реакцию у адресата и увеличивает его вовлеченность в предлагаемую авторами рекламных слоганов игру. Например, вербальный элемент в слогане «Переход – не линия фронта! Уступи дорогу пешеходу!» представлен формой директив и практически не оставляет права выбора. Яркий комический эффект в одновременном обыгрывании омонимии и многозначности в рекламе растительного слабительного средства «Фратолак»: «От всех запоров ключ один». В основе каламбура – шуточное переосмысление узуальных омонимов слова «запор». В одном значении – это специальное средство для запирания, замыкания чего-либо. Во втором – «нарушение процесса дефекации, то есть неполноценное опорожнение кишечника». Существительное «ключ» также обыгрывается в данном слогане. В одном значении – это специальный предмет для запирания или отпираания замка». А в переносном – это то, что служит для разгадки и понимания чего-нибудь [3, с. 339].

На синтаксическом уровне используются элементы комической эмоционально-экспрессивной лексики, специализированных терминов и названий авторитетных организаций, что помогает создать доверие и убедить адресата в рекламируемом событии или продукте. К тому же используют прецедентные имена и тексты, которые ассоциируются с успехом или известностью.

Тропы и стилистические приемы широко применяются в комических рекламных текстах. Они помогают создавать интересные образы и вызывать эмоциональное восприятие. Например, использование прилагательных или императивных форм глагола помогает запомнить образ более отчетливо. Создатели рекламных текстов могут трансформировать прецедентный текст таким образом, что его смысл изменяется на противоположный: «Наши люди в булочную на такси ездят!» (слоган службы такси), ср.: «Наши люди в булочную на такси не ездят! (фраза из кинокомедии «Бриллиантовая рука»). Прием обманутого ожидания способствует созданию комического эффекта.

В целом языковые средства с элементами комизма играют важную роль в создании привлекательных и запоминающихся рекламных текстов. Они позволяют передать идею и эмоционально воздействовать на адресата, тем самым делая рекламу более эффективной. Узуальные способы рекламы – сложение, аффиксация, аббревиация – могут лежать в основе

создания комического: «Автотапки за смешные бабки» (реклама автомобильных шин). В данном примере новое слово возникло в результате соединения разнотипных элементов: лексема книжного окраса + слово разговорно-бытового стиля.

Визуальные средства имеют большое значение в комической рекламе. Использование ярких цветов, интересных форм, эффектных изображений и графики привлекает внимание и вызывает интерес у адресата. Такие композиционные приемы, как равновесие, контраст и перспектива, помогают выделить главные элементы и создать гармоничное визуальное впечатление. Например, подобное мы можем наблюдать в рекламе молока как источника кальция. В видеоролике трое крепких молодых людей входят в придорожное кафе. За соседним столиком – трое мужчин пенсионного возраста усмеваются над вошедшими, которые считают себя «королями жизни». Один из пенсионеров бросает в молодого соседа бумажную горошину, чем сильно его задевает. Старики, выпив по стакану молока, затевают с молодыми схватку, в которой легко побеждают. В переводе с английского рекламная фраза звучит так: «Хотите иметь сильные кости? Пейте молоко. Кальций помогает предотвратить остеопороз». Данная комическая реклама относится к текстам, популяризирующим правильное питание, которое не только продлевает молодость, но и сохраняет силы.

В этом примере к вербальному приему относится перифраз, поскольку он объясняет причинно-следственные связи: купишь наше молоко, станешь ежедневно его употреблять – будешь здоровым и физически сильным в любом возрасте. Эффект обманутого ожидания в основе невербального приема: пенсионеры победили быстро молодых, а не наоборот. Кроме того, в этой рекламе для подчеркивания комизма используются и другие средства – жесты, мимика, актерская игра и анимация. Они помогают передать эмоциональную суть рекламного сообщения и установить необходимую связь с потребителем.

Все вышеназванные средства, которые использует современный пиар (языковые, синтаксические, фонетико-просодические и визуальные), создают комплексный эффект в рекламных текстах. Они помогают привлечь внимание потребителей, вызвать интерес и убедить сделать покупку или воспользоваться предлагаемыми услугами [12, с. 8].

В связи с перенесением западной культуры и влиянием международных рекламных стандартов в казахстанской рекламе стало заметно присутствие европейских характеристик и стиля. Это проявляется в использовании ярких образов, эмоциональных приемов и современной музыкальной поддержке рекламных роликов [14, с. 139-142].

Казахстанская реклама, будучи относительно новым явлением, во многом подвержена влиянию западной и русской культур. Однако существуют и отличия между ними, которые придают казахстанской рекламе своеобразие и уникальность. Так, для казахстанцев весьма значимыми являются такие фреймы, как семья, чаепитие, гостеприимство и т.п. [13, с. 161].

Однако, несмотря на заимствования, реклама в Казахстане имеет свои особенности. Она часто ориентирована на создание жизненных историй, которые захватывают воображение потребителя. В результате, рекламные материалы могут быть наполнены художественностью и изюминкой, заставляя адресата уделять больше внимания самому процессу просмотра, а не только деятельности или продукту.

На языковом уровне реклама иногда нарушает общепринятые лингвистические нормы, используя шокирующие или двусмысленные приемы, чтобы привлечь внимание тех, на кого она рассчитана. Это может вызывать контрастные эмоциональные реакции, включая возмущение или смех. Рекламные тексты могут использовать различные комические приемы – каламбур, гиперболу алогизмы и неологизмы. Таким образом, реклама в Казахстане – смесь собственного, западного и российского стилей и приемов, быстро адаптирующихся к изменяющимся требованиям и предпочтениям адресата. Например, реклама подсолнечного масла «Золотая семечка» звучит следующим образом: «СЧАСТЛИВОЧНЫЙ вкус!». В

образовании данного контаминированного нового слова два прилагательных – счастливый + сливочный.

Комический эффект в рекламном дискурсе достигается с помощью игры слов, двусмысленности или анекдотических элементов, что чаще всего вызывает улыбку у адресата и создает хорошее настроение. Реклама, насыщенная юмористическими элементами, лучше запоминается и активнее привлекает внимание тех, на кого она рассчитана.

Помимо этого, в рекламе можно использовать сатирические приемы для передачи комического эффекта. Использование сатиры позволяет критически осмысливать некоторые социальные явления или поведение людей: «Сделайте глоток алкоголя. Сядьте за руль и получите в подарок 15 суток отдыха в местах лишения свободы» [15, с. 150].

Ирония – эффективное средство создания комического в пиаре. Использование противоположности между сказанным и подразумеваемым может вызывать улыбку у аудитории, подчеркивая особенности продукта или услуги. Пример рекламы книг: «Лекарство от глупости уже существует... Читайте книги!», «Вы можете беседовать с Толстым и Достоевским, читая их книги. Книга – машина времени!»

Важно отметить, что эти языковые средства должны быть применены со знанием меры. При использовании комических приемов в рекламе необходимо учитывать целевую аудиторию и уровень чувствительности потребителей. Цель использования этих приемов в рекламном дискурсе – привлечь внимание и запомниться, но это должно происходить без оскорбления или причинения вреда.

Сатира и ирония могут иметь уничижительный или критический характер; подчеркивать недостатки или невежество объекта своего насмешливого или иронического воздействия. Что касается средств передачи смешного, то они включают широкий спектр языковых инструментов, которые способствуют созданию комического эффекта. Средства комического включают такие лексические и фразеологические элементы как эпитеты, метафоры, метонимии, сравнения, уподобления, оксюмороны, синонимы, антонимы, одобрения, похвалы, вульгаризмы, профессионализмы, а также использование «говорящих» имен и фамилий, названий титулов и многих других [16, с. 474–478].

Сатирическое искусство широко использует полисемантику слов, омонимию, синонимию, антонимию и т.п. для создания комического. Например, в рекламе жилищного кооператива «Свой дом» используется условное обыгрывание омонимов: «Теперь и у вас есть квартира в «Своем Доме!». Квартиры в рассрочку и в кредит!». Произношение слов с иронической интонацией также открывает большие возможности для их семантической и смеховой вариации. Аналогичные результаты могут достигаться через игру со значением фигуральных выражений, афоризмов, поговорок или фразеологизмов: «Даме завидовать нам не резон, хочешь багаж – приходи в «Robinzon» (реклама магазина сумок данной марки).

Одним из самых действенных средств комического является каламбур. В его основе – двусмысленность или неожиданное переосмысление общеизвестных слов или выражений. Необходимый эффект возникает тогда, когда используются разные толкования слов, связанные или с контекстом, или со случайными обстоятельствами [16, с. 474]. Именно смех или вызванная рекламой улыбка становятся тем действенным средством, которое позволяет аудитории при помощи ряда лингвистических средств надолго запомнить подобную рекламу.

Необходимыми составляющими в разработке рекламной стратегии являются учет рекламируемого объекта, сегмент рынка и рекламоноситель. Все это в сумме позволит авторам рекламы четко классифицировать тексты пиара. Наряду с этим, каждый из перечисленных выше показателей способствует выбору оптимальных средств и способов осуществления конечной цели – привлечение внимания. Парадокс – высказывание (вывод,

утверждение), которое характеризуется оригинальностью и противоречивостью здравому смыслу и жизненному опыту адресата. Например, фразы «В праздничные дни самый лучший подарок – вернуться домой живым» и «На Новый Год Вы предполагаете получить подарки, а не лишние фунты», с одной стороны, неожиданны, но, с другой, – довольно креативны. В обоих примерах в сатирической форме высмеиваются человеческие пороки и несоблюдение норм и правил, установленных обществом: в первом – вождение в нетрезвом состоянии, во втором – переядание во время праздничного застолья.

Следовательно, учет комического, классификация текстов пиара способствуют тому, что реклама становится более интересной, колоритной в смысловом и оформительском ракурсе и более действенной. Продуманный комический сюжет, каламбур, остроумный намек и т.п. вызывают в конечном итоге не только приятные эмоции у адресата, но и в целом создают положительное отношение к рекламируемому продукту, сервису или деятельности.

При этом не следует забывать и специфику медийного носителя, особенно при создании рекламы с элементами комизма, так как важно использовать в рекламном слогане подходящие стилевые и лингвистические средства, чтобы добиться конечных целей рекламной кампании.

Во многом выбор рекламного объекта определяет использование разных стратегий. Например, для создания пиара услуг широкого потребления авторами принимается во внимание, на кого рассчитан рекламный ролик, как и когда он будет продемонстрирован, или где и на какой срок будет вывешена реклама. Важно, чтобы сам текст рекламы о предоставляемых услугах подходил под те ожидания, которые необходимы адресату. Далеко не последнюю роль в эффективности рекламы играет выбор СМИ-рекламоносителя.

Определенную силу воздействия в повседневности имеет наружная реклама. Она проста, доступна и поэтому более востребована, нежели другие виды пиара. В данном случае рекламодатель должен за минимальный период времени не только привлечь внимание, но и сделать так, чтобы запомнилась наиболее важная часть информации (например, контактная). С этой целью рекламодатели прибегают к использованию ярких, запоминающихся образов, а в основе текстов лежат простые слова и выражения, понятные каждому: «Ходи за Гиги» (реклама услуги – получение гигабайтов за хождение пешком).

Различные виды рекламы по медийному носителю (печатная, на радио, в Интернете) способствуют адаптации презентационного текста к специфике определенного средства массовой информации и характеризуются своими особенностями, которые определяют эффективные способы взаимодействия с аудиторией.

Необходимо помнить, что рекламный текст должен быть честным и соответствующим действительности, а не только привлекательным и запоминающимся. Важно предоставлять адресату достоверную информацию, чтобы не подводить его ожидания и не нарушать законодательство в области рекламы.

Мы посчитали необходимым провести небольшое исследование для подтверждения предположения об эффективности использования комических элементов в рекламе. Было отобрано 10 рекламных роликов. Их поделили на 2 типа. В первом при использовании рекламы есть комическое. Во второй группе роликов комического нет.

Для оценки эффективности было предложено 4 критерия: узнаваемость, запоминаемость, притягательная сила рекламы и ее побуждающий эффект. При отборе респондентов мы опирались на возраст (от 25 до 45 лет) и пол. Другие показатели не принимались нами во внимание, поскольку уровень образования и т.п. не определяют запоминаемость. Полученные данные мы представили в следующих таблицах (таблицы 1 и 2).

Таблица 1 - Данные по комической рекламе у мужчин

Критерии	Реклама с комизмом (средний балл)	Реклама без комизма (средний балл)
Распознаваемость	4,6	3,9
Запоминаемость	4,9	3,2
Притягательная сила	4,4	3,5
Агитация	3,3	3,4

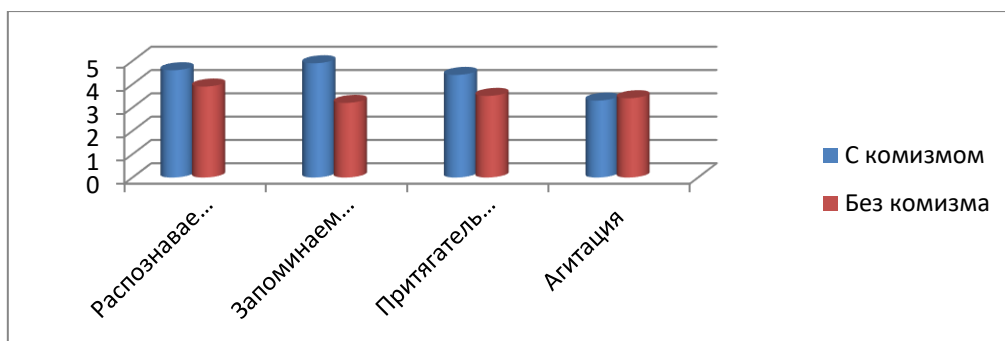
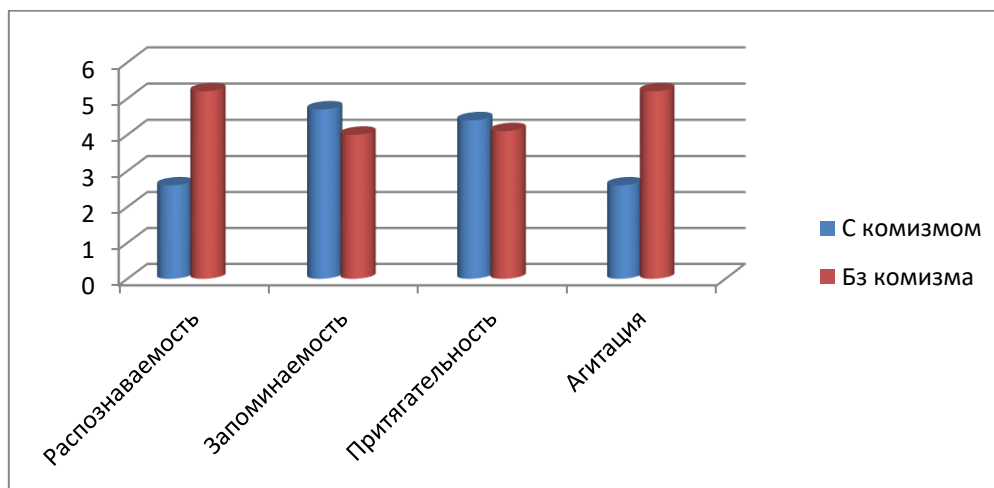

Таблица 2 - Данные по комической рекламе у женщин

Критерии	Реклама с комизмом (средний балл)	Реклама без комизма (средний балл)
Распознаваемость	2,6	5,2
Запоминаемость	4,7	3,4
Притягательная сила	4,4	4,1
Агитация	2,6	5,2

Как видно из полученных данных, реклама с элементами комизма более эффективна. Однако «серьезная» реклама имеет свой плюс, так как 33% опрошенных считают ее более эффективной. По «запоминанию» и «притягательности» комическая реклама имеет больше баллов, чем некомическая. Подобная реклама легко запоминается и практически всегда воспринимается как оригинальная. Тем не менее она не всегда понятна, а, следовательно, часто не вызывает доверия и положительные ассоциации у адресата. Реклама же без комизма, наоборот, вызывает желание поддержать, приобрести тот или иной товар, потому

что легко запоминается. Она, как правило, не имеет двусмысленностей, прозрачна, вызывает больше доверия.

Заключение

На сегодняшний день комическое изучено в философии, культурологии, литературоведении, лингвистике, журналистике. В теории рекламоведения оно до сих пор не привлекало к себе большого внимания. Однако, с нашей точки зрения, можно говорить о появлении и развитии комического элемента в рекламе не только для развития потребительских услуг, но и для использования в социальной, политической, культурной рекламах. Анализ рекламных текстов позволяет лучше понять ее социолингвистическую специфику и субъективный характер, а также восприятие особенностей коммуникации и наилучшие способы воздействия на аудиторию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пименов П.А. Основы рекламы: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2006. – 399 с.
2. Шмелев А.Д. Смех и улыбки в русской языковой картине мира. В кн.: Логический анализ языка: языковые механизмы комизма / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2007. – С. 603–613.
3. Кошелев А.Д. О природе комического и функции смеха. В кн.: Язык в движении. К 70-летию Л.П. Крысина. – М.: Языки славянской культуры, 2007. – С. 277–326.
4. Кулинич М.А. Юмор, язык, культура (лингвокультурные аспекты изучения англоязычного юмора). – Самара: Самар. гос. пед. ун-тет, 1999. – 123 с.
5. Кайрамбаева Ж.А. Полипарадигмальное описание рекламного дискурса: на материале наружной рекламы г. Павлодара: дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово. 2012. – 264 с.
6. Айтмагамбетова М.Б. Вербальные и невербальные средства в аудиовизуальной рекламе Казахстана: этический и правовой аспекты // Язык. Право. Общество: сб. ст. V Междунар. науч.-практ. конф. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2018. – С. 132–135.
7. Бактыбаева А.Т., Бижанова А.А. Специфика комического в современной прозе Казахстана (на примере цикла рассказов Е. Турсунова) // Научный диалог. – 2023. – Т. 12. – N 5. – С. 250–268. DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-5-250-268.
8. Тюрина С.Ю. О понятиях рекламный дискурс и рекламный текст // Вестник ИГЭУ. – 2009. – Вып. 1. – С. 75–77.
9. Викентьев И.Л. Приёмы рекламы и Public relation. – СПб.: ТРИЗ-ШАНС и Бизнес-пресса, 2007. – 380 с.
10. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.
11. Амири Л.П. Языковая игра в российской и американской рекламе: автореф. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д.: Ростов н/Д гос. ун-тет, 2007. – 26 с.
12. Айтмагамбетова М.Б. Национальные элементы в казахстанской аудиовизуальной рекламе молочной продукции // Сохранение и развитие языков и культур коренных народов Сибири: Матер. II Всерос. науч.-практ. конф. / отв. ред. Т.Г. Боргоякова. – Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2018. – С. 161–166.
13. Зирка В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дис. ... док. филол. наук. – Днепропетровск, 2005. – 242 с.
14. Юрьева Е.В. Слоган социальной рекламы с позиции лингвистической прагматики // Вестник ВолГУ. Сер. Языкознание. – 2016. – Т.15. – №4. – С. 114–120.
15. Сафонова Е.В. Формы, средства и приемы создания комического в литературе // Молодой ученый. – 2013. – №5 (52) – С. 474–478.
16. Имшинецкая И.Я. Креатив в рекламе. – М.: РИП-холдинг, 2002. – 158 с.

REFERENCES

1. Pimenov P.A. Osnovy reklamy [The basics of advertising]: Uchebnoe posobie. – M.: Gardariki, 2006. – 399 s. [in Russian]
2. Shmelev A.D. Smeh i ulybki v russkoi iazykovoi kartine mira [Laughter and smiles in the Russian language picture of the world. In the book: Logical analysis of language: linguistic mechanisms of comedy] // Logicheskiy analiz iazyka: iazykovye mehanizmy komizma / Rossiyskaia akad. nauk, In-t iazykoznanii; otv. red. N.D. Arutiunova. – M.: Indrik, 2007. – S. 603–613. [in Russian]
3. Koshelev A.D. O prirode komicheskogo i funktsii smeha [About the nature of comic and the function of laughter. In the book: Language in motion. To the 70th anniversary of L.P. Krysin] // Iazyk v dvizhenii. K 70-letiu L.P. Krysin. – M.: Iazyki slavianskoi kultury, 2007. – S. 277–326. [in Russian]
4. Kulinich M.A. Iumor, iazyk, kultura (lingvokulturnye aspekty izucheniya angloiazychnogo iumora) [Humor, language, culture (linguistic and cultural aspects of the study of English-language humor)]. – Samara: Samar. gos.ped.un-tet, 1999. – 123 s. [in Russian]
5. Kairambaeva J.A. Poliparadigmnoe opisanie reklamnogo diskursa: na materiale narujnoi reklamy g. Pavlodara [Polyparadigmatic description of the advertising discourse: based on the material of outdoor advertising in Pavlodar: dis.]: dis. ... kand. filol. nauk. – Kemerovo, 2012. – 264 s. [in Russian]
6. Aitmagambetova M.B. Verbalnye i neverbalnye sredstva v audiovizualnoi reklame Kazakhstana: eticheskiy i pravovoi aspekty [] // Iazyk. Pravo. Obshestvo: sb. st. V Mejdunar. nauch.-prakt. konf. – Penza: Izd-vo PGU, 2018. – S. 132–135. [in Russian]
7. Baktybaeva A.T. Specifika komicheskogo v sovremennoi proze Kazakhstana (na primere cikla rasskazov E. Tursunova) [The specifics of the comic in modern prose in Kazakhstan (on the example of a series of short stories by E. Tursunov)] // Nauchnyi dialog. – 2023. – T. 12. – N 5. – S. 250–268. – DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-5-250-268. [in Russian]
8. Tiurina S.Iu. O poniatiah reklamnyi diskurs i reklamnyi tekst // Vestnik IGEU. – 2009. – Vyp. 1. – S. 75–77. [in Russian]
9. Vikentiev I.L. Priiomy reklamy i Public relation [Advertising techniques and Public relation]. – SPb.: TRIZ-SHANS i Biznes-prensa, 2007. – 380 s. [in Russian]
10. Dobrosklonskaia T.G. Voprosy izucheniya mediatekstov (opyt issledovaniya sovremennoi angliyskoi mediarechi) [Questions of studying media texts (the experience of studying modern English media language)]. Izd. 2-e, stereotipnoe. – M.: Editorial URSS, 2005. – 288 s. [in Russian]
11. Amiri L.P. Iazykovaia igra v rossiyskoi i amerikanskoi reklame [The language game in Russian and American advertising: an abstract]: avtoref. ... kand. filolog. nauk. – Rostov n/D.: Rostov n/D gos.un-t, 2007. – 26 s. [in Russian]
12. Aitmagambetova M.B. Nacionalnye elementy v kazakhstanskoi audiovizualnoi reklame molochnoi produktsii [National elements in Kazakh audiovisual advertising of dairy products] // Sohraneniye i razvitiye iazykov i kultur korennykh narodov Sibiri: Mater. II Vseros. nauch.-prakt. konf. / otv. red. T.G. Borgoiakova. – Abakan: Izd-vo Hakas. gos. un-t im. N.F. Katanova, 2018. – S. 161–166. [in Russian]
13. Zirka V.V. Iazykovaia paradigma manipuliativnoi igry v reklame [The linguistic paradigm of manipulative play in advertising: dis.]: diss. ... dok. filolog. nauk. – Dnepropetrovsk, 2005. – 242 s. [in Russian]
14. Iurieva E.V. Slogan socialnoi reklamy s pozitsii lingvisticheskoi pragmatiki [The slogan of social advertising from the perspective of linguistic pragmatics] // Vestnik VolGU. Ser. Iazykoznanie. – 2016. – T.15. – №4. – S. 114–120. [in Russian]
15. Safonova E.V. Formy, sredstva i priemy sozdaniya komicheskogo v literature [Forms, means and techniques of creating the comic in literature] // Molodoi uchenyi. – 2013. – №5 (52) – S. 474–478. [in Russian]
16. Imshinekaia I.Ia. Kreativ v reklame [Creative in advertising]. – M.: RIP-holding, 2002. – 158 s. [in Russian]

UDK 811.512.122; IRSTI 16.41.25

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.42>K.Ş. BALABEKOVA¹, A.A. KURMANALI², J.K. OTARBEKOVA³¹PhD, Abay Kazak Milli Üniversitesi Öğretim Görevlisi
(Kazakistan, Almatı), e-mail: katira670323.k@mail.ru²PhD, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Profesörü
(Kazakistan, Almatı), e-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com³PhD, Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi Profesörü
(Kazakistan, Almatı), e-mail: zhotarbekova@gmail.com**KAZAK HALK MASALLARINDAKİ “ANT”, “YEMİN” VE “VAAT” (SÖZ)
KAVRAMLARININ EDİMBİLİMSSEL GÖRÜNÜMÜ**

Özet. Kazak halkının zihninde ve halk masallarında “sözünün eri olmak”, “verdiği sözü tutmak”, “verdiği sözü yerine getirmek” gibi kavramlar çok yaygın kullanılmakla birlikte, Kazak toplumunda insan ilişkilerinin düzenlenmesinde kullanılan önemli bir dil birimi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Zira evrensel bir hadise olan “ant”, “yemin” ve “vaat” kavramları, bireylerin arasında güven, ikna etme duygularını oluşturmak için toplumların başvurdukları kavramlardır. Makalede kültürel mirasımız olan halk masallarındaki “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramları edimbilimsel açıdan ele alınarak incelenmiştir. Bununla birlikte, yazarlar makalede göçebe Türk toplumundaki “ant içme”, “yemin etme” ve “söz verme” gibi gelenekler ile törenler üzerinde durmakta ve Kazak halk masallarındaki Türk Dünyası için kutsal bir değeri olan “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramlarını tahlil etmektedir. İnceleme sonucunda halkımızın gelenek ve göreneklerini ve kültürel miraslarını kuşaktan kuşağa aktarmada büyük önem taşıyan Kazak halk masallarındaki “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) kavramları ile birlikte, göçebe hayat tarzında yaygın olarak kullanılan hukuki, büyüsel, dini, “saf” etik sıfattaki “ant içme”, “yemin etme”, “söz verme” ritüelleri ile ilgili elde edilen tespitlere yer verilmiştir. İncelenen masallardaki konuşma eylemlerinin pragmatik anlam açısından özel bir yere sahip olduğu ve “ant içmek, yemin etmek” eylemlerinde işlevsel ve anlamsal bir üslup kullanıldığı dile getirilmekte ve Kazak halk masallarında “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) kavramlarının insan ve toplum arasındaki ilişkilerin düzenlenmesindeki rolünün zamanla geliştiği, kullanım alanı ile üslup derecesi değişikliğe uğrayıp, anlamsal olarak farklı boyutlar kazandığı gözler önüne serilmektedir. Ayrıca, sözün semantik gelişmesinin, insan bilişselliklerinin gelişmesini yansıttığına dair yorum yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kazak halk masalları, ant, manevi kavram, kültürel değerler, konuşma eylemleri, edimsel anlam, edimbilimsel görünüm.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Balabekova K.Ş., Kurmanali A.A., Otarbekova J.K. Kazak Halk Masallarındaki “Ant”, “Yemin” ve “Vaat” (Söz) Kavramlarının Edimbilimsel Görünümü // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 40–52. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.42>

***Cite us correctly:**

Balabekova K.Sh., Kurmanali A.A., Otarbekova J.K. Kazak Halk Masallaryndaki “Ant”, “Yemin” ve “Vaat” (Soz) Kavramlarynyn Edimbilimsel Gorunumu [Pragmalinguistic Aspect of the Concepts “oath”, “swear”, “promise” in the Kazakh Folk Tales] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – Б. 40–52. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.42>

Makalenin alındığı tarih 20.01.2024 / Kabul tarihi 19.06.2024

Қ.Ш. Балабекова¹, А.А. Құрманәлі², Ж.К. Отарбекова³

¹PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: katira670323.k@mail.ru

²PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

³ф.ғ.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры м.а.
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhotarbekova@gmail.com

**Қазақ халық ертегілеріндегі «ант», «серт», «уәде» концептілерінің
прагмалингвистикалық аспектісі**

Аңдатпа. Қазақ халқының менталитетіндегі «сөзге беріктік», «бір сөзді болу», «айтқанында тұру» сияқты ұғымдар қазақ халық ертегілерінде көп кездесумен қатар, қазақ қоғамында адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуде қолданылатын маңызды тілдік бірлік ретінде көрініс табады, өйткені жалпыадамзаттық құбылыс болып саналатын «ант», «серт», «уәде» рухани концептілері қоғамда тұлғалардың арасында сенім мен сендіру сезімдерін қалыптастыру үшін қолданылатын жалпыадамзаттық концептілер болып табылады. Мақалада мәдени мұрамыз болып есептелетін халық ертегілеріндегі «ант», «серт» және «уәде» концептілері прагмалингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Сондай-ақ, авторлар мақалада көшпелі түркі қоғамындағы «ант беру», «серт беру» дәстүрлері мен рәсімдеріне тоқталып, қазақ халық ертегілеріндегі түркі әлемі үшін киелі құндылыққа ие «ант», «серт» және «уәде» рухани концептілеріне талдау жасайды. Зерттеудің нәтижесінде халқымыздың салт-дәстүрі мен мәдени құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқаратын қазақ халық ертегілеріндегі «ант», «серт» және «уәде» концептілерімен қатар, көшпелі өмір салтында кеңінен қолданылатын құқықтық, магиялық, діни және «саф» этикалық сипаттағы «ант беру», «серттесу» және «уәде беру» рәсімдеріне қатысты тың деректер ұсынылады. Талдау жасалған ертегілердегі «ант беру», «серт беру» және «уәде беру» сөйлеу актілерінің прагматикалық маңызы баяндалып, «ант», «серт» және «уәде» концептілерінің адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастарды реттеудегі рөлінің уақытпен бірге өзгеріп, дамып, қолданылу шеңбері мен стильдік реңкінің өзгеріске ұшырап, семантикалық тұрғыдан сараланғаны ашып көрсетіледі. Сонымен қатар, сөздің семантикалық дамуы адам танымының дамуын көрсете алады деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: қазақ халық ертегілері, ант, рухани концепт, мәдени құндылық, сөйлеу актілері, прагматикалық мағына, прагмалингвистикалық аспект.

K.Sh. Balabekova¹, A.A. Kurmanali², Zh.K. Otarbekova³

¹PhD, Senior Lecturer of Abay Kazak National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: katira670323.k@mail.ru

²PhD, Acting Professor of Al-Farabi Kazak National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

³PhD, Acting Professor of Kazak National Women's Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhotarbekova@gmail.com

**Pragmalinguistic Aspect of the Concepts “oath”, “swear”, “promise”
in the Kazakh Folk Tales**

Abstract. The concepts such as “to be a man of one's word”, “to keep one's word”, “fulfill one's promise” are prevalent in Kazakh folk tales in the mentality of the Kazakh people are widely used in Kazakh folk tales, and they appear as an important language unit used in the regulation of human relations in the Kazakh society. Because the spiritual concepts “oath”, “swear” and “promise”, considered as “a universal event” are concepts used by societies to create feelings of

trust and persuasion among individuals. The paper deals with the spiritual concepts of “oath”, “swear” and “promise” in tales from the view of a pragmatic perspective. The authors also describe the traditions and ceremonies related to “oath” in nomadic Turkish culture and analyze spiritual concepts of “oath”, and “swear”, “promise”, which have a sacred value for Turkish society. As a result of the study, the findings regarding the concepts of “oath”, “swear” and “promise” in Kazakh folk tales, which play an important role in transferring the traditions and customs and cultural heritage of our people from generation to generation, as well as the legal, magical, religious, “pure” ethical rituals used commonly in the nomadic lifestyle were presented.

In the paper it is stated that the speech acts in the analysed tales have a special place in terms of pragmatic meaning and it is revealed that the role of the concepts of “oath”, “swear” and “promise” in regulating the relationships between people and society has changed over time, their the scope of use and stylistic color have changed, and they have acquired different semantic dimensions. Furthermore, it is concluded that the semantic development of the word can reflect the development of human cognition.

Keywords: oath, concept, Kazakh tales, spiritual value, speech acts, pragmatic meaning, pragmalinguistic aspect.

К.Ш. Балабекова¹, А.А. Курманали², Ж.К. Отарбекова³

¹PhD, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая (Казахстан, г. Алматы), e-mail: katira670323.k@mail.ru

²PhD, и.о. профессора Казахского национального университета имени Аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: altynshash.kurmanali777@gmail.com

³PhD, и.о. профессора Казахского национального женского педагогического университета (Казахстан, г. Алматы), e-mail: zhotarbekova@gmail.com

Прагмалингвистический аспект концептов «клятва», «присяга» и «обещание» в казахских народных сказках

Аннотация. В языке казахского народа такие понятия, как «держать свое слово», «быть хозяином своего слова», «исполнять свое слово», часто встречаются в казахских народных сказках и выполняют роль важной языковой единицы, используемой при регулировании отношений между людьми в казахском обществе, потому что духовные концепты «клятва», «присяга», «обещание», являясь общечеловеческим явлением, представляют собой концепты, применяемые в обществе для создания чувства доверия и убежденности среди людей.

В статье концепты «клятва», «присяга» и «обещание» в народных сказках, которые являются нашим культурным наследием, передающимся из поколения в поколение, рассматриваются с прагмалингвистической точки зрения. Также в статье авторы акцентируют внимание на традициях и обрядах «клятвы» и «присяги» в кочевых тюркских обществах, анализируют духовные понятия «клятва», «присяга» и «обещание», имеющие сакральное значение для тюркского мира в казахских народных сказках.

В результате исследования, помимо концептов «клятва», «присяга» и «обещание» в казахских народных сказках, играющих важную роль в передаче традиций и культурных ценностей нашего народа из поколения в поколение, представлены новые данные в отношении обрядов правового, магического, религиозного и чисто этического характера «дать клятву, клясться», «дать присягу, дать обет» и «обещать, дать обещание», широко применяемые в кочевом образе жизни народа.

Описано прагматическое значение речевых актов «дать присягу», «дать клятву» и «обещать, дать обещание» в анализируемых народных сказках, а также раскрывается, как роль концептов «клятва», «присяга» и «обещание» в регулировании отношений между

человеком и обществом менялась с течением времени и как изменились рамки и стилистические черты их применения, приобрели разные семантические измерения. Делается вывод, что семантическое развитие слова покажет развитие человеческого познания.

Ключевые слова: клятва, концепт, казахские сказки, духовная ценность, речевые акты, прагматический смысл, прагмалингвистический аспект.

Giriş

Bir halkın yaşamında yüzyıllar boyunca oluşan ve nesilden nesile aktarılan ritüeller, ananeler, inançlar, çeşitli törenler ve ilkeler bulunmaktadır. Bu tür kavramlara ata miras yaşam tarzı görenekler denilebilir. Atadan miras gelenekler denilince akla halkımızın zihninde kökleşmiş, babadan oğula geçen ve halkın zihnine kazınmış gelenekler gelmekte ve yüzyıllardır halk zihninde yer alan manevi bir miras ve yaşam tarzının ayrılmaz bir parçası olan gelenek ve görenekleri ve törenleri düşünülmektedir. Doğa ile iç içe yaşayan göçebe Kazaklar taşıdıkları kültürel ve manevi değerlerini koruyarak gelecek nesillere aktarmışlardır.

Kazak halkının geleneklerini yansıtan manevi değerler gelenekler, görenekler, töreler, ant, yemin, vaat vs. kavramlarla sıkı ilişkilidir. Sözlü kültürün oldukça önem arz ettiği Kazak toplumunda söz, tecrübelerden geleceğe tutulan bir ışık misalidir. Bu bağlamda kayda geçen ve tasdiklenmiş bir yasa bulunmamasına rağmen, “Verilen söz, yaydan çıkmış oka eşittir” diye değerlendirilip kabul edilmiştir. İnsanın güveni kötüye kullanılmamış, yani emanete ihanet edilmemiştir. Atalar mirasına itaat ederek bozkırın asıl yasası olarak tanınan, bu tür kavramların gücünü hem büyükler hem de küçükler kavramışlar ve onları bir yaşam kuralı haline getirmişlerdir.

Araştırma yöntemleri

Çalışmada Türk toplumu için kutsal bir değeri olan “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramlarının tanımları tasvir edilmiş, göçebe Türk toplumundaki “ant” ve “yemin” ile ilgili törenler üzerinde durulmuş ve Kazak halk masallarında yer alan “ant”, “yemin” ve “söz verme” gelenek ve ritüelleri incelenmiştir. Kazak halk masallarındaki “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramları edimbilimsel açıdan incelenerek tahlil edilmiştir. “Ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramlarının edimbilimsel tahlilini yapmak için “Babalar sözü. Cilt 76. Novellalık masallar” (2011), “Babalar sözü. Cilt 77. Satıralık masalları” (2011) temel kaynak olarak incelenmiştir. Araştırmada kavramsal tahlil yöntemi, betimleyici yöntem, semantik ve edimbilimsel tahlil yöntemleri kullanılmıştır.

İnceleme ve Tartışmalar

Her ulus, kendi gelişimi sırasında, bir yaşam biçimi haline gelen gerekli altyapısını inşa etmiştir. İnsan zihni halk kültürü ve geleneklerinin etkisi altında oluşursa, kültür de etnosun doğasını etkiler. Kazak halkının bilinçaltında, kökünde mevcut olan sözünde durmak, tek sözlü olmak, verdiği sözü tutmak her bireyin duygularını, bilincini ve iradesini, halkın manevi bilincinin özel bir tezahürünü yansıtır. Her insanın özbilinçsel doğası manevi, yani iç dünyası ile yakından bağlantılıdır. Bu bahsedilen dünya onun inancına, insani niteliklerine, başkalarına karşı tutumuna, iyilik ile kötülük ve hatta güzellik görüşüne yansımıştır. Kazak halkı tarihi gelişim aşamasında, insanın iç dünyasını geliştirme konusunda zengin bir deneyim birikimi sağlamıştır. Bu birikim, hısım ve büyükleri saymak, yaradana ibadet ve onun emirlerini yerine getirmek gibi konuları içermektedir.

Evrensel bir hadise olan “ant” bireylerin güven, ikna etme duygularını oluşturmak için toplumların başvurdukları bir kavramdır. Şimdi “ant” kavramının tanımını ele alalım.

Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü’nde “ant” kavramının iki farklı tanımı yapılmaktadır:

“Ant” (isim) 1. kutsal bilinen bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin.

2. Adalete, yasalara uygun hareket etme ve yükümlülükleri yerine getirmeye yönelik resmi söz, yemin [1, s.510].

Kazak Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde ise “ant” sözcüğü bir işi yerine getirmek için “edilen yemin”, “verilen söz / vaat” olarak tanımlanmaktadır [2, s.47].

Prof. Dr. A. Kaydar, Etnodilbilim Sözlüğü'nde “Ant” kavramını şu şekilde açıklamaktadır:

“Ant”, insanlar arasında çok yönlü bir ilişkide üstlenilen ortak bir nedenin yerine getirilmesi için her iki tarafın da yemin etmesi, Kur'an'ı tutması, bir siyah beyaz ipi tutması vb. geleneksel ritüeller aracılığıyla yapılan bir tür yükümlülüktür” [3, s. 31].

Ant içtikten veya yemin ettikten sonra göçebe halklar antlarını veya yeminlerini yerine getirmişlerdir. Bu, bozkır insanının kanına işlenmiş kanun, bozkırın yazılmamış yasası haline gelmiştir.

B. Ögel “Büyük Hun İmparatorluğunun Tarihi” adlı kitabında: “Andını bozmak, andına uymamak veya yeminini bozmak, yemininden dönmek” gibi durumlar ölümle eşit sayılmıştır. Bu, halkın bilinçaltısına işlenmiş, yazılmamış bir kanundur. “Kanla ant içme” ritüeli Hunların geleneklerinde de yer almıştır” diyerek kanla ant içme geleneğine de değinmiştir [4, s.127].

Araştırmacı Kök, “Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi” adlı çalışmasında “ant” sözcüğünün metinlerde daha sık Eski Türklerin, İslamiyetle tanışmasıyla geçmeye başladığını dile getirerek şu ifadelerde bulunmaktadır: “Bu anlamda 10. yüzyıldaki Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan ilk satırarası Kur'an tercümelerinde, yemin kavramına karşılık olarak ant sözcüğünü ve bu sözcükten elde edilmiş olan andık “ant içmek, yemin etmek” fiilini tanıklamak mümkündür” [5, s. 250].

“Ant”, “yemin” veya “vaat” kavramları Kazak halkının güven açısından bir kerteriz noktası olarak kabul edilmektedir. Halkın arasında içtiği andı yerine getirmemiş, yeminini bozmuş insanlardan ‘yeminini bozan kişi’ olarak bahsedilmiş olup toplumda pek de makbul bir kişi görülmemiştir.

Araştırmacı Kadri'ye göre, “ant” ve “yemin” ifadeleri eski çağlardan günümüze kadar genel itibarıyla şu amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır:

- Bireyler veya toplumlar arasında yapılan akitleri kutsal bir değer huzurunda perçinlemek;
- Kişiler arasında oluşan bağları kuvvetlendirmek;
- Karşılıklı güven inşa etmek veya güven vermek;
- Karşıdaki kişiyi ikna etmek ya da inandırmak;
- Verilen bir sözün tutulacağına dair etkiyi güçlendirmektir [6, s. 60].

Sözlüklerde geçen “ant” ve “yemin” kavramlarının tanımları ile görüşler aşağıdaki şekilde açıklanarak yorumlanabilir:

Açıklamaların ilki, insanlar arasındaki ilişkilerin temeli bir belge halinde yazılmamasına rağmen dokunulmaz yasal gücü olan bir kural mahiyetinde olduğu yönündedir. Diğerleri ise, kutsal sözcüklerin gücü ve insanların, kutsal nesnelere olan inanç ve ibadeti ile ilgilidir.

“Ant”, “yemin”, “vaat” gelenekleri her toplumda yapılır. Ancak “askeri ant”, anlaşma (sözleşme), bir sözleşmenin imzalanması, rekabet, dille ve dil ile ilgili olmayan eylemler çerçevesinde gerçekleştirilir. Bunlar kurumsal olarak resmileştirilmiş konuşma eylemleridir. Bir konuşma eylemi ancak birtakım koşullar ve eylemler gerçekleştirildiğinde başarılı olarak kabul edilir. Örneğin, askeri ant içmek, konuşmacının ve yetkili merci temsilcisinin katılımıyla ve böyle bir konuşma özel bir yerde ve özel durumlarda gerçekleşir.

Mahkemede tanıkların ifadesi, evlilik yemini vb. özel durumlarda da gerçekleşir. Ancak bahis mevzuu ve bahse girmek üçüncü bir tarafın huzurunda gerçekleşir, o tanık olarak hareket eder ve bahisçilerin bahsi başlatmaları için işaret verir (el keser), yani prosedüre göre zorunlu, kural gereği dil dışı eylemleri ortaya koyar.

“Ant”, “yemin” ve “vaat” kavramlarıyla ilgili konuşma eylemlerin hepsi aynı derecede sorumluluğa sahip değildir. “Ant içmek, Tanrı adıyla ant içmek, bir vazife almak, bir sözleşme yapmak/imzalamak” konuşmacı sorumluluğunun ağırlıklı olduğunu gösterir. Örneğin, “askeri andın” ihlali (asker kaçağı, vatana ihanet, mahkemede tanıklık sırasında yemin ihlali, vb.) kanunla cezalandırılır; bağlılık ve sözleşmenin ihlali durumunda (kefalet) mahkeme işlemleri yapılır; Tanrı adıyla içilen andın ihlali ise üst güçler tarafından cezalandırılır.

“Ant”, “yemin” ve “vaat” kavramları Kazak halkının inanç ve güvencinin tezahürüdür. Ant, sadece düşmana karşı intikam, uluslararası anlaşma, sadakatten caymamak gibi en önemli durumlarda devreye girmektedir. “Ant” ve “yemin” kavramları, aynı zamanda bir dürüstlük kavramıdır ve “ant içmek, yemin etmek” şeklinde kullanılmaktadır. Güven, samimiyet insan ilişkilerinin zirvesidir ve inanç ancak vaatlerle sağlanabilmektedir. Birine verilen sözü yerine getirmek, karşındaki kişiye saygı duymanın bir göstergesidir. Aynı zamanda “vaatte bulunmak, sözünü tutmak” bir bireyin tutumunu, ahlakını ve kişisel sorumluluğunu yansıtan ölçüdür.

“Ant” bireyin kutsal bir şeyle diğer insanı veya insanları kendisinin saf niyetine resmi olarak inandırması, söz vermesi, şahitlik etmesidir.

Su Beyhay “Kazak Kültürünün Tarihi” adlı kitabında şu bilgileri aktarmaktadır: “Kazak geleneğinde ekmek, Kuran tutarak dürüstlüğüne dair ant içme veya yemin etme ritüeli eski zamanlardan beri süregelmektedir. Düşmanlarla mücadele dönemlerinde askerler ülkenin hürriyeti, namusu için canlarını feda edeceğine dair yemin ederek, kılıçlarının yüzünü öpmüşlerdir” [7, s. 103].

İ. Durmuş, “Ant içme” geleneği ile ilgili olarak görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

“Ant içme boylar ve milletler arasında da gerçekleştirilmektedir. Bu törenlerde at kurban edilip, karşılıklı içilen içkilere kan katılmaktadır. Böylece karşılıklı içkiler içilmek suretiyle taraflar antlaşma yapmakta ve uzlaşmaktadırlar. Bu şekilde uzlaşmanın en eski örneğine Asya Hunlarında rastlanılmaktadır. Ant içme olayı, eski zamanlarda bir nesnenin içilişi ile gerçekleşmekteydi. Bununla birlikte anlaşabilmek için sadece ant yeterli görülmemekte, ritüeller sırasında karşılıklı içme de söz konusu olmaktadır” [8, s.105].

Bu gelenek, “ant içmek” deyiminde açıkça ortaya çıkmaktadır. Eski devirlerde “ant” devletler, kabileler ve şahıslar arasında yapılan kardeş olma ve dost olma törenini ifade etmekteydi. “Ant içme” töreni; iki yabancı dost olmaya karar verdiklerinde soydaşları şahitliğinde kanlarını bir kaba akıtıp kımız, şarap veya sütle karıştırıp aralarına kılıç, ok gibi bir silah koyup beraberce içmeleri şeklinde cereyan ederdi [9, s. 285].

‘Abak Kerey Kanunu’nda da ant içme ritüellerine rastlanmaktadır. Örneğin, bu kanunun 9. maddesinde şöyle yazılmaktadır: “Merhumun, hakkını talep eden kimse, ölüme sebep olan kişinin evine gelerek cinayetle ilgili ayrıntılı bilgi istemişlerdir. Cinayetin yalan olduğu anlaşılırsa, “Dinden çıkmış olayım. Muhammed’in ümmeti olan Kazaklarla bir soydan sayılmayayım” diye eline kutsal Kur’an kitabını tutarak başının üstüne koyup ant içmiştir / yemin etmiştir. O kişinin başından süt sunarak, onun cinayet işiyle ilgisi olmadığına dair andını / yeminini kabul edip, bu suç bir yıla ertelenmiştir” [10, s.144].

Etnografik verilere göre, “ant” ve “yemin” törenleri göçebe Kazak toplumunun yaşamında büyük rol oynamıştır. “Ant” ve “yemin” ritüelleri göçebe bir etno-kültür ortamında yapılmıştır. Örneğin, Muhtar Magauin’in “Alasapıran” adlı tarihi romanının “Sozak’taki Meclis” bölümünde Tevekkel Han’ın yemini şu şekilde anlatılır:

“Tevekkel ağırlıkla ayağa kalktı. Gürültü bastırıldı. Han, önünde kalın beyaz bir keçenin üzerinde oturan ihtiyar ve ileri gelenlerin her birine tek tek baktı ve sesini biraz yükselterek konuşmaya başladı... Sultanlar ve oğlanlar! Hakimler ve kahramanlar! Niyetiniz ve birliğiniz için çok teşekkür ederim. Han’a irade verdiğinizizi söylüyorsunuz. Han’ın baş olduğu doğrudur. Ama dizgin sizin elinizdedir. Benim sahibim sizsiniz. Baş iradesi dizgindedir, at iradesi de sahibindedir... Eğer beni bir Han olarak tanıdığınız ve beni beyaz keçeğe oturttuğunuz doğru ise, buna

gönüllerinizde şüphe yoksa, kutsal Toprak Ana, kutsal Su Ana her zaman Kazak oğlunu destekleyecektir diye biliyorsanız, Siz de bazen dizgini bana verin. Atalarımızın ruhları, cetlerimiz ile merhum kardeşlerimizin kanı, yaşayan kardeşlerimizin gözyaşları üzerine yemin ediyorum”.

“Sizi mutluluğa, zenginliğe, esenliğe götüreceğim! Jetisu bir cennet mekanı olacak! Cengizdağ kutsal mekanın olacaktır. Jayık yaylan, Sırderya ise yuvan olacak. Hepsini geri alacaksın ve sonsuza dek... Ak Ordanın şanı Kök Ordadan daha güzel olacaktır. Yedinci kuşağın değil, yetmiş yedinci kuşağın muradına erecektir. Sizi teşekkürle anacaktır. Bana sadece dizgini verin. Dizginimi çekme. Halkla olun, benimle olun, benimle ölün! Her taraftan “Biz beraberiz! Dizgin kendinde” diye yankılanan bağırış, haykırış sesleri duyuluyordu” [11, s.14].

Burada Tevekkel Han “Atalarımızın ruhuyla, dünkü baba, ağabeylerimizin kanına bugünkü kardeşlerimin göz yaşlarına yemin ederim!” diye yemin etti. Bu olaydan sonra kahramanlar ve beyler sefere çıkmadan önce yemin etmeye başlamışlardır.

A. Kaydar, eski dönemlerdeki anlaşma usulünde yemin etmenin manevi ve ahlaki faktörünün kilit bir rol oynadığını ifade ederek şunları eklemektedir: “Resmi bir mektup yazışması olmaksızın ve onaylanmaksızın, uygun ritüeller (tepeye bir taş koymak, bir siyah beyaz ip tutmak, Kur’an, ekmek vb.) veya Tanrı’nın, ruhların, pirlerin, ataların, evliya anaların, bebeklerin, baba ocağının adıyla ant içmek, yemin etmek törenleri de yapılagelmiştir” [3, s. 34].

Bu geleneklerin sıkı bir şekilde uygulanması, Türk toplumunun doğaya, Tanrı’ya, mucizelere ve mistik güçlere, ataların ruhlarına vb. kutsal sayılan nesnelere olan inançlarıyla ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

“Ant” ve “yemin” manevi kavramlarının kutsallığı ile ilgili olarak Abiş Kekilbayev’in “Ülker” romanında ustaca anlatılmaktadır: “Karanlık işler için yemin ettiğinde babalar ruhu (aruak) küser, Allahın günü bile değiştirmiş. Kötü ameller için yemin eden pek çok insan utanmış (yüzsüz) düztaban olmuşlar. Bir çoğunun kafasından kırmızı görmüş gibi kartal, kanatlarını çırttı, çığlık attı ve öldü. Kara işleri yapmak üzere yemin eden de insan, asla başarılı olmayacaktı. Bu yüzden halkın saygı duyduğu, kimseye kötülük yapmayan, reşit olmayan masum bir oğlanın yemini alınacaktır. Eğer yemin eden kişi, kara işler için yemin ederse, yemini alan kişi de çirkin olacakmış. Böyle durumlarda kara işler için yemin edip, birisi kötü muameleye maruz kalan bir çocuğun ebeveynlerine yedi kahramanın maliyetini ödemiş. Kötü şeyler için yemin eden yüzsüzün kafası kesilecek ve malları terk edilecektir. Bu yüzden ne kadar kavga ederlerse etsinler yemin etmezlerdi” [12, s. 570].

Gerek bu tarihî malûmattan ve gerekse folklor materyallerinden açıkça olarak anlaşılıyor ki, en eski devirlerde ant kavramı, ancak dostluk ve kardeşlik kurmak için uygulanmıştır. İnan’a göre, “Kargış ise gerçekle yalanı ayırt etmek için yapılan müstakil bir törendir. Bununla beraber ant töreniyle yapılan dostluk ve kardeşlik kargış formülleriyle de teyit edilmiş olacaktır ki, sonraları kargış töreniyle ant töreninin karışmasına sebep olmuştur ve kargış’tan ibaret olan törene de ant denilmiştir” [9, s. 287].

Masallar, atalarımızdan miras olarak kuşaktan kuşağa aktarılan folklor ürünlerinden biridir. Bir halkın gelenekleri ile kültürel değerlerini aktarma görevini üstlenmiş olan masallar birer kültür mirasımızdır.

Ünlü Kazak yazarı Muhtar Auezov Kazak masallarıyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Masallar, folklorun sözlü olarak anlatılan başlıca türlerinden biridir. Bunlar halkın sözlü geleneğinin gösterişli hikâyeleridir. Masallarda ilginç durumlar, olağanüstü anlatımlar vardır. Masal “erteği” terimi; geçmiş “erte”, geçmişte “ertede”, geçmiş zamanlardaki 'ertedeki' anlamındadır. Bazen “ertek” şeklinde de söylenir. Masalı söyleyene “ertekşi” veya “erteğişi” denilir” [13, s. 67].

Araştırmacı B. Abzhet Kazak masallarıyla ilgili görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Genel olarak Kazak masallarına dikkat ettiğimizde, özgün Kazak masallarının yanı sıra, yüzyıllardır sıkı temas halinde olan Doğu halklarının edebiyatlarından ve kültürlerinden aktarılan çok sayıda fabl, hikâye tarzında masalların bulunduğunu görmek mümkündür. Bu masalların çoğu ibret verici

nitelikte olup, Kazakların arasında hem nesir biçiminde, hem de nazım biçiminde sözlü olarak yayılarak nesilden nesile aktarıldığına şahit olmaktadır” [14, s.10].

Folklorcu Auelbek Konıratbayev, Kazak masallarının hangi türü olursa olsun, zaman süzgeçinden geçerek halkın hafızasına kazınmış olay örgüleri olduğunu ve masallarda birçok ülkede ortak olan ve özgün olay örgüleri olarak sayılan çeşitli motif ve imajların da bulunduğunu ileri sürmektedir [15, s. 18].

Şimdi Türk Dünyası için kutsal bir değeri olan “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) manevi kavramlarının Kazak halk masallarındaki kullanımını ele alalım: “Ant” sözcüğü sözünü ettiğimiz masallarda “ant vermek”, “ant içmek”, “andolsun”, “ant verdirmek” gibi bir takım fiillerle birlikte kullanılır. Tüm bu ifadelerin tamamı; “vadetti, yemin etti, beddua etti, antlaştı” gibi anlamlarda da kullanılır. Ancak, bu kavramların anlamları ile kullanımlarında birtakım farklılıklar mevcuttur. Örneğin, “Baka” masalında bu kavram “and içmek” anlamında kullanılmaktadır. Bu masal, “Sağlığı ve sıhhati yerindeyken artık bir evlilik yapmamaya and içmiş/and içmiştir” şeklinde son bulmaktadır [16, s.139].

“Ayaz bi” (Ayaz bey) masalında ise söz konusu kavramla ilgili şöyle ifade edilmektedir: “Zarli Han avdaydı, ikimizin sancımız aynı günde tuttu ve aynı saatte doğum yaptık, sırrımızı kimse bilmesin diye and içtik. Kimseye izin vermedik, birbirimizin çocuğumuzun göbeğini kestik, kızımı sol elimle verdim ve sağ elimle seni aldım yavrum, ışığım sensin! “Ayaz bi” masalının kahramanı Jaman, sözünde durmadığı için birçok kötülükle karşılaşmaktadır. Jaman su alıp eve geldiğinde, ne arkadaşı ne de sandık vardı. O sırada Jaman karısına verdiği sözü tutamadığı için pişman olur ve ağlayarak karısını aramaya çıkar” [17, s.12].

“Ant içmek” deyiminin anlam bakımından birçok şekilde kullanıldığı görülmektedir: Örneğin, “Han kızı” (Kağan Kızı) masalında kız vezire der ki: “Efendim, Size bir iyilik yapmak isterim, ancak tüm öğrendiklerinizi babama söyleyeceksiniz diye korkarım”.

“Hayır prenses, söylemeyeceğim. Söyleyeceğime ölmeyi tercih ederim ve neden iyilik yapan birine kötülük yapayım ki?” diye and içer [Babalar Sözü, 228].

Aynı kavram “Jeti şayan” (Yedi Yengeç) masalında: “Tanrı esirgesin zavallı çocuğum, eğer yaşarsam bir taneciğim, Külanda’dan bile iyi bakacağım” diyerek yaşlı kadına yemin eder, çocuğun gözyaşlarını siler, tatlılarını verir, eninde sonunda avutarak yanında kalmayı başarır. “Sonunda, Anuvar’ın katillerinden birini veya ikisini kendimiz öldüreceğiz ve Anuvar’ın öldürüldüğü yerde birlikte öleceğiz” sözüyle and içerler [Babalar Sözü, s.130].

“Bay men duyana” (Zengin ve Divane) masalında ise, Divane Zengine: “Sen ağlamayı bırak, sana istediğin bir çocuk vereceğim, fakat bana ortanca eşinin çocuğunu vereceksin!” der. Zengin adam: “Tamam, vereceğim!” diye and içer [Babalar Sözü, s. 148].

“Körgen tüstin Orındalır” (Görölmüş Bir Rüyanın Gerçekleşmesi) masalında, Kayran Han “Bir günde elli kısarak keserek etini akşama kadar insanlara dağıtmayı başaran kişiye kızımı vereceğim” şeklinde and içer [Babalar Sözü, s. 206].

“Jomart” (Cömert) masalında “ant” kavramı “and olsun” şeklinde kullanılarak bir kargış ifadesi taşımaktadır: “Doğruyu söyle, bu koyunların hepsi senin mi?” “Evet efendim, and olsun yalan söylemiyorum!” şeklinde bir and içmiştir [Babalar Sözü, s.285].

Böylece göçebe ortamda “ant” ve “yemin” manevi kavramları, çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiği ve birbirini tamamladığı yasal, büyü, dini, etik bir rol oynamıştır. Yemin etmek, ant vermektен daha söz vermeye, vadetmeye yakındır. Fakat bir yandan, bir kargış unsuru taşımaktadır, öte yandan, mistik nesnelere tapma konusu hakim olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, “Eki dünyalık ayel” (İki Dünya Kadını) masalında: “Bir kız ve bir erkek otağda yalnız kaldıkları sırada “Git buradan” diye seni kovar ve döver. Ancak sen oradan fazla uzaklaşma. Kız ve erkek uyurken, kızı kucakla. O sırada kız sana “Ne yapıyorsun?” diye sorar. Sen de: “Ya, asıl sen ne yapıyorsun? Hani, iki dünyaya ait bir erkek olmazsa, tek dünyaya ait biriyle evlenmeyeceğine dair yemin etmiştin?” diyeceksin [Babalar Sözü, s. 220].

“Ayaz bi” (Ayaz Bey) masalında: “Efendim! Size bunları anlatmamamın şöyle bir nedeni vardır. Gidip Ualibay’ın kızı ile dışarıda görüştüğümde, bana bir tabak, bir bileği taşı, bir bıçak ve bir elmas verdi. Onun nedeni bileği taşı gibi ezilene, bir tabak gibi kırılana, bir bıçak gibi başı kesilene kadar sırrını söylemeyen kişi, beni elmas gibi ikiye bölüp alacak demesinden kaynaklanmıştır. Ben de o sırada, bıçak gibi başım kesilene kadar sırrı söylemeyeceğimi belli etmek için bıçağı belinden kırdım. Bileği taşıyı ezilene kadar diye taşı ezdim. Tabak gibi parçalanana kadar diye tabağı parçladım ve bir elması ikiye bölüp kıracağım ve seni alacağım!” dedim. Elması böldükten sonra söz verdim ve bu yüzden gerçeği söyleyemedim. Kız bana acıdı, yüzünü peçeyle kapatmış olarak beyaz bir atla geldi, darağacının ipini kesti ve göğsüme yatay şekilde bir kılıç bıraktı. Bu olayın açıklaması ise “Masum olduğun halde benim için ölme, kahramanlığını gördüm. Kılıç üstünde yemin geçersiz kalırmış, bu yüzden yeminini geri al” diye söylemesine “Doğruyu söylüyorum”, diye Jaman sözünü tamamladı [17, s.16].

“Vaat” (söz) kavramı “Ayaz bi” (Ayaz Bey) masalında şu şekilde yer almaktadır:

- Evet efendim, gerçeği anlatmaya geldim.
- Zengin adamın kızının evine gittiğin doğru mudur?
- Doğrudur.
- Almaya söz vermiş miydin?
- Söz vermiştim! [17, s.15].

“Jetim Kappas” (Yetim Kappas) masalında ise bu kavram şu şekilde geçmektedir: “Günlerden bir gün Kasım hüzünlenir ve Yetim Kappas bir gün padişah olursa, bizi yaşatmaz. Onu daha küçükken canına kıydırayım” diye Amir adında bir padişahın cellatlarından birini huzuruna çağırır: “Yetim Kappas’ı öldür. Onu öldürdükten sonra sana biricik kızım Kanışa’yı vereceğim!” diye vaatte bulunur [Babalar sözü, s.196].

“Küçük bir çocuk olmana rağmen bir bilgeymişsin. Kasım bana kızını vermemesi bir yana, benim canıma da kastetti. Sözünü tutmadı. Şimdi seni özgür bırakıyorum!” [Babalar Sözü, s.197].

“Alpıs jasına kelgennen akıl sura” (Altmış Yaşına Gelen Kişiyle Danış) masalında:

“Unutma ki, bu sefer Han sana “Başını keseceğim” baskısıyla gerçeği söyletmeye çalışır. O sırada sen de ‘günahlarımı bağışla’ vaadini aldıktan sonra gerçeği söylersin!” der [Babalar Sözü, s.195].

“Jaksılıkka Jaksılık” (İyiliğe İyilik) masalında:

“Eğer, kimimiz Tanrı’ya verdiğimiz vaadi (söz) yerine getiremezsek, Onun karşısında yüzü kara insan olacağız, demedik mi?!” [Babalar sözü, s.93].

“Kılıç üstünde yemin geçersiz kalır” atasözü ile beraber kullanılmaktadır. Aynı atasözünün “Ayaz bi” (Ayaz Bey) masalında da yer alması ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Bunun nedeni muhtemelen kadim insanların çeşitli şeylere ibadet etmesi, tapması ve onları kutsal saymasından kaynaklanmış olmalıdır. Örneğin; Bir avcı kullandığı silahlarına, el sanatçısı ustalar yaptıkları ürünlerin üzerine yemin edebilir.

A. Toyşanulı’na göre, aşıklar, dost yarenler, arkadaşlar, akrabalar birbirlerine yemin ederler ve mükemmel bir şekilde yerine getirirler [18, s.15]. Kısacası, bu şekildeki yeminin ilkel alt tipleri eski gelenekte olduğu gibi kanda köklenmemiş ise de kamusal yaşamda yaygınlaşan bir alana, insan vicdanının saflığına, başka bir deyişle “vaat” ve “emanet” denilen değerlere dönüşmüştür.

“Ant” veya “yemin” kavramı iki kişinin birbirlerine söz vermesi, yemin etmesi ve vadetmesi olayıdır. Yukarıdaki örnek getirilen masalda, her iki tarafın da yemin etmeye katılımı, yani iki muhatabın rolü aynı konumda olduğu fark edilmektedir. “Ant”, “yemin”, yazılı bir antlaşma imkânının olmadığı durumlarda bağlayıcılık sağlama imkânı oluşturduğu için tüm toplumlar tarafından kullanılagelmiş bir olgudur.

“Sert kılıştan ötkir” (Yemin kılıştan keskindir). Demek ki, “yemin” kavramının bir keskin kılıç ile eşitlenmesi ve kılıcı kınından çıkarmadan da yemin etmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Öte yandan, hayatı tehdit eden bir savaş ve baskın durumunda yemin etmişim diye

kılıcını kınından çıkarmadan duramayacağı anlamına gelmektedir. Böylece, “yemin etmek, ant içmek” kavramları ile kıyaslandığı zaman gayri resmi iki kişi arasında yapılıp veya konuşmacıya yönlendirilir.

“Vaat” (söz) ile ilgili aşağıdaki atasözleri bu kavramın tam anlamını ortaya çıkarmaya yardımcı olur. Örneğin, “Makal – sözdin atası, uade – erdin apası” (Atasözü, sözün atasıdır, vaat ise erkeğin vefasıdır). Bu Kazak atasözünü akıl, özlü sözün en büyüğü, en değerlisidir; vaat edilen bir sözün yerine getirilmesi bir erkeğin vazifesi, insanlara yaptığı bir vefasıdır şeklinde açıklamak mümkündür. Öte yandan, “vaat” kavramı halk arasında Allah’ın adı “Uade – Allanın atı” (Vaat, Allah’ın adıdır) şeklinde tanımlanmaktadır.

B. Suiyerkul vd. sözcüklerin semantik özellikleri ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir: “The semantic characteristics of words differ significantly in terms of synchrony and diachrony. It is possible that a linguistic unit, which is now considered to have one meaning, has several etymological meanings. Conversely, units used in the same sense in earlier stages of language development can be used in different ways in our modern language, especially in poetics” [19, p.88].

“Vaat” (va’d) kavramı söz verme, üstüne alma, taahhüt etme anlamında kullanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de sık bulunan Arapça bir sözcüktür. Bu yüzden “vaat” Kazak topluluğunda Allah’ın adı olarak karşılanmakla beraber, birine verilen sözü yerine getirilmesi şart olan ilahi bir emir ve güç olarak görülmüştür. Bu bağlamda tüm Müslümanları güçlü olmaya odaklamıştır.

“Vade – Kudaydın sözi” (Vaat, Allah’ın sözüdür). Dini inançlara göre, vaatlerin tamamı Tanrı’dandır ve Tanrı’nın emri ile gelmektedir. Dolayısıyla Allah’ın her bir kulunun ettiği yeminleri, verdiği sözleri yerine getirmesi gerekmektedir. Zira Kazaklar için “vaat” (söz) Tanrı’nın sözü ile eşdeğerdir. İnsanlar birbirlerine bir söz verdiklerinde, bu geleneği korumak zorundadırlar, çünkü bu Tanrı’nın sözü olarak kabul edilmektedir [21, s.514].

Atalarımızdan miras kalan çok değerli bir atasözü mevcuttur. “Er jigittin eki söylegeni – ölgeni, emen ağaştın iyilgeni – sığanı” (Bir erkeğin sözünde durmaması ölmesidir ve bir meşe ağacının eğilmesi kırılması demektir). Bu atasözü, sözümüzü tutmamızın çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yani, |bir sözü iki etmek” (sözünden dönmek) bir erkeğe yakışır bir davranış biçimi değildir. “Ayılğan söz atılğan okpen ten” (Söylenen söz atılan ok gibidir). Kazak toplumunda verilen sözü tutarak kişinin güvenini kazanmak büyük bir önem taşımaktadır.

A. Kaydar söz verme ve sözünü tutmanın Kazak toplumundaki önemini şöyle açıklamaktadır: “Vadenin atı vade goy” (Söz sözdür). “Hannın eki söylegeni – ölgeni” (Hanın, farklı konuşması ölümle eşittir). Bir hanın kararı veya fermanı iki olmaz [21, s.535].

Han söylediklerini değiştirmez, iki kez söylemez. Bu eskiden beri devam etmekte olan bir kuraldır. Eğer, han vaadini yerine getirmezse, onun unvanına, itibarına, onuru ve şanına zarar geleceği konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Sonuç

Kazak halkının dünya görüşü ve mantalitesinde var olan sözünü tutmak, sözünü yerine getirmek, sözünün eri olmak, insanların duygularında da, şuurunda da, iradesinde de yer alarak halkın manevi şuurunun özel bir görünümünü yansıtır. “Ant”, “yemin” ve “söz” (vaat) manevi kavramları, halkımızın güven ve inancının bir tezahürüdür. Günümüzde “ant” ve “yemin” kavramları, düşmana karşı intikam, uluslararası anlaşma, sadakat gibi önemli durumlarda kullanılmaktadır, incelediğimiz halk masallarında da “Ant” ve “yemin” kavramları adaletle ilgili, dürüstlikle ilgili bir kavram olarak göze çarpmaktadır.

Yaptığımız tahlil sonucunda “ant”, “yemin” ve “vaat” sözcüklerinin anlamsal ve kuramsal alanının aynı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kavramları anlam bakımından ele aldığımızda ortak çekirdeği “yemin” kavramını oluşturmakta, “ant” daha yüksek bir seviyeyi, “vaat” daha düşük bir seviyeyi göstermektedir (Resim 1).

Resim 1 – Makrokavramlar sistemi

Çalışmamızda ele aldığımız halk masallarında ve özlü sözlerinde bulunan bu üç kavramın Kazak halkının felsefesini yansıtabilen kavramlar olduğuna tanıklık etmekteyiz. İşte, “ant”, “yemin” ve “söz” (vaat) kavramları ile ilgili deyimler, atasözleri incelendiğinde, kavramların gücü, mistiği, folklorik tanımlamadaki önemi ortaya çıkmakta ve Kazak halkının bu hadiseyi çok uzun zamanlardan günümüze kadar hafızasında sakladığını açıkça göstermektedir. Benzer şekilde, “ant”, “yemin” ve “vaat” kavramlarının üslup ve etkileyici renkleri aynı değildir. Temel olarak, “vaatte bulunmak” tarafsız bir stilistik renge sahipken, “ant içme” ile “yemin etme” eyleminin etkileyici bir rengi vardır.

Araştırmaya konu olan “ant”, “yemin” ve “söz” (vaat) kavramları sıklıkla birbirinin yerine kullanılabilir. Ancak, söz konusu kavramların semantik alanı ve kapsamı aynı değildir. Açıklayıcı sözlüklerdeki bu kavramların tanımları örtüşmüş ise bile, kapsam, tertip ve pragmatik nitelik açısından aynı olmadıkları açıkça görülmektedir. “Ant içmek, ant etmek, ant vermek, ant olsun, ant verdirmek, andolsun” ve “yemin etmek, yemin ettirmek, yeminler olsun” gibi çeşitli eylemlerin uygulanması, her sosyal alanın durumuna ve doğasına bağlı olarak bazı özellikler taşır. Bu bağlamda, değişken ortamda sık kullanılan yasal, mistik, dini, saf ve etik nitelikteki en yaygın “ant” türlerini belirlemek mümkündür. Örneğin, bir ülkenin hayatındaki kritik bir olay sırasında, iki kişi birbirlerini ya da bireysel toplumun yararını içtenlikle feda etmeye, mistik stereotipler söylemeye ve yeminlerini bozmaları halinde ciddi şekilde cezalandırılmaya karar verir ve özel geleneksel eylemleri yapar.

“Ant” kavramının yasal ilişkiler alanında kendi işlevi mevcuttur. Aynı zamanda, ant sosyal ilişkiler alanında özel bir düzenleyici role ve öneme sahiptir. Çoğu zaman kişiler arası ilişkileri düzenlediği için sosyal seviyedeki andın fonksiyonu ahlaki ve etik niteliktedir. Bununla birlikte, kişiler arası ilişkilerdeki andın düzenleyici işlevi, özel duruma bağlı olarak yasal öneme sahip olabilir. Geleneksel bir etno-kültürel ortam olan göçebe bir toplumda, ant görenek ve sosyal işlevleri ile senkretik nitelik taşımaktadır. Ancak, artan kişiler arası ilişkiler durumunda, geleneklerin normları ve ilkeleri uygulanır. Etnografik verilere göre ant, ant içmek töreni göçebe toplumun yaşamında kendine has ve özgün bir rol oynamıştır.

“Ant içme” geleneğinin göçebe bir etno-kültürel ortamda gerçekleştirilme usulü bulunmaktadır. Kısacası, “ant” halkımızın güveninin bir tezahürüdür. Aynı zamanda sadece düşmana karşı intikam, uluslararası anlaşma, sadakat gibi en önemli durumlarda uygulanmaktadır. Ant bir dürüstlük kavramıdır. Bir erkeğin sözünü tutması ve söylediklerinin sorumluluğunu üstlenmesi eski tarihlere dayanan bir biçim olarak görülmesine rağmen, gerektiğinde “ant içmek, yemin etmek veya vaat etmek/söz vermek”, erkeğin söz ve eylemdeki kararlılığının başka bir kanıtıdır.

İnceleme sonucunda Kazak halk masallarında “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) kavramlarının ayrılmaz olduğuna ve bazı durumlarda ise eşanlamlı olarak kullanıldığına tanık olmaktadır. “Yemin” kavramını “ant” kavramı ile kıyasladığımızda gayriresmi iki kişi arasında

gerçekleşmektedir veya konuşmacının kendisine yönlendirilmektedir. Bu konuşma eylemi, bir ön söz veya daha önceki iletişimsel bir durumla ilişkilidir.

“Ant içme” geleneğinin gerçekleşmesi çeşitli durumlara ve çeşitli sosyal alanların özelliklerine göre farklılık göstermekte olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Bu bağlamda, göçebe hayat tarzında yaygın kullanılan hukuki, büyüsel, dini, “saf” etik sıfattaki yemin etme çeşitlerini gösterebiliriz.

“Yemin” kavramı, iki kişi arasında yemin etmekten ziyade gayriresmi bir durum veya konuşmacıya yöneliktir. Bunun kanıtı olarak yemin etmek/yemin içmek deyimlerini söylemek mümkündür. “Yemin etmek”, ant içmekten daha söz / vaat etmeye daha yakındır. Fakat bir yandan, bir kargış/beddua unsuru, öte yandan, mistik nesnelere ulviyet kazandırma hakimdir. “Vaat” (söz) kavramı da “ant” ve “yemin” kadar kutsal bir kavramdır. Fakat anlaşma, bağlılık, güvence, sözleşme, antlaşma ile ilgili sözcükler yemin kavramının çerçevesini oluşturur. Modern toplumlarda çokça karşılaşılan güven eksikliği ve bu eksikliğin yeniden tesisi, “ant” veya “yemin” geleneği ile mümkün olmaktadır. Diğer bir deyişle, “ant” ve “yemin” geleneği, günümüzde de iletişim eksikliğini giderme stratejilerinden biri olarak sıkça kullanılmaktadır. Türk kültüründe “ant” ve “yemin” ifadeleri “namus” ve “şeref” kavramları ile doğrudan bağlantılıdır. “Vaat” (söz) kavramının ise insanlar arasında mütevazı ilişkilere dayandığından “ant” ve “yemine” göre daha yaygın olarak kullanıldığına şahit olmaktadır.

Söz konusu kavramların genellikle kültürel ve tarihi düzlem içinde insanların zihniyetini yansıttığını görmek mümkündür. Tahlil ettiğimiz metinlerdeki konuşma eylemlerinin pragmatik anlam açısından özel bir yere sahip olduğunu görmek mümkündür, zira “ant içmek, yemin etmek” eylemleri işlevsel ve anlamsal olarak bir üslup kullanılmasını gerektirmektedir. Ayrıca, incelediğimiz Kazak halk masallarında “ant”, “yemin” ve “vaat” (söz) kavramlarının, insan ve toplum arasındaki ilişkilerin düzenlenmesindeki rolünün zamanla değişerek geliştiğini ve anlamsal olarak farklı boyutlar kazandığını da görmekteyiz.

KAYNAKLAR

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 967 б.
3. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I том.– Алматы, Дайк-Пресс, 2009. – 780 б.
4. Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğunun Tarihi. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022. – 463 s.
5. Kök A. Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. – Ankara, 2004. – 794 s.
6. Kadri N. Türkçe Yemin İfadeleri Üzerine Toplumdilbilimsel Bir İnceleme: Basılmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi. – Diyarbakır, 2013. – 131 s.
7. Бейхай С. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: Дәуір, 2001. – 551 б.
8. Durmuş İ. Türk Kültür Çevresinde Ant // Milli Folklor. – 2021. – №84. – S. 97–106.
9. İnan A. Eski Türklerde ve Folklerde Ant // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. – 1948. – Cilt 6, Sayı 4. – S. 279–290.
10. Кенжалиев З. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 208 б.
11. Мағауин М. Аласапыран. – Алматы: Жазушы, 1988. – 828 б.
12. Кекілбаев Ә. Үркер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 582 б.
13. Avezov M. Folklor Yazıları / Çev. A. Çınar. – Ankara: Bitig Yayınları, 1997. – 305 s.
14. Әбжет Б.С. Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу, жариялаудың ғылыми маңыздылығы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3 (121). – Б. 7–15. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>
15. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2011. – 288 б.
16. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 76-том. Новеллалық ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 б.

17. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 77-том. Сатиралық ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – 400 б.
18. Balabekova K., Otarbekova Zh et al. Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews // *Xlinguae*. – 2022. – Volume 15 Issue 4. – P. 18–27. DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.02
19. Тойшанұлы А. Ант. [Elektronik kaynak]. URL: <https://egemen.kz/article/110680-ant> (Erişim 21.02.2021)
20. Suyerkul B., Kurmanali A. vd. Teaching somatic idioms during the corona crisis (based on historical and literary texts) // *Xlinguae*. – 2021. – Volume 14, Issue 1. – P. 81–90. DOI:10.18355/XL.2021
21. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.

REFERENCES

1. Qazaq adebi tilinin sozdigi. 15 tomдық. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes. Volume 1] / Qurast. T. Januzak, S. Omarbekov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Arys, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
2. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik Press, 2008. – 967 b. [in Kazakh]
3. Qaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde (etnolingvistikalıyq sozdik) [Kazakhs in the Native Tongue World (ethnolinguistic dictionary). Vol. I]. – Almaty: Daik-Press, 2009. – 780 b. [in Kazakh]
4. Ogel B. Buyuk Hun Imparatorlugunun Tarihi [History of Great Hun Empire]. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 2022. – 463 s. [in Turkish]
5. Kok A. Karahanly Turkchesi Satyr Arasy Kur'an Tercumesi [Karakhanid Turkish Interlinear Quran Translation: Unpublished Doctoral Thesis]. Ankara Universitesi. – Ankara, 2004. – 794 s. [in Turkish]
6. Kadri N. Turkche Yemin Ifadeleri Uzerine Toplumdilbilimsel Bir Injeleme [A Sociolinguistic Study on Turkish Oath Expressions: Unpublished Doctoral Thesis]. Dicle Universitesi. – Diyarbakir, 2013. – 131 s. [in Turkish]
7. Beihai S. Qazaq madenietinin tarihy [History of Kazakh Culture]. – Almaty: Daur, 2001. – 551 b. [in Kazakh]
8. Durmush I. Turk Kultur Chevresinde Ant [Oath in the Turkish Cultural Circle] // *Milli Folklor*. – 2021. – №84. – S. 97–106. [in Turkish]
9. Inan A. Eski Turklerde ve Folklarda Ant [Oath in Ancient Turks and Folklore] // *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. – 1948. – Cilt 6, Sayı 4. – S. 279–290. [in Turkish]
10. Kenjaliev Z. Qazaq adet-quryq quqygynyn materialdary [Materials of Kazakh Customary Law]. – Almaty: Jeti Jargy, 1996. – 208 б. [in Kazakh]
11. Magauin M. Alasapyran [Alasapyran [Turmoil]]. – Almaty: Jazushy, 1988. – 828 b. [in Kazakh]
12. Kekilbayev A. Urker [Urker [The Pleiades]]. – Almaty: Jazushy, 1981. – 582 b. [in Kazakh]
13. Auevov M. Folklor Yazylary [Folklore Writings]. – Ankara: Bitig Yaiynlary, 1997. – 305 s. [in Turkish]
14. Abjet B.S. Qoljazba qorlarynda saqtalghan qazaq ertegilerin tizimge alu, jarialaudyn gylymi manyzdylygy [The Scientific Significance of the Search and Publication of Kazakh Fairy Tales Preserved in Manuscripts] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №3 (121). – B. 7–15. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729>
15. Qonyratbaev A. Qazaq folklorynyn tarihy [History of Kazakh Folklore]. – Almaty: Ana tili, 2011. – 288 b. [in Kazakh]
16. Babalar sozi: Juz tomдық. 76-том. Novellalyq ertegiler [The Words of Ancestors: 100 Volumes. Volume 76. Novel Tales]. – Astana: Foliant, 2011. [in Kazakh] – 432 pages.
17. Babalar sozi: Juz tomдық. 77-том. Satiralyq ertegiler [The Words of Ancestors: 100 Volumes. Volume 77. Satirical Tales]. – Astana: Foliant, 2011.– 400 b. [in Kazakh]
18. Balabekova K., Otarbekova Zh et al. Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews // *Xlinguae*. – 2022. – Volume 15 Issue 4. – P. 18–27. DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.02
19. Toishanuly A. Ant [Oath]. [Electronic resource]. URL: <https://egemen.kz/article/110680-ant> (Electronic resource) (date of access 21.02.2021) [in Kazakh]
20. Suyerkul B., Kurmanali A. vd. Teaching somatic idioms during the corona crisis (based on historical and literary texts) // *Xlinguae*. – 2021. – Volume 14, Issue 1. – P. 81–90. DOI:10.18355/XL.2021
21. Qaidar A. Halyq danalygy [Folk Wisdom]. – Almaty: Toganai T, 2004. – 560 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 37.013; МҒТАР 17.71.07

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>**Б.Б. КЕЛГЕМБАЕВА**

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: baha_fil@mail.ru

ЖОҚТАУ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР МЕН ӨЛІМ ТУРАЛЫ ХАЛЫҚТЫҚ ФИЛОСОФИЯ

Аңдатпа. Мақала жоқтау жанрының өмірмәндік және тарихи негіздерін талдауды мақсат еткен. Зерттеуші сак, ғұн, үйсін тайпаларының ауызша поэтикалық дәстүрін мұрагері қазақтың өлім мен өмір жайлы экзистенциалдық философиясының терең тамырларын танытатынын көрсетеді. Автор фольклортанушы, философ, тілші ғалымдардың құнды пікірлеріне сүйене келе жоқтаудың қазақ халқының адам болмысы, адам ғұмырының туу-ер жету-өлу циклдерінің мәні жайлы гуманистік пайымын танытатынын дәлелдейді. Жоқтау жырларының терең философиялық мәнімен қатар, фольклор поэтикасының генезисін, өзін туғызған дәуірдің шындығын танытатынын, әдеби ескерткіш екенін нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Жоқтау жырлары мен өлік жөнелту ғұрпының мифологиялық қырларын ашады.

Автордың өзі Ұлттық ғылым академиясының қолжазбалар қорынан тапқан «Абдолла қажыны жоқтау жырының» ХІХ ғасырдағы қазақ жерінің отарлануы тарихымен сабақтастығын дәлелдейді. Атақонысынан айрылған қазақ руларының Қазақстанның шығыс аймағынан үдере көшуі, жайлы қоныс іздеп Монғолия, Қытай, Ресей жерлерін шарлауы, тарихи тұлғалардың есімдерінің аталуы оның тарихилығын танытатынын көрсетеді. Туындыгер жоқтау жанрының ұлттың дүниетанымы, өмірлік пәлсапасымен, тарихымен сабақтас маңызды жәдігер болғандықтан, әлі де зерттеуді қажет ететіндігі туралы түйінді ой айтады.

Кілт сөздер: жоқтау, азалау жырлары, өмірмәндік философия, экзистенциалдық философия, өмір мен өлім мәселесі, қазақ фольклоры.

B.B. Kelgembayeva

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: baha_fil@mail.ru*

Folk Philosophy on Life and Death in Lamentations

Abstract. The article is devoted to the analysis of existential-philosophical aspect and historical bases of the genre “joktau” (lament). The researcher shows that this genre inherited oral-poetic traditions of Sak, Hun, Uysun tribes and has deep roots of existential philosophy of Kazakh

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Келгембаева Б.Б. Жоқтау жырларындағы өмір мен өлім туралы халықтық философия // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 53–63. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>

***Cite us correctly:**

Kelgembayeva B.B. Joqtau jylrlyndagy omir men olim turaly halyqtyq filosofia [Folk Philosophy on Life and Death in Lamentations] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 53–63. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

people. The author relies on the works of famous philosophers, folklorists and linguists in his research. According to the author's opinion, jоктау reflects the humanistic worldview of Kazakhs about human existence and the meaning of each stage of the human life's cycle "birth-growth-death". The living tradition of jоктау, along with its deep philosophical significance, demonstrates the genesis of folklore poetics and reflects the historical reality of the era in which it was created. The author emphasizes the world outlook connection of jоктау with Kazakh myths and fairy tales.

The text of «Joktau on Hajj Abdullah», which was found by the author in the manuscripts fund of the National Academy of Sciences is of great historical value. This oral-poetic text reflects the era of colonization of Kazakh lands by the tsarist power of Russia. Zhoktau describes how Kazakh tribes, that lost their lands, migrated from the eastern region of Kazakhstan and wandered in search of a home in Mongolia, China and Russia. The researcher notes that the jоктау genre needs a deep study as it is an important monument of oral folk art, associated with the worldview, life philosophy and history of the Kazakhs.

Keywords: lamentation, mourning, philosophy on the meaning of life, existential philosophy, the problem of life and death, Kazakh folklore.

Б.Б. Келгембаева

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: baha_fil@mail.ru*

Народная философия о жизни и смерти в «жоктау» (в похоронных причитаниях)

Аннотация. Статья посвящена анализу экзистенциально-философского аспекта и исторических основ жанра «жоктау» (плач, похоронные причитания). Исследователь отмечает, что данный жанр унаследовавший устнопоэтические традиции сакских, гуннских, уйсунских племен является ярким примером экзистенциальной философии казахского народа. В статье автор опирается на труды известных фольклористов, философов и лингвистов. По мнению автора жоктау отражает гуманистическое мировоззрение казахов о человеческом бытии и смысле каждого этапа жизненного цикла «рождение-рост-смерть» человека. Живая традиция жоктау наряду с глубоким философским значением, демонстрирует генезис поэтики фольклора и отражает историческую действительность эпохи в которой она была создана. Автор подчеркивает мировоззренческую связь похоронных обрядов и жоктау с казахской мифологией.

Историческую ценность имеет текст «Жоктау по хадже Абдулле», который был найден автором в рукописном фонде Национальной академии наук. Данный устнопоэтический текст отражает эпоху колонизации казахских земель царской властью России. Жоктау описывает исторические события когда казахские племена, потерявшие свои угодья, откочевали из восточного региона Казахстана и скитались в поисках обители в Монголии, Китае и России. В фольклорном тексте упоминаются имена известных исторических личностей, что показывает историзм данного жанра. По мнению исследователя жанр жоктау, как важный памятник устного народного творчества демонстрирующий мировоззрение, жизненную философию и историю казахов, нуждается в глубоком изучении.

Ключевые слова: плач, похоронные причитания, философия о смысле жизни, экзистенциальная философия, проблема жизни и смерти, казахский фольклор.

Кіріспе

Қазақ халқының өмір мен өлімге көзқарасы азалау фольклорынан терең танылады. Халық пайымынша, өлім – өмірден тыс нәрсе емес, керісінше онымен диалектикалық

бірліктегі заңдылық. Өмір бар жерде өлім бар. Өлімнен құтылу мүмкін емес. Өлім – жақсыны да, жаманды да сынға салмақ. Адам өз өмірінің соңғы циклі – өлім табалдырығын аттамас бұрын пенделіктен арылып, рухани тазаруы, Кәміл адамға айналуы тиіс. Бұл – өмірдің шектік межесінде әр адамға қойылар сынақ болса, оның дүниеден өтуімен байланысты ағайын-туыстарының алдына тосылар сынақ басқа. Ол – жақынынан айрылып, кара жамылғандағы адамның өзін-өзі ұстауы мен іс-әрекетіне байланысты. Қажырлы адам қарағайдың қарсы біткен бұтағындай қайғыға қарсы тұрса, жаман адам керісінше мүжіліп, қорқыныш пен үрейге, күйзеліске түседі.

Өлім мен өмір жайлы пайымдаулардың тамыры тым тереңнен, мифологиялық ойлау жүйесінен бастау алады. Мифтік танымнан тамыр тартқан өмір мен өлім туралы архетип ұғымдар кейінгі дәуірлерде әдет-ғұрыптарымызға сіңісіп, жоқтау, мақал-мәтелдер, аңыз, ертегілер, шешендік сөздер мен терме, толғаулар, кара өлең сынды фольклор үлгілерінде сақталып, түрлі дәуірлерде өзгеріске түсіп, арнасы кеңейіп отырғанын байқауға болады. «Өзекті жанға бір өлім», «Өлгеннің артынан өлмек жоқ, өлген қайтып келмек жоқ», т.б. мақалдар, халықтық лирика мен жоқтау жырларындағы өмір мен өлім философиясы бір ортақ негізден шыққан. Академик Ә. Марғұлан ежелгі көшпелі тайпалардың тіршілігіндегі: «...патриархал қауымның әлеуметтік тұрмысы, жора-жосыны, өлікті қадірлеумен байланысты дәстүрлері – қоштасу, естірту, жоқтау, аза тұтып қайғыру, жылау, қадірлеп шығарып салу, басына белгі орнату, ас беріп той жасау, сойыс қылу – бәрі бұрынғы көшпелі сақ, ғұн, үйсіндерден бері қарай қазақ пен қырғыз халқына дейін жеткен тарихи жоралар», - дейді [1, 125-б.]. Демек, қазақтың өлікті жөнелту жораларының тарихы қаншалықты көне болса, өмір мен өлім жайлы экзистенциялық пайымдауларының, оның сөз өнері түріндегі көрсеткіші жоқтаудың (басқа да ғұрыптық фольклор үлгілерінің) тамыры да соншалықты тереңде. Бұл жанр сақ, ғұн, үйсіндердің тайпалық дәуірінде қалыптасқан деп түйін жасауға негіз бар. Жоқтау жырлары қазақ халқының ғұрыптар арқылы көрінген экзистенциялық философиясы мен оған байланысты дамыған фольклор жанрларының шығу тегін анықтауға; бастапқы мифологиялық ойлау жүйесімен байланысын; кейінгі дәуірлерде тарихи-деректік сипат алып, қоғамдық өмірді бейнелеу қызметін иеленуін ғылыми зердеге салуда қызықты материал бола алады. Азалау жырлары халықтық мифология мен экзистенциялық философияның жұмбағын шешер алтын кілт, сонымен бірге тарихи-деректік маңызға да ие фольклор жәдігері. Онда – тарихта болған адамның өмірі, ол тіршілік еткен дәуір келбеті, қала берді ұлт тарихының бел-белестері бейнеленеді. Сондықтан бүгінгі күні жоқтау жырларын ұлттың мәдени-рухани әлемінің бір көрінісі ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзіндік маңызы бар.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу мәселесіне байланысты Қ. Халид, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, Б. Уахатов, К. Матыжанов секілді ғалымдардың пікірлеріне салыстыра талдау жасалды. Азалау жырларындағы өмір мен өлім философиясын антропологиялық философия саласындағы ғалымдар пікіріне шолу жасалды. Жоқтаулар мен өлік жөнелту ғұрпының қазақ мифологиясымен сабақтастығын дәлелдеу үшін шетелдік саяхатшылар мен ғалымдардың жазбаларындағы этнографиялық деректер талданды. Жоқтау жырларының мәтінін ішінара диахрониялық әдіспен және шежірелермен салыстыра талдау жасау әдістері қолданылды.

Жоқтау – ұлттың мәдени-рухани әлемін назарына алатын фольклортанушы мен этнограф, тарихшы мен тілшілер, философтар үшін маңызды дерек көзі. Сол себепті де қазақтардың жоқтау жырлары ерте дәуірдегі Махмұд Қашқаридан бастап, Қ. Халид кейінгі заманда Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В.В. Радлов, Н. Березин, Г.Н. Потанин сынды зерттеушілерінің қызығушылығын туғызған. Ы. Алтынсарин: «Өлген кісінің әйелі ерінің

қайтыс болған күнінен бастап басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі, оның қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын (ас бергенше) таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады, содан кейін үш-төрт сағат уақыт бойы өлеңге қосып дауыс шығарады, бұл «дауыс» деп аталады. Бұл жоқтау өлеңде марқұмның өзі, оның тірі кезінде істеген істері мақталады, оның қайтыс болғандығы, үй ішінің және туған-туысқандарының бақытсыздыққа ұшырағаны еске түсіріледі» [2, 3-б.], - деп жазады. XIX ғасыр мен XX ғасыр басында қазақ жерінде болған В. Плотников, Н. Сорокин, Д. Мухин, Р. Карутц сынды шетелдік саяхатшылар мен жиһангерлер, әскери адамдар қазақтардың мәйіт жөнелту, оның артын күту ғұрпы мен жоқтау жырларына байланысты аса қызықты деректер жазып қалдырған. Бұл қызығушылық қазақ халқының рухани жан дүниесін, өмірлік философиясын түсінуге ұмтылушылықтан туып жатты.

Алаш ардақтылары А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, т.б. зиялылары да жоқтауға назарын аударған. А. Байтұрсыновтың «Жиырма үш жоқтауы» қазақ жоқтауларын жеке жинақ етіп жариялаудың алғашқы және соңғы тәжірибесі болды. Ұлт ұстазының аталған жинағындағы жоқтау мәтіндері зерттеу материалы ретінде пайдаланылды, пікірлері басшылыққа алынды. Ғалымның пайымынша, жоқтау – тарихшылар үшін маңызды дереккөзі, ақын-жазушыларға таптырмайтын поэтикалық қор. Суырыпсалмалыққа негізделген әдеби тілдің өнегелі мектебі, қазақтың төгілмелі шешен тілінің қазынасы, сөз өнерінің озық үлгілерінің бірінен саналатын мұра [3, 3-б.].

Кеңес дәуірінде жоқтау жанры Б. Уахатовтың еңбектерінде арнайы сөз етілсе [4], тәуелсіздіктен кейінгі рухани жаңғыру жылдарында К. Исламжанұлының «Қазақтың отбасы фольклоры» еңбегінде салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерделенді [5]. Бұл аталған ғылыми еңбектердің барлығы біздің зерттеуіміздің ғылыми-теориялық негізін құрады.

Тәуелсіздік жырлары кейбір философ-ғалымдардың еңбегінде жоқтаудың экзистенциялық мәнін ашуға ұмтылыс байқалды. Бұл ретте Гүлжиһан Нұрышеваның «Адам өмірінің философиялық мәні» еңбегін атап өтуге болады [6, 263-б.]. Ғалымның пайымынша, жоқтау жырлары – (сонымен қатар қара өлең, шешендік сөздер, аңыздар мен айтыс) қарапайым сана формасының көркем сөзбен өрнектелген формасы. Ондағы өмірмәндік философияны ғылыми талдаудың теориялық маңызымен қатар, қазақстандық қоғамды ізгілендіру мен нығайтуда практикалық құндылығы бар.

Талдау мен нәтижелер

Жоқтау – өзінің бүкіл ішкі рухымен халықтың ежелгі дүниетанымымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен, байырғы мәдениетімен және әдебиетімен тамырласатын рухани мұра. Жоқтауларға тән экзистенциялық философияны талдап, онда суреттелетін тарихи оқиғалардың мәнін ашудың дүниетанымдық, деректік маңызы бар. Себебі онда қазақ халқының өмір мен өлім жайлы дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасып-даму тарихын, ең көне мифтік қабаттарын көруге болады.

Жоқтаулардан бастауын алған өмір мен өлім жайлы экзистенциялық философия кейінгі дәуірлерде ақын-жыраулар поэзиясындағы кең өрісті дәстүрлі тақырыпқа айналды. Филология ғылымдарының докторы Б.И. Нұрдәулетова: «Қазақ ақын-жырауларының тілдік дүние танымындағы «өлім» концептісі стереотиптік адами танымдар негізінде және мұсылман дінінің діни-философиялық ұстанымдары арқылы қалыптасқан эстетикалық танымдық жүйелі құрылым болып табылады», - дейді [7, 8-б.]. Демек, тек фольклор ғана емес, ауыз әдебиеті өкілдерінің шығармашылығындағы өмір мен өлім философиясына қатысты эстетикалық-танымдық жүйенің бастауы жоқтаулар деп тұжырымдауға болады. Жоқтаудың эстетикалық-танымдық маңызы эпикалық жанрларға драматизм мен психологизм дарытудағы қызметінен, жырдың эмоциялық бояуын қоюлатуынан көрінеді.

Оған мысал ретінде «Қыз Жібек» жырындағы Жібектің, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Баянның жоқтауын келтіруге болады.

Халық пайымында адам ғұмыры «туу-ержету-өлу» циклінен тұрады. Демек, өмірдің соңы өліммен аяқталуы заңдылық, осы өмірлік ұштағанның ішкі мазмұнында терең бірлік бар. Бұл – халқымыздың ежелгі мифологиясынан бастау алады. Осы ретте, Серікбол Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегіндегі жас нәрестені қырқынан шығару мен өлген адамның қырқын беру ғұрпының арасындағы байланыстың мифтік мәні туралы мына пікірі ден қойдырады: *«Адам баласы туғанда осы шекарадан (автор пікірінше «Құдайы кеңістік» пен бұл дүниенің арасын ажыратып тұрған шекара – К.Б.) бері қарай өтеді; ол өзінің о дүниелік киімін («ит көйлегін») шешеді (яғни, о дүниенің күзетшісі болған итке береді, «ит жанын» қалдырады, ит кейпінен адам кейпіне ауысады), оның орнына бұл дүниенің киімін» (адам көйлегін киеді). Өлгенде осы процесс кері бағытта жүреді: өлген адам бұл дүниелік киімін шешіп, оның орнына о дүниелік (кебін, ол да – «ит көйлек») киімін киіп, әлгі шекарадан кері қарай өтеді... Өлген адамның жаны 40 күн бойына бұл дүниеде жүреді де, тек 41-ші күн болғанда ғана о дүниеге өтеді, яғни «ит күзеткен қақпадан / көпірден өтеді», «иттің кейпіне енеді», «ит көйлегін қайта киеді». «Қырық» сөзі сан атауы болмай тұрған кездері бүкіл жылдық циклді білдірген... Жеке-жеке қарастырғанда «үшін», «жетісін», «жүзін», «жылын» беру жоралғыларының әрқайсысы да «қырықтікіндей» мағына берген. Ал осы сөздердің сан атауларына айналып, бір ғұрыптық цикл ауқымында қолданылуы барысында олардың әрқайсысы нақты жоралғылық мағынаға ие болған [8, 8-б.].*

Ғалым келтіріп отырған жас нәрестені қырқынан шығару мен өлген адамның қырқын беру ғұрпының мазмұн-мәнін ортақтастыратын бастау-бұлақ халықтың адам ғұмыры жайлы дәстүрлі дүниетанымы. Екі ғұрыптың ұқсастықтарының сырын Шәкәрім қажы:

Кіндікті кесіп тастамағы –

Жас өмір сүйтіп қиылған.

Ақ бұйымға орай бастамағы –

Кебінің сондай бұйымнан.

Қуыстап салса, құндағына –

Кіретін көрге ұқсамақ.

Тағдыр жоқ өлмей тұрмағыңа,

Өмірді өлім тұсамақ [9, 33-б.], - деп терең пайыммен жырлаған.

Өмірді бір түрден екінші түрге ауысып отыратын «дөңгеленген дүние», толық бір циклді құбылыс деп түсінген ежелгі бабаларымыз әрбір жас кезеңін белгілі ғұрыппен өрнектеген. Адамның өмірге келуі, алғашқы қадамын басуы, ат жалын тартып мініп, ер жетуі, отбасын құруы қаншалықты қуанышпен, сән салтанатпен аталып өтсе, өмірден өтуі де елеулі оқиға ретінде түрлі ғұрыптармен, азалау жырларымен әдіптеліп отырған. Нығмет Мыңжани «Қазақтың қысқаша тарихы» еңбегінде қытай қазақтарының этнографиялық деректерін талдай келе: *«...адамның өмірінің елеулі оқиғаларының бәрі жоқтау жырына қосылады», - дейді [10, 394-б.].* Демек, жоқтау – адам өмірінің үш циклінің тұйықталар тұсында айтылатын қорытынды түйін, марқұмның тірлігінде жасаған игі істерінің жыр тілімен жеткізілген бағасы деуге лайық.

Адам өміріне байланысты ғұрыптардың барлығы белгілі бір жүйеге бағынған. Ол жүйенің негізгі қызметі – бір түрден екінші түрге, бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік топтан екінші әлеуметтік топқа немесе категорияға өтуді ресімдеу. Адамның дүниеге келуі – дәстүрлі дүниетаным бойынша, жоғары әлемнен ортаңғы әлемге келу, қыздың ұзатылуы – бір елден екінші елге немесе бір рудан екінші руға ауысу (қазақтардың жеті атаға дейін қыз алыспайтыны белгілі).

Өлу – халық түсінігінде адамның жанының денесін тастап, жоғары әлемге ауысуы. Қазақ мифтері мен ертегілерінде, аңыздарында да осы көне таным жақсы сақталған. Халықтық мифологияның бұл қыры жайлы қызықты деректерді ертеректегі саяхатшылардың, ғалымдардың жазбаларынан табуға болады. Мәселен, А.М. Балаубаева-Голяховская «Погребальные обряды у казахов Акмолинской губернии» мақаласында: «Жан – көзге байқала қоймайтын кішкентай жәндік сияқты, бұл шыбын жан делінеді. Адамның қалыпты жағдайында ол оның жүрегінде өмір сүреді, әйтсе де, кейде жүректі тастап шығып, ауру мүшелеріне келіп орналасады. Өлімнен кейін адамның жаны ауыздан ұшып шығып, ешкімге байқалмай көкке көтеріледі де, өлік жерленгенше сонда қалады» [11, 291-б.], - деп адам жанына байланысты қазақтардың мифологиялық түсінігін сипаттап жазады. Фольклортанушы К. Исламжанұлы да жоқтау жырларының сыртқы түрінен де, ішкі мазмұнынан да мифологиялық танымның көрініс табатынын айта келіп: «Сұңқарым ұшты тұғырдан, жете алмадым соңынан», «Атекем сапар шеккен соң» деген сияқты тіркестер адам жаны ұшып жоғарғы әлемге кетеді, ол оған ұзақ сапар шегеді деген сияқты ескі наным-сенімнің көріністері», - деген түйін жасайды [5, 204-б.]. Осы мазмұндас пікірлер мен археологиялық қазба деректері және өлік жөнелту ғұрпының кейбір фрагменттері (мәселен, марқұм өткен күні «қонағасы беру») жоқтау жырының шығуына байланысты болжам айтуға жетелейді. Біздіңше, жоқтау о баста денені тастап ұшып кеткен адам жанын (жалбарыну, жылау, дауыс салу арқылы) қайта шақырып алуға болады деген мифтік түсінікпен байланысты тууы мүмкін.

Ғалымдар пікіріне сүйенсек, аза тұтудың белгісі болып табылатын бұл ғұрып (әрі жыр) дүниежүзіндегі елдердің көбінде кездеседі. Бірақ оның дәл қай кезде пайда болғаны туралы пікірлер әрқилы. Құрбанғали Халид «Тауарих Хамсасында»: «Бұл әдеттің (мәйіт шығару-К.Б.) қашаннан бері қалыптасқандығына жауап айтатын кісі болмады. Бірақ Абылай ханға, онан бұрын арғын Қазыбек биге, найманда Нарынбай, Құттыбай билерге ат шаптырып, ас берілгеніне қарағанда, ең аз дегенде 200 жылдан асық шығар деп шамаланған», - деген болжам айтады [12]. Ал түркітестес халықтардың ғұрпын салыстыра зерттеушілер оның қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, татар, алтай, қарашай халықтарында көнеден бері өшпей келе жатқан дәстүр екенін дәлелдейді [13, 76-б.]. Көне түркі тіліндегі «Алып Ер Тұңғаны жоқтау» (V-VI ғ.ғ.), «Күлтегін жыры» (VIII ғ.) төл әдебиетіміздегі «Қодан тайшының Ақжол биді жоқтауы», Шығыс ханның Жошы өлгенде айтты делінетін «...Құлынымдан айрылдым, Айырылышқан аққудай, Ер олұмдан айырылдым» деп келетін жолдары оның көне түркілерден тамыр тартқан көне де өміршең жанр екенінің дәлелі.

Жоқтаудың дүниетанымдық, ғұрыптық сипатымен қатар, тарихи-деректік мәні бар. Ол – тарихи адам, белгілі бір әулет тағдырын, қала берді ұлт тарихының белестерін бейнелейтін азалы жыр. Мәселен, Шоқанның қолымен хатқа түскен Бұхар жыраудың Абылайға шығарған жоқтауы – Абылай өміріне, атқарған істеріне қатысты тарихи дерегі мол азалы жыр [14, 76-б.]. Дәл сол секілді тарихи-деректік маңызға ие жоқтаулардың бірі – Қаз дауысты Қазыбек бидің қызы Қамқаның жоқтауы. Жоқтауда Қазыбек бидің ата-тегі, қазаққа сіңірген еңбегі жыр тілімен безбенделеді:

Шаншар абыз нәсілінен
Алтау едің анадан:
Сәдібек, Асан, Бөдене
Үсен менен Баламан.
Бесеуіне аға боп,
Алашқа Әкем қараған.

Немесе:

Босатып едің жан Әкем,
Тұтқында қазақ қалғанын,

Талап алған шабынды,
Қайырып алдың бар малын...
Батыр жиып ел шаппай,
Қылыш шауып оқ атпай,
Ақылменен жол тауып,
Қазақтың кегін алғаның [3, 10-б.].

Қазыбек бидің қызы Қамқа әкесінің бүкіл өмірін, адами қасиеттерін, артында қалдырған ізін, қоғамдағы орнын жырға қоса отырып, ол өмір сүрген дәуір оқиғаларын, қоғам келбетін қоса танытады. Аты аңызға айналған Қаз дауысты Қазыбек бидің еліне сіңірген еңбегінің дәл бағасын береді. Жоқтау жырындағы бұл деректер Қазыбек би жөнінде «Wikipedia» ашық энциклопедиясында келтірілген: «Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда, ол Тәуке ханның белгілі би-батырлары бастаған елшілігіне ілесіп, алғаш рет қалмақ қоңтайшысы Цэван Рабданға барғанында 14 жаста екен. Қылышынан қан тамған қаһарлы қалмақ ханының алдында қазақ билері жасқаншақтық танытып, күмілжіңкіреп қалған сәтте жасөспірім Қазыбек: «Дат, тақсыр!» деп жұлқынып алға шығады да:

«Қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп
Найзасына жылқының қылын таққан елміз.
Дұшпан басынбаған елміз,
Басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл туса – құл боламын деп тумайды,
Анадан қыз туса – күң боламын деп тумайды,
Ұл мен қызын жатқа құл мен күң етіп отыра алмайтын елміз.
Сен – темір болсаң, біз – көмір, еріткелі келгенбіз,
Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз.
Танымайтын жат елге — танысқалы келгенбіз,
Танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз.
Сен – қабылан болсаң, мен арыстан, алысқалы келгенбіз,
Тұтқыр сары желіммін, жабысқалы келгенбіз.
Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең – тұрысатын жеріңді айт!» – депті.

Жас баланың бұл сөздерінен бас алыспақ батырлықты да, ынтымаққа шақырған ізгілікті де аңғарған қалмақ ханы әділдікке жығылып, өжеттігі мен шешендігіне риза болып: «Дауысың қаздың дауысындай екен, бұдан былай сенің есімің Қаз дауысты Қазыбек болсын», – деген екен. Соның арқасында елшілік жау қолындағы 90 тұтқынды шабылған мал, тоналған мүлігімен шашау шығармай қайтарып алып, елге олжалы оралған екен. Қазыбек бұдан кейін де жоңғарларға екі рет елшілікке барып, ел намысына дақ түсірмей, көздеген мақсатын орындап қайтқан», - деген деректермен сәйкеседі [15].

«Әдебиет порталындағы»: «Қазыбек би 14 жасында қазақ елшілерімен бірге, Жоңғар ханы – Сыбан Раптанмен келіссөздер жүргізуге аттанды. Өзінің батылдығының және шешендік өнерінің арқасында, халықтан ұрланған мүлікті елге қайтарып, тұтқындарды босатты... Бұдан кейін, Жоңғар хандығына тағы да бірнеше рет дипломатиялық сапармен барған. Осындай сапарлардың бірінде, тұтқынға алынған Абылай ханды босата алды. Сондай-ақ, келіссөздердің нәтижесінде, Түркістан қаласы және қазақтың 32 елді мекені

жаудан құтқарылды. Тәуке хан Қазыбекті Орта Жүздің басты биі етіп тағайындаған. Ол үш жүзді біріктіруге үлкен үлесін қосып, жоңғар басқыншыларына қарсы жалпыұлттық күресті ұйымдастырған. Сондай-ақ, «Жеті жарғы» заңдар жинағының авторларының бірі болып саналады» [16], - деген мағлұмат та жоқтаудағы Қазыбек би бейнесінің шынайылығын дәлелдей түскендей. Бұл дәлелдер жоқтаудың әдеби-тарихи маңызын таныта түседі.

Осындай әдеби-тарихи мәні бар жоқтауларының бірі – «Қалдекеұлы Абдолланы жоқтау» [17]. Біз бұл жоқтауды ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қолжазбалар бөлімінен таптық. Жоқтау Ресейдегі Алтай өлкесіндегі қазақтардың белгілі адамы Абдолланың қазасына байланысты шығарылған. Көлемі – 210 жол. Жоқтауды жазып алып, академияға табыстаған азамат – Тұратбаев Нәби. Оның айтуынша, Абдолла Қалдекеұлы 1909 жылы өмірден озғанда осы жоқтауды оның ұлы Шәкірт Абдоллаұлы шығарып, ауылындағы әйелдерге үйреттірген екен.

Жоқтаумен танысқанда ХІХ ғасырдағы қазақ тарихына қатысты маңызды оқиғалардың ізін таптық. Ресейдің отарлау саясаты жүзеге асқан кезде атақонысынан айырылып, төрткүл дүниеге тарыдай шашылған қазақ халқының бір әулетінің трагедиялы ахуалының дерегіне үнілдік. Жоқтау жырында марқұм Қалдекеұлы Абдолланың өмірінде атқарған істері, халқына сіңірген еңбегі, адами, қайраткерлік тұлғасы сомдалады. Оның тірлігінде бір рулы елдің басы, халқына қамқор, жоқ-жітікке қорған болғаны айтылады. Өз заманының озық ойлы, өткір мінезді, батыр да әділ, тілге шешен, шарифат жолына жүйрік азаматы ретінде бейнеленеді:

Тасыған судай ағындым,
Туған айдай сағымдым,
Бала құстай саңқылдап,
Дауысыңды сағымдым.
Шүйдің де бойы қарағай,
Арғы атамыз Қаратай.
Жасыңнан-ақ бақ берді,
Өтекем, сізге бір Құдай.
Құдай басқа салған соң,
Жолықтық күйге осындай.
Бәйтеректей пана боп,
Тиянақ болдың қашқанға-ай [17].

Нәби Тұратбаевтың айтуынша, Абдолла Қалдекеұлы Найманның Қаратай атасынан. Қаратайдан-Сарғалдақ-Есенбай-Сары-Құлжабай-Отыншы-Қалдеке аталарынан тарайды. Қаратайдың 500 үйі Катонқарағай ауданынан Қытайдың Сарысүмбе деген жеріне көшіп, одан Монғолияның Жыланды деген жерін 4-5 жыл қоныстанып, содан Қосағаш-Шүй жеріне 1879 жылдары келген екен. Абдолланың әкесі Қалдеке Монғолияны қоныс еткен жылдары қайтыс болып, зираты сол жерде көрінеді.

Бошай Кітапбайұлының шежіресінде: Абдолланың ата-тегі «Қаратайдан – Сарғалдақ. Сарғалдақтың 2 баласы ел ішінде «Үш Сарғалдақ», «Төрт Сары» атанған екен. «Төрт Сарының» бірі – Өтетілеу. Өтетілеуден – Құлжабай – Отыншы – Қалдеке – Абдолла» [15, 197–207-бб.], деп жазылған. Абдолладан Сәлімжан, Мұхаметжан, Шәкірт деген ұлдар туылады. Жоқтау жырын, шежіре деректерін және Шығыс Қазақстанның Катонқарағай ауданында тұратын көнекөз қариялардың ауызекі әңгімелерін салыстыра қарағанда «Қаратай ауған» оқиғасына байланысты деректердің сәйкес келіп отыратынын байқадық.

Шежірешінің пікіріне сүйенсек, Шәкірт 1880-1925 жылдары (дәл хатта көрсетілгендей) өмір сүріп, Қосағаш ауданы Шүй өзенінің бойын мекендеген Қаратай ұрпақтарының басты азаматы, қажы болған адам. Аталған шежірені әрі қарай оқысақ: «...1860 жылдың аяқ шенінде өр Алтайдағы Қаратай атаның мекені Шабанбайды, Марқакөлді патша үкіметі

меншіктенгеннен кейін Шәкірттің ұлы әкесі Қалдеке, өз әкесі Абдоллла 300-400-дей түтін ағайындарын бастап Қытай жеріндегі Шіңгіл бойына барып, бірер жыл паналайды. Ол жердің тарлығынан Монғолияға өтіп, онан айналып Алтай қалмақтарының жері Шүй өзенінің теріскей жағасына келіп орын тебеді...», -деген деректер келтіріледі [18, 208-б.].

Аталмыш тарихи оқиғалар жоқтау жырында былай өріледі:

Екі де ханға бой бермей,
30 жыл тұрдың бодансыз.
Әтиім озған қиырдан,
Жазуда болар бұйырған.
Көлеңкеңе самал-ай,
Талай нашар жиылған.
Өз алдына қазы боп,
Тентектің жолын тияп ең.
Шұбар аттың жүніндей,
Көп кедейді жиып ең [17, 208-б.].

Ел аузындағы әңгімелерде Абдолла Қалдекеұлы қиын-қыстау заманда Қаратай атасының ұрпақтарына ғана емес, басқа рулардан шыққан босқындарға көмек қолын созып, өзінің маңайына жиған деседі. Азалы жыр замана келбетін, жат жерге қоныс аударған қазақ әулеттерінің трагедиясының шынайы бейнесі болып шыққан. Бейтаныс өлкеде Абдолладай басшысынан айрылу елді күйзеліске түсірген:

Әтиім менің асқар бел,
Иесіз қалды-ау бір тайпа ел.
Гауһар тастай жүзінді,
Жасырды ғой қара жер.
Ақсұңқар ұшты қолдағы,
Қайрылар күні болмады.
Қаратайды бодан ғып,
Орыс бір салды буалық.
Бір тайпа елге бас болып,
Әкелдің Шүйге ту алып [17].

Жоқтау жырының кейіпкері Қалдекеұлы Абдолла босқынға ұшыраған Наймандардың бір тармағы Қаратайларды қазіргі Ресейдің Қосағаш, Шүй бойына бастап келеді. Найманның басқа да руларының ауа көшуі халық жадында «Қожамбет ауған», «Өтей ауған», «Самай ауған», «Жәрке ауған» деп таңбаланып қалған.

Жоқтауда есімдері аталатын Тоқтамыс, Ережеп, Әбдікерім, Рүстем, Мұса сынды ел ағаларының қай-қайсысы да Шығыс Қазақстанды жайлаған ру-тайпалардан шыққан, тарихта болған, елге еңбегі сіңіп, аты аңызға айналған белгілі адамдар. Жоқтаудың соңында автор (Шәкірт Абдоллаұлы – К.Б.) дүниенің жалғандығын, ажалсыз адамның болмайтындығын, Алланың сүйікті серігі болған пайғамбардан бастап барлығының осы жолдан өтуі Алланың жарлығымен болатын іс екендігін мойындайды. Оған күпірлік келтірмейтіндігін, дегенмен жоғалтқан асылын жоқтамай тұра алмайтынын ескертеді. Аталмыш жоқтауда әңгіме елге тұтқа болған Абдолла қажының өнегелі өмірімен қатар, ол өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайдың шындығын көрсетеді. Сондығымен де бұл жоқтаудың әдеби-тарихи маңызы бар.

Қорытынды

Жоқтау – көздің жасы, қамырыққан көңілдің үні. Онда бабаларымыздың өмір мен өлім жайлы пайымы, тіршілік заңдылығы, өмірді сүйе білу туралы келер ұрпағына өсиеті айтылады. Мифтік ұғымдарға негізделген ғұрыптармен байланысты туып-дамыған жоқтау

жырлары әр дәуірде халық дүниетанымына сәйкес өзгеріске түсіп, түпкі сакральды мәнінен ажырап, дүниетанымдық арнасы кеңейіп отырған. Бастапқы ғұрыпты жүзеге асыру мақсатынан туған жоқтаулардың мифологиялық сакральды мәні көмескіленіп, кейінгі дәуірлерде тарихи-деректік басымдық алған. Нақты адамның өмірі мен оның дәуірін, қоғамдық ортасын танытатын тарихилығы арта түскен. Ой көзімен қараған жанға оның берер дерегі, айтар сыры мол жанрға айналған. Абайша айтқанда, «Жылап туған адам баласының кейіп өлетіні» қандай ақиқат болса, о дүниелік болған адамды жоқтап, тіріде қадіріне жете бермеген ағайынның өлгенде бағасын беруі заңдылыққа айналған. Жоқтау топырақты өлімге жиналған қауымға тірліктің қысқалығын ескертіп, мәнді өмір сүрудің маңызы туралы ой салған. Сөйтіп, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпымен қатар, түрлі дәуірдегі тарихи оқиғаларынан, өмір мәні жайлы философиялық түсінігінен хабар беретін аса мәнді әдеби ескерткіш болып қалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: монография. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
2. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі. Кіт.: Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2. – Алматы: Арыс, 2006. – 290 б.
3. Байтұрсынов А. Жоқтау. – Алматы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қор, 1993. – 96 б.
4. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы: монография. – Алматы: Ғылым, 1983. – 157 б.
5. Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры: монография. – Алматы: Арыс, 2007. – 332 б.
6. Нұрышева Г. Адам өмірінің философиялық мәні: ұжымдық монография. Кіт.: Қазақ халқының философиялық мұрасы. 6-том. – Астана: Аударма, 2006. – 512 б.
7. Нұрдаулетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 234 б.
9. Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 512 б.
10. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
11. Балаубаева-Голяховская А.М. Ақмола губерниясы қазақтарының жерлеу салты. Кіт.: Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2 т. – Алматы: Арыс, 2006. – 290 б.
12. Халид Қ. Қазақта мәйіт шығару («Тауарих хамса» кітабынан). // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2 т. – Алматы: Арыс, 2006. – 285 б.
13. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии: Исследования, статьи, лекции. – Л.: URSS, 2022. – 512 с.
14. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 144 б.
15. Қаз дауысты Қазыбек би / Құраст. С. Дәуітов. – Алматы: ҚазАқпарат, 2011. – 192 б.
16. Қазыбек би Келдібекұлы // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс] URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3598> (қаралған күні 27.03.2024)
17. Ұлттық Ғылым Академиясының қолжазба қоры. № 518 бума.
18. Кітапбаев Б. Шежіре. 1 бөлім. – Алматы: Қайнар, 1994. – 250 б.

REFERENCES

1. Margulan A. Ejelgi jyr, anyzdar [Ancient Psalms, legends]: monografia. – Almaty: Jazushy, 1985. – 368 b. [in Kazakh]
2. Altynsarin Y. Orynbor vedomstvosity qazaqtarynyn olgen adamdy jerleu jane ogan as беру dasturinin ocherki. Kit.: Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary. 2 [An essay on the traditions of the Kazakhs of the Orenburg Department of burying a dead person and giving him food. In the book: Traditions and customs of the Kazakh people]. – Almaty: Arys, 2006. – 290 b. [in Kazakh]

3. Baitursynov A. Joqtau [Lamentation]. – Almaty: Ahmet Baitursynuly atyndagy qor, 1993. – 96 b. [in Kazakh]
4. Uahatov B. Qazaqtyn turmys-salt jyrlarynyn tipologiasy [Typology of Kazakh folk songs]: monografiya. – Almaty: Gylym, 1983. – 157 b. [in Kazakh]
5. Islamjanuly K. Qazaqtyn otbasy folklorы [Kazakh family folklore]: monografiya. – Almaty: Arys, 2007. – 332 b. [in Kazakh]
6. Nurysheva G. Adam omirinin filosofialyq mani: ujymdyq monografiya. Kit.: Qazaq halqynyn filosofialyq murasy. 6-tom [The philosophical meaning of human life. In the book: Philosophical heritage of the Kazakh people]. – Astana: Audarma, 2006. – 512 b. [in Kazakh]
7. Nurdauletova B.I. Qazaq duniyanymyndagy bazalyq konceptilerdin tildik korinisi [Language expression of basic concepts in the Kazakh worldview] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01> [in Kazakh]
8. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy [Proto-Kazakh mythology]. Ekinshi kitap. – Almaty: Daik-press, 2004. – 234 b. [in Kazakh]
9. Qudaiberdiuly Sh. Eki tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in two volumes]. – Almaty: El-shejire, 2008. – 512 b. [in Kazakh]
10. Mynjan N. Qazaqtyn qysqasha tarihy [Brief History of Kazakh]. – Almaty: Jalyn, 1994. – 400 b. [in Kazakh]
11. Balaubaeva-Goliahovskaia A.M. Aqmola guberniiasy qazaqtarynyn jerleu salty. Kit.: Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary [Burial customs of Kazakhs of Akmola province. In the book: Traditions and customs of the Kazakh people.]. 2 t. – Almaty: Arys, 2006. – 290 b. [in Kazakh]
12. Halid Q. Qazaqta maiit shygaru («Tauarih hamsa» kitabynan) // Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary [Autopsy in Kazakh (from the book “Tauarih Hamsa”). In the book: Traditions and customs of the Kazakh people]. 2 t. – Almaty: Arys, 2006. – 285 b. [in Kazakh]
13. Shternberg L.Ia. Pervobytnaia religia v svete etnografii: Issledovania, statii, lekciı [Primitive religion in the light of ethnography: Research, articles, lectures]. – L.: URSS, 2022. – 512 c. [in Russian]
14. Ualihanov Sh. Tandamaly [Selected works]. – Almaty: Gylym, 1989. – 144 b. [in Kazakh]
15. Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi] / Qurast. S. Dauitov. – Almaty: QazAqparat, 2011. – 192 b. [in Kazakh]
16. Qazybek bi Keldibekuly [Kazybek bi Keldibekuly] // Adebiet portaly. [Electronic resource] URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3598> (date of access 27.03.2024) [in Kazakh]
17. Ulttyq Gylym Akademiasynyn qoljazba qory. №518 buma [Manuscript fund of the National Academy of Sciences. Pack №518]. [in Kazakh]
18. Kitapbaev B. Shejire [Chronicle]. 1 bolim. – Almaty: Qainar, 1994. – 250 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 808.55; МҒТАР 17.71.91

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.44>Г.Т. ТЛЕУБЕРДИНА¹, Г.С. БӨКЕН²¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

(Қазақстан, Көкшетау қ.), e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

(Қазақстан, Көкшетау қ.), e-mail: asya_2309@mail.ru

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТАҒЫ САТИРА МЕН ЮМОРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемдік әдебиет дәстүрімен үндес, ортақ белгілері бар сатира мен юмор жанрының тарихын, қалыптасу жолдарын, өзіндік ерекшеліктерін талдауға арналған зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Қазіргі айтыс өнеріндегі сатира мен юмор мәселесінің орны, даму үрдісі, зерттеуші ғалымдардың ғылыми-теориялық пікірлері мен тұжырымдары жан-жақты сараланады. Әрі бұл тұжырымдар мен пікірлер қазіргі айтыскер ақындардың сөз дәстелері негізінде зерделенеді. Атап айтқанда, Мұхамеджан Тазабеков пен Айтмұхамбет Исақовтың, Мұхамеджан Тазабеков пен Шынарбек Қабиетовтың, Мәліс Қосымбаев пен Мұхамеджан Тазабековтың, Есенқұл Жақыпбеков пен Әселхан Қалыбекованың, Мұхтар Ниязов пен Бекарыс Шойбековтың, Бекарыс Шойбеков пен Жансая Мусинаның айтыстары талданады. Мақалада айтыстардың тақырыптық-идеялық ерекшеліктері, ақындардың көркемдік ерекшеліктері, қолдану шеберліктері айқындалады. Жұптасқан айтыскерлердің тақырыпқа сай юмор мен сатираны ұтымды пайдалануы нақты қайымдасулары барысында айқындалатыны дәлелденеді. Сол сияқты ақындардың көпшілік тыңдарманның көкейінде жүрген, тарихи, саяси, қоғамдық-әлеуметтік, адамзаттық, жаһандық мәні мен маңызы зор мәселелерді бірде ащы сынап сатирамен, енді бірде астарлы әзілмен жеңіл жеткізген сөз оралымдары талданады. Айтыс барысы әр ақынның сахна мәдениеті мен ережелерін ұстануы, көпшілік пен жұптасқан ақынды сыйлау коммуникациясы, айтыс тақырыбын жеткізудегі ой жүйелігі мен сөз тазалығы сараланды.

Кілт сөздер: айтыс, сатира, юмор, қоғам, ақын, сарказм.

G.T. Tleuberdina¹, G.S. Boken²¹Candidate of Philology, Associate Professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov (Kazakhstan, Kokshetau), e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru²PhD, Associate Professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov (Kazakhstan, Kokshetau), e-mail: asya_2309@mail.ru

Social and Social Character of Satire and Humor in Modern Aitys

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Тлеубердина Г.Т., Бокен Г.С. Қазіргі айтыстағы сатира мен юмордың қоғамдық-әлеуметтік сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 64–74. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.44>

***Cite us correctly:**

Tleuberdina G.T., Boken G.S. Qazirgi aitystagi satira men iumordyn qogamdyq-aleumettik sipaty [Social and Social Character of Satire and Humor in Modern Aitys] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 64–74. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.44>

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.01.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

Abstract This article gives an overview of research works that analyze the history, ways of formation, specific features of the genre of satire and humor, which have common features consonant with the traditions of world literature. The role and problems of satire and humor in the modern art of aitys, development trends, scientific-theoretical opinions and conclusions of research scientists are comprehensively differentiated. These conclusions and opinions will be studied on the basis of the word junction of modern aitys poets. In particular, the aytys of Mukhamedjan Tazabekov and Aitmukhambet Isakov, Mukhamedjan Tazabekov and Shynarbek Kabiev, Mels Kosimbayev and Mukhamedjan Tazabekov, Esenkul Zhakupbekov and Aselkhan Kalybekov, Mukhtar Niyazov and Bekarys Shoibekov, Bekarys Shoibekov and Zhansai Musin will be analyzed. The article also reveals thematic and ideological features of statements, artistic features of akyns. It is proved that the rational use by paired disputants of humor and satire, corresponding to the theme, is revealed in the course of their specific meetings. In addition, the speech responses of akyns of interest to the general public are analyzed, easily conveying historical, political, social, human, global problems, which once had bitter mercurial satire and now have parable humor. The course of the aitys was analyzed, the adherence of each akyn to stage culture and rules, communication with respect for the audience and the paired poet, consistency of thought and purity of words in conveying the theme of the aitys.

Keywords: Aitys, satire, humor, society, poet, sarcasm.

Г.Т. Тлеубердина¹, Г.С. Бокен²

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова (Казахстан, г. Кокшетау), e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

²PhD, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова (Казахстан, г. Кокшетау), e-mail: asya_2309@mail.ru

Общественно-социальный характер сатиры и юмора в современном айтысе

Аннотация. В данной статье дается обзор исследовательских работ, в которых анализируются история, пути становления, специфические особенности жанра сатиры и юмора, имеющие общие черты, созвучные традициям мировой литературы. Роль и проблемы сатиры и юмора в современном искусстве айтыса, тенденции развития, научно-теоретические мнения и выводы ученых-исследователей всесторонне дифференцируются. Эти выводы и мнения будут изучены на основе стыка слов современных поэтов айтыса. В частности, будут проанализированы айтысы Мухамеджана Тазабекова и Айтмухамбета Исакова, Мухамеджана Тазабекова и Шынарбека Кабиева, Мэлса Косимбаева и Мухамеджана Тазабекова, Есенкула Жакупбекова и Асельхана Калыбекова, Мухтара Ниязова и Бекарыса Шойбекова, Бекарыса Шойбекова и Жансая Мусина. Также в статье раскрываются тематико-идейные особенности высказываний, художественные особенности акынов. Доказано, что рациональное использование парными спорщиками юмора и сатиры, соответствующих тематике, выявляется в ходе их конкретных встреч. Кроме того, анализируются речевые отклики акынов, представляющих интерес для широкой публики, легко передающих исторические, политические, общественно-социальные, человеческие, глобальные проблемы, которые когда-то имели горькую ртутную сатиру, а теперь и притчный юмор. Был проанализирован ход айтыса, приверженность каждого акына сценической культуре и правилам, коммуникация с уважением к публике и парному поэту, последовательность мыслей и чистота слов в передаче темы айтыса.

Ключевые слова: айтыс, сатира, юмор, общество, акын, сарказм.

Кіріспе

Сатирада ащы кекесін, күлкі ету, мазақ қылу, жоққа шығару, үкім айту, адам қиналысын түсіну, адам жүрегінің түкпіріне үңілу, көңілділік пен күрсініс, тенденциялық пен қатаң әділдік, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады. Сөйтіп, сатира карама-қайшылықтардың бірлігінен туындайды. Ал юмор сатираға қарағанда зілсіз қалжыңмен, күнделікті өмірдегі жайттарды жеңіл күлкімен әжуалайтын жанрдың бір түрі. Өмірдегі құбылыстар мен әрекеттердің мінін әзіл-оспақпен іш тарта мысқылдайды.

Сатиралық және юморлық дәстүр классикалық Шығыс әдебиетінде «Мың бір түн», көне санскритте «Панчатантра», парсы, қазақ-түрік фольклоры мен ауыз әдебиетінде Қожанасыр мен Алдар көсе туралы, т.б. әңгімелерінен бастау алады. Жыраулық поэзияда да сатираның өз орны болды. Махамбет поэзиясында сатира ұшталып өткір сынмен қайрала дамыды. Абай дәуіріндегі қазақ поэзиясында көрініс тапса, ХХ ғасыр басында Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынов, М. Сұлтанқожаұлы, Т. Ізтілеуов, С. Торайғыров шығармаларында кездесті. Одан әрі С. Дөнентаев, І. Жансүгіров, Б. Майлин, т.б. шығармаларында жалғасты. ХХ ғасырда сатира қазақ әдебиетінде поэзиялық, прозалық және комедиялық жанрларда қарқын алды.

Сатира мен юмордың қазақ әдебиетіндегі айрықша қарқынмен даму үрдісі ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасыр басындағы әдебиетпен тұспа-тұс келді. Мұның өзі кездейсоқтық емес еді. Ол тарихи-қоғамдық өзгерістермен, халық тұрмысындағы қиыншылықтармен, халқымыздың тарихи-мәдени өміріндегі рухани серпілістермен, түрлі қайшылықтармен тығыз байланысты болды. Сатиралық әрі юморлық күлкі қоғамдық мәні бар құбылыстарға, олардың өмірдегі көріністеріне бағытталатыны белгілі. Сатира мен юмордың сапасы оның қоғамдағы келеңсіздікті дәл тауып бағалауында, яғни оның қоғамдағы кемшіліктерді сынап, дер кезінде алдын алуында. Сатира мен юмордың тақырыптық диапазоны аса өрісті: тұрмыс, мінез көріністері, қоғамдық өмір мен саясаттағы келеңсіздік, адамшылықтан ауытқу, т.б. оның қырағы көзінен қашан да тыс қалмайтын. Жалпы сөз өнерінің, оның ішінде сатираның негізгі өзекті мәселесі қоғамдағы келеңсіздіктер мен адам бойындағы мінез-қылықтарындағы кемшіліктерді уақытында тауып, «емдеп» отыратын құдыреттілігінде.

Сатира мен юмор табиғатын тану мәселелері саласында диссертациялар да қорғалған. Атап айтатын болсақ, Ғ. Әбетов, Т. Қожакеев, М. Тілеужанов, А. Мұсаев, Е. Тұрсынов, Р. Алтынбекова, С. Қорабай, А. Рахимова, Ә. Қабылов және тағы басқа ғалымдар ғылыми жұмыстар жазды. Сонымен қатар қазақ сатирасы жайында Қ. Мұхамеджанов, Ғ. Қабышев, Р. Нұрғали, С. Оспанов, З. Серікқалиев, Б. Сарбалаев сияқты ғалымдардың жекелеген еңбектері мен зерттеулері жарық көрді. Сондай-ақ, мерзімді баспасөзде де көптеген зерттеу мақалалары жарияланған.

Атақты Жанак, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Майкөт, Құлмамбет, Бақтыбай, Жамбыл сияқты халық ақындарының айтыстары әртүрлі ойын-сауық, ас пен тойда, айт пен мерекеде өткен үлкенді-кішілі, әзіл-күлкілі айтыстарында сан жоқ. Сондықтан атағы беймәлім ақындар мен айтыскерлер туғызып кеткен, бірақ хатқа түспей қалған айтыс өлендерінің саны, көлемі қаншалық мол болғанын, ұшан-теңіз мұра жасағанын болжау қиын емес.

Айтысты елдің қызыға тамашалайтыны, ішкен асын жерге қойып тыңдайтыны, ондағы айтылатын астарлы ойдың тереңдігі, қалжыңның молдығы, сезімнің өткірлігі, мысқылдың меңділігі, әзілдің әрлілігі, ду еткізер демділігі әрі мәңгілігі.

Бұл орайда, сатира мен юмор жанрының айтыс өнерінде де жиі кездесетінін айтып өтуге болады. Айтар ақиқат астарлап айтса да, оны зілсіз кекесін мен жеңіл әзілге айналдырып жеткізу – ақындардың шеберлігі. Сондықтан бүгінгі айтыстағы сатира мен юмордың қоғамдық-әлеуметтік мәні мен маңызын тану әрі зерделеу негізгі мәселелердің бірі деп санаймыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақала барысында зерттеу нысанына алынған қазіргі айтыс ақындарының мұраларын жинақтау, сатиралық және юморлық сөз қолданыстарын талдау, ой қорыту, анализ, синтез әдістері қолданылды.

Мақалана жазу барысында зерттеу нысанына алынған Мұхамеджан Тазабеков пен Айтмұхамбет Исақов, Мұхамеджан Тазабеков пен Шынарбек Қабиев, Мэлс Қосымбаев пен Мұхамеджан Тазабеков, Есенқұл Жақыпбеков пен Әселхан Қалыбекова, Мұхтар Ниязов пен Бекарыс Шойбеков, Бекарыс Шойбеков пен Жансая Мусина сынды айтыс ақындарының YouTube әлеуметтік платформасындағы айтыстары, Ә. Қалыбекованың «Сахарда тұрдым Сені іздеп» кітабы, Т. Кәкішевтің «Абайдың сатирасы», S. Kenzheahmetuly «Aitys. Traditional music of Kazakhs», N. Mursalimova et all. «Kazak halkinin aytis sanati», S. Knuuttila «How humour makes a difference Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture», A.C. Samson, S. Zysset, O. Huber, «Cognitive humor processing: Different logical mechanisms in non-verbal cartoons: An fMRI study», A. Robin» Environmental Ethics: A Very Short Introduction», H. Salimi «A Review of the Satire and Remonstrant Satire-Processing in the Poems by Sayed Hasan Hosseini with an Emphasis on the Collections», H. Мурсалимованың «Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы» сынды мақалалары, С. Қорабайдың «Казахская сатира начала XX века», Т. Әлібековтің «Жетісу ақындары» зерттеу еңбектері негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

Айтыс өнеріндегі сатира мен юмордың сипаты жөнінде ғалым-зерттеушілер өз еңбектерінде шолу жасағанымен, әлі күнге дейін теориялық тұрғыдан жазылған арнайы зерттеулер кездеспейді. Айтыс – заманның небір күрделі сауалдарын көтере алатын, әлеуметтік мәселелерді күн тәртібіне қоятын, өмірдегі жақсылықтарды жарқырата ашып, кемшіліктерді сын отымен қаритын мүмкіндігі мол жанр. Жыр додасына түсуші ақындардың диалогтарында шындықтың түп тереңдері ашылып, ақиқаттың жартыкеш қалып қоймауы ескеріледі. Ал сатира мен юмордың айтыстағы орнын анықтау ақындардың білімі мен шеберлігіне ғана емес, сөз сайысында оларды ұтымды қолдана білуіне де тікелей байланысты. Әлем тарихында юмор мен сатираны қолданушы сайқымазақтар, шуттар, елкезбелер кездесе, біздің әдебиетімізде Қожанасырдың типтік образын келтірсек болады. Халық фольклорының негізгі сипаты ретінде суырыпсалма ақындық өнерді атаймыз. Ал сол бір шаршы топта суырыпсалмалықпен үлкенді де, жасты да теңестіретін өнер – әзіл-қалжыңның, юмор мен сатираның да орны орасан зор. Ел күлкісі, халық әзілі, ойсыз, әрсіз, анайы, сауатсыз айтылған оспақ емес, әлеуметтік ортаға ерсі көрінгендіктен, ой таразысына салынып, ауыр мәселені сатирамен, жеңілін юмормен жеткізуге болатын қалжың.

Зерттеуші С. Кенжеахметұлы: «Айтыс – ақындар мен данышпандардың ауызша метрикалық түрдегі сайысы. Әрі ол әдеби бағыт ретінде қарастырылады, бірақ іс жүзінде ол ескі заманнан бері халықтық әдет-ғұрып ретінде қалыптасып келген. Оны түрлі ойындар, ізденістер түрі ғана емес, бәйге, күрес деңгейінде таныған» (*Aitys' – a competition of poets and wisecrackers in verbal metrical form - is regarded as a literary trend, but in fact it has been forming since the old times as a folk custom. No games, seeings-off, toi could do without baiga, wrestling, and aitys of akyns*) [1, 142–149-бб.], – деп айтысты ақындар мен данышпандардың ауызша метрикалық формадағы сайысы әрі ешбір ойын, ұзату, той, бәйге балуансыз және айтыс ақынысыз өтпейді деген тұжырым жасайды.

Айтыс өнері қашанда ел өмірінің айнасы. Сондықтан онда көтерілетін әлеуметтік-қоғамдық, тарихи, саяси, мәдени, діни, рухани, әдеби тақырыптарға байланысты ғана емес, айтыстағы тіл тазалығы ерекше көңіл бөлуге тұратын фактор. Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі айтыскерлер тәуелсіздік алғаннан бергі өзекті деген тақырыптарды саралау барысында, сатира мен юморды өз айтыстарында шебер қолдана білгенін байқаймыз.

Бұл орайда, Мұхамеджан Тазабеков пен Айтмұхамбет Исақовтың айтысын зерделесек. Айтысты Айтмұхамбет қарсыласын «постағы солдатқа» балау арқылы жеңіл юмормен бастайды:

Айналдым ізетіңнен інішегім,
Тұп-тура *постта тұрған солдаттайсың* [2].

Мұнан кейін ақын бұл айтысқа келу мақсатын, өзіне деген сенімділігін «найзаға» теңейді:

Сөз саптауды үйреніп мына өзімнен,
Өз найзамды өзіме шаншымағын [2]!

Ақын шабытты «жорғаның сауырына», ал сол шабытты жеткізуші сөзді қорғаныс қаруы ретінде қолданылатын қамшының түрі «дырау қамшыға» балайды:

Шабыт атты *жорғаның сауырына*,
Бас енді сөздің *дырау қамшыларын* [2]!

Бұл орайда сөз майталманы Мұхамеджан да:
Ат мініп *асау жырдың айғырынан*,

Көрініп *төл өнердің айдынынан*, – асау жыр – эпитетін, жырдың айғыры, өнер айдыны – метафораларын ұтымды қолданады [2].

Енді бірде ақын:
Шығарып *түкті жырдың түбіттерін*,

Барымды тулаққа сап мен сабатайын [2], – деп жырдың кереметін таныту үшін *түкті жыр – эпитетін, жырдың түбіттері – метафорасын* ұтымды қолданады.

Өзінің айтыстағы жұбын ағам деп сыйлай келе:

Армысың, *келеңсізге келмес ағам*,
Өзіңмен теңдес болсам, белдесе алам [2], –

десе, енді бірде әдемі юмормен сөзін жалғай түседі:

Жел сөзді жолдап жатса әлеуметке,
Жаманды жерден алып, жерге салам.

Айтыс барысында Мұхамеджан Тазабеков жырды – *сардардың сауытына* теңесе, ойды қоюлата түсі үшін көпшілікке таныс мақал-мәтелдерді де қолданады:

Ағасы, «көп сөз – көмір, аз сөз – алтын»,
Айналдыр жыр диірменін ары қарай [2], немесе, «ағасы бардың жағасы бар».

Айтыс барысында қос ақын сатираны ұтымды пайдаланғанын байқаймыз. Мәселен, А. Исақов бұл айтыста тіл, діл мәселесін айта келе, балаға есім берудегі адасушылықтарды ащы сынайды:

Мәлс емес, Мұхаммедтер көбейсе егер,
Бұл қазақ тіл, ділінен айырылар ма еді [2]? –
десе, енді бірде өзге ұлтқа қыздарымызды ұзату мәселесін де тілге тиек етеді:

Алексейлер кірмесе арамызға,
Халықты хақ жолынан тайдырар ма еді [2]?

Мұнан кейін бүгінгі қоғамдағы өткенді елемей, әлеуметтік әділетсіздіктерге бару мәселесін де сынап өтеді:

Кеттік қой батырға да батыр демей,
Ашты ғой ақиқатты ақыр көрмей.

Тіпті тарих беттерінде таңбадай қалған алауыздық пен сатқындықтарды боямасыз сипаттайды:

Кешегі нәубеттерде, ақтандақта,
Ақынды жау деп білдік, ақын демей [2], – десе, енді бірде:
Хан мен би, бек қараға қосылған соң,

Етті ғой Голощекин тақыр кедей.

Ел тарихындағы осы бір қиын-қыстау дүрбелең кезеңді Мұхамеджан ақын да жалғастыра түседі:

Кезінде қазағымды қырып салып,
Аштықтан өлгендерді дестеледі [2].

Осынау айтыс барысында қос ақын өз Отанынан өзге жерге қоныс аударуға мәжбүр болған бауырларымыздың жағдайын да тілге тиек етеді.

Айтмұхамбет ақын:

Алыста жүрген сонау бауырлардың,
Жатқа тұрақ болып жүр мекендері [2],–

деп шетелде жүрген азаматтарды Ақтамберді жырау сияқты шаршы топта сөз бастайтын ерлеріміз көбейе түссе деген де ой қозғайды. Яғни ақын халықтың күйін жапанда қалған кәрі еменге балайды:

Жел соғып, жапырағынан айырылған,
Жапандағы ұқсаймыз кәрі еменге [2].

Бұл орайда әдебиетші Т. Кәкішев: «Сатира халықтың мүддесін қорғауға тиіс. Егер ол өзінің осы міндетін атқармайтын болса, өмірдің кішігірім олпы-солпысын, кем-кетігін әжуалайтын болса, онда ол сатира болудан қалады, оның ешкімге де пайдасы тимейді. Қандай ақын-жазушы болса да, оның ішінде қандай данышпан сатирик болса да халықтың өмірінен қол үзсе, оның мүддесін қорғамаса, онда ешбір мардымды, құнды шығарма бере алмайды» [4, 89-б.]. Сол сияқты ғалым С.Қорабай мынадай тұжырымды ой айтады: «...сатира қоғамның қалыпты дамуына кедергі болған барлық жанама және паразиттік мәселелерге қарсы әлеуметтік күрестің қаруы сияқты. Теріс нәрсені бейнелеу, мазақ ету, оқырманды бұрмаланған биліктің қысымынан рухани босату, сатира осылайша шынайы жанды, адамгершілікті дәріптеді» (...сатира как оружие социальной борьбы против всего косного и паразитического, ставшего преградой к нормальному развитию общества. Изображая, высмеивая отрицательное, духовно освобождая читателя от давления превратных авторитетов, сатира тем самым выражала положительное, восславляла подлинно живое, нравственное) [5, 132-б.], – деген болатын.

Айтыстағы сатира негізінен өзіне бейне етіп сол қоғамдағы ең бір асқынған тақырыпты алады. Сол асқынған қоғамдық азғындаудың себепшілері кімдер, соны «жалаңаштап» бейнелеп халық алдына ұсынады. Кезінде сатира, юмор элементтері аужар, бәдік айтыстарында айқын көрінгені бәрімізге мәлім. Яғни бәдік айтысында дертті ғана емес, ел арасындағы өрескел мінезді сатиралық тұрғыдан әшкерелеп, оны да «көш» деп аластатқан болатын. Мәселен,

Онан көшер жерінді мен айтайын,
Ұрысқақ балалардың ұртына көш.

Ғалым-сыншы Д.Ысқақұлы: «Сатира – жеке адамдардың ұсақ мін-сыны ғана емес, қоғамға кесірін тигізетін кемшіліктерін де, тіпті өмірдегі теңсіздіктер мен жөнсіздіктерді де сынап-мінеп, ауыздықтап отырады» [6, 47-б.], – дейді.

Келесі бір кезекте Мұхамеджан Тазабеков пен Шынарбек Қабиев арасында өткен айтыста қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қаузаиды. Солардың бір мәселесі ретінде бүгінгі қоғамдағы жастардың үйлену, отау құру мәселесін көтереді.

Мұхамеджан ақын шетелде білім алып жүрген қыздарды «айдынға қона алмай жүрген аққуға» теңейді:

Аққулар айдынына қона алмай жүр,
Біразы елге қайтып оралмай жүр [2], – десе,
енді бірде отбасы құруға дайын болмай жүрген жастарды да сынап түседі:
Кей жандар ата-ананың әлпешімен,

Отызда отау иесі бола алмай жүр. Сол сияқты бұл айтыста Шынарбек ақын демография мәселесін де тілге тиек етеді:

Жеңгелер жерік болып, Исатай мен
Баланы Махамбеттей табыңдаршы [2]!

Мэлс Қосымбаев пен Мұхамеджан Тазабековтың айтысы барысында қос ақын бір-бірін сипаттауда көркемдік ерекшеліктерді молынан қолданады. Мэлс Мұхамеджанды «Алатаудың серкесіне», «қара нардың өркешіне», «қабыланға», ал ақынның жыр дестелерін «сұлудың қолдан тіккен көрпесіне» теңейді. Мәселен, айтыста Мэлс:

Ақынсың Алатаудың серкесіндей,
Әдемі сөздерің бар әспеттеген,
Сұлудың қолдан тіккен көрпесіндей[2], – дейді.

Енді бірде ақын сөз шеберлігін:

Қыздарға қызыл *шарқат* лақтырғандай,
Қайраққа қара өлеңді жанығандай[2], – дейді.

Шарқат – әйелдердің басына салатын төртбұрышты (шаршы) жібек орамал (Г.Б.).

Бұл айтыста Мұхамеджанның «санадағы сөзді сайлау», «көңіл Көкшенің қайынындай» сынды ұтымды бейнелі тіркестерді қолдана келе, ирониялы түрде «күйқалы сөз» метафорасын қолдану арқылы айтыста ел үшін мән-маңызы зор мәселелерді қозғайық дейді:

Күйқалы сөз айтпасаң мұнда біздер,
Мүжуге шақырған жоқ малдың басын.

Айтыста Мэлс қарсыласын «теппегінен қағыған тентекке», «асықтың аумап түскен алшысына» юмор арқылы теңесе, сөзін «сексеуілден шоқ тартқан» мәйекті сөзге балайды. Ал Мұхаммед оның әр сөзін «мұхиттың мөлдіреген тамшысына» теңейді.

«Айтыс өнері әр кезеңде өзі өмір сүрген және өмір сүрген қоғам адамдарының өміріне, саяси және әлеуметтік жағдайларына, кемшіліктері мен жетістіктеріне байланысты дамып, көркемдік шыңына көтерілді» (*Aytis sanati her dönemde, içinde meydana gelip yaşadığı toplum insanların hayatları, siyasi ve sosyal durumları, eksiklikleri ve başarılarıyla bağlantılı bir şekilde gelişmiş ve sanatsal zirveye yükselmiştir*) [7, 469–480-бб.], – делінеді. Яғни айтыс өнері қашанда дәуірдің көрінісі, рухани қоғамның бір бөлігі. Онда елдің тұрмыс-салты, тыныс-тіршілігі, саяси-әлеуметтік жағдайлары көрініс табады. Себебі, «Қай дәуірде болмасын айтыстың ішкі мазмұны сол қоғамдағы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, саяси-әлеуметтік жағдайына, кемшіліктері мен жетістіктеріне байланысты өрбіп, көркемдігі жағынан биік белестерге көтерілді. Сөйтіп, әдебиет тарихында дәстүрлі сөз өнерінің жалғасы ретінде жазылып қалды және халқымызбен мәңгі бірге жасай беретініне ешкімнің де күмәні жоқ» [8, 57-б.]. Сондай-ақ айтыстың негізгі ерекшелігі де «Айтыстың өзгешелігі – әзіл-қалжыңға, юмор мен сатираға сүйене отырып елдің мұңын, тұрмыстық жайын, әдет-ғұрыпын, ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғай отырып, қарсыласын ұтымды дәлелмен тізе бүктіру арқылы өз мерейін арттыру» [9, 14-б.], – делінеді.

Айтыс барысында қос айтыскер әлеуметтік ортадағы әділетсіздік пен кемшіл тұстарды көрсету мақсатында сатирадан гөрі сарказмды қолданғаны ұтымдырақ болғанын көреміз. Негізінен, сарказм – қоғамдағы ерекше қауіпті құбылыстардың зардабын әшкерелеуші сатиралық бағыттағы ащы, зәрлі, кекесінді сөз екендігі белгілі. Мұндағы айтылар сын жеңіл юмормен, астарлы зілсіз әзілмен берілмейді. Айтылар ол ащы болса да, шынайы, боямасыз ұсынылады. Бұл орайда, Мэлс ақын «ар деген жазылмаған заң», «адамды адам қылған ар» деп ар-намыс мәселесін тілге тиек етіп, айтыста да қарсыласқа ардан аттамай, мәдени түрде кезек беру керек дейді. Бұл сөзге қосылған Мұхамеджан:

Кей ақындар болады қара дүрсін,
...Байланған қараңғыда өгіз құсап,
Қағып кете жаздайды қарайғанды [2], –

деп «сүбесін сұлу сөздің сақтауды» жөн көреді. Немесе ақын:

Қасыққа май жаққандай қарсыласқа,
Жұмсайсың ақылменен бар айлаңды [2], – дейді.

Ал заманның күйін Мэлс «шық бермес Шығайбайдай заманым бар» десе, Мұхамеджан:

Мамыражай отырған қазақ та жоқ,
Мәсісіне қолының майын сүртіп, –

десе, ал әлі де кей тұста еріншекке салынуды ақын «Асан, Үсен секілді көште қалған» деп сынап өтеді. Мұнан кейін ащы сарказм тілінде Мэлс бүгінгі ұлтаралық некелесу мәселесінде қаузап өтеді:

Байлығың пісіп тұрған қауызыңда,
Кетпесін әрбір иттің ауызыңда [2], –
десе кейін мұны ирониялы түрде:
Біреудің бізін сұрап, қызын алған,
Алдардың әрекеті керек деймін [2], – дейді.

Ал Мұхамеджан қоғамдағы орынсыз айтылған пікірлер мен іс-әрекеттер туралы «серкесіз өрген қойдай қожырайды» десе, енді бірде:

Бұрын шыққан құлақтан кейде бірақ,
Мүйіз озып кетеді кейін шыққан [2].

Бұл ойға қосылған Мэлс: «Сақалдың садақасын мұртқа айтқасын» дейді.

Айтыста юмор арқылы белгілі бір мәселені ашық талқыға салынады. Онда нақты жайттар мен объектілер аталғанымен, ол астарлы әрі жеңіл түрде жеткізіледі. Мұны зерттеуші С. Кнуффита өз пікірімен жалғай түсіп: «Әзіл-оспақты қарым-қатынас тұрғысынан маңызды, әңгімеде олқылықтар туғызатын және кейде оны жұмбақ ететін жасырын, айтылмаған алғышарттар (энтимемалар) болады» (*Important from the perspective of humorous communication are the implicit, unspoken premises (enthymemes) that create gaps in the narrative and sometimes make it enigmatic*) [10, 42–48-б.], – дейді.

Бұл орайда, зерттеуші А. Самсон, С. Зиссет, О. Хубер күлкінің нысанына – адамдардың өзара қарым-қатынастары, болмыс, іс-әрекеттері, дәуір көріністері мен қоғамдық-әлеуметтік жайттар да негіз алынады дейді.

«Сәйкессіздік адамдардың шығу тегіне, әлеуметтік контекстіне, уақытына, күшіне немесе орнына қарамастан, күлкілі нәрселерді қалай табатынына байланысты сияқты» (*Incongruity seems to have something to do with the way humans find things funny, regardless of their background, social context, time, power, or place*) [11, 125–140-бб.]

Мәселен, Есенқұл Жақыпбеков пен Әселхан Қалыбекованың айтысы қыз бен жігіт айтысы үлгісінде өтеді. Айтыс басталғаннан-ақ Есенқұл қарсыласына комизм элементтерін қолданады.

Сүйем деп болам бірақ сарыуайым,

Сен – палуан, мен – қасыңда тарыдайын [3], –

деп, оның шаршы топта көпшілік елестетер күресте белдескен балуан емес, жастайынан өмірдің қиындығын жеңе білген қайсарлық қасиеттерін тілге тиек етеді. Айтыс барысында қос ақын әлеуметтік мәселелер, соның ішінде кейінгі жастардың отбасы құру және оған жауапкершілікпен қарау мәселесіндегі кемшіл тұстарды сынап өтеді. Мұны Әселханның мына бір жолдарынан байқаймыз:

Қыздарың қуыршақтай жылтыраған,

Ана боп, ұл өсіріп жарытпады, –

деп ашынса, енді бірде:

Артына қалдыратын ұрпағы үшін,

Өмірін құрбан етер балық-тағы [3], –

деп балық құрлы ұрпағы үшін жаны ашымайтын «көкек аналарды» параллель қойып, әшкерелейді. Сол сияқты шетелге еліктеген жастардың жеңіл өмірді аңсап, өмірдің мәні мен уақыттың қадірін бағаламағандарына налиды:

Қуғаны жастарыңның ресторан,
Ит бағып ермек етер жалыққаны [3].

Ал айтыстағы ақынның рөлін шетелдік ғалым А. Робин: «Бұл тиісті әлеуметтік рөлдердің инверсиясы: ресми тұлға қоғамдық ұстанымы берік әрі жанашыр болуы, ол сол арқылы өзінің адамгершілігін, кемелсіз табиғатының шындығын танытады» (*This is an inversion of proper social roles: an official figure, whose public station is to be caring and empathetic, exposes the reality of his humanity and imperfect nature*) [12, 6-б.], – деп халықтың мұңын жеткізетін жалғыз тұлға екенін атап өтеді.

Зерттеуші Н. Салими бүгінгі әдебиеттегі сатира интеллектуалдық, идеологиялық, діни, саяси, әлеуметтік, этикалық және экономикалық мәселелер жеткізу мақсатында қолданылады дейді. Яғни: «Қазіргі уақытта және бүгінгі таңдағы әдебиеттерде сатира мен сатиралық процесстердің интеллектуалды, идеологиялық, діни, саяси, әлеуметтік, этикалық және экономикалық мәселелерді айқындайтын дүние» (*Nowadays and in the today's committed literature, the satire and satire-processor's area of involvement incorporates the intellectual, ideological, religious, political, social, ethical and economic matters*) [13, 87-б.].

Бекарыс Шойбеков пен Жансая Мусинаның айтысы әзіл-қалжыңға құрылған айтыс болғанымен, айтыстағы тарихи-әлеуметтік мәселелер де қаузалады. Тарихтағы ұлы жүздің басын қосқан Абылайдың білгірлігі мен Төле бидің даналығы айтылып өтеді. Сонымен қатар бүгінгі қоғамдағы соттың әділетсіздігі, заңмен емес, қара күшпен шешілетін де мәселелер орын алғанын қос ақын сынап өтеді.

Мәселен, Бекарыс:

Бұрынғының дауларын билер шешсе,
Бүгінгінің жанжалын сот шешеді [14].

Ақын енді бірде «шешсе де, бірдеңені жеп шешеді» деп парақорлық мәселесінің шет жағасын тілге тиек етеді. Келесі бір кезекте ақын әділ соттан дауа таппаған халықтың жай-күйін де ащына жырлайды:

Соттан әбден зар азап болған халық,
Қазір сотқа бармайды, беттеседі [14].

Айтыс барысында қос ақын өзара қалжыңдасады. Жансая ақын:

Сен жеңсең жазатайым аямаймын,
Балонын машинаның жарып кетем, –
десе, Бекарыс та юмормен жауап қайтарады:

Машинаның балонын жарам дейді,
Мынауың тірлігі ғой шпананың [14].

Мұхтар Ниязов пен Бекарыс Шойбековтың айтысы да әзіл-қалжыңға құрылады. Мұхтар қарсыласының ауырып жатқанын естігесін айтыс барысында мұны тілге тиек етеді:

Қайтыс болайын деп жатса да бұл Бекарыс,
Айтыс болайын деп жатса жүгіреді [15].

Ал бұл әзіл Бекарыс та тиісті тұрғыда әзілмен жауап береді:

Бекарыс осы қашан өледі? деп,
Сендей мысықтілеулес тұрған кезде,
Маған дұшпан іздеудің керегі жоқ [15].

Қос ақын әзіл сөзбен бір-бірін ұтымды қайымдасып отырады. Мұхтар ақын Бекарыстың «Алтын домбыраның буымен жүрсің» дегеніне юморлы түрде қисынды жауап бергеніне куә боламыз:

Төрт-бес рет бұзаулап тастаса да,

Қашырдың қашар аты қалмады ғой [15].

Сол сияқты бұл айтыста Бекарыс қоғамдағы жиі кездесетін көреалмаушылық, билікке құмарлық мәселелерін де сатиралық тұрғыда сынап өтеді:

Қазіргілер ешкімді аямайды,
Өзінен озатындай себеп болса, –
десе, енді бірде:
Беттен қақпақ түгілі бүгінгілер,
Көрге көміп тастайды керек болса [15].

Сайып келгенде, халықтың тарихи тағдырында, қоғамдық-әлеуметтік жағдайында, рухани өмірінде орын алған мәселелердің бәрі де айтыста көрініс табады әрі талқыға түседі. Себебі елдің өткені, бүгінгі мен ертеңі айтыс ақындарының негізгі тақырыбы ретінде алынады.

Қорытынды

Айтыс өнері ғасырлар бойы жинақтаған дәстүрін сақтай отырып, тәуелсіздік алған жылдардан бастап ақындардың еркін ой толғап, кең түрде көсіле алуына жол ашты. Бұл орайда, сатираның айтыс өнерінде алатын орнын анықтау айтыстың сан қырлы табиғатына тікелей байланысты екені белгілі. Сондықтан да еркін ойды сатираның ащы тілі мен жеңіл юморы арқылы елдің көкейкесті мәселесін жеткізген ақындарды қашан да халық ардақтаған.

Кеңестік кезеңде айтысқа араласқан қазақ айтыскер ақындары қоғамдағы, тұрмыстағы кейбір олқылықтарды жеңіл-желпі сынап, ал ұлттық, елдік мәселелерді орағытып өтіп, не болмаса астарлап «эзоп тілімен» беруге тырысатын. Енді олар тура сатира мен юмордың бар эстетикалық күш-қуатын пайдаланып «ызалы жүрек, долы қол, улы сия, ащы тілдің» (Абай) бар мүмкіндігін сарқа пайдаланып, қарсыласына ашық шүйлігетін болды.

Сондықтан бүгінгі айтыста көркемдік тәсілдер молынан қамтылған, логикалық бірлікке мән берілген, ой жүйесі мен өлеңнің сыртқы, ішкі мазмұны тұтасқан. Айтар шындықты астарлап, қайсар ойды жеңіл әзілмен жеткізу тәсілін меңгерген айтыскер ақындар сатирадағы сарказм мен иронияны «қара юморды» шебер пайдаланып сынға алып отырған объектілерін (нысан) өмір құбылыстарын шынайы да терең, жіті ашуға тырысатындықтары байқалды.

Мақала барысында зерттеу нысанына алынған айтыс ақындары қоғамдық реалилер шеңберінде әлеуметтік өзектілігі бар мәселелерді юмор мен сатираны, ирония мен сарказмды ұтымды пайдалану арқылы жеткізе білді. Бұл өз алдына ұлттық сөз өнеріміздің образдық және көркемдік бейнелі болмысын таныта түсуге негіз болады.

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19574645 «Қазіргі айтыстың типологиясы мен поэтикасы» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырып жатқан жоба аясында жазылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Kenzheahmetuly S. Aitys. Traditional music of Kazakhs // Life and culture of Kazakh people. – Алматы: «Guide to Kazakhstan» Baur Publishing House, 2022. – P. 142–149.
2. Мұхамеджан Тазабеков пен Айтмұхамбет Исақовтың айтысы. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/@-aitysamanat> (қаралған күні 27.06.2020)
3. Қалыбекова Ә. Сахарада тұрдым. Сені іздедім. – Шымкент: «Кітап» ЖШС, 2015. – 560 б.
4. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Кіт.: Абай тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. Н. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 89 б.
5. Корабай С.С. Казахская сатира начала XX века: монография. – Алматы: Жібек жолы, 2012. – 132 с.
6. Ысқақұлы Д. Әдеби сын тарихы. – Алматы: Таңбалы, 2012. – 578 б.
7. Mursalimova N. et all. Kazak halkinin aytis sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt: 15, Sayı: 38. – P. 469–480. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022>

8. Әлбеков Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2012. – 220 б.
9. Мурсалимова Н.М., Сманова Е.А. Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде) // Керуен. – 2022. – №2, 75-том. – Б. 193–201.
10. Seppo Knuuttila. How humour makes a difference // Folklore Electronic Journal of Folklore. – 2010. – №46. – P. 42–48. doi:10.7592/FEJF2010.46.knuuttila
11. Samson A.C., Zysset S., Huber O. Cognitive humor processing: Different logical mechanisms in non-verbal cartoons: An fMRI study // Social Neuroscience. – 2008. – №3,2. – P. 125–140.
12. Attfield Robin. Environmental Ethics: A Very Short Introduction. Illustrated edition. – Oxford, United Kingdom; New York: Oxford University Press, 2019. – 160 p.
13. Sadimi H.A. Review of the Satire and Remonstrant Satire-Processing in the Poems by Sayed Hasan Hosseini with an Emphasis on the Collections “Safar Nameh Gerdbad, Boradeha and Noushdaruy-e-Tarhe-Generic” // Propósitos y representaciones. – 2021. – T. 9. – №1. – e874. <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE1.874>
14. Қазыналы Оңтүстік: Т. 141. Айтыс: Ақындар айтысы. 2-кітап. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014. – 328 б.
15. Қазіргі айтыс. 1-кітап / Құраст. И. Нұрахметұлы, С. Дүйсенғазин. – Астана: Күлтегін, 2004. – 312 б.

REFERENCES

1. Kenzheahmetuly S. Aitys. Traditional music of Kazakhs // Life and culture of Kazakh people. – Алматы: «Guide to Kazakhstan» Baur Publishing House, 2022. – P. 142–149.
2. Muhamedjan Tazabekov pen Aitmuhambet Isaqovtyn aitysy. [Electronic resource]. URL: <https://www.youtube.com/@-aitysamanat> (date of access 27.06.2020)
3. Qalybekova A. Saharada turdym. Seni izdedim [I lived in the Sahara. Looking for you]. – Shymkent: «Kitap» JShS, 2015. – 560 b. [in Kazakh]
4. Kakishev T. Abaidyn satirasy. Kit.: Abai tagylymy: Adebі-syn maqalalar men zertteuler [Abai's satire. In book: Abay's lessons: literary and critical articles and research] / Qurast. N. Gabdullin. – Алматы: Jazushy, 1986. – 89 b. [in Kazakh]
5. Korabai S.S. Kazahskaia satira nachala XX veka [Kazakh satire of the early twentieth century]: monografia. – Алматы: Jibek joly, 2012. – 132 s. [in Russian]
6. Ysqaquly D. Adebі syn tarihy [History of literary criticism]. – Алматы: Tanbaly, 2012. – 578 b. [in Kazakh]
7. Mursalimova N. et all. Kazak halkinin aytis sanati [Aytis art of the Kazakh people] // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt: 15, Sayı: 38. – P. 469–480. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2349022> [in Turkish]
8. Albekov T. Jetisu aqyndary. Zertteuler [Zhetysu poets. Research]. – Алматы: Adebiet jane oner instituty, 2012. – 220 b. [in Kazakh]
9. Mursalimova N.M., Smanova E.A. Jetisu aqyndar aitysynyn jinalu tarihy (qoljazbalar negizinde) [History of the collection of Zhetysu Akyn aitys (based on manuscripts)] // Keruen. – 2022. – №2, 75-том. – Б. 193–201. [in Kazakh]
10. Seppo Knuuttila. How humour makes a difference // Folklore Electronic Journal of Folklore. – 2010. – №46. – P. 42–48. doi:10.7592/FEJF2010.46.knuuttila
11. Samson A.C., Zysset S., Huber O. Cognitive humor processing: Different logical mechanisms in non-verbal cartoons: An fMRI study // Social Neuroscience. – 2008. – №3,2. – P. 125–140.
12. Attfield Robin. Environmental Ethics: A Very Short Introduction. Illustrated edition. – Oxford, United Kingdom; New York: Oxford University Press, 2019. – 160 p.
13. Sadimi H.A. Review of the Satire and Remonstrant Satire-Processing in the Poems by Sayed Hasan Hosseini with an Emphasis on the Collections “Safar Nameh Gerdbad, Boradeha and Noushdaruy-e-Tarhe-Generic” // Propósitos y representaciones. – 2021. – T. 9. – №1. – e874. <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE1.874>
14. Qazynaly Ontustik: T. 141. Aitys: Aqyndar aitysy. [Treasure South: vol. 141. Aitys: aitys of poets]. 2-kitap. – Алматы: Nurlı alem, 2014. – 328 b. [in Kazakh]
15. Qazirgi aitys.[Modern aitys]. 1-kitap / Qurast. I. Nurahmetuly, S. Duisengazin. – Astana: Kultegin, 2004. – 312 b. [in Kazakh]

УДК 82:82-155; ГРНТИ 17.07.29

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.45>**Ж.А. СУЛЕЙМЕНОВА¹✉, Б.С. КОРГАНБЕКОВ², П.Ж. БАЛХИМБЕКОВА³**¹PhD, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: zhazs@mail.ru²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: bolat64@mail.ru³PhD, и.о. доцента Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: Peri_75_@mail.ru**ВЕРСИИ СБОРНИКА «ДИВАНИ ХИКМЕТ» И ИХ ТЕКСТОЛОГИЯ**

Аннотация. Научная статья «Версии сборника «Дивани Хикмет» и их текстология» посвящена анализу различных версий сборника хикметов Ходжи Ахмеда Ясави, известного как «Диван Хикмет». Статья охватывает вопросы текстологии, вариантности текста и его эволюции на протяжении времени. Исследование начинается с исторического обзора сборника, подчеркивая его значимость в культурном и литературном наследии. Авторы рассматривают различные версии «Дивана Хикмет» и предлагают детальный текстологический анализ, выявляя различия и сходства между ними.

Основной упор делается на выявление вариантов текста, внесенных разными кописистами и редакторами на протяжении времени. Авторы рассматривают влияние культурных и исторических контекстов на формирование этих версий, а также выделяют ключевые моменты, определяющие текстуальное разнообразие. Статья также подчеркивает важность этого исследования для лучшего понимания суфийской поэзии и философии Ходжи Ахмеда Ясави. Авторы аргументируют, что анализ текстологии «Дивана Хикмет» не только раскрывает его эволюцию, но и помогает пролить свет на исторические и культурные аспекты суфизма в Казахстане.

Таким образом, статья предоставляет ценный взгляд на версии сборника «Диван Хикмет», его текстологию и значение для понимания духовного наследия Ходжи Ахмеда Ясави в современном исследовательском контексте.

Ключевые слова: Дивани Хикмет, суфизм, текстология, сборник стихов, казахская поэзия, копии и редакции, вариация.

Ж.А. Сүлейменова¹, Б.С. Қорғанбеков², П.Ж. Балхымбекова³¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zhazs@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: bolat64@mail.ru³PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті м.а. (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: Peri_75_@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сулейменова Ж.А., Корганбеков Б.С., Балхимбекова П.Ж. Версии сборника «Дивани Хикмет» и их текстология // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 75–87. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.45>

***Cite us correctly:**

Suleimenova J.A., Korganbekov B.S., Balhimbekova P.J. Versii sbornika «Divani Hikmet» i ih tekstologia [«Diwani Hikmet» Collection Versions and Their Textology] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 75–87. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.45>

Дата поступления статьи в редакцию 21.01.2024 / Дата принятия 19.06.2024

«Диуани хикмет» жинағының нұсқалары және олардың текстологиясы

Аңдатпа. «Диуани хикмет» жинағының нұсқалары және олардың текстологиясы» атты ғылыми мақалада Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» деп аталатын хикметтер жинағының түрлі нұсқалары талданады, сонымен қатар мәтінтану мәселелері, мәтіндік вариация және оның уақыт бойынша эволюциясы қарастырылады. Зерттеу жинаққа тарихи шолу жасаудан, оның мәдени және әдеби мұрадағы маңызына тоқталудан басталады. Авторлар «Диуани хикметтің» әртүрлі нұсқаларын зерттеп, олардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтай отырып, егжей-тегжейлі мәтіндік талдау ұсынады.

Негізгі назар уақыт бойынша әртүрлі көшірушілер мен редакторлар енгізген мәтіннің вариацияларын анықтауға бағытталады. Авторлар бұл нұсқалардың қалыптасуына мәдени-тарихи контекстердің ықпалын, сонымен қатар мәтіндік әртүрлілікті анықтайтын түйінді тұстарды бөліп көрсетеді. Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің сопылық поэзиясы мен философиясын жақсырақ түсіну үшін бұл зерттеудің маңыздылығы жөнінде де айтылған. Авторлар «Диуани хикметтің» мәтіндік талдау арқылы оның эволюциясын ашып қана қоймай, Қазақстандағы сопылық ілімнің тарихи-мәдени аспектілерін ашуға септігін тигізетінін алға тартады.

Осылайша, мақалада «Диуани хикмет» жинағының нұсқалары, оның текстологиясы және Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасын қазіргі заманғы зерттеу контексінде түсінудегі маңызы туралы құнды көзқарас берілген.

Кілт сөздер: Диуани хикмет, сопылық, мәтінтану, өлеңдер жинағы, қазақ поэзиясы, көшірмелер мен басылымдар, вариация.

Zh.A. Suleimenova¹, B.S. Korganbekov², P.Z. Balkhimbekova³

¹*PhD, Senior Lecturer of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zhazs@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: bolat64@mail.ru*

³*PhD, Assistant Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: Peri_75_@mail.ru*

«Diwani Hikmet» Collection Versions and Their Textology

Abstract. The scientific article “Versions of the collection “Diwani hikmet” and their textology” is devoted to the analysis of different collection versions Hoja Ahmed Yasawi hikmets, known as “Diwan Hikmet”. The article covers the issues of textology, variant text and its evolution over time. The study begins with a historical overview of the collection, emphasizing its importance in the cultural and literary heritage. The authors examine various versions of “Diwani Hikmet” and offer a detailed textual analysis, identifying differences and similarities between them.

The main emphasis is on identifying variants of the text introduced by different copyists and editors over time. The authors consider the influence of cultural and historical contexts in shaping these versions, and highlight key points that determine textual diversity. The article also emphasizes the importance of this study for a better understanding of the Sufi poetry and philosophy of Hoja Ahmed Yasawi. The authors argue that analyzing the textuality of Diwani hikmet not only reveals its evolution, but also helps shed light on the historical and cultural aspects of Sufism in Kazakhstan.

Thus, the article provides a valuable perspective on the «Diwani Hikmet» collection versions, its textology and its significance for understanding the spiritual heritage of Hoja Ahmed Yasawi in the modern research context.

Keywords: Diwani Hikmet, Sufism, textology, collection of poems, Kazakh poetry, copies and revisions, variation.

Введение

Эта научная статья посвящена тщательному изучению различных версий сборника стихов «Дивани Хикмет», автором которого является выдающийся деятель Ахмед Ясави. Это произведение не только является литературным шедевром, но и представляет собой достоверное свидетельство богатого культурного и духовного наследия Казахстана. Е.Ф. Мамедова-Кекеч в своей статье отметила, что Ахмед Ясави – один из блестящих ученых тюркского мира, оставивший след в истории литературы. Исследователи оценили его произведение «Дивани Хикмет» с литературно-исторической точки зрения и пришли к выводу, что оно является ценным наследием тюркских народов [1, с. 111].

Основное внимание в данном исследовании уделяется тщательному изучению текстовых вариаций «Дивани Хикмет», непонятной полисемии его текстовой эволюции и нюансам влияния, которые формировали его различные версии с течением времени. В основе этого исследования лежит историческое и культурное значение литературного вклада Ахмеда Ясави. «Дивани Хикмет» сохранился как вечное хранилище суфийской мудрости и поэтического выражения.

Цель данной статьи – ориентироваться в сложном ландшафте текстовых варианты сборника, проливая свет на многогранную природу его существования.

Исследование начинается с ретроспективного рассмотрения исторического контекста, связанного с созданием «Дивани Хикмет». Статья стремится заложить основу для изучения культурной среды и религиозных влияний, сформировавших поэтические начинания Ходжи Ахмеда Ясави. Именно в этом историческом гобелене находят свои истоки текстовые версии «Дивани Хикмет». Последующие разделы статьи посвящены детальному анализу различных текстовых вариантов. Через призму текстологии исследование направлено на выявление нюансов, расхождений и общих нитей, вплетенных в эти версии. Внимательно изучая эволюцию текста, авторы стремятся разгадать слои редакторских вмешательств, культурных влияний и исторических сдвигов, которые способствовали созданию различных версий «Дивани Хикмет». Неизвестно, сколько рукописей мудрости Ясави существует во всем мире. В свое время тюрколог Г.Ф. Гофман в одном из своих исследований писал, что рукописи «Дивани хикмет» находятся в библиотеках таких городов, как Берлин, Кембридж, Упсала, Париж, Принстон, Москва, Санкт-Петербург, Ташкент, Стамбул [2].

Помимо текстологического исследования, статья подчеркивает более широкие последствия понимания этих текстовых вариаций. Кроме научной задачи, это исследование имеет значение для понимания исторических, культурных и духовных аспектов суфийской поэзии в Казахстане. Различные версии «Дивани Хикмет» дают представление о динамичном взаимодействии между первоначальными намерениями поэта, влиянием переписчиков и редакторов, а также развивающимся культурным контекстом.

Следует отметить, что данная статья призвана внести вклад в научный дискурс о литературном наследии Ходжи Ахмеда Ясави, предложив всестороннее исследование сборников Дивани Хикмет и их текстовой эволюции.

Исследование позволяет читателю совершить путешествие по историческим, культурным и духовным сферам, которые сформировали разнообразные проявления этого по-прежнему актуального поэтического сборника.

Методы исследования и материалы

Методы исследования, применяемые в данной статье, основываются на комплексном и междисциплинарном подходе к раскрытию текстовых вариантов в сборнике «Дивани

Хикмет», автором которого является Ахмед Ясави. Используемые методологии включают исторический анализ, текстологию, лингвистическое исследование и культурную контекстуализацию.

Исследование начинается с установления исторического контекста, связанного с созданием «Дивани Хикмет». Оно включает в себя тщательное изучение социокультурной, религиозной и политической среды в эпоху Ходжи Ахмеда Ясави. Исторические записи, рукописи и архивные источники используются для создания фундамента исследования.

Основу исследования составляет текстологический анализ различных рукописных версий «Дивани Хикмет». Сравнивая различные текстовые варианты, исследователи выявляют вариации, расхождения и последовательности в поэтическом сборнике. Это может включать в себя тщательное изучение языковых нюансов, вариаций в выборе слов и изменений в структуре стихотворений.

Лингвистические методы используются для анализа лексических и семантических изменений в текстовых вариантах. Исследование может выявить специфическую суфийскую терминологию, введенную или измененную с течением времени, и изучить, как эти лингвистические элементы способствуют развитию духовных и культурных нюансов.

Культурная контекстуализация включает в себя определение места текстовых вариаций в более широком культурном контексте Казахстана. Изучая культурные сдвиги, религиозные влияния и общественные изменения, исследование стремится прояснить, как внешние факторы повлияли на эволюцию «Дивани Хикмет».

Сравнительный анализ используется для изучения того, как «Дивани Хикмет» вписывается в более широкий ландшафт суфийской поэзии и литературы. Сравнение может выходить за рамки казахского контекста и включать другие суфийские произведения, что позволит лучше понять уникальные особенности сборника.

Методы исторической текстовой критики используются для выявления редакторских вмешательств с течением времени. Это предполагает тщательное изучение изменений, внесенных переписчиками, редакторами, что позволяет пролить свет на мотивы текстовых изменений и их влияние на общий смысл поэм.

Исследование объединяет знания из истории, лингвистики, литературы и культурологии, применяя междисциплинарный подход. Это позволяет добиться целостного понимания текстуальных вариаций, обеспечивая отражение в исследовании сложного взаимодействия факторов, формирующих эволюцию «Дивани Хикмет».

Используя эти методы исследования, статья стремится обеспечить тонкое и всестороннее изучение текстовых вариантов «Дивани Хикмет», внося вклад как в текстологические исследования, так и в более широкое понимание суфийской литературы в Казахстане.

Анализ и результаты

В современном казахском литературоведении практически нет работ по проблеме текстологии. О. Кумисбаев: В «Словаре литературоведческих терминов» говорит: «Текстология – молодая наука, еще не созревшая в казахском литературоведении. Азбука этой науки очень нужна нашей современной литературе. Нет ни одного переводного учебника, объясняющего природу, контекст, прошлое и настоящее текстологии...» [3].

К. Мухамедханов [4] был первым, кто заложил основы науки текстологии в истории казахской литературы. Благодаря его трудам многие тексты казахской литературы были изучены, проанализированы и доступны для дальнейших исследований. Работы ученого в области текстологии стали основой для понимания и объяснения художественных текстов казахского народа как важной составляющей казахского литературоведения. Р. Сыздыкова рассмотрела текстологию художественной литературы и прокомментировала ее следующим

образом: «Текстология художественной литературы - филологическая наука. Она тесно связана с наукой о литературе и обслуживает ее. Точнее, текстология является основой науки литературоведения. Ведь до определения точного текста трудно будет говорить об идейном содержании и литературном искусстве того или иного произведения» [5]. С.А. Рейсер писал: «Основные достижения современной текстологии можно объяснить так: текст художественного произведения подобен драгоценному сокровищу национальной культуры. Он является достоянием не только автора, но и народа. В этом случае забота о точности текста, его близости к оригиналу и понятности имеет общественное значение» [6].

На основании этих мнений были проанализированы все опубликованные версии «Дивани Хикмет», а результат сравнения поможет в дальнейшем составить канонический текст сборника. Мы знаем, что в современной науке о литературе проведено немало исследований, связанных с творчеством Ясави. Однако творчество великого учёного ещё требует детального изучения.

До настоящего времени часть хикметов Ясави были переведены на современный казахский язык и опубликованы. Давая краткую характеристику этим изданиям, мы пытаемся облегчить работу ученых, начавших свои исследования в направлении изучения Ясави. Этот нелегкий труд необходим каждому из них для того, чтобы найти и ознакомиться с самой основной и необходимой литературой, чтобы не пришлось садиться за работу с самого начала. Текстовый анализ основывался на мнениях авторов, составивших существующие версии.

М. Копейулы был первым ученым, исследовавшим творчество Ясави, но сегодня эта задача передана молодым исследователям, таким как Айнур Абдирасилкызы. В своей монографии «Поэтический мир Ходжи Ахмета Ясави» А. Абдирасилкызы провела полный анализ мудрости Ясави, систематизировала мнения отечественных и зарубежных ученых, проанализировала переводы «Дивани хикмет».

В статье востоковеда О. Кумисбаева «О Дивани Хикмете и его переводах» говорится, что «Дивани Хикмет» издавался несколько раз в Казани (1889, 1902), Стамбуле (1901), Ташкенте (1902, 1911), а его неоднократное издание на туркменском, киргизском, турецком языках объясняется тем, что он был широко распространен среди таджикского, узбекского и каракалпакского народов. Устная мудрость, изложенная простым языком, быстро распространялась среди кочевых народов. О. Кумисбаев пишет: «То, что количество хикметов увеличивается и уменьшается, связано с ее распространением в народе. На содержание и форму могут влиять рассказчик и переписчик» [3, с. 183–184].

В то же время О. Кумисбаев утверждает, что Битенулы первым перевел версию, изданную в Казани. Он комментирует это следующим образом: «В 1990 году перевод С. Битенулы под названием «Путь мудрости», опубликованный в нескольких номерах газеты «Орталык Казахстан», издаваемой в Караганде, стал началом казахской версии «Хикмета» в 90-е годы. Мы рассмотрели хикметы с 13 по 145 версии. Переводчик, видимо, опирался на казанский вариант «Дивани Хикмет» 1901–1904 годов. В этой версии насчитывается 160 хикметов (или 160 слов мудрости). Здесь переводчик, возможно, использовал издание, вышедшее в Ташкенте в 1902 году. В связи с этим создается впечатление, что он владеет турецким, татарским и узбекским языками. Если бы он не был сведущ с исламом и не владел языком, вряд ли он решился бы на такое? Очевидно, автор отдавал дань уважения Ясави и гордился великим учителем. Поскольку у нас не было под рукой казанского и ташкентского изданий, мы сравнили перевод С. Битенулы с основным оригиналом. Нумерации хикметов точная, а смысловые различия невелики [7].

До сих пор основу издаваемых в Казахстане версий составляли арабские алфавиты, напечатанные еще до Казанской революции, первой из которых стала версия «Дивани Хикмет», изданная в 1897 году издательством «Гариф Афенди» в Стамбуле. Стамбульскую

версию перевели на казахский язык М. Жармухамедулы, С. Дауитулы, М. Шафиги, Е. Дуйсенбай. Второй, казанский вариант, несколько раз переиздавался в 1896, 1901, 1904, 1912 годах. Среди них были переведены и изданы версии, опубликованные в 1896 и 1901 годах. На современный казахский язык эти версии переводили такие известные ученые, как А.М. Ибатов, З. Жандарбек, А.Ш. Нурманова, Д. Серикбайулы, С. Битенов, Т. Кыдыр, К. Мустафаева.

Третий вариант был издан в Ташкенте в 1902 году издательством Порцева. Эти три варианта издавались неоднократно. Существует еще одна версия из рукописи – Кокшетауская. А версия, написанная в XVII веке и найденная в городе Самарканде в XIX веке, легла в основу монографии Сыздыковой «Язык хикметов Ясави».

Как мы уже упоминали выше, в 1993 году исследовательский издательский центр «Мураттас» выпустил сборник версий стамбульского издания, составленный М. Жармухамедулы, С. Дауитулы и М. Шафиги. В основу переводного сборника положена версия, изданная издательством «Гарифом Афенди» в 1897 году. В начале книги приведено предисловие М. Жармухамедулы, в конце – мунаджат под названием «Мунжат би даргаһ Аль-хажат жалла-жалала», словарь, определения и толкования некоторых личных имен. В данном сборнике переведены 69 хикметов Ахмета Ясави, книга хранится в фонде №2330-38 Национальной библиотеки Республики Казахстан. Сборник переведен на казахский язык и впервые представлен в полном объеме в виде отдельной коллекции, где соседствуют чагатайский и казахский варианты. Предлагаемый перевод был подготовлен отделом истории литературы Института литературы и искусства имени Ауэзова.

Версия, опубликованная Казанским издательством в 1904 году, была переведена такими авторами, как А.М. Ибатов, З. Жандарбек и А.Ш. Нурманова, и отредактирована под руководством М.К. Абусеитовой. Книга вышла в 2000 году в издательстве «Дайк Пресс» в Алматы. Это издание стало первой версией «149 хикметов» из Казанского перечня, переведенной с чагатайского на казахский язык. В начале книги приведено предисловие М.К. Абусеитовой, в конце – мунаджат и толкование. Данный сборник считается первым переводом сборника, выпущенного казанским издательством.

Это общее описание версий, изданных в Казахстане. На основе приведенных характеристик разрабатывается текстология казанской, стамбульской, ташкентской, кокшетауской и самаркандской версий. Несколько вариантов транскрипций и факсимиле, опубликованных в Стамбуле и изданных в Казахстане в разные годы, были частично сопоставлены друг с другом. Приведены транскрипции анализируемых хикметов, однако, в связи с их отсутствием в некоторых вариантах, мы также привели условные обозначения символов транскрипции букв. Такие звуки, как К, Г в казахском алфавите обозначены кириллицей, а некоторые арабские звуки обозначены так, как показано в таблице 1 ниже.

Таблица 1 – Транскрипционная символика звуков в арабском языке

Кириллица	Арабские буквы
1	2
А (это слово произносится как буква «и» в начале)	ا
С с	ث
Х х	خ
Зз	ذ
Сс	ص
Дд	ض
Тт	ط
Зз	ظ

Продолжение таблицы 1

1	2
'(это символ рядом с буквой э на английской клавиатуре)	ξ
Āā	ا
Ūū	و
Йй	ي

Здесь следует отметить один момент: букву «гаин» мы обозначили буквой «ғ», «джим» – буквой «ж», а «һа» - буквой «һ» на казахской клавиатуре.

Для создания текстологии хикметов по разным источникам изданных в Стамбуле, мы определили особенности и структуру текста, проанализировали их, сравнили с вариантами следующих изданий (Казань, Ташкент, Кокшетау, Самарканд) и дифференцировали хикметы, что является основой для создания канонического текста. Прежде всего было закодировано издание каждого года в хронологической последовательности (табл. 2).

Таблица 2 – Сравнение стамбульских версий по кодовым названиям и годам публикации

Стамбульские версии					
1993 г. Издательство «Муратгас»	1998 г. Издательство «Жалын»	2002 г. Издательство «Жалын»	2007 г. Издательство «Онер»	2009 г. Международный Клуб Абая	2021 г. Международный Клуб Абая
Кодовое название, присвоенное публикациям					
СВ1	СВ2	СВ3	СВ4	СВ5	СВ6

Затем, в соответствии с принципами текстологии, был проанализирован сборник хикметов, издаваемый каждый год. Для сравнения шести версий, опубликованных в Казахстане на основе стамбульского варианта, и составления корпуса хикметов, собранные тексты были сведены в одну таблицу. Это позволило удобно обрабатывать текстовые данные и проводить сравнительный анализ разных вариантов сборника.

Систематизированный текст мудрости был проанализирован с точки зрения структуры и содержания. По строению СВ1, СВ2, СВ4, СВ5 и СВ6 полностью соответствовали друг другу. Порядковые номера, количество строф и слова хикметов не изменились. Однако в конце версий СВ2, СВ5 и СВ6 было обнаружено, что были добавлены две мудрости, а именно мудрость 70 и мудрость 71. В этом было главное отличие. ознакомились с арабским оригиналом то есть факсимиле, мы убедились, что эти две мудрости полностью отсутствовали. Поэтому мы пришли к выводу, что издатели добавили эти мудрости из других версий. В частности, в результате исследования этого вопроса мы определили, что мудрости 70, 71 согласуются с мудростями 46 и 55 публикации СВ3. В остальном никаких исправлений не было.

Количество хикметов в версии СВ3 достигло 88. Этот сборник имеет много отличий от предыдущего научного издания. М. Жармухамедулы комментирует его следующим образом: «Что касается вопроса о том, в чем отличия и уникальные особенности этих новых мудростей от ранее опубликованных версий, то прежде всего следует подчеркнуть, что они имеют множество преимуществ. В частности, системообразующими словами являются жизненно важные отношения между двумя мирами, нравственность, добродетель, вера, терпимость, покаяние и т.д. Значительное место отведено восхвалению образцовых деяний

основателя ислама пророка Мухаммада и некоторых суфиев, следовавших его путем. Эти объемные мудрости можно назвать отдельными сагами, повествующими о жизни и деятельности этих людей. Данная рукопись построчно переведена с древнего огузско-кипчакского языка, а ее владельцем является Ибрагим Оразбет. Судя по надписи на последней странице 412, это, вероятно, первый из двух экземпляров рукописи. Прекрасно переписанные черными чернилами, многие части этой версии, пожелтевшие от времени, начали выцветать. Позднее переписанный год был записан как 1250 по старой переписи и 1834 по новой» [8, сс. 5–6].

Хотя мудрости во всех версиях частично совпадали по содержанию, хикметы в разных изданиях отличались порядковым номером, количеством мудрости и строф. За исключением версий СВ3, СВ4, СВ6, порядковые номера остальных трех сборников полностью совпадали. Несмотря на то, что последовательность чисел хикметов в первых упомянутых версиях были изменены, а в других изданиях они встречались с совпадающими номерами, позиции хикметов были изменены. Это можно увидеть в таблице 3 ниже.

Таблица 3 – Несоответствие порядковых номеров стамбульских версий

Стамбульские версии					
СВ1	СВ2	СВ3	СВ4	СВ5	СВ6
1 хикмет					
		□		□	□
3 хикмет					
		—		—	—
5 хикмет					
		34 хикмет		34 хикмет	34 хикмет
6 хикмет					
□		3 хикмет		3 хикмет	3 хикмет

Следующий принцип текстологии основан на выявлении сходств и различий между текстами, т.е. стилистических и лексических особенностей. Хотя формулировки версий СВ1, СВ2, СВ4, СВ2, СВ6 остались неизменными, слова версии СВ3 отличались от вышеперечисленных версий. Сформировав мнение, что разница между словами, встречающимися в вариантах, может быть обусловлена недопониманием, неправильным прочтением и дополнениями самих авторов в результате устной речи, каждое слово было проанализировано в соответствии с его лексическим и грамматическим значением, контекстом, языковым пониманием и стилем.

Таблица 4 – Различия в словах в стамбульских версиях

Стамбульские версии					
СВ1	СВ2	СВ4	СВ5	СВ6	СВ3
Версии группы I					Версии группы II
1 хикмет					1 хикмет
7-строка	... / факир / иетимларни /... /...,				... / иетим / мискинларни /... /...,
10-строка	... /... /... / болса /... /...,				... /... /... / курсан /... /...,
11-строка	... / ... / даргаһиға / мархам /...,				... / ... / дидариға / махрум /...,
14-строка	... / кеча /... /... /... /...,				... / туни /... /... /... /...,
15-строка	... /... / ғариб /... /... /...,				... /... / ғарибларни /... /... /...,
16-строка	... /... /... / туштум /...,				... /... /... / иурдим /...,

Мы попытались выяснить, какая из шести версий ближе к оригиналу, рассматривая различия в словах мудрости, показанных в Таблице 4. Слова «факир, иетимларни» в седьмой строке 1-й мудрости версий I группы приводятся как «иетим, мискинларни» в версиях II группы. Первое отличие состоит в том, что порядок слов не сохранен, а во-вторых, слово «факир» заменено словом «мискинларни». Слова «сирота, факир, гариб» подходят для оплакивания, иными словами, «слабого, бесплодного бедняка», характеристик человека, которые знает каждая душа в жизни, а слово «мискин» употребляется по отношению к внутреннему миру человека и означает духовную нищету. Ясави использовал слово «мискин» в основном по отношению к себе. Поэтому вполне возможно, что слово «факир» изменилось на «мискин» – в связи с более поздними изменениями и недавними обновлениями.

Десятая строка первой мудрости начинается словами «Аңдағ мазлум иолда болса һамдам болғыл». Здесь «Аңдағ мазлум» означает человека, видящего злость, «иолда болса» имеет более широкое значение, чем «иолда курсан», встречающееся во II группе вариантов. «Иолда болса» означает «стать спутником жизни» или здесь упоминается «правильный путь». А слово «курсан», данное в вариантах II группы, ближе к общности, чем к конкретности. Две фразы «Иолда болса, иолда курсан» имеют два разных значения. То есть, если «Иолда болса» означает «идущий путем Бога», то «иолда курсан» имеет мирской тон. В принципе, слово «болса» в вариантах I группы близко к духовности.

В одиннадцатой строке «Руз махшар даргахига мархам болгил» «даргахига мархам» было заменено в следующей версии словосочетанием «дидарига махрум». Слово «Махрум» может быть написано с ошибкой, поскольку оно означает «лишиться всего». Эта строка не о том, чтобы «упустить», а скорее о том, чтобы «быть благодарным». «Махрум бол (Быть лишенным)» – благословение не делается таким образом, слово «махрам» означает получатель благодарности Бога, «даргахига» означает «перед Богом». «Дидар» часто упоминается в повествовании о благословениях на небесах, что близко к «провидцу Бога», то есть «Руз махшар» не используется в отношении испытания. Об этом Д. Кенжетай говорит: «Дидар – (р) означает видящий, наблюдающий, лицо, глаз и т.д. Смысл суфийского термина – восхищаться божественным чудом, красотой, возлюбленной (Истиной)» [8].

В результате анализа мы пришли к выводу, что версии группы I близки к оригиналу. Однако среди них мы выделили сборник, опубликованный издательством «Жалын» в 1998 году, то есть версию СВ2, в качестве основного текста для дальнейшего сравнения со сборниками других изданий. Эта версия была обновлена, пересмотрена, исправлена и стала основой для дальнейшего анализа как оригинальная версия среди стамбульских изданий.

Затем по той же системе были дифференцированы и проанализированы казанские версии. Были рассмотрены три основные издания казанских вариантов. Им также были присвоены соответствующие кодовые названия в хронологическом порядке (таблица 5).

Таблица 5 – Кодовые названия и годы публикации сравниваемых казанских версий

Казанские версии		
1	2	3
2000 г. Издательство «Дайк-Пресс»	2004 г. Издательство «Сөздік-Словарь»	2011 г. Издательство «Қазыналы Оңтүстік»
Кодовое название, присвоенное публикациям		
KB1	KB2	KB3*
* – На основе литературы [9]		

В соответствии с правилами текстологии, версии этого издания также были полностью изучены, и оказалось, что они не отличаются друг от друга по содержанию. Однако разница заключалась в порядковых номерах хикметов и в том, что стихи мудрости в одной версии даны с другими порядковыми номерами в другой версии. Средние строфы некоторых хикметов в сравниваемых версиях полностью отсутствовали или перекрывались. Например, хотя номера мудростей в редакциях KB1 и KB2 обозначены в правильном порядке от начала до конца, в версии KB3 хикметы перечислены как «72 (71)» после семидесяти. В таблице 6 ниже приведены основные различия:

Таблица 6 – Отличия казанских версий

KB1	KB2	KB3
Количество хикметов		
148 хикмет и минаджат	148 хикмет и минаджат	153 хикмет и минаджат
Несоответствие порядковых номеров версий		
1 хикмет	1 хикмет	1 хикмет
2 хикмет	2 хикмет	Продолжение 1 хикмета
3 хикмет	2 хикмет	1 хикмет
Продолжение 3 хикмета	Продолжение 3 хикмета	4 хикмет
77 Хикмет		
75 хикмет	75 хикмет	77 (76) хикмет
148 хикмет	148 хикмет	153 (152) хикмет

В вариантах KB1, KB2 многие строки строфы отсутствуют. Например, в четвертой мудрости этих изданий нет строф, относящихся к 25, 26, 27 годам, а 24 и 27 годы даны только в одной строфе, тогда как в версии KB3 полностью упомянуты все возрастные периоды. Хотя 6 мудростей в трех изданиях идентичны по порядковому номеру, в версиях KB1, KB2 две последние строки каждой строфы объединяются с начальными строками следующей строфы и представляются как одна строфа. 4-5 строфы 13-й мудрости в сборнике KB3 полностью опущены в версиях KB1, KB2. Мудрость 47 и 48 KB1, KB2 были объединены и соответствовали 48 KB3. Между словами существенных различий не наблюдалось.

На основе анализа сборников казанского издательства мы решили выбрать в качестве оригинала версию KB3. Ведь в этом издании собрана вся мудрость, которой не было в двух других сборниках. Поскольку это последняя версия по хронологическому году, мы убедились, что она дополнена и отредактирована.

Так как было получено только по одному изданию ташкентской, кокшетауской и самаркандской версий, мы не стали проводить частичное сравнение между ними.

Ташкентское издание, вышедшее в 1902 году, было переведено А. Мухамеджанулы с древнетюркско-чагатайского на казахский язык четыре раза в период с 1991 по 1996 год. Сборник содержит 149 хикметов, минаджатов, пояснения и, наконец, факсимиле на арабском языке. Поскольку в книге нет транскрипции, мы сделали транскрипцию мудрствований, используя символы транскрипции оригинальных арабских звуков, представленные в таблице 1. Эта работа была необходима для сравнения других версий между собой с целью определения канонического текста.

Кокшетауский вариант был издан в Астане в 2016 году. Сборник был переведен на казахский язык Имангазы Нурахметовым. Книга содержит 59 мудростей Ясави. Предполагается, что рукопись была переписана в XVI-XVII веках, так как она очень старая, часть надписей не видна. Автор высказал свое мнение по этому поводу следующим образом: «Нет точных сведений о том, когда, где и чьей рукой была написана эта копия. Известно лишь, что это очень древняя рукопись. На внешней поверхности написано имя человека

«Бекмухаммет Ахметулы» (возможно, Бекмагамбет). Внизу написано «владелец Мулла Бекмухаммет». Является ли этот человек переписчиком мудрости? Хранитель рукописей? Неясно» [10]. Исследователь перевел 56 мудр, которые можно было прочитать. Поскольку эта версия также содержит строфы, не встречающиеся в других изданиях, она явно является работой, дополняющей известные на сегодняшний день рукописи.

Самаркандская версия, упомянутая в начале нашей главы, была написана в XVII веке. Сборник содержит семьдесят шесть мудростей. Поскольку транскрипция и факсимиле представлены параллельно, было удобно и комфортно сравнивать их с другими версиями.

В статье рассмотрены все версии, опубликованные в Казахстане. Каждый сборник анализировался по правилам текстологии. Для определения канонического текста мудрости Ясави из более чем десяти версий были выбраны пять основных сборников. Им были присвоены специальные кодовые имена. Им были присвоены специальные кодовые названия (таблица 7).

Таблица 7 – Кодовые названия выбранных версий

Стамбул 1998	Казань 2011	Ташкент 2007	Самарканд 2014	Кокшетау 2016
CB2	KB3	TH*	СмрН**	КН
* – На основе литературы [11]				
** – На основе литературы [12]				

В результате исследования было установлено, что ташкентская версия полностью соответствует версии казанского издательства. В самаркандском варианте было замечено изменение многих слов, а также обнаружено, что структура мудрости не соответствует традиции Ясави. Если говорить о версии, найденной в Кокшетау, то тот факт, что многие мудрости были утеряны из-за древности рукописи, создавал трудности при текстологическом анализе. Однако мы убедились, что мудрости в Кокшетауской версии нет в других версиях. Мы пришли к выводу, что это более позднее добавление мудрости в эту версию.

Сравнение этих избранных сборников между собой станет основой для выявления мудрости, характерной для традиции Ясави, в последующих исследовательских работах. В связи с большим количеством экспериментов, проведенных в ходе исследования, не представляется возможным включить в научную работу результаты всех из них. Однако основная информация представлена в полном объеме.

Заключение

Исследование всех версий сборника «Диван Хикмет» Ходжи Ахмеда Ясави представляет собой важный взгляд в многовековую эволюцию этого литературного произведения. Анализируя структуру, лексику хикметов и другие аспекты, мы раскрываем глубокие слои культурного и духовного наследия. Ж.А. Сулейменова в своей статье подчеркнула, что глубокое содержание «Дивани хикмет» призывает простых людей к добру и справедливости, позволяя им питать любовь к Богу, человеку и всем существам. Духовные учения, изложенные в этом сборнике, не только стали популярными, но и смешались с народной мудростью. Это произведение не только предоставляет практические направления для жизни, но также вдохновляет на углубленное понимание духовных ценностей [13, с. 116]. Таким образом, «Диван хикмет» оказывает значительное влияние на мировоззрение и духовное развитие тех, кто обращается к его содержанию.

Структурное многообразие сборника предоставляет не только уникальные перспективы на композицию, но и позволяет увидеть, как каждая версия представляет собой уникальное творческое восприятие Ясави и в то же время остается частью общей культурной традиции.

Лексический анализ раскрывает богатство языка, который живет и развивается в каждой версии. Термины и выражения подвергаются изменениям, отражая влияние времени, культурных течений и индивидуальных переживаний тех, кто взаимодействовал с этим текстом.

Общий вывод заключается в том, что «Диван Хикмет» – это не статичное произведение, а живой, меняющийся текст, который продолжает вдохновлять и совершенствоваться под влиянием каждого, кто с ним взаимодействует. Разнообразие версий не умаляет его ценности, а, наоборот, придает ему многогранность, позволяя каждому читателю найти в нем что-то уникальное лично для себя.

Исследование различных версий «Дивани хикмет» не только расширяет наше понимание творчества Ходжи Ахмеда Ясауи, но также позволяет более глубоко взглянуть на живое наследие, которое продолжает эволюционировать в диалоге с каждым новым поколением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde «Bilge kışı» arketipi // Milli Folklor. – 2017. – №3 (116). – P. 101–111.
2. Ченари А. Түркістанның пірі – Қожа Ахмет Иасауи / құраст. Т. Қыдыр. – Алматы: Лантар Трейд, 2018. – 179 б.
3. Қазақ совет энциклопедиясы / ред. М.К. Қаратаев. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1977. – Т. 26. – 632 б.
4. Мұхамедханов Қ. Абай шығармашылығының текстологиясы жайында. – 2-бас. – Алматы: ТОО «Exlibns», 2010. – 164 б.
5. Сыздықова Р. Текстология мәселелері // Қазақ әдебиеті. – 1964, 27 наурыз.
6. Рейсер С.А. Палеография и текстология. – М.: Просвещение, 1970. – 336 с.
7. Ясауи Қ.А. Диуани хикмет (Даналық жолы) / ауд. С. Битенов. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 196 б.
8. Иасауи А. Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи / дайын. М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, Ж. Кәриев. – Алматы: Жалын, 2002. – 272 б.
9. Қазыналы Оңтүстік / дайын. Қ. Тәжиев. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2011. – Т. 21, кіт. 4. – 272 б.
10. Ясауи Қ.А. Диуани хикмет. Көкшетау нұсқасы / қаз. ауд. И. Нұрахметұлы. – Астана: Регис-СТ Полиграф, 2016. – 106 б.
11. Ясауи Қ.А. Диуани хикмет. – Астана: Фолиант, 2007. – 480 б.
12. Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – Т. 7. – 665 б.
13. Сүлейменова Ж.А., Қорғанбеков Б.С.«Диуани хикмет» жинағы және оның қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – Б. 114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09>

REFERENCES

1. Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde «Bilge kışı» arketipi [The «wise man» archetype in Ahmed Yassawi's Yashnama] // Milli Folklor. – 2017. – №3 (116). – P. 101–111. [in Turkish]
2. Chenari A. Turkistannyn piri – Qoja Ahmet Iasau / qurast. T. Qydyr. – Almaty: Lantar Trade, 2018. – 179 b. [in Kazakh]
3. Qazaq sovet enciklopediasy / red. M.K. Qarataev. – Almaty: Qazaq sovet enciklopediasynyn bas redakciasy, 1977. – T. 26. – 632 b. [in Kazakh]
4. Muhamedhanov Q. Abai shygarmashylygynyn tekstologiasy jaiynda. – 2-bas. – Almaty: TOO «Exlibns», 2010. – 164 b. [in Kazakh]
5. Syzdyqova R. Tekstologia maseleleri // Qazaq adebieti. – 1964, 27 nauryz. [in Kazakh]
6. Reiser S.A. Paleografia i tekstologia. – M.: Prosveshenie, 1970. – 336 s. [in Russian]

7. Yasawi Q.A. Diuani hikmet (Danalyq joly) / aud. S. Bitenov. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2004. – 196 b. [in Kazakh]
8. Yasawi A. Hikmet Haziret Sultan Qoja Ahmet Iasawi / daiyn. M. Jarmuhameduly, M. Shafigi, J. Kariev. – Almaty: Jalyn, 2002. – 272 b. [in Kazakh]
9. Qazynaly Ontustik / daiyn. Q. Tajiev. – Almaty: Nurly Alem, 2011. – Т. 21, kit. 4. – 272 b. [in Kazakh]
10. Yasawi Q.A. Diuani hikmet. Kokshetau nusqasy / qaz. aud. I. Nurahmetuly. – Astana: Regis ST Poligraf, 2016. – 106 b. [in Kazakh]
11. Yasawi Q.A. Diuani hikmet. – Astana: Foliant, 2007. – 480 b. [in Kazakh]
12. Syzdyqova R. Koptomdyq shygarmalar jinagy. – Almaty: El-shejire, 2014. – Т. 7. – 665 b. [in Kazakh]
13. Suleimenova J.A., Qorganbekov B.S. «Diuani hikmet» jinagy jane onyn qazaq halqynyn auyz adebietimen bailanysy [The Diwani Hikmet Collection and Its Relation to the Kazakh People Oral Literature] // Iasui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B.114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09> [in Kazakh]

ӘОЖ 81'373; 001.4; МҒТАР 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

Қ.К. КЕНЖАЛИН¹, Ә.Қ. ТАҢСЫҚБАЙ²

¹PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kenkk@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

«БАБЫРНАМАДАҒЫ» ҮНДІСТАНДЫҚ СҮТҚОРЕКТІЛЕР АТАУЛАРЫНА ТІЛДІК ТАЛДАУ: ЭТИМОЛОГИЯ, СЕМАНТИКА

Аңдатпа. Тарихта Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр патша және ақын ретінде ғана емес, сонымен бірге географ, этнограф, тарихшы ретінде де танымал. Бұның дәлелі – оның әлем әдебиетінде лайықты орын алатын «Бабырнама» атты өмірбаяндық шығармасы. «Бабырнама» XV ғасырдың соңы – XVI ғасырдың басында Орта Азияда, Ауғанстан мен Үндістанда болған оқиғаларды шағатай тілінде баяндайды. «Бабырнама» жаратылыстануға қатысты терминдердің қазынасы болып, сол дәуірдің тарихи және табиғи жағдайына бірегей тілдік перспектива ұсынады. «Бабырнамадағы» флора мен фаунаның суреттелуі З.М. Бабырдың тілдік тәжірибесін түсіну үшін маңызды лингвистикалық ресурс болып табылады. Бұл мақалада «Бабырнамада» тіркелген Үндістанда мекендейтін сүтқоректілердің атаулары жан-жақты талданады. Зерттеу осы терминдердің этимологиясы мен семантикасына назар аударады. Авторлар үндістандық сүтқоректілердің атаулары аталған аймақта тұратын халықтардың тілдерінен алынған сөздер болуы мүмкін деген болжам жасайды. Фаунаның «Бабырнамада» жүйелі сипатталуы, нақты айтқанда ірі жануарлардан кіші жануарларға, сүтқоректілерден суда мекендейтін жануарларға дейін қарастырылуы Үндістанның жануарлар әлемінің кең лингвистикалық портретін жасайды деп есептейді. Мақалада тіл білімінің сипаттамалы және салыстырмалы әдістері қолданылып, *bāndar*, *fil*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣaḥrā'ī gāvmeṣ* деген 12 терминнің этимологиясы мен семантикасы қарастырылады.

Кілт сөздер: Бабырнама, Үндістан, терминология, этимология, семантика.

К.К. Kenzhalin¹, А.К. Tangsykbay²

¹PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana), e-mail: kenkk@mail.ru

²PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

Linguistic Analysis of the Names of Indian Mammals in «Baburnama»: Etymology, Semantics

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кенжалин Қ.К., Таңсықбай Ә.Қ. «Бабырнамадағы» үндістандық сүтқоректілер атауларына тілдік талдау: этимология, семантика // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 88–101. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

*Cite us correctly:

Kenjalın Q.K., Tansyqbai A.Q. «Baburnamadagy» undistandyq sutqorektiler ataularyna tildik taldaу: etimologia, semantika [Linguistic Analysis of the Names of Indian Mammals in «Baburnama»: Etymology, Semantics] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – В. 88–101. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.46>

Мақаланың редакцияға түскен күні 24.01.2024 / қабылданған күні 19.06.2024

Abstract. In history, Zahir ad-din Muhammad Babur is known not only as a king and poet, but also as a geographer, ethnographer, and historian. Proof of this is his autobiographical work «Baburnama», which occupies a worthy place in world literature. «Baburnama» in the Chagatai language tells about the events that took place in Central Asia, Afghanistan and India at the end of the 15th - beginning of the 16th centuries. The Baburnama is a treasure trove of natural science terms that provides a unique linguistic perspective on the historical and natural conditions of the era. The description of flora and fauna in «Baburnama» is an important linguistic resource for understanding the linguistic experience of Z.M. Babur. This article analyzes in detail the names of mammals living in India, recorded in the Baburnama. The study focuses on the etymology and semantics of these terms. The author suggests that the names of Indian mammals may be words borrowed from the languages of the peoples living in those regions. The authors suggest that the names of Indian mammals may be borrowed from the languages of the peoples living in the specified region. The article uses descriptive and comparative methods of linguistics to study etymology and semantics of 12 terms: *bāndar, fīl, gaynī uy, gilāhrī, hāti, kalahara, karg, kūtahpāy, mūš-i xurtmā, nawal, nīlagāv, ṣaḥrā'ī gāvmeš*

Keywords: Baburnama, Hindustan, terminology, etymology, semantics.

К.К. Кенжалин¹, А.К. Тансыкбай²

¹PhD, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: kenkk@mail.ru

²PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: adilet_2_97@mail.ru

Лингвистический анализ названий индийских млекопитающих в «Бабурнаме»: этимология, семантика

Аннотация. В истории Захир ад-дин Мухаммад Бабур известен не только как царь и поэт, но и как географ, этнограф, историк. Доказательством этого является его автобиографическое произведение «Бабурнаме», занимающее достойное место в мировой литературе. «Бабурнаме» рассказывает на чагатайском языке о событиях, произошедших в конце XV-начале XVI века в Средней Азии, Афганистане и Индии. «Бабурнаме» является кладезью терминов, связанных с естествознанием, предлагая уникальную языковую перспективу исторического и природного состояния той эпохи. Описание флоры и фауны в «Бабурнаме» является важным лингвистическим ресурсом для понимания языкового опыта З.М. Бабура. В этой статье подробно анализируются названия млекопитающих, обитающих в Индии, зарегистрированных в «Бабурнаме». В исследовании основное внимание уделяется этимологии и семантике этих терминов. Авторы предполагают, что названия индийских млекопитающих могут быть заимствованы из языков народов, проживающих в указанном регионе. Считается, что систематическое описание фауны в «Бабурнаме», в частности, от крупных животных до мелких, от млекопитающих до животных, обитающих в воде, создает обширный лингвистический портрет животного мира Индии. В статье рассматриваются этимология и семантика 12 терминов *bāndar, fīl, gaynī uy, gilāhrī, hāti, kalahara, karg, kūtahpāy, mūš-i xurtmā, nawal, nīlagāv, ṣaḥrā'ī gāvmeš* с использованием описательных и сравнительных методов лингвистики.

Ключевые слова: Бабурнаме, Индия, терминология, этимология, семантика.

Кіріспе

З.М. Бабыр «Бабурнамада» табиғат пен қоршаған ортаны, оның ішінде Үндістанның фаунасын егжей-тегжейлі сипаттауға тырысқан. Жан-жануарлардың жалпы атаулары бұл еңбекте көп кездеседі. Жаңа ортадан алған әсерлерін бейнелей отырып, З.М. Бабыр

жергілікті жануарлар түрлерін сипаттау үшін алуан түрлі терминдер қолданады. «Бабырнамадағы» зоологияға жататын терминдерді зерттеу сол кездегі Үндістанға қандай фауна түрлері тән болғанын және оларды автор қалай қабылдағанын байқауға бірегей мүмкіндік береді. Біздің пікірімізше, Үндістанда тіршілік ететін фауна түркі халықтарының көпшілігі үшін таңсық болған. Сәйкесінше, оларды атау қажеттілігі де болмаған. Әлбетте, Ұлы Жібек жолы, моңғол шапқыншылығы және сол секілді халықтарды түрлі салада өзара байланысуға, әрекеттесуге итермелейтін тарихи себептердің әсерінен тілдердің лексикалық қабатына кірме сөздер еніп жатады. Дегенмен реалийде ондай субъект-объект, құбылыстармен күнделікті бетпе-бет келмегендіктен, олардың қолданысы әлсіреп, ұмыт болады, я қолданыс аясы аса тар болмақ. Бұл пікірімізге сай Үндістандағы жануарлар, оның ішінде сүтқоректілер атаулары қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Аталған жұмыста «Бабырнаманың» Үндістанда мекендейтін сүтқоректі жануарлар атаулары ғана қарастырылады. Бұның себебі – көлем жағынан шектеу. Сондай-ақ сан түрлі этимологиялық болжамдарды егжей-тегжейлі сөз етпеуіміздің де себебі осында жатыр. Ақиқатқа жақын дегендерін бірден беріп отырдық. Зерттеу мақсатымызға сәйкес сипаттамалы, салыстырмалы тілдік зерттеу әдістері қолданылды.

Фауна лексикасының тілші ғалымдардың зерттеу нысанына айналғанына көп уақыт болды, алайда шешімін таппаған мәселелер әлі де көп. Жануарлар атауларын зерттеудегі алғашқы мәселе – терминология мәселесі. Жануарлар атауы тақырыбындағы зерттеу жұмыстарында терминдердің қолданысы әр келкі. «Зооним» терминінің қолданысында бірізділік жоқ. Бұл термин ХХ ғ. 60-жылдардан бастап тіл білімінде қолданыла бастады. Кейбір ғалымдар бұл терминді жануарлар әлеміне жататын жануар, жанды мақлұқтың жалпы атауы ретінде пайдаланса, кейбір ғалымдар бұл терминмен жануарлардың жалқы есімдерін (мысалы, *Ақтөс*, *Құлагер*, т.б.) атауды логикалық тұрғыдан дұрыс деп есептейді. Бұл мәселе әлі күнге дейін зерттеуші ғалымдардың арасында пікір-талас туғызады. Біздің пікірімізше, зооним – тек жалқы есімдерге қатысты қолданылуы тиіс термин, өйткені «оним» деп аяқталатын термин апеллятивтерге, яғни жалпы атауларға қатысты қолданылмаса керек. Бұл себепті зерттеуімізде қарастырылатын сүтқоректілердің түрін білдіретін сөздерге қатысты «зооним» термині қолданылмайды.

«Бабырнамадағы» жануарлар атауларына көшпес бұрын, ең алдымен түркі тілдерінің тіл білімінде жануарлар атауларының зерттеуліне қысқаша шолу жасап өтейік. Бұл аталған бағытта жүргізілген зерттеулердің әдістемесін, дәстүрін түсінуге ықпал етеді.

Түркі тілдеріндегі жануарлар мен аң атаулары 1960 жылдардан бастап зерттеле басталды десек болады. Түркітануда аталған лексикалық қабатқа алғаш рет салыстырмалы-тарихи талдау жасаған ғалым – А.М. Щербак [1]. Ғалым түркі тілдеріндегі жануарлар атауларын егжей-тегжейлі талдау барысында оларды моңғол және тұңғыс-маньжур тілдеріндегі баламаларымен салыстырып, ең көне тұлғалары мен кірмелену көздерін анықтауға тырысты. А.М. Щербак бұл зерттеу жұмысында зоология терминдеріне жататын сөздердің тіл біліміндегі этимологиялық болжамдарына сыни көзқараспен қарайды. Түркі тілдеріндегі тұлғаларды жүйелі талдауға ұмтылған, себебі тілдің өзінде жануарларды атауда жүйелілік бар. Айталық, түркі тілдерінде белгілі бір заңдылықпен төрт түлік малды жасына, жынысына, түсіне, т.б. сипаттарына қарай атау байқалады. Сөйтіп, оларды талдауда ғалым түр-тұқымға қатысты атауларды, піштірілген аталық, тұқым аталық, аналық, төл және жасы бойынша топтарды, сонымен қатар диалектілік нұсқаларды қарастырады. Сонымен қатар жануарлар мен аң атауларына сөзжасамдық талдау жасалып, олардың фонетикалық, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері сөз етіледі.

«Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» [2] еңбегі ататүркі тілі лексикасының құрамын, ерекшеліктерін зерттеуге зор үлес қосқан еңбектердің бірі екені анық. Аталған еңбекте мал шаруашылығы лексикасы, сүтқоректі хайуандар, жабайы және үй жануарларының атаулары, т.б. зерттеледі. Жануарларды білдіретін жалпы атаулардың түркі праформалары қалпына келтіріліп, сөздердің көне, орта ғасырлық және қазіргі түркі тілдеріндегі тұлғалары мен мағыналары келтіріледі. Еңбек авторлары алтай тілдеріндегі параллельдерді қарастырады және негізгі этимологиялық болжамдарды талдайды.

Қазіргі түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде берілуін К. Ибрагимов [3] қарастырады. Ғалымның диссертациясы қазіргі атаулардың бұрынғы тұлғалары мен бастапқы мағыналарына талдауды қамтиды. М.М. Копыленко өзінің зерттеу жұмысында түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының уәждемесін зерттейді [4, 102-108-б.]. Ғалым: «Түркі тілдерінің иелері жануарларды атауда аңшылық пен мал шаруашылығына актуалды белгілерге емес, негізінен сезім мүшелеріне тікелей әсер ететін белгілерге («түс», «сыртқы түрі», «дауысы») немесе жануарлардың өздері («іс-әрекет иесі») немесе оларға қатысты («әрекет объектісі») жасалатын үдерістер туралы ойлануды растайтын белгілер бойынша атау берді» [4, 107-б.], – деп түркі халықтары жануарларды атауда қандай белгілерге мән бергенін анықтайды. В.И. Циниус «Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков» мақаласында тақырыптық топтарға қатысты сөздік материалдарды қарастырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, түркі тілдерінің тілдік қорына жататын сөздердің этимологиясын анықтауда жалпыалтайлық зерттеу нәтижелеріне сүйену қажет, өйткені тек сол жағдайда ғана сөз түбірі тарихының әр дәуіріндегі нұсқалары анықталады [5, 17-б.]. Бұл пікірмен келіспеу қиын.

Қазақ тіл біліміндегі этимологиялық ізденістер тарихының бастауында Қ. Жұбановтың тұрғаны белгілі. Зерттеуші ғалым қазақ тілдік қорындағы көптеген сөздердің шығу тегін анықтап көрсетті. Қазақ тіліндегі төрт түлік мал, жан-жануарлар атауларын арнайы қарастырған. «Скотоводческие междометия казахов» баяндамасында *айғыр*, *қошқар*, т.б. атауларының этимологиясын анықтап көрсетеді. Аталған баяндама қазіргі кезге дейін жетпесе де, оның мазмұнын «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [6] атты ғалымның еңбектер жинағының алғашқы басылымында академик І. Кенесбаевтың жазған алғы сөзі арқылы таныса аламыз.

Ш. Жанәбіловтің зерттеу жұмысында [7] қазақ тіліндегі мал атаулары лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттелінбегенімен, жылқы малының жасына, жынысына, түсіне, т.б. түрлі жай-күйіне байланысты біраз деректер берілген.

1975 жылы К. Мұсаевтың «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» [8] еңбегі жарық көрді. Зерттеуші ғалым мал шаруашылығы терминологиясы енді-енді қалыптаса бастаған ерте дәуірде түркі тілдері мен диалектілерінің ортақтығына назар аударады. Таралу деңгейіне қарай терминдерді 1) түркі тілдерінің барлығында, я көбісінде бір тұрақталған мағынасында, я өзге мағынада қолданылатын сөздер; 2) түркі тілдерінде бір я сәл өзге мағынасында таралуы аз сөздер; 3) белгілі бір түркі тілінде немесе жеке диалектінде ғана кездесетін сөздер деп үш топқа бөліп қарастырады. Ғалым, сонымен қатар, атау таралуының ареалдық сипатын атап өтеді. Айталық, қыпшақ тілдерінде *сиыр* мен *қоян* сәйкесінше *сыйыр*, *қойан* деп аталса, оғыз тілдерінде *инек*, *тавиан* түрінде кездеседі [8, 62-б.].

Көрнекті ғалым Ә. Қайдардың «Структура односложных корней и основ в казахском языке» [9] атты еңбегінде бір буынды түбір негіздің тізімінде жануар атауларының елу бесі келтірілген. Одан кейін жарық көрген «Тысяча метких и образных выражений» [10] және «Халық даналығы» [11] атты еңбектерде жылқы малына қатысты көптеген фразеологиялық тіркестер этнолингвистикалық тұрғыдан сипатталады.

Т.В. Линконың зерттеу жұмысында [12] қазақ және орыс тілдеріндегі жануарлар атаулары қамтылған. Аталған еңбекте ғалым жануарларды түріне, жасына, жынысына қарай жіктеуде латын терминдерін қолданады. Мысалы, *боонимдер* (лат. *boos* «ірі қара») – сиыр атаулары, *кабаллонимдер* (лат. *cabobuss* – «жылқы») – жылқы атаулары, *камеллонимдер* – (лат. *camellus* – «түйе») – түйе атаулары, т.с.с.

Ә. Жақыпов өзінің зерттеу еңбегінде [13] түйе малына қатысты тілдік бірліктерді қарастырады. Б. Тлепин [14] қой-ешкі атауларына қатысты тілдік бірліктердің этнолингвистикалық сипатын ашуға ұмтылған. С. Сәтенова «Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке» [15] атты ғылыми-зерттеу жұмысында құрамында төрт түлік малдың атаулары бар тұрақты тіркестерді жан-жақты қарастырады. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілі бойынша төрт түліктің ішінде басқаларға қарағанда жылқыға қатысты тұрақты тіркестердің көп екенін көрсетіп, біраз тіркестердің бейнелі-аялық негіздеріне тоқталады. О. Тоқхожаеваның «Қазақ тіліндегі фауна лексикасы» [16] атты зерттеуінде қазақ тіліндегі жануарлар атаулары фауна лексикасының құрамдас бөлшегі аясында талданады.

А. Тоқтабаевтың зерттеу жұмысында [17] 200-ге жуық жылқы атаулары берілген. Оның ішінде жылқы малының түсіне қатысты атаулар көптеп кездеседі. А. Шынардың «Қазақтар мен түріктердің жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі» [18] атты еңбегінде қазақ және түрік тілдеріндегі жылқыға байланысты лексемалар және олардың басқа да тілдерде кездесуі, жылқының түстері мен қасиеттері, т.б. мәліметтер беріледі. Б. Тоқтағұл [19] төрт түлік малдың жас мөлшеріне қатысты түркі тілдеріндегі атауларды бір лексика-семантикалық топта талдап, олардың танымдық мәні мен қолданылу шегіне жеке-жеке тоқталады.

Қазақ және басқа да түркі тілдерінде жылқыға қатысты атаулар мол кездесетіндіктен, олар ғалымдардың зерттеу нысанына айналған. Жылқы атауларына қатысты Н. Айтбаеваның «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты» [20] және Ж. Байтелиеваның «Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі» [21] зерттеу жұмыстарын атап көрсетуге болады.

Ендігі кезекте зерттеу материалымыз – «Бабырнама» еңбегіндегі жануарлар атауларына көшейік. Бұл бағытта азын-аулақ зерттеу еңбек бар. Олардың ішінде қомақтысы – И. Хауэншильдтің «Botanica und Zoologica im Babur-name: eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung» = «Бабырнамадағы ботаника және зоология: лексикологиялық және мәдени-тарихи зерттеу» [22] еңбегі. Ғалым «Бабырнама» еңбегін былай сипаттайды: «Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр шағатай тілінде жазған естеліктерінде Ферғана, Мәуераннахр, Ауғанстан және Үндістандағы өсімдіктер мен жануарлардың табиғи таралуы туралы өте нақты мәліметтер береді. Сондай-ақ XV-XVI ғасырлар тоғысында бұл аймақтарда қандай өсімдіктер өсірілетінін, қандай үй жануарлары ұсталғанын атап өтті. Оның флора мен фаунаны сипаттауы тек егжей-тегжейлілігімен ғана емес, тіпті әдеттен тыс өсімдіктер мен жануарлардың құбылыстарын да таңқаларлық дәл бейнелеуімен ерекшеленеді. Әсіресе, «Үндістан» тарауында Бабыр Орта Азия флорасы мен фаунасының өкілдерімен жиі салыстыра отырып, олардың түркі атауларын үнемі келтіреді. Ол ұлттық яки жергілікті атауларды, яғни түркі, парсы, ауған немесе хинди тілдерінен терминдерді береді» [22, 1-б.]. Ғалым 150 жануар атауларын және 135 өсімдік атауларын әліпбилік ретпен береді. Бұл тұста, зоология мен ботаника терминдері аталған ғылым салаларындағы жіктеулерге сәйкес берілгені дұрыс болар еді, себебі бұл «Бабырнама» авторының құрған жүйесін бұзады, оны жоқ қылады. «Бабырнама» тілінің жүйелілігі хақында Е.Н. Хамраева «Элементы идеографии в «Бабур-наме»» [23] атты мақаласында сөз қозғайды. Ғалымның өз сөзі: ««Бабырнамада» жиналған материал жүйеленген және дедуктивті әдісті қолдана отырып, ұқсас белгілерге негізделген белгілі бір ұғымдар семантикалық көлемі бойынша әртүрлі кластарға, топтарға

және кіші топтарға бөлінеді. Мысалы, Үндістанның сипаттамасын алайық. Бабыр уәлаяттардың, таулардың, өзендердің, жануарлар мен өсімдіктердің атауларын белгілі бір парадигмаларға шебер орналастырады. Автор жасаған парадигмалардың бұл кластары өзара байланысты элементтердің ортақ тұтастығын құрайды. Тіпті онда бірде-бір артық сөз табылмайды және сол немесе басқа ұғымның жаңадан енгізілген атауы үшін бос орын жоқ». Бұны ғалым мақалада зоология мен ботаника терминдерінің жүйелі берілуімен де дәлелдейді. Мәселен, жануарлар әлемінің парадигмасы. Жүйе ішіндегі жүйе принципіне сүйене отырып, автор бұл парадигманы бірнеше топқа бөледі: а) жануарлар атауларының парадигмасы; б) құс атауларының парадигмасы; в) су жануарлары атауларының парадигмасы [23, 1-б.]. И. Хауэншильдтің еңбегінде бұл еленбейді. Екіншіден, еңбекте, көп жағдайда, терминдердің этимологиясы берілмейді. Тек термин, ол термин кездесетін «Бабырнамадан» үзіндімен шектеледі. Бұл олқылықтың, толықтай болмаса да, орнын толтыру – мақсатымыз болмақ.

Талдау мен нәтижелер

«Үндістанға тән аң-жануар» сөзін естігенде көпшіліктің ойына келетін жануар – піл. «Бабырнамада» да бұл аталған аймақтың фаунасын сипаттау пілден басталады: «Bir *fil dur* – Hindustānī *hāti* der – kim Kālprī vilāyatining sarhaddlarida bolur» [24, 589-б.] = «Ол жердегі жабайы жануарлардың бірі – *nil*. Үндістандықтар оны *xatu* деп атайды және ол Калпи аймағының шекарасында мекендейді». Көріп тұрғанымыздай, автор аталған жануардың екі атауын келтіреді: бірі түркі халықтарына белгілі болса (Ұлы Жібек жолы бұған үлкен әсер етті), екіншісі түсініксіз болса керек. «Піл» сөзінің түркі тілдеріне парсы тілінен енгені күмән келтірмейді. Түркі тілдерінен басқа да тілдерге енгені жайлы мәлімет бар: «башқ. *фил* «слон» < парс. [فیج] *fil* «слон» < пехл. [pil] «слон» > араб. [فیج] *fil* «слон» + ивр. [פיל] *pil* «слон»» [25, 103]. Піл жануарын білдіретін «Бабырнамада» тіркелген келесі атау – *hāti* – хинди тілінің сөзі. Шығу тегі – санскрит (हस्तिन् [hastin]). Аталған тұлғада санскрит тілінде жазылған индуизмнің ең көне қасиетті жазбалар жинағы – Веда мәтіндерінде тіркелген. Айталық, 1.84.17 және 4.4.1., т.б. Ригведада (Ведалық самхиталардың ең көнесі мен негізгісі – авт.) «піл» мағынасында қолданылған [26, 323-б.]. «Піл» лексемасы көптеген түркі тілдерінде белсенді қолданылып жүр. Мысалы, жаплы түрк. *pil*, *fil*, құмық., ноғ. *пил*, тат. *фил* «піл» [28, 38-б.], т.б.

Үндістанда мекен ететін, түркі халықтарының көбісіне таңсық хайуандардың енді бірі – мүйізтұмсық. «Бабырнама» мәтнінде *karg* [24, 589-б.] деп беріледі. «Мүйізтұмсық»-ты білдіретін бұл тұлға парсы тілінде, шамамен, X ғасырда (982 ж.) жазылған «Hudud al-‘Alam» еңбегінде кездеседі [28, 84-б.]. Түркі тілдеріне парсы тілдерінен енген деп есептейміз. Түркі тілдерінде кездесуі: түрік. *gergedan*, әзірб. *kərgədan*, түркм. *kerk*, өзб. *karkidon*, қырғ. *kerik*, ұйғ. *kerkidan*, татар. *kärkädän*, қырым-татар. *kerkedan*, құмық. *gargadan*, ғағауыз. *gergedän*, қарайым. *ğarğadan*. Қазақ тіліндегі *керік* сөзі де бұл қатарда болуы тиіс еді, дегенмен оның қолданысында бірізділік жоқ. Бұл жайлы Р. Сыздық: «Африкада болатын носорог деген жануарды көбінесе *мүйізтұмсық* деп (бұл таза аударма-калька), енді бір оқулықтарда *керік* деп аталып жүрді» [29, 200-б.], – дейді. Қазіргі кезде «жираф» мағынасында қолданылады: «Керік (парс. *керк*) – мойны ұзын, биіктігі 3 метрге дейін жететін дала жануары» [30, 232-б.]. «Бір заттың (бұрын қазақ білмеген аң-құс, жан-жануарлардың аттарын немесе жаратылысқа қатысты ұғымдардың) аталуын әр оқулық авторларының қазақша әртүрлі ұсынуынан варианттылық проблемасы туып отыр. Мысалы, ... жираф – керік және жайлаң» [29, 202-б.]. Ғалым қазақ жыр-дастандарынан мысал келтіре отырып, аталған тұлғаның басқа да мағыналарын ажыратып көрсетеді [31, 97-б.]. Қорыта айтқанда, қазақ жерінде носорог мекендемегендіктен «керік» сөзі тілдің құрамына енгенде мағынасын ұзаққа сақтай алмаған деп есептейміз.

«Yana *ṣahrā'ī gāvmeṣ dur*» [24, 591-б.]. Бұндағы *ṣahrā'ī gāvmeṣ* – жабайы буйвол. Араб тілінде *الصحراء* (*sahra'*) – жапан [32]. Айта кетерлігі, түркі тілдерінде де *жапан* сөзі тек топонимикалық апеллиатив қана емес, сондай-ақ сол аймақта мекен ететін затты да білдіреді. Мысалы, «қырғыз тілінде *жапан* сөзі адамға, жан-жануарлар мен өсімдіктерге қатысты «жабайы» (дикий, некультивированный) мағынасын беретіні белгілі» [33, 84-б.]. «*Gāvmeṣ*» – буйвол. И. Хауэншильдтің көрсетуінше, «Бабырнамада» түсі қара буйвол табынына қатысты «*kālā qaralag*» термині қолданылған [22, 89-б.]. Иран тілін зерттеуші М.Н. Боголюбов авест. *kara-* «үлкен» мағынасын біледіреді деп есептейді [34, 92–93-бб.]. Ол мәлім, ал беймәлім *гавмеш* жайлы С.К. Каратаева: «парсы. *گاو میش* [гāv-миш] «буйвол» < *گو* «сиыр, бұқа, өгіз» + *میش* [миш] «қой»; парсы әдеби тілінде *гāv*, тәж. *говмеш*; қырғ. *көөмуш* немесе *көөмуш уй* «сүтті сиыр» мағынасында енген; өзб. *гавмуш* «сүтті» (сиырға қатысты), т.б.» [35, 20-б.] деп мәлімет береді. Ғалымның көрсеткен этимологиялық болжамына қатысты қосарымыз: бәлкім, бұрын *گوسپند* қойға да, жасы кіші ірі қараға да қолданылған. Үлкен сиыр немесе бұқа емес, бұл жануарлардың құрбандыққа шалынуы қол жетімді болғандығынан деп болжауға болады (құдай(лар)ға құрбандыққа кез келген жануар емес, «қасиетті» жануар шалынуы керек екенін ескеріңіз). *گاو میش* лексемасы сүтті сиырдан гөрі бұқа, өгізге бұрыннан бері жақын болған сыңайлы. Сөз құрамындағы *میش* қойды мағынасын емес, аталық мәнді беріп тұр. Мәселен, санскрит тілінде бұл тұлға қошқар мағынасын береді, ал этимологиясына үңілсек, праүнді-еуропалық **moysós* тұлғасынан шыққан деген пайым бар. Оның «жүн» мағынасы бар. *Moiso-s* немесе *maiso-s* – қой; жүн, жүннен иірілген жіп; қап» [36, 747-б.]. Жануардың сыртқы ерекшеліктеріне мән берсек, уәж жағынан «сиыр + қой»-ға қарағанда «сиыр + жүн» жұбы орынды деп есептейміз.

3.М. Бабыр сипаттаған келесі аң – ірі бөкен түрі – нилагай (*boselaphus tragocamelus*): «Yana *nīlagāv dur*. Bulandlıqı atça bolğay. Attın bir nemä inçkäräk tür. Erkäki kök tür. Bu jihattın *ğālibā nīla-gāv* derlär. İki kiçikräk *šāxı* bar. Boğzıda bir qanşın uzunraq tüki bar dur. Bañrī qotasqa muşābahatı bar. Tuvağı uynıng tuvağı dek erdi dür. Mādasınıng rangi buğū-maralning rangi dek dür. *Šāxı* ham yoqtur. Boğzıdaqı tüki ham yoqtur. Erkäkigä baqa bu torçaq vad` dur» [24, 591-б.] = «Үндістанда *нилагай* кездеседі. Ол жылқы сияқты ұзын, бірақ одан сәл арық болады. Нылғайдың аталығы көк; *нила-гай* атануы да содан болса керек. Екі кішкентай мүйізі бар, ал тамағында бір сүйемнен ұзын бір шоқ түк бар. Осылайша тау өгізіне ұқсайды. Оның тұяқтары кәдімгі бұқаның тұяғы сияқты. Ұрғашы нылғайдың түсі бұғы-маралдікіндей. Оның мүйізі жоқ, тамағында түк те жоқ. Аталыққа қарағанда аталығы семіз». Бұл атаудың негізінде де «сиыр» мағыналы парсы. *gāv* түбірі жатыр. Ол хинди тіліндегі көк түсін білдіретін *nīlā* (नीला) [37] сөзімен біріккен. Демек 3.М. Бабыр бұл сөзжасамның уәжін дұрыс анықтап көрсеткен деп есептейміз.

«Yana *kūtahpāy dur*. Uluğluqı aq keyikčä bolğay. Munıng iki qolı va iki butı qısqaraq dur. Bu jihattın *kūtahpāy* derlär» [24, 591-б.] = «Тағы бір үндістандық жануар – қысқаяқ (зоологияда «аксис»). Денесі киіктікіндей; оның алдыңғы және артқы аяқтары қысқа, сондықтан оны қысқа аяқты деп атайды». Шынымен де, парсы тілінде *کوتاه* [kūtah] «қысқа», *پای* [pāy] – «аяқ» [38].

«Yana bir jeränning erkäki hona yoşunluğ keyik dür, arqası qara, eväki aq. Honanıng *šāxıdın* munıng *šāxı* uzunraq tur va purreçraq dur. Hindustānī *kalahara* der. Aşlda *kālā haran* egändür, ya`nī qara keyik, taxfif qılıp *kalahara* deptürlär» [24, 591-б.]. Бұл жерде де 3.М. Бабыр сөздің неліктен солай аталғаны жайлы ақпарат береді: «Үндістанда хонаға (?) ұқсас киік – қарақұйрықтың аталығы да бар. Арқасы қара, қарны ақ, мүйізі хонаға қарағанда ұзынырақ, тармақталған. Үндістандықтар оны *калахара* деп атайды. Бастапқыда *кала харан*, яғни «қара киік» деген, кейін бұл сөз қысқартылып, *калахара* деп атала басталды». Хинди тілінде *काला* (*kāla* «қара», «қою» немесе «қою-көк»), *हिरण* (*hiran*) [37] – киік.

«Yana bir *gaynī uy dur*. Kīçikkinā uy dur. Ol yerlärning uluğ qoçqarıça bolğay» [24, 593-б.] = «Үндістанда *гайни бұқасы* да бар. Денесі жағынан біздің үлкен қошқардай, кішкентай бұқа». З.М. Бабырдың немересі, моғол билеушісі Ақбардың бұйрығымен оның тарихшысы Әбул Фазлдың қаламынан парсы тілінде жазылған, XVI ғасырдағы Моғол империясының басқару ерекшеліктері мен билеушінің өзі жайлы сөз ететін («Ақбарнама» бөлімі) «Айн-и-Ақбари» яки «Ақбар әкімшілігі» үштомдық еңбекте де аталған ірі қара түрі сипатталады: «Кут жылқысы сияқты кішкентай, бірақ өте әдемі бұқаның *гайни* деген түрі де бар» [39, 149-б.]. Гайни – Бенгалда шығарылған ергежейлі сиырдың бір түрі. Урду тілінде *गैनी* [gainii] – кішкентай сиыр [40]. Бұл сөздің қасындағы *уу* – шығу тегі түркілік сөз. Бұл сөз «сиыр» атауы ретінде М. Қашқари сөздігінде тіркелген [41, 73-б.]. Қазіргі таңда қолданыста. Бір ғана мысал: қазіргі қырғыз тілінде аталған мағынаға *ие уу* сөзі қолданылып жүр.

«Yana *maumūn dur*. Hindustānī *bāndar der*» [24, 593-б.] = «Осында маймылдар да бар. Үндістандықтар маймылды *бандар* деп атайды». Аталған сөздің фонетикалық нұсқасы – *vānar*. Сөзжасамына бойласақ, екі түбірдің бірігуінен жасалғанын анықтаймыз. Санскрит тілінде: *वानर* [vānara] = (*वन* (vana, «орман»)) + *नर* (nara, «ер адам») [42, 672-б.]. Яғни маймыл үндістердің түсінігінде «орман адамы» болып шықты. Маймылдың түрі мен қылығына, тіршілік ету мекеніне назар аударсақ, бұл болжамның логикаға сәйкес келетінін түсінеміз.

Үндістанда тіршілік ететін сүтқоректілерді сипаттауды З.М. Бабыр егеуқұйрық, тышқанмен аяқтайды: «Yana bir *nawal dur*, kişdin juzvī kiçikrāk bolğay. Yığaçqa çıqar. Ba`zı *mūş-i xurmā ham derlär*» [24, 593-б.] = «Үндістанда бұлғыннан сәл кішірек, *науал* деп аталатын жануар да бар. Ол ағаштарға өрмелейді. Кейбіреулер оны *муш-и хурма* деп те атайды». Алдымен *mūş-i xurmā* тұлғасы жайлы сөз қозғасақ. Алғашқы түбір парс. *mūş*; пушту *mužak, məžak*, сирек *муш* [43, 867-б.]. Бұл сөз бастапқы мағынасы «ұры», «үйден ұрлайтын, таситын» үнді-еур. **mūs* тұлғасына негізделеді [44, 659-б.; 45, 668-б.]. Аталған мағына санскрит тілінде: *mūṣaka* «ұры, ұрлықшы» [46, 518-б.], сонымен қатар кейбір қазіргі үнді-арий тілдерінде сақталған [47, 916-б.; 48, 929-б.]. Екінші түбір бізге мәлім *xurmā* – пальма ағашы я онда өсетін жеміс түрі. Түркі тілдеріне парсы тілінен енген [49, 207-б.]. Сөйтіп, «пальма үстінде тіршілік ететін егеуқұйрық» яки «пальма егеуқұйрығы» болып шығады. Ал «науал» нұсқасына келетін болсақ, араб. *نخل* – *naḥl* – пальма ағашы [50, 3029–3030-б.]. «Бабырнамада» *نول* деп берілген [24, 593-б.]. Көріп тұрғанымыздай, аталған жануардың атауларына мекен ететін орны – құрма (пальма) ағашы уәж болған.

«Yana bir siçqan dur kim *gilāhri derlär*» [24, 593] = «Үндістанда тышқанның *галахри* деп аталатын бір түрі де кездеседі». Дегенмен хинди тілінде *गिलहरी* [gilahri] – тиін [51, 1031-б.]. Хинди тілінде егеуқұйрықты – *chūhā, mūsā, indur*; тышқанды – *chūhī, mūsri, mūsh*; ал тиінді *gilahri, chikhur, rūkhī* деп атайды [52, 126-б.]. Тек «Brahmapurāṇa» (бастапқы нұсқасы бірінші мыңжылдықтың соңында жазылған деп есептеледі, бірақ көбінесе мәтін XV-XVI ғасырларға жатқызылады) еңбегіндегі атаулар индексін құрған Р. Зёнен мен П. Шрайнер мәтінде тіркелген *gilaharī* сөзін «fruit-rat» деп аударады [53, 334-б.]. З.М. Бабырдың бұл жануарды қалай сипаттағанына назар аударайық: «Bu hameša diraxtlarda oq bolur. Diraxtlarning üstidä yoçqarı qoyı `ajab çust u çasrān yügürür» [24, 593] = «Ол әрқашан ағаштарда өмір сүреді. Ағаштардың үстінде таңқаларлық жылдам және ептілікпен жоғары және төмен жүгіреді». Бұл сипаттама тиінге де, ағаш тышқанына да қатысты бола алады. Біз мәтіндегі бұл жайтқа қатысты М. Амриталингамның ұсынған пікірімен келісеміз. Ол бойынша: «Бұл тиін емес, ағаш тышқаны болуы мүмкін; бәлкім, бұл *Vandeleuria oleracea* түрі шығар» [54, 179-б.].

Үндістандағы хайуандарды сипаттауды пілден бастап, тышқанмен аяқтағаны, яғни жануарларды үлкеннен кішіге дейін қарастыру З.М. Бабырдың ғылыми жүйелі ойлауын және оны «Бабырнама» жазуда шебер пайдалануын тағы бір рет танытады.

Жоғарыда жануар атауларының 12-і қарастырылды. Шығу тегіне мән берсек: парсы тілінен *fil*, *karg*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā* (5); санскрит/ хинди тілінен *kalahara*, *bāndar*, *gilāhrī*, *hāti* (4); араб тілінен *nawal* (1); *nīlagāv* (парсы + санскрит), *gaynī uy* (хинди + түрк.) шыққан. Көріп тұрғанымыздай, атаулардың көбісі біз үшін белгісіз, тіпті кірме сөздер де емес. Өйткені аталған жануарлардың бірқатары түркі халықтары тұратын географиялық аймақтарда мекендемейді. Бұл атаулар кездесетін мысалдарда өзімізге белгілі *aq keyik*, *at*, *buğı-maral*, *keyik*, *qoçqar*, *sıçqan* сияқты жануар атаулары бой көрсетті. Олардың шығу тегі – түркі тілдері, одан әрі алтай тілі, тек *taumūn* сөзінің шығу тегі араб-парсы – مَيْمُون [maumūn] [55, 25-б.]. Бұл жануар атауының кірме болуы мекен ететін жеріне қатысты болса керек.

Қорытынды

«Бабырнама» – Бабырдың өмірін баяндайтын тарихи шығарма. XV ғасырдың соңы–XVI ғасырдың басында Орта Азияда, Ауғанстан мен Үндістанда болған оқиғаларды шағатай тілінде баяндайтын бұл еңбек тарихи шығарма болуымен қатар энциклопедиялық жинақ сияқты қабылданады. Аталған жазба ескерткішінің Үндістанға арналған үшінші бөлімінде аталған елдің флорасы мен фаунасы шебер суреттеледі. Бабыр өзі алғаш аяқ басқан мекенді аса қызығушылықпен сипаттайды, өзіне таңсық аң-құстарды натуралист ретінде бейнелейді. Оның бақылауларында Үндістанда кездескен жануарлардың әртүрлі түрлерін егжей-тегжейлі сипаттап, олардың жергілікті атауларын атайды, туған өлкесіндегі жануарлармен салыстырады. «Бабырнама» мәтінінің лингвистика үшін ұтымды тұсы – онда хайуан атаулары беріліп қана қоймай, олардың бірқатарының шығу тегі, аталу уәжі қарастырылады. «Бабырнамадағы» этимологиялық болжамдарды тексеру мүмкіндігі бар.

Бабыр «Бабырнамасында» Үндістанның фаунасын, оның ішінде сүтқоректілердің көптеген түрлерінің атаулары мен ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол жануарларды іріден кішіге, мекен ету орны бойынша құрлықтан суға дейін жүйелі түрде сипаттайды. Бабыр жануарларға қатысты жергілікті, араб-парсы және хинди терминдерін қолданған, бұл оның сипаттауда дәлдік пен көптілділікке ұмтылысын көрсетеді.

«Бабырнамада» Үндістанда мекен ететін *bāndar*, *fil*, *gaynī uy*, *gilāhrī*, *hāti*, *kalahara*, *karg*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*, *nawal*, *nīlagāv*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, т.б. жануарар жайлы деректер берілген. Шығу тегі бойынша парсы тілінен: *fil*, *karg*, *ṣahrā'ī gāvmeš*, *kūtahpāy*, *mūš-i xurmā*; санскрит/ хинди тілінен: *kalahara*, *bāndar*, *gilāhrī*, *hāti*, араб тілінен: *nawal*, *nīlagāv* (парсы + санскрит), *gaynī uy* (хинди + түрк.).

«Бабырнамадағы» Үндістанның фаунасына берілген бұл егжей-тегжейлі сипаттамалар құнды тарихи-зоологиялық деректер беріп қана қоймай, Бабырдың табиғат әлеміне деген терең қызығушылығын, білімін жүйелеуге ұмтылысын көрсетеді.

Үндістанның фаунасын «Бабырнама» бойынша зерттеу әртүрлі ғылыми пәндер үшін кең перспективалар ашады. Бұл бағыттағы зерттеу өлкенің тарихы мен мәдениеті туралы түсінігімізді кеңейтіп қана қоймай, Бабыр қалдырған қайталанбас мұраны сақтап, насихаттауға септігін тигізеді. Оның мұқият және жүйелі бақылаулары тарихи контексте адам мен табиғаттың өзара байланысын жақсырақ түсінуге көмектесетін қазіргі ғылыми зерттеулерде қолдануға болатын құнды деректер берері сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 172 с.
2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1997. – 800 с.
3. Ибрагимов К. Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1975. – 153 с.

4. Копыленко М.М. О мотивации наименований животных в тюркских языках. В кн.: Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 108 с.
5. Цинциус В.И. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. В кн.: Исследования в области этимологии алтайских языков. – Л.: Наука, 1979. – 17 с.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
7. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: Қайнар, 1982. – 150 б.
8. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно-кыпчакская группа). – М.: Наука, 1975. – 360 с.
9. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1986. – 322 с.
10. Кайдаров А.Т. Тысяча метких и образных выражений: казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Алматы: Білге, 2003. – 368 с.
11. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: «Тоғанай Т», 2004. – 560 б.
12. Линко Т.В. Зоонимы в казахском и русском языках: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – 23 с.
13. Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. – 190 б.
14. Тлепин Б.Қ. Мал шаруашылығына қатысты лексиканың этнолингвистикалық сипаты (қой-ешкі атаулары): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1997. – 153 б.
15. Сатенова С.К. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 31 с.
16. Токхожаева О. Лексика фауны в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 20 с.
17. Тоқтабаев А. Қазақтардың ХІХ ғ. мен ХХ ғ. басындағы жылқы шаруашылығы: тар. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1992. – 228 б.
18. Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі / ауд. Кенан Коч. – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
19. Тоқтағұл Б. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикасы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2005. – 124 б.
20. Айтбаева Н. Қазақ тіліндегі жылқы атауларының лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 29 б.
21. Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
22. Hauenschild I. Botanica und Zoologica im Babur-name: Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung (Turcologica, Band 66). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 144 p.
23. Хамраева Ё.Н. Элементы идеографии в «Бабур-наме» // Лингвистика. – 2015. – №20. [Электронды ресурс]. URL: <https://sci-article.ru/stat.php?i=1428924884> (қаралған күні 13.10.2023)
24. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p.
25. Саяфи Р.М. Фарсизмы в башкирском языке (фонемный, семантический, морфемно-структурный и морфологический аспекты): дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2020. – 171 с.
26. Bryant E. The Quest for the Origins of Vedic Culture. – New York: Oxford University Press, 2001. – 387 p.
27. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – Т. 2: Р-І. – М.: Наука, 1977. – 244 с.
28. Hudud al-Alam. The regions of the world a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – Cambridge: University Press, 1982. – 524 p.
29. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
30. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан, т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

31. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Т. 4. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
32. Almaany English Arabic Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://clck.ru/36spLn> (қаралған күні 13.10.2023)
33. Кенжалин Қ.К., Таңсықбай Ә.Қ. «Басы – бапан, аяғы – сапан» мәтеліндегі көнерген сөздер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №4 (188). – Б. 81–89.
34. Боголюбов М.Н. Персидские слова с *kar^o* и *har^o* и рыба Кага в Авесте // Иранская филология. Краткое изложение докладов научной конференции, посвященной 60-летию проф. А.Н. Болдырева. – М., 1969. – С. 91–93.
35. Каратаева С.К. Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы (үндүүлөр системасы): филол. илим. док. ... автореф. – Бишкек, 2023. – 43 б.
36. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Vol. 2. – Bern, München: Francke Verlag, 1959. – 495 p.
37. Hinkhoj Hindi-English Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://dict.hinkhoj.com> (қаралған күні 13.10.2023)
38. Lingvanex. Translate from English to Persian online. [Электронды ресурс]. URL: <https://lingvanex.com/translation/english-to-persian> (қаралған күні 13.10.2023)
39. Blochmann H. Ain-i-akbari by Allam Abul Fazal. – Calcutta: Baptist Mission Press, 1873. – 768 p.
40. Rekhta Dictionary. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.rekhtadictionary.com> (қаралған күні 13.10.2023)
41. Қашқари М. Түрік сөздігі: Диуани лұғат ит-түрік: үш томдық шығармалар жинағы / ауд., алғы сөзі мен ғыл. түс. жазған А.Қ. Егеубай. – Т. 2. – Алматы: Хант, 1997. – 525 б.
42. Turner R.L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. – London: Oxford University Press, 1969-1985.
43. Асланов М.Г. Пушту-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – 1008 с.
44. Franck J. Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. – Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892. – 1238 p.
45. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. – Bd. 2: D-M. – Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 1963. – 700 p.
46. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1987. – 944 с.
47. Бескровный В.М. Хинди-русский словарь. – М.: ГИИНС, 1959. – 1318 с.
48. Рабинович И.С., Королев Н.И., Аганина Л.А. Непальско-русский словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1968. – 1328 с.
49. García M.-I.M., Yarıcı M. Common Vocabulary in Urdu and Turkish Language: A Case of Historical Onomasiology // Journal of Pakistan Vision. – 2014. – Vol. 15 (1). – P. 193–221.
50. Lane E.W. Arabic-English Lexicon. – London: Williams & Norgate, 1863. – 367 p.
51. Misra M.P. A trilingual Dictionary being a comprehensive lexicon in English, Urdú and Hindí, exhibiting the syllabication, pronunciation and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman characters. – Benares: E.J.Lazarus and Co., 1865. – 1300 p.
52. Shakespear J. An Introduction to the Hindustani language: comprising a grammar, and a vocabulary, English and Hindustani; also short sentences and dialogues; short ... military words of Command, Nagari and English. – London: Wm.H.Allen & Co, 1845. – 564 p.
53. Söhnen R., Söhnen R. Th., Schreiner P. Brahmapurāṇa: Summary of Contents, with Index of Names and Motifs. – O. Harrassowitz, 1989. – 596 p.
54. Amirthalingam M. Perspectives of environmental studies during the Mughal period // Journal of Indian History and Culture. – 2016. – №22. – P. 178–185.
55. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 159 б.

REFERENCES

1. Sherbak A.M. Nazvania domashnih i dikih jivotnyh v tiurkskih iazykah. V kn.: Istoricheskoe razvitie leksiki tiurkskih iazykov [Names of domestic and wild animals in Turkic languages. In the book:

- Historical development of the vocabulary of the Turkic languages]. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. – 172 s. [in Russian]
2. Sravnitelno-istoricheskaia grammatika tiurkskih iazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Vocabulary] / otv. red. E.R. Tenishev. – M.: Nauka, 1997. – 800 s. [in Russian]
 3. Ibragimov K. Drevnetiurkskie nazvania jivotnyh v leksike sovremennyh tiurkskih iazykov [Ancient Turkic names of animals in the vocabulary of modern Turkic languages: dis.]: dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1975. – 153 s. [in Russian]
 4. Kopylenko M.M. O motivacii naimenovaniy jivotnyh v tiurkskih iazykah. V kn.: Problemy etimologii tiurkskih iazykov [On the motivation of animal names in Turkic languages. In the book: Problems of etymology of the Turkic languages]. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 108 s. [in Russian]
 5. Cincius V.I. Problemy sravnitelno-istoricheskogo izucheniya leksiki altaiskih iazykov. V kn.: Issledovaniya v oblasti etimologii altaiskih iazykov [Problems of comparative-historical study of the vocabulary of Altai languages. In the book: Research in the field of etymology of the Altai languages]. – L.: Nauka, 1979. – 17 s. [in Russian]
 6. Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 b. [in Kazakh]
 7. Janabilov Sh. Qazaqsha mal ataulary [Kazakh animal names]. – Almaty: Qainar, 1982. – 150 b. [in Kazakh]
 8. Musaev K.M. Leksika tiurkskih iazykov v sravnitelnom osveshenii (zapadno-kypchakaskaia gruppa) [Vocabulary of Turkic languages in comparative education (Western Kipchak group)]. – M.: Nauka, 1975. – 360 s. [in Russian]
 9. Kaidarov A.T. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. – Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazahskoi SSR, 1986. – 322 s. [in Russian]
 10. Kaidarov A.T. Tysiacha metkih i obraznyh vyrajeniy: kazahsko-russkiy frazeologicheskij slovar s etnolingvistikeskimi poiasneniyami [Thousands of figurative and figurative expressions: Kazakh-Russian phraseological dictionary with ethnolinguistic explanations]. – Almaty: Bilge, 2003. – 368 s. [in Russian]
 11. Qaidar A.T. Halyq danalygy (qazaq maqal-matelderinin tusindirme sozdigi jane zertteu) [Folk wisdom (explanatory dictionary and study of Kazakh proverbs)]. – Almaty: Toganai T, 2004. – 560 b. [in Kazakh]
 12. Linko T.V. Zoonimy v kazahskom i russkom iazykah [Zoonyms in the Kazakh and Russian languages: abstract]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 1989. – 23 s. [in Russian]
 13. Jaqypov A. Tuie osirushinin tusindirme sozdigi [Camel breeder's explanatory dictionary]. – Almaty: Qainar, 1989. – 190 b. [in Kazakh]
 14. Tlepin B.Q. Mal sharuashylygyna qatysty leksikanyn etnolingvistikalyq sipaty (koi-eshki ataulary) [Ethnolinguistic character of vocabulary related to animal husbandry (names of sheep and goats): dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1997. – 153 b. [in Kazakh]
 15. Satenova S.K. Obrazno-fonovaya osnova ustojchivyh vyrazhenij, obrazovannyh na osnove leksiki skotovodstva v kazahskom yazyke [The figurative-background basis of stable expressions formed on the basis of the vocabulary of cattle breeding in the Kazakh language: abstract]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 1990. – 31 s. [in Russian]
 16. Tokhojaeva O. Leksika fauny v kazahskom iazyke [Vocabulary of fauna in the Kazakh language: abstract]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1991. – 20 s. [in Russian]
 17. Toqtabaev A. Qazaqtardyn XIX g. men XX g. basyndagy jylqy sharuashylygy [Horse breeding of Kazakhs in the XIX – early XX centuries: dis.]: tar. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 1992. – 228 b. [in Kazakh]
 18. Shynar A. Qazaqtar men turikterde jylqy osiru madenieti jane onyn roli [Culture of horse breeding in Kazakhs and Turks and its role] / aud. Kenan Koch. – Shymkent: Alia, 2001. – 135 b. [in Kazakh]
 19. Toktagul B. Turki tilderindegi tort tuliktin zhasyna katysty ataulardyn etnolingvistikasy [Ethnolinguistics of age-related names of four Turkic languages: dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2005. – 124 b. [in Kazakh]

20. Aitbaeva N. Qazaq tilindegi jylqy ataularynyn leksika-semantikalyq jane dunietyymdyq sipaty [Lexical-semantic and worldview characteristics of horse names in the Kazakh language: dis.]: filol. gyl. kand. ... dis. – Almaty, 2007. – 29 b. [in Kazakh]
21. Baitelieva J.D. Qazaq tilindegi jylqy malyna qatysty frazeologiyalyq tirkesterdin etnomadeni uajdemesi [Ethnocultural motivation of phraseological phrases related to horses in the Kazakh language: abstract]: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2007. – 26 b. [in Kazakh]
22. Hauenschild I. Botanica und Zoologica im Babur-name: Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung (Turcologica, Band 66). – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006. – 144 p. [in German]
23. Hamraeva E.N. Elementy ideografii v «Babur-name» [Element of ideography in «Baburname»] // Lingvistika. – 2015. – №20. [Electronic resource]. URL: <https://sci-article.ru/stat.php?i=1428924884> (date of access 13.10.2023) [in Russian]
24. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 904 p.
25. Sayafi R.M. Farsizmy v bashkirskom iazyke (fonemnyi, semanticheskiy, morfemno-strukturnyi i morfologicheskiy aspekty) [Farsisms in the Bashkir language (phonemic, semantic, morphemic-structural and morphological aspects)]. – Ufa, 2020. – 171 s. [in Russian]
26. Bryant E. The Quest for the Origins of Vedic Culture. – New York: Oxford University Press, 2001. – 387 p.
27. Shagirov A.K. Etimologicheskiy slovar adygskih (cherkesskih) iazykov [Etymological dictionary of Adyghe (Circassian) languages]. – T. 2: P-I. – M.: Nauka, 1977. – 244 s. [in Russian]
28. Hudud al-Alam. The regions of the world a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. – Cambridge: University Press, 1982. – 524 p.
29. Syzdyq R. Qazaq tilindegi eskilikter men janalyqtar. Gylymi-tanyymdyq zertteu [Oldies and news in the Kazakh language. Scientific research]. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kazakh]
30. Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of loanwords in the Kazakh language] / Qurast. Sh. Kurmanbaiuly, S. Isaqova, B. Mizamhan B. etc. – Almaty: “Ultyq audarma biurosy” qjgamdyq qory, 2019. – 596 b. [in Kazakh]
31. Syzdyqova R. Sozder soileidi (sozderdin qoldanylu tarihyinan) [Words speak (from the history of the use of words)]. – T. 4. – Almaty: El-shejire, 2014. – 412 b. [in Kazakh]
32. Almaany English Arabic Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://clck.ru/36spLn> (date of access 13.10.2023)
33. Kenjalın Q.K., Tansyqbai A.Q. «Basy – bapan, aiagy – sapan» matelindegi konergen sozder [Archaisms in the proverb «Basy – bapan, ayagi – sapan»] // QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №4 (188). – B. 81–89. [in Kazakh]
34. Bogoliubov M.N. Persidskie slova s kar^o i xar^o i ryba Kara v Aveste [Persian words with kar^o and xar^o and fish Kara in Avesta] // Iranskaia filologia. Kratkoe izlozhenie dokladov nauchnoi konferencii, posviashennoi 60-letiu prof. A.N. Boldyreva. – M., 1969. – S. 91–93. [in Russian]
35. Karataeva S.K. Kyrgyz tilinin taryhyi fonetikasy (unduulor sistemasy) [Historical phonetics of the Kyrgyz language (vowel system): abstract]: filol. ilim. dok. ... avtoref. – Bishkek, 2023. – 43 p. [in Kyrgyz]
36. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Vol. 2. – Bern, München: Francke Verlag, 1959. – 495 p. [in German]
37. Hinkhoj Hindi-English Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://dict.hinkhoj.com> (date of access 13.10.2023)
38. Lingvanex. Translate from English to Persian online. [Electronic resource]. URL: <https://lingvanex.com/translation/english-to-persian> (date of access 13.10.2023)
39. Blochmann H. Ain-i-akbari by Allam Abul Fazal. – Calcutta: Baptist Mission Press, 1873. – 768 p.
40. Rekhta Dictionary. [Electronic resource]. URL: <https://www.rekhtadictionary.com> (date of access 13.10.2023)
41. Turik sozdigi: Diuani lugat it-turk [Turkic dictionary: Diwani lugat it-Turk]. – T. 2. – Almaty: Hant, 1997. – 525 b. [in Kazakh]

42. Turner R.L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. – London: Oxford University Press, 1969-1985.
43. Aslanov M.G. Pushtu-russkiy slovar [Pashto-Russian dictionary]. – M.: Russkiy iazyk, 1985. – 1008 s. [in Russian]
44. Franck J. Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. – Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892. – 1238 p. [in Dutch]
45. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. – Bd. 2: D-M. – Heidelberg: Universitätsverlag WINTER, 1963. – 700 p. [in German]
46. Kochergina V.A. Sanskritsko-russkiy slovar [Sanskrit-Russian dictionary]. – M.: Russkiy iazyk, 1987. – 944 s. [in Russian]
47. Beskrovnyi V.M. Hindi-russkiy slovar [Hindi-Russian dictionary]. – M.: GIINS, 1959. – 1318 s. [in Russian]
48. Rabinovich I.S., Korolev N.I., Aganina L.A. Nepalsko-russkiy slovar [Nepali-Russian dictionary]. – M.: Sovetskaya Enciklopedia, 1968. – 1328 s. [in Russian]
49. García M-I.M., Yapici M. Common Vocabulary in Urdu and Turkish Language: A Case of Historical Onomasiology // Journal of Pakistan Vision. – 2014. – Vol. 15 (1). – P. 193–221.
50. Lane E.W. Arabic-English Lexicon. – London: Williams & Norgate, 1863. – 367 p.
51. Misra M.P. A trilingual Dictionary being a comprehensive lexicon in English, Urdú and Hindí, exhibiting the syllabication, pronunciation and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman characters. – Benares: E.J.Lazarus and Co., 1865. – 1300 p.
52. Shakespear J. An Introduction to the Hindustani language: comprising a grammar, and a vocabulary, English and Hindustani; also short sentences and dialogues; short ... military words of Command, Nagari and English. – London: Wm.H.Allen & Co, 1845. – 564 p.
53. Söhnen R., Söhnen R. Th., Schreiner P. Brahmapurāṇa: Summary of Contents, with Index of Names and Motifs. – O. Harrassowitz, 1989. – 596 p.
54. Amirthalingam M. Perspectives of environmental studies during the Mughal period // Journal of Indian History and Culture. – 2016. – №22. – P. 178–185.
55. Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi [Arabic-Persian input words in the modern Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1982. – 159 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 821.512.122/6-2/.3:81/371/367.4; МҒТАР16.21.49

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.47>Д.Ж. АРЫНБАЕВА¹, Д.Н. БАЙҒҰТОВА², А.Г. ҚҰРБАНОВ³¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dildagul.arup@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: dinar_1378@mail.ru³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: agarasha.kurbanov.67@bk.ru

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ КОННОТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының дарынды қаламгері, жарқын жазушысы Д. Исабековтың шығармаларында қолданылған тұрақты тіркестердегі ұлттық коннотация көріністері қарастырылады.

Коннотация (лат. con – бірге және noto – белгілеу, дәйектеу) – тіл бірлігінің қосымша, ілеспе мағынасы. Коннотация белгілі түрде негізгі мағынамен байланысып, қабаттасып тұратын семантикалық немесе стилистикалық элементтерді қамтиды. Коннотация сөйленімнің экспрессивті-эмоционалды және бағалау реңктерін білдіруге қызмет етеді. Денотация (сөздің лексикалық мағынасы) мен коннотацияның мағынасы немесе қолданылуы негізінен зерттеу нысанына байланысты болады. Коннотация тілді зерттеуде және сөздің әдеби қолданылымын түсінуде маңызды рөл атқарады. Өйткені, сөздерді контекстке және жағдайға байланысты оң немесе теріс мағынамен қолдануға болады. Коннотация сөзге, сөз тіркестеріне эмоционалды немесе әлеуметтік әсер беретін субъективті мағына. Қолданылу аясына орай коннотацияның бейтарап түрі де кездесіп отырады.

Коннотация өзі мағынасын білдіретін нысаналы сөздің шартты құрамдасы болмаса да, сол тілде сөйлеушілердің сана-сезімінде сөзге байланысты тұрақты түсініктер қалыптасқанына байланысты қосарлана жүреді. Мәселен, «түлкі» сөзі жануарды білдіретін болғанымен, халық танымында қулықпен, айлакерлікпен, аярлықпен байланысты бейнеде тұрақтанып қалғандықтан, коннотациялы мәнде осы мағыналармен қауымдасып (ассоциацияланып) тұратын тұрақты тіркестердің туындауына және қолданылуына жағдай жасайды. Коннотацияны мазмұндық, мәдени, ұлттық, эмоционалды, идеологиялық, бағалауыштық қасиеттері бойынша жіктеп қарастыру тіл білімінде орнығып үлгерген.

Тұрақты тіркестер ұлттың тарихи өткенімен, әлемді танудағы сана-сезімдерімен және танымдарымен, мәдени құндылықтарымен және жетістіктерімен тығыз байланысты болғандықтан ұлттық ерекшеліктерді тіл арқылы нысаналауда маңызға ие.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Арынбаева Д.Ж., Байғұтова Д.Н., Құрбанов А.Г. Д. Исабеков шығармаларындағы фразеологизмдердің ұлттық коннотациясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 102–114. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.47>

*Cite us correctly:

Arynbaeva D.J., Baigutova D.N., Qurbanov A.G. D. Isabekov shygarmalaryndagy frazeologizmderdin ulttyq konnotaciasy [National Connotation of Phraseology in the Works of D. Isabekov] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 102–114. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.47>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

Кілт сөздер: мағына, коннотация, тұрақты тіркес, Д.Исабеков шығармашылығы, ұлттық тілдік ерекшеліктер.

D.Zh. Arynbayeva¹, D.N. Baigutova², A.G. Kurbanov³

¹Lecturer of the South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dildagul.aryn@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University
named after U. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: dinar_1378@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University
named after U. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: agapasha.kurbanov.67@bk.ru

National Connotation of Phraseology in the Works of D. Isabekov

Abstract. The article examines the manifestations of national connotation in phraseological units and stable expressions used in the works of the talented writer of the Kazakh people D. Isabekov. Connotation (Latin con (cum) – together and noto – to denote, quote) is an additional, concomitant meaning of a language unit. Connotation includes semantic or stylistic elements that are known to be related to the main meaning of the word. Connotation is used to express emotional and evaluative shades of speech. The meaning or use of denotation (the lexical meaning of a word) and connotation largely depends on the subject of the study. Connotation plays an important role in learning a language and understanding the literary use of a word. Words can be used with a positive or negative meaning depending on the context and situation. Depending on the circumstances of the application, there is also a neutral form of connotation.

Although the connotation itself is not a conditional component of the target word expressing its meaning, it has a dual character due to the fact that stable concepts associated with the word are formed in the minds of native speakers of this language. So, the word “fox”, despite the fact that it means an animal, in the minds of the people, being stable in an image associated with cunning and cunning, the connotative meaning creates conditions for the emergence and use of stable expressions that are associated with these meanings. The classification of connotations by content, cultural, national, emotional, ideological, and evaluative qualities has already been established in linguistics.

Stable phrases are important for reflecting national characteristics through language, as they are closely related to the historical past of the nation, worldview and knowledge in understanding the world, cultural values and national achievements.

Keywords: meaning, connotation, linguistic unit, D. Isabekov's works, national linguistic characteristics.

Д.Ж. Арынбаева¹, Д.Н. Байгутова², А.Г. Курбанов³

¹преподаватель Южно-Казакстанского педагогического университета имени У. Жанибекова
(Казакстан, г. Шымкент), e-mail: dildagul.aryn@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казакстанский педагогический университет
имени У. Жанибекова (Казакстан, г. Шымкент), e-mail: dinar_1378@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казакстанский педагогический университет
имени У. Жанибекова (Казакстан, г. Шымкент), e-mail: agapasha.kurbanov.67@bk.ru

Национальная коннотация фразеологизмов в произведениях Д. Исабекова

Аннотация. В статье рассматриваются проявления национальной коннотации в фразеологизмах и устойчивых выражениях, использованных в произведениях талантливого писателя казахского народа Д. Исабекова.

Коннотация (лат. *con* (*cum*) – вместе и *noto* – обозначать, цитировать) – дополнительное, сопутствующее значение единицы языка. Коннотация включает семантические или стилистические элементы, которые, как известно, связаны с основным значением слова. Коннотация служит для выражения эмоциональных и оценочных оттенков речи. Значение или использование денотации (лексического значения слова) и коннотации во многом зависит от предмета исследования. Коннотация играет важную роль в изучении языка и понимании литературного использования слова. Слова могут использоваться с положительным или отрицательным значением в зависимости от контекста и ситуации. В зависимости от обстоятельства применения встречается и нейтральная форма коннотации.

Хотя коннотация сама по себе не является условной составляющей целевого слова, выражающего его значение, она носит двойственный характер из-за того, что в сознании носителей этого языка сформированы устойчивые понятия, связанные со словом. Так, слово «лиса», несмотря на то, что обозначает животное, в сознании народа, будучи устойчивым в образе, связанном с хитростью и коварством, коннотативное значение создает условия для возникновения и использования устойчивых выражений, которые ассоциируются с этими значениями. Классификация коннотаций по содержательным, культурным, национальным, эмоциональным, идеологическим, оценочным качествам уже закрепились в лингвистике.

Устойчивые словосочетания имеют важное значение для отражения национальных особенностей через язык, так как тесно связаны с историческим прошлым нации, мировоззрением и познаниями в понимании мира, культурными ценностями и национальными достижениями.

Ключевые слова: коннотация, мировоззрение, устойчивые фразы, творчество Д. Исабекова, национальные языковые особенности.

Кіріспе

Фразеологиялық бірліктер мен тіркесімдер сөз қорындағы айналымның маңызды бөлігін құраумен бірге сөйленімнің әсерлігі мен көркемділігіне де тікелей ықпалын тигізеді. Сонымен қатар тұрақты тіркесімді сөздер легінде лингвистикалық ерекшеліктермен қоса ұлттың тарихи өткені, рухани және заттай мәдени мұралары мен халықтың дәстүрі мен салты, тіршілік бейнелері мен тұрмыстық сипаттары, сенімдері мен нанымдарының ұшқындары, діни көзқарастары мен дүниетанымдарының тілденген формалары көрініс тауып отыратындықтан, ұлт болмысын тануда және танытуда фразеологизмдердің алар орны алабөтен екенін айтып өту керек.

Тұрқы жинақы болса-дағы тұрақты тіркестер бейнелілік және әсерлілік-сезімділік (экспрессивті-эмоционалды) қуатының динамикасына байланысты құрамдасқан ой легінің түпкі мәнін айқын білдіруімен, қоғамдық тіршіліктің қордаланған тәжірибелік материалдары мен саналы деректерін дәлелді көрсетуімен және тұжырымдап түйіндеуімен де ерекшеленіп тұрады [1, 216-б.]. Ормандай қалың ойды тұтамдай қалыпқа кіріктіріп, қысқа да нұсқа туындатып айта білуді халық қашаннан-ақ шешендіктің, даналықтың, ділмарлықтың белгісіне балап, құрметтеп бағалаған. Тілдің мұндай бейнелі, кестелі, орамды бірліктері өзара сыбайласа, байланыса келіп тұтас көркем сипатты сөз тіркестері мен орамдарын, сөйлем құрылымын қалыптастырады және тілдің құнарын арттырып, нәрін молайтады, байыта түседі. Осындай ерекшеліктеріне байланысты ұлт болмысын тануда және өзгелерге танытуда этностық ең басылып, маркерленген фразеологиялық бірліктер мен қатарлардың атқаратын қызметі орасан.

Әлемдегі тілдердің қайсыбірі болмасын өз ұлтының болмысын қамтып тұратын тұрақты орамдар мен тіркестерге кенде еместігі белгілі. Бұл қырынан қарағанда фразеологиялық тіркестерді зерттеу әлем мәдениетін, тарихын, этнографиясын тілдік жазықтықта зерделеу деп айтуға да болатын ауқымды құбылыс. Қазақ тілінде де бұл бағыт

назардан қалыс қалмаған, ғылыми негізделген зерттеулер мен зерделеулер тұрақты әрі жан-жақты жүргізіліп, жасалып келеді [2, 152-б.]. Ұлттық бейнемен нақышталған тұрақты тіркестердің бойына сіңіскен тілдегі болмысы, айшықтылығы, айқындылығы, коннотациялы мән үстеуі және бағалаудағы орны әлі де зерттей түсуге сұранып тұрғаны байқалады.

Тіл бірліктері ретінде тұрақты тіркестердің өзіндік табиғатын пайымдауға және олар жайында тұжырымдар қалыптастыруға мүмкіндіктер ашылуы үшін коннотациялы тұрғысынан тұрақты тіркестерді стилистикалық, лингвомәдени, прагматикалық қатпарларынан зерттеу маңызды болып табылады. Бүгінгі таңда кең қолданысқа алынып келе жатқан танымдық-теориялық әдістілікке орай тіл табиғатын санамен, оймен, өмірлік жағдайлармен және адаммен біртұтас алып қарау керек болады. Антропоорталықтанған парадигмалық көзқарасқа сәйкес, ғылыми тұрғыда тілдегі білімдерді дамыту үшін мұндай тұтастық сөзсіз сақталып отыруы тиіс.

Стилистикалық жағынан ықпалы басым, прагматика жағынан әсері күшті, бейнелеу тұрғысынан мүмкіндігі мол болғандықтан фразеологизмдер тілдегі тәсілдердің қуаттысы болып табылып, мәтіндердің қайбірінде болсын стилистикаланған санаттардың шоғырын құрап тұрады. Сөзді өткірлеп, кесімді ететін, тілді жандандырып, ойнақыландыратын да осы тұрақты тіркестер. Бойында қан ойнап тұратын болғандықтан фразеологизмдер мен олардың коннотацияланған мәндері ұлт болмысының бейнесі ретінде қарастырылады.

I. Кеңесбаев белгілеген бағытқа сәйкес тұрақты тіркестерді жіктеу және зерттеу барысы бүгінгі таңда да өз жалғасын тауып келеді. Ғалымның бағыттаған нұсқауына сәйкес тұрақты тіркестердің өзіндік стильдік даралығы, нұсқалы (вариантты) болуы, тұрақты тіркестердің сөз таптарына қатысты категориялылығы, жекелеген қаламгерлердің қолдануына орай ерекшеліктері, тұрақты тіркестердің ішкі құрылымы мен мағыналық қалыптасуы, тұрақты тіркестердің тілдегі құбылыс бірліктерінен өзіндік ерекшеліктері секілді бағыттармен қарастыруға болады [3, 712-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Тұрақты тіркестер қоғамның, ондағы адамдардың түрлі сипаттары мен қасиеттерін танытып, сол арқылы тұжырымдар жасауға жол ашады. Жазушылар мен ақындардың әдеби көркем қолданысқа кіріктіруі арқылы халық арасындағы тілдік байлықтар құлпырып, түрленіп, әр қаламгердің шеберлігі мен қолтаңбалық ерекшеліктеріне орай мағыналық тұрғыда өнімделіп, реңденіп, құбыла түседі. Сонымен бірге өз заманының үнін жеткізіп, тиесілі дәуірдің еншісіндегі қоғамдық тынысты, халықтың әлеуметтік көзқарастары мен танымдарын байқатып, тұрмыстық жағдайынан хабар беріп тұрады. Бұл қырынан тұрақты тіркестер әдеби бірлік ретінде қаламгердің көркемдік шеберлігін, дүниетанымдық бояулары мен өзіндік даралығын аңдатады [4, 56-б.].

Мақалада зерттеуге негіз етілген тақырыпты зерделеу барысында жинақтау, салыстыру әдістерінің қағидалары негізге алынды. Сонымен қатар мақаланы жазуда анализдеу, ой қорыту, тұжырымдау, талдау, синтездеу әдістері қолданысқа алынды. Көмекші әдістер қатары келесідей жүйелерден жасақталды:

- этнолингвистикалық әдіс көмегімен фразеологизмдердегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер ашылып, олардың қазақ халқының әлемтанымы мен тарихи халықтық санасына қатыстылығы зерделенді, қаламгер қолданысындағы тұрақты тіркестердің ұлттық мәдениетпен, салт-дәстүрлермен, әдет-ғұрыптармен байланысы нақтыланды;

- контекстуалдық талдау әдісі арқылы тұрақты тіркестердің нақты мәтіндік контексттердегі қолданысына талдау жүргізіліп, осы арқылы фразеологизмнің өз бойындағы нақты мағынасы мен оның шығармадағы жалпы мағынаға қосатын үлесін анықтау жүзеге асырылды;

- семантикалық талдау әдісі бойынша тұрақты тіркестердің мағыналық құрылымы зерттеуге алынып, тұрақты тіркестер бойындағы ұлттық коннотация мен олардың қазақ мәдениетіне тән ерекшеліктері айқындалды;

- лингвомәдениеттану әдісі арқылы жазушы шығармаларындағы фразеологизмдер қазақ мәдениетінің біртұтас жүйесінің элементтері екені айқындалды және көрсетілді;

- көркемдік талдау әдісі арқылы автордың стилін қалыптастыруда фразеологизмдердің атқарған рөлі мен олардың шығарманың эмоционалдық әсерін күшейтуге қосатын үлесін анықтау жүзеге асырылды.

Аталған әдістер жазушының туындыларындағы фразеологизмдердің орны мен рөлін, мағыналық ерекшеліктерін айқындауға қатысып, олардың мазмұнын, құрылымын, және негізгі идеяларын зерттеу барысын жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Өзіндік қаламгерлік қолтанбасымен дараланған қазақ халқының ардақты жазушыларының бірі Д. Исабековтың шығармалары терең ойлылығымен, кең мағыналылығымен, сыршыл сезімділігімен қоса тұрақты тіркестердің асыл кені болып табылады. Жазушының өзіндік қолданысына орай шығармадан орын тапқан фразеологиялық тіркесімдер дәл өз тұғырларын табуымен, мағыналық тұрғыда кеңі, байи түсуімен, сөйлем құрамында «кетігін тауып қаланған» келістілігімен ерекшеленеді және жазушының туындыларын көркемдендіре, құнарландыра, әлеуметтендіре түскені байқалады. Бұлардың мәнін ашып, мазмұнын айқындау барысы «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (І. Кеңесбаев), «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» (С. Кенжеахметұлы), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (Р. Сыздықова, А. Ысқақов, Ш. Сарыбаев) секілді іргелі еңбектерге сүйене отырып жүзеге асырылды.

Тұрақты тіркестердің тілдік табиғатына байланысты Р. Авакова, Ғ. Қалиев, І. Кеңесбаев, Т. Сайрамбаев, Г. Қосымова, А. Ысқақов, Б. Қасым секілді ғалым тілші-лингвистер іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ортаға салған келелі ойлары назарға алынды. Зерттеу барысында еңбектері қолданысқа алынған ұлт және тіл арасындағы байланыстар мен арақатынастарды айқындауға үлес қосқан зерттеушілердің қатарынан Н. Уәли, А. Ислам, Г. Смағұлова, Е. Жанпейісов, М. Манкеева секілді лингвист-ғалымдарды атауға болады.

Талдау мен нәтижелер

Коннотациялар сөздің заттық-ұғымдық және грамматикалық мағыналарын стилистикалық және сезімдік (эмоциялық) реңдермен толықтырады, сөздегі мағыналардың бейнелік-ассоциативтілік тұлғаларына қосымша мағыналарды үстейді.

Түптеп келгенде, коннотация – белгілі бір сөзге байланысты қосалқы, жанама мағына екенін айтуға болады. Сөздің тікелей лексикалық мағынасынан тыс жататын және онымен түрлі ассоциативтік жолдармен мәндесіп байланысып тұратын символдық немесе тілдік мағыналар. Коннотациялы мағына сөздің сөздіктегі мағынасынан гөрі кең ұғымды қамтып тұрады. Мысалы, «үй» сөзінің тікелей лексикалық мағынасы тұрғын үй құрылымын білдірсе, бұл сөздің коннотациялы мағынасы «жайлылық», «қауіпсіздік», «отбасы» секілді және басқа да эмоционалды немесе мәдени мағыналы жиынтықтарды қамтиды.

Түрлі мәдени мәнмәтіндерге орай және әр адамның жеке өмірлік тәжірибесі мен қабылдау деңгейіне байланысты коннотациялар өзгеруі мүмкін [12, 167-б.]. Бұл термин лингвистика мен әдебиеттануда сөздердің немесе сөз тіркестерінің әртүрлі контексте иемденетін қосымша мағыналарын сипаттау үшін қолданылады.

Коннотациялар оң, теріс немесе бейтарап болуы мүмкін. Олар коммуникацияның (мәтін, кескін, дыбыстық жазба, т.б.) түрлерін қабылдауға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Сөйлеушіге белгілі бір коннотациялы мәні бар сөздерді қолдану арқылы тыңдаушылардың

белгілі бір эмоцияларын тудыруға немесе хабарламаның белгілі бір аспектілерін баса көрсетуге мүмкіндік алады.

Коннотациялар мәдени-әлеуметтік және тарихи мәндермен тығыз байланысып жатады. Белгілі бір сөздер немесе сөз тіркестері түрлі қоғамдарда немесе уақыт кезеңдерінде олардың қабылдауына әсер ететін саяси, діни немесе мәдени реңктерге ие болуы мүмкін.

Әдебиетте неғұрлым бай мағыналы және терең мәнді шығармаларды туындату үшін қаламгерлер коннотацияларды жиі және тұрақты пайдаланады. Белгілі бір коннотациялы сөздерді таңдау шығарманың тақырыбын баса көрсетуі немесе белгілі бір көңіл-күй тудыруы мүмкін.

Дей тұрғанмен, коннотациялар әрқашан әмбебап бола бермейтінін де есте ұстау керек. Олар өздерінің даралық белгілеріне және қолдану контекстіне орай өзгеріп отыруы да мүмкін. Коннотацияларды сыни тұрғыдан талдау тіл табиғатын және оның тыңдаушы аудиторияға әсерін толық түсінуге, сондай-ақ сөздер мен сөз тіркестерінің үстірт лексикалық мағыналарының астарында жасырынып тұратын көптеген мағыналарды түсінуге көмектеседі.

Коннотациялар уақыт өтуімен және мәдени-тарихи жағдайлардағы түрлі құбылыстарға байланысты өзгеруі де мүмкін. Бір дәуірде немесе белгілі қоғамда белгілі бір коннотациялы сөздер жаңа мағыналарға ие болуы немесе керісінше, бойында болған ескі мағыналарын жоғалтуы мүмкін. Адамдардың да коннотацияларды қабылдауы жеке өмір тәжірибесіне, біліміне, мәдени деңгейіне, кәсібіне, және басқа да факторларға орай түрліше болады. Осыдан келіп коннотацияларды талдаудағы күрделілік туындайды және бұл барысты көп жағдайда субъективті құбылыс санатына шығарады. Денотативті (тікелей, лексикалық) мағынаны да, коннотативті (ассоциациялы, эмоционалды) мағынаны да қарастырып зерделеу тіл білімінде маңызды орын алады.

Лингвистикада коннотацияның екі түрі бар: жеке және мәдени. Жеке коннотациялар адамның жеке тәжірибесімен, ассоциацияларымен байланысты болса, мәдени коннотациялар қоғамдағы жалпы қабылданған нормалар мен құндылықтарға негізделеді.

Коннотацияларды зерттеу тілдің ақпаратты ғана емес, эмоцияларды, қарым-қатынастарды және мәдени реңктерді жеткізу үшін қалай қолданылатынын жақсырақ түсінуге көмектеседі. Тіл білімінде «бейтарап коннотация» немесе «бейтарап мағына» ұғымы да бар. Бұл – сөзде немесе сөз тіркесінде айқын эмоционалды немесе бағалаушылық бірлестіктерінің жоқтығын білдіреді. «Сөйлеушінің дискурсындағы эмоционалды факторлар адамның мінез-құлық-әрекетін, оның ішкі ойлары мен интуициясын түсінуге септеседі» [13, 88-б.].

Сөз тіпті бейтарап болуы неғайбыл болғандықтан, бейтарап көрінетін сөздердің өзі мәнмәтінге (контекст) байланысты белгілі бір реңктерді көтеріп тұруы мүмкін. Коннотацияларды түсіну оқырмандарға шығарманың тілінде кодталуы мүмкін болған мағыналық қабаттарды жете танып, жақсы қабылдауға көмектеседі.

Осылайша, коннотациялар мәтіннің эмоционалды қабылдануына, мәдени аспектілеріне және семантикалық тереңдігіне әсер ететін тілдік коммуникацияда шешуші рөл атқарады. Коннотацияларды талдау тілдің байлығын ашады, әлемді қабылдауымызда тілдің әсері мен орнын толық байыптауға көмектеседі.

Жазушы Д. Исабековтың қаламынан туған дүниелерді саралай келгенде олардағы қолданылған тұрақты тіркестердің сан алуандығы мен сапалылығы назар аудартады. Қаламгердің қолдануында тіркестер жан бітіп тірілгендей әсер беріп, ұлт болмысының ерекшеліктерін байқатуға қызмет етіп тұрғаны ә дегеннен көзге ұрады. Мәселен, «Шойынқұлақ» әңгімесіндегі фразеологизмдердің бірқатарына тоқталып өтелік:

- «Топырақ астында бұғып жатқан тіршілікті құдіретті күн сәулесі *қытықтап оятып*, бұ дүниеге сүйрелеп шығып жатқан сияқты. Нәп-нәзік өсімдіктер, *тасты да тесіп*, осынау өмірге елжірей қарап күн көзіне жапа-тармағай тесірейе қалысыпты» [5, 16-б.].

Осы үзіндідегі «*күн сәулесінің тіршілікті қытықтап оятуы*» бейнелі ой орамы, бояулы қолданыс болуымен бірге көктем келісімен жандана бастайтын, табиғаттың маусымдық ауысуына байланған қазақы тіршіліктен де хабар беріп, егіншілікпен, малшылықпен кәсіптенген халықтың көктемгі күннің нұры мен жылуын аңсап күткенін аңғартады. Ал, «*тасты да тесіп өмірге ұмтылған өсімдіктердің*» жанкешті әрекетін суреттеу арқылы тіршілік үшін күрестің, жарық күннің астында өмір сүруге ұмтылудың заңдылық-қағидалары жан иелерімен қатар өсімдіктерге де тән екенін байқатып, сол арқылы халық танымындағы терең де салмақты пәлсапалық ойды ортаға салатындай. Әдетте, «тасты тесу» тамшының үздіксіз, тынымсыз амалына телінетіні белгілі. Халық танымы «*тамшы тасты күштілігімен емес, өлермендігімен теседі*» деп, бұл құбылыстың машақатты, азапты екенін де аңдатады. Қаламгер осындай жанкештілікті қалыпты танымнан таратып өсімдіктерге аударады, олардың да күн көзін көруге деген мүмкіндіктері азап пен машақатқа, еңбекке толы екенін аңғартады.

- «Алыстан қарағанда кішігірім қала сияқты болып көрінген совхоз, ішіне енгенімде үйлері бытыраңқы, *берекесі қашып*, сиреп сала бергендей болды».

Мұндағы «*берекесі қашып*» тіркесі негізінен істің қиюы қашқанын, өнімділіктің кемігенін, ынтымақтың кетілгенін, тыныштықтың бұзылғанын білдіреді. «Түсіндірме сөздікте» айтылуынша: «Берекелену – молшылыққа кенелу, құт кіру»; «Берекесіз – үнемсіз, мардымсыз, пайдасыз, істеген ісінің тиянағы жоқ»; «Берекесіздік – береке жоқтық, ынтымақсыздық, алауыздық» [6, 110-б.].

- «Оның үнсіз тұрғанына *қыжырым қайнап*, қол бұлғағанына да қарамай, жанынан өте шықтым. *Қарымын қайтарғым* келді. Қайта оралсам ол *бұлқан-талқан ашуланып* жүр екен».

Қаламгер қолданған «*қыжырым қайнап*» тіркесі ашулану, ызалану, іштей егесу мағыналарын білдіреді. «Қыжыр» тілдік мағынада терідегі қатпарланған қыртыс болса, ауыспалы мәнде адамдардың арасындағы байланыстың жұмсақтық пен нәзіктігін, сыйластығын жоғалтып қатқылдана, қатулана бастағанын аңдатады. «Қыжырлану» - ашулану, «қыжыраю» – қырсығу, кері тірлік істеу, қыңырлану, «қыжырту» - кекету, күлі ету, мұқату.

«*Қарымын қайтару*» тіркесі есесін алу, ақысын қайтару мәнінде келеді. Ілгергі қазақ қоғамында «барымта» жылқы малын айдап әкетіп қалу болса, «қарымта» – сол айдалып әкетілген жылқыларды қайтару немесе орнына құнын төлеу барысын бейнелеген. Ақындық өнерде қарымын қайтару - «жауап қайтару», қарсыласының айтқанына орай тіпті одан асыра отырып сөз шенеу, өлең ұйқастыру. Адамдар арасындағы жақсылық жасау, өзара көмек көрсету істеріне және шаруашылық барыстарына байланысты «қарымын қайтару» мәні «жемісін көру», «жасаған жақсы ісінің нәтижесін көру», «еткен еңбегімен табысқа кенелу» мағыналарын қамтиды.

«*Бұлқан-талқан ашулану*» адамның шектен тыс ашуға мінгенін, долданып, булыққанын бейнелейді. «Бұлқан» - тынышсыз, қолайсыз, жайсыз; «бұлқан болу» - ренжу, ашулану. «Талқандау» - майдалап тастау, қыру, жою, қирату, бүлдіру. Мұндайда «*ашуына мінді*», «*ашу қысты*» деген де тіркестер қолданылады.

- «Бұл – «Ер Төстік» ертегісіндегі Шойынқұлаққа теңеп, құрдастарының *таққан айдары* емес пе екен?».

Айдар тағу – ертеден келе жатқан халық дәстүрі. «Айдардың» түпкі мәні «балалардың төбесіне қойылатын бір шоқ ұзын шаш» [7, 752-б.]. Сонымен бірге әлдекімге жанама ат қойып, лақап есім беруді де ел арасында «айдар тағу» деп атау қалыптасып кеткен. Осыған орай «ат қойып, айдар тағу» тіркесі жиі қолданылады.

- «Біздің Тілеуғабыл жақсы адам болғанымен *мінезі шарт, тілі ащы* ғой» [5, 8-б.].

Тілдің «*ащылығы*» айтылар сөздің қыршаңқы, кекесінді, тістемелі болуын білдіреді. Сөйлегенде сықақтап, уыттап, зәрлеп тілді безеуді бейнелейді [7, 744-б.]. Мұндай қасиет кейбіреулерде туа бітті мінез болса, енді бірде қолдан жасалған болып, құрбы-құрдастардың, дос-жарандардың ортасында, әзілі жарасымды және өтімді адамдардың арасында әдейі бірін-бірі тілімен қағып-соғып, тиісе тістемелеп сөйлеуден туындап жатады. Уытты болса да, тауып айтылған болса естушілер сөзге тоқтап, «Тауып айтқан сөзге тоқтам бар» деп бәтуға келеді [8, 250-б.].

- «Шойынқұлақ оны жұлып алады да, біраз мыжып-мыжып, *ерге теріс қарай отырғызып*,... жүгенін сыпырып қоя береді» [5, 9-б.].

Ерге теріс мінгізу ежелден ел арасында кең таралған құбылыс. Қатты ағат іс жасап кінәлі болған адамды жазалау әрі тәрбиелеу мақсатында есекке немесе сиырға ер байлап, соған теріс қарата отырғызып ауыл-аймақты аралататын үрдіс болған. «Ата-анасына тіл тигізген немесе қол жұмсаған ұлды мойнына құрым кигізіп байлап, қара сиырға теріс мінгізеді» («Жеті жарғы заңынан») [9, 156-б.].

- «Бірақ, өжетсің, тіл тарту дегенді білмейтін *бір беткейсің*» [5, 10-б.].

Айтқанынан қайтпайтын, өз дегенінде тұратын, бағытынан айнымайтын жандарды «*бірбеткей*» деп сипаттайды. Бұл мақтаулы сипат болғанымен, орынсыз істерде табандап тұрып алғанда кері сипатқа да айналуы мүмкін қасиет болып табылады. Мұндайда «қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» деп, көпшіліктің бәтуасына қайшы келгенді «қыңыр», «кесір» деп айыптаған. «Түсіндірме сөздікте»: «Бірбеттілік – біржақтылық, қайсарлық, айтқанынан қайтпаушылық», - деп көрсетілген [6, 145-б.].

- «*Жығылған үстіне жұдырық* дегендей, бір күні Нәзираның күйеуге тигенін естідік» [5, 13-б.]. Жұдырық – саусақтарды түгел бүгіп жұмғандағы қолдың басы. Ауыспалы мағынада «тоқпақ», «соққы беретін зат», «соққы». Әлдебір істі атқару қиынға соғып жатқанда оған басқа шаруаның қосарлануы, «сорға сор қосылып, бұрынғының үстіне жаңа бәле жабысты деген мағынада» [7, 752-б.].

Көріп отырғанымыздай, қаламгердің тұрақты тіркестерді қолдануы барысында халықтық танымның қырлары ашылып, сөздер мен сөйлемдердің мәні құбылып, мағынасы түрленіп, ұлттық сөз өрнектері нақышталған. Ұлттық коннотацияны сақтауда және жеткізуде фразеологизмдердің атқаратын қызметі алуан түрлі және маңызды [10, 380-б.]. Мәселен, тіл білгірі І. Кеңесбаев былай дейді: «Фразеологизмдердің құрылым жағынан қалыптасып, компоненттерінің тіркесу амалдарында бір заңдылық бар. Өмір талабынан туған фразеологизмдер талай дәуірдің елегінен өтіп, құрамы, жасалу тәсілі жағынан, мағынасы жағынан бір жүйеге түскен» [3, 712-б.].

Оралымды болып келуі тұрақты тіркестердің тілдегі басқа бірліктерден ерекшеленіп тұратын тұсы болып табылады. Фразеологизмдер дайын күйінде қолданысқа алынып, тіркес құрамындағы бірліктер қашаннан қалыптасып қойған қалпы бойынша орындары мен тәртібін сақтай отырып пайдаға асырылады.

Тұрақты тіркестер астарлы мағыналарды да, туынды мәндерді де қамтып, өзінің өрістеу кезеңінде семантика жағынан өзгеріп, дамып отырады. Атқаратын қызметі тұрғысынан экспрессивтілік жүкті де арқалайды.

Шыққан тегін қарастырғанда тұрақты тіркестер жайлы мыналарды келтіруге болады:

- тұрақты тіркестер құрылымы мен мағынасы тұрғысынан тиянақ тапқан сөз бірліктерінің өзара тіркесуі арқылы туындайды;

- дәуірлер бойында ел арасында қалыптасып, халықтық танымда жатталған, сақталып жеткен дайын қалпында қолданысқа алынуы ұлттың тарихи жадының кодталып бүгінге жеткен және тілдік тәсілге айналған көрінісі болып табылады;

- тұрақты тіркестер негізінен астарланған мағыналарды, бейнелі ұғымдарды білдіруге жұмсалады.

Тіл тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге адам өмірінің кумулятивті, яғни жинақтаушылық, мұралаушылық қырының көрінісі болып табылады. Адам баласының дамуы мен өмір сүруі барысындағы әлем жайлы білімдерінің жинақталуының маңызды тәсілдерінің бірі тіл. Тіршілік барысында объективті әлемнен білген танымдық нәтижелерін адам сөз күйінде сақтайды. Тіл арқылы лингвистикалық түрде сақталған осындай білімдердің жиынтығы «әлемнің тілдік бейнесін» құрайды [11, 127-б.].

Адамдағы тілдік қызметпен қатар психологиялық қызметтердің ара-жігін жалғастырып тұру коннотация құбылысының бір қыры болып табылады. Бұлай болатын себебі, стилистикалық мәндеуден бастап бағалаушылық, экспрессиялық және эмоциялық құбылыстар психологиялық қызмет болып табылады және ол тілдің қызметі арқылы көрініс табады.

Тұрақты тіркестердегі коннотациялық құбылыстарды жазушы Д. Исабековтың шығармашылығынан айқын аңғаруға болады. Қаламгердің қолдануында тұрақты тіркестер өз мүмкіндіктерін толық іске қосқаны, фразеологизмдер түрінде кодталған мағыналар арқылы ұлттық ерекшеліктерді жеткізу, көрсету қызметін өз деңгейінде орындап тұрғаны байқалады. Мысал ретінде «Қара шаңырақ» әңгімесіндегі тұрақты тіркестер топтамасын келтіруге болады:

- «... Иесінің әлденеге ашулы екенін біле қалған әккі есек бірден сергіп, типындаған *жорғасына басып* үйренген жолдың шаңын будақтата үйге тартты» [5, 15-б.]. Денотативті мәнде «жорға» сөзі «жылқының төрт аяғын тең салып, ырғалта, тайпала басқан жүрісі» дегенді білдіреді. Қаламгердің қолдануында бұл сөз түрленіп, «үйренген әдетіне салды», «айтқызбай-ақ істеді», «дегізбестен түсінді» деген мәнде қолданыс тауып, жылқыға байланысты қолданылатын тура мағынасынан ауысып, коннотативті реңкке ие болған. «Жорға» сөзінің түп-төркіні «*жор*» - «*жүру, қозғалу, қимылдау*» екенін, «жорту», «жортуыл» сөзі де осы мәнде келетінін ғалымдар зерттеп, көрсетіп өткен [14, 240-б.]. Осыған байланысты «*қаздай жорғалады*», «*құрдай жорғалады*» деген тіркестердің де қимыл мен қозғалысқа байланысты екенін ескерте кету орынды болмақ.

- «Әлі тым жас қой көке, сәл *буыны қатайсын*, сонан соң өзім апарып тастаймын» деп күмілжіген [5, 15-б.].

«*Буыны қатаю*» тұрақты тіркесі «ержету, жетілу», «шыңдалу, ысылу» деген мағыналарды береді. Сонымен бірге «*буыны беку*» тұлғасында да қолданылады [7, 744-б.]. Бұл сөз тіркесі баланың тек қана сыртқы тұрпаты жағынан даму барысын мағыналаумен шектелмейді, оның ойындағы, танымындағы, эмоциялық-психологиялық өсуін де қоса мағыналап тұрады. Кей жағдайларда сыртқаттанып, әлсізденіп, төсек тартып ұзақ уақыт жатып қалған адам да бала кейіпті болып басқаның қолына қарап, көмегіне сүйеніп қалатыны рас. Осындай жағдайға түскен адам соңыра жағдайы оңалып, қайта әлденіп, бойына қан жүгіре бастауын да «*буыны қатайып жатыр*», «*аяғына тұрып кетті*» деп сипаттап, жалғасты болған сырқатты жеңіп шыққанның, өз-өзіне келгенін, денсаулығы қайтадан қалыпқа келе бастағанын білдірген. «Буыны қатаю» тіркесі «өзгеріске икемсіздену», «жаңалықтарды қабылдай алмау», «көн терідей қатып қалу» мәнінде де келеді. Мұндайда жасы келген кісілердің замана өзгерістеріне икемделе алмай жатқанын, әбден танымдық та, тәжірибелік те тұрғыда сомдалып, қалыптасып үлгерген адамның құбылуы қиынға соғатынын білдіру үшін де қолданысқа алынады.

- «Шымкент *тақиясына тар келгендей*, Алматы асып кетті» [5, 16-б.]. Әлдекім әлденені менсінбей, жаратпай, өзіне шақ көрмегенде айтылатын сөз тіркесі. Қанағат тұтпау, менсінбеу, жеткіліксіз көру мәндерінде келетін «*жұмырына жұқ болмады*», «*алғаны алақанының шетінде қалды*», «*жұтқанын жұмыршағы сезбеді*», «*бит сыққан құрлы көрген*

жок» деген секілді тіркестермен бірге мағыналық үйлесімділік табады. Тіркес біреудің шамасы жетпейтін іске орынсыз ұмтылуын, өз жағдайын есепке алмай қиынға қарай талпына беруін де астарлайды. Өйткені, шамасы келіп тұрған іске білек сыбанған біреуге байланысты қолданылғанда «*тақиясына тар келу*» тіркесі «*бұл деңгейден өсті*», «*келесі деңгейге өтті*», «*алға қарай ұмтылып жатыр*» мәндерін білдіреді. «Бір нәрсені азырқап, қомсынған адамға осы да жетер деген ұғымда айтылады» [3, 450-б.]. «Осы да жетер, бұ да болса пайда» мәнінде.

- «Шөмішбай қарт орнынан тұрып, *аспан айналып жерге түссе де* тастамайтын тер сіңген күпәйкесін киді» [5, 18-б.].

Қандай жағдай болса да, нендей оқиға орын алса да тұрақты, тиянақты, дәйім жасалатын әдетті немесе істі білдіруге қолданылатын тіркес. Аспанның айналып жерге түсуі әлдебір алапат оқиғаның, табиғи қалыпты түгелімен түрлендіріп жіберуге қауқарлы түбегейлі құбылыстық өзгерістердің орын алғанын білдіруге, діни мәнмен айтылғанда дүниенің таусылып, заманақырдың орнағанын сипаттауға байланысты келеді. Сонымен бірге, аптап ыстықты, жазғы шілденің күн райын сипаттауға да қолданылады. «Өте ыстық, аңызак аптап, шілденің қатты қапырық күні» [15, 480-б.].

- «Денесін балбыратқан рақат бір тыныштық лезде ғайып болып, *қас пен көздің арасында* басына нөқта, мойнына қамыт түсіп...» [5, 18-б.].

Әлдебір әрекеттің жылдам жасалуы не болмаса құбылыстың соншалық қысқа уақыт аралығында болып өтетіні сондай, адам оны байқап та, сезініп те үлгере алмай қалуын бейнелейді. Өзі мәндес «жұтынып үлгергенше», «ә дегенше», «ә деп аузын ашқанша», «мойын бұрып үлгергенше», «демін жұтып үлгергенше» деген секілді тіркесімдермен үйлесім табады. Жылдам, тез, лезде деген мағыналарды білдіреді. «Лезде, тез, жылдам, көзді ашып-жұмғанша» [3, 800-б.]. «Өте қысқа мерзімде, лезде, тез, жылдам» [7, 744-б.].

Д. Исабековтың «Кемпірлер» әңгімесінен фразеологизмдер:

- «Үй болып, *түтін түтетіп* отырғанымызға шүкір» [5, 35-б.].

«Түтін» сөзінің коннотациялы реңі «үй», «отбасы», «шаңырақ» деген мағыналарды білдіреді. Тиісінше, «түтін түтетіп отыру» отбасын сақтап отыру, шаңырақты шайқалтпау, үйдің орнын жоғалтпау дегенге саяды. Бұл тіркес жаңадан отау тігіп, отбасылық жеке өмірлерін бастаған жас шаңыраққа да байланысты айтылады, не болмаса үй иесі өмірден өтіп, оның орнында қалған перзенттері мен ұрпақтары сол үйдің иелігін өз қолдарына алып, ары қарай тіршілік ағысын жалғастыра білгендерін жеткізуге байланысты айтылады. Осы мәндес «түтіні түзу шығу», «түтін басы», «түтін сайын», «түтіні бір болу» [3, 526-б.] секілді тіркестер белгілі. «Түтін» - «өз алдына бөлек үй-жай, отбасы».

- «Үйленгеніне он төрт жыл болса да келіншегі *құрсақ көтермеген*» [5, 37-б.].

Құрсақ көтермеген келіншекті бейнелеуге қатысты «*тар құрсақ*» тіркесі белгілі [7, 752-б.]. Тұрмыс құрғаннан кейін келіннің *құрсақ көтеруіне* байланысты *жүкті болды, екіқабат болды, шыр бітті, бала көтерді, аяғы ауыр* секілді тұрақты тіркестер қолданылады. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» айтылғандай, құрсақ – бала орналасатын орын, іш қуысы, жатыр. Ауыспалы мағынада «бала», «перзент» мәнінде келеді. Сонымен қатар «қарын», «асқазан» деген мағыналары «ашқұрсақ болу», «құрсағы тойғанша тамақ жеу», «құрсақ жібіту» тіркестерінен байқалады. «Балалы болу», «босану» мағынасын аша түсетін «құрсақтой», «құрсақшашу» тіркестері мен соған орай өткізілетін дәстүрлер белгілі. «Құрсақтас» сөзі «бауырлас, қарындас, жатырлас» мәндерін береді.

Ал, «Кемпірлер» шығармасында мынандай фразеологиялық тіркестер қолданыс тапқан:

- «Бір атадан қалған *жалғыз тұяқ* еді» [5, 37-б.].

«Тұяқтың» денотативті мағынасы «Малдың аяғының басындағы жер басатын мүйіз табаны» [16, 368-б.] дегенді білдерсе, тұрақты тіркес құрамында «*ұрпақ*», «*перзент*» деген мәнді иемденіп, коннотативті мәнде жұмсалып тұр. Соңында ұрпағы қалған адамдар жайлы

«тұяғы қалды» деу, ал ұрпақсыз өткен адамдарды «тұяқсыз өтті» деп сипаттау халық дәстүрінде қалыптасқан сөз үлгісі болып саналады. «Тұяқ» сөзінің қатысуымен «тұяқ серіппеді» (қимылдамады; әрекет етуге шамасыз болды; лезде, бірден (өліп кету); «тұяғын тасқа соқты» (қиын жағдайға ұшырау, азапқа тап болу) тіркестері жасалған.

- «...жиналған жұрт нәрестеге *ит көйлек* кигізіп те қойыпты» [17, 37-б.].

«*Ит көйлек*» – «жаңа туылған балаға кигізілетін, тігісі сыртына қараған көйлек (жейде)» [16, 325-б.]. Бұл атау қазақ халқының өзіне ғана дәстүрлі түсінікте қолданылатын ұлттық ерекшеліктердің бірі болып табылады. Осыдан келіп «ит көйлекті бұрын тоздыру», (*жасы үлкен, көпті көрген*), «ит көйлегі тозғанша» (*өскенше, жетілгенше*) деген тұрақты тіркестер қалыптасқан [7, 800-б.].

Қарастыра келгенде, коннотатты мағынаның құрамдас бөліктері қатарына бейнелілік, бағалаушылық, экспрессивтілік пен эмоционалдық категориялар кіретінін, коннотация сөздің лексикалық негізгі мәніне мағыналық реңк үстеп тұратыны айқын болады. Осындай қасиеттері арқылы фразеологизмдерде кодталған ұлттық ерекшеліктер мен айшықтарды сақтау және жеткізу қызметін атқарып, тіл білімінің құралдары мен категорияларының қатарынан орын алады. Әлемнің бейнесін тіл арқылы ұғымдау, танымдық тәсілге жүгіну арқылы тұрақты тіркестердің ішкі мағыналық қабаттарын зерттеу нәтижесінде дүниенің тілдік образын қалыптастыру барысы жүзеге асырылады [15, 480-б.].

Қорытынды

Тілдегі бірлік есебінде тұрақты тіркестер халықтың танымынан бастау алып, ұлт мәдениетінің ұйытқысы болу қызметін атқарады, фразеологизмдерде ежелгі мифтік сілемдермен бірге ұлттың дүниеге философиялық көзқарасының, діни танымының, фольклорлық үлгілерінің нұсқалары сақталып тұрады. Осындай ақпараттық және мәдени кодталуы ерекшелігіне байланысты әдеби туындылардағы тұрақты тіркестерді, олардағы тұжырымдамалық кеңістікті зерттеу тіл білімі саласындағы өнімді және өзекті мәселе күйінде қалып отыр. Қазақ ұлтының дәстүрлері мен үрдістерін, әлемді танудағы және қабылдаудағы өзіндік менталдық даралықтарын, халықтың ойлау қалпы мен мәдени жүйесін фразеологизмдердегі терең және жан-жақты мағыналардан таратып тану және бұл үдерісті антропоорталықтанған парадигмалық қағидалары аясында жүзеге асыру да маңызды.

Ұлт танымындағы, тіршілік ету барысында орнығатын мәдениетіндегі символданатын мағыналарды қамтуда тұрақты тіркестердің қабілеті ерекше. Халықтың дүниені, табиғат құбылыстарын, жануарлар мен адамдардың бойындағы сипаттар мен қасиеттерді тану барысында тұрақты тіркестер мәдениленген мағыналарды сіңіреді. Мұндайда дүние өзіндегі заттық және физикалық мәндерінен ажыратылып, ұлт танымында рухани-элеуметтік мағыналарға ауысып, осы қасиеттері бойынша мәдени-символдық қызметті атқарады.

Фразеологизмдер бір тіл төңірегінде топтасқан ұлттың сана-сезімі ұлттық бірізділікпен құрылымдалуға ықпалын жасайды. Тұрақты тіркестер ұлттың мәдени элементанымына дендеп еніп, оның болмысын жекелеген тіркесті тіл бірліктері арқылы келесі заман мен ұрпаққа жеткізу қызметін атқарады, мәдени ұғымдардың көріністері ретінде қабілеттілік танытады және тіл арқылы жеке тұлғалардың да, қоғамдық ұжымның да элементанымының қалыптасу барысына белсенді қатысады. Бұл қырынан келгенде, коннотациялық мағыналар тұрақты тіркестердегі басты компонент болып саналып, бейнелік-ассоциативтік негіздің түсініктерге айналуы арқасында белгілі бір ұлттың, халықтың мәдени стереотиптенген нышаны ретінде көрініс береді. Коннотация мағыналы тұрақты тіркестер туындауында халықтың танымындағы қалыптасқан образды орамдар, әлем жайлы тұрақталған ассоциациялы түсініктер негізгі орынды иемденеді.

Ұлттық болмыстың, халықтың мәдени танымының негізінде тілдің орны айрықша. Ұлттық мәдениеттің кілтін кез-келген халық өкілі шеше алмайды. Ол үшін сол тілде сөйлеп,

сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі «мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты» болады.

Қаламгер шығармасын тудырғанда қолданыстағы тілдің қалыптасқан дәстүрін сақтайды, сонымен бірге өзіндік авторлық шығармашылығымен мазмұндық-идеялық құрылыммен қатар мағыналық та ерекшеліктерге бой алдырады, тұрақты тіркестердегі коннотациялық мәндердің түрленуіне, толығыуына, құбылуына жол ашады. Тұрақты тіркестерді белгілі қалпының аясынан ауытқыта қолдану да шеберлікті қажет етеді және мұндай құбылудың әркез кері, сәтсіз бола бермейтіні де айқын. Тіпті, кейде қалыптан тыс қолданыс табу арқылы мағынасы байып, толыққан, түрленген фразеологизмдер оқырмандарға зор ықпал жасап жатады. Н. Уәли айтып өткеніндей, «белгілі мақсатты көздеп нормадан ауытқу прагматикалық ауытқу» болып саналады. Біз қарастырып шыққан Д. Исабеков шығармашылығында осындай бейнелі, ұлттық нышандары айшықталып көрініс тапқан фразеологизмдер қатары молынан табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – А.: Рауан, 1991. – 216 б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – А.: Қазақ университеті, 2013. – 152 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1977. – 712 б.
4. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – А.: Елтаным, 2010. – 56 б.
5. Исабеков Д. Таңдамалы шығармалары. – А.: Айғаным, 2014. – 216 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-т. / жалпы ред. басқарған І. Кеңесбаев. – А.: «Қазақ ССР ғылым академиясы», 1959. – 110 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – А.: Дәуір, 2011. – 752 б.
8. Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – А.: Қазақ университеті, 2009. – 250 б.
9. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – А.: Алматыкітап, 2014. – 310 б.
10. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. XI международный съезд славистов. – М.: Наука, 1993. – С. 54–66.
11. Shokym G., Burankulova E., Yessenova K., Sarbassova A., BauyrzhanKyzy B., Yerzhanova G. Representation of the «kyz» Gender Concept in the Turkic Linguistics // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – Volume 10, Issue 1. – P. 125–134. <https://doi.org/10.22034/ij scl.2022.543085.2467>
12. Қасым Б.Қ. Сөзжасам, семантика, уәждеме: оқу құралы. – А.: КИЦООКИЦОО, 2003. – 167 б.
13. Pansat Zh., Khalikova N. Semantic Features of Color in Emotional, Expressive Words: The Concept of «Blue» in the Kazakh Language // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Volume 11, 2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society). – P. 85–93. <https://doi.org/10.22034/ij scl.2023.556420.2676>
14. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – А.: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966. – 240 б.
15. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – А.: Арыс, 2007. – 480 б.
16. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – А.: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
17. Исабеков Д. Екі жиырма. – А.: Жазушы, 1983. – 433 б.

REFERENCES

1. Orazov M. Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. – А.: Rauan, 1991. – 216 b. [in Kazakh]
2. Avakova R.A. Frazeosemantika [Phraseosemantics]. – А.: Qazaq universiteti, 2013. – 152 b. [in Kazakh]
3. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – А.: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]

4. Smagulova G.N. Magynalas frazeologizmder sozdigi [Dictionary of semantic phraseologisms]. – A.: Eltanym, 2010. – 56 b. [in Kazakh]
5. Isabekov D. Tandamaly shygarmalary [Selected works]. – A.: Aiganym, 2014. – 216 b. [in Kazakh]
6. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. 1-t. / jalpy red. basqargan I. Kenesbaev. – A.: «Qazaq SSSR gylym akademiasy», 1959. – 110 b. [in Kazakh]
7. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 1-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 1]. / Qurast. T. Januzaq, S. Omarbekov, A. Junisbek jane t.b. – A.: Daur, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
8. Avakova R.A. Frazeologia teoriasy [Phraseology theory]. – A.: Qazaq universiteti, 2009. – 250 b. [in Kazakh]
9. Kenjehmetuly S. Qazaq halqynyn salt-dasturleri [Traditions and customs of the Kazakh people]. – A.: Almatykitap, 2014. – 310 b. [in Kazakh]
10. Teliya V.N. Kulturno-nacionalnye konnotacii frazeologizmov [Cultural and national connotations of phraseological units] // Slavianskoe iazykoznanie. XI mejdunarodnyi siezd slavistov. – M.: Nauka, 1993. – S. 54–66. [in Russian]
11. Shokym G., Burankulova E., Yessenova K., Sarbassova A., BauyrzhanKyzy B., Yerzhanova G. Representation of the «kyz» Gender Concept in the Turkic Linguistics // International Journal of Society, Culture & Language. – 2022. – Volume 10, Issue 1. – P. 125–134. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543085.2467>
12. Qasym B.Q. Sozjasam, semantika, uajdeme [Word formation, semantics, motivation]: oqu quraly. – A.: KICOOKICOO, 2003. – 167 b. [in Kazakh]
13. Pansat Zh., Khalikova N. Semantic Features of Color in Emotional, Expressive Words: The Concept of «Blue» in the Kazakh Language // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Volume 11, 2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society). – P. 85–93. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2023.556420.2676>
14. Ysraqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. Qazaq tiliniñ qysqasha etimologialyq sozdigi [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language]. – A.: Qazaq SSR-nyn «Gylym» baspasy, 1966. – 240 b. [in Kazakh]
15. Qonyrov T. Turaqty teneuler sozdigi [Dictionary of regular parables]. – A.: Arys, 2007. – 480 b. [in Kazakh]
16. Qazaq dasturli madenietinin enciklopedialyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture]. – A.: Sozdik-Slovar, 1997. – 368 b. [in Kazakh]
17. Isabekov D. Eki jyrma [Two twenty]. – A.: Jazushy, 1983. – 433 b. [in Kazakh]

Г.М. АХМЕТОВА

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

АРСЛАН КОЙЧИЕВТИҢ «БАҚСЫ МЕН ШЫҢҒЫС ХАН» РОМАНЫНДАҒЫ ПОСТКОЛОНИАЛДЫ САНА ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИЗМДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада қырғыз жазушысы Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романындағы отаршылдық және постотаршылдық көріністерді интерпретациялайтын фольклорлық мотивтердің поэтикалық қызметі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – романда автор қолданған фольклоризмдердің постотаршылдық белгілерді интерпретациялаудағы әдеби-эстетикалық функциясын айқындау.

Ресей империясының шоқындыру саясаты және сталиндік саяси репрессия салдары әлемге билік жүргізген Шыңғыс ханды өздерінің шығу тегімен жақын байланыстыратын халықтар арасында өзара қайшылықтарды күшейтіп, жік-жікке бөлінуіне түрткі болғаны белгілі. Отаршылдық зардабын тартқан ұрпақтар арасында өз ата-бабаларының тарихи қызметіне күмәнмен қарау немесе жоққа шығару, діні, тілі сынды ұлттық құндылықтарын бағаламауы өзінің тарихи және ұлттық бірегейлігінен саналы және бейсаналы түрде алыстауы отаршылдық саясаттың күшеюіне жол ашқан болатын. Бұл үдеріс қазіргі посткеңестік қоғамдардан да байқалады.

Сонымен қатар, аталған роман дискурсынан Кеңес Одағы кезеңінде адамдар ататегіне жалғанған қосымшаларды орыс тіліне негіздеп қолдануы мен дінді – халықтың санасын ұлайтын апиын ретінде насихаттауы сынды саясат көріністері қарастырылады. Аталған романда автор қырғыз бен қазақ халқының мәдениетіндегі қайтыс болған ата-бабаға арнап күмбезді мола тұрғызу рәсімінің ұлттық-этнографиялық ерекшелігін көрсетуге басымдық береді. Роман контексін зерттеу барысында герменевтикалық, психологиялық, салыстырмалы-типологиялық, антропологиялық әдістер арқылы түркі халықтарының жыр-аңыздарында кездесетін рудың ілкі атасы саналған зооантропоморфты (марал, бұғы, аққу, бөрі, қыран) аң-құстардың желеп-жебеуші қызметін одан кейінгі кезеңде Көк тәңірі, әруақ культі, бақсылық өнер сынды мистикалық тылсым күш иелерінің ығыстырғаны анықталды. Мақала авторы туындыда отаршылдық және постотаршылдық белгілердің фольклоризмдер арқылы бейнелену тәсілдеріне жан-жақты назар аударады.

Кілт сөздер: қырғыз әдебиеті, Шыңғыс хан, роман, фольклоризм, постотаршылдық, дін, аңыз, миф.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ахметова Г.М. Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романындағы постколониалды сана және фольклоризмдер қолданысы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 115–129. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.48>

*Cite us correctly:

Ahmetova G.M. Arslan Koichievtin «Baqsy men Shyngys han» romanyndagy postkolonialdy sana jane folklorizmdер qoldanysy [Post-Colonial Consciousness and the use of folklorisms in the Novel “Baksy and Genghis Khan” by Arslan Koychiev] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 115–129. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.48>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.01.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

G.M. Akhmetova

*Junior Researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

**Post-Colonial Consciousness and the use of folklorisms
in the Novel “Baksy and Genghis Khan” by Arslan Koychiev**

Abstract. The article examines the poetic function of folklore motifs that interpret colonial and postcolonial manifestations in the novel “Baksy and Genghis Khan” by Kyrgyz writer Arslan Koychiev. The study aims to determine the literary and aesthetic function of folklorisms used by the author in interpreting postcolonial symptoms in the novel.

It is known that the consequences of the policy of Christianization of the Russian Empire and Stalin’s political repressions served as an impetus for strengthening mutual confrontation between peoples who associate their origin with Genghis Khan, who conquered vast territories. Conscious distrust or denial of the historical mission of their ancestors, underestimation of such national values as religion, language and unconscious distance from their own historical and national identity among the representatives of generations affected by colonialism contributed to the unleashing of colonial policies. A similar trend is observed in modern post-Soviet societies.

Along with this, the discourse of the said novel examines such political glimpses as the use of affixes unusual for the Kazakh language in surnames and the propaganda of comparing religion with opium in Soviet era. In the mentioned novel, the author gives the advantage of demonstrating the national and ethnographic specifics of the tradition of building burial structures with a dome for their deceased ancestors in the culture of the Kyrgyz and Kazakh peoples. By analyzing the context of the novel with hermeneutic, psychological, comparative typological, and anthropological methods, the tendency to displace the patronage function of zooanthropomorphic animals and birds (maral, deer, swan, wolf, eagle), considered the ancestors of the clan, which are found in the epics and legends of the Turkic peoples, in later periods by such owners of mystical sacred powers as Tengri, the cult of the spirit of ancestors, and the art of Baksy. The author of the article in his work comprehensively dwells on the methods of depicting colonial and postcolonial symbols in the work through folklorisms.

Keywords: Kyrgyz literature, Genghis Khan, novel, folklorism, postcolonialism, religion, legend, myth.

Г.М. Ахметова

*младший научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

**Постколониальное сознание и употребление фольклоризмов
в романе Арслана Койчиева «Баксы и Чингисхан»**

Аннотация. В статье рассматривается поэтическая функция фольклорных мотивов, интерпретирующих колониальные и постколониальные проявления в романе кыргызского писателя Арслана Койчиева «Баксы и Чингисхан». Цель исследования – определить литературно-эстетическую функцию фольклоризмов, использованных автором в романе при интерпретации постколониальных признаков.

Известно, что последствия политики христианизации Российской империи и сталинских политических репрессий служили толчком для усиления взаимной конфронтации между народами, связывающих свое происхождение с Чингисханом, завоевавшим огромные территории. Сознательное подозрительное отношение или отрицание исторической миссии своих предков, недооценка таких национальных ценностей, как религия, язык и бессознательное отдаление от собственной исторической и национальной уникальности

среди представителей поколений, пострадавших от колониализма, поспособствовали развязыванию колониальной политики. Подобная тенденция проявляется и в современных постсоветских социумах. Наряду с этим, в дискурсе названного романа рассматриваются такие политические проблески, как применение несвойственных казахскому языку аффиксов в фамилиях и пропаганда сравнения религии с опиумом в Советскую эпоху. В упомянутом романе автор дает преимущество демонстрации национально-этнографической специфики традиции построения могильных сооружений с куполом для своих умерших предков в культуре кыргызского и казахского народов. При изучении контекста романа герменевтическим, психологическим, сравнительно-типологическим и антропологическим методами была определена тенденция вытеснения функции покровительства зооантропоморфных зверей и птиц (марал, олень, лебедь, волк, орел), считавшихся первопредками рода, которые встречаются в былинах и легендах тюркских народов, в более поздние периоды такими обладателями мистических сакральных сил, как Тенгри, культ духа предков, искусство баксы. Автор статьи в своем труде всесторонне акцентирует внимание на приемы изображения колониальных и постколониальных символов в произведении через фольклоризмы.

Ключевые слова: кыргызская литература, Чингисхан, роман, фольклоризм, постколониализм, религия, легенда, миф.

Кіріспе

Ресей империясы қол астындағы халықтарды отарлау үшін бірқатар саясатты жүзеге асырғаны белгілі. Орыс шаруаларын қазақ даласына қоныстандырудан бастап, діни шоқындыру, аралас мектептер ашу, ең басты кезекте қазақ халқын көшпенділіктен отырықшылық салтқа бейімдеуге тырысқанын айтуымыз қажет. Кеңес өкіметінің жергілікті басқарушы өкілдері орыс емес халықтардың табиғи мінез-құлқы, әдет-ғұрпы, тұрмысы, дүниетанымы қандай екендігінен бейхабар күйде іске асырғандықтан, саясат салдары халықты әртүрлі деңгейдегі зорлық-зомбылыққа ұшыратты. Отызыншы жылдардың апатты жағдайлары тарих саласымен қатар, кыргыз әдебиетінде де көрініс тапты. Кыргыз жазушысы Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романында баяндалған отарлау үдерісінің қалай жүзеге асырылғанын төмендегіше көрсетуге болады және бұл тарихи деректермен де сәйкес келеді.

1. Отарлаушылар көшпенділер арасында жүріп, өздеріне көмектесетін жергілікті халық арасынан шыққан делдалдар тауып, оларға жауапты қызметтер ұсынған (партия өкілі, хатшы, кеңесші);

2. Көшпенділерді отырықшылыққа көшіру;

3. Бай-кулақтардың малын тәркілеу, қудалау;

4. Халық оқымыстылары мен көшбасшы тұлғаларын қуғын-сүргінге ұшыратып, жер аударту. Патша үкіметі түркі тілді халықтардың тарихын, тілін, әдет-ғұрпын, халықтық салт-санасын құлдыратып, рухани құлдық тұтқынында ұстауға болады деген сенімге тоқтаған болатын. Солтүстік Африка, Үндістан, Индонезиядағы отаршыл-ұлтшыл қозғалыстардың тарихын қарастырған Б. Тернер отарлау саясатына қатысты келесідей пікір білдіреді: «Отарлаушы ел отарланушы жекелеген ұлттардың ең әуелі үш негізгі жүйесін:

1) Шариғат заңын, дінін;

2) Білім беру реформасын;

3) Салт-дәстүрін өзгертуді көздейді» [1, 87-б.]. Б. Тернер келтірген саяси отарлау мен Кеңестік отаршылдық саясат арасында ұқсас тұстар болғанын байқаймыз. Зерттеу нысанына алынған роман контекстіне талдау жасағанда отаршылдықтың осындай белгілерін кеңірек көрсетуге тырысамыз. Мақаланың мақсаты – А. Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романындағы постотаршылдық сананың көрінісін айқындайтын фольклорлық мотивтердің

трансформативті формалық ерекшеліктері мен поэтикалық құрылымының көркемдік қызметін айқындауға бағытталған.

А. Койчиев тарихи романында Кеңес үкіметі жүргізген репрессия салдары қаншалықты зорлық-зомбылыққа негізделгенін көрсету үшін «әруақ», «Көк Тәңірі», «бақсы» сынды фольклорлық атрибуттарды пайдаланған. Империя бодандығында болған кезеңде қазақтың ескі сенімдеріне қатысты ғұрыптары, тарихи тұлғалар жөнінде жазылған көне жәдігерлері, салты, ырым-жоралғылары «ескінің сарқыншағы» деген сылтаумен қазақтың әдебиетінен, рухани және өмірлік тәжірибесінен аластатылғаны мәлім. Діни сенімге байланысты сөз үлгілерін, мәтіндерді жинауға, зерттеуге тыйым салынды және бұл – рухани мәдениеттің бір бөлігін көрсететін дискурс. Роман авторы Шыңғыс ханның қазақ пен қырғыз халқының негізі қалануындағы тигізген ықпалына жіті мән беріп, Шыңғыс хан тегінің этимологиясын түркілерге жақындатады. Романда әлем билеушісін рухшыл, әруағы киелі, ұрпағына дұрыс жолды нұсқаушы саясаткер ретінде баяндайды. Автордың мұндай нарративтері зерттеушілер арасында Шыңғыс ханның шығу тегіне байланысты пікірлер белсенді қозғалатынын және бұл кейде қайшылық тудырып жататынына да сілтеме жасайды. Зерттеушілердің кейбірі ханды тұлғаны қаныпезер, қанішер, жауыз билеуші ретінде қарастырса, екінші бір тобы текті, әділетті қолбасшы деп санайды.

Отарланушылардың үштігін құраған қазақ, қырғыз, өзбек халықтары тәуелсіздікке қол жеткізгенімен, отарлаушылар қалдырған зардаптан түбегейлі арылмағаны олардың әдебиеті мен мәдениетінен, тарихынан, тілдік қолданысынан байқалады. Ресей империясы жүргізген саясат, ғалымдардың зерттеуі бойынша, ел тарихындағы қатыгездікпен жүргізілген ең ауыр отарлау түріне жатады. Француз психоаналитигі Ф. Фанонның «Қара нәсіл, ақ бетперде» еңбегінде: «Отаршылдық – объективті жағдайлардың өзара байланысы ғана емес, адам санасының сол жағдайларға тікелей қатынасы» [2, 84-б.] делінген болатын. Яғни, отаршылдық зардабы – халық санасында сақталып қалатын жарақат. Отаршылдық жүйенің Орталық Азия халықтарының тарихы мен фольклорлық, этнографиялық көне жәдігерлерінің генеологиялық дамуына тигізген теріс ықпалы мен адам жадында салған жарақаттардың көркем туындыдағы көрінісін саралауда төмендегі ғылыми-теориялық еңбектер негізге алынды. Атап айтқанда, Ф. Фанонның «Қара нәсіл, ақ бетперде», Б. Тернердің «Ориентализм, постмодернизм және глобализм», А. Лумбаның «Колониализм-постколониализм», Р. Киндлердің «Сталиндік көшпенділер», А. Мұстопованың «Бұғауды бұзған қазақ даласы» сынды ғылыми монографиялары отаршылдық пен постотаршылдықтың элементтерін саралауда алғышарт ретінде алынды. Ал В. Басиловтың «Исламдағы әулиелер культі», С. Нестеровтың «Орта ғасырдағы Орталық Азияның түркі тілдес тайпаларының жылқы культі», Л. Потаповтың «Алтай шамандығы», Ш. Уәлиханов «Алтышаһарға сапар», С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы», «Ойөріс», Ш. Ыбыраевтың «Эпос әлемі», К. Матыжановтың «Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры», Ж. Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика», Р. Әлмұханованың «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар» еңбектері қазіргі қырғыз әдеби үдерісіндегі жаңа тенденцияны тереңірек қарастыру үшін құнды теориялық дереккөз бола алады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қырғыз қаламгері Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романында көрініс тапқан фольклоризмдердің поэтикалық қызметі алынды. Аталған романдағы фольклорлық мотивтер ретінде әруақпен келісімге келу, түс көру, әруақты кие тұту, бақсы сарыны, жоқтау жанры, Көк Тәңірі, Шыңғыс хан туралы тарихи, аңыздық, шежірелік деректемелердің әдеби-көркемдік амал ретіндегі функциясын айқындау үшін әдеби герменевтикалық, психологиялық, салыстырмалы-типологиялық әдістер қолданылды. Зерттеу барысында әдеби герменевтикалық әдіс автордың ойлау

жүйесіндегі архетип пен образдар, мистикалық сюжеттердің табиғатын ашуда немесе мәтіндегі түпкі мәнде ұлттық кодтар арқылы түсіндіруде қолданылса, ал салыстырмалы-типологиялық әдіс – фольклоризмдердің әдеби мәтінде автор қолданысындағы өзгеру стадиясы мен фольклор поэтикасы нұсқасындағы ортақ функциялық ерекшеліктерін саралауда септігін тигізді. Оқырман – автор – шығарма арасындағы байланыс деңгейін айқындауда, мистикалық кейіпкерлердің интуитивтік характерінің ерекшеліктерін суреттеуде психологиялық әдіс қолданылды. Сондай-ақ, А. Койчиевтің романындағы Кеңестік жүйенің Орталық Азия халықтарының рухани болмысына моральдық тұрғыда зиян тигізіп, мақсатты түрде ұйымдастырылған ашаршылық, репрессиялау саясатын жүзеге асыруда қазақ пен қырғыздың белді азаматтарын өз мақсатына асыра пайдалануы сынды әрекеттерін постотаршылдықтың негізгі атрибуттары ретінде көрсетуде антропологиялық әдіс іске асырылды.

Талдау мен нәтижелер

Арслан Койчиевтің «Бақсы менен Шыңғыс хан» романы тарихи шындық ізімен жазылған «Шыңғыс хан» туралы жазбалардың авторы Бақтыгерей Ізбасаровтың қуғында жүрген кезеңін қамтыған. Туындыда түркі даласын дүр сілкіндірген Шыңғыс хан ұрпақтарының таққа таласы және Шыңғыс хан әруағы ретінде бедерленген мистикалық бейненің қиналысы бедерленеді. Сонымен қоса, роман Мәскеуден келген Орталық комитет басшысы ретінде бейнеленген Николай Аблеуховтың қызыл папкасындағы көк дәптердің тарихынан бастау алады. Ташкентке келе салысымен жиналыс ұйымдастырған орыс хатшылары мен коммунистері кезекті жиында сөз сөйлейді. Сөз кезегі комитет басшысы Аблеуховқа берілгенде ол: «Мына бұл қолжазба (көк дәптерді меңзеп) – феодалдық дәуірдің қанішері Шыңғыс ханды мадақтаудың нақ үлгісі! Нақ үлгісі! Шыңғыс ханды жоқтау үгіті – коммунистік пропагандадағы ұлттық кемшіліктерден хабар береді. Мәселе мынада: Мұны кім жазған? Бүгінгі ең зиянды қолжазбаның көшірмесін кімдер таратып жүр?» [3, 27-б.] – соны анықтау қажет деген сыңай танытады.

Роман материалы ретінде көк дәптердегі жазбалар көркемдік тұрғыда іске асырылып, мынадай функция атқарады:

1. Компартияның саяси жүйесіне қарсы бағытталған құжаттар жиынтығы;
2. Орыс комиссариаттары үшін бүлік шығаруға таптырмас құрал (Орта Азия халықтарының ішіндегі қырғыз-қазақтың тарихын түбірімен жою үшін көк дәптердің ішіндегі қолжазбалар түрткі болады);
3. Шыңғыс ханның қазіргі ұрпағы өз тегінен ажырап, әруағын аяқ асты ететін, мансап үшін дінін, тілін, өз жақынын өлімге де қиятын буын пайда болғанын білдіретін жазбалар жиынтығын құрайды. Жалпы, роман ішіндегі роман авторы Бақтыгерей Ізбасаровтың басты мақсаты – Шыңғыс ханды қанішер емес, текті тұлға, мықты саясаткер, адал басқарушы екенін ұрпаққа түсіндіру. Ал өкіметтегі жандайшаптар бұл дәптердегі жазбаларды тек қорда ғана сақтаулы, оны көшіріп алған деп топшылап, жазушыны қудалауға көшеді. Отаршылдық саясаттың түпкі мақсаты да тарихи шындықты бұрмалап, саяси идеология сынынан өтетін жазбаға айналдыру, ал мына бастапқы нұсқаның көшірме нұсқалары болса, көк дәптердің иесінде болуы тиіс, соны табу алдыңғы қатардағы міндетіміз болмақ деп есептейді. Бақтыгерей Ізбасаровтың Шыңғыс хан туралы жазбасы дәл осы қордағы «Шыңғыснама» мазмұнымен дәлме-дәл келеді. Сондықтан оны бүлікші ретінде тұтқынға алуды көздейді. Бақтыгерей оның қанша нұсқасы болғанынан да бейхабар. Ол тек шерлі тарихты қағаз бетіне түсіреді. Ал дәптер бетіндегі нағыз шындықты бұрмалап, өзгеріске енгізуді Комитет басшысы Аблеухов қор директоры Абдуллаевқа тапсырады.

«Әлгі қолжазбаның атын қалай өзгеруге болады? Тұс-тұстан жамырады:

– «Қан ішер Шыңғыс хан!»

– «Қарғыс атқыр Шыңғыс хан!»

– «Жыртқыш туралы баян» [3, 39-б.] деген атауларды ұсынады. Санасы уланған халықтың орыстанған басшыларға бағынғаннан басқа шарасы қалмайды.

Көркем туындыда қырғыз халқының ғана емес, сондай-ақ, өзбек, қазақтың да төл тарихы мен ауыз әдебиет үлгілерін, мистикалық мотивтерінің негізгі элементтерін кездестіруге болады. Бұл мотивтер жалпы түркі халықтарына ортақ. Себебі, бұл ұқсастық пен ортақтық Орталық Азия халықтарының көпшілігінің түбі бір түркі тегінен Шыңғыс хан ұрпағынан тарағандығын меңзесе керек. Сол негізгі фольклорлық мотивтер бақсы сарыны және әруақ шақыру, ата-бабаларының рухына тағзым ету, сыйыну, оларды рух беруші дәруіш ретінде дәріптейді. Тәңіршілдік дінінің бір сипаты – бақсы(лық). А. Койчиевтің туындысында да бақсы, бақсылық ойын ұғымдары көрініс тапқан. Мұндағы бақсы образы да фольклордағы бақсы образына жақын келеді. Фольклорда бақсы өзіне белгілі жындарды шақырса, романдағы бақсы ойынында ата-баба әруағын шақырып, жанына медет тұтады. «Жыртиған көзінің қысығынан бұршақ-бұршақ жас шұбырып, жүзін жуып кетті. Барынша көмекейін созып, көкірегін жын тигендей ұрғылап, дыбыс беріп, жандалбасалап әруақты шақырды» [3, 45-б.] деп сипатталады. Себебі бақсының негізгі функциясы – болашақты болжау, ел арасында беделді билердің, хан, сұлтан, батырлардың алдағы өмірінде нендей жақсылық, жамандық күтіп тұрғанын алдын ала сезіп, оларға естірту. Бақсы сипаттары туралы фольклортанушы Ш. Ыбыраев: «Бақсы ұғымының басты белгілері бақсы ойынында шоғырланған. Іс жүзінде шаманизмге қатысты рәсімдер, ритуалдар, сөз бен іс-әрекет, музыкалық аспаптармен сүйемелдеу – осы бақсы ойыны арқылы әрі кешенді, әрі синкреттік сипатқа ие» [4, 191-б.] деп көрсетеді. Роман желісінде Шыңғыс хан әруағы өз ұрпағына төніп тұрған жамандықтарды алдын ала ескертеді. Оның әруағы ұрпағына түрлі жағдаятта жолығып, дәруіштік қызмет атқарып, дұрыс бағытқа нұсқайтын бағыттаушы қызметін атқарады. Шығармадағы саяси өктем идеологияның шырмауына іліккен өзбек, қазақ, қырғыз халықтарының дінге деген теріс көзқарасы, әруақты аяқасты етіп, ібіліске балауы, діни жоралғыларды сандырақ апиын деп есептеуі кеңесшіл-атеистік түсінік қазіргі кезде де кездесетінін аңғартады. Осы ұғымдардың қосындысы табыну мотивіне ұласады. Адамзат танымында көк пен жердің иесі жаратушыға, Көк Тәңірге, әулие-әмбиелер мен батыр бабалар әруағына, т.б. киелі тылсым күшке сыйыну мен сенудің бірнеше жолдары бар. Адамдар табыну мотиві арқылы діни ұғымның ақиқатын танып, оның күдіретті күшіне деген сенімін тереңдете түседі. Оған өзі де, өзгені де сендіреді, тоқтау салуға үндейді. Түркі әлемінің төріндегі тақта отырған хандар болсын, жауға шауып, елін-жерін қорғаған батырлар болсын, Көк Тәңірінің, ата-әруақтың күшіне сеніп, жауға қарсы аттанған. Соның бір кепілі ретінде 1731 жылы қазақ басына төнген тарихи оқиға «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» шайқасында ержүрек батыр Қаракерей Қабанбайдың «Абылайлап» ұран тастап, «Әруақ, әруақ» деп арқасы қозып, қалмақ ханын жекпе-жек аяқтаста жеңіп шығуын атауға болады. Дәл осыған ұқсас мотив, яғни пірден, әруақтан жәрдем сұрау «Барақ батыр» жырында да орын алады.

Бір Аллаға жылармын,

Пірден медет сұрармын.

Сыбан болсаң, бола бер,

Мен де саған құмармын.

Көп сөйлеме, қалмағым,

Басыңды жерге тығармын.

Абырой берсе Құдайым,

Ит қалмақ, сенің басыңды

Қанжығама тағармын [5, 46-б.]. Батырлардың әруақ шақыру тәсілі роман ішіндегі Елбасар хан мен Өзбек ханның шайқасында да кездеседі. Бірақ бұл жерде әруақ шақыру

дәстүрі басқаша кейіпте баяндалады. Әруақты бақсы шақырады. Бақсы Шыңғыс хан әруағының тапталғанына, әруақтың құдіретін сезінбеген ұрпақтың арсыздығына налиды. Романдағы бақсы рух, жігер беруші ата-баба әруағынан хандарға мінәжат қылуын, әруақтардан оларды қолдауын тілейді. Яғни, әруақтар әлемін елемейтін ұрпақтың есіне әруақты еске салушы басты тұлға-елес ретінде суреттелген.

Ата-баба әруағына арқа сүйеу, медет тілеу дәстүрінің белсенді дамуы ислам діні қалыптасқанға дейінгі кезеңді қамтиды. Әруақты қастерлеу, құрметтеу қазіргі түркі халықтарының дәстүрінде де кездесетіні белгілі. Қазіргі кезеңдегі тәуіп, емші, көріпкелдердің кекірік атып, көзіне Қызыр ие көрініп, медет тілейтін тәжірибесі бар екені мәлім. Бүгінгі бақсылардың қызметі дінге қарама-қайшы, яғни жындармен қатынасқа түсу әрекеті ислам дініне жат әрекет ретінде баланып жатады. Расында да қазіргі адамзат түсінігі бойынша, тылсым күш иелеріне сенім – дін жолына қарама-қайшы құбылыс. Имамдардың құран аяттары арқылы дем салып емдеу әдісі кең таралған және ол маңызды қолданысқа ие болып есептеледі. Бұл дегеніміз – Құран сүрелерінің қасиетімен де әруақты разы етуге болатынын меңзейді. Себебі, бүгінгінің ұрпағы жалғыз Жаратушы мен оның жаратылысына сенеді. Хақтың салып берген түзу жолын таңдайды. Осы туралы фольклортанушы В.Н. Басилов: «Бақсылық – бүгінгі күнге дейін барлық түркі халықтарының дәстүрінде толық көрініс бермесе де, ұлтшыл халықтардың дәстүрінде өмір сүріп жатқаны хақ» [6, 93-б.] деп жазады. Жауға шапқан батырлар әрекетіндегі арқасы қозып, әруақ шақыруы – нағыз ұлтшылдық пен рухшылдықтың көрінісі. Ал романдағы хандардың рух шақырып, атойлағаны дұрыс болғанымен, өз ұрпағына қарсы әруақ шақырып кескілескені әруаққа қиянат еткенімен тең кейіпте көрініс береді.

Жорықта Елбасар хан қаза тауып, оны жоқтаған жалғыз адам Өзбек ханға: «Көк Тәңір төбеңнен ұрсын! Атамыз Шыңғыс хан әруағына тапсырдым!» – деп өзінің Шыңғыс ұрпағынан екенін білдіреді. Сондай-ақ, қазіргі түркі халықтарының қолданысындағы «Тәңірі жар болсын!», «Тәңір жарылқасын!», «Көк соққыр!» сынды қарғыс-алғыс мәндегі сөздерінің шығу-тегі шаман дәуірінен жалғасып, бүгінге дейін өмір сүріп жатқандығын айғақтайды. Осы жердегі Көк тәңір ұғымына қатысты орыс ғалымы Л.П. Потапов: «Көк Тәңірге табыну – көшпелі ақсүйектерге және оның қаған басқарған билеушілеріне тән болды, себебі, қағанның билігі Тәңірі берген сый деп қабылданды. Шыңғыс хан тұқымы да «Аспан» (Көк Тәңірі) құдіретіне сенген» [7, 271-б.] деп жазады. Сонымен қатар, Аспан құдайы (Көк Тәңір) ежелгі түркілердің, олардың билеушілерінің өмірін басқаратын құдірет күш ретінде қарастырылды. Олардың жаумен айқасында қарсыласын жеңуіне Көк Тәңірінің қосқан үлесі басым болды деп саналған. Бұл атақты «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» ескерткіштерінен айқын көрінеді. Одан кейін «Қорқыт ата» кітабында белсенді сипат алса, эпостық шығармаларда «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» тарихи жырларында «жаратқан ие», «күдай», «пір-әулие» атауларына ауысқандығын байқауға болады. Қорқыт ата исламға дейінгі дәуірде өмір сүргендігі үшін тәңіршілдік дінді ұстанды дейтін көзқарастар кездеседі. Тәңір діні түркі халықтарының ішіндегі қазақтарда таза күйінде сақталмай, ислам дінінің жоралғыларына ұласады. «Алла» және «Тәңір» ұғымдары балама мағынада қолданылады.

Ғалым-ағартушы Ш. Уәлиханов «Көк Тәңір» (Аспан) ұғымының шығу тегіне қатысты: «Аспан – шамандықтағы ең құдіретті жаратылыстың жаратушысы. Көк Тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім «көк» – көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) «көк» атауының баламасы. Сондай-ақ, даланың алыс түкпірлерінде, мысалы, қазақ ордасында «Көке-Тәңірі» – деген атау әлі кездеседі. Қырғыздардағы «Көке-Тәңірі» атауы құдіретті күшке тағзым ретінде немесе адам қабілетінің қалауы есебінде көтеріңкі лепте айтылады» [8, 97-б.] деген анықтама береді. Жазушы А. Койчиевтің шығармасында тәңірлікке де, атеистік ілімге де, исламға да құлшылық жасайтын қоғам бейнесін көреміз. Барлық сатыдан өткен ұрпақ соңында ислам

дінінің ақиқи біліміне мойынсұнады. Тәңірлік дін қалыптастырған табиғат құбылыстарына (от, су, күн, тау-тас т.б.) деген сенімді ислам діні Жаратушыға ғана нақты сенім идеясымен алмастырды. Романдағы шоқындыру, атеизмді насихаттайтын тұстарын жазушы әдейі кіріктірсе керек. Түркі даласының басынан өткен қиын-қыстау заманның салдары қазіргі кезде де жоқ емес екенін аңғартады. Десе де, алдыңғы буын бұл сынаулардан, орыстың ойранынан аман-есен бас көтеріп, тәуелсіз, ешкімге мойынсұнбайтын түркі халықтарының заңды жалғасы болды. Қаламгер мұндай дәстүр жалғастығын үзіп алмауды келешек ұрпаққа аманаттап, қалыптасқан ізгі буын ізімен жүруге жөн сілтейді.

Жалпы Көк тәңірі мен Шыңғыс хан әруағына сыйыну үрдісі романда баса көрсетілген. Ш. Уәлихановтың «Әруақтар немесе онгондар – өлген ата-бабалардың рухы» атты зерттеуінде «О дүниедегі адамның хал-ахуалы оған қатысты жерлегендегі немесе жерлегеннен кейінгі рәсімдердің дұрыс атқарылуына байланысты болады делінген. Егер өлгеннен кейінгі рәсімдер дұрыс атқарылса, оның рухы шат болып, туған-туысын, ұрпағына шапағатын тигізіп, желеп-жебейді. Ал егер олай болмаған жағдайда наразы болады» [8, 91-б.] деп көрсетеді. «Бақсы мен Шыңғыс хан» туындысында да Шыңғыс хан әруағы өз ұрпағын қарғап-сілейді. Өз тұқымына балта шауып, Жошы тұқымын түбірімен жойып, Елбасар ханның басын алған Өзбек ханға: «Қара басың жұтқыр, неге мұнша өшіктің? Өз қанымнан өніп шығып, өзіме қайта өшіктің бе? Өзектен шыққан өрт болдың, Тәңірім өзі жалғаған тұқымды өсір деп едім ғой» [3, 78-б.] деп ашуға булығыады. Қарсы алдында жалған дүниенің қызығы үшін арпалысқа түсіп жатқан бақытсыз ұрпағының тайталасын көріп мұңаяды.

Шығармада Шыңғыс хан әруағы төмендегі негізгі төрт кейіпкерге көрініп, олармен тілдеседі. Олар:

1) Бақтыгерей Избасаров; 2) Наубайханашы; 3) Аблеухов; 4) Жошының ізгі ұрпағы Сайшы ұл. Бірақ төртеуі де оны Шыңғыс ханның әруағы екенін сезбейді. Ең алғаш Жүніс ханның күмбезіне барып, сол жерде Бақтыгерей Избасаровтың көзіне бейтаныс ретінде көрінеді. Сөйтеді де қолжазба жазылған екі дәптерінің бірі – біреудің қолында екенін (Мәскеуден Шыңғыс хан туралы жазбаларды таратушыларды қудалауға келген жолдас Аблеуховтың), екінші дәптері – әжетханада шашылып жатқандығын айтады. Бақтыгерейге артынан іздеу салып жүргендер барын жеткізіп, күмбез маңынан тез із суытып кетіп қалуға үгіттейді. Жолда кетіп бара жатып шайханашының шәйін ішем деп кідірме, сәл кідіре қалғанның өзінде басың дауға қалады деп тағы да ескертеді бейтаныс. Бақтыгерей бейтаныстың айтқанын екі етпей орындайды. Осы тұста Шыңғыс хан бейнесі бақсы кейпіне ауысқандай сезіледі. Себебі, бақсылар ғана алдағы болатын жағдайларды алдын-ала сезіп, жамандық боларын байқаса, адамды сол қауіптен сақтандыруға тырысады. Әруақтың Бақтыгереймен жолыққан тұстағы функциясы тура жол көрсетіп, жөн сілтеуші феноменге айналған. Десе де, осы бір жәйт Ш. Уәлихановтың мына бір сөзін ойға оралтады. «Ұлылар мен мықтылар өлгеннен соң да құдіретті, әруақты, ал ұсақ-түйек күйкі тіршіліктің сүйе де, күйе де білмейтін пенделері өлгеннен соң да рухсыз, әрекетсіз қалады-мыс. Шыңғыс хан өлгеннен соң да құдайдай құдіретті, ел табынатын әруақты болған деседі» [7, 90-б.]. Төре тұқымынан шыққан ағартушының пайымы біз талдап отырған Шыңғыс хан образына сәйкес келеді. Расында да, роман контексіне сәйкес, қадір тұтуға лайықты Шыңғыс хан әруағы тәні өлгенімен, жаны әрқашан өз ұрпағын, оны дәріптеушілерді желеп-жебеп жүреді. Осы әруақ терминінің шығуына байланысты ғалым С. Қондыбай төрт түрлі анықтама келтіреді.

1) «Әруақ – өлген адамның жаны немесе адам жанының өлгеннен кейінгі тіршілік ету формасы;

2) Әруақ – халықтық демонологиядағы «тірі өлік» (мертвец) және «жын-пері» (рух, бұл жерде «рух» сөзі позитивтік мифтанудағы арнайы категориялық термин;

3) Әруақ – өлген ата-баба рухы, «ата-баба культі» деген сенім-нанымдық, ғұрыптық комплексі де осы түсінікпен сабақтасып жатыр;

4) Әруақ – өз алдына жеке, дербес «өмір сүретін», адамға, оның жаны мен тәніне тікелей қатысы жоқ, көзге көрінбейтін тіршілік формасы» [9, 33-б.]. Романдағы Шыңғыс хан әруағының көрінісі анықтаманың үшінші түріне жақын келеді. Сондай-ақ, роман ішінде Үгедей қайтыс болғанда айтылатын фольклорлық жанр – жоқтау да кездеседі. Жоқтау – аза тұту ғұрпының ең негізгі атрибуты және көне түрі. Ол қайтыс болған адамның орны толмас қазасын өлең жолдарымен әйгілейтін архаикалық ғұрып болып саналады.

«Аспандап ұшқан ақ сұңқар,
Алтын белбеу үзілді.
Айға азуын қайраған,

Арыстаным тұтылды» [3, 153-б.]. Мұнда автор Үгедей образын сұңқар, арыстанға балау арқылы кейіптеген. «Өлген адамды құс бейнесінде суреттеу – тұрақты формула. Бұл жерде мәселе құс туралы емес (сұңқар, лашын, аққу дегендей) әңгіме адам жанының ұшып кетуі жөніндегі мифологиялық түсінікте» [10, 38-б.]. Жоқтау көбіне ел арасында туған-туыстың, жақын ағайынның қайтыс болған кезінде орындалатын ұлттық фольклорлық жанр түрі. Сонымен қоса, ерте кезде елді аузына қаратқан адуынды би-шешендер, батырлар, қағандар өмірден озғанда жоқтау үздіксіз айтылған. Жоқтау жанрының ең үздік көрінісі «Алып Ер Тоңғаны жоқтау» жырынан белгілі. Роман ішіндегі Үгедейдің өліміне байланысты айтылған жоқтау сарыны осы Ер Тоңғаны жоқтау сарынына ұқсас өрілген.

Алып Ер Тоңға өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар.
Замана сәтін түзетті,
Ұрысы құрды тұзақты,
Бектер бегін аздырды,

Қалай қашып құтылар [11, 8-б.]?! – деген жолдарда да ел басына күн туғанда жауға қарсы шырықпай, шабатын ерді жоқтау сарыны романдағы асыл ердің текті тұяғы, ақсүйек билеуші Үгедейді жоқтау, іздеу, оның адамдық қасиеттеріне үнілу, мұңаю сарынымен үндеседі. Жоқтаулардың мазмұны батыр, билеушілер халқының саяси өмірінде үлкен орын алғанын аңғартады. Сонымен қоса, жоқтау айтылғанда қайтыс болған адамның тек жақсы қасиеттері ретімен баяндалады. Ал осы жоқтаудағы мадақтау рәсімі – түркі халықтарының фольклорында кездесетін «марқұм жайлы жаман сөз айтуға болмайды» деген тыйым негізінде қалыптасқандығын байқау қиын емес. Жоқтау – әруақтармен, марқұмның рухымен тілдесудің бірден бір жолы саналады.

Шыңғыс хан әруағына куә болған екінші кейіпкер – наубайханашы. Оны Алтай базарынан көреді. Базардағылардың көбі өздерінің атеистік көзқарас ұстанатынын, коммунизм заңдарына бағынатындығын айтып, «дін – аң сезімінің апиыны», «ел Ленинді ешқашан ұмытпайды» деп ұрандайды. Тарихи тұлға әруағы азғындаған қоғамдағы осындай адамдар әрекетіне қарап, «бәрің бір айғырдың құлынысыңдар!» деп айтады да, ғайып болады. Атеизм – діни наным-сенімді жоққа шығару. Қарапайым халықтың дінге сенбеуі Кеңес өкіметінің отарына айналғандығын білдіреді. Дін туралы В.И. Ленин: «Өмір бойы біреуге мұқтаж болып, жалғыздықпен жаншылған қара халықты езгілеудің бір түрі» немесе «дін – халықтың басын айналдыратын апиын» деп насихаттайды. Атеистік көзқарас халықтың түйсігін материалистік бағытта улауға көшеді. Мұнымен түркі жұртының діни дәстүрі мен салтын, ділін, ойлау жүйесін рухани тоқырауға ұшыратты. Яғни, Орталық Азия даласында бір дінді екінші бір дінмен алмастыру үдерісі жүріп жатты. Жалпы сенім атаулыны жоққа шығару, яғни атеистік көзқарас арқылы бір дінді екінші дінмен ауыстыру халықты сенім құндылығынан айыруды білдіреді.

Бақтыгерей Избасаровтың жоғалған дәптерлерінің бір бөлігі әруақ жеткізгендей базар әжетханасынан табылады. Құрт сатып алуға барған жазушы оны сол жерде ұмыт қалдырып, қария сол дәптерге құрт орап жұртқа таратады. Осыны көріп тұрған әруақ құрт сататын қарияға жолда кездесіп, дәптердің қалған бөлігіне құрт оратып сатып алады. Әжетханадан табылған дәптерлер дерегін Хайруллаев та естіп, қарияны сұрауға алады. Қария құрттың қалғанын, дәптердің жарты бөлігіне орап бейтаныс кісіге сатқандығын айтады. Ақшасын қайтарымыз береміз, бірақ оның берген ақшасы – газет болып шықты деп қайран қалады. Дәл осы тұстан бастап, Шыңғыс хан әруағы көзбояушы, шайтан деп есептеліп, адамдар одан қаймыға бастайды. Әруақтың тылсым күш иесі мен құдіретін түсінбеген орыс хатшылары да аң-таң күй кешеді. Романның осы тұсында А. Койчиев мистикалық мотивті ұтымды пайдаланған. Әруақ арқылы азғын адамдардың санасының құрдымға кетіп жатқанына сын көзбен қарап, оларды дұрыс жолға бағыттағысы келеді. Бірақ бодан болған, тегіне балта шабылған бұратана халық мұны керісінше, іріткі салушы деп жазғырады. Шыңғыс хан бейнесін әртүрлі кейіпте өзгерте отырып, онымен байланысқа түскен адамдардың көзімен «Беті бақшиған, көзі жымсық, көк ала жұқа сақалды, жұқа мұртты, ұзын етек боз шапан, басында ақ орамалы бар бейтаныс» деп сипаттайды. Бірақ Бақтыгерей Избасаровтың көзімен бұл Қызыр иеге, қыдыр дарытушы, жебеуші дәруіш дәрежесінде көрініс табады. Аталған фольклоризмдер арқылы автордың түпкі мақсаты мен мәтін қабаттарының ашылмаған құпиясын герменевтикалық әдіс негізінде тәпсірлеуге болады. Жазушы қазіргі кезеңде ата-баба әруағы ұғымына посткеңестік қоғам өкілдерінің қалай құрмет көрсететіні жайында ойландырғысы келеді.

Көркем туындыдағы отаршылдық көрінісі ретінде Шыңғыс тұқымы Тұғырылшыны (Аблеуховты) шоқындырған кулактар ісі көзге оғаш көрінеді. Исус Христостың жолына түсіріп, шоқындырудың барлық рәсімдерін толық орындаған адамның көзіне оның әруағы көрінуі тиіс екен. Бірақ түркі ұрпағы Тұғырылшының көзіне өз ата-бабасы Шыңғыстың әруағы көрінеді. Ата-ата деп аталаған шоқынұшының көзіне кулактар Исус көрініп жатыр деп ойлайды. Бірақ бұл ұрпағының шоқынып, оң іс жасамай жатқандығына ызаланған Шыңғыс хан әруағы еді. Исашылдыққа бой ұсынған Тұғырылшыны көріп, көкке бір көтеріліп, бір түсіп, самғайды да жоқ болады. «Иван Алексеевич» болып қалған Тұғырылшы міне осылай Шыңғыс ұрпағының атына дақ түсіріп, ата-тегін отарлаушының тегімен араластырып жібереді.

Тарихшы Ғ. Батырханов «Шоқындыру саясатының шырғалаңдары» атты мақаласында Ресей үкіметінің қазақтарды христиан дініне кіргізу, шоқындыру саясатының негізгі үш белгісін жүйелеп ұсынады.

«1) Ең алдымен қазақтардың үлгі тұтар азаматтарын (би-шешендерін) шоқындыруды көздеген, себебі, би-шешендердің негізгі функциясы – үгіт-насихат жүргізу болған. Қарапайым халық қашанда аталы сөзге тоқтап, аузы адуынды би-шешендердің кеңесіне құлақ түрген;

2) Қазаққа арақ ішкізуді үйретуді мақсат еткен. Олар өздігінен ішпейді. Сондықтан оларды орыс қызына үйлендіру керек. Сосын орыс қыздар оларға шарап жасаудың жолдарын үйретіп, әрі ішкізуді де машықтандырады деп түсінген;

3) Қазақша қойылған қазақ есімін орыс есімдеріне өзгерту» [12, 37-38-б.]. Үшінші белгісі «Бақсы мен Шыңғыс хан» романында да кездеседі. Мәселен, Тұғыр «Сенің христианша атың – Иван. Бұдан кейін Иван Алексеевичсің! – деді поп. Өтінішім бар еді, князь! Өзіңіз жақсы білетіндей, Жошы хан балдарының ішінен «Абылайұлы» ұранын көтеріп жүреміз ілгеріден. Ыңғайын тауып, үлкен атамның атын тегімнің бір жеріне қосуға бола ма? – деп сұрады.

– Абулай-Ухов болуыңызбен! – деді поп» [3, 250-б.], – Иван Алексеевич Абулай-Ухов! Шыңғыс хан әруағы «Абулай» атынан айырылып қалмай, ең болмағанда «Абулай-Ухов»

атағын қосып алғанына қанағат етеді. Дәл осындай орыс атауларын пайдалану қазақ қоғамында қазір де кең өріс алған. Тіпті есімдерін қысқартып атау қалыпты дағдыға айналған. Мұның өзі орыстың шоқындыру саясатынан қалған із екенін байқатады.

Шоқындыру тәсілі алғаш рет Еуропа тарихында тәжірибеден өтіп, тарихта қалған саяси күш болып есептеледі [13, 108-б.]. Ресей декабристерінің көбі Ресейді мекен еткен этностар орыстануы керек деп шешеді. Сөйтіп түркі даласындағы түрлі ұлт өкілдерін күштеп орыстандырып, оған көнбегендердің көзін жойып отырды.

Абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы «Ресей империясының шет аймақтағы бұратана халықтарды тұтас шоқындырып орыстандыру жайындағы жүргізген миссионерлік саясаты қыры мол көп салалы, жоспары өте күрделі, мейлінше кертартпа мемлекеттік дәстүрді саясат болатын» [13, 107-б.] деп атап өтеді. Осы зерттеуге сүйене отырып, отаршылдық саясат түрлерін төмендегідей көрсетуге болады.

1. Орыстандыру;
2. Араб жазуын орыс жазуына ауыстыру;
3. Келімсектерді басқа ұлт жеріне мейлінше мол орналастыру;
4. Қырым жерін қырым татарларынан тазарту;
5. Кавказ өлкесін мұсылмандардан тазарту;
6. Орта Азия мен Қазақстанды шикізат көзіне айналдыру;
7. Аралас мектептерді көбейту;
8. Орыс тілін ресми түрде айтылмаса да, мемлекеттік тілге айналдыру;
9. Ұсақ ұлттарды ассимиляциялап жұтып жіберу;
10. Бүкіл ұлттарды бір халыққа, яғни орыстанған кеңес халқына айналдыру.

Романдағы келесі фольклорлық атрибут – торы айғыр. Бақтыгерей жылқыны атасына Жаратушының берген сыйы деп біледі. Туыс-туғандары төре тұқымынан болғандығы үшін тұтас ату жазасына кесіліп, өзі Ташкентке бас сауғалап құтылады. Содан бері Ташкентте тыныш өмір сүріп жатады, бұл жерден де жазушыға КГБ-ның адамдары іздеу салып, қудалауға ұшырайды. Бақтыгерей үй қамақта отырып, бұрынғы еркіндігін аңсайды, соғыс кезеңінде неміс қолына түсіп, ары қарай өзі де неміс болып шайқасқа түскен кездерін есіне алады. Қуғында болғаны туралы ешкімге ашылып айтпаған, тек кейде ғана мұның мұңлы өмірінің сырын сұрайтындарға ғана айтады. Базаршылардың ортасында отырып, бір колхоз болып немістер қолына түскен кездерге тән естелігімен де бөліседі. Жазушының ойына бірде торы айғырдың жау қолында кеткені түсті. Осы тұста төменде романның торы айғырға қатысты бөлігінің қысқаша мазмұнын көрсетуімізге тура келеді.

Бір күні атасы Избасардың текті торы айғыры большевиктің айғырын тістелеп тастайды. Тырнақ астынан кір іздеген орыс өкілі Избасарға келіп мұны баяндайды. Избасар айғырға қызыл шүберек байлағаны үшін тістеуі мүмкін екенін жеткізеді. Сонда орыс торы айғырдың қызыл жалауға өштескенін, бұған басқа шара қолданатынын айтып қайтып кетеді. Уақыт оздырмай, қызыл хатшылар, милиция қоса келеді. Избасар бұл өткендегі большевиктің ісінің салдары екенін түсінеді. Торы айғырды жығып беруін сұрайды шенді кісі. Избасар ашуға булықпай, жағымды сөздерімен арбағысы келсе де, кәмпескелеушілер оңайлықпен көнбейді. Қылқұйрықтыдан ырымдап, баптап келген жалғыз айғырым еді, осыған тиіспей-ақ қойыңдар, – деп тағы жалынғандай болады. Қарияның торы айғырды қылқұйрық деп ерекшеленуінің өзі жылқының этнос санасындағы ұлттық аргументтің негізгі ажырамас бөлігі екендігін көрсетеді. Ақыры келісімге келмей, торы айғырды алып кетеді. Шығарманың осы бір тұсындағы Избасар бейнесі ата салтын ұстанған қазақ бейнесі іспетті сезіледі. Торы айғырдың артынан Избасардың өзін де төре тұқымынан шыққан, оның үстіне большевикке қарсы сөз айтты деп, он бес жылға Сібірге айдауға жіберді. Сол уақытта Бақтыгерейге Избасар Ташкентке қашпаса оны да төре тұқымының қалдығы деп қыспаққа алуы мүмкін деп

ескертеді. Қарияның сөзіне құлақ асып, Бақтыгерей Ташкентке бассауғалап кетеді. Уақыт өте келе, жазушы сол атасы ілінген орыс шенеуніктерінің құрығына ілінеді.

А. Койчиев жылқыға қатысты оқиғаны Батыгерей (қазақ-қырғыздың) текті ортадан шыққанын меңзеу үшін қолданғаны аңғарылады. Торы айғырынан айырылып, он бес жыл айдауға жіберілген. Избасардың тегін жалғайтын ұрпағының да құрып кетпеуінен секем алып, Бақтыгерейге Ташкентке қаш, құрыққа ілінбе деп кеңес беруінің өзі жылқы мінезділігінен хабар береді. Алдын ала секем алғанын білдіреді. Бақтыгерейдің төмендегі торы айғырын жоқтауы Махамбеттің жауынгерлік сарынын еске түсіреді.

«Арқадан қуғын келгенде,
Адастырып кете алмай
Ала бұлт айланса,
Аралатып жете алмай.
Желкелеп қуғын келгенде,
Жебедей сызып кете алмай
Желігімен бұзылып,

Жел жарыса жете алмай» [3, 271-б.]! Мұнда мәтін ішіндегі мәтін авторы (Б. Избасаров) жылқыны аса қатты құрметтеп, жан серігі санағанын түсінуге болады. Бақтыгерей сипаттауындағы торы айғыр образы ердің сенімді серігі ретінде қарастырылып, батырлық эпостардағы Алпамыстың Байшұбарынан, Қобыландының Тайбурылынан, Қаракерей Қабанбайдың Қубасынан кем түспейтіндігі сенімді берілген. Зерттеушілер түркілердің ішінде қазақтың торы жылқылары өте жуас болған деседі. Романдағы Избасардың жылқысының түсін торы деп алуының символикалық мағынасы бар. Орыстың басқынына көнген момын қазақтың қолындағы барынан айырылған сәттегі халін салыстырмалы түрде суреттеу үшін торы ат бейнесі алынған. Осы тұста жазушы қолданысындағы фольклор мен романның кейіпкері – ат культінің (торы айғыр) қызметі трансформацияға ұшырамай, өзгеріссіз қолданғаны айқындалды. Екі саладағы ортақ қызметі ұқсас, яғни, иесін қиынқыстау кезеңде жау қолына түсуден сақтандырып, жаяу қалдырмау болатын. Торы айғыр да Бақтыгерейді итжеккенге айдалудан аман алып қалып, кәмпеске құрығына ілініп кеткен асыл тұқымды жылқының ұрпағы еді. Фольклор мен әдебиет дискурсында көркемдік тәсілдің негізі саналатын ортақ ұлттық кодтардың, образдардың қызметтік типологиялық айырмашылықтары салыстырыла талданды.

Торы айғыр қазақтағы сөтер (айрықша қастерлі) малдың қатарына жатады. Қазақ сөтер малды ырыс пен берекенің нышаны деп есептейді. Сөтер малды біреуге сатуға болмайды, сатар болса береке мен ризық несібесін қоса алып кетеді деген ырым түсінігі роман арқылы беріледі. Жылқыға қатысты қанатты сөздер мен ырым-тыйым дәстүрі түркілердің көбіне ортақ. Себебі, ежелгі сақ, ғұн тайпалары ат үстінде жеңісті қолдан бермей, Түркі қағанаты мен Шыңғыс хан әулеті де жылқының үстінде отырып талай рет билікке қол жеткізіп, әлем билеушісі атанған. Жылқыны культ санап, оған табыну ежелгі діни көзқарастардан бастау алады. Жылқыны культ ретінде қарастырып, тотемдік киелі жануарлардың қатарына қосқан С.П. Нестеровтың: «Жылқыны культ санау оның бойындағы тазалығы мен тылсым күштің әсеріне байланысты туындаған болуы керек» [14, 117-б.] деп пікір білдірген. Ежелгі сақ, ғұн тайпаларының жылқыны иесімен бірге жерлеуінің өзіндік себептері болған. Физикалық әлемдегі иесі о дүниеде де жылқысымен кездеседі, ол жақта да иесін желеп-жебейді деген сенім қалыптасқан. Сондай-ақ, қазақ дүниетанымында жылқыға қатысты «жылқы алдағы болатын жамандықты бірінші болып сезетін үркек жануар, сезімталдығының арқасында өз иесін көптеген жамандықтан сақтандыра алады» деген түсініктің бар екені белгілі. Жылқының қорғаушылық қасиетіне қарай Орталық Азия халықтары салт-санасында тотем санап, оның қырағылығына үлкен мән берген. Жылқы түлігі осындай көшпелілер тарихында көпсалалы функцияны атқарып, культтік дәрежеге көтерілген. «Мифтік дәуірден бастау

алатын культтік ұғымдар діни кезеңде және қазіргі қоғам өмірінде де жалғасын тапқанын байқауға болады» [15, 117-б.].

Көркем туындыдағы Шыңғыс хан әруағына кездескен бас кейіпкер қатарында Аблеухов (кезінде кулактар шоқындырған Тұғырылшы) ерекше орын алады. А. Койчиевтің тұғырылшыны Аблеуховке айналдыруы – романның шиеленіскен тұсы. Аблеуховты шоқындырып, кейін оны Орталық Азиядағы белді қалалардың бірі Өзбекстанға делегация өкілі ретінде аттандырады. Су ішіп, өз құдығына түкірген Аблеухов өз тегінен тараған төре тұқымына, өзінің, Шыңғыс ұрпағының жалғасы Бақтыгерейді қуғынға ұшыратып, түбіне жеткен сатқын болады [16, 110-б.]. Аблеуховты орыс кулактары шоқындырғанда Шыңғыс хан әруағы шыр-пыр болып ұшты да жүреді. Дегенмен, Аблеухов қазақы тегінен біржола айырылмайды. Шоқындырған сәтте попқа өтініш айтып, Абылай-Ухов намын да қосып алады, кейін Аблеуховқа өзгертеді. Бұл жердегі негізгі мәселе – кейіпкердің тегін өзгертіп, Ресей мүддесіне қызмет ететін тұлға ретінде билікке көтеру. Аблеухов – жас кезінен Ресейдің мүддесі үшін күресіп келе жатқан қаһарман. Әруақ тағы бір сәтте Аблеуховты әңгімеге тартады. Екі күндік сапарда қымбат қонақ үйге тұрақтаған Аблеухов бейтанысты көріп таңқалады. Әруақ он жасынан бастап оны танитынын, кулактардың Аблеуховты шоқындырған сәттегі іс-әрекетін түгел жіпке тізгендей баяндайды. Содан кейін екеуара диалогында Шыңғыс әруағы орыстанған ұрпағына ренішін астармен жеткізеді.

«Ташкенттікісің бе? Ташкенге келерімді қайдан білдің? – деді айыптыдай дауысын бәсең шығарып.

– Қаласам – бұл жердікімін, қаласам – ол жақтыкімін, – деді бейтаныс.

– Қай жақтыкі?

– Москванды көп араладым.

– Москвада не жұмыс істеп жүр екен деген жаман ой кетті.

– Орыстың арасында тұқымым көп, – деді бейтаныс.

– Кешіресіз, немене? Аблеухов басын шұлғыды.

– Москваның жартысы. Бірақ өздері білмейді. Жиналған елдің тең жартысы менің тұқымым» [3, 292-б.]. Бірақ әруақтың нені меңзеген түсінбеген ұрпағы ой үстінде қалды. Көзі көрген адамның сипаттауындағы әруақ бейнесі мұны да бір шолып, бұрыс жолды таңдағанын меңзеді.

Патшалық Ресей мен тоталитарлық режим қырғыз-қазақты өте шеберлікпен, айлакерлікпен өз тегінен, тілінен ажыратуды көздеп, орыстандыру саясатын үздіксіз жүргізді. Саяси идеологиялық жүйені партия, жекелей құрылған ұйымдар көмегімен басқарып, ондағы партия-ұйым мүшелерін, орталық комитет басшыларын қазақтан, басқа да ұлт өкілдерінің құрамынан сайлау арқылы, өз ұлтына, өз тегінен шыққан азаматтарды қарсы пайдаланды. «Отарлау саясаты тек мемлекет пен субъект арасындағы қатынастармен шектелмейді, ол сондай-ақ, нәсілдік және мәдени қатынастардың идеологиялық мақсатқа орай өзгеріске ұшырап отыруы» [17, 181-б.].

Бақтыгерей Избасаровтың шығармадағы Сайшы ұл мен Теңіз-Бұқа арасындағы соңғы шайқасты суреттеген үшінші көк дәптері де құрыққа ілінеді. Сол дәптермен бірге жазушы да түрмеге түседі. Бірақ Шыңғыс әруағының сырын ешкімге ашпай, ол туралы қолжазба тарихының тереңін қазбалай береді. Алайда өкпеден өткен суықтан қазаға ұшырайды. Шығарманың соңғы түйіні Сайшы Ұлға Шыңғыс әруағы бағыт беріп, дұшпанына қарсы тұрар рух дарытып, Жошының соңғы тұқымының бірнешеуін аман алып қалуымен аяқталады. Бақтыгерейден кейінгі жағымды кейіпкерлер қатарына Сайшы Ұлды жатқызуға болады. Үгедей бабасы қайтыс болып, соның қорымына бара жатып алғаш рет Шыңғыс хан әруағына кездеседі. Болып жатқан ру аралас талас-тартыстың өз тұқымын қырып-жойып жатқанына күңіреніп, қасиетті әруақтан дұрыс жолды нұсқауын сұрайды. Жошы ұрпағы Теңіз-Бұқаның тұзағына түсіп, қырылуына аз қалған сәтте әруақ келіп Сайшы ұлға дұрыс

таңдау жасаттырып, тәуекелге жауынан бірінші қадам басуына дем береді. Әруақ киесі қолдап, тегі қасиетті ұрпақтың соғыс майданындағы соңғы қадамы да жеңіспен тәмамдалады. Сайшы ұл Шыңғыс хан бабасының әруағының артынан еріп, Шыңғыс әулетінің абыройын сақтап, ұрпағын ажалдан арашалап, Абылай бабасының айлакерлігіне салып, ақылдылығының арқасында жеңіске жетеді. Шыңғыс тұқымының арасындағы айқас осылай аяқталып, аты аңызға айналған тарихи тұлға тағы да тектілігін сақтап қалады деген көзқарас беріледі. Әруағының киелі, тәні өлгенімен, жаны, рухы өлмегендігін жеткізуге тырысады.

Романда автор Шыңғыс ханның шығу тегі түркілерге жақын деген пікірді алға тартады. Оның Шыңғыс хан образын бедерлеуі арқылы қаныпезер, қанішер деп бағалаған біржақты Кеңестік көзқарастан арашалап алғаны айқындалды. Бұл жөнінде қазақтың классик жазушысы М. Мағауин: «Орыс-совет идеологиясы келіп жеткенге дейін бүкіл қазақ Шыңғыс ханды құрметтеген, қадір тұтқан. Ал, одан кейін ұлттық санамыздан айырылғанымыз соншалық, орыстың идеологиясымен, орыс болғанда үлкен ғылымның идеологиясымен ғана емес, мектеп оқулығы дәрежесіндегі шовинистік идеологиямен әбден миымыз уланған. Шыңғыс ханды әлі күнге дейін жауыз деп жүргендер сол санадан әлі арыла алмай отыр» [18, 181-б.] деп пікір білдірген болатын. Бұл пікір Орталық Азия аймағымен қатар әлемде Шыңғыс ханға қатысты әртүрлі дискурстар мен көзқарастар барын көрсетеді.

Қорытынды

Арслан Койчиев әлемді билеген Шыңғыс хан, Бақтыгерей Ізбасаров, Сайшы ұл кейіпкерлерінің характерін суреттеу арқылы отарлаушы Ресей патшалығына қарсы тұра алған қырғыз-қазақ халықтарының типтенген көркем жаңа образын тудырды. Көркем туынды желісінде көшпелі сюжеттер, мистикалық, фольклорлық мотивтер жоғары деңгейде қолданыс тапқан. Сонымен қоса, романның сюжеттік желісінен қазіргі қырғыз-қазақ түркі тілдес халықтардың фольклорындағы дәстүр жақындықтары, олардың ұзақ дәуірлер бойындағы этникалық-мәдени байланысы, тығыз қарым-қатынас жасайтыны, тұрмыс-тіршілігі мен тілдік ерекшеліктерінің кейбір ұқсастықтары айқындалды.

Шығармадағы негізгі кейіпкердің серіктесі ретінде танылған әруақ феномені – отарланған халықтың жай-күйін суреттеу үшін фольклордан мақсатты түрде алынған көркем бейне. Жазушы қоғамдағы қайшылықтарға, әділетсіздікке, тексіз ұрпақтың көбеюіне тарихи тұлғаны әруақ образына құбылту арқылы сыни көзбен қарап, қазіргі ұрпаққа жігер мен бірлік, рухани қолдау қажет екендігін меңзейді. Әруақ ұғымын қазіргі болмыстың, өмірдің шындығын бейнелеуде ұтымды тәсіл, архетип ретінде кескінделген.

ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырған АР13067896 «Орта Азия әдебиеті: постотаршылдық эстетика және әдеби байланыстар» жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Frantz F. Black skin, White masks. – London: Pluto Press, 1986. – 232 p.
2. Bryan T. Orientalism, Postmodernism and Globalism. – London and New York: Routledge, 1994. – 244 p.
3. Койчиев А. Бакшы менен Чыңғыс хан. – Бишкек: Турар, 2016. – 484 б.
4. Ыбыраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254 б.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 60: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2010. – 448 б.
6. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – 144 с.
7. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука, 1991. – 319 с.
8. Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.
9. Қондыбай С. Әруақ хақында // Рух-мирас. – 2004. – №1. – Б. 33–45.

10. Матыжанов К. Отбасы ғұрып фольклоры: филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы, 2004. – 50 б.
11. Қашқари М. Алып Ер Тоңға // Аңыз адам. – 2014. – №23. – Б. 8.
12. Батырханов Ғ. Шоқындыру саясатының шырғалаңдары // Қазақ тарихы. – 2006. – №4. – Б. 37–38.
13. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993. – 128 б.
14. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск: Наука, 1990. – 143 с.
15. Dilek I. Kült Kavramı ve Söz Kültü // Bilig. – 2020. – № 95. – S. 47–77.
16. Ахметова Г.М. С. Раевтың «Жанжаза» және Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романдарындағы фольклорлық ұғымдар қызметі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 101–112.
17. Ania L. Colonialism-Postcolonialism. – London: Routledge, 1998. – 263 p.
18. Мағауин М. Шыңғыс ханның ең негізгі мұрагері – қазақ халқы // Аңыз адам. – 2017. – №1. – Б. 20.

REFERENCES

1. Frantz F. Black skin, White masks. – London: Pluto Press, 1986. – 232 p.
2. Bryan T. Orientalism, Postmodernism and Globalism. – London and New York: Routledge, 1994. – 244 p.
3. Koichiev A. Bakshy menen Shyngys han [Bakshy and Genghis Khan]. – Bishkek: Turar, 2016. – 484 b. [in Kyrgyz]
4. Ybyraev Sh. Qazaqtyn guruptyq folklorı [Kazakh ritual folklore]. – Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndagy EEU, 2021. – 254 b. [in Kazakh]
5. Babalar sozi: Juztomdyq [The word of the ancestors: A hundred volumes]. – Astana: Foliant, 2010. T. 60: Tarihi jyrlar. – 448 b. [in Kazakh]
6. Basilov V.N. Kult sviatyh v islame [The Cult of Saints in Islam]. – M.: Mysl, 1970. – 144 s. [in Russian]
7. Potapov L.P. Altaiskiy shamanizm [Altai shamanism]. – Leningrad: Nauka, 1991. – 319 s. [in Russian]
8. Ualihanov Sh. Altysaharga sapar [Trip to Altysahar]. – Almaty: Atamura, 2006. – 304 b. [in Kazakh]
9. Qondybai S. Aruaq haqynda [About ghosts] // Ruh-miras. – 2004. – №1. – Б. 33–45. [in Kazakh]
10. Matyjanov K. Otbası guryp folklorı [Family ritual folklore]: filol. ғыл. dok. ... avtoref. – Almaty, 2004. – 50 b. [in Kazakh]
11. Qashqari M. Alyp Er Tonga [Giant Er Tonga] // Anyz adam. – 2014. – № 23. – Б. 8. [in Kazakh]
12. Batyrhanov G. Shoqyndyru saiasatynyn shyrgalandary [The Challenges of Baptism Policy] // Qazaq tarihy. – 2006. – №4. – Б. 37–38. [in Kazakh]
13. Myrzahmetov M. Qazaq qalai orystandyryldy [How was Kazakh Russified?]. – Almaty: Atamura – Qazaqstan, 1993. – 128 b. (in Kazakh)
14. Nesterov S.P. Kon v kultah tiurkoiazыchnyh plemen Centralnoi Azii v epohu srednevekovia [The horse in the cults of the Turkic-speaking tribes of Central Asia in the Middle Ages]. – Novosibirsk: Nauka, 1990. – 143 s. [in Russian]
15. Dilek I. Kult Kavramy ve Soz Kultu [The Concept of Cult and the Cult of Words] // Bilig. – 2020. – № 95. – S. 47–77. [in Turkish]
16. Ahmetova G.M. S. Raevtyn «Janjaza» jane T. Nurmaganbetovtyn «Perishtelerdin olimi» romandaryndagy folklorlyq ugymdar qyzmeti [The Function of Folklore Concepts in the Novels of S.Raev «Zhanzhaza» and T.Nurmaganbetov «Death of Angels»] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – Б. 101–112. [in Kazakh]
17. Ania L. Colonialism-Postcolonialism. – London: Routledge, 1998. – 263 p.
18. Magauin M. Shyngys hannyn eñ negizgi murageri – qazaq halqy [The primary heir of Genghis Khan is the Kazakh people] // Anyz adam. – 2017. – №1. – Б. 20. [in Kazakh]

ӘОЖ 817 373,21; МҒТАР 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>**Б.М. БАЗАРБЕКОВ**^{ID 1}✉, **Б.М. ТІЛЕУБЕРДИЕВ**^{ID 2}¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru**А. СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СПЕЛЕОНИМДЕРДІҢ
МИФОНИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БЕЙНЕСІ**

Аңдатпа. Қазіргі тіршіліктің даму эволюциясы туралы пікірлер ішінде спелеонимдердің алар орны ерекше. Сонымен қатар, олардың семиотикалық қасиеті өте күшті, себебі жалпы онимдерде кодталған түрінде, экстралингвистикалық ақпараттың көп мөлшері сақталып, жинақталған. Зерттеуде А. Сейдімбек шығармаларындағы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу көзделіп отыр. Этнограф-ғалым еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды назарға ұстай отырып, топонимикалық кеңістіктегі спелеонимдердің семантикалық аспектілері, топонимдердегі аңыз бен ақиқаттың халықтық этимологиямен сабақтастығы, қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығы анықталады. Ғаламның мифтік бейнесін спелеонимдер (мифонимдер) деңгейінде көрсетуге әрекет жасалынады. Қазіргі ғылымда мифология деген ұғым туралы ғылыми көзқарастардың әр түрлі екендігін ескерсек, спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашуға мүмкіндік туады. Спелеонимдерге байланысты көптеген ұлттық нышаны бар мифтік және фольклорлық танымдар туралы тілші ғалымдардың пікірлері талданып көрсетіледі. Спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін құрайтындығы қарастырылды. Сол қабаттарды, деңгейлерді аршу, талдау, сипаттау арқылы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеу маңыздылығы айқындалды. Спелеонимдердің ұлт танымдарында қабылдануы барлық уақытта тарихи-мәдени қауымдастыққа тән дүниетанымдық ассоциация жүйесінде жүргізіліп отыратындығына дәлелдемелер келтірілді. Сонымен қатар, қазақ даласындағы спелеонимдер (үңгірлер) болашақта кең зерттеуді қажет ететіні, себебі табиғат туралы білім шеңбері осы табиғи ортаның ежелгі атауларын сақтауды қамтитыны айтылады.

Кілт сөздер: мифтік бейне, спелеонимдер, оронимдер, таным, ментальді көрініс, эмприкалық айғақ-деректер, когнитивтік лингвистика, концепт.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Базарбеков Б.М., Тілеубердиев Б.М. А. Сейдімбек шығармаларындағы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 130–139. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>

***Cite us correctly:**

Bazarbekov B.M., Tileuberdiev B.M. A. Seidimbek shygarmalaryndagy speleonimderdin mifonimialyq jane folklorlyq beinesi Mythonymic and Folklore Image of Speleonyms in the A. Seidimbek's Works] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – В. 130–139. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.04.2024 / қабылданған күні 19.06.2024

В.М. Bazarbekov¹, В.М. Tleuberdiev²¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru***Mythonymic and Folklore Image of Speleonyms in the A. Seidimbek's Works**

Abstract. Speleonyms have a special place among opinions about the development and evolution of modern life. At the same time, their semiotic property is very strong, because a large amount of extralinguistic information is stored and accumulated in the form of codification in general onyms. The research aims to reveal the mythonymic and folklore image of speleonyms in the works of A. Seydimbek. Taking into account speleonymic materials in the works of ethnographer-scientist, the semiotic aspects of speleonyms in toponymic space, the connection of legend and truth in toponyms with folk etymology, how the concept of space is established in the linguistic consciousness and linguistic image of Kazakhs is determined. An attempt is made to show the mythical image of the universe at the level of speleonyms (myphonims). Taking into account the fact that there are different scientific views on the concept of mythology in modern science, it is possible to reveal the mythonymic and folklore image of speleonyms. It was considered that speleonymic concepts form multi-layered diachronic and chronological levels. By uncovering, analyzing and describing those layers and levels, the importance of describing the mythonymic and folklore image of speleonyms was determined. Evidence was given that the acceptance of speleonyms in national knowledge is always carried out in the system of worldview associations characteristic of the historical and cultural community. In addition, it is reported that speleonyms (caves) in the Kazakh steppe need to be studied and widely studied in the future, as part of the knowledge of nature, preservation of the ancient names of this natural environment is included.

Keywords: mythical image, speleonyms, oronyms, cognition, mental image, empirical evidence, cognitive linguistics, concept.

Б.М. Базарбеков¹, Б.М. Тілеубердиев²¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru*²*доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru***Мифонимический и фольклорный образ спелеонимов
в произведениях А. Сейдимбека**

Аннотация. Спелеонимы занимают особое место среди мнений о развитии и эволюции современной жизни. В то же время их семиотическое свойство очень сильно, поскольку большой объем экстралингвистической информации хранится и накапливается в виде кодификации в общих онимах. Целью исследования является выявление мифонимического и фольклорного образа спелеонимов в творчестве А. Сейдимбека. Принимая во внимание спелеонимический материал в трудах ученого-этнографа, семиотические аспекты спелеонимов в топонимическом пространстве, связь легенды и правды в топонимах с народной этимологией, как понятие пространства закрепляется в языковом сознании и языковом образе казахов был определен. Предпринимается попытка показать мифический образ мироздания на уровне спелеонимов (мифонимов). Принимая во внимание тот факт, что в современной науке существуют разные научные взгляды на понятие мифологии, можно выявить мифонимический и фольклорный образ спелеонимов. Считалось, что спелеонимические концепты образуют многослойные диахронический и хронологический

уровни. Путем раскрытия, анализа и описания этих слоев и уровней определена важность описания мифонимического и фольклорного образа спелеонимов. Доказано, что принятие спелеонимов в народное знание всегда осуществляется в системе мировоззренческих объединений, характерных для историко-культурной общности. Кроме того, сообщается, что спелеонимы (пещеры) в казахской степи нуждаются в широком изучении в будущем, поскольку в часть познания природы входит сохранение древних названий этой природной среды.

Ключевые слова: мифический образ, спелеонимы, оронимы, познание, ментальный образ, эмпирические свидетельства, когнитивная лингвистика, концепт.

Кіріспе

Ғаламның мифтік бейнесі мифологиялық жалпы есімдермен қатар мифологиялық жалқы есімдерде де өз көрінісін көрсете алады. Сол себептен біздің бұл хабарламамызды ғаламның мифтік бейнесін спелеонимдер деңгейінде көрсетуге әрекет жасағаннан кейін «спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесі» деп атадық. Әрине бұл шағын тараушада А. Сейдімбек танымындағы ғаламның, нақтырақ айтқанда спелеонимдердің мифологиялық және фольклорлық бейнесін толығымен жан-жақты сипаттау мүмкін емес. Дей тұрғанмен автордың ел мен жерге, оронимдер мен спелеонимдерге қатысты айғақ деректеріне ден қоя отырып, шындық пен аңызды ажырату, рухани-мәдени тектің шығуын танып білу, сол мәдени және рухани бастаулардың сабақтастығын бүгінгі күнге дейін зерттеу ментальді қарастырудың алғышарты болып табылады.

Спелеонимдердің таңбалық (семиотикалық) қасиеті өте зор, себебі оронимдерде (жалпы онимдерде) көптеген тілден тыс «пресстелген» жиынтық түрінде, тілдік мағлұматтар жинақталып, сақталған. Бұл мәліметті ашу үрдісінде спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеуге мүмкіншілік туады. Сондықтан да спелеонимдерге байланысты көптеген ұлттық нышаны бар таным ақпараттар, ұғымдар болады. Олар спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін қалыптастырады. Қарастырған қабаттарды, деңгейлерді оқшаулау, талдау, сипаттау – спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеу, айқындау болып табылады.

Қазіргі ғылым өркендеп қанат жайған уақытта мифология ұғымы туралы ғылыми көзқарастар әртүрлі. Бір топтағылар мифологияны ауыз әдебиетінің бір саласы деп қарастырады, сондықтан бұл топтағылар, мифологияға әдеби тұрғыдан баға беріп, оның қалыптасуын әдеби (көркемдік, тілдік және т.б.) процестер мен сипаттамалар туралы қорытынды жасайды. Екінші топтағылар миф ауыз әдебиетінің шеңберінен шығып, гуманитарлық ғылымдардың тоғысында орналасқан ғылыми пән болып саналады деп қарастырады. Бұлай болған жағдайда мифтік саланы дамытудың терминдік, әдіснамалық, теориялық жүйесін дамыту керек.

Қалай болғанда да миф, мифонимиялық атаулар ойдан шығарылған жасанды нәрсе емес. Халықтың өзі мен дүниетанымы туралы рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқаты. Спелеонимдерге байланысты біз қарастыратын мифонимиялық атаулар ол ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың, қоғамның танымы мен рухани дамуына байланысты қалыптасқан, тарихи негізі мен логикасы бар, яғни «ақиқат» деп есептейтін дүние. «Көптеген мифологиялық бейнелер, мифонимдер уақыт өте келе тілде жоғалып, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған болса, кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Сондықтан аталған топонимикалық деректер олардың кейбіреулерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді» [1, 170-б.].

«Қоғам уақыт пен кеңістікте өзгеріссіз қала аламайды. Тас ғасырынан бергі адамзат қоғамдық дамудың, этностық, тілдік, кәсіптік, т.б. өзгерулердің талай сатысынан өтті.

Сондықтан миф те оған ілесе өзгеріп отырады. Ескі қоғамды алмастырған әрбір жаңа қоғам, өз ежебілігін «таза, бос жерден» бастамайды, өзіне дейінгі қоғамның ежебілік мифтік келтірімдерінің бір бөлігін қабылдап, өзгертеді, жаңасын қосады, күрделендіреді. Осылайша қоғам ауысқан сайын, миф те ауысып отырады, бірақ бұрынғы қоғамның ежебілік түсініктері сарқыншақ түрінде сақталып отырады» [2, 25-б.]. Осы тұрғыдан келгенде А. Сейдімбектің сөздік қорындағы, әдет-ғұрыпындағы, фольклорындағы, мінез-құлқындағы көрініс тапқан ежелгі бірліктер сан мыңдаған жылдардағы өзгерістердің соңғы нәтижесі болып табылады.

С.Е. Керімбаеваның ғылыми-зеттеу жұмысындағы ғаламның мифонимиялық модель үш деңгейге негізделген жалқы есімдер тұрғысынан қаралады: «Қазақ мифологиялық жүйесіне көптеген әлем халықтарының мифологиялық жүйесі сияқты әлемнің жоғары – аспан, орта – жер, төмен – жер асты (кез келген табиғи жер асты объектілерінің атауы, спелеонимдер (Б.Б.) әлем деңгейлері мүшеленеді әрі сәйкестендіріледі» [3, 20-б.]. А. Сейдімбектің негіздемесіне сүйенер болсақ, кең байтақ даладағы үңгірлердің көпшілігі тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалармен байланысады. Оған дәлел: Шығыс Қазақстандағы Еңлік пен Кебекке пана болған *Үйтас үңгірі*, Балқан таудағы *Мәдидің қара*, Ойылдағы *Құныскерейдің*, Ұлытаудағы *Асанқайғының бәйбішесі Тана* жерленген шыңның басындағы *Ақмешіт әулие*, Көкшетаудағы *Кеңесарының үңгірлері*, т.б.

Жоғарыдағы көрсетілген спелеонимдер тарихи кісі есімдерінің атымен аталғанымен, өзінің көнелігімен әлемнің зерттеуші-ғалымдарының назарын аударады. Зейін салып қарасақ, спелеонимдер тіл – мәдени символ ретінде оның тарихи семантикасы да бөлек коннотацияларды жинақтаған. Тіл сияқты спелеонимдер де ақпарат бере алатын таңбалық жүйе болып табылады, бірақ тілден айырмашылығы өздігінен толыққанды ұғым бере алмайды. Өйткені спелеонимнің жиынтығы ең алдымен есте сақтау емес, оның негізгі қасиеті жинақтау мен абсолюттік орталыққа талпыну болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу назарға алынғандықтан, этнограф-ғалым еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды пайдалана отырып, сипаттама жасу, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу, жіктеу, талдау сұрыптау тәсілдері қолданылды. Ұлы Дала кеңістігіндегі қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығын анықтауда концептуалдық талдау әдісі қолданылды. Спелеонимдік концептілердің көп қабаттылығы талдау арқылы лингвомәденитанымдық сипаттамалар беруге көмектеседі. Спелеонимдердің мифологиялық болмысын тек реконструкциялау жолымен ғана тануға болатындығы сипаттау, талдау әдістері арқылы жүеге асырылды.

Талдау мен нәтижелер

Спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық даму эволюциясын танып білу үшін, адамзаттың рухани жетілуінің баспалдақ жолын білу үшін, тіршілік сабақтастығын байқау үшін спелеологиялық дерек – таным қажет. Үңгірдегі бейнелеу өнерін былай қойғанда, археологиялық тұрғыдан табылған материалдық бұйымдардан-ақ саналы өмір, адам әрекеті мен шығармашылығы туралы айтуға әбден болады. Үңгірдегі қабырға суреттерінің басым бөлігі өңі солып, күңгірттенгені қазақтың көне мифологиясына жетелегендей. Оны қазақ мифологиясының болмысын қайта құру арқылы ғана тануға болады.

Спелеологияның аужайына қатысты А. Сейдімбек «Қарлы үңгір» туралы төмендегідей деректер келтіреді: «Үңгір тас қараңғы түпкіріндегі бейнелі суреттерден бастап, ең қарапайым тас құралға дейін алғашқы адамдардың күн көріс тырбанысы, еңбек әрекеті туралы да көшелі ой өрбітуге болады. Жануарлар әлемінен адамдардың саналы еңбек әрекеті

бөлініп шыққан кезден бастап, олардың шығармашылық-рухани өмірбаяны басталады. Сол өмірбаяннан бүгінгі болашақ бас тарта алмайды. Тарихи танымның бұлтартпас айғағы осындай» [4, 128-б.].

Түрлі мәдениеттің өзіндік сақтау қоймасы болатындығы белгілі, ал спелеонимдердің лексикалық құрамы бұрынғы өткен дәуірлермен тарихи кезеңдер туралы этномәдени ақпараттардан құралады. Сондықтан да болса керек А. Сейдімбек ғылыми-танымдық еңбектерінде адам мен табиғатты қабыстыра суреттеп, түрлі құбылыстарды жан-жақты бейнелеуді көздеп отырады. Ұрпақтар сабақтастығына қатысты рухани әңгіме өзінен өзі үңгірлер шежіресіне (спелеонимдерге) тізгін тартқызады. Бұл орайда спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу үшін тарихи-теориялық ой-тұжырымдармен қатар эмприкалық айғақ-деректерге, тағы да киелі кеңістікпен танысуға жол ашатын мәселелерге мән беріп отыру қажет.

А. Сейдімбектің көркем туындыларында өмірдің ұлттық бейнесі, психологиясы көрінеді. Оның бір ғана дәлелі Жезқазғанның алып шахталарын аралағанда қаламгердің ұлттық, көркем ойлау шеберлігі оның көркем мәтінінің ішкі рухынан сезіледі. Автордың рухани жан дүниесіне сәйкес оның үңгірлер туралы көркемдік әлемі былайша жасалған: «Бірде Жезқазғанның алып шахталарын аралағанымыз бар. Сонда мыс рудасының кезекті бір кесегін опырып түсіргенде арғы жағынан сау етіп төгілген ордалы жыланды көзіміз көрді. Осынау төбе құйқанды шымырлататындай суық көрініске алғаш куә болғандардың талайы тіксініп, абыржып қалды. Тек байырғы қарт кеншілер ғана: «жылан ордасы ғой, тиіспендер, бәрібір өлтіріп тауыса алмайсыңдар, қазір өздері қуыс-қуысқа сіңіп жоғалады», – деп басу айтып жатты» [4, 129-б.].

Жалпы түсті металл рудасы шығарылған өңірлердің температурасы басқа өңірлермен салыстырғанда ауа температурасы екі-үш градусқа көтерілетіні белгілі. Жыландар жиі түсті металл кендері бар жерлерде пайда болатыны – осынау болмашы жылулықты сағалайтындығынан болса керек. Бұл жерде экстралингвистикалық факторлардың спелеонимдік номинацияға әсер ету дәрежесіне мән беруіміз керек. Мәселен, *Мыңшұқыр үңгірі* мұнда жергілікті пайдалы қазбалар кен орындары орналасқандығын білдірсе, *Қаратас үңгірі* темір рудасының мол екендігінен хабардар етеді, *Көк тас үңгірі* мыс өндірілген орын болғандығының дәлелі болса керек. Бұл атау алтынның бар екенін көрсетеді. Әрине тегін емес, Жезқазған мыс өндірілетін жерді білдіреді. Жыланды – түсті металл пайдалы қазбалары көп жерлерге байланысты қойылатын атау.

Қай мифтік дәстүрде болсын, кейінгі дамыған діндерде жылан аса маңызды орынға ие. Жылан – мифологиялық дәстүрлердің барлығында дерлік кездесетін символ. Бір жағынан ол өнімділікпен, жермен үңгірмен сай-сала жырамен байланысты тұрпат болып табылады. Жылан тұрпаты кейінгі палеолит заманында-ақ аса маңызды рөлге ие болған. Жоғары полеолиттің соңына таманғы археологиялық ескерткіштер – үңгірдің, жартастың кескіндеріндегі жылан бейнелері, діни сенімдердегі жылан культінің сарқыншақтары – нақ осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Мифонимиялық және фольклорлық таным бойынша *аспан әлемі*, *жер беті әлемі*, *жер асты әлемі* бар. Әр әлемнің өз өмір сүретін тұрғындары, соларға қатысты мифтік аңыз-әңгімелерде жинақталған архаикалық көзқарасты байқау қиын емес. Аспан әлемінде құдіретті күшті *Тәңір*, *Ай мен Күн* болса, жер беті әлемінде, оның кіндік ортасында *Көктөбе*, *Қазығұрт*, *Бектау ата*, *Ұлытау*, *Бәйтерек*, т.б. табиғи нысандар орналасқан. Ал енді жер асты әлемінде *Телегей теңіз*, *Көк өгіз су*; табиғи жер асты объектілерінің атаулары: *үңгір*, *лабирент*, *сифон*, *жер асты суы*, т.б.

Мифонимер мен фольклорлық шығармаларда (ертегілерде, эпостық жырларда) Жылан Бапы хан жер асты елінің иесі, – деп айтылады. Жігіттер мен қыздарға ғашық болған жыландар оларды жер астындағы өз мекеніне алып кетеді. Телегей теңіз су асты, үңгірлер,

жер асты – төменгі әлем, өлілер дүниесі, яғни жылан кейіпіндегі өлілер әлемінің тұрғындары, әруақтар. А. Сейдімбек жыланды ертегілік эпостарда кездесетін символ ретінде қарастырады, ол өз кезегінде үй ошағымен, отпен, сумен ассоциацияландырып отырады. Мифтік бейнедегі жылан адамдардың ақиқат дүние туралы санадағы білім мен когнитивтік ойлаудың таңбалары мен белгілері арқылы сақталғанын автордың көркем мәтінінен аңғаруға болады.

А. Сейдімбек спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесінен халықтың өмір тәжірибесімен сабақтас сыр іздейді. Ол сырды ғылыми өремен ұштастырып отырады. Автор өзінің ғылыми еңбектерінде спелеонимдерге байланысты мынадай мәселелерге көңіл бөлінеді: Қазақтың «Күн астындағы күнекей қыз», «Ер Төстік» сияқты қиял-ғажайып ертегілердің кейіпкерлері үнемі жер астына түсіп, шығып жүреді. Олардың қай-қайсысында да Жылан Бапы хан жер асты патшалығының билеушісі болып табылады. «Адамның жастығы» ертегісіндегі бөлімдерге назар аударайық.

«Сол кезде Шалқұйрыққа тіл бітіп:

– Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң *Жылан Бапы ханның* ордасына келеміз. Жылан Бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенде есінде болсын: үйге кіргенде екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді. Олардан сескенуші болма, олар – Жылан Бапы ханның есігін күзеткен құлдары. Төр алдына бара бергенде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі де жеңіңнен кіреді де, қойныңнан шығады. Қойныңнан кіреді де қоншыңнан шығады. Олар Жылан Бапы ханның ұлы мен қызы болады. Төрге отыра бергенде, дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар Жылан Бапы ханның өзі мен әйелі, егер бұдан сескенсең сені Ер Төстік демейді, жер астының еліне қадіріміз болмайды, жер үстіне жол тауып шыға алмай қаламыз» [5, 205-б.], – дейді.

С. Қондыбай спелеонимдермен сабақтастыра отырып, жылан культі жөнінде көптеген мифтік, тарихи, лингвистикалық, этнологиялық, тотемдік, фольклорлық, т.б. деректерді молынан жинастырып, арғықазақ мифологиясындағы мифтік танымын жан-жақты әрі орынды көрсете білген. Мұны «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын төрт томдық еңбектен көруге болады. Онда өте кең, көп қабатты жылан культіне қатысты келесі спелонимикалық деректер бар. «Шаямардан» деген патша есімі – «Шаямардан патша», ал «Шаһимардан» деген баланың есімі – «Жылан қабықты жігіт» ертегілерінде кездеседі. «Шах» сөзі парсы тілінен аударғанда «патша, хан» дегенді білдірсе, «мар», «мари», «мардан» сөздері жылан деген мағынаны білдіреді. «Омар ата», «Шахмардан» (Шахимардан, Шаямардан, Шаймердан) есімдері «жылан баба», «жылан патшасы» деген мағынаны білдіреді [2, 297-б.].

Қазақ ертегілеріндегі Мар-ата, Шахимардан, Шаямардан есімді кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен тұрпаты «Жылан баба хан», «Жылан Бапы хан», «Жылан баба» деп аталатын басқа кейіпкерлерге ұқсайды. Осы тұрғыдан келгенде, А.Сейдімбек атаулардың ұқсастығына қарағанда, олардың барлығы мифтік кейіпкердің спелеонимдерге қатысты нұсқалары деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар төменгі дүние кеңістігінде жер асты әлемі, қазақ мифтерінде Телегей теңізі, Көк өгіз су әлемі, Кұрдым, Кұрсай, Қорқыт, Нұрбұлақ, Құндыздың қара теңізі, Алты су, Төрт бұлақ деген атаулар кездеседі. (соңғы мифтер С. Қондыбайдың зерттеулерінен алынған) [2, 40-б.]. Қазақтың мифологиялық үлгісінде (басқа нұсқада) төменгі дүние жер асты ретінде сипатталған. Көне түркі руникалық ескерткіштерінде кездесетін жер асты билеушісінің аты – Эрклиг»

А. Сейдімбек мұндай фольклорлық ертегілердің, біріншіден, оның тау-кен дәуірінде дүниеге келгеніне күмән жоқ дейді. Ол Андрондық, Беғазы-Дәндібай мәдениетінен алынған деректер байтақ далалық ұрпақтың көшпелі мал шаруашылығының ырғақты жүйесіне

енгенге дейін отырықшы болғанын көрсетеді. Орталық Қазақстан облысындағы Мыңшұқыр, Сорқұдық, Айнакөл, Қырыққұдық, Милықұдық, Жезқазған, Саяқ, Ақшатау, Кеңгір (Кең үңгір), Бестөбе, Жосалы атаулары сонау замандардың толғаныстарының жаңғырық белгісі іспеттес деп қарайды. «Ер Төстік» ертегісінде кездесетін *Сорқұдық* қазақ даласында қазір де кездесетінін айта келіп, ертек пен өмір шындығының арасындағы сәйкестілікті ұлттық танымдағы ақпараттармен жүйелеп көрсетеді.

Әлемнің мифтік бейнесін сипаттайтын қазақ ертегілерінде кездесетін судың жағасы, су асты, судың үсті көріністері бар. Мысалы, Әлібек батыр дария сыртынан тыс әлемде қалыңдық іздейді, үш алып адам батырды су астындағы зынданға қамады, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде су астындағы зынданның кілті туралы сюжет бар. Сол сияқты, қазақ фольклорында Ер Төстік, Қарамерген сияқты батырлар, Алпамыстың Шұбар аты сияқты үнемі мыс сарайында немесе темір құрсауда қалып қойғаны белгілі.

Сонымен қатар, қазақ фольклорлық шығармаларындағы Ер Төстік, Таусоғар, Шойынқұлақ, Қарамерген, Жылан Бапы сияқты кейіпкерлердің жер астында жүруі, Шалқұйрықтар мен Шұбар аттардың жез сарайларға қамалатыны, Көлтаусардың су түбінен мыс қазан алып шығуы мифологиялық рухани сабақтастықтың нобайын танытады. Қазақ фольклорлық дәстүріндегі «үш отау», «қырық сарай», «қырық бөлме» деген ұғымдардың да спелеонимдерге қатысы болғандығын топшылауға болады.

Осы тұрғыдан келгенде А. Сейдімбек өзінің зерттеу еңбектерінде адамзаттың тарихи-әлеуметтік даму эволюциясын танып білу үшін, рухани жетілдірудің тегін тектеу үшін, туған жер төсіндегі саналы тірлік сабақтастығын бажайлау үшін спелеологиялық дерек – таным қажет деп есептейді.

Спелеонимдердің мифологиялық бейнесі – әр түрлі қабаттардан тұратын лингвистикалық құрылым, оның мәнін, білім жүйесін – мифонимдер арқылы таным. Сонымен қатар, спелеонимдердің мифологиялық когнитивті бейнесі бір кезеңде қалыптасқан, бір күйде қатып қалған лингвистикалық танымның бейнесі емес, бұл спелеонимдер үнемі өзгеріп отыратын көптеген ғасырлар бойы өзгеріп, әртүрлі культтердің әсерін жинақтаған диахрондық құрылым.

А. Сейдімбек мифологиялық таным кеңістігін сакральдық тұрғыдан бірыңғай емес деп түсіндіреді. Ал мифологиялық әлемде болмыс біртұтас құрылым қалыптасатын шоғырланған орталық, центрлік шеңбер деп болжанады. Мистикалық энергиясы бар аумақтар, тотемдік орталықтар және бейтарап энергетикалық аумақтар, адамдарға ыңғайлы және жағымсыз қасиеттері бар зиянды кеңістіктер. Спелеонимдер жүйесі кеңістіктің жоғарыда аталған ментальдік стереотиптерінің экспликациясы болып табылады, - деп мәселені тереңнен зерттеп, айқындап береді.

Белгілі бір онимдік атауларының өз бойында тарихи-әлеуметтік, бір этносқа тән этнографиялық, географиялық, т.б. деректерді молынан сақтап отыратыны даусыз мәселе. Сондықтан да қазіргі таңда спелеонимдерді тек тілдік заңдылықтар аясында ғана зерттеумен шектелмей, сол жердің тарихына, тарихи-әлеуметтік жайларына, тарихи-мәдени өмір жолына қатысты қарастыру қажеттігі туындауда. Бұл жайлар қазақ халқының сан ғасырлық көші-қон жолдарында қалыптасқан онимдерінде де өз ізін қалдырып отырған [7, 181-б.].

«Спелеоним» тұжырымдаманың «хронологиялық» құрылымындағы келесі қабат ономастикалық атаулардың тарихи түрінің лингвистикалық онимдері болып табылатын тарихи спелеонимдер деп аталады. Мифологиялық ойлау түрінен тарихи ойлау түріне көшу, біздің көзқарасымыз бойынша, спелеонимиялық атаудың бір түріне көшудің алғышарты болып табылады. Мұнда мифологиялық сананың қалдықтары көптеген мыңжылдықтар бойы өмір сүре келе спелеонимдердің тарихилығымен алмасады. «Адам ой-санасының тарихи даму кезеңінде архаистік сананың жаһандық бір жерге шоғырлану (интегралдық, әмбебап)

детерменизмі бірінші орынға көтерілмейді, мұнда уақыт пен кеңістік, олардың пайда болу кезеңдері негізге алынады» [8, 124–125-бб.].

Еуразия жапсарында керіліп жатқан Ұлы Дала аймағының, оның ішінде қазақ халқының қиян дәуірлер шежіресі тарихи деректер арқылы тіл қатады. Түркі халықтарының ата-бабалары тарихи төл этностық кеңістігінің буырқанған тайқазанында ру, тайпалар мен этностар мидай араласып, ғасырлар бойы тіршілік еткен. Сондықтан да мәдениеттің тілмен байланысы, ғалам туралы тұжырымдамалық түсініктерді тіркеу, сақтау (жинақтау), жинақтау және жүзеге асыру (спелеонимдер) (транслиациялау) үшін тілдік таңбаларды пайдаланудан құралады. А. Сейдімбектің пайымдауынша, осы тілдік таңба қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, фольклоры мен этнографиясына соны пайымдаулар жасайды. Мәдени-семиотикалық ақпарат, әдетте, қоғам мүшелері арасындағы тілдік коммуникацияда жүзеге асырылады.

Оған дәлел Қазақстан төрінде кездесетін бітімі мен көлемі жөнінен айрықша алып үңгірлер: *Бектау ата, Қоңырәулие, Шолақ бұлақ, Алып үңгірлер* туралы А. Сейдімбек өз ойын былайша өрбітеді: «Бектау ата үңгірінің кірер аузы едәуір кең. Оншақты қадам басқан соң үңгір іші кеңіп сала береді. Үңгірдің ұзындығы алпыс, жетпіс қадам, биіктігі бес, он метр болғандай. Бұрыштанып бітетін төрті түкпірінде тереңдігі бір метр шамасында тұщы суы бар. Суы мейлінше суық. Түбінде ағаш бұлақтары, арша сабақтары бар. Үңгірдің орта тұсынан асқанда төбесінен саңылау тесік көрінеді. Ішкі қабырғаларының қара қошқыл бітімі бұл үңгірдің ұзақ уақыт адамға тұрақ болғанын көрсетеді» [9, 12-б.].

Осы ретте А. Сейдімбектің ғылыми еңбектеріндегі топонимдік материалдарды өз алдына дербес зерттеу – халқымыздың тіл тарихы мен әдебиет, мәдениет, ономастика саласына қыруар, мол да бай мағлұмат берері даусыз. Қазақстан жеріндегі алып үңгірлерді (спелеонимдерді) арнайы зерттеген этнограф-ғалым қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, фольклоры мен этнографиясына қатысты соны пайымдаулар жасайды. «Ұлттық ономастикалық атаулар жүйесі мәдени-ұлттық, тарихи, географиялық, дүниетанымдық факторлардың негізінде түзілгені белгілі. Өкінішке орай, ономастикалық қатар түзуде мәдени-ұлттық дәстүр бұзылып, отаршылдық онимдер пайда болды» [10, 77-б.].

Оның айтуынша: «Бектауата үңгірі туралы ел жадында күні бүгінге дейін сақталған аңыз-әңгіме, ән-жыр көп». Бектауата үңгірінің жанында Ұранқай деп аталатын шағын төбе бар. Сол жердің жергілікті халқы Бектауатаның атын тура атамай «әулие» деп құрмет тұтқан. Осы аймақтың тұрғындары «Әулие» әнін:

«Әулиеге Ұранқай тиіп тұрар,

Өзге таудың еңсесі биік тұрар.

Сен есіме түскенде, сүйген сәулем,

Ішім жалын, сыртым от болып күйіп тұрар», – деп шырқайды [9, 173-б.].

Сонымен, алып спелеонимдерді автор құрылымдық жағынан болсын, болмыс-бітімі жағынан болсын қазақ халқының бір тамырдан өрбіген бір тұтас этностың діңгегі ретінде қарастырады. Алып үңгірлердің дәстүрлі тарихын Ақселеу Сейдімбек қазақтың көшпелі өмір салтының танымымен байланыстырады.

А. Сейдімбектің мәлімдеуінше қазақ даласындағы келесі бір алып үңгір – Шыңғыстаудағы «Қоңырәулие» үңгірі. Үңгірдің кірер аузы кең. Ішінің биіктігі жеті, он алты шақырым шамасында, ені қырық, елу шақырымдай, ұзындығы жүз жиырма, жүз елу шақырымдай болады. Түбінде үлкен тұщы көл бар.

Қазақ даласында көне заманнан бастап, соңғы ғасырларға дейінгі аралықта белгілі болып отырған ең үлкен үңгірдің бірі – «Шолақбұлақ» үңгірі. Бұл үңгір Едірей тауының ішінде. Үңгірге кіру ол орналасқан Жартасты төбенің аңғарынан басталады. Жалғыз адам жүрелеп кірердей үңгір аузы он, он бес метрдей төмен құлдилап барады да, әрі қарай кең сарай алаң болып келеді.

А. Сейдімбек бұл үңгірдің ұзындығының төрт жүз, бес жүз метрдей болатындығын айта келе, табиғаттың осынау ғажайып жаратылысы өз қойнына небір қызықты құпия-сырды бүгіп жатқанына күмән тудырмайды.

Қазақстандағы спелеонимдер туралы орыс ғалымдары Н.Я. Коншин, М.П. Русаков, Н.П. Разумовский, Н.И. Наковник сияқты геолог ғалымдар зерттеп, жазбалар қалдырған. «Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты тамаша еңбегінде Әлкей Марғұлан үңгірлердің атаулары туралы егжей-тегжейлі баяндайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, спелеонимдердің ұлт танымында қабылдануы барлық уақытта тарихи-мәдени қауымдастыққа тән дүниетанымдық ассоциация жүйесінде жүріп отырады. Ақселеу Сейдімбектің ғылыми шығармашылық еңбектерінде қазақ топонимдері мен этномәдени атауларының когнитивтік сипаты, сондай-ақ қазақ мәдениеті мен фольклоры қазақ танымында маңызды рөл атқарады. А. Сейдімбек еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды пайдалана отырып, қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығы ашып көрсетілді. Қазақ даласындағы үңгірлердің көлемі – жолаушыға арналған белгі ғана емес екендігі ұлт талғамының танымымен айғақталды, халықтың ең құрметті ескерткіштерінің бірі екендігі назарда болды. Сондықтан, табиғи ортаның ғасырлар бойы жұмбақ атауларын рухани танымда сақтау арқылы табиғатты тану саласына да қатысты екендігі түрлі материалдармен дәлелденді.

Спелеонимдер халықтың өткен өмір тәжірибесімен тығыз байланысты, осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А. Сейдімбек еңбектеріндегі «спеология» саласының өзіндік ерекшеліктері талданып, тұжырымдалды. А. Сейдімбек еңбектеріндегі спелеонимдердің этномәдени атаулары тақырып деңгейінде жан-жақты қарастырылып, деректерді қажетіне қарай орыналастыра білдік, пайдаланған шетелдік, орыс, қазақ ғалымдарының теориялық пайымдаулары мен көзқарастарын саралай келіп, нақты тілдік фактілер арқылы өзіндік тың тұжырымдар жасалынды. Зерттеуімізде топонимдердің бір саласына жататын спелеонимдердің семиотикалық қасиеті, оронимдерде (жалпы онимдерде) көптеген тілден тыс «пресстелген» жиынтық түрінде, тілдік мағлұматтардың жинақталып, сақталғандығы айғақталды.

Қазақ фольклорлық шығармаларында спелеонимдердің көптеп кездесетіндігі олардың алатын орны мен ерекшеліктерін дәлелдейді. Жоғарыда келтірілген ұлттық болмысты ашу арқылы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеуге мүмкіндік туды. Спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін қалыптастыратындығы дәлелденді.

Мифологиялық әлемде спелеонимдік болмыс біртұтас құрылым шеңберінде қалыптасатын шоғырланған орталық – центрлік шеңбер болып табылады. Спелеонимдер жүйесі кеңістіктің жоғарыда аталған ментальдік стереотиптерінің экспликациясын құрайды, – деген тұжырым ұсынылды.

Спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашудағы ізденісімізде үңгірлерге байланысты атаулар халық арасындағы топонимиялық аңыздар қатарына жататындығы ескеріле отырылып, оның арғы жағында қазақтың рухани және материалдық мәдениеті, ұлттың танымдық болмысы, ментальді-когнитивтік түрде таңбаланғанымен ерекшеленетіндігі көрсетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тектігүл Ж.О., Дузмагамбетов Е.А., Баядилова-Алтыбаева А.Б. Қазақ топонимдерінің мифологиялық қабаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1. Том 185. – Б. 167–179.

2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 510 б.
3. Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 27 с.
4. Сейдімбек А. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Астана: Фолиант, 2010. – 816 б.
5. Қазақ ертегілері. 10 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Өнер, 1997. – 405 б.
6. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 486 б.
7. Жартыбаев А.Е. Тарихи көш жолдарында таңбаланған топонимдер (Сарыарқа өңірі материалдары негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 179–190.
8. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының когнитивтік, лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Cyber Smith, 2019. – 316 б.
9. Сейдімбек А. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
10. Уали Н. Қазақтың дәстүрлі сөзсәптамасы: тілтанымдық үзіктер. – Алматы: Қазақ тілі, 2020. – 208 б.

REFERENCES

1. Tektigul J.O., Duzmagambetov E.A., Baiadilova-Altybaeva A.B. Qazaq toponimderinin mifologialyq qabaty [Mythological layer of Kazakh toponyms] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №1. Tom 185. – B. 167–179. [in Kazakh]
2. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy. 4 tomdyq shygarmalar jinagy. 1-tom [Proto-Kazakh mythology. Collection of works in 4 volumes. Volume 1]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 510 b. [in Kazakh]
3. Kerimbaeva S.E. Onomasticheskaia eksplikacia mifologicheskoi modeli mira v kazahskom iazyke: Avtoref. ... kand. filol. nauk. [Onomastic explication of the mythological model of the world in the Kazakh language: Abstract]. – Almaty, 2004. – 27 s. [in Russian]
4. Seidimbek A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy. 2-tom. Qazaq alemi. Etnomadeni paiymdau [Collection of works in six volumes. Volume 2. Kazakh world. Ethnocultural reasoning]. – Astana: Foliant, 2010. – 816 b. [in Kazakh]
5. Qazaq ertegileri. 10 tomdyq shygarmalar jinagy. 1-tom [Kazakh fairy tales. Collection of works in 10 volumes. Volume 1]. – Almaty: Oner, 1997. – 405 b. [in Kazakh]
6. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy. 4 tomdyq shygarmalar jinagy. 3-tom [Proto-Kazakh mythology. Collection of works in 4 volumes. Volume 3]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 486 b. [in Kazakh]
7. Jartybaev A.E. Tarihi kosh joldarynda tanbalangan toponimder (Saryarqa oniri materialdary negizinde) [Toponyms marked on historical streets (based on the materials of the Saryarka region)] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 179–190. [in Kazakh]
8. Tileuberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyn kognitivtik, lingvokonceptologialyq negizderi [Cognitive, linguoconceptological foundations of Kazakh onomastics]. – Almaty: Cyber Smith, 2019. – 316 b. [in Kazakh]
9. Seidimbek A. Etnomadeni paiymdau [Ethnocultural reasoning]. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b. [in Kazakh]
10. Uali N. Qazaqtyn dasturli sozsaptamy: tiltanymdyq uzikter [Traditional Kazakh speech: language excerpts]. – Almaty: Qazaq tili, 2020. – 208 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81:001.89; МҒТАР 16.01.21

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.50>Г.А. АЙТКУЛОВА¹, Д.А. ИСЛАМ²¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dosbol-75@mail.ru**ҚАЗАҚ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАНЫМЫНДАҒЫ «ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ» КОНЦЕПТІ**

Аңдатпа. Мақалада еңбекқорлық концептінің қазақ тіліндегі когнитивтік сипаты қарастырылады. Мақаланың негізгі мазмұны – халқымыздың мәдени және ұлттық тәжірибесі мен дәстүрлері туралы мол ақпарат беретін тұрақты сөз тіркестері арқылы ұрпақан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өзінің өне бойына халық мәдениетінің даму процесі жазылған фразеологиялық бірліктер арқылы халықтың мәдени көзқарастары, стереотиптері, стандарттары мен архетиптерін тануымен ерекшеленеді. Бүгінгі зерттеуіміздің негізгі нысаны тұрақты сөз тіркестері, паремиологиялық тіл бірліктері арқылы берілетін қарапайым халық танымындағы еңбекқорлық концептінің тілдік ерекшеліктері болып табылады. Ғылыми мақаланың мақсаты – еңбекқорлық концептінің семантикалық және концептуалдық бірліктерде қолданылуын зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін когнитивтік лингвистика, концепт, концептілік өріс, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарына ғылыми тұрғыда тоқталып, қазіргі таңдағы концептуалдық білім аясында зерттеліп жүрген ғалымдар пікірлерін саралай отырып, әлемнің тілдік бейнесі хақында авторлық көзқарасты қалыптастыру және еңбекқорлық концептінің лингвомәдени сипаттағы мазмұнын ашу сынды міндеттерге қол жеткізілді. Мақаланы жазу барысында тілдік бірліктердің семантикасын айқындау үшін концептуалды талдау, және когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық.

Зерттеу нәтижесінде когнитивті дискурстағы еңбекқорлық// концептінің құрылымдық ерекшеліктері мен семантикалық көлемі анықталды.

Кілт сөздер: концепт, концептілік өріс, макроконцептілер, когнитивтік лингвистика, этномәдениет, лингвомәдениеттану, таным.

G. A. Aitkulova¹, D.A. Islam²¹PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Айткулова Г.А., Ислам Д.А. Қазақ лингвомәдени танымындағы «еңбекқорлық» концепті // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 140–151. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.50>

***Cite us correctly:**

Aitkulova G.A., Islam D.A. Qazaq lingvomadeni tanymyndagy «enbekqorlyq» koncepti [The Concept of «Diligence» in Kazakh Linguistic and Cultural Knowledge] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 140–151. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.50>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 27.06.2024

The Concept of «Diligence» in Kazakh Linguistic and Cultural Knowledge

Abstract. The article examines the cognitive nature of the concept of *diligence* in the Kazakh language. Stable phrases that provide rich information about the cultural and national experience and traditions of our people, create an artistic word from figurative thought and demonstrate the spiritual culture of the linguistic community. Through phraseological units that capture the process of development of folk culture, passed down from generation to generation, we can recognize the cultural views, stereotypes, standards and archetypes of the people. In our study, the linguistic features of the concept of *diligence* in simple folk knowledge, transmitted through stable phrases, paremiological linguistic units, are revealed. The purpose of the scientific article is to study the use of the concept of *diligence* in semantic and conceptual units. To achieve this goal, such tasks as the formation of the author's approach to the linguistic image of the world and the disclosure of the content of the linguistic and cultural nature of the concept of *diligence*, with a scientific emphasis on the concept of cognitive linguistics, the concept, the conceptual field, the linguistic image of the universe, differentiation of the opinions of scientists studied within the framework of modern conceptual knowledge, were achieved. To determine the semantics of language units during the writing of the article, the methods of concept analysis and associative experiment were used. As a result of the study, the structural features and semantic scope of the concept of *diligence* were revealed in cognitive discourse.

Keywords: concept, conceptual field, macroconcepts, cognitive linguistics, ethnoculture, linguoculturology, cognition.

Г.А. Айткулова¹, Д.А. Ислам²

¹PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru

²кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz

Концепт «трудолюбия» в казахском лингвокультурном познании

Аннотация. В статье рассматривается когнитивный характер концепта *трудолюбия* в казахском языке. Фразеологические фразы, дающие богатую информацию о культурном и национальном опыте и традициях нашего народа, создают художественное слово из образной мысли и демонстрируют духовную культуру языкового сообщества. Через фразеологизмы, в которых запечатлен процесс развития народной культуры, передаваемый из поколения в поколение, мы можем распознать культурные взгляды, стереотипы, стандарты и архетипы народа. В нашем исследовании выявлены языковые особенности концепта *трудолюбия* в простом народном познании, передаваемые через фразеологические словосочетания, паремиологические языковые единицы. Целью научной статьи является изучение использования концепта *трудолюбия* в семантических и концептуальных единицах. Для достижения этой цели были достигнуты такие задачи, как формирование авторского подхода к языковому образу мира и раскрытие содержания лингвокультурного характера концепта *трудолюбия*, с научным акцентом на концепции когнитивной лингвистики, концепта, концептуального поля, языкового образа вселенной, дифференциация мнений ученых, изучаемых в рамках современных концептуальных знаний. Для определения семантики языковых единиц в ходе написания статьи использовались методы анализа концептов и ассоциативного эксперимента. В результате исследования были выявлены структурные особенности и семантический объем концепции трудолюбия в когнитивном дискурсе.

Ключевые слова: концепт, концептуальное поле, макроконцепты, когнитивная лингвистика, этнокультура, лингвокультурология, познание.

Кіріспе

Қоршаған ортаның ақиқат бейнесін адамның танымдық тұрғыда ойлау заңдылықтарымен зерттейтін логика, философия, физиология, психология сынды ғылымдар ежелден бізге белгілі. Ал, білімнің шындыққа қатынасын, адамның дүниені тану мүмкіндігін, ақиқаттың өлшемдерін және танымдық қасиеттерін зерттейтін философияның бір саласы – гносеология таным теориясымен айналысатын ғылым ретінде көпшілікке етене таныс. Сондықтан когнитивизмнің тамыры көне заманнан бастау алатын орасан зор дәстүрі бар деп айтуға болады. Алайда, когнитивтік бағыт аясында адамның танымдық қырларын жаңаша пайымдау мәселелері қайта жаңғырды десек артық айтқанымыз емес. Адам санасындағы қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың когнитивті болмысы әртүрлі бейнелену ерекшеліктері көрнекі бейнелер түрінде, ұлттық мәдени кодты анықтайтын коннотаттық бірліктер немесе символдар түрінде көрініс табатындығын айқындап берген когнитивизмнің зерттеу объектісі адамның ақыл-ойы, ойлауы және олармен байланысты психикалық процестер мен күйлер екендігі анықталып отыр. Қазір тіл біліміндегі танымдық революция туралы айтып жүрген көптеген ғылыми көзқарастар мен зерттеліп келген ғылыми еңбектердің сан алуандылығы когнитивті лингвистиканың қарқынды дамуына үлес қосты. Белгілі американдық лингвист Н. Хомский бұл туралы: «Когнитивтік революция адамның санасындағы ой мен танымның негізгі күйлеріне білім, түсіну, түсіндіру, сенім сынды іс-әрекеттердің жиынтығынан пайда болатын білім және ақпаратпен байланысты процестер» деп түсіндіреді [1]. Лингвистикадағы когнитивизмнің қарқынды дамуы барысында лингвокогнитология, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, гендерлік лингвистика, лингвистикалық философия және т.б. ғылыми бағыттардың өміршеңдігін дәлелдеп берді. «Общеизвестно, что язык является существенной и важнейшей частью понятия культура. Именно язык позволяет отдельным человеческим индивидам образовывать группы – этнические, возрастные, социальные, поэтому в нашем определении культуры через перечисление ее составных частей упомянут и язык» [2]. Тіл мен мәдениет сабақтастығы негізінде тұтас ұлттың болмысын танып-білуде этнолингвистика бағыты қазіргі таңда қазақ тіл біліміндегі жаңа сала десек те мәдени концептілердің көптеп зерттелуімен ерекшеленетінін айта кеткен жөн.

Тіл, таным, мәдениет сабақтастығы антропологиялық парадигма аясында зерттелуі алғашқы когнитивтік лингвистиканың, кейінірек лингвистикалық концептологияның немесе лингвоконцептологияның қалыптасуын едәуір дәрежеде қамтамасыз етті. Бұл жөніндегі ғалымдар пікірлерін саралап өтсек «...концептология тіл мен мәдениет негізіндегі адамның тілдік санасының құрамдас бөлігі – концептіні зерттейтін» [3], «өмір құбылыстарын ментальді-когнитивті түрінде таңбаланған концептілерді модельдеу лингвоконцептологияның маңызды бағыттары болып табылады» [4].

«Концептілерді зерттейтін ғылым концептология деп аталады. Концептология концептіні анықтауы барысында көптеген өзекті деп тапқан мәдени құрылымдарын ашу барысында лингвокогнитивтік әдістерді біріктіретін сала» [5]. В.Л. Иващенко болса, лингвоконцептология шеңберінде ғылыми зерттеудің бес негізгі бағытын анықтайды, олар: 1) этнолингвоконцептология: лингвистикамен өзара әрекеттесе отырып, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, этнопсихоллингвистика және жекелеген этномәдениет концептілерін немесе этномәдени концептілерді зерттеумен айналысатын бағыт; 2) салыстырмалы этнолингвоконцептология әртүрлі этномәдениеттер әлемінің концептуалды және лингвистикалық суреттерін зерттеумен шұғылданады; 3) көркем лингвоконцептология: лингвистикалық стилистикамен әрекеттесетін әдеби-көркемдік концептілер болып

табылатын лингво-фольклористика жеке әдеби-көркем шығарманың контексі негізіндегі белгілі бір автордың тілдік тұлғасы немесе когнитивтік контекстегі ауызша-поэтикалық халық шығармашылығы. 4) ғылыми лингвоконцептология немесе когнитивтік терминология: негізгі объектісі ғылыми концептілер болып табылатын бұл бағытпен негізінен әлеуметтік ғылымдар көбірек айналысады. 5) лингвоконцептография, немесе лингвоконцептологиялық лексикография: когнитивтік дискурста – ұлттық сананың стереотиптері, нышандары, бейнелері, константаларының сөздіктері және олардың теориялық негіздерінің дамуымен байланысты концептілер сөздігін құрастырумен байланысты [6, 4-б.]. «Қазіргі когнитивті лингвистика мәдени фондағы концептілерді жан-жақты зерттеуде: семантикалық талдау – компоненттік және анықтамалық, гештальт ретіндегі сананың ойсуретін анықтайтын концептуалды талдауды біріктіретін күрделі сала» [7].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Әлемнің тілдік бейнесін тануда концептілерді концептуалды талдау әдісімен зерттеу ғасырлар бойы тұрақты өрнектер, когнитивтік үлгілер түрінде ұлттың мәдени танымындағы стереотиптерді тануға мүмкіндік береді. Ұлт тілінде сөйлеуші халықтың ғасырлар бойы сақталған дүниетанымы мен тілдік формаларда бекітілген дүниенің бұрыннан келе жатқан және сақталған ұлттық бейнесін анықтауда концептуалды талдау әдісінің мәні зор. Концептілерді талдау әлем туралы архаикалық білімдерді анықтауға әкеледі. Адамның ішкі әлемі туралы эмоциялық сезімдерді тануда концептуалды зерттеу әдістемесі концептінің белгілі бір объективті ететін құрылымдардың мағынасын түсіндіруден концептінің типологиялық ерекшеліктерін ашу үшін өте қолайлы.

Концептілерді талдау әдісінің этимологиялық түрі көптеген сөздіктер арқылы зерттеліп отырған концептінің синонимдік қатары мен танымдық белгілерін анықтауда қолданылады [8]. Концептуалды талдаудың фреймдік моделдеу әдісі концептілік жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын концепт типінің қарапайым формасын анықтау үшін қолданылды. М. Минский адамның көргенінен алған ақпараты мен есінде сақталған ақпаратын модельдеу тәсілін зерттеу арқылы фрейм ұғымын танытатын фреймдік моделдеу әдісін ұсынған болатын [9]. Концептуалды талдаудың тағы бір әдісі концептуалды метафоралық тәсіл арқылы концептілерді анықтау метафораларды зерттеу барысында санадағы логикалық операциялардың түрлі қызмет атқаратындығы байқалады. Метафора теориясында бір концептуалды аймақ-мақсатқа қызмет етуде әртүрлі метафоралардың бәсекелестігі идеясы да ұсынылды. Атап айтқанда, «Ақыл – бұл дене, ойлау – тіл, ойлау – есептеу, бұл механизм» [10]. Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингвомәдени дениремаларды талдау жолында концептуалды талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық. Концептуалды талдау әдісі тіл біліміндегі когнитивтік зерттеулер барысында «тілден концептіге» зерттеу жолы концептілерді модельдеу үшін ең қолайлы когнитивтік әдістердің бірі болып табылады.

Талдау мен нәтижелер

Ғалымдар пікірінше, антропоцентризм принципі екі аспектіде көрінеді: «тілдегі адам» сананың нысаны мәдениеттің аудармашысы ретінде әрекет етсе, «адамдағы тіл» принципі барлық заттардың, соның ішінде тіл мен мәдениеттің сабақтастығы ретінде, әсіресе, сөздіктер үшін аса маңызды болып саналады. Дж. Лионстың пайымдауынша, соңғы онжылдықтар көлемінде зерттеушілердің назары лингвистика оның ішінде жеке тұлғаның өзін-өзі тануы және лингвомәдени қауымдастық сынды антропоцентризммен тығыз байланысты әлеуметтік-мәдени өмірдің «этнизациясы» мәселелеріне басты назар

салынуы концептология бағытының қарқынды дамуына алып келді. Концептіні анықтау қиын, өйткені оның мазмұны, маңызды мүмкіндіктері бар. В.В.Колесов болса, қазіргі уақытта лингвистикалық әдебиеттерде концептінің көптеген анықтамалары қалыптасқандығын, зерттеушілердің көпшілігі бұл терминді негізгі деп санайтындығын, ұлттық менталитет бірлігі деп таныса, концептілер ұжымдық сана және өзгертілген идеалды объектілердің психикалық үлгілері болып табылады [11]. Кез-келген құбылыстың кеңейтілген тұжырымдамасы онтологиялық жағынан типтік тудыратын категориялаудың кескін «прототипін» құрайды [12, 97-б.]. Осылайша, бұл туралы концепт – бұл тілдік көрінісі бар және ұлттық-мәдени ерекшелігімен белгіленген ұжымдық білім мен сананың бірлігі деген қорытынды жасауға болады.

Когнитивтік лингвистиканың басты тіл бірлігі болып табылатын концептілер – тілдің мәдени ерекшелігімен сипатталатын, сол халықтың мәдени танымынан тереңірек хабар беретін дүниенің тілдік бейнесін қалыптастыратын лексемалар. Концепті өз бойына халықтың мәдени болмысының барлық мазмұнын сидыра отырып, ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде негізгі компонент болып саналады. Сонымен, концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. *Еңбекқорлық* концепті тілдік көрінісі бар, ұлттық-мәдени ерекшеліктері байқалатын қазақ дүниетанымында берік орын алған жоғары құндылық категориясына жататын концептілердің бірі. Қазақ концептосферсында ұлттық менталитетті көрсететін, бойында философиялық, педагогикалық уәждер мен әдет-ғұрыптық, адамдық қарым-қатынас нормалары қамтылған «еңбекқорлық», «жалқаулық» концептілері айрықша орын алады.

Концептілерді әртүрлі тәсілдермен жіктеуге болады. Тақырып тұрғысынан алғанда, олар, мысалы, эмоционалдық, тәрбиелік, мәтіндік және басқа да когнитивті салаларды құрайды. Тасымалдаушыларына қарай жіктелген концептілер жеке, микротоптық, макротоптық, ұлттық, өркениеттік, жалпыадамзаттық ұғым сфераларын құрайды. Концептілер дискурстың бір немесе басқа түрінде қызмет ететінін ажыратуға болады, мысалы, педагогикалық, діни, саяси, медициналық және т.б. Дискурстың өзін бір мезгілде ұғымдарға үндеу жиынтығы ретінде және ана тілінде сөйлейтіндердің санасында бар тұжырымдама ретінде қарастыруға болады.

Адам санасында концептуалды жүйені құру реттілігі логика принциптеріне сәйкес келеді және бұл жүйе оның логикасы сияқты қасиеттерін анықтайды. Ол бір концептіден екінші концептіге логикалық ауысу, кейбір концептілерді басқалары арқылы анықтау, бұрыннан бар концепті негізінде жаңа концепт құру мүмкіндігін анықтайды.

Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық* концептілік өрісінің мағынасын концептуалдық-семантикалық талдау барысында былайша жіктейміз (1-сызба):

1-сызба – «Еңбекқорлық» концептілік өрісіндегі макроконцептілер

БАҚЫТ концепті. Еңбекқор адам – бақыттың кілтін тапқан адам. Еңбекқорлықты адамның ең бірінші дара мінезге балаған қазақ халқы өз ұрпағын еңбекке баулудың маңыздылығын «*Бүгінгі істі ертеңге қалдырғанның ісі бітпейді*» деген аталы сөзбен адал кәсіппен жан бағуды әлімсақтан жөн санаған. Жалпы алғанда қазақ танымында еңбек пен бақыт бірін-бірінсіз елестете алмайтын ұғым қатарында. *Еңбек пен бақыт егіз, Еңбек – ырыстың бұлағы, Еңбек – бақыттың шырағы, Еңбек еткен мұратқа жетеді, Бас пен бақта бітеді, Құр жатқан Тәңірінің құтынан қағылады* атты паремиялар осының дәлелі. Демек, өз ғұмырында еңбектенген адам сөзсіз бақыттың кілтін, берекенің құтын тапқан адам екені даусыз.

Ғұлама Әбу-Нәсір әл-Фарабидің гуманистік ойларының қорытындысы – адамшылық қалып пен адамгершілікті құрап, қалыптастыратын қасиеттер ақыл мен жүректе бастау алады: жан қуаты мен ақыл даналыққа жеткізсе, жүректен шығар ар-ұят, рақым-мейірім, әділет, қанағат, ынсап ізгілік пен қайырымдылықты қалыптастырады. Ал осы ізгіліктерді қалыптастыруда адам әрқашан еңбектенудің арқасында жетіп отырғаны аян. Мәселен, «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы» [13] трактатында: «Кәсіптік күштің көмегімен адам кәсіп және өнерлерді игереді», «Бақыт дегеніміз – өзі үшін талап қылынатын жақсылық, «Бақыт әрбір адам ұмтылатын мақсат, ол бір кемелдік болып саналады», «Шамаға сәйкес еңбек ету денеге қуат береді. Ал, шектен тыс немесе жеткіліксіз еңбек ету адамның күшін кетіреді немесе әлсіз күйде қалдырады», «Әрекет етудегі мақсатқа адам алдымен өзін-өзі жетілдіру арқылы, кейін бір үйде немесе қалада тұратындарды жетілдіру арқылы жетеді», «Бақытқа жеткізетін еркін әрекет, тамаша әрекет – еңбек» деген сүбелі пікірлерінен «еңбек» ұғымының астарында «мақсатқа жету», «бақытқа жету», «ілім мен білім үйрену» сынды құндылықтар жатқанын байқау қиын емес.

Еңбек арқылы, еңбектену арқылы адам баласы адамның бақытқа кенелуі, шат-шадыман болуы, ырысты болу, т.б. адам үшін кемел шақтардың болуының алғы шарты деп түсінген қазақ танымында еңбекқорлық адамның ең ізгі қасиеттерінің бірі. Сол арқылы қызық бақыттың кілтін табуды, бақытты болуды көздеген. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам бақыттың рухани жетістіктерге жететініне бек сенген.

БАЙЛЫҚ концепті. Бұл жерде еңбекқорлықтың арқасында, адал еңбектің нәтижесінде адамзаттың бай болуы деген ұстаным қазақ лингвомәденитанымында көптеген тіл бірліктерімен ұштасып жатыр. Мәселен, *Еңбек еткен емеді, еңбексіз не өнеді? Еңбек деген байлық бар ерінбеген жететін, жоқшылық деген жебірді жермен жексен ететін. Еңбегіне қарай өнбегі. Еңбегі көптің өнбегі көп. Еңбегі жанғанның тоқтысы егіз туады. Еңбек ет те егін ек, жарымасаң маған кел. Белді бу да бейнет қыл, байымасаң маған кел. Еңбек етсең емерсің, Ерінбесең жеңерсің.* Бай, қуатты өмір сүрудің кепілі болған еңбек адамды ынталандырады, алға жетелейді, мақсатына жеткізеді. Қазақ дүниетанымында берекелі отбасы, шат-шадыман өмір сүру, денінің саулығы, ет жақындарының сүйіспеншілігіне бөлену, мақсатына жеткізетін, рухани, материалдық жетістіктің негізгі кілті болып табылатын еңбекқорлық концепті сан ғасырлық өмір тәжірибесінен өткен, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие.

ҚОЛ концепті. Қол концептісіндегі еңбекқорлық – пысық, іскер, оң қолынан өнер тамған адамға қаратып айтылады. Қолы ұзын – қолынан қандай болмасын іс келер, бай, дәулетті адам жайында айтылатын фразема. *Қолымен күй кеседі.* Отымен кіріп, күлімен шықты, бар бейнетті тартты. Ыңырсып жатып иттердей, Өткіздім қыстың ақпанын, Қолымменен күл көсеп, Байдың оты жаққаным. [14, 347-б.]. Қазақ халқының мәдени өмірінде бата, тілек сөздердің орны ерекше. Әсіресе, еңбекке енді кіріскен жандардың ісіне сүйсінген халқымыз *Қол қуатты болсын, Еңбек ретті болсын, еңбегі жансын* деген тілек мәндегі тұрақты тіркестер ұлтымыздың еңбекке деген көзқарасын білдірсе керек. *Қолға тоқ болсын* – берекелі, қорлы-қоғамды болсын. Қол ағаш боса да, қолға тоқ болсын. *Қол қайыр* – жеңіл-желпі садаға. Болмашы көмек. Жалғыз мұраң сол болар, Қол қайырың берілген. Басқа дүние бірі де, Көмілмейді кебінмен. Енді бірде бір адамның біріне тигізген еңбек жәрдемін қазақта – *қолғабыс тигізді, қол жалғады, қолұшын берді, қолқанат* болды, Қолынан келгенше, деп атаса керек [14, 343-б.]. Сондай-ақ іскер, пысық, еңбекке адал жандарға *қолды-аяққа тұрмады, қол тимеді, қолы жүйрік, қолы қарап отырмады, қолы қолына жұқпады, бір қолы он болды, қол жұмыс*, сынды тұрақты тіркестер құрамында кездесіп, еңбекқор адамның бейнесін сипаттап тұр.

Халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде сыйлы қонаққа не басқалай жақын ағайынға тартылатын ет мүшелері – сыбаға деген ерекше көңіл мен ықылас бөлетін сый бар екені мәлім. «Қол кесер – соғым союшыларға еттен берілетін сыбаға. Дәстүр бойынша шаруашылыққа көмекке келген адамды еңбек ақысыз жібермеген. Шаруаның ауыр, жеңіліне қарамай тиісті ақысын берген «келі түбі», «қол үздік» сияқты. «Қол кесер» – соғым сойған, етті мүшелеген. Етті мүшелеген уақытта қолын кесіп алса, ақы төленген. Етті мүшелегенді «соғым соятын» отбасы жақсы біледі. Союшы адам міндетті түрде «қол кесер» алған» [15].

Қол кесер. Мал сойғаны үшін алатын сыбаға. Ділдәбек қол кесерім деп санның шақпақ етінен пышақты салды да, жаяның қыртысынан апарып бір-ақ шығарды. *Көз қорқақ, қол батыр* – барлық береке мен ырыстың бастауында қажырлы еңбек тұратынын ұққан әр адамның ұраны боларлық бұл мақалдың өміршеңдігін күнделікті өмірде байқап та жүрміз. Бұл сынды еңбекқорлық қағидасы – адам болмысы мен өмірінің мәні мен мақсатын танытар қалыпты қағидасы, формуласы іспетті.

ЖҰМЫС концептісі. Еңбекқорлық концептісі жұмыс макроконцептісінде іс пен жұмысқа өте белсенді жандарға қаратып айтылатын жағымды мәндегі коннотаттық сөз оралымдарымен белгілі. Тілімізде осыған байланысты көптеген тұрақты тіркестер халық арасында көптеп қолданылады. Мәселен, *жұмыс басты, ер жанышты* – жұмыстан ешбір қолы босамайтын жұмыс женген, иығына жұмыс мінген өте еңбекқор адам туралы айтылады [14, 210-б.]. Халық арасында іскер, жұмысбасты адамды *жұмысына бұқта, жұмыла кірісті* деген тіркестермен әсемдеп айтқан. Жұмыскер адамды сонымен қатар, тәуекелшіл болатыны қай жерде еңбек бөлінісі бар қарап жатпаған адамға бірдене кез болар деген мағынада –

жүрген аяққа жөргем ілінер деген фразема арқылы еңбекқор адамның бейнесін беріп тұр. *Жақсы жұмыс жалықтырмас. Істегенде ерінбе, істе шолақ көрінбе. Жұмыстың арлығы жоқ* атты паремияларда қосымша мән қалыптастырады, бірақ еңбекқорлықтың жалпы сипатын баса көрсетеді. Осы тіркестер арқылы жұмыс істеуде жететін негізгі нәтиженің көрінісі сипатталады.

ДЕНСАУЛЫҚ концепті. Денсаулық – кез келген міндеттерді шешуде басымдық болып табылатын заманауи мәдениеттің айқындаушы құндылығы. «Денсаулық» концептісінің бейнелі жағы денсаулықтың табиғи құбылыстармен (атап айтқанда күнмен, жарықпен), адам белгілерімен байланысты мәдени артефактілермен тұрақты байланыстарын қалыптастырады. Еңбекқорлық концептісіндегі денсаулық макроконцептісі еңбектің нәтижесінде адамның денсаулығы мықты болатындығын танытумен ерекшеленеді. Мәселен, *Емнің алды – еңбек, Еріншек ауру табар, жұмыскер саулық табар, Істе темір тат болмас, Ұйқы – тынықтырады, Жұмыс – шынықтырады. Тыста ұзақ жүргенің – Ұзақ өмір сүргенің.*

ШЕБЕР концепті. *Кестешінің бізі – алтын, Кемеңгердің сөзі – алтын, Көрегеннің көзі – алтын.* Еңбекқор адамның қолындағы еңбекке жарап тұрған, сол арқылы маңызды іс тындырып отырған еңбеккердің құралын алтынға теңеу арқылы халықтық педагогиканың керемет үлгісін құрастырған бұл мақалда халқымыз тігіншіні, ақын-жазушыны, ойшыл-ғалымды алдыңғы қатарға шығарып отыр. *Өнерлінің қолы – алтын, Өлеңшінің сөзі – алтын.* Тіл – халықтың рухани қазынасы, тарихтың куәсі, өмірдің айнасы болса, қазақтың мақал-мәтелі күнделікті тіршіліктегі кез келген жағдаяттың шешіміне соңғы түйінін айта алатын, халықтық тәжірибеде, өткен сөз қайнары болып табылады. Өнерлі адамның, өлеңмен өмірі өрілген өнерпаздың бұл дүниедегі еңбегі мен өнерін әрдайым халық биік бағалай білген. Сондықтан осындай ел үшін ғұмырын арнаған тұлғаларға арналып айтылған паремиялық бірлік халық қолданысында кең тараған. Мақал-мәтелдерді зерттеушілердің пікірінше ең көп қолданылатын көркемдік тәсіл – синтаксистік параллелизм. Өнерлі мен шебер адамның еңбегін адал деп тапқан қазақ халқында мынадай мақалдар бар: *Өнерлі жігіт қадірлі. Ат жақсысы енеден, зат жақсысы шеберден. Өнерлінің он қолы бар. Күшіңе сенбе, өнеріңе сен. Ұстаны соққан пышағынан танисың. Ерінбесең, ұста боларсың. Ұста өлсе де ұсталық өлмейді. Ұстаның қолы ортақ. Ұстаға жұмыстың қиыны жоқ. Он бармағы алтын теректей. Ұсталығы болған аш қалмас. Ұзынсыз қысқа болмас, үлгісіз ұста болмас. Аз сөйле, көп істе. Қол өнері кілемде, сөз өнері өлеңде. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Жігіт кісіге жеті өнер де аз, жетпіс өнер де аз. Көп көрген – нұсқа, көп істеген – ұста. Егінші март – жер жомарт. Әр нәрсеге асық болғаниа, бір нәрсеге машық бол. Ерінбеген етікші болар, ұялмаған әнші болар.* Еңбекқорлық концептісіндегі бұл макроконцепті өз ісін шебер меңгерген, аянбай еңбек еткеннің арқасында халық ықыласына бөленген маман иелеріне қаратып айтылған.

АС концепті. Еңбек – материалдық игіліктердің қайнар көзі, ең алдымен, еңбек адамды тамақтандырады. Адал еңбектің арқасында қолы асқа тиген еңбектің нәтижесіндегі адамның рақаты осы болар. Мәселен, *Асы жоқ үйді ит те сүймейді. Ісі жоқтың асы жоқ. Егінші нанын жейді, еріншек арын жейді. Еңбек патшалықты асырайды. Еңбек еткеннің аузы қимылдар. Кім еңбек етсе – сол тоқ. Сауып ішсең – мың күндік, сойып жесең – бір күндік. Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей. Еңбек еткен емер. Қолы қимылдамағанның аузы қимылдамас. Жер тойынбай, ел тойынбайды. Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей. Ексең егін, ішерсің тегін.* «Еңбек» концептісіндегі «ас» макроконцептісі себеп-салдарлық байланыстар кешенімен тығыз байланысты. Бір жағынан, еңбек – қалыпты тамақтанудың шарты, ал жанама түрде – өмірдің өзі. Екінші жағынан, тамақтану қажеттілігі еңбек қажеттілігінің себебі мен шарты бар. Паремиялардың бұл кешенінде еңбекқорлық концептінің қосымша мағынасы қалыптасады, ол жанама түрде адам өмірінде еңбектің үнемі болуы идеясымен байланысты. Еңбек пен тағамның өзара тәуелділігі физикалық процесс

ретінде еңбек пен адамның өмірінің өзара байланысын білдіреді. *Ас та төк сый-құрмет көрсету* мол дастархан жайып, қонақжайлылық танытатын адамның пейілін бейнелейді.

АДАЛ КОНЦЕПТІ. Қазақ халқының тіршілігінде еңбек қатынастарының маңыздылығы мен өмірлік қажеттіліктерін өтеудің жалғыз жолы деп қабылдаған еңбек тәрбиесіне қатысты тұрақты тіркестер не мақал-мәтелдер болсын адалдыққа үндеп отырған. Адамдағы кемелдену мүмкіндігі мен әрекетінің түпкі сыры мен бастауы – адалдық пен ақылдылық. Сондықтан болар, *ақылы азық, сөзі сусын* – ақылын азық, сөзін сусын етті, ақылымен адал ас табатұғын дана адамдар жайлы осылай кесіп айтқан. Қазақ халқының жылдар бойғы өмірден түйген танымы мен ұстанымдарының дені көптеген жылдар бойғы іске, еңбекке деген сүйіспеншілігі мен адалдығын танимыз. *Адал еңбек етті* – өз күшін өзгеге қиянат, кесірі жоқ іске, кәсіпке жұмсады. Адал ақы, маңдай тер. Адал еңбекпен тапқан табыс. Бейнетпен келген төлем. Адал ақы, маңдай теріміз ғой, астына шашып тастасақ, ұят емес пе? – деді Ақжаулық. [14, 11-б.]. *Жемісін көрді* – нәтижесі болар шаққа, жүзеге асар шаққа жетті. Жасамаймын еңбектің, Жемісін көзбен көрем деп. Жасаймын бір қолқабыс Кейінгіге берем деп [14, 197-б.]. Тілімізде осы аталған тұрақты тіркестерден басқа адал еңбек қатынастарына негізделген мынадай тілдік оралымдар бар: *еңбегі жанды, еңбегін сатты, еңбегін сауды* және т.б.

Еңбекқорлық концептісіне байланысты эмоциялық реңкте айтылатын тұрақты тіркестер адамзаттың ішкі әлемін жеткізуде таптырмас тілдік құралдар болып табылады. Мысалы: *қол қуатты болсын, еңбек ретті болсын, еңбегі жансын* деген тілек мәндегі тұрақты тіркестер ұлтымыздың еңбекке деген көзқарасын білдірсе керек. Сондай-ақ іскер, пысық, еңбекке адал жандарға *қолды-аяққа тұрмады, қол тимеді, қолы жүйрік, қолы қарап отырмады, қолы қолына жұқпады, қолы қолына жұқпады, бір қолы он болды, қол жұмыс, сары табан* сынды тұрақты тіркестер адамның эмоциялық әсері құрамында кездесіп еңбекқор адамның бейнесін сипаттап тұр. Адамдардың сөз қолданыстағы эмоционалдық күзиреттіліктері олардың танымдық қабілеттері мен сөздік қорларын арттыратыны рас. [16] Еңбекқорлық\жалқаулық концептерін сипаттайтын тілдік бірліктерді қолданудағы халық арасында эмоциялық көңіл күйге әсер етуі бұл қазақ мәдениетіндегі жалқау мен еңбекқор тұлғаға берген бағасын айқындайды. *Кінәсінен жазаланады, еңбегі үшін марапатталады* деген мақалмен рухтанған қазақ мәдени танымында бала өмірге келісімен-ақ оны еңбекқорлыққа тәрбиелеу ата-ананың ең басты міндеті болып табылады [17]. *Адал еңбек елге жеткізер, арам қулық елден кеткізер. Әділ істің арты игі. Адал еңбек, алғыр ой – анық досың біліп қой. Адал істің асы тәтті, үйі – береке, Адал жұмыс жасағанды халық та сүйер.* Осы аталған бірліктер кешені адал еңбектің марапаты мен қошеметіне еңбекқорлықтың арқасында жететіндігін дәріптейді.

Ұсынылған қазақ паремиологиясы мен фразеологиясын талдау бізге қазақ лингвомәдениетіндегі «еңбекқорлық» концептінің көптеген макроконцептердегі абсолютті құндылығын айтуға мүмкіндік береді. Паремияларда еңбек жақсылық ретінде әрекет етеді және жалқаулыққа, еріншектікке қарсы тұрады, бұл, әдетте, кедейлікке әкеледі. Қазақ халқының ұлттық дәстүрі мен салт-санасын, ой-өрісін сөз еткенде, халықтық психологияны, оның ішінде адамның жан дүниесінің тілдегі көрінісі – әсіресе қазақ халқына тән, өмірдегі әртүрлі жайттардан алынған ілімін бір-екі ауыз сөзбен ғана түйіндейтін тұрақты тіркестердің маңызы зор. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын фраземалар ойды жеткізуде астарлап, образды-бейнелі, әсерлі, ұйқасты-ырғақты, әуезді жеткізетін өзіндік ерекшеліктерімен көзге түсетін әмбебап құбылыс. Оның қызметі - өмір шындығын, барлық болмысты өзінде бейнелеп көрсету. «Сонымен бірге фразеологизмдер тек ойды, ақпаратты жеткізу құралы емес, ең бастысы прагматикалық мақсатта көбірек қолданылатын ерекше тілдік құрылым, экспрессия, эмоция және эмотивтілік оның негізгі құралы болып табылады» [18, 190-б.].

Адамзат тарихын өз бойында сақтаған қазақтың фразеологиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті айқын көрініс тапқан [19] фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктері мен прагматикалық-дискурстық сипатын жаңа бағыт когнитивтік фразеологияны тереңдете қарастыруға мүмкіндігі зор [20, 44-б.].

Еңбекқорлық//жалқаулық ұғымдарын сипаттайтын фразеологиялық тіл бірліктерін сөз еткенде ең бірінші *Адал еңбек етті* деген тұрақты тіркес ойымызға оралады. Өз күшін өзгеге қиянат, кесірі жоқ іске, кәсіпке жұмсады. *Жастықта бір күлгенің бір қаралық, Күлкі баққан бір көрер бишаралық. Әуелі өнер ізделік қолдан келсе, Ең болмаса еңбекпен мал табалық* [21, 212-б.]. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей жанын қарманып, *адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі.* (Абай) *Адал ақы, маңдай тер, табан ақы* адал еңбекпен тапқан табыс, бейнетпен келген төлем [22].

Қорытынды

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, *еңбекқорлық* концептінің тұрақты тіркестердегі бейнелі түсінікпен вербалдануы халқымыздың ойсуретке негізделген санасының шеберлігін білдіреді. Ұлттық мүддеге негізделген таным мен түсінікті зерттеуде *еңбекқорлық* концептіге байланысты тіл бірліктері арқылы дүниенің тілдік бейнесін кең когнитивті арнада зерттеуге мүмкіндік береді. Мәдени рухани мәнділікке ие *еңбекқорлық* концептісі қазақ этносының когнитивтік болмысы жайлы ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі мен таным түйсігінен хабар беретін ерекше құрылымға ие екендігіне көзіміз жетті. Ұлтымыздың әр дәуірдегі ой-толғамдары мен тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрінен, жүріп өткен тарихынан хабар беретін *еңбекқорлық* концепті танымдық тұрғыда зерттеу арқылы қазақ халқына тән ұлттық нақыштар мен мәдениетіміздің сан қатпарлы үлгілерінен хабар алатындықтан зерттеу жұмысымыздың маңызы арта түседі.

Ұлттық мәдениеттің қалыптасуында тіл үлкен қызмет атқарады. Ғасырлар бойы халық танымында жинақталған фраземалар арқылы сол халықтың этномәдени санасын, ұлттық мәдениетінің көрінісін пайымдауға болады. Қазақ халқының дүние туралы көзқарасы, салт-дәстүрі, жол-жоралғылары, әдет-ғұрыптары, тұрмыс-тіршілігімен күнделікті еңбек қатынастарына байланысты ақпараттар жинақталған тұрақты сөз орамдары, мақал-мәтелдері, айшықты теңеулерін танытатын тілдік бірліктер өте көп.

Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық* концептінің лингвомәдени мазмұнын талдамас бұрын, отандық және шетелдік ғалымдардың концепті жөніндегі еңбектері мен көзқарастарына тоқталып өттік. Осыдан соң тіліміздегі *еңбекқорлық* концепті когнитивті дискурстағы (проза, поэзия, тұрақты тіркестер, паремиялогиялық бірліктер, бата-тілек) әлемнің тілдік бейнесін танытатын тілдік бірліктерді танымдық тұрғыда талдап шықтық. Қорытындылап айтар болсақ, қазақ тіліндегі *еңбекқорлық* концептінің лингвокогнитивтік болмысын ашуда қызмет ететін тілдік семалар халықтың ұжымдық тәжірибесі, танымы, қоғамдағы адамдардың бір-бірімен байланысы, шаруашылығы, халықтың рухани мәдениеті ментальды когнитивті түрде таңбаланғандығын дәлелдедік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хомский Н. Язык и мышление / пер. с англ. Б.Ю. Городецкого. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 123 с.
2. Перехвальская Е.В. Этнолингвистика: учебник для академического бакалавриата. – М.: Юрайт, 2016. – 351 с.
3. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. – Волгоград: Перемена, 2001. – 493 с.
4. Карасик В.И., Стернин И.А. Антология концептов. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 352 с.
5. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра. – Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с.

6. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології). – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
7. Baizakova V.E., Atanassova S.D. The human mind at the intersection of language and culture: concepts and linguacultural concepts // Bulletin of Kazakh National University named after Al-Farabi, Philological series. – 2022. – №2(186). – P. 18–24. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.02>
8. Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования: введение. – М.: Флинта: наука, 2011. – 176 с.
9. Semantic Information Processing / Ed. by M. Minsky. – Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2003. – 440 p.
10. Lakoff G. The System of Metaphors for Mind and the Conceptual System of Analytic Philosophy: A Study of the Metaphorical Constrains on Philosophical Discourse // Cognition and Function in Language. – Stanford, 1999. – P. 85–116.
11. Brumfit C. The Communicative Approach to Language Teaching. – Oxford University Press, 1994. – 243 p.
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
13. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 420 б.
14. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1977. – 711 б.
15. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – А.: Атамұра, 2013. – 384 б.
16. Pishghadam R., Shayesteh S. Emotioncy: постлингвистический подход к изучению и сохранению словарного запаса // Журнал социальных наук Шри-Ланки. – 2016. – №39 (1). – С. 27–36. <http://doi.org/10.4038/sljss.v39i1.7400>.
17. Айтқұлова Г.А., Ислам Д.А. Ұлттық паремиологиядағы «енбекқорлық\жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.10>
18. Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғыл. докт. ... дис. – Астана, 2008. – 320 б.
19. Aitkulova G., Avakova R., Zhantasova Z. The Concept of “Diligence/Laziness” in the Linguistic Image of the World // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – №11 (2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society)). – P. 94–102. <http://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2000804.3011>.
20. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – А.: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
21. Абай тілі сөздігі. – А.: Ғылым, 1968. – 734 б.
22. Айтқұлова Г.А., Розиева Д.С. Поэтикалық мәтіндердегі «енбекқорлық\жалқаулық» концептілерінің вербалдану ерекшелігі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ хабаршысы. – 2023. – Том 70, №3. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.002>

REFERENCES

1. Homskiy N. Iazyk i myshlenie [Language and thought] / Per. s angl. В.Іу. Gorodeckogo. – М.: Izd-vo MGU, 1972. – 123 s. [in Russian]
2. Perehvalskaja E.V. Etnolingvistika: uchebnik dlja akademicheskogo bakalavriata [Ethnolinguistics: textbook for academic bachelor's degree]. – М.: Izd-vo Iurait, 2016. – 351 s. [in Russian]
3. Krasavskiy N.A. Emocionalnye koncepty v nemeckoi i russkoi lingvokulturah [Emotional concepts in German and Russian language cultures]. – Volgograd: Peremena, 2001. – 493 s. [in Russian]
4. Karasik V.I., Sternin I.A. Antologiya konceptov [Anthology of concepts]. – Volgograd: Paradigma, 2005. – 352 s. [in Russian]
5. Nikonova V. G., 2007. Tragediyna kartina svitu v poetici Shekspira [A tragic picture of the world in Shakespeare's poetics]. Dnipropetrovsk: Vid-vo DUEP. – 364 s. [in Russian]
6. Ivashenko V.L. Konceptualna reprezentaciya fragmentiv znannya v naukovо-mistec'kij kartini svitu (na materialii ukrainskoi mistectvoznavchoi terminologii) [Conceptual representation of fragments of knowledge in the scientific and artistic picture of the world (based on the material of Ukrainian art history terminology)]. – Kiiv: Vidavnichij Dim Dmitra Burago. 2006. – 328 s. [in Ukrainian]

7. Baizakova V.E., Atanassova S.D. The human mind at the intersection of language and culture: concepts and linguacultural concepts // Bulletin of Kazakh National University named after Al-Farabi, Philological series. – 2022. – №2(186). – P. 18–24. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.02>
8. Pimenova M.V., Kondratieva O.N. Konseptualnye issledovania: vvedenie [Conceptual Studies: Introduction]. – M.: Flinta: nauka, 2011. – 176 s. [in Russian]
9. Semantic Information Processing / Ed. by M. Minsky. – Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2003. – 440 p.
10. Lakoff G. The System of Metaphors for Mind and the Conceptual System of Analytic Philosophy: A Study of the Metaphorical Constraints on Philosophical Discourse // Cognition and Function in Language. – Stanford, 1999. – P. 85–116.
11. Brumfit C. The Communicative Approach to Language Teaching. – Oxford University Press, 1994. – 243 p.
12. Telia V.N., Russkaia frazeologia. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. – M.: Shkola «Jazyki russkoi kultury», 1996. – 288 s. [in Russian]
13. Al-Farabi. Aleumetik-etikalıyq traktattar [Social and ethical treatises]. – Almaty: Gylym, 1975. – 420 b. [in Kazakh]
14. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialıyq sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. – A.: Gylym, 1977. – 711 b. [in Kazakh]
15. Kenjeahmetuly S. Qazaq halqynyn salt-dasturleri [Traditions of the Kazakh people]. – Almaty: Atamura, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
16. Pishghadam R., Shayesteh S. Emotioncy: postlingvisticheskiy podhod k izucheniyu i sohraneniyu slovarnogo zapasa // Журнал социальных наук Шри-Ланки. – 2016. – №39 (1). – С. 27–36. <http://doi.org/10.4038/sljs.v39i1.7400>.
17. Aitkulova G.A., Islam D.A. Ultyyq paremiologiadagy «enbekqorlyq\\jalqaulıyq» konseptinin tildik erekshelikteri [Language features of the concept of “hard work\\slander” in national paremiology] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.10>. [in Kazakh]
18. Nurdauletova B.I. Jyraulıq poetikasyndagy dunienin konseptualdyq beinesi [Conceptual image of the world in the poetics of the poets: dis.]: filol. gyl. dok. ... dis. – Astana, 2008. – 120 b. [in Kazakh]
19. Aitkulova G., Avakova R., Zhantasova Z. The Concept of “Diligence/Laziness” in the Linguistic Image of the World // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – №11 (2 (Themed Issue on Language, Discourse, and Society)). – P. 94–102. <http://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2000804.3011>.
20. Avakova R.A. Frazeosemantika [Phrase semantics]. – A.: Qazaq universiteti, 2013. – 246 b. [in Kazakh]
21. Abai tili sozdigi. [Dictionary of the Abai language] Kazak SSR-nin «Gylym» baspasy: –Almaty, 1968.– 734b [in Kazakh]
22. Aitkulova G.A., Rozieva D.S. Poetikalyq matinderdegi «enbekqorlyq\\jalqaulıyq» konseptilerinin verbaldanu ereksheligi // Abylai han atyndagy QazHQ jane ATU habarshysy– 2023. – Том 70, №3. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.002> [in Kazakh]

Г.Ы. СЕРКЕБАЕВА¹, С.Р. БОРАНБАЕВ², Г. БЕСКЕМПИРОВА³¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: g.serkebaeva@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, доцентМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: sandybai60@mail.ru³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru

«КОДЕКУС КУМАНИКУС» ЕСКЕРТКІШІ ТІЛІНДЕГІ НАНЫМ-СЕНІМДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» қыпшақ жазба ескерткішінде кездесетін наным-сенімдерге қатысты лингвомәдени бірліктердің танымдық сипаты қарастырылған. Наным-сенімдер – белгілі бір халықтың өмірі, мәдениеті, салт-дәстүрі, дүниеге көзқарасымен тығыз байланысты қалыптасатын рухани түсініктер болып табылды. Мақаланың негізгі мақсаты – аталған ескерткіш тілінде көрініс тапқан наным-сенімдерге қатысты тіл бірліктерінің лингвомәденитанымдық сипатын және олардың түркі халықтарына тән ортақ сабақтастығын ашу.

Мақалада дала өркениетінде қалыптасқан лингвомәдени бірліктердің бүгінгі күнде көрініс табуы айқындалып, нақты мысалдар арқылы олардың этномәдени, лингвокогнитивтік сипаттары анықталды. Уақыт өткен сайын адам баласының таным-түсінігі толысып, өзіне дейінгі мұраларды жинақтап, зерттеу қажеттілігі артады. Жазба ескерткіш тілін антропоэктілік парадигма тұрғысынан зерттеу, ескерткіш мәтініне лингвистикалық талдау жасау маңыздылығы жоғары.

Мақалада түркілік таным мен тілдік санадан туындаған тәңірлік наным-сенімді білдіретін *Teñir* (тәңір), *kök* (көк) сөздерінің және *baqçï* (бақсы), *qam* (сиқыршы), *qam qatïn* (сиқыршы қатын), *rämıllık* (пал ашу), *bügü* (әулие), *keşenä* (кесене), *qurğan* (қорған), *sın* (сынтас) сияқты мистикалық танымнан туындаған тілдік бірліктердің концептуалды-семантикалық сипаты қарастырылды. Сонымен қатар, *yulduzçï* (жұлдызшы), *ay* (ай), *kun* (күн), *yulduz* (жұлдыз), *yaу* (жай тасы), *yaуşı* (жайшы), *sazaran* (айдаһар-найзағай) сынды космонимдердің лингвомәдени сипаты айқындалады.

Кілт сөздер: лингвистика, лингвомәдениет, лингвокогнитив, мистика, наным-сенім, этномәдениет, тілдік бірлік.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Серкебаева Г.Ы., Боранбаев С.Р., Бескемпирова Г. «Кодекус Куманикус» ескерткіші тіліндегі наным-сенімдерге қатысты лингвомәдени бірліктердің танымдық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 152–166. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.51>

*Cite us correctly:

Serkebaeva G.Y., Boranbaev S.R., Beskempirova G. «Kodekus Kumanikus» eskertkishi tilindegi nanym-senimderge qatysty lingvomadeni birlikterdin tanymdyq sipaty [The Cognitive Nature of Linguistic and Cultural Units on the Beliefs of the Medieval Monument “Codekus Cumanicus”] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 152–166. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.51>

Мақаланың редакцияға түскен күні 21.04.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

G.I. Serkebayeva^{1,3}, S.R. Boranbayev², G. Beskempirova³

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: g.serkebaeva@mail.ru*

²*Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: sandybai60@mail.ru*

³*Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru*

The Cognitive Nature of Linguistic and Cultural Units on the Beliefs of the Medieval Monument “Codekus Cumanicus”

The article deals with the cognitive character of linguocultural units relating to the beliefs found in the medieval monument of Kypchak writing “Kodekus Kumanikus”. Beliefs are spiritual concepts that are formed in close connection with the life, culture, customs, views on the world of a certain people. The main purpose of the article is to reveal the linguocultural character of linguistic units and their general continuity inherent in Turkic peoples in relation to the beliefs reflected in the language of this monument.

The linguistic units relating to the beliefs which found in the written monument “Kodekus Kumanikus” have been preserved for centuries in people's cognition as a spiritual and cultural phenomenon. The article defines the reflection of linguocultural units, formed in the steppe civilization to date, on specific examples defined their ethno-cultural, linguocognitive characteristics. With time, human cognition becomes more perfect, increases the need to accumulate and study the heritage that preceded. The great important is a study of written monumental language from the point of view of anthropogenic paradigm, linguistic analysis of the text of the monument.

In the article we considered language units expressing ancient folk beliefs: Teñir (god), kök (sky), бүгү (shrine), mystical lexemes: baqçı (shaman), qam (sorcerer), qam qatın (sorceress), rämıllık (divination), kešenä (mausoleum), qurvan (burial mound), sін (tombstone) cosonyms: yulduzçı (astrologer), ay (moon), kun (sun) yulduz (star), uau (lightning), yayşı (meteorologist), sazaхан (lightning dragon).

Keywords: linguistics, linguoculture, linguocognitive, mysticism, beliefs, ethnoculture, linguistic unity.

Г.Ы. Серкебаева¹, С.Р. Боранбаев², Г. Бескемпилова³

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: g.serkebaeva@mail.ru*

²*доктор филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: sandybai60@mail.ru*

³*старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru*

Когнитивный характер лингвокультурных единиц на верования средневекового памятника «Кодекс Куманикус»

Аннотация. В статье рассматривается когнитивный характер лингвокультурных единиц, относящихся к верованиям, обнаруженным в средневековом памятнике кыпчакской письменности «Кодекс Куманикус». Верования – это духовные понятия, которые формируется тесной связи с жизнью, культурой, обычаями, взглядами на мир определенного народа. Основная цель статьи – раскрыть лингвокультурологический характер языковых единиц и их общую преемственность, присущую тюркским народам, в отношении верований, отраженных в языке данного памятника.

Языковые единицы, относящиеся к верованиям, встречающимся в письменном памятнике «Кодекс Куманикус», веками сохранялись в народном познании, как духовно-культурное явление. В статье определено отражение лингвокультурных единиц, сформировавшихся в степной цивилизации на сегодняшний день, на конкретных примерах определены их этнокультурные, лингвокогнитивные характеристики. Со временем познание человека становится более совершенным, возрастает потребность в накоплении и изучении предшествующего ему наследия. Большое значение имеет изучение письменного монументального языка с точки зрения антропогенной парадигмы, лингвистический анализ текста памятника.

В статье рассмотрели языковые единицы выражающие древние народные верования: *Teñir* (бог), *kök* (небо), *bügü* (святыня); мистические лексемы: *baqçı* (шаман), *qam* (колдун), *qam qatın* (колдунья), *rämıllık* (гадание), *keşenä* (мавзолей), *qurğan* (курган), *sın* (надгробный камень); космонимы: *yulduzçı* (астролог), *ay* (луна), *kun* (солнце), *yulduz* (звезда), *yaу* (молния), *yaуşı* (метеоролог), *sazaran* (дракон-молния).

Ключевые слова: лингвистика, лингвокультура, лингвокогнитив, мистика, верования, этнокультура, языковое единство.

Кіріспе

Кез келген этностың мәдениеті, таным-түсінігі мен рухани құндылықтары тілі арқылы көрініс табады. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, бүкіл бір ұлттың мәдени өмірінің, тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының куәгері. Сондай-ақ, халықтың ғасырлар бойғы тарихынан хабар беретін құнды ақпараттардың жинынтығы. Тіл ойлау және мәдениеттің өзара байланысы лингвомәдени және этномәдени тілдік бірліктердің пайда болуына негіз болады. Ұлтты тануға негіз болатын ұлттық бояуы қалың әрі айшықты тілдік бірліктер орта ғасырлық «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде көптеп кездеседі. Шежірелі тарихымызға көз салсақ, қазақ халқының қыпшақтардың мұрагері екендігіне көзімізді жеткіземіз. «Кодекс Куманикус» жазба ескерткіштерінің тілі – қазақ әдеби тілінің бастауы деп танылады. Олар ғасырлар бойы жинақталған тілдік-мәдени тәжірибенің негізінде жасалынған. Өз кезегінде С. Боранбаевтың: «Кодекс Куманикус ескі қыпшақ тілдерінің ішіндегі ең ірісі» [1, 115-б.] деген пікіріне сүйенсек, «Кодекс Куманикус» жазба ескерткіші орта ғасырлық қыпшақ тілі мен мәдениетінен, тарихы мен танымынан көп мағлұмат беретін ең көлемді ескерткіш. Шынында да, орта ғасырлық «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде қыпшақ фольклорына тән жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, афоризмдер, салт-дәстүрмен байланысты туындаған наным-сенімдерді білдіретін лингвомәдени бірліктер, кәсіби және діни ұғымды білдіретін ұғымдар жиі ұшырасады. Ескерткіш тілін антропоэктілік парадигма негізінде зерттеу арқылы түркілік таным мен тілдік сананың арақатынасын анықтай аламыз. Сонымен қатар, «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішіне лингвистикалық талдау жүргізу түркі тілдерінің даму заңдылықтары мен лексикалық қордың қалыптасуы мен дамуын айқындауға мол мүмкіндік туғызады.

Қоршаған ортамен үндестікте өмір сүрген түркілердің наным-сенімдері олардың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрімен тығыз байланысты туындаған. Көк Тәңірге сену, ай мен жұлдыздарға табыну көне түркілердің алғашқы таным-түсінігі болған. Жазба ескерткіш мәтінінде діни-мифологиялық ұғымды білдіретін *Teñir* (тәңір), *kök* (көк) сөздері, мистикалық танымға байланысты туындаған *baqçı* (бақсы), *qam* (сиқыршы), *qam qatın* (сиқыршы қатын), *rämıllık* (пал ашу), *bügü* (әулие), *keşenä* (кесене), *qurğan* (қорған), *sın* (сынтас) сөздері, космонимдік атауларды білдіретін *yulduzçı* (жұлдызшы), *ay* (ай), *kun* (күн) *yulduz* (жұлдыз), *yaу* (жай тасы), *yaуşı* (жайшы), *sazaran* (айдаһар-найзағай) секілді тілдік бірліктерді когнитивтік-семантикалық тұрғыдан қарастыру бүгінгі таңда тіл білімі ғылымының өзекті мәселесі. «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде наным-сенімдерге қатысты тілдік

бірліктер көне түркілер мен орта ғасырлық құмандардың және қазіргі қазақ халқының арасындағы өзара сабақтастықты көрсетеді. Қазіргі қазақ тілі мен орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіш тілінің байланысын ескерткіш тілін зерттеу нәтижесінде байқауға болады. Тілдің лексика-семантикалық жүйесі арқылы тілде сақталған дүниенің бейнесі ғасырлар бойы жинақталған тілдік-мәдени тәжірибенің көрінісі. Мәдени фон мен тілдік мағына тығыз байланыста болып, тілдік санада лингвомәдени концептілер пайда болады. Орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіші тілінен лингвомәдени мәні бар тілдік деректерді жиі кездестіреміз. Жазба ескерткіш тіліндегі діни-мифологиялық, мистикалық танымнан туындаған, аспан әлемі құбылыстарын білдіретін атаулар қазіргі қазақ халқының танымдық түсінігі мен тілдік санасында әлі күнге дейін сақталған. Орта ғасырлық тарихи жазба ескерткіштер деректеріне сүйене отырып, қазақ тілінің негізгі лексикалық қорының пайда болуы мен оның дамуын, көнерген сөздердің қатарын анықтай аламыз. Сонымен қатар, орта ғасырлық жазба ескерткіштерді тілдік тұрғыдан зерттеу лингвомәдени лексиканың танымдық сипатын ашуға көп мүмкіндік береді.

Тіл білімінде лингвомәдени бірліктерді лингвокогнитивтік тұрғыдан В. Гумбольд, В.Н. Телия, В. Маслова, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Н. Уәли, Б. Тілеубердиев, Ж. Манкеева, т.б ғалымдарды атауымызға болады. Ал орта ғасырлық жазба ескерткіштер тіліндегі, наным-сенімдерге қатысты мәселелерді тілдік, тарихи тұрғыдан В. Томсен, Н.Я. Бичурин, С.Г. Кляшторный, В. Банг, А. Самойлович, С. Малов, Қ. Анарбаев, И. Гулеев, Б. Көмеков, Ә. Құрышжанов, С. Құдасов, М. Сабыр қарастырып, құнды пікірлер айтқан.

«Кодекус Куманикус» жазба ескерткішіндегі тарихи-этнографиялық, тілдік-мәдени мағлұматтар түркі халықтарына ортақ құндылықтар. Сол себепті құман-қыпшақтардың өмірінен кең мағлұмат беретін жазба ескерткіш әлі күнге дейін ғалымдардың назарынан тыс қалмай, зерттеу нысанына алынуы заңды құбылыс.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақаланы жазу барысында «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде кездесетін наным-сенімдерге байланысты туындаған тілдік бірліктер зерттеу нысанына алынды. Аталған лингвомәдени бірліктер этнос болмысын айқындаудағы бірден бір құнды ақпараттар көзі деп қарастыруымызға болады. Зерттеу барысында «Кодекус Куманикус» ескерткішінде кездесетін наным-сенімдерге байланысты ұғымдар Орхон Енесей жазба ескерткіші, «Көне түркі сөздігі» (ДТС), М. Қашқаридің «Диуни луғат-ат түрік» және «Қазақ әдеби тілінің сөздігімен» тарихи тұрғыдан зерттелініп, салыстырмалы талдау жасалынды. Соның негізінде теориялық жинақтау, сипаттамалық әдістер қолданылды. Талдау нәтижелері тарихи лексикология, семасиология, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистика салаларына байланысты зерттеу жүргізуде құнды материал болып саналады.

Талдау мен нәтижелер

«Кодекус куманикус» жазба ескерткішінде кездесетін наным-сенімдерге қатысты лингвомәдени бірліктерді түркі тектес халықтардың қалыптасуы мен дамуындағы ойлау мен дүниені тануының көрінісі ретінде қарастыра аламыз. Тарихи жазба деректерге сүйенсек, дүниенің төрт бұрышын билеп, табиғатпен етене байланыста өмір сүрген түркілердің тұрмыс-тіршілігі «Тәңірлік» идеядан бастау алып, наным-сенімдеріне ұласып жататындығын байқау қиын емес. Түркілік дүниетанымнан пайда болған наным-сенім діни-мифологиялық, мистикалық, космоимдік ұғымдардан туындап, орта ғасырлық құмандар тіршілігінің нақты айғағы ретінде көрініс береді. Ежелгі түркілер танымында жаратылыстың құдіретті иесі – Көк Тәңірі, Көк аспан болған. Ғалым Ж. Манкеева «Түркілердің мәдениетіндегі табиғаттың нақты әсерін «көк тәңірге» құлшылық еткен сенімнен бастап, фольклордағы мифологиялық бейнелерден көруге болады» дейді [2, 88-б.]. Шын мәнінде, «Кодекус Куманикус» жазба

ескерткішінде кездесетін наным-сенімге байланысты туындаған мифологиялық бейнелер өз кезегінде халықтың дүниетанымының көрінісі. Жазба ескерткіштің діни мәтіндерде «Тәңір» лексемасы ең көп кездесетін тілдік бірлік. «Аспан» және «Жаратушы» мағынасында кездесіп, «*Teñir*», «*Teñir ata*», «*Teñirge*», «*Teñiriniñ*», «*Biyim Teñir*», «*Biyimiz Teñiri*», «*Biy Teñiri*», т.б. әр түрлі тілдік формаларда көрініс тапқан. Орхан жазба ескерткіштерінде де Тәңірі сөзінің көк, аспан, құдай деген ұғымдарды білдіргені белгілі. Ал «Көне түркі сөздігінде» (ДТС): Тәңгі сөзі 1. небо; 2. бог; божество; 3. божественный; 4. повелитель, господин деген бірнеше мағынасы берілгенін көреміз [3, 577-б]. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») сөздігінде: Теңгі 1) құдай; 2) «аспан»; 3) «ұлы» деген үш түрлі мағынасы ашылған [4, 603-б]. Байқап қарасақ, ежелгі түркілердің дүниетанымында Тәңірі ұғымы кеңістіктің жоғарғы үстем тап өкілі ретінде аспан, құдай, мырза, адам тағдыры мен өмірінің әміршісі деген мағыналарды білдірген. Бұған белгілі түрколог С.Г. Кляшторный: «Верховным божеством древнетюркского пантеона является Тенгри (Небо), божество Верхнего мира. Именно Тенгри иногда вкупе с другими божествами, распоряжается всем происходящим в мире и, прежде всего предопределяет судьбы людей. Тенгри распределяет сроки (жизни)» [5, 131-б.] деп анықтама берген. Ал тарихшы, ғалым Б. Көмеков: «...куман-қыпшақтар – өздері ғасырлар бойы атадан-балаға мұра болып келе жатқан Тәңірлік наным-сенімдерін сақтауға ұмтылған» деп тұжырымдайды [6, 226-б]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «Тәңір» сөзінің бірнеше мағынасы ашылған. Мысалы, зат. діни. 1) *Құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, Құдай, Алла тағала. 2) ауысп. Құдіретті күш иесі; пір*» [7, 57-б.].

Тәңірлік – ежелгі түркілерге ортақ наным. Бұл лексема түркі-моңғол, туысқан алтай тілдерінде де ұқсас қалыпта кездеседі. Сонымен қатар, әр ұлтта түрліше фонетикалық өзгерістерге ұшыраған күйде қолданыс тапқан. «Тәңір» сөзін алтайлықтар «Тенгри», «Тенгери», шорлар «Тегри», сахалар «Тангара», хакастар «Тигир», моңғолдар «Тэнгэр», буряттар «Тэнгэри, балқарлар «Тейри», болғарлар «Тангра», венгрлер «Тенри», гагауыздар «Тангры», қырғыздар «Тенир», қарайымдар «Тары», қарашайлар «Тейри», татарлар мен башқұрттар «Тэнре», түркімендер «Танри» деп атайды.

«Кодекус Куманикус» жазба ескерткішіндегі Тәңір ұғымының бәрінен де биік жаратушылық қасиетін христиан дінін уағыздауға арналған мәтіндерде жиі кездестіреміз. Мысалы, *Ata Teñir kökni-yerni, barça körinur-körinbezni yarattı.* (Ата Теңір көкті жерді, барша көрінетін-көрінбейтінді жаратты) [8, 54-б.].

Men Teñiriniñ işinde osal boldum. (Мен Тәңірдің ісінде осал болдым) [8, 56-б.].

Teñirini sövgil barça üstündä. (Тәңірді бәрінен де жоғары қойып сүй) [8, 69-б.].

Yalbaruñiz Teñrigä. (Тәңірге жалбарыныңыз) [8, 61-б.].

Söygil Teñiriniñ seniñ Biyiñni kerti köñlünğen barça džaniñdan barçadan küçük džaniñdan dazı tiniñdan. (Тәңіріні жүрегіңмен сүй, жаныңнан да, рухыңнан да жоғары қой) [8, 64-б.].

Діни мәтіндердегі тыйым сөздер арасында тек Тәңірге табынуды, сенуді уағыздайтын сөйлемдер да бар: «*Teñiriniñ atı bile ant içmägil.* (Тәңірдің атымен ант ішпе) [8, 964-б.]. «Кодекус Куманикус» ескерткішіндегі діни мәтіндерде Тәңірі сөзін пайдалану арқылы құмандарға христиан дінін уағыздау мақсаты болғаны анық. Бұл жөнінде ғалым Б. Көмеков: «Ескерткіш мәтнінде кездесетін христиан дінінің гимндеріндегі Тәңірі атауы, тек христиандық «бог» сөзінің баламасы ғана емес, оларда бұрыннан бар діни наным-сенімдердің ізінен де хабар беріп тұр деп санауға болады» деген тұжырым жасайды [7, 216-б.]. Тәңірге табынудың ертедегі ең көне үлгісін көне түркілік тарихи-мәдени ескерткіш «Орхон-Енесей» жазбаларынан кездестіреміз. «Күлтегін» жырында:

Биікте көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған,

Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істеми қаған отырған,
Отырып, түркі халқының ел жұртын

Қалыптастырған, иелік еткен [9, 3-б.] деген жолдардан «Көк Тәңірі» жаратушы екендігін түсінеміз. «Тәңірі – «Күлтегі» жазуындағы басты мотив ой қазығы жыр қуатты «Тәңірі» сөзімен басталады» [10, 60-б.] дейді. Көне түркі Орхон жазба ескерткіштері мен Орта ғасырлық жазба ескерткіштердің көбісі Тәңірі сөзімен басталады, Тәңіріге жалбарынып басталған істі Тәңірінің үнемі жарылқап, қолдап, қорғап отырғанын байқауға болады. Оған «Тоныкөк» жырындағы мына жолдар да дәлел:

Әскер үш мың екен,
Біз екі мың екенбіз.
Соғыстық.

Тәңірі жарылқады, жеңдік [9, 26-б.]. Жоғарыда көрсетілген мысалдардан көк түркілер өздерін Тәңірдің ерекше назары түскен халық деп санағандығын байқаймыз.

Халық танымында Тәңірдің ең тамаша туындысы табиғат деген түсінік болған. Табиғатты аялау арқылы түркілер «Тәңірге» үлкен құрмет көрсеткен. Сол себепті де түркі дүниетанымында табиғатқа байланысты қалыптасқан үрдістердің бүгінгі күнге дейін сақталып, түркі тектес халықтардың салт-дәстүрінде көрініс тауып жататындығы заңды құбылыс. Түркі халқының байырғы кезеңіндегі өмірге деген көзқарастарының негізі де осы тәңірге деген сенімде жатыр. Тәңірлік адамның табиғатқа табынуынан, табиғатты құдай деп түсінуінен туындаған танымдық түсінік. Түркілердің исламға дейінгі рухани дүниетанымында тәңірлік сенім мен шаманизм айрықша орын алады. Халық «Тәңірі» жаратқан табиғаттың тылсым құпияларының сырларын ашуда әртүрлі мифтерді тудырған. Оған дәлел әлі күнге дейін Тәңір сөзіне байланысты мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердің көптеп кездесуі. «Таңертеңгі ас – Тәңірден», «Бөрінің де Тәңірісі бар», «Тәңір асыраған тоқтыны бөрі жемейді», «Тек жатардан Тәңірі де безер», «Тәңір – біреу, кезек – екеу», «Тәңірінің құдіретін көрем десең тауға бар», «Тәңірі асыраған тоқтыны қасқыр жемейді», «Тәңір берген тоқты артық», «Тобы бірдің Тәңірі бір», «Құмырсқаның тас басқаны тәңірге аян», «Көрші ақысы тәңір ақысы» сияқты нақыл сөздер түркілердің ежелгі таным-түсінігінен туындаған. Бүгінгі таңда халық арасында «Хантәңірі», «Тәңірберген», «Тәңірқожа», «Тәңірберді», «Тәңір» деген адам есімдері жиі кездеседі.

«Көк», «Аспан», «Тәңір» сөздері өзара мәндес сөздер. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде бұл бірліктің діни мәтіндер арасында «Аспан», «Тәңір» мағынасында берілуі де кездейсоқтық емес. Жазба ескерткішінен «көк» концептілік өрісінің мағынасын ашатын бірнеше концептілерді мысалға келтіре аламыз. Жазба ескерткіш тілінде көк сөзі сұр түсін білдіреді. Мысалы, *kökcä ulaḡim kögende semirir* (көкше-сұр лағым көгенде семірді) [8-58-б.]. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде кездесетін көк сөзінің келесі бір концептілік семантикасы аспан, аспан әлемі, Тәңір, жаратушы мекені ұғымында кездеседі. Мысалы, *kökkä seni uzatlar* (көкке сені ұзатты) [8, 82-б.], *kim ačiqtiḡ, azix tiley kökgä kirdiḡ* (көкке азық тілеп кірдің) [8, 76-б.], *kök ötmäkin häm tatirdiḡ* (көктің нанын татырдың) [8, 76-б.], *kökniḡ nuri etiz keydi* (көктің нұры бойыңа кірді) [8, 83-б.], *köktägi han* (көктегі хан), *kökni-yerdi sen yarattiḡ* (көкті жерді сен жараттың), *kökniḡ nürü*, (көктің нұры) [8, 96 б.]. Көк сөзі тамыр, туысқан мағынасында да қолданыс тапқан. Мысалы, *kök* (түп, негіз), *köküm - tür kök xani* (көк ханы) (менің туысқаным, менің туысым) [8, 1129-б.]. Берілген мысалдардан көк концептісі өрісінің кең екендігі көне дәуірден бастау алатындығына көзімізді жеткіздік. «Көне түркі сөздігінде» (ДТС) көк сөзінің бірнеше семантикалық мағынасы берілген. Мысалы, Көк I небо; Көк II 1.корень, 2. основание опора; 3.перен., происхождение, родословная, Көк III свободный, вольный; Көк IV планка, седла; Көк V шов; Көк VI голубой, синий, сизый; Көк VII радужная оболочка глаза; Көк VIII название птицы (*kök torulyan*); Көк IX кот (*kök četük*);

Көк X *собст.* (kök amaş tutuq); Көк XI *титул* (kök irkan) [3, 332-333-б.]. М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») сөздігінде көк *зат.*, көк, аспан, *сын.*, көк [4]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» көк сөзіне бірнеше анықтама берілген. Мысалы, Көк I 1. *сын.* ашық аспан тәрізді (түс); 2. Жасыл (түс); Көк II 1: *зат.* әуе, аспан; 2. *ауыс.* шың биіктік; Көк III *зат. этн.* киіз үйдің керегесін, т.б. көктейтін, кереге ағаштарын бір-бірімен байланыстыру үшін қолданылатын иі қанбаған қайыстан тігілген таспа; Көк IV *зат.* найзағай жай оты, жасын; Көк V *сын. жерг.* қиқар, қыңыр [11, 221–231-бб.].

Көне түркілік түсінік бойынша Тәңірі жерде емес көкте, түркілер Тәңіріні іздесе жерге емес көкке қараған (қазірде «О, Құдай! О, Тәңірі!» қолданылады), адамның жаны да ұшып көкке барады, демек «Тәңірісіне барады» оған дәлел, «Көне түркілердің танымында аспан Құдаймен бірдей болған, сондықтан көк сөзін олар «аспандық күш», «Жаратушы» мағынасында қолданылғандығын басты назарда ұстайды» [12, 87-б.].

«Көк» лексемасы әртүрлі фонетикалық және лексика-семантикалық вариант ретінде түркі тектес халықтардың барлығында кездеседі. «Көк» сөзі ноғай, қарақалпақтарда «кок», башқұрт, татарларда «күк», ұйғыр, өзбек, қазақ, қырғыздарда «көк», түркімен, түріктерде «гөк», азербайжандарда «гөй» нұсқаларында қолданылады. Тек фонетикалық айырмашылығы болмаса, мағынасында еш өзгеріс жоқ. Қазақ халқында «көк» түсінігіне байланысты әртүрлі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер қалыптасқан. Мысалы, «көк етікті» – жағдайы жақсы деген байлықтың белгісі; «көгілдір сезім» – таза махаббат, адалдық; «көк өрім» – бала кез, қыршын жас, қартаймаған; «көксоққан» – қу; «көкбет» – долы; «көк дауылдай» – өте екпінді, мейлінше асқақ; «көк есек» – көнбіс жан, істің құлы, жұмсағанға қолжаулық адам; «көк жамбас» – тым жүдеу; «көк желке» – тісқаққан, төзімді; «көк жұлын» – шыдамды; «көк төбет» – озбыр; «көк малта» – сөз құмар; «көк мандай» – сорлы адам, азап-соры сарқылмаған; «көк ми» – басына ешнәрсе қонбайтын адам мағынасында айтылады. Қазақ тілінде «көк» концептісі әртүрлі танымдық мағынада көптеген фразеологиялық тіркестерде де кездеседі. Мысалы, көк кәріне ұшыра [ұрын] («қарғыс»), көкке атылды («аспанға шапшыды»), көкке аузы ілікті («жерге шөп шығып, тойынар шақ келді»), көкке бақты [қарады] (Тәңірге, Құдайға құр босқа сеніп, емексіді), көкке жетті («аспанмен таласты»), көкке көтерілді [жеткізді] («дәріптеді, құрмет көрсетті, асыра мақтады»), көкке көтерілді [ұшты] («жоғары шарықтады, аспанға ұшты, елше даңқы жайылды, ауызға ілікті, мерейі асты, жұрт сыйлайтын кісі болды»), көк күмбез («аспан әлемі»), т.б. [13, 342–343-бб.].

Түркі халықтарының баға жетпес мәдени байлығы «Күлтегін» жырында да көк сөзінің кездесуі заңды құбылыс. Түркі әлемі үшін өзіндік маңызы бар бұл лексема ежелгі түркілік таныммен тікелей байланысты. Ежелгі дәуірден халық арасында семантикалық жағынан кең қолданыс тауып келе жатқан тілдік бірліктердің бірі. «Күлтегін» жырында кездесетін «Екі аралықта жүрген иесіз Көк түркілерді осылай қоныстандырған екен» [9, 3-б.] деген сөйлемнен көк сөзінің аспан мағынасында қолданып, «аспан түркілері» деген ұғымды білдіргені тарихтан мәлім. Көк бөрінің ұрпағымыз деп санаған ежелгі түркілерге байланысты Ашина аңызы ел арасында да кең тараған. Алтын Орданың шығыс бөлігінің Көк Орда деп аталып, қазіргі таңда мемлекеттік туымыздың түсінің көк болуының да сыры тарих қойнауының тереңінде жатыр. Олай болса, келтірілген мысалдардан көк концептісінің семантикалық өрісінің көне түркі дәуірінен бастау алып, уақыт өте келе мағыналық аясы кеңіп, түркі халықтарының этномәдени санасында сақталғанын көреміз.

«Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде дін басы деген мағынасында *bügü* сөзі және *bügülärden ulam ol sözlär turur* (Бүгүлер арқылы Ол сөздер жетті) [8, 407-б.] мысалын кездестіреміз. Тарихи мәліметтерге жүгінсек, көне түркілердің Тәңірлік діні о баста «Бөгү» деп аталған, жазба ескерткіштерде әр түрлі нұсқада кездеседі. Мысалы, қытай деректерімен Монғол шежіресінде «бүгү», монғол тілінде «бөө», Құтты білікте «бөге», Теркін «бөке». Ғалым А. Гаркавец *bügü* сөзіне «пророк, прорицатель, предсказатель» деп аударды [8, 1065-

б.]. «Көне түркі сөздігінде» (ДТС) Bögü I мудрый, мудрец деген [3, 124-б.]. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») сөздігінде «Вөгү» дана, ақылды, білімді, хакім [4, 310-б.]. Сонда бүгү – білгір, данышпан, сәуегей, дана, ақылды, әулие, дін басы болып тұр. Орхон жазба ескерткіші «Тоныкөк» жырында Бөгү қаған есімі кездеседі. Мысалы, «Түркі Бөгі қаған үшін...» [9, 34-б.]. Түрколог Ә. Қайдар «Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі» еңбегінде Бөгү қаған: «Қапаған қағанның үлкен ұлы. Хан ордасының 40 мың әскерін басқарған қолбасшы. Бөгү қаған да білгіш Тоникукпен бірге көрші қырқыздар мен түргештерге қарсы жүргізілген жорықтарға қатынасты. Бөгү қағанның қай жылы туылып, қай жылы, қанша жасқа келіп қайтыс болғаны жөнінде мәлімет жоқ» [14, 45-б.] деген мәлімет береді. Түрколог С. Қаржаубайұлының пікірінше: «Орхон ескерткіштерінің мәтінінде – Бөгү қаған (*bügü qaγan*) – (Түй, 34), - Түй-ұқықпен бірге далалық соғыста бірге жүрген дінбасы. Байырғы түрік, моңғолдарда үлкен соғыс, шабуылға шығарда, қандай бір жаққа аттанғанда дінбасына айтып, көрсетіп, алдын ала болжатып барып қозғалатын болған. Көк түріктің дінбасы Бөгү-қағанның (Қапаған қаған) батасын алып, болжайтын болған. Дәл осы іспетті дінбасшыларының есімі бізге жетті. Бөгү-қаған (Түй.34-50), Бөгү-хан (ТТ.ІІ.А.33), Бөге-будрач (МК.ІІ.27); Бөге-Иавғач (Q.B N.396)» [15, 72-б.]. Қазіргі кезде «бүгү» тілдік бірлігі қолданыстан шыққан көне сөздің бірі.

Baqčī (бақшы-бақсы) *baqčī-bitikči* «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінен емші, көріпкел, сәуегей, оқымысты деген мағынада кездестіреміз. Орта ғасырларда *бақсы* тек емші, көріпкел, сәуегей ғана емес сауатты адам да болғанға ұқсайды. «*Biti*» сөзі көне түркі жазба ескерткішінде де кездеседі. Ал Махмұт Қашқари еңбегінде *Baqšī bitī* – тәңірден жіберілген қасиетті жазу деп берілген [4, 10-б.]. «Көне түркі сөздігінде» (ДТС) бақсы сөзіне *Baqšī I* учитель, «наставник» деген сипаттама берілген [3, 88-б.], *Bitigšī* – писец [3, 111-б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бақсы сөзінің бірнеше мағынасы ашылған. Мысалы, Бақсы 1.*зат.*, көне ежелгі түсінік бойынша тылсым әлеммен байланыс жасай алатын, тәуіптік, көріпкелдік, т.б. ерекше қасиеттері бар адам. 2. Әртүрлі тәсілдермен (тамыр ұстау, дем салу, ойнау) сырқат адамдарға ем-дом жасаушы тәуіп [21, 631-б.]. Бітікші 1. *зат көне*. Орталық Азияның орта ғасырлық мемлекеттеріндегі хатшы, көшірмеші сияқты іс жүргізуші адамның лауазымы [22 194]. Демек, *baqčī-bitikči* Тәңірдің жіберген жазуын білетін, іс жүргізуші ділмар, жазушы, шешен, емші, көріпкел, сәуегей. Ислам дініне дейін халық арасында бақсының дәрежесі жоғары болған. Дала өркениетінің ерекше өкілі бақсылар өз заманындағы ру-тайпалардың саяси-әлеуметтік өмірінде өте маңызды роль атқарған. Шаманизм сенімінен бастау алған бақсылардың ел арасында өзіндік беделі болған. Абыздар мен қағандар ел басқару ісінде де бақсыларға жүгініп отырған. Ауру-сырқаудан, бәле-жаладан, жаманшылықтан құтылудың басты жолы деп таныған халық бақсылардың көмегіне жиі жүгініп отырған. Дәстүрлі емшілер, бақсылар, болашақты болжайтын көріпкелдер туралы Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев сынды ғалымдар өз пікірлерін білдірген.

Сондай-ақ қарастырып отырған ескерткіш тілінен *qam* (сиқыршы), *qam qatīn* (сиқыршы қатын), *qamliq etermen* (сиқырлаймын) сөздерінен сол заманда сиқыршылық қасиеттің халық өмірінен орын алғанын байқаймыз. Жазба ескерткіш тілінде кездесетін *rämilik* (болжам), *rämilik etkil* (болжам ет), *rämilik ettim* (болжам еттім), *rämilik ett* (пал аш) деген мағынадағы мысалдарға қарап орта ғасырдағы қыпшақ елінде әлдеқандай тылсым күштерге де сеніп, сиқыршылықпен, тіпті пал ашып, жұлдыз жорамалмен де айналысқанын көруге болады. Ғалым Ә. Анарбаев «Кодекус куманикус» жазба ескерткішінде бақсы, шаман, қамлық терминдерінің кездесуі құмандардың монтеизмге дейінгі наным-сенімдерінен мағлұмат береді» дейді [23, 57-б.]. Қазіргі күнге дейін халық арасында палшылардың кездесуі сол ескі халықтың таным-түсінігінен қалған сарқыншақтың ізі болса керек. *Qam, qam qatīn, qamliq, rämilik* сөздері көнерген сөздер қатарына жатады, тілдік қолданыстан мүлдем шығып, оның орнын «тәуіп», «көріпкел», «балшы-палшы» сөздері басқан.

«Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде *qurğan* (қурған) «қорған» термині кездеседі. Тарихи мәліметтерге сүйенсек, байырғы Орхон бойында қағандар мен батырларға қорғандар орнатылған. Әлемді төртбұрыш деп түсінген түркілер қорғандарды төртбұрышты етіп салған. Бұның негізінде төрткүл дүниенің иесіміз деген түркілік идеология жатыр. Есігі шығысқа қараған және сыртына ор қазылған қорғандардың өзіндік тәртібі де болған. Қорғанға келген адам ата-баба аруағына тәу ететін. Көне түркі заманында қорғандар қағандардың, батырлардың моласы болса, орта ғасырда *қорған* сөзінің мағынасы өзгергенін байқауға болады. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: Қорған *зат*. I 1. Бір нәрсені айналдыра соққан қоршау, дуал, биік қабырға, 2. Айнала қорғаныс және қоршау, жағдайында ұзақ уақыт ұрыс жүргізуге арналған, айтарлықтай қарулы жасағы бар, әскери жағынан күшейтілген маңызды бекініс, қамал, 3. *ауыс*. Арқа сүйеп, күш тұтар тірек, таяныш пана. Қорған *ет*. II 1. Өзін қорғау, сақтану, 2. Жасқаншақтану, имену, сескену [16, 77-б.] сияқты бірнеше мағынасы берілген. Ал «Диалектологиялық сөздікте» *қорған* сөзінің жергілікті екі мағынасы берілген. Мысалы: I 1. (Семей, Абай) шөп жинау үшін пайдаланылатын төбесі ашық шарбақ. Мына қорғандағы шөп бір қысқа еркін жетеді (Семей, Абай), 2. (Қарақ.) мал қамайтын қора; II (МХР) Кірпіштен қалап, іші-сыртын балшықпен сылаған, төртбұрыш, төбесі ашық, там үй тәріздес өлген адамдарды жерлейтін орын. Қорғанға ағайын адамдар, үй ішінің адамдары жерленді (МХР). Қ. қауым, қорым [17, 458-б.]. Жергілікті диалектіге қарай *қорған*, *қауым*, *қорым* сөздері тілдік қолданыста кездесе береді.

Сондай-ақ жазба ескерткіште *sin* сөзі сынтас, мола (зат есім) және сын (етістік) мағыналарында кездеседі. А. Гаркавец *sin* сөзінің алғашқы заттық ұғымды білдіріп тұрған мағынасын «надгробный камень», «образ покойника» [8, 1218-б.] деп аударады. Ал *sin* сөзінің етістік тұлғасына: «*Tavlarniñ tavi sendän kişi kesmeyin sindi*» (таулардың тауы кісі кеспей сынды) деген мысалды кездестіреміз [8, 1216-б.]. «Көне түркі сөздігінде» (ДТС) де *sin* сөзінің екі мағынасы берілген. Мысалы, *Sin* I 1. туловище, тело, стан; 2. составная часть и член; *sin* II могила және *Sin* 1. ломаться, переламываться, разламываться 2. разбиваться, побеждаться [3, 534-б.]. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») сөздігінде сын – бой, тұрақ (сын-сымбат – А.Е.) дегенді білдіреді [4, 195-б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» сынтас сөзінің бірнеше мағыналары ашылған. Мысалы, *Сын зат*. I 1. Сынақ, тексеріс, байқау. 2. *әдеб.* белгілі бір ғылыми, әдеби туындының жетістіктерімен қатар кемістіктерін талдап, баға бере айтылатын пікір. 3. Жағымсыз мінез, оғаш іс үшін тағылатын кінә, мін. *Сын II зат*. 1. Қандай да болмасын бір заттың табиғи бітімі мен сән келбеті. *Сын III зат*. Араб әліпбиіндегі «с» әріпінің айтылуы. *Сын IV етіс*. 1. Қирау, бүліну. 2. Аяқ қол сияқты дене сүйегінің морт кетуі. 3. Ағаш, т.с.с. қақ бөлінуі, қурауы, құлауы. 4. *ауысп.* Басылу, тауы шағылу, мою. 5. *ауысп.* Шығынға ұшырау, ұтылу. 6. *ауысп.* Күн райының (аяз, жел) ызғару, қайту, толастау, басылу [18, 506-б.]. Ғалым С. Қаржаубайұлы «Еуразияның далалық зонасы мен далалық таулы аймақтарда орналасқан скифтердің киелі орындарында сағанатастың ортасына тас бағана (сынтас) орналастырылған, ал Сібір және орманды алқаптарда ағаш бағана орнатылғаны туралы деректер аса мол» деген пікір айтады [15, 42-б.]. Ғалымның келтірген мәліметіне сүйенсек, сынтастардың көне скифтер заманынан бері орнатылып келе жатқанына көзіміз жетеді. Академик Р. Сыздық «Көне түркілердегі сын сөзінің мағынасы «кеуде, дене, мүсін» дегенді білдірсе, екінші мағынасы мола болған (ДС, 503) Демек, сынтас дегенді екі түрлі мағынада түсіндіруге болады: бірі адамның мүсінін, көбінесе кеудесін бейнелейтін тас, екіншісі «моланың басына қойылатын тас». Бұл екі мағына бір-бірімен іліктес. О баста сынтас «адам мүсінін бейнелейтін тас» деген мағынаны білдіре келе, мұндай тастарды моланың басына да қоятын болғандықтан, сын сөзі мола ұғымын да беріп кеткен болуы керек. Қайткен күнде де сын – көне түркі сөзі. Бұл күнде сын сөзі өзінің көне мағынасында жеке тұрып қолданылмайды. Тек тіркес құрамында сақталған», – дейді [19, 146-б.]. Оған дәлел, халық арасында «сынында

мін жоқ», «сыры кетсе де сыны кетпеген», «сырлы аяқтың сыры кетсе де сыны кетпейді» деген тіркестер мүсін мағынасын білдіріп тұр. Ғалым С. Қаржаубайұлы ғылыми еңбектерінде қытай жылнамаларында «бағана тас», «бағана» ұғымдарына байланысты деректер қалғанын жайлы мәлімет береді. Оларды қазақ халқы «сынтас» деп атаған деп тұжырымдайды. Сынтас дегеніміз – тас бетіне қашалған адам бейнесіндегі бағана тастар. Көне түркілердің танымы бойынша сағана тас ортасына қойылған ағаш тас бағаналар «Тәңір ағашы» деп аталған. Қайтыс болған адамның жаны «Тәңір ағашына» қонып, екінші өмірін бастайды деген түсінік болған. «Тәңірлік дін түсінігі бойынша төменгі және ортаңғы, жоғарғы әлемді жалғастырушы қасиетті кіндік – сынтас. Ол жаратушы Тәңірден адамзатқа берілген бақыт, байлықтың символы» [15, 44-б.].

«Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде наным-сенімге байланысты кездесетін сөздердің бірі – *kešenä*. Ғалым А. Гарковец ескерткіште кездесетін кесене сөзіне «гробница, усыпальница, дом мертвых» деп аударма жасайды [8, 1121-б.]. Тарихи мәліметтер бойынша «кесене» – X–XII ғасырларда қаланған сәулет өнерінің түрі. Кесене салу Қарахан мемлекетінің тұсында өркендеген. Оның дәлелі ретінде «Айшабибі», «Қарахан», «Бабаджа қатын» секілді кесенелерді айтуымызға болады. Кесене салу дәстүрінің дамуына XIII ғасырда монғол шапқыншылығы айтарлықтай кедергі келтірген. Сол себепті де XIV–XV-ғасырларға дейін кесенелер салынбаған. «Қожа Ахмед Яссауи», «Баба түкті Шашті Өзіз», «Арыстан баб», «Көккесене», «Алашахан», «Домалақ ана», «Райымбек баба», «Уқаш ата» секілді әлемге әйгілі киелі орындар салынған. Кесене – қайтыс болған адамға арналып салынған монумент, жерлеу құрылысы. Қыпшақтанушы Б. Көмеков «Кешене, кесене салуды исламмен танысқан соң білген болуы керек деуге болатын сияқты. Өйткені деректерден көне түркі дәуірінде сәулетті кесене салу дәстүрі кездеспейді» деп айтады [7, 220-б.]. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» кесене сөзінің заттық мағынасы берілген. Мысалы, Кесене *зат.* 1. Беделді, атақты кісілердің көрнекті болып, күмбезді көтерілген қабірі. 2. *сәулет.* Қабір, бейіт, күмбезді мәдени-тарихи ескерткіш, 3. *тар.* Ұй, қоныс-тұрақ, төбесі жабылған құрылыс [20, 691-б.]. «Диалектологиялық сөздікте» кесене сөзіне «кесене – ойлы-қырлы жер бедері. Жердің кесенесін тасалап, тығылып жатсаң, қарақұйық сені көрмейді» деп анықтама берген [17, 346-б.].

Қазақ халқының танымында «қорған, сынтас, әулие, кесене» сөздері ең таза жерлер болып есептелінген, тіпті адасып, елсіз, сусыз қалған кездерде осы жерлерге түнеп шығуға болады деген де түсінік бар. Тамырымызды тереңге тартатын «қорған, сынтас, әулие, кесенеге «барып дұға оқу, медет тілеп аралау, басына түнеу, құран бағыштау дәстүрі» әлі күнге дейін жалғасуда десек қателеспейміз. Сонымен қатар, бұл жерлерді мал-жанның аралап, аяқ асты етуіне жол бермеген.

Әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі, мінез-құлқы, наным-сенім, салт-дәстүрлерімен байланысты туындаған сөздік қоры бар. Халықтың өзіне ғана тән менталды ерекшелігін айқындап тұратын сөздердің концептілік мәні сол халықтың ғасырлар бойындағы жинаған өмірлік тәжірибесінен туындайды. Қашан да түркілер үшін космономдік түсініктер құдіретті құбылыс деп танылған. Ежелгі түркі тайпалары аспан әлемін қасиетті деп санап, оны жаратушы құдірет Тәңірі деп түсінген. Аспан денелері атауларының концептуалды өрісі кең. Мысалы, ай сөзінің сұлулық, өлім, әйелге тән символ, ақиқат, байлық сынды концептілік қасиеттерін атап айтуымызға болады.

«Кодекс Куманикус» ескерткішінде айға байланысы *ayda bizgä saxınmax* (ай да бізді сағынбақ) [8, 57-б.], *ay altundan elçi keliyir* (алтын айдан елші келеді) [8, 57-б.] мысалдарын кездестіреміз және бұған қарап айға қатысты түркілік ұғымды байқаймыз. Қазақ халқында айға байланысты тыйым сөздер мен наным-сенімдер бүгінгі таңға дейін қолданыс тауып келеді. Мысалы, «айға қарап қолыңды шошайтпа», «айға қарап дәрет сындырма», «айға дененді көрсетпе», «айға қарап телмірме». Сонымен қатар, жаңа туған айды көрсе халқымыз

«жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп бата жасап, оған сәлем салған. Аспан денелері жайлы түркілік дүниетанымның бейнелі түсініктері, тілдік модельдері халық арасында фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен фольклорлық сюжеттер көптеп кездеседі. Аспан денелеріне байланысты наным-сенімдер мен тыйым сөздер бүгінгі күнге дейін сақталып, халық өмірінен өзіндік орын алған. Түркілік танымнан туындаған наным-сенімдер жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруге де негізделіп туындаған. «Түркі халықтарының біраз бөлігі – көшпелі халық. Осыған орай тағдыры көшіп-қонумен байланысты болған халықтар табиғат құпиясын түсінуге, түрлі көріністерді тамашалап, бағалай білуге ұмтылған. Көшпелі түркілердің мифтік аңыздарындағы құпия – адам мен табиғат байланысына құрылған Жер мен Суға, Ай мен Күнге табынуы. Аспан денелері, өсімдіктер мен жануарлар әлемінде тылсым бір күш бар деп санап, оған құрметпен қарауды, сақтап қалуды ұрпағына аманат еткен. Олардың дені сау тұлға болып қалыптасуына табиғаттың тікелей әсері барын түсіндіре отырып, табиғатпен етене байланысты болуға және оған жанашырлықпен қарауға тәрбиелеген» [24, 99-б.]. Ау (ай), *kun* (күн) *yulduz* (жұлдыз) сынды аспан әлемі ұғымын білдіретін тілдік бірліктерден түркілердің аспан әлемін зерттеп, ондағы ай мен күннің, жұлдыздың орын алмасуын бақылап, ауа райын болжай алатын қасиеттері болғандығын байқаймыз.

Тілдің негізгі қызметі тарихи-мәдени тілдік деректерді бойына сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізуінде. Тамыры тереңде жатқан әрбір атаудың ұлт үшін тарихи-әлеуметтік маңызы зор. Осындай ғасырлар бойғы ақпараттарды бойына сақтаған атаулардың бірі аспан әлемімен байланысты туындаған бірліктер. Аспан әлемі ұғымдарды білдіретін бұл бірліктер танымдық ақпараттарға бай, түркілік наным-сенімдермен тікелей байланысты болып табылады. Өз кезегінде құмандар аспан әлемінің сырларын жақсы білген. Астрономия ғылымын игеріп, жұлдыздарды бақылаған, тіпті оларға сиынған да. Бұл үрдіс түркі елдерінде әлі де сақталынған. «Кодекус Куманикус» мәтініндегі *yulduzçı* (жұлдызшы) сөзінің кездесуіне байланысты қыпшақтардың жұлдыз жорамалмен де айналысқанына көзімізді жеткіземіз. Жазба ескерткіштен: Мысалы, *yulduz köründü* (жұлдыз көрінді), *yulduz ekinçi köründü* (екінші жұлдыз көрінді), *qačan kördilär ol yulduznı* (ол жұлдызды қашан көрдіңдер) [8, 63-б.], *andan yulduzun ilgäri bardı* (оның жұлдызы ілгері барды), *anıñ yulduzun kördük* (оның жұлдызын көрдік), *Ol yulduz neçik bir oxlan bigev edi* (ол жұлдыз жас өспірім сияқты көрінді) [8, 63-б.], *yulduznı tuvurdiñ* (жұлдызды тудың) [8, 76-б.], *biz anıñ yulduzun kördük* (біз оның жұлдызын көрдік), *qačan kördilär ol yulduznı, ulu sovünç sövündilär* (ол жұлдызды көргенде сағыныштан ұлы қуанышқа бөлендік) [8, 63-б.]. Өз кезегінде орта ғасырлық қыпшақтар аспан денелерінің қозғалысын бақылап, жыл мезгілдері, ауа райына байланысты ақыл-кеңестерді жұлдызшыдан біліп отырған. Жұлдыз сырын ұғуға тырысқан түркілердің танымын байқатады.

Жұлдыз сөзі түркі тектес халықтардың ішінде фонетикалық өзгешеліктерімен кездесетіні заңды құбылыс. Мысалы, қарашай-балқарша – «жұлдыз», башқұртша – «йондыз», құмықша – «юлдуз», қырғызша – «жылдыз», ноғайша – «юлдыз», татарша – «йолдыз», қазақша – «жұлдыз». Қазақ танымында темір қазық, үркер, жеті қарақшы, ақбоз ат, кіші аю секілді жұлдыздарға байланысты аңыздар көптеп кездеседі. «Жеті қарақшыны таныған адам, жеті қараңғы түнде адаспайды», «үркер – алты, жұт – жеті», «үркер жерге түспей жер қызбайды» деген мақал-мәтелдер арқылы жұлдызға қарап, ертеңгі ауа райын болжау, тағдырды болжау, бұрыннан келе жатқан наным екеніні белгілі. Халық танымында жұлдыздарды санамайды, жұлдыз санаса, өлім-жітім, жаманшылық көп болады деген түсінік болған. Сол сияқты халқымыз аспаннан ағып түскен жұлдызды көргенде «менің жұлдызым жоғары» деп айтып үлгеру керек деп ойлаған, оның себебі аспаннан жұлдыз аққан кезде өмірден бір адам өтті деген таным-түсінік болған.

Күн сөзіне байланысты «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде *kun toxiči* (күн тоғысты, күннің шығуы) [8, 586-б.], *kun batiši* (күн батысы) [8, 586-б.], *kun tuvušniŋ* (күн батты, күннің батысы) [8, 582-б.], *kun altundan älcı kelıyır* (älci – elci техникалық қателік кеткен болуы мүмкін) (алтын күннен елші келіп) [8, 57-б.], *künniŋ yarixi qarardı* (күннің жарығы қарыды) [8, 57-б.] сынды тіркестерді кездестіреміз. Жалпы түркі елдерінің аспан әлеміне байланысты танымдары өзгеше сипатта болған. Оған ерекше назар аударып, өзіндік космологиялық пікірлерін қалыптастыра отырып, тыйымдар мен ырымдарға қатты сенген. Мысалы, «күнге қарап дәрет сындырма», «күн батарда күнмен таласып жұмыс істеме», «күн батарда ұйықтама», «күн батқан соң қорадан мал шығарма», «күн шығарда ұйықтама» деген тыйым сөздер күні бүгінге дейін қолданылады.

Қазіргі қазақ тілінде «жай», «жай түсу» мағынасындағы ұғымдар кездеседі. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *жай* сөзінің мағынасын ашатын бірнеше концептілерге түсініктеме берілген. Мысалы, *жай* сөзі зат есім, сын есім, үстеу, етістік тұлғалы сөз таптарында кездеседі (зат есім: найзағай, хал-ақуал, белгілі бір орын, мекен-тұрақ, садақ; сын есім: қатардағы қарапайым, жайлы, қолайлы; үстеу: байыппен ғана, сабырмен, салмақтап сөйлеу, өзімен өзі, жайбарақат, қозғалыссыз, әрекетсіз, әдеттегіден кеш, кейін, соң, әйтеуір, әншейін ғана, мәнсіз бос, ақы-пұлсыз, бос, төлеусіз, тегін және етістік: таратып ыдырату, керу, жазу [25, 558–565-бб.]. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішіндегі «*уау*» сөзі «садақ», «*уауші*» сөзі «садақшы» мағынасында беріледі. «Кодекус Куманикус» жазбасында «*уау*» – жай тасы, «*уауші*» – жайшы терминдері діни сенімдерінен ғана емес, астрономиялық білімдерімен қатар этнографиясынан да хабар береді» деген тұжырым жасайды [24, 736-б.]. Тарихшы ғалымдар Б. Көмеков пен Қ. Анарбаев жазба ескерткіштегі «*уау*», «*уауші*» сөздері тек садақ және садақ жасаушы деген ұғымдарды ғана емес халықтың нанымна қатысты да қолданылған тілдік бірліктер деп қарастырады. Ал лингвист ғалым Ж.А. Манкеева жайшы сөзіне «*уауші* – *жайшы*, *сиқыршы* (жаңбыр шақырушы)» деген түсінік береді. [2, 332-б.]. Дала өркениетінің тәртібі бойынша жер құрғап, жаңбыр жаумай, құрғақшылықтан мал-жан қатты қиналған уақытта жайшы сиқырмен жаңбыр шақыратын болған. Р. Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» еңбегінде Н.И. Ильминскийдің жайшы сөзін – жаңбыр шақырушы, ал Ш. Уәлиханов сиқырмен жаңбыр шақырушы деп көрсеткенін атап өтеді: «Бірақ жайшы – кез келген сиқыршы (жалпы жадыгөй адам) емес ауа-райын өзгерту үшін сиқырлық жасаушы адам [19, 76-б.] деп түсіндіреді. Міне осы жай шақырғандағы найзағайдың ойнауын түркілер «*sazayan*» деп атаған. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінде *sazayan* айдаһар мағынасында берілген. *Sazayan* ұғымына Р. Сыздық мынандай пікір білдіреді: «Нөсер жауған кезінде ауада электр зарядтарының бір-біріне соқтығысуынан пайда болған күшті құбылысты нажағай немесе найзағай дейміз (ҚТТС, VII, 310). Бұл сөз қыпшақ тілдерінде сазаған тұлғасында да қолданылған. Сазаған сөзі – бұлт ішіндегі аждаһа дегенді білдіреді. Демек нажағай мен /аждаһа /аждақай сөздерінің өрісі (туысы) бір: нажағай көктегі от боп жарқылдайтын қанатты аждаһа деген сенімнен шыққан болар. Сондықтан бұл сөздің қару атауы ретіндегі найза сөзіне еш қатысы жоқ сияқты» [19, 125-б.] дейді. Байқағанымыздай, сазаған найзағай, жай, жайшы ұғымдарына байланысты халық танымна наным-сенімдер сақталған. Халық арасында жай түссе «Тәңірдің қаһары», «оғы» түсті деген түсінік те осыған байланысты туындаса керек. Және тұспалдап, оның атын атамай, «көксөкқан» деген, бұл «көк тәңірінің оғы соқты» деген сөз тізбегінің ықшамдалған түрі. Әлі күнге дейін күн күркіреп, найзағай ойнаса, биік жерге шығуға, ақ киім киюге, атқа мініп жалғыз жүруге, ағаш қасында тұруға тыйым салынады. Жай сөзі қазіргі қазақ тілі фразеологиясында да көрініс тапқан. Мысалы, жай соққандай [түскендей] («есеңгіреп, қиналып отырған адам»); жай оғындай атылды [болды] 1. («шаншыла, тұтқиылдан шабуылдады, күтпеген жерден тарпа бас салды»), 2. («шаншудай қадалды»); жай оғындай жайратты («сұлатып салды, мұрттай ұшырды») [13, 227–228-бб.].

Әрбір ұлттың рухани санасы мен болмыс-бітімі сол ұлттың тілімен тығыз байланысты деген қағиданы ұстансақ, «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішінің лексикасы құрамынан ұлттық дүниетанымның терең тамырын тарту арқылы түркілердің табиғатты меңгеруге ұмтылуын, табиғат құбылыстарын түсінбеген кезеңдегі бақсы-балгерлерге, әулиелерге сеніп, сиқырлы күштерге құлшылық еткенін байқаймыз.

Зерттеу нәтижесінде орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіш тіліндегі тәңірлік, мистикалық, космоимдік *Teñir, kök, бүgü, baqçï, qam, qam qatïn, rämillik, keşenä qurğan sïn, yulduzçï, ay, kun, yulduz, yau, yauçï, sazaran* сынды лингвомәдени ұғымдардың көне түркілік дүниетанымнан бастау алатындығына көз жеткіздік. Талдау нысанына алынған лингвомәдени сипаттағы ұғымдардың қазіргі тілдік қолданыстағы көрінісі нақты мысалдармен дәлелденді.

Наным-сенімдерге байланысты қалыптасқан лексикада халықтың сан ғасырлық өмірі мен мәдениеті сақталған. Ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған этномәдени құндылықтар қаншама уақыт өтсе де ұлт санасында сақталып, бүгінгі таңда халық арасында өзіндік қолданысын жоғалтпаған.

Қорытынды

Тіл – адамзаттың ой-толғауы, айналасында болып жатқан құбылыстарды қабылдауы, өмірді пайымдау арқылы ақиқат дүниені тануының бірден бір құралы. Адамзаттың ой-толғауы, айналасында болып жатқан құбылыстарды қабылдауы, өмірді пайымдау арқылы ақиқат дүниені тануы тіл арқылы бейнеленеді. Түркілік дүниетанымнан хабар беретін тілдік дерекке бай орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіші қыпшақ тіліндегі құнды жәдігерлердің бірі. Ескерткіште мол этнографиялық материалдар жинақталған. «Кодекус куманикус» мәтінінде кездесетін этномәдени концептілер сол кезеңде өмір сүрген түркілердің таным-түсінігінен салт-дәстүрі мен наным-сенімін байқатады. Көне түркілік дүниетаныммен сабақтасып жатқан орта ғасырлық құмандардың рухани-мәдени өмірі жайлы деректер тілдік санада сақталып, әдеби ескерткіштерде көрініс берген. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткішіне лингвистикалық талдау жасау арқылы орта ғасырлық түркілердің рухани, мәдени, әлеуметтік, этникалық танымын айқындауға көп мүмкіндік туғызады. Мақалада «Кодекус Куманикус» ескерткіш тілінде кездесетін наным-сенімдерге қатысты лингвомәдени бірліктерге концептуалдық-семантикалық талдау жасалынды. Антропоэзектілік ұстаным негізінде әлемді тілдік деректер арқылы тану бүгінгі таңда лингвистика ғылымының өзекті мәселелерінің біріне айналуға мүмкіндік туғызады. Мақалада орта ғасырлық түркілік дүниетаным мен бүгінгі қазақ халқы танымы арасындағы жақын сабақтастық анықталды. Орта ғасырлық құман тілінің қазіргі қазақ тілімен жақындығы салыстырмалы талдау негізінде ашылды. «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіші тілін зерттеу нәтижесінде орта ғасырлық құман тілі қазіргі қазақ әдеби тілінің қайнар көзі деген тұжырым жасалынды. Яғни ғасырлар бедерінде жалғасын тауып, дамып келе жатқан қазақ тілінің тамыры тереңде екендігі дәлелденді.

Орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» мәтініндегі діни және мистикалық наным-сенімге және космоимдік атауларға қатысты тілдік бірліктер орта ғасырдағы түркілердің рухани өмірінің көрінісі. Көкке (Тәңірге), аспанға табыну көне түркілердің дүниетанымымен байланысты туындаған. Көне тәңірлік діни наным-сеніммен туындаған *Teñir* (тәңір), *kök* (көк) сөздерінің орта ғасырлық «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіші мәтінінде жиі кездесуі заңды құбылыс. Қазіргі қазақ тілінің лексикасында *Тәңір, көк* сөздерінің белсенді қолданысы қазақ тілінің түп-тамыры тереңде жатқандығының дәлелі.

Baqçï (бақсы), *qam* (шаман), *qam qatïn* (сиқыршы қатын), *rämillik* (құммен пал ашу), *rämilik etkil* (пал ашу), *bugu* (әулие), *keşene* (кесене), *qurğan* (қорған), *sïn* (сынтас) сияқты мистикалық танымнан туындаған тілдік бірліктер мен *yulduzçï* (жұлдызшы), *ay* (ай), *kun* (күн)

yulduz (жұлдыз) сынды аспан денелеріне қатысты атаулар бүгінгі күнге дейін халық санасында сақталып, тілдік қолданыста кездесіп жатады. Осыған байланысты мақалада түркілік танымнан туындаған лингвомәдени тілдік бірліктердің қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы айқындалды. Халық өмірімен тығыз байланысты Тәңірге, айға, жұлдыздарға қатысты танымдық түсініктер, наным-сенімдердің бастау алуы көне түркілік тіршілікпен байланысты екендігі, олардың әлі күнге дейін халық санасында сақталып, тіршілігінен орын алып келетіні тілдік деректер арқылы айқындалды. Қорытындылай келе, «Кодекус Куманикус» жазба ескерткіші орта ғасырлық құмандардың өмірінен, мәдениеті мен тарихынан мол ақпарат бере отырып, жалпы когнитивті қорға бай түркі тілдерінің сөздің қоры мен олардың бүгінгі таңдағы жалғастығын айқындауға мол мүмкіндік туғызатын құнды ескерткіштің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Боранбаев С. Түркі және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ. – Шымкент: Нұрлы әлем, 2005. – 115 б.
2. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 365 б.
3. Древнетюркский словарь. – Астана: Ғылым, 2016. – 708 с.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 592 б.
5. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1981. – 192 с.
6. Көмеков Б., Анарбаев Қ. «Кодекус Куманикус» қыпшақтардың тарихи-мәдени ескерткіші (XIII-XIV ғғ.): монография. – Алматы: Нұр-Сұлтан, 2020. – 336 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.14. – Алматы: Дәуір, 2011. – 956 б.
8. Гаркавец А. Кодекус куманикус. – Алматы: Баур, 2015. – 1344 с.
9. Күлтегін. Тоныкөк. – Астана: Аударма, 2022. – 96 б.
10. Гүлсевин Г., Құлбарақ С. «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырларындағы ортақ мотивтер: көне түркілік дүниетаным бейнесі // *Turkic Studies Journal*. – 2022. – №3. – Б. 58–70.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.8. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
12. Pansat Zh., Khalikova N. Semantic Features of Color in Emotional, Expressive Words: The Concept of «Blue» in the Kazakh Language // *International Journal of Society, Culture and Language*. – 2023. – Vol. 11, 2. – P. 85–93. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.556420.2676>
13. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
14. Айдаров Ғ. Тоникук ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
15. Қаржаубайұлы С. Тас кітаптың құпиясы. – Алматы: Арыс, 2019. – 384 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.10. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
17. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2017. – 800 б.
18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.13. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
19. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Дәуір, 2009. – 369 б.
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.7. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
21. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.2. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
22. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т.4. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
23. Анарбаев Қ.С. Ұлы Дала көшпелі тайпаларының көне және орта ғасырлық наным-сенімдеріндегі тарихи сабақтастық мәселесі («Кодекс Куманикус» (XIII-XIV ғ. басы) жазба ескерткіші материалдары бойынша) // *Türkoloji. Naziran* 24.065.2013;(64). – Б. 104–110. 2604997 (dergipark.org.tr)
24. Қадашева Қ., Асанова Ұ.О., Мырзаханова А.Қ. Түркі халықтарының дәстүрлі тәрбие жүйесіндегі фольклордың рөлі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2019. – №2 (112). – Б. 91–100.
25. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т. 5. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

REFERENCES

1. Boranbaev S. Turki jane qypshaq tilinin tuystygy turaly jinaq [Collection on the kinship of the Turkic and Kipchak languages]. – Shymkent: Nurly alem, 2005. – 115 b. [in Kazakh]
2. Mankeeva J.A. Qazaq tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyq negizderi [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language]. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 365 b. [in Kazakh]
3. Drevnetiurkski slovar [Ancient Turkic dictionary]. – Astana: Gylym, 2016. – 708 s. [in Russian]
4. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. – Almaty: «Taimas» baspa uii, 2007. – 592 b. [in Kazakh]
5. Kliashtornyi S.G. Mifologicheskie siujety v drevnetiurkskih pamiatnikah. Tiurkologicheski sbornik [Mythological subjects in ancient Turkic monuments. The Turkological collection]. – M.: Nauka, 1981. – 192 s. [in Russian]
6. Komekov B., Anarbaev Q. «Kodekus Kumanikus» qypshaqtardyn tarihi-madeni eskertkishi (XIII–XIV gg.) [Historical and cultural monument of the Kipchaks “Codecus Kumanicus” (XIII–XIV centuries)]: monografiya. – Almaty: Nur-Sultan, 2020. – 336 b. [in Kazakh]
7. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.14. – Almaty: Dair, 2011. – 956 b. [in Kazakh]
8. Garkavec A. Kodekus kumanikus [Codecus cumanicus]. – Almaty: Baur, 2015. – 1344 s. [in Russian]
9. Kultegin. Tonykok [Kultegin. Tonykok]. – Astana: Audarma, 2022. – 96 b. [in Kazakh]
10. Gulsevin G., Qulbaraq S. «Kultegin», «Bilge qagan» jane «Tonykok» jyrlaryndagy ortaқ motifter: kone turkilik duniyanym beinesi [Common motifs in the songs “Kultegin”, “Bilge Kagan” and “Tonykok”: the image of the ancient Turkic worldview] // Turkic Studies Journal. – 2022. – №3. – B. 58–70. [in Kazakh]
11. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.8. – Almaty: Dair, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
12. Pansat Zh., Khalikova N. Semantic Features of Color in Emotional, Expressive Words: The Concept of «Blue» in the Kazakh Language // International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – Vol. 11, 2. – P. 85–93. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.556420.2676>
13. Kenesbaev I. Frazеologialyq sozdik [Phraseological dictionary]. – Almaty: Arys, 2007. – 800 b. [in Kazakh]
14. Aidarov G. Tonikuq eskertkishinin (VIII gasyr) tili [Language of the tonikuk monument (VIII century)]. – Almaty: «Qazaqstan» baspa uii, 2000. – 120 b. [in Kazakh]
15. Qarzhaubauly S. Tas kitaptyn qupiasy [The mystery of the stone book]. – Almaty: Arys, 2019. – 384 b. [in Kazakh]
16. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.10. – Almaty: Dair, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
17. Dialektologialyq sozdik [Dialectological dictionary]. – Almaty: Arys, 2017. – 800 b. [in Kazakh]
18. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.13. – Almaty: Dair, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
19. Syzdyq R. Sozder soileidi [Words speak]. – Almaty: Dair, 2009. – 369 b. [in Kazakh]
20. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.7. – Almaty: Dair, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
21. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.2. – Almaty: Dair, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
22. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.4. – Almaty: Dair, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
23. Anarbaev Q.S. Uly Dala koshpeli taipalarynyn kone jane orta gasyrlyq nanym-senimderindegi tarihi sabaqtastyq maselesi («Kodeks Kumanikus» (XIII-XIV g. basy) jazba eskertkishi materialdary boiynsha) [The problem of historical continuity in the ancient and medieval beliefs of the nomadic tribes of the Great Steppe (based on the materials of the written monument “Codecus Cumanicus” (XIII-early XIV centuries))] // Türkoloji. Haziran 24.065.2013;(64). – B. 104–110. 2604997 (dergipark.org.tr) [in Kazakh]
24. Qadasheva Q., Asanova U.O., Myrzahanova A.Q. Turki halyqtarynyn dasturli tarbie juiesindegi folklordyn roli [The role of folklore in the system of traditional education of the Turkic peoples] // Iasau universitetinin Habarshysy. – 2019. – №2 (112). – B. 91-100. [in Kazakh]
25. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. T.5. – Almaty: Dair, 2011. – 752 b. [in Kazakh]

А.Т. КЕМБАЕВА¹, О.С. ЖҰБАЙ²¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры м.а. (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: alm-ornai@mail.ru

ТІЛДІК ТҰЛҒА КЕҢІСТІГІНДЕГІ «РУХ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша)

Аңдатпа. Қазіргі таңда концептология ғылыми бағыты лингвомәдениеттану, антропоцентристік лингвистика сияқты қазақ тіл білімінде көбірек зерттеліп жүрген өзекті мәселелердің қатарында. Аталған үш саланың негізгі зерттеу нысаналары өте ұқсас. Себебі осы тармақтардың барлығында тіл адам факторымен тығыз байланыста болып келеді.

Ұсынылып отырған мақалада қазақстандық көрнекті жазушы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза шығармаларындағы «Рух» концептісі зерттеліп қарастырылады. Автор аталған концептінің жан-жақтылығын және оның өз шығармашылығындағы маңыздылығын көрсетіп отырады.

Мақаланың мақсаты – тілдік тұлғаның көркем дүниелеріндегі «Рух» концептісінің әртүрлі семантикалық реңктер мен субтекстерге қалай ие болатынын және оның сюжеттердің дамуы мен кейіпкерлердің өзіндік сипаттамаларына қаншалықты және қалай әсер ететінін талдау.

Қазақ тіл білімінде шындық болмыс туралы білімдер жиынтығының тілдегі көрінісі – ғаламның тілдік бейнесі. Осыған байланысты кез келген тілдің өзіне ғана тән ерекшелігін көрсететін концептілері болатыны белгілі. Мақаланың негізгі міндеті сол – зерттеу объектісіне айналып отырған тілдік тұлғаның шығармаларындағы «Рух» концептісінің қандай ақпараттық, мәдени реңктерге ие болуын айқындау. Нақтылап айтатын болсақ, ғылыми мақалада автордың ұлттық ерекше дүниетанымындағы бұл концептінің қолданылу аясын талдадық.

Зерттеу мақаласы Шерхан Мұртазаның қазақстандық тарих пен мәдениетті білдіру үшін осы концептіні қалай қолданатынына назар аударып отырып, «Рухтың» адам баласының ұлттық бірегейлігімен, өнерімен, тілімен, табиғатымен және рухани дүниесімен байланысы туралы мәселені көтереді.

Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы - кейіпкерлердің ішкі әлемін талдау мен олардың рухани ізденістеріндегі «Рух» концептісінің берілуін айқындап беру. Ғылым әлемінде «концепт» термині тек лингвистиканың ғана емес, сонымен қатар философия,

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Кембаева А.Т., Жұбай О.С. Тілдік тұлға кеңістігіндегі «рух» концептісінің өзектілігі мен қолданылу аясы (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 167–179. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.52>

***Cite us correctly:**

Kembaeva A.T., Jubai O.S. Tildik tulga kenistigindegi «ruh» konceptisinin ozektiligi men qoldanylu aiasy (Sh. Murtaza shygarmashylygy boiynsha) [Relevance and Scope of Application of the Concept «Spirit» in the Field of Linguistic Personality (based on the work of Sh. Murtaza)] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 167–179. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.52>

Мақаланың редакцияға түскен күні 02.04.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

психология тәрізді іргелі ғылым салаларының негізгі терминдерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты, Шерхан Мұртазаның шығармашылығындағы «Рух» концептісін зерттеу оның адам жан-дүниесін жасаудағы суретшілік қыры және философ ретіндегі өзіндік шеберлігін, сондай-ақ осы тақырыптың тілдік, әдеби және мәдени пікірталас контексіндегі маңыздылығын айқындап беру.

Зерттеудің материалы ретінде Ш. Мұртазаның көркем шығармалары алынды.

Мақаланы әдебиеттанушылар мен лингвист мамандарға қосымша ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: рух, кейіпкер, лингвистика, лингвомәдениеттану, концептология, әдебиет, өнер, мәдениет, тарих, ұлт, мінез, философия.

A.T. Kembayeva¹, O.S. Zhubai²

*¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kembraeva_ainur@mail.ru*

²Professor of Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: aim-ornai@mail.ru

Relevance and Scope of Application of the Concept «Spirit» in the Field of Linguistic Personality (based on the work of Sh. Murtaza)

Abstract. Currently, the scientific direction of conceptology is one of the most studied topics in Kazakh linguistics, like linguoculturology, anthropocentric linguistics. The main research goals of these three areas are very similar because in all these moments language is closely connected with the human factor.

This article examines the concept of «Spirit» in the works of the outstanding Kazakh writer and public figure Sherkhan Murtaza. The author demonstrates the versatility of this concept and its significance in his work.

The aim of the article is to analyse how the concept of «Spirit» takes on different semantic shades and subtexts in the literary works of a linguistic personality and to what extent and how it influences the development of the plot and the features of the characters.

In Kazakh linguistics, reality is a linguistic image of the universe that represents a body of knowledge about the existence. In this context, it is known that each language has concepts that reflect its unique features. The main objective of the article is to determine what informative and cultural shades the concept of «Spirit» takes on in the works of the linguistic personality that becomes the subject of research. More precisely, in this present article we have analysed the scope of application of the concept «Spirit» in the author's country-specific worldview.

The research article raises the question of the connection of the concept «Spirit» with human national identity, art, language, nature and spirituality and focuses on how Sherkhan Murtaza uses this term to express the history and culture of Kazakhstan.

The scientific and practical significance of the article lies in analysing the inner world of the heroes and defining the concept of «Spirit» in their spiritual quest. In the world of science, the term «concept» is one of the most important terms not only in linguistics, but also in such branches of fundamental science as philosophy and psychology. In this regard, the study of the concept of «Spirit» in the work of Sherkhan Murtaza should reveal its figurative side in the creation of the human soul and his own skill as a philosopher, as well as the importance of this subject within the framework of linguistic, literary and cultural discussions.

The artistic works of Sh. Murtaza were used as research material.

The article can be used as a supplement for literary scholars and linguists.

Keywords: Spirit, character, linguistics, linguoculturology, conceptology, literature, art, culture, history, nation, character, philosophy.

А.Т. Кембаева¹, О.С. Жубай²

¹PhD докторант Қазақстанның Ұлттық университеті атындағы аль-Фараби
(Қазақстан, г. Алматы), e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

²доктор филологиялық ғылымдар, и.о. профессоры Қазақстанның Ұлттық университеті
атындағы аль-Фараби (Қазақстан, г. Алматы), e-mail: aim-ornai@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ И ОБЛАСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОНЦЕПТА «ДУХ» В ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (ПО ТВОРЧЕСТВУ Ш. МУРТАЗЫ)

Аннотация. В настоящее время научное направление концептологии входит в число наиболее изучаемых актуальных вопросов казахского языкознания, таких как лингвокультурология, антропоцентрическая лингвистика. Основные исследовательские задачи этих трех направлений очень схожи. Потому что во всех этих моментах язык тесно связан с человеческим фактором.

В представленной статье исследуется концепт «Дух» в произведениях выдающегося казахстанского писателя, общественного деятеля Шерхана Муртазы. Автор демонстрирует многогранность данного концепта и его значимость в своем творчестве.

Цель статьи – проанализировать, как концепт «Дух» в литературных произведениях языковой личности приобретает различные смысловые оттенки и подтексты и насколько, и как он влияет на развитие сюжетов и характеристики персонажей.

В казахском языкознании реальность представляет собой языковую картину мироздания, представляющую собой совокупность знаний о бытии. В связи с этим известно, что любой язык имеет концепты, отражающие его уникальную особенность. Основная задача статьи – определить, какие информационно-культурные оттенки приобретает концепт «Дух» в произведениях языковой личности, становящейся объектом исследования. Точнее, в научной статье мы проанализировали сферу применения этого концепта в национальном специфическом мировоззрении автора.

В исследовательской статье поднимается вопрос о связи «Духа» с национальной самобытностью человека, искусством, языком, природой и духовностью, акцентируя внимание на том, как Шерхан Муртаза использует этот концепт для выражения истории и культуры Казахстана.

Научно-практическая значимость статьи заключается в анализе внутреннего мира героев и определении концепта «Дух» в их духовных исканиях. В мире науки термин «концепт» является одним из основных терминов не только лингвистики, но и таких отраслей фундаментальной науки, как философия и психология. В связи с этим, изучение концепта «Дух» в творчестве Шерхана Муртазы должно выявить его живописную сторону в создании человеческой души и его собственное мастерство как философа, а также значение данной темы в контексте языковых, литературных и культурных дискуссий.

В качестве материала исследования были взяты художественные произведения Ш. Муртазы.

Статья может быть использована в качестве дополнения для литературоведов и лингвистов.

Ключевые слова: дух, характер, лингвистика, лингвокультурология, концептология, литература, искусство, культура, история, нация, характер, философия.

Кіріспе

Әлемнің тілдік бейнесінде Рух адам баласына қатысты негізгі компоненттері ретінде дене және жан-дүниемен бірлікте қарастырылады. Мұндай жан мен рух сияқты материалдық емес рухани-адамгершілік құндылықтар жеке тұлға үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін бағалы.

Концептілерді зерттеуге қатысты айтылған пікірлердің қандайын алатын болсақ та, концептіні тілдік көріністер арқылы ғана тануға болады деген ортақ тұжырымға тіреледі. Шын мәнісінде әр ұлт өз тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік әлемі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүние логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді [1, 22-б.].

«Рух» ұғымы – адам өмірі мен мәдениетінің көптеген аспектілерін қамтитын көп қырлы және көп мағыналы тақырып. Бұл ұғымды әртүрлі контекстерде түсіндіруге болады және ол әртүрлі мағыналарға ие болады.

«Рух» адамның рухани өлшеміне, оның ішкі табиғатына және моральдық ұмтылыстарына сілтеме жасай алады. Бұл діни нанымдарға, рухани тәжірибеге және өмірдің мәнін іздеуге байланысты болуы мүмкін. Сондай-ақ, «рух» ұғымы адамның мінезіне, оның сенімдері мен құндылықтарына байланысты болуы мүмкін. Бұл адамның іс-әрекетінде, оның қоршаған әлемге және басқа адамдарға деген көзқарасында көрінуі мүмкін. «Рух» ұлттық бірегейлік пен мәдени мұраның символы бола алады. Ол белгілі бір адамдар тобының немесе халықтың рухани құндылықтары мен дәстүрлерін білдіре алады. «Рух» ұғымы табиғатпен және қоршаған ортамен де байланысты болуы мүмкін. Бұл адам мен табиғат арасындағы рухани байланысты, қоршаған әлеммен үйлесімділікті түсіну болуы мүмкін.

Шерхан Мұртаза суреткерлік өнердің сан алуан саласын әуел бастан жыға танып, соны жадына мықтап түйіп, оны әбден игеруге тас-түйін бекініп келген қаламгер. Тіл, өнер мен әдебиет адам жанын білдірудің негізгі құралы ретінде әрқашан терең және мағыналы ұғымдардың тасымалдаушысы болды. Адамның ішкі әлемі, оның сезімдері, ойлары мен ұмтылыстары, адам жанының табиғаты және оның сыртқы әлеммен байланысы көптеген өнер мен әдебиеттерде көрініс тапты. Шығармашылығы осы тақырыпты бай зерттейтін жазушылардың бірі – Шерхан Мұртаза. Оның романдары, бір қарағанда, қарапайым шығармалар сияқты көрінуі мүмкін, бірақ мұқият ізденген кезде олар адам руханиятының күрделі және терең аспектілерін және «рух» ұғымын ашады.

«Рух» концептісінің өзі бай семантикаға ие және контекске байланысты әр түрлі мағынада қолданылады. Шерхан Мұртазаның өз романдарында «рух» ұғымын қалай қолданатынын және бұл ұғым адам жанын, оның қоршаған әлеммен байланысын терең талдауға қалай ықпал ететінін зерттейтін боламыз. Суреткер Д. Марковтың: «Адам концепциясы – шығарманың барлық құрамды элементтері тарамдалып та, тоғысып та жататын негізгі орталық» [2, 55-б.] - деп жазуы қаламгерлердің негізгі шығармашылық ұстанымына айналғандығына баса назар аударылды.

Шерхан шығармаларындағы «рух» концептісінің көбінесе жеке дара емес, «қазақ рухы» тіркесінде берілуі жайдан жай емес. Шығармаларының өн бойында ұлт тағдыры мен қоғам бірлігі негізгі тақырып ретінде алынып, тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейін аша түсетіндігін байқауымызға болады.

Шерхан Мұртаза шығармашылық кеңістігіндегі «рух» әрқашан біржақты және анық көрсетілмейтінін атап өту маңызды. Бұл ұғым дерексіз, символдық және көптеген субтекстерге ие болуы мүмкін. Сонымен бірге «рух» ұғымы оның шығармаларында басты рөл атқарып қана қоймай, оқырмандар алдында адам жанының және адам өмірінің ерекше терең және қызықты аспектілерін ашады.

Сондай-ақ «рух» пен ұлттық бірегейлік, табиғат, өнер және адамның рухани сферасы арасындағы байланысты да Ш. Мұртаза шығармаларынан кездестіруге болады. Біздің зерттеу – Шерхан Мұртазаның ең танымал романдарындағы «рух» концептісін талдауға арналған. Біз бұл концептінің оның мәтіндерінде қалай көрінетінін және оның оқиға желілері мен кейіпкерлердің бейнелеріне қалай әсер ететінін қарастырамыз. Сонымен қатар, біз Мұртазаның өз романдарында қазақстандық мәдениет пен тарихты білдіру үшін осы концептіні қалай қолданатынын зерттей отырып, «рух» пен ұлттық бірегейлік арасындағы

байланысқа назар аударамыз. Және ең бастысы «Рухтың» табиғат және қоршаған ортамен байланысын, сондай-ақ оның символдық мағыналарын талдаймыз. Сонымен бірге, Шерхан Мұртазаның романдарындағы «рух» кейіпкерлердің ішкі әлеміне қалай әсер ететінін және оны рухани іздеу мен даму контекстінде қалай қарастыруға болатынын зерттейміз. «Тіл белгілі бір салада жұмыс істейтін адам үшін қызмет етеді. Сондықтан нысанаға алынған объектіні сипаттау үшін тіл білумен қатар, сол объект (нысана) туралы айту үшін сипаттаудың әдіс-тәсілдерін білу қажет» [3, 76-б.].

Ш. Мұртаза характер жасаудың шебері. Ш. Мұртазаның қай кейіпкерін алмасаңыз, оның жүріс-тұрысы, қимыл-қозғалысы, сөйлеген сөзі мен істеген ісі шыншыл да нанымды бейнеленетіні соншалық, жазушының бұл туындысы да «сүйіспеншіліктің жемісі» екенін байқаймыз. Бұл жерде әңгіме кейіпкердің оқырманға ұнау-ұнамауында емес, оның неліктен ұнайтындығында. Суреткердің осындай шеберлігін байқай отырып, оның адам бойындағы рухты, рухани байлықты оқырман тарапына емін-еркін жеткізгенін көре аламыз. А.Ф. Лосев «тілде таңба шексіз көп контексте қолданылатын, оның әрқайсысында белгілі бір мағынаға ие болатынын, сонымен қатар таңбаның динамикалық түрде символға өтуін, тілдік таңбаның арнайы сипаты ретінде оның шексіз валенттілігін, яғни басқа таңбалармен қарым-қатынасын атап көрсетеді» [4, 44-б.]. Нақтырақ айтқанда, кез келген адам баласында өзінше қалыптасатын мінез болады. Және көрініс тапқан мінездің негізіндегі қалыптасқан рухтың деңгейіне орай негізгі байланыс ашылатындығын атап өтуіміз керек. Демек, қаламгер өзінің шығармаларында кейіпкерлерінің мінездерін сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге характерлерін ашу тәсілі арқылы оқырманның кейіпкер бойындағы көрініп тұратын өр-рух туралы өзіндік пікірінің қалыптасуына да әсер етіп, сезімдерді оятуды көздейді. Орыстың көрнекті жазушысы, әңгіме жанрының майталманы В. Шукшин: «Мен үшін басты тақырып - адамның рухани сұлулығы, адамгершілігі, жан тазалығы» [5, 214-б.], - дейді. Жазушының бұл айтқан пікірлері қазақ әдебиетінің көрнекті прозашылары Б. Соқпақбаев, С. Мұратбеков, Ш. Мұртаза, Ә. Кекілбаев, О. Бөкей, Д. Исабеков, Қ. Ысқақов, Т. Әбдіков, Т. Нұрмағанбетов сияқты жазушылардың ұстанымына айналды.

Қарастырылып отырған тілдік тұлға әр түрлі жанрда жазылған шығармаларының көркемдік әлем, сонымен бірге, характерді бейнелеудегі ізденістерін біз өз мақаламыздың мәнін ашуда қарастыра отырып, қаламгердің проза жанрында орасан жетістіктерге қол жеткізе алғанын байқауымызға болады. Автор прозасында адам болмысын философиялық, адамгершілік-эстетикалық тұрғыдан бейнелеуге ұмтылады. Ш. Мұртаза өзінің көлемді жанрларды дүниеге әкелуі кезінде жеке суреткерлік концепциясынан адаспай, Кеңістік пен Уақыт, Намыс пен Рух мәселелерін ерекше назарында ұстап, тек бір ғана тұлғаны емес, бүкіл бір ұрпақтың тағдырын шынайы суреттеуге ұмтылады.

Жалпы, жазушы Шерхан Мұртазаның қай шығармасында болса да тек шындықты жазуды мақсат етеді. Кейіпкерлерінің тілі, жалпы бейнесі ұлттық болмысымызбен үйлесім тауып тұрады. Қарапайымдылығын шығарма жазу барысында шебер пайдалана отырып, ұғынықты тілмен оқырманның үдесінен шыға білген. Қысқа ғана қайырып, орасан зор дүниені тамаша бейнелеп, жеткізер ойын ұғынықты жаза білген. Дүниені жалпылай алып қарасақ, біз тек материя мен рухты ғана табамыз. Адам өзінің денесімен тіршілік етіп жатса да, негізгі өмірді сүріп жатқан оның рухы болып табылады. Жазушы осы бір ұғымды өз шығармаларында қай мақсатта қолданғанын және оның мәнін ашу біздің басты талабымыз болып отыр.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеу жұмысында салыстырмалы тарихи, сипаттамалық, типологиялық және коцептуалды талдау әдістері қолданылды. Нақты материалды жинау кезінде үздіксіз іріктеу қолданылды. Нақты материалдың контекстік және этимологиялық талдаулары «рух» тілдік

бірлігінің семантикалық көлемін анықтады. Зерттеу жұмысы «рух» концептісін ашу үшін философиялық және лингвомәдени талдау әдістеріне жүгінді.

Зерттеу барысында «Қара маржан» мен «Ай мен Айша» романы, сонымен қатар соңғы жылдары жарық көрген әңгімелері мен драмалық шығармалары – «Домалақ ана», «Ноқтаға басы сыймаған» пьесаларын зерттеу нысанына аламыз. Сонымен бірге, тілдік тұлғаның шығармашылығына байланысты баспасөз материалдары, қолжазбалары мен сұхбаттары, шеберханалық материалдар, сондай-ақ деректі құжаттар мақаламызға негіз болды.

Талдау мен нәтижелер

«Рух» ұғымы философия, дін және мәдениет тарихындағы ең әмбебап және көп мағыналы ұғымдардың бірін білдіреді. «Рух» термині адам болмысының әртүрлі аспектілеріне түсіндірме жасау үшін, сондай-ақ шындықтың рухани аспектілерін сипаттау үшін қолданылады.

Діни тұрғыда рух көбінесе физикалық материядан ерекшеленетін өлмейтін рухани бастама ретінде қарастырылады. Мысалы, христиандықта «рух» жан өлгеннен кейін өмір сүретін және оның моральдық жағдайына жауап беретін адамның өлмейтін бөлігі болып саналады. Исламда адамның жаратылысы мен тағдырына байланысты «рух» ұғымы да бар.

Философияда рухты ойлауға қабілетті дерексіз және саналы тұлға ретінде түсіндіруге болады. Рене Декарт әйгілі «Cogito, ergo sum» («мен ойлағандықтан бармын») сөзін тұжырымдап, адам танымындағы ақыл мен рухтың рөлін атап өтті.

Психологияда «Рух» адамның жеке басының аспектілерін, соның ішінде эмоцияны, мотивацияны, сананы және өзін-өзі тануды білдіреді. Психологтар рухани және психологиялық факторлардың адамның мінез-құлқы мен психикалық жағдайына қалай әсер ететінін зерттейді.

Ғылыми контекстерде «рух» терминін «рухани энергия» немесе «кванттық энергия» сияқты табиғаттың энергетикалық аспектілерін сипаттау үшін қолдануға болады, дегенмен мұндай ұғымдар даулы зерттеулер аясында жиі талқыланады.

Рухтың мәдени және әлеуметтік аспектілеріне ұлттық рух, уақыт рухы (zeitgeist) немесе белгілі бір мәдениеттің және дәуірдің ұжымдық сенімдерін, құндылықтары мен мұраттарын бейнелейтін қоғам рухы кіруі мүмкін.

Контексте және мәдени факторларға байланысты «рух» ұғымы әртүрлі формалар мен интерпретацияларды қабылдай алады. Бұл термин философия, дін және ғылым әлемінде қызығушылық пен қайшылықтарды тудыруды жалғастыра отырып, философиялық және рухани пікірталастардың, сондай-ақ білімнің әртүрлі салаларындағы зерттеулердің тақырыбы болып қала береді.

Жалпы алғанда Ш. Мұртазаның тілдік тұлғасы «рух», «намыс», «отансүйгіштік», «руханият», «ана тілі» тәрізді концептілік құрылымдардан тұрады. Біздің мақаламызда Шерхан Мұртазаның шығармашылық кеңістігіндегі «рух» концептісін талдау арқылы «рух» ұғымының тіл мен әдебиет саласындағы рөлін анықтай аламыз. Мұнда жазушы шығармашылығының өмір шындығымен байланысы, көркемдік нысанына үнемі қоғамдағы өзекті, зәру мәселелердің шешілу жолында адам бойындағы мінез бен рухтың сипатталуы сөз болады.

Мәселен, «Қара маржан» романында қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтарға, әлеуметтік тартыстың адам тағдырына, рухани әлеміне, өмірлік-азаматтық тұғырына ықпалы, жеке адамға, оның мінезіне, психологиялық жағдайына, ішкі жан дүниесінің өзегі болып табылатын рухына әсері секілді көкейкесті мәселелерге назар аударылады. Ал «Ай мен Айша» романында жеке адамға тарихи дәуірдің, қоғамның әсер етуі, әу баста дұрыс қалыптасқан, санада берік орныққан ұлттық озық дәстүрдің адамның рухани кемелденуіне қосқан үлесі секілді мәселелер алдыңғы кезекке қойылған. Ал «Қызыл жебе» роман-

эпопеясы осы қилы заман тудырған, сол аласапыранда «халқым» деп қабырғасы қайысқан Тұрар Рысқұловтай біртуар азаматтың, ұлт тарихындағы ұлы тұлғаның өмір жолын негізге ала отырып, өмір шындығын көрсетуге ұмтылады. Осыған орай ғалым Ж. Манкеева: «Тіл – этносты танушы құрал. Ол сол ұлт өкілінің ұлттық жан дүниесін, сезімін сипаттайды. Адамның рухани қызметі тек қоғамда дамиды, әрі рух арқылы адамзатқа беріледі. Этнопсихология халықтардың ұлттық ерекшелігінің негіздерін, себептерін, дамуын я жоғалуын ашуға тырысады. Онда пайдалы нәрселер жетерлік», – дейді [6, 76-б.].

«Табылған теңіз» повесінде бейнеленген түсінік-танымдар сол кезеңдегі халықтың рухани тірегіне айналды. Орал өмірінің кезеңдерін көрсете отырып жас адамның рухани қалыптасуы үшін адам үнемі өзін жетілдіріп, дамытып отыруы тиіс деп есептейді. Шерхан Мұртазаның Асқаралы Алатау мен қасиетті Қаратаудың киелі өлкесінде дүниеге келіп, тарихи танымал тұлғалар – Бәйдібек пен Домалақ анадан тарауы, сонымен қатар, алдыңғы буыннан естіген қастерлі аңыз-әңгімелердің өзінің шығармашылық өміріне ерекше әсер етіп, қалыптасуына жетекшілік жасаған факторлардың бірі және бірегейі десек те болады. Қазақстан халқы тәуелсіздік алған жылдардағы қоғамымыздағы ерекше ықпал алған мол келеңсіздіктерде қаламгердің «Домалақ Ана» драмасында жеке дара адамдық мәселеден басталып, адамзаттық проблемаларға дейін ретімен дамып, айырықша суреттеледі. «Ноқтаға басы сыймаған» шығармасы, нақты айтқанда тарихи элегиясының жазылуына себепкер болған Бауыржан Момышұлындай батыл да батыр тұлға еді. Оның ұлты мен Отанын ерекше қадірлеген, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді қастерлеп өткен, әділет пен адамгершілік жолында күресіп, үлкен арпалыспен өмір сүрген абзал жанның өмірлік ұстанымы себеп болған десек болады.

XX ғасырдың соңында филологияда «концептуалды-мәдениеттанымдық» бағыт қалыптасты [7, 8-б.]. Жалпы алғанда, «концепт» ұғымы тіл білімінде «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А. Вежбицкая), «концепт – біздің нысан туралы білімдеріміздің жиынтығы» (В. Телия), «құдайлық ілімді танудың, сол арқылы, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттың мәдени менталдығын танудың кілті» (В. фон Гумбольдт) сияқты анықтамалармен беріліп, қарастырылып жүргені белгілі. Жоғарыда аталған шығармалардағы рух концептісін жеке-жеке, мән-мағынасын аша отырып, жазушының жеткізгісі келген ойларын кезекпе кезек тұжырымдау арқылы оның әр шығармадағы «рух» ұғымын қалай пайымдағанын көруге болады.

«Қара маржан» романы. Қазақ әдебиетінде өндіріс тақырыбын нысан ету XX ғасыр басынан қалыптасты десе болады. Романдағы тартыстың эстетикалық мәні характерлердің көркемдік логикасына байланысты. Туындыны түгел оқып шыққанда, оқырман ойында басты кейіпкер Нариман өзінің адалдығымен, адамгершілігімен, жұмысқа деген ынта-ықыласымен, іскерлігімен есте қалады. Бітім-болмысы бөлек, бір-біріне кереғар келетін екі жан дүниенің, рухтың, тұлғаның арасындағы тартыс өмірде де, өнерде де әлімсақтан бері келе жатқан адалдық пен арамдықтың, қараулық пен қайырымдылықтың, рухани сұлулық пен сиықсыздықтың мәңгі бақи мәмілеге келмес тартысына айналды. Шығармадан «рух» концептісін ашып талдайтын болсақ:

Адалдық рухы: басты кейіпкер Нариман өзінің адалдығымен, жұмысқа деген құлшынысымен және іскерлік қабілетімен ерекшеленеді. Бұл оның мінезіндегі адалдық рухын көрсетеді, бұл рух тұжырымдамасының маңызды аспектісі.

Рухани сұлулық: Басты кейіпкер Нариманның Жарастың қылықтары мен әрекеттерін кек тұтпауы, Мәрзияны маскүнемнен қалған әйел деп мұрнын шүйірмей, тағдырдан соққы алған қамкөңіл жан екенін түсініп, оған үйленуі, бар жауапкершілікті мойынына алуы, оның жан дүниесінің, рухының сұлу екенін дәлелдейді.

Шығармадағы «рух» концептісінің әр түрлі мағына мен реңкке ие болуын және когнитивтік моделін төмендегі мысалдардан байқауға болады:

1. Рух – аруақ. Адамға деген махаббат тілсіз, түсініксіз болғаннан соң бишара перизаттар денесі мұхит бетіндегі ақ көбікке айналып, рухы аспанға ұшып кететін көрінеді;

2. Рух – намыс. Рухы қанша берік болғанмен қос иығынан басқан зіл қаратас еңсені езбей қоймас-ты. Үш жүз тонна тротил мен аммонит карьерде емес, Нариманның ішінде жарылып, сол жарылыс сыртқа шықпай, алау, түйін күйінде кеудесінде әлі қамалып тұрған сияқты еді;

3. Рух – өлім. Ұрлықты дүниеден өліктің рухы қиналмай ма екен деп те қойды Нариман.

Өз дәуіріндегі оқиғаны осылай суреттеген жазушы шығармашылығындағы рух ұғымын атап кетпесек болмайды. Өйткені әрбір болып жатқан оқиғадағы, уақыт пен кеңістіктегі басты рөлді сомдайтын сол замандағы адамдар болса, адамды сомдайтын оның жан-дүниесі мен рухы. Кейіпкерді сондай мінезді өр-рухты қылып жаратқан Ш. Мұртазаның да шеберлігінде сөз жоқ. «Нариманның өзгелерден оқшау қасиеті – жаңашылдығы» [8, 123-б.] деген Бақытжан Майтановтың пікірі сөзімізге дәлел.

«Ай мен Айша» романы. Жалпы романдағы кейіпкерлер іс-әрекеттері өзіндік болмысымен оқырманды иландырады. Өмірді өзіндегідей әсер етіп ойлантады, тебіренеді. Өйткені «Ай мен Айша» шығармасындағы әлеуметтік шынайылығы, парасатты кейіпкер өмірбаянының заман тынысымен қатар өмір сүруі, қандай жағдай болмасын психологиялық тұрғыда құлдырамауы рухтың жоғарғы дәрежедегі мықтылығын көрсетеді. Шығармада психологиялық сипаттамасы бар әр кейіпкердің бойындағы қабілет, дарын мен жарқын қасиеттерді мадақтап, мінез бен рухтың адам өмірінде алатын орнын сипаттайды. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы «рух» концептісі әлеуметтік шынайылықтың, батырлардың рухының күшінің, сондай-ақ олардың кейіпкерлерінің психологиялық аспектілерінің ерекше үйлесімі арқылы көрінеді.

Рух күші: роман кейіпкерлері қиындықтар мен сынақтарға қарамастан, жоғары рух күшін көрсетеді. Олар қиындықтарға қиырлықпен қарайды және өмірдегі қиындықтардан бас тартпайды. Олардың кедергілерді жеңу және алға жылжу қабілеті рухтың күші мен рухани тұрақтылықты көрсетеді.

Адам өміріндегі мінез бен рухтың орны: Роман сонымен қатар адам өміріндегі мінез бен рухани қасиеттердің маңыздылығын көрсетеді. Кейіпкерлер өздерінің қабілеттері мен таланттарын көрсетеді, бұл психологиялық сипаттамаға ие. Олардың батылдық, табандылық және адалдық сияқты рухани қасиеттері олардың өмірі мен қарым-қатынасында маңызды рөл атқарады. Өлген адамның рухына табыну, рухтан қорқу сияқты түсініктер арқылы қалыптасқан «рух» концептісінің көрінісі роман-диалогияда көптеп кездеседі. Мәселен:

Рух – аруақ. Көзім түсіп кетіп еді, Айша жылап тұр екен. Кім біледі, қарызынан құтылғанына қуанғаны шығар: «Баламды кәпір қылдырдың-ау» деп, енді оған түсінде Мұртаза налымайтын болар, рухы риза болған шығар. Айша аруақтан ғана қорқады... Егер аспандағы жұлдыздар жер бетінен кешіп кеткен жандардың рухтары екен: рас болса, онда олар мені қайта мүсіркемес пе? Өлген адамдардың жаны жұлдыздарға айналса, олардың ортасында Мұртаза да бар шығар... Түп атасын білмеген – тексіз. Ал сен, балам, тексіз емессің. Тек зердеңде жүрсін. Халық «Домалақ» деп кеткен Нұрилә, жаның жаннатта болғыр, сенің ұлы Анаң, менің ұлы Апам. Ұрмәттің, яғни, арабтың қызы. Мұхаммед пайғамбардың ұрпағы. Өскеннен кейін басына барып дұға қыл, құран оқыт. Сауабын аласың. Рухы сені желеп-жебеп жүретін болады...

Мұндағы Домалақ ана мен Мұртазаның рухы автордың түпсанасындағы әке, ата-баба рухына тағзым ету, тәу ету, табыну тәрізді түсініктерден туындаған. Демек, «Ай мен Айша» шығармасында «рух» концептісі көбінесе «рух - аруақ» моделінде кездесетінін байқадық.

Ш. Мұртазаның шығармашылық кеңістігіндегі «рух» концептісін қолдануы арқылы қазақ тіл білімінде ұлттық руханият, ұлттық ойлау, ұлттық сенім, ұлттық діл мен дін, ұлттық сөйлеу мен ой қорыту мәселелері орныға түскенін байқауымызға болады.

М.Т. Күштаева: «Концепт пен ішкі форма» терминдерінің мәнін ажырату қиын. Бұл терминдер сөздердің алғашқы мағынасы, ұлттық мәдени тілдік құбылыстың ерекшелігін түсіндірудің кілті болып табылады» [9, 35-б.] - деп шығарманың ең алдымен адам жанына әсер ететін құдіреті мен рухани күшіне баса назар аударады. Шығармадағы кейіпкерлердің өмірден көрген қиындығының бір ғана бөлігін үзіндідегі: «Сорымызға қарай, балалық шағымыз соғыс жылдарына тап болды» [10, 53-б.] деген бір ғана сөзбен жеткізуге болады.

«Домалақ Ана» драмасы. Тілдік тұлғаның «Қара маржан» романының кульминациясында өте сәтті шыққан Домалақ Ананың кесенесінің басындағы динамикалық сюжеттер қаламгерді жаңа әрі тың бір дүние жазуға итермелейтінін байқауға болады. Осы шығармасында Ш.Мұртаза адами жаратылыс пен болмыстың адамзат баласында жазылмаған заңдылықтарын үлкен шеберлікпен сәтті жеткізе білді. Рух бейнесі «Домалақ Ана» шығармасында оқиғаның ең шегіне жетіп, шиыршық атып, дами түскен кезінде көркем қиюластырып ескі- жаңаның философиялық тарихи күрмеуіне өзінше жауап іздейді. Мәселен:

Рух: - Арқар атып, адам атып, жан-жағын жалмап жүрген неткен жалмауыз жансың?

Жарас: - (Өз басын өзі тоқпақтап) Мен-мен-мееен.....

Рух: - Тілің байланып қалса да, не айтайын дегеніңді түсініп тұрмын, жарлы жан.

Аманқұл: - Қайдағы Жарлы? Бұдан бай адам жоқ! Жақында шетелге тұтас кенішті сатып жіберді

Рух: - Тасыған зой, тасыған. Тасыған – төгіледі. Кеудесін желік кернеген. Кернеген сөгіледі [11, 385-б.] - деп тәуелсіз қазақ елінде өрескел орын алған қоғамдық мәселені көтере отырып, Жарастың нәпсіқұмарлықпен жасаған қателіктерін анық көрсетеді. Осылайша, жазушы күнә мен қатені түзеудің адамзат үшін ешқандай да кеш емес екенін Рухқа айтқызу арқылы жеткізеді.

Рух концептісі кейіпкерлердің өзара әрекеттесуі және олардың біреуінің ішкі монологы және адам болмысы мен жаратылысының жазылмаған заңдары аясында ашылады. Олай болса, шығармадағы Рух концептісінің моделі:

1. *Рух – даналық. Рух шын жүректен шыққан даналықтың символы ретінде:* Драмада рух даналық пен философиялық түсініктің символы болып табылады. Ол адамның табиғаты, оның қызметі және оның іс-әрекетінің салдары туралы рефлексия тудыратын сұрақтар қояды. Рух адамның жанын жегідей жеп оған маза бермейді, бұл оның адам табиғатын терең зерттеуін көрсетеді.

2. *Рух – адамгершілік. Рух моральдық жауапкершілік ретінде:* Рух сонымен қатар өз іс-әрекеттеріне моральдық жауапкершілікпен байланысты. Жарастың қателігі және оның нәпсіқұмарлық әрекеттері моральдық нормалар мен қағидаларды бұзу ретінде қарастырылады. Рух қателерді түзетуге және моральдық тәртіп орнатуға шақырады.

Ғалым Г.Н. Смагулова: «Әр адам ұлт тілінің өкілі ретінде өз болмысы мен танымдық интеллект қасиеттері арқылы дараланып көрінеді, әрі сол ұлт тілін дамытуға, сөздік құрамын байытуға үлесін қосады» - дейді [12, 4-5 бб.].

«Ноқтаға басы сыймаған» драмасы. Бұл шығармада да автор «рух» концептісін түрлі семантикалық реңкте беруге тырысады. Мәселен: 1. *Рух – әруақ;* 2. *Рух – жігер, қайрат* бір сөйлемнің бойында көрініс тауып тұр. *Бауыржан: - (Солдаттарға) Отырыңдар! (Бәрі жапырыла отырады) Жауынгерлер! Ортамызға Отанымыз Қазақстаннан өнер қайраткерлері келді. Қан сасыған майданға олар тамаша үшін келген жоқ. Біздің де іздеріміз, сұрарымыз бар екен. Жан алысып, жан берісіп жатқан жауынгерлерге рух беру*

үшін, қазақ халқының ыстық сәлемін, ата-баба **рухының** жігерін ала келді. Осы концерттен кейін сендер алдыңғы шепке, ажал аранына аттанасыңдар... немесе сол драманың бесінші көрінісінде автор Шибай атты кейіпкердің ойымен «рух» концептісін өзгеше семантикалық реңкте береді:

*Шибай: - Жолдастар, осы күні театр сахнасынан соғыс тақырыбына жазылған спектакльдер көрінбей кетті. Бұл жастарды патриотизм **рухында** тәрбиелейміз десе, сол спектакльдерді сахнаға қайта шығаруымыз керек. Партия бізден соны талап етіп отыр.*

*Бауыржан: - Дұрыс айтасың, еңсесі түскен ез болар. Осы елге мен еңсемді түзейін деп келдім. (Тау жаққа, айнала төңірекке қарап) Дәл осы жерден үй салғызамын. Екі қабат. Төменгі қабаты - қонақ бөлме, асхана... және, және бильярд. Жоғарғы қабатта – кабинет, тау жақ бетте - жеке спальня. Кабинеттің терезесі – тура ана Манас шыңына қарап тұратын болады. Сонда Манастың **рухына** сиынып отырып, кітап жазамын...»*

Келтірілген мысалдардан тілдік тұлғаның жауынгерлер рухы, ата-баба рухы, патриотизм рухы, Манастың рухы сияқты тіркестерді шебер қолданғанын байқауымызға болады. Жауынгер, ата-баба, патриотизм (қазіргі отансүйгіштік), Манас сынды сөздердің әр түрлі лексикалық мағынаға ие болатынына қарамастан, барлығының мағыналық тұрғыдан басын қосып тұрған рух концептісінің негізгі қызметі өжеттік пен жігер, қажыр-қайрат сынды ұғымдарды ұтымды әрі нақты беруінде.

Жоғарыда біз қарастырып өткен шығармаларында тілдік тұлға парасаттылық пен адамгершілік, салт-дәстүр, философиялық ой, көркемдік пен сұлулық, отансүйгіштік, дүниетаным ұғымдарын «рух» концептісінің аясында берген. Өмірі мен қызметінде де оның өзінің тек жалаң сөзбен ойын жеткізуші ғана емес, прагматик-баяншы болғанын байқауымызға болады. Соңғы кездегі зерттеу еңбектерінде біз қарастырып отырған тілдік тұлғаның руханият жанашыры деп атанып жүргені содан болар.

Ш. Мұртазаның шығармаларынан оның аялық білімінің ұлттық мәдени құндылықтарға негізделіп, біз талдап отырған «рух» концептісінің өзі қазақ халқының негізін, түбірін жете аңғартатынын байқауымызға болады. Демек, Ш. Мұртаза тіліндегі қазақ халқының рухани дүниетанымы оның тіліндегі «ғаламның бейнесі» ретінде көрінеді.

Сөз өнерін ерекше бағалаған ол өзінің «*Бір кем дүние*» атты шығармасындағы тәмсілдерінің бірінде: «*Демек, өнер, әдебиет – рухани дүние тоқтаса, асағаны ақ май болса да қоғам өледі*» - деп рух концептісін толықтыра түсетін өнер, әдебиет сияқты құндылықтарды ерекше дәріптейді.

Демек, тілдік тұлға қолданысындағы «Рух» концептісінің когнитивтік моделін төмендегідей беруімізге болады: *Рух – Отанды сүю; Рух – намыс; Рух – қазақы болмыс; Рух – әруақты сыйлау, табыну; Рух – ерік-жігер; Рух – қайрат; Рух – ана тілін дәріптеу; Рух – Абай, Ыбырай, Шоқан, Бес арыс, Үш бәйтерек мектебі және ең бастысы – Рух – Қазақ ұлты.* Соңғысы оның публицистикалық дүниелері мен эпистолярлық жанрадағы дүниелерінде көптеп кездеседі.

Демек, ғасырлар өтіп, кезендер ауысып, қоғам дамып жатқан мына заманда рух пен руханияттың қашан да өміршең екендігін аңғарамыз. Аңғарып қана қоймай, соның сілемімен жүріп келеміз. Осы формуланы, өмір формуласын сезінген Ш.Мұртазаның қолданысындағы «Рух» концептісінің мәңгілік тақырып екендігін мойындауымыз қажет.

Сонымен, «Рух» концептісі зерттеулер мен пікірталастардың тақырыбы болып қала береді және оның мағынасы әртүрлі контекстер мен мәдениеттерде әртүрлі болуы мүмкін. Бұл ұғым ғалымдарды, философтарды, діни лидерлерді және суретшілерді шабыттандырады және адам ойы мен мәдениетінің әртүрлі аспектілерінде өз ізін қалдырады. Осындай шығармаларды артынан мұра қылып қалдырса да Шерхан Мұртаза: «Халық жазушысы атандым. Жазғанымның бәрі алтын дей алмаймын, бірақ солардың көбі және дәмділері тек балалық шақтың нәрінен, балауса балғын шақтың әсерінен туған» [13, 7-б.] - дейді.

Қорытынды

Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы «рух» концептісін зерттеу бізді оның шығармашылығы мен осы тақырыптың қазіргі тілдік, әдеби және мәдени пікірталас контексіндегі маңыздылығын терең түсінуге әкелді. Шерхан Мұртаза жазушы, суретші және ойшыл ретінде бізге «рух» концептісінің объективі арқылы әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан адамның ішкі әлемін, оның жанын және қоршаған әлеммен байланысын бай зерттейтін мұра қалдырды. Біз өз зерттеулерімізді қорытындылап, негізгі тұжырымдарға баса назар аударғымыз келеді:

- Біз Шерхан Мұртазаның шығармашылық кеңістігіндегі «рух» ұғымының терең және көп мағыналы аспектілері бар екенін анықтадық. Бұл ұғым абстрактілі, символдық және көптеген субтекстерден тұруы мүмкін. Айта кету керек, «рух» әрдайым айқын және бір мағыналы бола бермейді, бірақ бұл полисемиялық, оны зерттеу үшін қызықты тақырыпқа айналдырады. Ш.Мұртаза бұл тұжырымдаманы адам жаны мен өмірінің терең аспектілерін ашу үшін пайдаланады, оның шығармаларына күрделілік пен тереңдік береді.

- Біз «рухтың» ұлттық бірегейлік және мәдениетпен байланысына назар аудардық. Шерхан Мұртаза бұл тұжырымдаманы қазақ мәдениеті мен тарихын өз шығармаларында білдіру үшін қолданады. Ол мұны символизм, образдар мен тіл арқылы жасайды, бұл оның шығармаларын әдеби ғана емес, сонымен қатар мәдени артефактілерге айналдырады. Осылайша, «рух» ұлттық бірегейлікті білдірудің негізгі элементіне айналады. Біз «рухтың» табиғатпен және қоршаған ортамен байланысын талдадық. Ш. Мұртаза бұл тұжырымдаманы адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікке баса назар аудару үшін, сондай-ақ өз шығармаларындағы табиғи элементтерді бейнелеу үшін қолданады. Бұл оның мәтіндеріне терең мағына мен табиғи құбылыстармен байланысты қосады, бұл оның шығармаларын одан да байытылған және метафоралық етеді.

- Біз Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы «рухтың» кейіпкерлердің ішкі әлеміне қалай әсер ететінін зерттедік. Біз оның бұл тұжырымдаманы жеке тұлғаның терең аспектілерін және кейіпкерлерінің рухани ізденістерін ашу үшін қолданатынын анықтадық. Бұл оның шығармаларын оқырмандар үшін өзекті және маңызды етеді, олар өздерінің рухани ізденістерімен резонанс жасай алады және түсінеді.

- Біздің зерттеуіміз қазіргі тілдік, әдеби және мәдени контексте «рух» тұжырымдамасының өзектілігі мен маңыздылығын көрсетеді. Қарқынды технологиялық даму және әлеуметтік-мәдени шындықтың өзгеруі дәуірінде руханият, адам жаны және қоршаған әлеммен байланыс туралы сұрақтар маңызды және өзекті болып қала береді. Шерхан Мұртаза жазушы ретінде оқырмандарға осы маңызды мәселелер туралы ойлануға бірегей мүмкіндік беру арқылы заманауи шығармашылық шеберлікті байытуға ықпал етеді.

Мақалада тілдік тұлғаның шығармашылық кеңістігіндегі «рух» концептісінің қолданылу аясын мәтіндерінен талдау негізгі мақсат болса, дискурс теориясы тұрғысынан талдау – болашақтың еншісінде деп білеміз. Өйткені, «Дискурс теориясының бір қыры – сөйлеу мәдениеті. Бүгінгі түрлі саланың дискурстық тұрғыда қарастырылуы – соның дәлелі. Мәтінді сөйлеу үдерісі арқылы зерттеген ғалымдардың бірі – Н. Уәли. Ол «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты докторлық диссертациясында мәтін мен дискурсты байланыстыра қарастырған. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру дискурсты меңгеруге тікелей қатысты. Сондықтан ғалым мәтінді коммуникациялық бірлік ретінде көрсетіп, оның тілдік ерекшеліктерін дискурстық анықтау мүмкін еместігін мысалдармен дәйектеп шыққан. Ғалым «мәтінді тек автор туғызбайды, мәтін автор мен адресаттың тілдік ойлауының өзара әрекеті» дей келе, мәтін прагматикасын көрсеткен» [14, 183-б.].

Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы «рух» концептісін зерттеуді жалғастыра отырып, бұл зерттеу өнер мен тілдің, әдебиеттің терең және көп қырлы ұғымдарды білдіру құралы ретіндегі маңыздылығын атап өткен жөн. Шерхан Мұртаза сөз бен бейненің шебері

ретінде өнердің ойын-сауық құралы ғана емес, сонымен бірге адамның жаны мен өмірдің рухани аспектілерін зерттеудің философиялық құралы бола алатындығын көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл зерттеу тіл, әдебиет, мәдениет және сәйкестік арасындағы интерконнекцияға баса назар аударады. Шерхан Мұртаза тілдік тұлға ретінде ұлттық және мәдени құндылықтарды білдіру үшін «Рух» концептісін белсенді қолданады. Оның шығармалары тарихи құжаттарға ғана емес, сонымен бірге ұлттық мұраны болашақ ұрпаққа сақтайтын және беретін мәдени мұра ескерткіштеріне айналды.

Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы «рух» концептісін зерттеу қазіргі қоғамдағы руханият тақырыбының өзектілігін көрсететінін атап өткен жөн. Технология мен материализм маңызды рөл атқаратын әлемде өнер мен әдебиет адам өмірінің терең аспектілерін түсінуге көпір ретіндегі қызметін жалғастыруда. Ш. Мұртазаның шығармаларындағы «рух» өзін-өзі түсінудің, өзін-өзі танудың және табиғатпен байланыстың маңыздылығын еске салады.

Шерхан Мұртазаның шығармашылығындағы «рухты» зерттеу, сонымен қатар суретшінің адам жанын зерттеуші және терең шындықты іздеуші ретіндегі рөліне баса назар аударады. Шерхан Мұртаза өз шығармалары арқылы бізді өзіміздің рухани ізденістеріміз бен ойларымыз туралы ойлауға шақырады. Бұл өнер біз өзіміздің және өмір сүріп жатқан әлемнің көрінісін көретін айна болуы мүмкін екенін көрсетеді. Шерхан Мұртазаның шығармашылығындағы «рухты» зерттеу философиялық зерттеулер мен рухани ізденістердің өзектілігін көрсетеді. Ш. Мұртаза жазушы ретінде бізге өмірдің мәні, адамның табиғаты және оның әлеммен байланысы туралы сұрақтар қояды. Ол бізді рухани ашылулар мен өзін-өзі тану әлеміне саяхатқа шақырады.

Жалпы концепті ұғымы – біздің этномәдени санамызда сақталатын, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырған терең мағыналы ұғым. Осыған орай, Ш. Мұртаза шығармашылығында кездесетін «рух» концептісінің ерте кезден-ақ қазақы болмыстың негізгі көрсеткіштерінің бірі болғандығын атап өтуіміз керек. Автор тек тілдік тұлға ретінде бұл концептінің шығармаларында қолданылып, көрініс беруіне өзінше реңк қосады.

Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы «рух» концептісін зерттеу оның суретші ретіндегі шеберлігін және оқырмандарды терең рухани рефлексия әлеміне тарту қабілетін көрсетеді. Оның шығармалары маңызды және өзекті болып қала береді және бұл зерттеу тіл мен өнердегі «рух» ұғымын түсінуге мүдделі оқырмандар мен зерттеушілердің ой-өрісін кеңейтуге ықпал етеді деп үміттенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шалбаева А. Жақсылық пен жамандық концептілерінің танымдық көрінісі: филол. ғыл. док. ... автореф. – Алматы, 2010. – 31 б.
2. Марков Д. Проблемы теории социалистического реализма. – М.: Художественная литература, 1978. – 413 с.
3. Есинбаева Ж. Ғылыми-көпшілік стиль: дискурстық, тілдік-стильдік талдау: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2009. – 178 б.
4. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.
5. Шукшин В. Вопросы самому себе. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 387 с.
6. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
7. Нерознак В.П. Теория словесности старая и новая парадигмы / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под общ. ред В.П. Нерознака. – М.: Академия, 1997. – 320 с.
8. Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 148 б.
9. Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 24 б.
10. Мұртаза Ш. Ай мен Айша: Роман-диалогия. – Астана: Елорда, 2000. – 393 б.

11. Әбдезұлы Қ. Тарих және тағдыр. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 434 б.
12. Смагулова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Білім, 1998. – 196 б.
13. Оразбек М. Көркем прозадағы шығармашылық тұлға мен авторлық позициясының арақатынасы (1980-2000 жылдар бойынша): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 42 б.
14. Қожахмет А.Қ., Хусаинова Л.М. Лингвистикалық зерттеулердегі мәтін және дискурс теориясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>

REFERENCES

1. Shalbayeva A. Jaksylyk pen jamandyk konceptilerinin tanymdyk korinisi: filol. gyl. dok. ... avtoref. [Cognitive reflection of the concepts of good and evil: abstract]. – Almaty, 2010. – 31 b. [in Kazakh]
2. Markov D. Problemy teorii sotcialisticheskogo realizma [Problems of the theory of Socialist realism]. – M.: Hudojestvennaia literatura, 1978. – 413 s. [in Russian]
3. Esinbaeva J. Gylymi-kopshilik stil: diskurstyq, tildik-stildik taldau: filol. gyl. kand. ... diss. [Popular science style: discursive, language-style analysis: diss.]. – Almaty, 2009. – 178 b. [in Kazakh]
4. Losev A. F. Problema simvola i realisticheskogo iskusstva [The symbol problem and realistic art]. – M.: Iskusstvo, 1976. – 367 s. [in Russian]
5. Shukshin V. Voprosy samomu sebe [Questions to yourself]. – M.: Molodaia gvardia, 1977. – 387 s. [in Russian]
6. Mankeeva J. Madeni leksikanin ulttyq sipaty [National character of cultural vocabulary]. – Almaty: Gylym, 1997. – 272 b. [in Kazakh]
7. Neroznak V. P. Teoria slovestnosti staraia i novaia paradigm. Russkaia slovestnost. Ot teorii slovestnosti k structure teksta. Antologia [The theory of literature old and new paradigms / Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text. Anthology] / Pod obsh. red V.P. Neroznaka. – M.: Akademia, 1997. – 320 s. [in Russian]
8. Maitanov B. Kazakh prozasyndagy zamandas beinesi [The image of a contemporary in Kazakh prose]. – Almaty: Gylym, 1982. – 148 b. [in Kazakh]
9. Kushtaeva M.T. Tary konceptisinin semanticalyc kurylymy lingvomadeni mazmuny: fil. gyl. kand. ... aftoref. [Semantic structure and linguocultural content of the concept of “millet”: abstract]. – Almaty, 2005. – 24 b. [in Kazakh]
10. Murtaza Sh. Ai men Aisha: roman-dilogia [The moon and Aisha: a novel-dilogy]. – Astana: Elorda, 2000. – 393 b. [in Kazakh]
11. Abdezuly K. Tarih jane tagdyr [History and fate]. – Almaty: Kazygurt. 2004. – 434 b. [in Kazakh]
12. Smagulova G.N. Magynalas frazeologizmderdin ulttyq-madeni aspektleri [National and cultural aspects of semantic phraseology]. – Almaty: Bilim, 1998. – 196 b. [in Kazakh]
13. Orazbek M. Korkem prozadagy shygarmashylyq tulga jane aftorlyq poziciasynyn araqatynasy (1980–2000 jyldar boiynsha): filol. gyl. kand. ... avtoref. [The ratio of creative personality and author's position in artistic prose (by 1980–2000): abstract]. – Almaty, 2007. – 42 b. [in Kazakh]
14. Kojahmet A.K., Husainova L.M. Lingvistikalyc zertteulerdegi matin jane diskurs teoriasy [Text and discourse theory in linguistic research] // Iassau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14> [in Kazakh]

UDC 82.03; 82:81'255.2; IRSTI 17.07.61
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.53>U.B. BAILIYEVA¹, N.A. ALDABEK², B.D. DAUTOVA³¹PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: baylievaulzhan@gmail.com²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurgul74_74@mail.ru³Senior Lecturer of Abai Research Institute at Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Dautova.bibigul1979@gmail.com**THE CONCEPT OF “REASON” IN ABAI KUNANBAYEV’S WORKS AND ITS
TRANSLATION INTO RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES**

Abstract. This article discusses the concept of “reason” in the works of Abai Kunanbayev and the features of its transmission in the original texts of the author, as well as their translations into Russian and English. The article compares the levels of equivalence in the translation versions and the methods used during the translation process. The concept of “reason” reflected in Abai's poem and edifying words is studied and the process of translating from one language to another is examined. During the article's discussion, Abai's works were considered as original text; translations of the words of edification into Russian by S. Sanbayev, R. Seisenbayev and C. Serikbayeva, E. Zhumagul, into English by Richard McKane, Simon Geoghegan and translations of poems by Dorian Rottenberg into English were selected. To determine the degree of equivalence of concepts, the article relies on the equivalence theory of V.N. Komissarov. The article emphasizes the lack of semantic and cultural identity in addition to pointing out that the literal English translation of the concept “reason” does not reflect all the cultural implications of the original word. The article's research methods are based on translation theory and practice. The recognition and understanding of the poet's degree of thinking, feeling, and creativity is a prerequisite for the translator's talent and creativity to reach a high level and acquire a poetic quality. A number of techniques for translating Abai's poems into other languages have been identified, corresponding to the methods of linguistic representation of the original and capable of expressing the meaning of the original in a foreign language.

Keywords: Abai Kunanbayev, concept, reason, translation equivalence, linguocultural representation.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Bailiyeva U.B., Aldabek N.A., Dautova B.D. The Concept of “Reason” in Abai Kunanbayev’s Works and Its Translation into Russian and English Languages // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 180–193. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.53>

***Cite us correctly:**

Bailiyeva U.B., Aldabek N.A., Dautova B.D. The Concept of “Reason” in Abai Kunanbayev’s Works and Its Translation into Russian and English Languages // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – Б. 180–193. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.53>

Date of receipt of the article 23.01.2024 / Date of acceptance 19.06.2024

У.Б. Байлиева¹, Н.А. Алдабек², Б.Д. Даутова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: baylievaulzhan@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurgul74_74@mail.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Dautova.bibigul1979@gmail.com

Абай Құнанбаев шығармаларындағы «ақыл» концептісі және оның орыс және ағылшын тілдеріне аударылуы

Андатпа. Бұл мақалада Абай Құнанбаевтың шығармаларындағы «ақыл» концептісі және оның автордың түпнұсқа мәтіндерінде, сондай-ақ олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында берілу ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада аударма нұсқаларындағы эквиваленттілік деңгейлері және аударма үдерісі барысында қолданылған әдістері салыстырылады. Абай өлеңі мен қара сөздеріндегі ақыл концептісінің берілуі зерттелінеді, сонымен қатар аударма үдерісі кезіндегі аударма тілдеріне тәржімалану ерекшеліктері қарастырылады. Мақаланы талқылау барысында Абай шығармалары түпнұсқа ретінде, қара сөз аудармасы ретінде С. Санбаев, Р. Сейсенбаев және К. Серікбаева, Е. Жұмағұлдың нұсқаларының орыс тіліндегі аудармалары, Ричард Маккейн, Саймон Гейгенның ағылшын тіліндегі, өлең аудармасы ретінде Дориан Роттенбергтің ағылшын тіліндегі аудармасы алынды. Концептілердің аудармада берілуін, олардың эквиваленттілік дәрежесін анықтау үшін мақала В.Н. Комиссаровтың эквиваленттік теориясына сүйенеді. Мақалада «ақыл» концептісінің ағылшын тіліндегі сөзбе-сөз аудармасы түпнұсқа сөздің барлық мәдени салдарын көрсетпейтініне назар аударумен қатар, семантикалық және мәдени сәйкестіктің жоқтығына баса назар аударылады. Мақаланың зерттеу әдістері аударма теориясы мен тәжірибесіне негізделген. Ақынның ойлау, сезіну, шығармашылық дәрежесін тану, түсіну – аудармашының таланты мен шығармашылығының биік деңгейге жетіп, ақындық қасиетке ие болуының алғышарты. Түпнұсқаны тілдік бейнелеу әдістеріне сәйкес келетін және шет тілінде түпнұсқаның мағынасын бере алатын Абай өлеңдерін басқа тілдерге аударудың бірқатар әдіс-тәсілдері анықталады.

Кілт сөздер: Абай Құнанбаев, концепт, ақыл, аударма баламалылығы, лингвомәдени көрініс.

У.Б. Байлиева¹, Н.А. Алдабек², Б.Д. Даутова³

¹PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: baylievaulzhan@gmail.com

²кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurgul74_74@mail.ru

³старший преподаватель научно-исследовательского института Абай при Казахском национальном университете имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: Dautova.bibigul1979@gmail.com

Концепт «разум» в произведениях Абая Кунанбаева и его перевод на русский и английский языки

Аннотация. В данной статье рассматривается концепт «разум» в произведениях Абая Кунанбаева и особенности его передачи в оригинальных текстах автора, а также их переводах на русский и английский языки. В статье сравниваются уровни эквивалентности вариантов перевода и методы, используемые переводчиками в процессе перевода. Изучается концепт «разум», отраженное в стихотворениях и словах назиданиях Абая, и рассматривается процесс перевода с одного языка на другой. В ходе обсуждения статьи

произведения Абая выступают текстом оригинала; были отобраны переводы слов назиданий на русский язык С. Санбаева, Р. Сейсенбаева и К. Серикбаевой, Е. Жумагула, на английский язык Ричарда Маккейна, Саймона Гейгона и переводы стихотворений Дориана Роттенберга на английский язык. Для определения передачи концептов, выявления степени их эквивалентности статья опирается на теорию эквивалентности В.Н. Комиссарова. В статье подчеркивается отсутствие семантической и культурной идентичности, а также указывается, что дословный английский перевод концепта «разум» не отражает всех культурных значений оригинального слова. Методы исследования статьи основаны на теории и практике перевода. Признание и понимание степени мышления, чувства и творчества поэта является необходимым условием выхода таланта и творчества переводчика на высокий уровень и обретения поэтического качества. Определен ряд приемов переводов стихотворений Абая на другие языки, соответствующих способам языковой репрезентации оригинала и способных выразить смысл оригинала на иностранном языке.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, концепт, разум, переводческая эквивалентность, лингвокультурное выражение.

Introduction

The basic concept of any linguistic and cultural society is the concept of “reason”. The content of its conceptual volume, complex structure and large number of units made it possible to study it as a macro-concept in the language. Words and phrases that convey mental processes and facets of human intellect comprise a broad lexical and phraseological category in all languages. “Reason” is a universal category in any national culture. It is the ability to think logically and creatively, generalize the results of the mind and intellect. The reason can be subordinated to the units of understanding, memory, recollection, opinion, judgment, understanding, thought, argument, conclusion, etc. Linguists and translators have been studying philosophical difficulties in texts for a long time, including the conceptual representation of “reason” in the language. In science, according to human knowledge, it is not difficult to notice that the human mind is complex and has a certain localization. E.I. Golovanova concludes that “the most complex of concepts in a person's knowledge of the world is the concept of “reason”, because intelligence is the defining thing that separates humans from animals, as well as humans from each other” [1, p. 85]. E.S. Kubryakova adheres to the opinion that “the concept does not come from the meaning of the word, but from the personal and national experience of a person in the meaning of the word” [2, p. 10]. The linguistic image of the world is the knowledge of the system, accumulated experience and common views characteristic of the speakers of a certain language. Therefore, language research in the anthropocentric direction is conducted in connection with the culture, mind, and worldview of the representatives of that nation.

The explanatory dictionary of V.I. Dahl has an analogous interpretation of the mind, which reads, “the mind is the general name of human cognitive abilities, the ability to think; it is a part of the soul” [3, p. 473]. Kant sets the following tasks regarding the problem of “Pure Reason”. The first task is the subject of theory of knowledge, the second is ethics, and the third is the subject of aesthetics. The “ultimate goal of our use of reason”, which Kant emphasized, should be organized around the following questions: “What can I know? What do I need to do? What can I believe?” [4, p. 67]. Abai emphasizes the value of moral judgment and critical thinking in his definition of reason, which is similar to Kant's ideas on ethical action and reasoning.

Abai Kunanbayev was the first Kazakh thinker to focus on spiritual and moral science. He argued that the basic principle of morality is the principle of humanism “be a complete man” (tolyq adam), which determines the orientation of a person to master the models of moral behavior. Only then a person become “complete”, “holding the reason, willpower, heart altogether”. It is known that Abai contributed to the development of the theory of Kazakh spirituality, explaining the reason

from a philosophical perspective, revealing its importance for a person seeking to improve moral qualities and self-development. According to doctor of philological sciences, professor Zh. Dadebayev the concept of reason in Abai's works is of great importance. From the core of the poet's principle of unity of reason, solidarity of reason, the following main ways and mechanisms of improving people's character can be seen: a) avoiding evil, falsehood, injustice; b) unity in goodness, truth, and justice; c) to overcome evil with good, ignorance with humanity, to destroy it by spreading language, art, propaganda [5].

Considering the concept in the context of a linguistic personality, N.Yu. Shvedova concludes: “the author's perception of a linguistic personality and knowledge of the mental world reflected in the text” [6, p. 428]. Since the original principles are so deep and intricate, translating Abai Kunanbayev's ideas from Kazakh into Russian and English presents several difficulties. Capturing the variations and cultural significance of the Kazakh language, which may not have exact equivalents in the Russian and English languages, is one of the most difficult aspects in translating Abai's works. For example, the idea of “reason” in Abai's writings includes wisdom and knowledge acquired throughout life experiences in addition to logic and reasoning. This all-encompassing view of reason is ingrained in Kazakh society, and is difficult to find an exact translation variations in Russian or English languages without distorting the original meaning.

Research methods and materials

The text under investigation is the Kazakh writer Abai Kunanbayev's *poem and words of edification*. The words of edification were translated into Russian by the Kazakh writers, translators Satimzhan Sanbayev under the title “Words of Edification” (1970); translations by Rollan Seisenbayev and Clara Serikbayeva under the title “The Book of Wisdom” (1992–1993), new translation versions of Erbol Zhumagul under the title “Words of Edification” (2021) were selected. The words of edification were translated by Richard McKane, Simon Geoghegan and the poems translated by Y. Vinokurov (1887) into Russian and by Dorian Rottenberg into English. In addition to pointing out that the literal English translation of “reason” does not capture all the cultural implications of the original word, the given article highlights the absence of semantic and cultural identity. Translation theory and practice form the foundation of the article's research techniques. Comparing the original and translated editions was one of the procedures used to determine translation equivalency. Poet's original and translated texts were analyzed conceptually and contrastively, and translations were systematically organized.

The given article was guided by the works on the theory and practice of translation by V.N. Komissarov. The examination of translations in the original and in another language helps in identifying and documenting the type of equivalent used by the translator. A comparative investigation of the content and translation alternatives of the text in the original reveals that there are several different levels of equivalents. Additional consideration concerns the concept of equivalence, formulated by the researcher of Russian translation studies V.N. Komissarov: “translation equivalence is the commonality (semantic proximity) of the original and the content of the translation”, arguing that the essence of the original content should be preserved in the translation. V.N. Komissarov also identified five levels of equivalence theory: “the level of linguistic signs, the level of statement, the level of message (structure), the level of description of the situation, and the level of the purpose of communication” [7, p. 34].

Results and discussion

Translating Abai is an attempt to convey feelings and situations in the great poet's poems through the expression of knowledge of the linguistic world of Kazakhs, devoted to the algorithms of the national thinking type. The famous translator G. Belger stated that “it is necessary to recognize that there are no real, high-ranking translations of Abai's works. Currently, when the collection about Abai will be published, editors and publishers do not know which translation to

stop at and which translation to get the best. It is also wrong to place all the blame on the translators. There are a number of specific, compact poetic translations by such translators as V. Rozhdestvensky, M. Petrovykh, M. Tarlovsky, L. Ozerova, Yu. Neuman. However, if you compare the translations with the original, the rhythmicity and words come, but not in the style of Abai” [8, p. 402].

A.A. Galieva in his scientific work, after studying the lexical inconsistencies in the versions of Abai's words of edification translated into English, indicates that according to the concept of “reason”, the inconsistencies with the word reason and syntagmatic sequences used in Abai’s words are recognized as contextual correspondences: “*aqyl*” – “*reason*”, “*aqyl*” – “*intelligence*”, “*aqyl keseli*” – “*harmful attitudes of mind*”, etc [9, p. 20].

Academician R. Syzdyk mentions several thematic groups in Abai’s edification words and states that they can form a conceptsphere. The scientist is talking about the reason, as well as the world, human being, soul, science and knowledge, etc [10, p. 96]. It means that in order to translate Abai’s poems or words, translators must take into account that Abai wrote in categorical way. And each concept, frame, term or word that makes up the conceptsphere has its own characteristics.

Analyzing the Russian translations of Abai's words of edification, it can be noticed that the translation versions of C. Serikbayeva and R. Seisenbayev, E. Zhumagul are translated at a high level. During the translation, the authors tried to preserve the original content and effectiveness of the work.

New translation of words of edification translated by E. Zhumagul were published in 2021 under the guidance of Kazakh PEN club. As translator says: “Abai's text is extremely dense with highly complex sentences, which in the Russian translations were often interpreted and divided into several smaller ones. This resulted in serious syntactic discrepancies that destroyed the composition of the original and led to an unacceptable distortion of the author's style” [11, p. 13].

The translation of S. Sanbayev Abai's words is relatively low. While rendering the original texts, the translator tried to maintain accuracy in his work, but translator took liberties in many places. In addition, the author's style was not preserved, some words rendered voluntarily without using equivalents.

Comparing the versions of the English translation, we notice that R. McKane's translation is a gradual translation made from the Russian version by C. Serikbayeva and R. Seisenbayev, and Simon Geoghegan’s translation is a gradual translation of E. Zhumagul's Russian version. That is, errors in the Russian language and the translation of the Russian language representation of the concept into English.

Below, the features of translation into Russian and English of poem, words of edification, which reflect the concept of reason in Abai's works are analyzed.

Table 1 – Reason is the virtue, wisdom, common sense in the human being

1	2
Original version:	Men bolsam, eger, aǵyn jemek dedim, <i>Aqyldy</i> boldym elden bölek dedim. Men <i>aqyldy</i> bilemen ne qylsam da, Aqyl meni bilese kerek dedim. <i>Aqyldy</i> jan tabylmas maǵan syrlas, Körine tentek köp nadan moiyn bürmas. Ädiletsiz, <i>aqylsyz</i> , arsyzdardy Men bolsam, eger, aǵyn jemek dedim, <i>Aqyldy</i> boldym elden bölek dedim. Men <i>aqyldy</i> bilemen ne qylsam da,

continuation of the table 1

1	2
	<p><i>Aqyl</i> meni bilese kerek dedim. <i>Aqyldy</i> jan tabylmas mağan syrlas, Körine tentek köp nadan moiyn bürmas. Ädiletsiz, <i>aqylsyz</i>, arsyzdardy Köre tūra, köñilde tynyştyq tūrmas [12, p. 229].</p>
<p>Y. Vinokurov's version:</p>	<p>Da, vpravdu mudrost - svet, a glupost - tma, Ī <i>umnyi</i> byt hotel by ia vesma! No vse j ne byt mne <i>vlastelinom mysli</i>. Boiüs, hlebnu ia <i>gorä ot uma!</i></p> <p>Naidu l sebe ia vroven <i>mudresov?</i> Īa doljen budu jit sredi <i>glupsov</i>. Ī, ne naidä ni chestnyh i ni <i>umnyh</i>, Īa poteräiu um v konse konsov [13, p. 234].</p>
<p>Dorian Rottenberg's version:</p>	<p>Had I preferred the white one, said the lad, A <i>mind</i> of mighty <i>power</i> I could have had. But I would rather not become <i>a sage</i> For then indeed my fate would have been sad.</p> <p>In <i>wisdom</i> nobody would equal me; By troublemakers envied would I be. And then, not finding <i>wise</i> and honest friends, No peace of <i>mind</i> or comfort would I see. [14, p. 187].</p>

In the above poem “Masgud”, criticism of intellect, abundance of intellect, and evaluation of reason with its time and environment is clearly seen. Through these verses, the poet has conveyed Masgud's morality and common sense. Original text is translated into Russian as a free translation, the actual words used by the poet are not given. The translator developed the idea of the poem's content through modulation transformation, but Abai's style and structure of the poem have not been preserved. The adjective “aqyldy” renders into Russian as “umnyi” – to be smarter, while in English it is translated as “mind of mighty power”. The author's notion of “reason” in the line “I control mind” is not present in the translation, “reason should control me” is the unchanging personality of the poet's worldview. According to the specifics of the translations between “intelligent” and “intelligent person”, in the following paragraphs “intelligent person” is given with the equivalent of “mudres”, while in English “intelligence” is translated as a noun. At this point, we notice that the concept of reason, including the unit “mind” has several conceptual meanings. The opposite of the given unit, the concept of “mind” is translated in the Russian language as an antonym translation in the way that there is no “intelligent person”. If there are additions made by the author in the Russian translation, it is noted that the English translation by Dorian Rottenberg was translated directly from the Kazakh language. During the comparison of the translation versions, it is determined that the poems in the Kazakh and English languages are literal translations. In English, “aqyldy” – “a mind of mighty power”, “aqyldy bileu” – “a sage” - dana, “aqyl bileu” – “fate” – tağdyr, “aqyldy zhan” – “in wisdom” – danalyqta, “aqylsyz” is given in different units. In the “Dictionary of the Abai's language” by A.Ysqaqov, the linguist defines the word “aqyldy” as “a lot of consciousness, thinking, listening”, and the word “aqylsyz” as “unconscious, thoughtless” [15]. According to V.N. Komissarov's theory of equivalence, the translation of the given verses corresponds to the third type. That is, there is a lack of parallelism of lexical structure and syntactic structure in the original and translated versions. The general concepts

used to describe the situation in the original have been preserved in the translation, and the structure of the original and the translation cannot relate to the relationship of syntactic transformation.

Table 2 – Reason as the highest level of mind

Original version:	Ol aitty: - Tahqiq bül aitqanyñnyñ bärı ras, jaratuşy <i>artyq aqyl</i> iesı ekendıgı mağlüm boldy [16, p. 109].
S. Sanbayev’s version:	- Vse, chto ty govoril, - istina, - zametil uchenyi.- Povtoräiu, ia soglasen s tem, chto sozdatel iavläetsä nositelem <i>vysşego razuma</i> [17, p. 76].
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva’s version:	- Verno vse, chto ty govoril, - otvetil uchenik, - iasno, chto Sozdatel obladaet poistine <i>velikim razumom</i> [16, p. 273].
Erbol Zhumagul’s version:	On skazal: - Vse, chto ty skazal – pravda, ochevidno, chto Sozdatel obladatel <i>soverşennogo razuma</i> [11, p. 195].
Richard McKane’s version:	“You have spoken truly, master,” replied the pupil. “It is clear that the Creator possesses <i>sublime intelligence</i> [16, p. 438].
Simon Geoghegan’s version:	“Everything you have said is true”, Aristodemus replied. “It is clear that the Creator’s <i>reason and intelligence are perfect and sublime</i> ” [11, p. 308].

The twenty-seventh word of Abai describes a dialog between Socrates and his disciple Aristodemus, who reflected on God and reason. Abai devoted great attention to Socrates' teachings, outlook, and principles. In this word, Almighty Allah has singled out man among all other creatures and endowed him with reason as a great gift. And if the Creator gives intelligence, he is convinced that his intelligence is superior to all minds and consciousnesses, and that he is the possessor of the highest intelligence.

According to the analysis of the well-known Abai scholar Garifolla Esim, Abai made several valuable comments about the reason in the speech given by Socrates. First, the concept of the existence of a reason apart from the human mind. What kind of reason is it? Abai says that it enters a person with the soul. Is that why the poet says, “heart is an armor of the mind”? The abode of the soul is the heart. Therefore, in order to have a mind, a heart is needed first. Let the mind enter a person with a soul, then what is the extra-human mind, where is its source? This is a problem. Secondly, if the soul is the mind, what is the soul? An animal also has a soul, but it does not have a reason. Thirdly, there is another power who gives a soul and intelligence to a person, and it is Allah. God has the reason, but man cannot recognize him, God has the soul, but man does not understand his soul, man is only the one who feels, perceives, and obeys the miracles and power of God [18, p. 70].

Therefore, translators must consider philosophy of the given word. The translation of “*artyq aqyl*” into Russian translates as “*veliki razum*”, “*vysşı razum*”, “*soverşennyi razum*” which means high intelligence, sublime intelligence in English. If we consider the gradual translation from Russian to English, the concepts of “reason” and “intellect” are compared. Simon Geoghegan’s version, translator gives two synonyms “*reason and intelligence are perfect and sublime*”, while Richard McKane renders as “*sublime intelligence*”. Intelligence is the ability to get used to new situations, learn new knowledge through experience, understand abstract concepts and use one's knowledge to manage the environment; the pursuit of knowledge and overcoming cognitive difficulties such as perception, feeling, memory, thinking, imagination. By intellectual means a person of great intelligence, knowledge, analytical thinking ability. This explains the meaning of the concept of “intelligence” in English. From the point of equivalency, given variants does not fully render meaning of the phrase “*artyq aqyl*”, translations into Russian and English are in the level of message (structure). The translation and the original correspond to the fourth level of V.N. Komissarov's theory of equivalence, because in the translation, words with a meaning close to the

linguistic units of the original are taken, the author's communicative intention, and syntactic structures are preserved. The way of showing and describing the situation is highly translated.

Table 3 – Reason in the eyes

Original version:	Bül ısteriniñ bärı özin körsetpek, özin-özi bazarğa salyp, bir <i>aqyly közindegi</i> aqymaqtarğa «bärekeldi» degizbek [16, p. 147].
S. Sanbayev’s version	<i>Oni iz koji lezut, chtoby vystavit sebä kak na bazare i sorvät pohvalu v svoi adres ili vyzvät chü-nibüd zavist. No chto s togo, esli kto-to budet zavidovät ih narädam? Presledovät v jizni tolko lichnye vygo-dy — znachit byt ogranichennym chelovekom. Ne ot bölşogo uma idet jelanie cheloveka obladät vsemi bla-gami mira</i> [17].
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva’s version:	Staraiutsä vystavit sebä napokaz, kak na torgah, vyzyvaiut zavist u glupsov, chei <i>um tolko v glazah</i> [16, p. 309].
Erbol Zhumagul’s version:	Vse eti dela – stremlenie otlichitsä, jelanie, vystaviv sebä na bazar, zastavit kakogo-nibüd pridurka s odnoi storony s odnoi myslü na lise voskliknüt: «Molodchina!» [11, p. 234].
Richard McKane’s version:	Such persons are eager to show off, as if they were in the market place, and they arouse envy amongst fools whose <i>wits are only in their eyes</i> [16, p. 470].
Simon Geoghegan’s version:	All their deeds and endeavours are merely the desire to stand out from crowd, to put themselves on display like goods on a stall at the bazaar and to be thrilled if some fool with but one thought in his head compliments him saying: “Well done! Good man!” [11, p. 352].

The thirty-eighth word of edification of the poet is the most important one, in which the bundles of thoughts of deep meaning are expressed. The author refers to fools in their eyes – people who make decisions only by sight, do not go to the richness of thought, but think only externally. Based on the Kazakh proverb “*Aqymaqtyñ aqyly közinde*”, the author talks about the existence of hypocritical people who strive to express themselves. In the Russian translation, this phrase is literally translated as “ум в глазах”. In Russian, the phrase “*um v glazah*” (mental imagery) is rarely used in Russian language. However, by direct translation, the concept is presented in English with the concept “*wits*”. In the Kazakh language, wits have the meaning of ingenuity, quick thinking, in the Russian language – the equivalent to “*ostroumie*”. Wit is mental sharpness and inventiveness; keen intelligence, that is, mental agility and creativity; wit relates to intelligence. Hence, the English translation “wits are only in their eyes” - a quick mind only in their eyes, which means that in the English version it showed not only the concept of the mind itself, but also its acumen. In general, the original and translation options are not fully adequate, however the author's style, semantic requirements are fully preserved.

In the given example, the purpose of communication is to convey a variable meaning, which forms the main part of the content of the phrase “*aqyly közindegi*”. In E. Zhumagul’s version, the communicative effect is achieved at the expense of a kind of artistic image of human communication. Such an indirect description of the information was considered unacceptable for the translator and replaced with another figurative phrases, which provided the necessary communicative effect in the translation.

Table 4 – Reason as a master mind, a high mind

1	2
Original version:	Zaty tügıl, hikmetine eşbir hakım <i>aqyl</i> erıstire almady. Alla tağala - ölşeusız, bızdıñ <i>aqylımyz - ölşeuli</i> [16, p. 131].

continuation of the table 4

1	2
S. Sanbayev's version	<i>Daje taina sozida-nia nedostupna mudrejšim iz lüdei, ne govorä uje o prirode allaha. Allah beskonechen, chelovecheski razum predelen. Razve vozmojno predelnym izmerit beskonechnoe? [17].</i>
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva's version:	Daje mudrejšim iz <i>mudryh</i> ne razobräsä v ego deiania, ne to chtoby postich vnutrennüi sušnöst ego prirody. Allah vsilen, naşı <i>vozmožnosti ogranicheny</i> [16, p. 294].
Erbol Zhumagul's version:	Ne to, chto poznät sušnöst – ni odin mudres ne smog dobavit znani k Ego mudrosti. Vsevyšni bezgranichen, naš <i>razum – ogranichen</i> [11, p. 220].
Richard McKane's version:	Even the <i>wisest among the wise</i> will never understand the inner meaning of His deeds, let alone the essence of His nature. Allah is almighty, but our <i>powers</i> are finite [16, p.457].
Simon Geoghegan's version:	Even the wisest sage could not add the slightest piece of knowledge to His <i>wisdom</i> , let alone come to know his true essence. The Almighty is unbounded and infinite whereas our <i>minds are finite and limited</i> [11, p. 335].

Another aspect of the concept of reason is revealed in Abai's valuable work, which is called the thirty-eighth word or “Tasdik” about the knowledge of the world and creation. Abai scholar M. Myrzakhmetov believes that the concept of “reason” is based on the fact that Abai chose the character of mind, combining the character of power and science, which became the key concept among the eight characteristics of Allah. One of the 8 characteristics of God – power and science – is the main character, and the other six characteristics are the interpretation of this main character. That is, these two main characteristics are combined by Abai, choosing it as the reason [19, p. 47]. Therefore, it is not possible to know Allah wisely, our knowledge and science are limited. The limited mind and the infinite truth are things that cannot be understood by God.

First, if we look at the etymology of the word hakeem, it means a scholar, a sage who came from Arabic, mastered various sciences, and followed the course of serving a person through education. In the Middle Ages, judges who gave a fair assessment of controversial issues were called hakeems. Abai analyzes and reveals the meaning of the concept of hakeem and hakeem scholars. According to Abai's analysis, moral qualities in the first place for a person, these characteristics of prophets, saints and hakeems, muslims. The prophets know God and teach people to worship; the saints are to think of the afterlife, to love God, while the hakeems, in most cases, pay more attention to the benefits of science in this life. While the saints reach the truth with the strength of faith, the hakeems reach the truth with the reason. In this regard, Abai believes that “not every scientist is a hakeem, but every hakeem is a scientist”. The author's knowledge says that hakeems, regardless of religion, serve people through their knowledge, which makes them hakeem. In the edification of the given by Abai, there is a mention of the creation of the Almighty Allah. He talks about the fact that even the superior, high intellect cannot reach to Allah, and the supreme intellect of the human mind, the intellect of the scholars, cannot reveal it either. In Russian, it is translated as “*mudrejši iz mudryh*” in an enhanced sense, and in Kazakh it means the “wisest of the wise”. Because of the middle-russian language, in English translation it is given as the phrase “the wisest among wise”. In the second sentence, Abai claims that God is immeasurable, and the human mind is measurable. And in Russian, this sentence means that God is omnipotent, and our capabilities are limited. Therefore, it is translated in the same sense as in the Russian language. In this case, the limitation of the author's human mind has been translated in Russian and English according to the equivalent of possibility.

Table 5 – Reason as a deep thinking, reflection

Original version:	Qazaq osyǵan da, amal joq, nanady, anyq öz oiyna, <i>aqylyna teksertip nanbaidy</i> [16, p. 119].
S. Sanbayev’s version	<i>Kazahi toje verät etomu, verät slepo, ne utrujdaia sebä razmyşleniami o brenosti mira</i> [17].
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva’s version:	Kazah verit v eto ponevole, a ne potomu, chto dohodit do etoi istiny putem <i>glubokogo razmyşlenia</i> [16, p. 283].
Erbol Zhumagul’s version:	Devätsä nekuda, kazah verit i etomu, verit, ne proveriv iasno <i>lichnym razmyşleniem, umom</i> [11, p. 209].
Richard McKane’s version:	The Kazakh is aware of this, but not through <i>deep reflection</i> [16, p. 447].
Simon Geoghegan’s version:	Our Kazaks know this and believe it but without clear reflection or with the <i>power of their minds</i> [11, p. 322].

The thirty-fourth edification of Abai is about the philosophy of life and death. The people know that death is real, that it does not come when a person grows old, but suddenly, and that once God has taken his life, there is no return from it, so he disbelieves it. Abai was looking for an answer to this question. Human beings want to know the relationship between life and death as much as possible, but it is not fully revealed. That's why Abai makes people doubt that they believe in the power of God. He says that there is belief in the truth, and there is belief in the work of the Creator as destiny. A person believes that the death of the soul that came into the world, its worldly existence, so that it is far from evil and close to goodness, is the desire of its Creator. This is not yet a realization of the truth, but recognition that this is the nature and destiny of a person. “There is acceptance of fate in the mind, there is a belief that it is written by God, and there is a belief in the truth. Abai doubted the existence of the latter. People would be far away from the sorrows of the world if they believed in the truth. They would enter the path of sainthood, get rid of the false world, care for the hereafter, enter the eternal faith, and enter the path of Islam once and for all. According to Abai’s understanding, people's faith in the hereafter and the world is vague” [18].

The given sentence refers to the need to believe only after examining the reason. It is said that the Kazakhs believe that they have no choice, and not think about what was said, and then make a decision. The concept of the reason in this sentence is “*aqylyna teksertu*” – means that the mind is reeling and making decisions. In the Russian version, this concept is given by the phrase “*glubokoe razmyşlenia*”, that is, in the sense of achieving the truth through “deep reflection”. In the English version, “deep reflection” is given in the meaning of deep thinking, contemplation. At this point, new units of the concept of reason come in English and Russian.

The given example corresponds to the fourth type of equivalence in Komissarov's theory. This is because the relationship between the original and the translation is observed with the following features: incomplete parallelism of the lexical composition – in translation, it can be found words with meanings close to the language units of the original, for example “*aqylyna teksertu*” – all three translations into Russian give the concept of reason as “*razmyşlenia*”: “*glubokoe razmyşlenia*”, “*lichnoe razmyşlenie, um*”; semi-lexical parallelism is preserved, the purpose of communication and syntactic structures and translation units correspond.

Table 6 – Reason as a science, knowledge

1	2
Original version:	Ǵalamnan jylsyn, maǵan ne türlı bolsa da, ia dünüeñnen, ia <i>aqylyñnan</i> , ia malyñnan ğadalät, şapaǵat sekıldıbireulerge jaqsylyq tıǵızbek maqsatyñ bolsa, ol jol - qüdaidyñ joly [16, p. 147].
S. Sanbayev’s version	-

continuation of the table 6

1	2
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva’s version:	Esli ty nameren delitsä s drugimi svoimi dengami, skotom, <i>znaniami</i> , drugimi blagami – eto i est püt Vsevyšnego, edinstvennyi püt, ne znaiuşi predela [16, p. 308].
Erbol Zhumagul’s version:	Esli je imeetsä sel, nevajno kak, dengami li, <i>umom li</i> , skotom li, sdelät komu-to chto-to napodobie milosti, spravedlivosti, etot püt – püt Boga [11, p. 233].
Richard McKane’s version:	If you intend to share with people your money, livestock, <i>learning</i> and other good things you have, you are on the path of the Most High, the only path without end [16, p. 470].
Simon Geoghegan’s version:	However, if it is your aim to show justice and compassion to others by sharing your money, your <i>knowledge</i> or your livestock – then you will know that you are following the path of God [11, p. 352].

Abai added justice and mercy to God's 8 attributes and turned them into ten attributes. Thus, out of the ten characteristics, three characteristics, i.e. intelligence, justice, and mercy, are selected and made into the core of the teaching of a complete person. There is a conclusion based on deep knowledge that a person who follows God's path is a pure muslim, a complete person. The source of Abai’s entire humanistic approach, which takes its source and radiates throughout his works, as the main conditions of being a complete person, lies in this thought formulation. It can be said that the author's entire ethical and humanistic main line lies in the conclusion of this thought.

In the context of the poet's understanding, there is no difference between the ignorant and the bad, because all the evil of the bad comes from ignorance and lack of intelligence. In the original version, the concept of reason is equated to knowledge. The poet says that if someone shares the world, intelligence, cattle with the desire to do good to other people, then this is the direct, divine path. In Russian, the reason is the equivalent of “*znania*”, and in English it is translated as “*learning*”. In the Kazakh language “learning” means studying, searching, to gain knowledge. It is clearly seen that S. Sanbayev didn’t render given word, R. Seisenbayev and C. Serikbayeva’s version and English variants translated as “learning”, so it means that translators understood the core formulation of authors thought.

The translation and the original correspond to the fifth level of V.N. Komissarov's theory of equivalence, because the original and translated versions preserve the author's communicative intention, lexical and syntactic structures. The lexical composition is delivered to a high degree, the main parts of the original content have been preserved in the translation.

Table 7 – Reason as a shame

Original version:	Şyn üiat sondai närise, şariğatqa teris, <i>ia aqylğa teris</i> , ia abiürly boiğa teris bir is sebepti bolady [16, p. 123].
S. Sanbayev’s version	<i>Nastoiäşi styd tot, kotoryi vyzvan postupkami, protivorečaşimi vere ili razumu ili porochaşimi che-libo dobroe imä</i> [17].
Roland Seisenbayev and Clara Serikbayeva’s version:	İstinyi styd tot, kotoryi ispytyvaiut, soverşiv postupok, protivnyi zakonam şariata, <i>sovesti</i> , chelovecheskomu dostoinstvu [16, p. 286].
Erbol Zhumagul’s version:	İskreni styd byvaet po prichine kakogo-nibüd postupka, neugodnogo ni şariatu, <i>ni razumu</i> , ni dostoinstvu [11, p. 212].
Richard McKane’s version:	But true shame is that felt by a person who commits an action contrary to the Shariah laws, <i>human conscience</i> , and human dignity [16, p. 450].
Simon Geoghegan’s version:	True shame arises from behaviour that <i>offends against</i> Sharia, <i>reason</i> , or dignity and it generally takes two forms [11, p. 326].

The poet mentioned shame in his words. Author says that true shame is against sharia, human affairs, and reason. In Abai's cognitive view, a person who is far from the virtues found in a person, takes on the behavior that leads a person to bad actions, deviates from the right path, reprimands oneself. According to Abai, whoever has shame has faith. When discussing issue of shame, religion, especially faith, cannot be considered separately. The poet concluded that it is ignorance and not real shame to be ashamed of a person without doing any bad deeds. There are two types of true shame: the first one is shame for someone else's mistake, and the second one is self-indulgence and shame for your own mistakes. The author says that the shame of ignorance is related to the mind and feelings of a person.

In the original, the concept of “*aqyl*” is revealed from the side of *shame*. “*Aqylğa teris*” is a shame that is not approved by the mind and is against the sharia. In the Russian translation, the concept of reason is represented by the unit “*sovest*”, that is, the unity of mind and shame is reflected. Therefore, in English “*human conscience*” is equivalent to “*shame*”. It should also be considered that the unit “*conscience*” in English is translated as awareness, cognition. Lexical parallelism is preserved in the translations of the given examples, the purpose of communication and syntactic structures and translation units correspond, they are translated according to the fifth type of equivalence. However, in the translation version of R. Seisenbayev and C. Serikbayeva, the concept of mind is not shown, that is, the connection between shame and mind, which the author is referring to, is not rendered. E. Zhumagul's translation version can be cited as an example of a rational, adequate translation version.

Conclusion

Summing up the article, it should be analyzed in accordance with Abai's philosophical beliefs, which emphasize the value of good reasoning and critical thinking in his writings and highlight the use of reason to develop investigatory, conceptual, and translation skills. Abai's poem and words of edification have been unsatisfactorily translated into Russian and English. The translator's task encompasses not only interpreting the original text's form, meaning, substance, and structure, but also comprehending the phenomena that gave rise to the poetry, particularly when translating concepts such as “*reason*”, which require a deep understanding.

During the discussion of the article, the translation versions of Abai's works in Russian and English were analyzed in accordance with the equivalence theory of V.N. Komissarov. The results of the analysis showed that the translations of the poet's works are at different levels of equivalence. This means that the meaning of the translated text does not fully reflect the meaning of the word, lexical-semantic features in some examples of the original text.

According to V.N. Komissarov's equivalence theory, it is observed that the original and translated versions of the translation texts retain the communicative intent, lexical and syntactic structures of the author. In translation, the lexical composition is conveyed to a high degree, the main parts of the original content are preserved. However, based on the conclusions of scientists who studied a number of Abai's works and gave their interpretation, it can be seen that the translators did not fully understand the meaning of the poet's poems and words of edification. In addition, the concept of “*reason*” given in literal Russian and English translations in foreign languages translated with several signifiers as “*es* (mind), *danalyq* (wisdom), *mudrost* (wisdom), *sovet* (advice), *um* (intelligence), *razmyshlenie* (reflection, thinking), *znanie* (learning), etc.”.

The recognition and understanding of the poet's degree of thinking, feeling, and creativity is a prerequisite for the translator's talent and creativity to reach a high level and acquire a poetic quality. The preservation of the form and content of the poetry, the precise transfer of language tools, and the translator's personal expertise, attitude, and translation characteristics all have a role in how well the poet is able to transmit their lyrical meaning. The issue of translating concept of “*reason*” into Russian and English requires accurate analysis and careful study at the dissertation level.

BIBLIOGRAPHY

1. Голованова Е.И. Базовые когнитивные понятия и развитие терминоведения // Вестник Урмуртского университета. История и филология. – 2010. – Вып.2. – С. 194–200.
2. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 117–128.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Том IV. – М.: Русский язык, 1991. – 779 с.
4. Kant. Critique of Pure Reason / translated/edited by Guyer P.& Wood A. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 798 p.
5. Дадебаев Ж.Д. Абайдың ілімін пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №4 (156). – Б. 87–90. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1468/1407>
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1989. – 924 с.
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 256 с.
8. Абай. Я – человек загадка... Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2009. – 504 с.
9. Галиева А.А. Аудармадағы лексикалық сәйкессіздіктер (Абай «Қарасөздерінің» ағылшын тіліне аударылған нұсқасы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы: 2010. – 141 б.
10. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 208 б.
11. Слова назидания. Абай Кунанбаев. Философские мысли // Пер. Е. Жумагул. Первое издание. – Алматы: Amazon Digital Services LLC - KDP Print US, 2021. – 384 с.
12. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 2012. – 512 б.
13. Кунанбаев А. Избранное / пер. с каз. под общ. ред. Л. Соболева. – М.: Государственное издательство худ. лит., 1945. – 320 б.
14. Kunanbayev A. Selected poems. To Mark the 125th Anniversary of His Birth. Progress publishers. – Moscow, 1970. Printed in the Union of Soviet Socialist Republics. –176 p.
15. Абай тілінің сөздігі / жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1968. – 254 б.
16. Құнанбаев А. Хикмет кітабы. Книга мудрости. Book of wisdom – Жидебай: Халықаралық Абай клубы, 2011. – 568 б.
17. Абай (Ибраһим Кунанбаев). Слова назидания / пер. с каз. С. Санбаева. – Алма-Ата: Жалын, 1982. – 160 с.
18. Есім Ғ. Хакім Абай: (даналық дүниетанымы) – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 200 б.
19. Мырзахметұлы М. Абайтану. Бірінші кітап. – Астана: Деловой мир, 2010. – 322 б.

REFERENCES

1. Golovanova E.I. Bazovye kognitivnye poniatia i razvitie terminovedenia [Basic cognitive concepts and development of terminology] // Vestnik Urmurtskogo universieta. Istoria i filologia. – 2010. – Vyp.2. – S. 194–200. [in Russian]
2. Kubriakova E.S. Ob ustanovkakh kognitivnoi nauki i aktualnyh problemah kognitivnoi lingvistiki [On the attitudes of cognitive science and current problems of cognitive linguistics] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2004. – №1. – S. 117–128. [in Russian]
3. Dal V. Tolkovyi slovar jivogo velikorusskogo iazyka [Explanatory dictionary of the living Great Russian language]. Tom IV. – M.: Ruskiy iazyk, 1991. – S. 779. [in Russian]
4. Kant. Critique of Pure Reason / translated/edited by Guyer P.& Wood A. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 798 p. [in English]
5. Dadebaev J.D. Abaidyn ilimin panaralyq zertteudin ozekti maseleleri [Actual problems of interdisciplinary study of Abai's teaching] // QazUU habarshysy. Filologia seriasy. – 2015. – №4 (156). – B. 87–90. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1468/1407> [in Kazakh]
6. Ojegov S.I. Slovar ruskogo iazyka: 70 000 slov [Russian language dictionary: 70,000 words] / pod red. N.Iu. Shvedovoi. – 21-e izd., pererab. i dop. – M.: Ruskiy iazyk, 1989. – 924 s. [in Russian]

7. Komisarov V.N. Teoria perevoda (lingvisticheskie aspekty) [Translation theory (linguistic aspects)]. – M.: Vysshaia shkola, 1990. – S. 256. [in Russian]
8. Abai. Ia – chelovek zagadka... Perevod s kazahskogo [I am a mystery man... Translation from Kazakh]. – Astana: Audarma, 2009. – 504 s. [in Russian]
9. Galieva A.A. Audarmadagy leksikalyq saikessizdikter (Abai «Qarasozderinin» agylshyn tiline audarylğan nusqasy boıynsha) [Lexical inconsistencies in the translation (on the basis of the English translation of Abai's "Words of Edification")]. – Almaty: 2010. – 141 b. [in Kazakh]
10. Syzdyq R. Abaidyn soz ornegi [Abai's word expression]. – Almaty: Arys, 2004. – 208 b. [in Kazakh]
11. Slova nazidania. Abai Kunanbaev. Filosofskie mysli [Words of edification. Abai Kunanbayev. Philosophy.] // Per. E. Jumagul. Pervoe izdanie. – Almaty: Amazon Digital Services LLC - KDP Print US, 2021. – 384 s. [in Kazakh, Russian, English]
12. Qunanbaev A. Shygarmalar jinagy [A collection of works]. – Almaty: Olke, 2012. – 512 b. [in Kazakh]
13. Kunanbaev A. Izbrannoe [Selected poems] / per. s kaz. pod obsh. red. L. Soboleva. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo hud. lit., 1945. – 320 b. [in Russian]
14. Kunanbayev A. Selected poems. To Mark the 125th Anniversary of His Birth. Progress publishers. – Moscow, 1970. Printed in the Union of Soviet Socialist Republics. – 176 p. [in English]
15. Abai tilinin sozdigi [Dictionary of the Abai's language] / Jalpy redaksiasyn basqargan A. Ysraqov. – Almaty: Qazaq SSR-nin «Gylym» baspasy, 1968. – 254 b. [in Kazakh]
16. Qunanbaev A. Hikmet kitaby. Kniga mudrosti [Book of wisdom]. – Jidebai: Halyqaralyq Abai kluby, 2011. – 568 b. [in Kazakh, Russian, English]
17. Abai (Ibrahim Kunanbaev). Slova nazidania [Words of Edification] / per. s kaz. S. Sanbaeva. – Alma-Ata: Jalyn, 1982. – 160 s. [in Russian]
18. Esim G. Hakim Abai: (danalyq dunietyany) [Hakeem Abai: (worldview of wisdom)] – Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994. – 200 b. [in Kazakh]
19. Myrzahmetuly M. Abaitanu. Birinshi kitap [Abai studies. First book]. – Astana: Delovoi mir, 2010. – 322 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 378; МҒТАР 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.54>А.А. ЖОЛДАСБЕКОВ¹, А.Т. ИСКАЛИЕВА², Б.А. ЖОЛДАСБЕКОВА³¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы

Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: abeke56@mail.ru

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: aina_0480@mail.ru³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: zbibisara@mail.ruСТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМУ МӘСЕЛЕСІН
ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Зерттеу мәселесі білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін жеке креативтілік қабілеттері ретінде дамытуды теориялық жағынан талдау болып табылады. Бұл мақалада білім алушылардың шығармашылығын дамыту үшін білім беру жағдайларының тиімділігін, әсіресе университет білім алушыларының даму әдістерін тексеру тұрғысында жүргізілген тәжірибелік жмыстардың нәтижелері келтірілген. Инновацияның негізгі алғышарттары шығармашылық қызметтің барлық салаларында бар. Креативтілік – интеллектінің ең жоғары формасы болып табылады және адамның іс-әрекетінің әртүрлі салаларында жаңалықтарды жасау және қолдану қабілетін сипаттайды. Интеллектінің ең жақсы бөлігі креативтілік болады. Креативтілік – бұл ең алдымен жаңа идеялардың туындауы. Бұл шығармашылық синтездеу қабілетіне тікелей қатысты. Шығармашылық синтезінің нәтижесі теорияны дамыту, өнертабыс, өнер туындысы немесе мәселені түсіну болып табылады. Жоғары оқу орындарында кәсіби білім беру жүйесінде білім алушылардың креативтілігін дамытудың теориялық және әдіснамалық негіздерін құру мәселесі толыққанды дамымаған, алайда бұл қазіргі таңда кәсіби педагогика тұрғысынан үлкен маңызға ие.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы дайындалған психологиялық-педагогикалық проблемалардың сапасын жақсартуға және білім алушылардың креативтілігін қалыптастыру мен шығармашылық оқу процесіне әзірлік бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіншіліктер береді.

Кілт сөздер: студент, креативтілік, креативті белсенділік, креативті қалыптастыру, білімгер креативтілігі, субъект-субъектілік қарым-қатынас.

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жолдасбеков А.А., Искалиева А.Т., Жолдасбекова Б.А. Студенттердің креативтілігін дамыту мәселесін теориялық талдау // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 194–203. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.54>

***Cite us correctly:**

Joldasbekov A.A., Iskalieva A.T., Joldasbekova B.A. Studentterdin kreativtiligin damytu maselesin teorialyq taldau [Theoretical Analysis of the Problem of Student Creativity Development] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 194–203. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.54>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.04.2024 / қабылданған күні 27.06.2024

A.A. Zholdasbekov¹, A.T. Iskalieva², B.A. Zholdasbekova³

¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: abeke56@mail.ru*

²*Senior Lecturer of West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan (Kazakhstan, Uralsk), e-mail: aina_0480@mail.ru*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan University named after M. Auezov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: zbibisara@mail.ru*

Theoretical Analysis of the Problem of Student Creativity Development

Abstract. The problem of the research is to identify effective pedagogical conditions for the development of students' creative abilities as individual creative abilities. This article presents the results of experiments conducted to test the effectiveness of educational conditions for the development of creativity of students, especially the methods of development of university students. The basic prerequisites for innovation exist in all areas of creative activity. Creativity is the highest form of intelligence, which describes the ability to create and apply discoveries in various fields of human activity. The best part of intelligence is creativity. Creativity is primarily the emergence of new ideas. This is directly related to the ability to creatively synthesize. The result of the synthesis of creativity is the development of a theory, an invention, a work of art, or an understanding of a problem.

The problem of creating theoretical and methodological foundations for the development of students' creativity in the vocational education system is not fully developed, but currently it is of great importance from the point of view of professional pedagogy.

The practical significance of the research results makes it possible to improve the quality of the developed psychological and pedagogical conditions and develop recommendations for the formation of students' creativity and preparation for creative educational activities.

Keywords: student, creativity, creative activity, creativity of creative formation, student's creativity, subject-subjective relationship.

А.А. Жолдасбеков¹, А.Т. Искалиева², Б.А. Жолдасбекова³

¹*доктор педагогических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: abeke56@mail.ru*

²*старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Казахстан, г. Уральск), e-mail: aina_0480@mail.ru*

³*кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: zbibisara@mail.ru*

Теоретический анализ проблемы развития креативности студентов

Аннотация. Проблема исследования заключается в выявлении эффективных педагогических условий развития творческих способностей обучающихся как индивидуальных творческих способностей. В данной статье представлены результаты экспериментов, проведенных с целью проверки эффективности образовательных условий для развития творчества обучающихся, особенно методов развития обучающихся университета. Основные предпосылки инноваций существуют во всех сферах творческой деятельности. Креативность – это высшая форма интеллекта, которая описывает способность создавать и применять открытия в различных областях человеческой деятельности. Лучшая часть интеллекта-креативность. Креативность-это прежде всего зарождение новых идей. Это напрямую связано со способностью к творческому синтезу. Результатом синтеза творчества является развитие теории, изобретение, произведение искусства или понимание проблемы.

Проблема создания теоретических и методологических основ развития креативности обучающихся в системе профессионального образования не полностью развита, но в настоящее время имеет большое значение с точки зрения профессиональной педагогики.

Практическая значимость результатов исследования позволяет улучшить качество разработанных психолого-педагогических условий и выработать рекомендации по формированию креативности обучающихся и подготовке к творческой учебной деятельности.

Ключевые слова: студент, креативность, креативная активность, формирование креативности, креативность обучающегося, субъект-субъективное отношение.

Кіріспе

Креативтілік адамдардың өзгеретін жағдайлар мен талаптарға тез бейімделуіне, жаңалықтан қорқу сезімін жеңіп, жаңалықтарды жетілдіруіне мүмкіндік береді. Бұл индивидтің жеке дамуына тиімді жағдай жасайды және өзін-өзі тануға, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі дамытуға және төзімді болуына әсер етеді. Өзін жетілдіре білген маманның басты кәсіби қызметінің тиімділігі оның креативтілік сипатына тікелей байланысты. Осы себепті табысты кәсіби қызмет үшін қажетті шығармашылықты дамыту бойынша жұмыс ерекше маңызды.

Креативтілікті дамыту тақырыбы біршама эксперименттік және теориялық зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан біраз зерттеулер мен ізденулерді талап етеді. Себебі бұл белгілі тұжырымдарда креативтіліктің қалыптасуының болмысы мен факторлары туралы нақты және біржақты шешім болмауымен және креативті индивидтің тұлғалық ерекшеліктерінің топтамасы мен табиғаты жайында біржақты келісімнің жоқтығымен байланысты. Осыған орай креативтілік тұрғысында ғылыми білімдерді жүйелі талдау, маңызды ұғымдарды жинақтау және оның факторларын толықтай анықтау қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу жұмысының өзектілігі – студент жастардың креативтілігінің даму қарқынын теориялық түсіну үшін креативтілік ұғымының терминологиялық мәнінің анық болмауында, психологиялық белгілерінің құрылымының ғылыми мен практикалық тұрғыда толыққанды зерттелмеуінде, креативтіліктің қалыптасуына олардың әсерінің дәрежесі жалпы психология мен индивидуалды психологияның қажеттілігімен шартталғандығында.

Қазақстанда жоғары білімнің үш деңгейлі кәсіби білім беру жүйесіне көшуі кәсіби біліктілігі бар креативтілік және бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауды міндетті етеді. Бұл тұрғыда университеттің оқу-тәрбие процесінің мүмкіндіктерін модернизациялау ғана емес, онымен қоса білім алушылардың креативтілігін қалыптастыру үшін ең маңызды жеке кеңістік ретінде қызмет ететін білім беру компонентін креативтілік тұрғыдан жаңарту қажеттілігі туындайды [1].

Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін талдай отырып, қазіргі таңда психологияда креативтілік терминінің нақты анықтамасы жоқ деген шешім қабылдауға болады.

Білім беру жүйесін белсенді түрде өзгеріске ендіру, жаңа бағыттарды енгізу, пәндердің құрамы мен санының үнемі өзгеріп тұруы, ұйымдастыру технологиялары мен оқыту әдістерін үздіксіз жаңалап отыруды талап етеді [2].

Білім беру мәселелерін шешудегі жетістік әрдайым дерлік оқытушының креативтілігі мен оқытушының білім беру процесінің болмысын қабылдау қабілетіне байланысты екенін есте ұстаған жөн. Креативтілік – бұл ұстаздың әркез өзгеріске бейім жағдайларда жұмыс жасауға қабілетті және білім алушыны орындаушы ретінде ғана емес, сонымен бірге жасаушы ретінде де қалыптасуына тікелей әсері бар фактор ретінде кәсіби шеберлігінің маңызды құрамдас бөлігі болып есептеледі [3].

Әрине, қазір мұғалімдерге деген құрмет пен қызығушылық тез артып келеді. Қоғамға заманауи білім беру мәселелерінің икемді, стандартты емес шешімдерін таба алатын мұғалімдер шұғыл қажет. Педагогикалық шеберлікке деген бәсекелестік барған сайын кең етек алып, талантты мамандарды анықтауға және қолдауға, мамандықтың беделін арттыруға ықпал етуде. Әлеуметтік құндылықтар өзгерген сайын ұстаздардың тұлғалық ерекшеліктері, кәсіби бағдары, мәртебесі сәйкесінше өзгереді.

Интеллектіні зерттеуші ғалымдар креативтілік және оқу қабілеті мен интеллект арасында әлсіз болса да, байланыс бар деген нақты қорытындыға келді (Л. Терстоун), себебі креативті ойлау басқаша ойлаумен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ проблемаларды қайта анықтау қабілетін, сезімталдықты және, ең алдымен, креативті ойлауды, ойлау және қайта анықтау қабілетін қамтиды. Өнімділіктің дивергенттілігін анықтайтын Aptitude Research Program (ARP) тесттерін Дж.Гильфорд өз әріптестерімен бірге жасап шығарды [4].

Э.П. Торренс осы бағдарламаның дамуының жалғасуын және креативтіліктің ерекшеліктерін қабылдау қабілетін білімнің төмендігі, айырмашылықтар мен қарама-қайшылықтар ретінде анықтады. Шығармашылық іс-әрекеттің құрылымы мәселені тануды, оның шешімін іздеуді, гипотезаны қалыптастыруды және тұжырымдауды, гипотезаны тексеруді, оны түрлендіруді және нәтижені табуды талап етеді [5].

Авторлардың айтуынша, шығармашылық білімдегі олқылықтарды, проблемаларды, қиындықтарды, жетіспейтін элементтерді, осы жетіспейтін элементтер туралы гипотезаларды ұсынуды, осы гипотезаларды бағалау мен тексеруді, қайта қарау мен қайта тексеруді, нәтижелерді беруді қамтиды. Сондықтан ол проблемалар мен қарама-қайшылықтарды тану, ерекше идеяларды ойлап табу және қиындықтарды шешудің жаңаша жолдарын іздеу, стереотиптік ойлаудан бас тарту қабілеті ретінде қызмет етеді; жағдайдың жетіспейтін компоненттері туралы гипотезаларды қалыптастыру қабілеті, шығармашылықты құру қабілеті.

Зерттеудің мақсаты – маңызды дамудың психологиялық факторларын теориялық тұрғыдан көрсету, сонымен қатар студенттердің шығармашылығын дамытудың білім беру жағдайларын зерттеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Жоғарыда келтірілген әдістемелік және теориялық ұстанымдарға сүйене отырып, мәселені шешу үшін белгілі бір зерттеу әдістері қолданылды. Яғни:

а) зерттелетін мәселе бойынша психологиялық, философиялық, педагогикалық және педагогикалық әдебиеттерді теориялық талдау; білім беру тәжірибесін талдау және жалпылау; университеттің оқу жоспарлары мен бағдарламалары;

б) эмпирикалық – әңгімелер, бақылаулар, сауалнамалар, проективті тестілер, педагогикалық эксперименттер, студенттердің шығармашылығының даму дәрежесінің диагностикасы, сауалнамалар жүргізу.

Шығармашылық мұнымен қоса қолданбалы интеллект, қиял, шеберлік, өзін-өзі оқыту мен дамытуға, жаңаша ойлауға негізделген шешімдерді табу қабілеті, үнемі ойлану және жаңаны үйрену қабілеті, эксперименттерге қызығушылық қабілеті, мәселелерге жаңа қырынан және жан-жақты қарау қабілеті, жаңа идеяларды қайта жаңғырту қабілеті сияқты қасиеттерге негізделген тұлғаның қабілеті болып табылатындығы зерттеледі.

Студенттердің шығармашылық интеллектісін дамыту мақсатында оларға жаңа идеяларды қалыптастырудың креативті жолдарын үйрету қарастырылады. Мысалы, тест сұрақтары, миға шабуыл, ұқсастық және бірге оқу, функционалдық және морфологиялық талдау, фокустық объектілік әдістер, метафора мен өзектілік.

Талдау мен нәтижелер

Жоғары оқу орындарында білім берудің негізгі мақсаты – білімді, білікті және дағдыларын кәсіпте қолдана білетін, онымен қоса талап етілген жағдайларда ерекше және өзіндік шешімдерді қабылдай алатын құзыретті, білікті, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті маманды даярлау.

Дж.Гильфорд шығармашылық параметрлерінің алты саласын анықтады. Оларға проблемаларды анықтау және шешу қабілеті; әрқилы идеяларды қалыптастыру қабілеті; түпнұсқа және стандартты емес идеялар, идеялардың икемділігі мен әртүрлілігі; жаңа элементтерді қолдану арқылы объектілерді дамыту мүмкіндігі; мәселелерді синтездеу, талдау және шешу қабілеті жатады. Білім берудің негізгі міндеті – студенттердің шығармашылық қабілеттері мен қасиеттерін қалыптастыру және дамыту.

Шығармашылық ойлауды шығармашылық талдау, біртектес емес бөліктерді біріздендіру және синтездеу арқылы ауқымды әлеуметтік-экономикалық нәтижелер беретін жаңа құнды білімдер мен формаларды қалыптастыру қабілеті деп анықтауға болады.

Адамдардың шығармашылық қабілеттері мидың оң (синтетикалық) жарты шарында шоғырланған деп есептеледі. Креативті ойлау тиімділікті, сенімділікті, тәуекелге бару мен көшбасшылық дағдыларын талап етеді [8].

Шығармашылық мұнымен қоса қолданбалы интеллект, қиял, шеберлік, өзін-өзі оқыту мен дамытуға, жаңаша ойлауға негізделген шешімдерді табу қабілеті, үнемі ойлану және жаңаны үйрену қабілеті, эксперименттерге қызығушылық қабілеті, мәселелерге жаңа қырынан және жан-жақты қарау қабілеті, жаңа идеяларды қайта жаңғырту қабілеті сияқты қасиеттерге негізделген.

Білім алушылардың шығармашылық интеллектісін дамыту мақсатында оларға жаңа идеяларды қалыптастырудың креативті жолдарын үйрету керек. Мысалы, тест сұрақтары, фокустық объектілік әдістер, метафора мен өзектілік, миға шабуыл, ұқсастық және бірге оқу, функционалдық және морфологиялық талдау.

Шығармашылық пен шеберлік қазіргі білім беру іс-әрекетіндегі оқу процесінің ұйымдастырылуындағы, мазмұнындағы мүмкін болатын өзгерістерді ескеріп, оқу процесінің сан қилы әдістерін, әдістемелері мен құралдарын тиімді пайдалану арқылы дамытылады. Білім алушыларға олардың индивидуалды және кәсіби қасиеттерін, ой-сана қабілеттері мен мінез ерекшеліктерін есепке ала отырып, тұлғалық-бағдарлы көзқарасты қолдану жүзеге асырылады.

Осылайша, оқушының шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және оның шығармашылық тұлғасын дамыту оның перспективалы кәсібилігі мен қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Оқу кезеңінде оқушының шығармашылығының қалыптасу заңдылығын зерттеудің маңыздылығы оның өмірдегі әлеуметтік бағдарлануының негізін қалап қана қоймайды, оның өнімді және шығармашылық тұлғасының бағытын анықтайды, сонымен қатар кәсіби шығармашылықтың негізгі детерминанты болып табылады, маманның шығармашылық әлеуетін дамытуға және оның әлеуметтік салада өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді.

Болашақ кәсіби маманның білім беру кезеңіндегі креативтілігінің қалыптасу модельдерін зерттеудің құндылығы оның өнімділігі мен жеке басының шығармашылық бағытын, өмірдегі көпшілдігін анықтайды; физиологиялық жүйе ағзаның оқу іс-әрекетінің белгілі бір сипаттамаларына бейімделу қабілетін анықтайды.

Теориялық емтиханды жалпылау негізінде біз жеке зерттеу сұрақтары бойынша шығармашылықтың қалыптасуын анықтайтын кезеңдерді жүйелеуге тырыстық.

Жалпы алғанда, шығармашылық туралы осы уақытқа дейін жинақталған анықтамаларының санын анықтап бағалау оңай емес. Ғалымдар айтқандай, шығармашылықтың не екенін түсіну әрекетінің өзі шығармашылық әрекетті талап етеді.

Шығармашылықты анықтау арқылы көп нәрсені анықтауға болады, себебі шығармашылық әлі тұжырымдама ретінде қалыптаспаған немесе эмпирикалық түрде анықталмаған.

Біршама концепциялар мен теорияларға шолу креативтілікті зерттеудегі қалыптасқан мәдени-тарихи аспектті, дәстүрлерді жекелеп көрсетуге жағдай жасайды. «Шығармашылық» тақырыбын ресейлік ғалымдар (М. Дружинин, В.Н. Дунчев) және көптеген шетелдік ғалымдар (Дж. Гильфорд, Э. Торренс, Р. Стернберг, А. Баррон, Д. Харрингтон, Роджерс) зерттеген.

Бұл тақырыпты теориялық талдауы шетел әдебиетіндегі ғалымдардың шығармашылықты дивергентті ойлаудың дамуы түрінде анықтайтынын растайды (әсіресе ойлаудың өзіндік еркіндігі, икемділігі және ерекшелігі тұрғысынан). Екінші жағынан, ресейлік ғалымдар шығармашылықты технологиялық белсенділік парадигмасы шеңберіндегі шығармашылық іс-әрекеттің нәтижесі ретінде анықтайды. Креативтілік туралы заманға сай идеялар тұлғаның жеке дамуына әсер ететін оның шығармашылық іс-әрекетінің нәтижесінде оның мәдениетімен байланыс бар деп қарастырылады. Талдау нәтижесінде креативтілік ұғымын жеке тұлғаның ажырамас белгісі ретінде анықтауға болады, оның айрықша белгілері процестер, өнімдер және тұлға болып табылатын адамдар арасындағы социалды өзара әрекеттесу мүмкіндігін көрсетеді.

Сондықтан, біздің пікірімізше, креативтілік деп адамның өмірлік мәселелерін шешу жолын өзгерте алатын және адамның қоғамдағы тиімділігін анықтай алатын тұлғалық қасиет, жеке психологиялық қасиет ретінде түсініледі. Жеке шығармашылық социалды жағдайлардағы әрекеттерден туындайды.

Шығармашылық, әдетте, индивидуалды қасиет ретінде қарастырылады, бірақ басқа индивидуалды қасиеттердің топтамасы ретінде емес, адамның жеке тұлғалығын жүзеге асыру ретінде [8], яғни адам өзінің даралығы мен бірегейлігін білдіреді.

Біз пайдалынылатын әдістемелердің топтамасын зерттеудің теориялық бөлігінің нәтижесінде анықтадық. Олар: білім алушылардың өзгермелі шығармашылық іс-шараларға ынтымақтастық қатысу мүмкіндіктері; шығармашылық табысқа жету үшін білім беру жағдайларын модельдеу уақыты; болашақ мұғалімдер мен көшбасшыларды тәрбиелеудің құндылығы; кәсіпкерлікке және студенттермен креативті қарым-қатынасқа даярлау кезеңі.

Бұл зерттеу жұмысы М. Әуезов атындағы ОҚМУ-да 2022 жылдың наурыз-мамыр айларында жүргізілді және 120 білім алушы зерттеуге қатысты. Зерттеу үш кезеңде өтті: білім алушылардың өзіне сенімділік дәрежесін зерттеу; ым, ишара қолдану дәрежесін өлшеу; екі зерттеу нәтижесінің өзара қатынасы.

Сенім адамның әртүрлі мінез-құлқын сипаттайтын 30 мәселеден тұратын Raidas сынағы арқылы анықталды. Білім алушылардан 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша осы мәлімдемелерге қатысу немесе қатыспау мүмкіндігін көрсетуді сұрады. Білім алушылардың 46%-ында орташа сенімділік деңгейі бар, яғни олар өз жұмыстарын орындай алатынына сенеді, бірақ біршама адамдар секілді олар да күмәндануы мүмкін. Қатысушылардың 43%-ы өздеріне сенімді – олар ешқашан күмәндануды ойланбайды, өз сезімдерін түсінеді және әрекетінің дұрыстығына сенімді. Қатысушылардың 7%-ы өз-өзіне күмәнданатындарын айтты – олар үшін шешімсіз әрекет етуді бастау қиын, ал олардың өміріндегі оқиғалар олар үшін аса күрделі және шешімі жоқтай қабылданады. Адамдардың аз бөлігі (4%) өздеріне аса сенімді екені анықталды – олар күмән деген түсінікті миларынан алып тастаған, қорықпай тәуекелге барады, белсенді әрекет жасайды, және сондай әрекетін байқамайды да.

Қорыта келгенде, білім алушылар сенімділік бойынша біршама жоғары нәтиже көрсетті, бұл білім алушыларды маңызды іс-әрекеттерге дайын екендігін, өз білімі мен күшіне сенімін және көздеген мақсаттарына қол жеткізуге деген құлшынысын дәлелдейді.

Студенттердің вербалды емес шығармашылығы ішкі тест арқылы тексерілді. Вербалды емес шығармашылықты вербализацияның минималды жағдайында жаңа және ерекше

өнімдерді «шығару» қабілеті ретінде анықтауға ерекше назар аударылды. Тест бірнеше сызықтардан тұратын бірнеше суреттерден тұрады, онда тақырып кескінді белгілі бір мағыналы кескінге толықтыруы керек. Дж. Гилфорд және Э. Торранс ұсынған шығармашылықтың әртүрлі критерийлерінің ішінен түпнұсқалық критерийлері біздің зерттеуімізді қызықтырады. Шығармашылықтың өзіндік көрсеткіштерін бағалауға осы технологияның диагностикалық функциясы мүмкіндік береді. Тесттің осы нұсқасында алты сурет қолданылды және олардың ішінен ең мазмұнды үш сурет таңдалды. Сызбаларды талдау нәтижелері бойынша білім алушылар төрт топқа бөлінеді: сызбалары түпнұсқа болып табылатындар – 100% түпнұсқа. Бұл топ үлгінің 25%-ын құрайды және алғашқы екі схемадан және топ бірнеше рет кездескен схемадан тұрады (бірінші схеманың 64%). Ең үлкен топ студенттердің 40%-ын құрайды. Бір түпнұсқа және екі схемасы барлар бұл топқа бірнеше рет тап болды – үлгілердің 66%.

Зерттеудің ендігі кезеңі сенім мен шығармашылықты зерттеу нәтижелерін салыстыру болды. Білім алушылардың сенім сауалнамасының нәтижелері бойынша білім алушылар топтарға бөлініп, әр топтағы білім алушылар саны анықталды. Алынған мәліметтер көрсеткендей, сенімділік индексі алаңдаушылықтан сенімділікке дейін артқан сайын, білім алушылардың суреттерінің стереотиптік сипаты біртіндеп төмендейді (32% - 35% - 18% - 0). Керісінше, түпнұсқа сызбалардың саны сенімділіктің артуымен артып келеді (0% - 6% - 25% - 52%). Көп жағдайда стереотиптік сызбалар (стереотиптік сызбалардың 64%) орташа сенімділігі бар адамдарға тән.

Сондықтан, өзіне сенімділік дәрежесі мен жеке креативтіліктің көрінісі арасындағы ерекше бір байланысты көруге болады. Шығармашылық қабілеттің артуы өзіңізге сенімділіктің дәрежесіне тікелей қатысты. Жалпақ тілмен айтқанда, өзіне сенімді адамдар қиындықтарды шешуге келгенде шығармашылықпен айналысады. Бір таң қаларлығы, өзіне деген сенімділік пен жеке шығармашылықты дамыту қажеттіліктері бірдей. Студенттердің ерекше және стереотиптік мінез-құлықтары өзіне деген сенімділік дәрежесіне қарай бөлінеді. Мысалы, өзіне деген сенімділікті дамытудың ерекше шарттары, адамның табысқа жетуіне жағдай жасау қажеттілігі, психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, басқалардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін бағалау қабілеті, мінез-құлықты ынталандыру және т.б. жасау керек. Э. Торранс пен Дж. Гилфорд қоршаған ортадағы шығармашылық мінез-құлық моделін ұсынады, ол жақсы атмосфераны, мектепте және үйде өнімдер туралы хабардарлықты арттыруға жағдай жасайды, баланың жеке басындағы шығармашылық қасиеттердің құндылығы және әр түрлі шығармашылықтарды көтермелеу [9].

Нәтижесінде біз қарастырып отырған мәселелердің екеуі де бір-бірімен терең байланысты және бірі дамымай екіншісі де дами алмайды. Солай бола тұра, осы болжамды толыққанды эксперимент жүзінде дәлелдеу қажет. Өзіне сенімділікті адамның өз құндылығын анықтау сезімі және өз мүмкіндіктеріне сенімі ретінде қарастыру қажет. Оқу барысында ұнамды жағдайды жасауға, білім алушылардың өз құндылығын анықтау деңгейін арттыруға және өзіне сенімділікті күшейтуге атсалысу қажет. Зияткерлік және шығармашылық құзыреттіліктің пайда болуына және тиімді дамуына дәл осы факторлар әсер етеді.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (ОҚУ) – гуманитарлық және техникалық мамандықтар бойынша білім алушылардың білімін біріктіретін классикалық жоғары кәсіптік оқу орны. Мұнда білім алушыларға берілетін жоғары кәсіби білімі кәсіби шеберлікке кепілдік беріп қана қоймайды, онымен қоса бұл болашақ мамандарға өздерін шығармашылық және кәсіби тұрғыдан жүзеге асыруға нақты мүмкіндіктер береді және соңғы жылдары университет студенттерінің креативтілігін дамыту ерекше маңызға ие мәселе болып табылады.

Біз ОҚУ-да оқу процесінің табиғи жағдайында Білім беру және Педагогика Факультетінде эксперименттік зерттеу жүргіздік. Зерттеуге тіл білімі және Жаратылыстану ғылымдары педагогика факультеттерінде оқитын студенттер қатысты.

Біздің зерттеуімізде болашақ ұстаздардың шығармашылығы деп ойлау еркіндігімен, өзіндік өзгешелігімен және бірегейлігімен ерекшеленетін, білімге, дағдыға және шығармашылық әлеуетке негізделген көптеген мүмкіндіктерді ұсына білуінде көрінетін адамның шығармашылық қабілеті түсініледі. Бұл мәселені шешу дәстүрлі схемалардан ауытқып, кең қызығушылық пен ерекше реакцияларды тудырады.

Педагогикалық іс-әрекет шығармашылықтың жоғары деңгейін талап етеді, өйткені ол жеке өзіндік ерекшелігі бар және ерекше тануды қажет ететін объектілерді құруды білдіреді [10]. Елдегі қазіргі жағдай білім беру қызметінің талаптарын өзгертуді талап етеді, оның мазмұны мен түпкі мақсаты тұлғаға бағытталған педагогика болуы керек. Бұл жас ұрпақты өмірге дайындау үшін қоғам сенетін мамандардың мінез-құлқын түбегейлі өзгертуді талап етеді [11].

Мұғалімдердің таныс жағдайлардағы шығармашылық қызметі [12] оларға жаңа мәселелерді тануға, сол мәселелерді шешудің жолдарын табуға, кәсіби білім беру іс-әрекетінің бұрыннан белгілі әдістерін өз бетінше біріктіруге және өзгертуге мүмкіндік береді.

Эксперименттік зерттеу нәтижелері университет студенттерінің шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін ерекше жағдайлар жасау керек деген идеяны растады. Эксперименттің қалыптастырушы бөлігі әр түрлі топтардағы қасақана өзгерістермен сипатталатын айнымалылардың түрлеріне сәйкес жүргізілді, ал эксперименталды түрде зерттелген жеке параметрлерді оқытудың соңғы нәтижелері бірдей бастапқы жағдайларда салыстырылды. Эксперименттік топтар сан қилы білім беру жағдайларына бағдарлану тұрғысынан айырмашылықтарды көрсетті. Бірінші топта бірінші және екінші шарттар білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудағы тиімділігі тұрғысынан сыналды. Екінші топта екінші және үшінші шарттар; үшінші топта бірінші және үшінші шарттар; төртінші топта бірқатар білім беру шарттары, яғни бірінші, екінші және үшінші шарттарды қоса бақылады. Бақылау тобында студенттерге сабақты жүргізудің дәстүрлі жүйесі арқылы білім берілді.

Университет білім алушыларының креативтілігін дамыту үшін білім беру шарттарының кешенін жүзеге асырудың әдістемесі жасалды. Сараланған шығармашылық міндеттер мен шығармашылық технологиялар осы әдістемелерді жүзеге асыруға әсер етті. Бұл әдістердің барлығы оқушының өмірлік тәжірибесін жүзеге асыруға негізделген және мұғалім мен оқушы арасында субъективті қарым-қатынас бар деп есептейді. Бұл әдістердің басты ерекшелігі – шешуді қажет ететін мәселенің болуы. Сол себепті осы міндеттер мен әдістерді іске асыру біз сипаттаған әдістемелердің жиынтығына негізделген.

Нәтиже талдауы бақылау мен эксперименттік топтардағы білім алушылардың біразының ауызша және ауызша емес креативтілік дәрежесінің төмендігін анықтады. Эксперименттің бастапқы бөлігінде білім алушылар келіспеушіліктерін білдіре алмады немесе зерттеудің дұрыстығына күмән келтірді және оқулықтағы ақпаратқа сүйенуге келісті. Олар білім алушыларға проблемалық жағдайларды белгілі алгоритмдер бойынша, бастапқы пікірлерін білдірмей шешудің жолдарын ұсынды. Білім алушылар өздерінің өмірлік тәжірибелерін ұстанды және жаңалықты құшақ жая қарсы алмады. Алайда, креативтілікті дамытуға негізделген эксперименттік курстардың нәтижесінде білім алушылар жайлап бұрынғысынан өзгеше және ерекше шешімдерді басқаша әдіспен іске асыра бастады, туындаған қиындықтарды шешу мақсатында барынша білімді жинай бастады, білім беру қызметіне байланысты проблемалық жағдайлардағы келіспеушіліктерді саналы түрде анықтауды үйренді және ол біртіндеп артып келеді.

Креативтілік қабілеті төмен білім алушылар осы жағдайды оқу материалына енгізген кезде зерттелетін құбылыстың негізгі мазмұнын игеруді дамытатыны анықталды. Орта деңгейдегі білім алушылар қарастырылып отырған құбылыстың белгілері және олардың айырмашылығымен сипатталады. Шығармашылық қабілеті жоғары білім алушылар ситуациялық жағдайлардағы қарама-қайшылықтарды таба білу, өзгерген кезде объектілерді ескеру, белгісіз мінез-құлық алгоритмдерін қолдана отырып жағдайларды шешу қабілеттеріне ие. Ойлаудың еркін дамуын креативтілік қабілет көрсеткіштерінің бірі ретінде көрсете отырып, олар қиындықтан шығудың түрлі жолын іздеу қабілетін дамытады.

Семестрдің соңында алынған мәліметтерді шығармашылық дамудың осы көрсеткіштерімен салыстырмалы талдау эксперименттік зерттеу нәтижесінде креативтілік деңгейі төмен білім алушылар санының азаюына, дамудың жоғары деңгейінің едәуір өсуіне және білім алушылардың орташа санының азаюына алып келгенін көрсетті.

Қорытынды

Сондықтан, бұл зерттеу педагогикалық жағдайлар жүйесін құру университет студенттерінің шығармашылық қабілеттерінің жүйелі дамуына әсер ететіндігін теориялық тұрғыдан растайды және эксперименталды түрде дәлелдейді:

1. Ғылыми дереккөздерді талдау креативтілікті проблеманы өз бетінше тұжырымдауға әсер ететін зияткерлік және тұлғалық қасиеттердің жиынтығы ретінде түсінуге мүмкіндік берді.

2. Әр академиялық курс үшін әр қилы маңызды шығармашылық әлеуеті бар білім алушыларға арналған көп деңгейлі бағдарламаны жүзеге асыруға сүйене отырып, білім алушылардың шығармашылығын дамытудың тиімділігіне, олардың сан түрлі шығармашылық іс-шараларға кеңінен қатысуына және кеңеюіне кепілдік беретін олардың шығармашылық дамуын кеңейтуге кепілдік беретін біртіндеп күрделі шарттар матрицасына арналған.

3. Эксперименттік зерттеу университеттің білім беру саласындағы білім алушының шығармашылығын дамытудың жетістігі мен тиімділігі қолданбалы педагогикалық жағдайлармен қамтамасыз етілетіндігін дәлелдеп, растады. Білім алушылардың ауыспалы шығармашылыққа қатысты іс-шараларға белсенді қатысу мүмкіндігі креативті жетістікке жету үшін білім беру жағдайларын модельдеудің уақыты келді. Білім берудегі бастамашылдық, құндылық және шығармашылық қарым-қатынас үшін мұғалімдер мен тәлімгерлерді даярлау қажеттілігі анықталды.

4. Білім алушылардың креативті қабілеттерін дамытуға бағытталған эксперименттік зерттеулер олардың іс-әрекетінің даму деңгейі бойынша да, жеке дамуына әсер ететін кәсіби бағдарланған және әлеуметтік маңызды міндеттерді іске асыруға креативті көзқарас бойынша да жақсы нәтижелер берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беркимбаев К.М., Бураева Ж.Б., Мейрбекова Г.П. Креативті педагогика: оқу құралы. – Түркістан: Тұран, 2020. – 207 б.
2. Жолдасбеков А.А., Рысбаев П.Ш. Конарбаев Ж.О. Креативность в эмоциональной сфере личности // Международный журнал экспериментального образования. – 2016. – №11 (часть 4). – С. 416–418.
3. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология. – М.: Академический проект, 2004. – 216 с.
4. Креативное мышление в бизнесе: сборник статей / перевод с англ. Н. Скворцовой. – М.: Альпина Бизнес Букс: Юнайтед Пресс, 2011. – 227 с.

5. Anat Kasirer. The perception of creativity and creative abilities among general education and special education teachers // *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. – Vol. 40, 100820. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100820>
6. Журавлев В.А. Интеллектуальный потенциал креативного общества // *Креативная экономика*. – 2009. – №8. – С. 3–14.
7. Журавлев В.А. Креативное образование – новая парадигма образования в XXI веке // *Материалы XVI международной научно-практической конференции «Теоретические и методологические проблемы современного образования»*, 25-26 марта 2014 г. – М.: Спецкнига, 2014. – С. 115–117.
8. Оспанова Б.А., Жолдасбеков А.А. Креативная психология: учебник. – Алматы: Нұрай пресс, 2012. – 370 с.
9. Lupandina E.A. The diagnostic study of creative abilities of the primary school children within the artistic and creative activity // *Science Vector of Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology*. – 2019. – №1. – P. 26–30.
10. Karimova B. Theoretical basis of formation of person's creative qualities // *Science and innovation*. – 2023. – Т. 2. – № В3. – P. 182–189.
11. Пузеп Л.Г. Креативность как одна из характеристик личности будущего педагога // *Омский научный вестник. Сер «Общество, История, Современность»*. – 2007. – №4(58). – С. 87–92.
12. Taubaeva Sh.T., Grinshku V.V., Buraeva Zh.B., Rysbekova A.K. Integration of disciplines in the formation of pedagogical creativity of future 160 computer science teachers // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №2 (116). – P. 180–191.

REFERENCES

1. Berkimbaev K.M., Buraeva J.B., Meirbekova G.P. Kreativiti pedagogika: oqu quraly [Creative pedagogy: manual]. – Turkistan: Turan, 2020. – 207 b. [in Kazakh]
2. Joldasbekov A.A., Rysbaev P.Sh. Konarbaev J.O. Kreativnost v emocialnoi sfere lichnosti [Creativity in the emotional sphere of personality] // *Mejdunarodnyi jurnal eksperimentalnogo obrazovania*. – 2016. – №11 (chast 4). – S. 416–418. [in Russian]
3. Morozov A.V., Chernilevskiy D.V. Kreativnaia pedagogika i psihologia [Creative pedagogy and psychology]. – М.: Akademicheskij proekt, 2004. – 216 s. [in Russian]
4. Kreativnoe myshlenie v biznese: sbornik statei / perevod s angl. N. Skvorcovoi. – М.: Alpina Biznes Buks: Iunaited Press, 2011. – 227 s. [in Russian]
5. Anat Kasirer. The perception of creativity and creative abilities among general education and special education teachers // *Thinking Skills and Creativity*. – 2021. – Vol. 40, 100820. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100820>
6. Juravlev V.A. Intellektualnyi potencial kreativnogo obshestva [Intellectual potential of a creative society] // *Kreativnaia ekonomika*. – 2009. – №8. – S. 3–14. [in Russian]
7. Juravlev V.A. Kreativnoe obrazovanie – novaia paradigma obrazovania v XXI veke [Creative education – a new paradigm of education in the XXI century] // *Materialy XVI mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Teoreticheskie i metodologicheskie problemy sovremennogo obrazovania»*, 25-26 marta 2014 g. – М.: Izd-vo «Speckniga», 2014. – S. 115–117. [in Russian]
8. Ospanova B.A., Joldasbekov A.A. Kreativnaia psihologia: uchebnik [Creative psychology: textbook]. – Алматы: Nurai press, 2012. – 370 s. [in Russian]
9. Lupandina E.A. The diagnostic study of creative abilities of the primary school children within the artistic and creative activity // *Science Vector of Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology*. – 2019. – №1. – P. 26–30.
10. Karimova B. Theoretical basis of formation of person's creative qualities // *Science and innovation*. – 2023. – Т. 2. – № В3. – P. 182–189.
11. Puzep L.G. Kreativnost kak odna iz harakteristik lichnosti budushego pedagoga [Creativity as one of the personality characteristics of a future teacher] // *Omskiy nauchnyi vestnik. Ser «Obshestvo, Istorija, Sovremennost»*. – 2007. – №4(58). – S. 87–92. [in Russian]
12. Taubaeva Sh.T., Grinshku V.V., Buraeva Zh.B., Rysbekova A.K. Integration of disciplines in the formation of pedagogical creativity of future 160 computer science teachers // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2020. – №2 (116). – P. 180–191.

Р.И. КАДИРБАЕВА¹, Х.К. АБДРАХМАНОВА², Қ.Б. КУДАЙБЕРГЕНОВА³

¹педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: roza-1961@mail.ru

²химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: khadi_kab@mail.ru

³Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің PhD докторанты (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kura.95_kz@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА STEM-ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НҰСҚАУЛАРЫ

Аңдатпа. Мектеп практикасына цифрлық STEM-оқытуды енгізу жолдары цифрлық білім орталарын құру арқылы педагогикалық мәселелерді шешудің тиімділігін арттыра отырып, оны толықтырумен және дамытумен айналысатын цифрлық педагогика элементтерінің бірі болып табылады. Бұл мәселе бүгінгі таңда тың мәселе қатарында. Өйткені, STEM-білім беруге қатысты ұғымдардың мән-мағынасы әлі де болса бірімәнді ашылмаған, қолдану әдістері толыққанды зерттелмеген және мұғалімдердің басым көпшілігінің STEM-құзыреттіліктері қалыптаспаған. Қазіргі практикада кездесетін STEM-оқытудың екі жағдайы бар: жаратылыстану ғылымдары интеграцияланған мектеп пәні ретінде; жаратылыстану ғылымдары жеке мектеп пәндері ретінде. Біздің елімізде екінші жағдай сақталып, STEM-оқытуды пәнаралық мазмұн мен пәнаралық оқу тапсырмаларын пайдалану жолымен енгізу қарастырылуда. Бұл жағдайда STEM сабақтары мен STEM жобаларды ұйымдастырудың мәні зор. Сол себепті мақалада бірқатар еңбектерде ұсынылған STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық нұсқаулары қарастырылып, STEM-оқыту бойынша дидактикалық жобалардың құрылымдық үлгілері ұсынымдық сипатта келтірілген. Зерттеу нәтижесінде білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық элементтері көрсетіліп, оларға сәйкес дидактикалық нұсқаулар және оларды жүзеге асырудың білім ортасын қалыптастырудың педагогикалық шарттары айқындалды. Сонымен қатар, STEM-оқытуды енгізуде аталған дидактикалық нұсқауларды негізге алу және болашақ мұғалімдерді арнайы даярлау оларға қажетті білім мен дағдыларды қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар осы салада білім алушыларды одан әрі оқыту үшін қажетті арнайы дағдыларды дамытады деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: STEM-оқыту, болашақ мұғалімдер, дидактикалық нұсқаулар, педагогикалық шарттар, білім беруді цифрландыру.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кадирбаева Р.И., Абдрахманова Х.К., Кудайбергенова К.Б. Білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық нұсқаулары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 204–217. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.55>

*Cite us correctly:

Kadirbaeva R.I., Abdrahmanova H.K., Kudaibergenova K.B. Bilim berudi cifrandyru jagdaiynda STEM-oqytudy qoldanudyn didaktikalıyq nusqaulary [Didactic Recommendations on the Use of STEM Approach in the Digital Education] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 204–217. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.55>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.01.2024 / қабылданған күні 13.05.2024

R.I. Kadirbayeva¹, Kh.K. Abdrakhmanova², K.B. Kudaibergenova³

¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: roza-1961@mail.ru*

²*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: khadi_kab@mail.ru*

³*PhD Doctoral Student of South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: kura.95_kz@mail.ru*

Didactic Recommendations on the Use of STEM Approach in the Digital Education

Abstract. The ways of introducing digital STEM learning into school practice are one of the elements of digital pedagogy which supplements and develops pedagogical problems by increasing the efficiency of their solution through creating digital educational environments. Currently, digital STEM learning is one of the pressing issues. This is due to the fact that there is still no clear unambiguous definition of concepts related to STEM education, methods of its application are not fully studied yet, and most teachers lack STEM competencies. At present, there are two occurrences of STEM-approach: integration of school science subjects and separate study of school science subjects. In our country, the second option is used, which implies implementation of STEM approach by using interdisciplinary content and interdisciplinary training tasks. In this situation, the organization of STEM lessons and STEM projects is of crucial significance. Therefore, the article discusses didactic guidelines for applying STEM approaches presented in a number of works, as well as models of didactic projects for STEM approach are given in the form of recommendations. The study identified didactic elements of the STEM approach in the context of digital education, as well as relevant didactic guidelines and pedagogical conditions for creating an educational environment for their implementation. All this allows us to conclude that when implementing STEM approach, the mentioned didactic guidelines and special training of future teachers not only provide them with the necessary knowledge and skills, but also develop essential skills that are necessary for their further development, preparing them for continued learning and adapting to the ever-evolving demands of education.

Keywords: STEM education, future teachers, didactic guidelines, pedagogical conditions, digitalization of education.

Р.И. Кадирбаева¹, Х.К. Абдрахманова², К.Б. Кудайбергенова³

¹*доктор педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: roza-1961@mail.ru*

²*кандидат химических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: khadi_kab@mail.ru*

³*PhD докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: kura.95_kz@mail.ru*

Дидактические рекомендации по применению STEM-обучения в условиях цифровизации образования

Аннотация. Пути внедрения цифрового STEM-обучения в школьную практику, являются одним из элементов цифровой педагогики, который занимается дополнением и развитием педагогических проблем, повышая эффективность их решения путем создания цифровых образовательных сред. На сегодняшний день цифровое STEM-обучение является одной из насущных проблем. Это связано с тем, что до сих пор нет четкого однозначного определения понятий, связанных со STEM-образованием, не до конца изучены методы его применения и у большинства учителей не сформированы STEM-компетенции. В настоящее время существуют два вида STEM-обучения: интегрирование школьных предметов

естественнонаучного направления и отдельное изучение школьных естественнонаучных предметов. В нашей стране используется второй вариант, который предусматривает внедрение STEM-обучения путем использования междисциплинарного содержания и междисциплинарных учебных заданий. В сложившейся ситуации важное значение имеет организация STEM-уроков и STEM-проектов. Поэтому в статье рассматриваются дидактические руководства по применению STEM-обучения, представленные в ряде работ, а также в виде рекомендаций приведены модели структур дидактических проектов по STEM-обучению. В ходе исследования определены дидактические элементы применения STEM-обучения в условиях цифровизации образования, и соответствующие им дидактические указания и педагогические условия формирования образовательной среды для их внедрения. Все это позволяет сделать вывод о том, что при внедрении STEM-обучения выделенные дидактические указания и специальная подготовка будущих учителей не только обеспечивают им необходимые знания и навыки, но и развивают у них важные навыки, необходимые для их дальнейшего развития.

Ключевые слова: STEM-обучение, будущие учителя, дидактические указания, педагогические условия, цифровизация образования.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беруді цифрландыру оқыту сапасын жақсарту және оның тиімділігін арттыру мақсатында енгізілуде. Білім беруді цифрландыру келесі аспектілерді қамтиды: оқытудың қолжетімділігі мен икемділігі; оқытудың даралау; интерактивтілік; бағалаудың заманауи әдістері; білім беру процесін басқару. Оның мәні білім беру процесінің барлық аспектілерін жақсарту болып табылады және оның негізгі мақсаты – барлығына сапалы және қолжетімді білім беруді қамтамасыз ету үшін заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану. Демек, білім беруді цифрландыру – бұл студенттердің қол жетімділігін, икемділігін және оқу сапасын жақсарту үшін онлайн курстар, онлайн емтихандар, виртуалды зертханалық жұмыстар, соның ішінде VR, цифрлық оқулықтар, цифрлық тестілер мен тапсырмалар және онлайн кері байланыс сияқты цифрлық технологияларды пайдаланатын трансформациялық процесс.

Білім беруді цифрландыру мәселелерімен педагогика ғылымының бір саласы ретінде қалыптасқан цифрлық педагогика айналысады. Цифрлық педагогика оқу процесіне цифрлық технологияларды енгізумен шектелмейді және ол классикалық педагогикадан бас тартпайды, керісінше, цифрлық білім орталарын құру арқылы педагогикалық мәселелерді шешудің тиімділігін арттыра отырып, оны толықтырады және дамытады. Оның зерттеу пәні АКТ-ны қолдана отырып тәрбиелеу, білім беру және оқыту формалары мен әдістері ретінде қарастырылады.

Цифрлық педагогика оқытудың конструктивтік тәсіліне негізделген, мұндағы цифрлық білім беру процесінің басты ерекшелігі – ол педагогикалық және цифрлық технологияларды жақындату немесе толығымен интеграциялау.

Цифрлық педагогикада қарастырылатын негізгі элементтер: АКТ арқылы оқу процесінің тиімділігін арттыру мақсатында кеңінен қолдануға ұсынылатын оқытудың белсенді әдістері; цифрлық дидактикалық материалдарды (компьютерлік тестілер, цифрлық бейнелер, презентациялар, аудио және бейне жазбалар, т.б.) әзірлеуге көмектесетін цифрлық оқу объектілері; мектеп практикасына цифрлық STEM-білім беруді енгізу жолдары. Осы элементтердің алғашқы екеуінің іске асырылуы мектептерде АКТ-ның кеңінен қолданылуынан және мұғалімдердің басым көпшілігінде АКТ құзыреттіліктің қалыптасуынан көрінеді. Ал үшінші - мектеп практикасына цифрлық STEM-білім беруді енгізу мәселесі жалпы алғанда тың мәселе болып тұр. Өйткені, STEM-білім беру, STEM-оқыту, STEM-оқытушы, STEM-сабақ, STEM-жоба, т.б. ұғымдардың мән-мағынасы әлі де

болса бірімәнді ашылмаған, қолдану әдістері толыққанды зерттелмеген және мұғалімдердің басым көпшілігінің STEM-құзыреттіліктері қалыптаспаған.

Негізінде, STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – бұл жаратылыстану ғылымдары мен инженерлік пәндерді бір жүйеге келтіретін модель [1]. Ол білім берудегі ғылыми әдіс ретінде 2000 жылдан бастап белсенді қолданыла бастады да оған зерттеушілер түрлі анықтамалар берді. Олар STEM пәнаралық тәсілге негізделген және белгілі бір мәселенің шешімін көрсетеді деген оймен үйлесті. Ал, оның пайда болуының басты себебі – бүкіл әлемде заманауи технологияларды меңгерген, дербес ойлауға және шешім қабылдауға қабілетті, нақты өмір мәселесін шешуге бейім, XXI ғасыр дағдыларын меңгерген білікті мамандардың қажеттілігі. Бұл ойлар бірқатар шетелдік еңбектерде көрініс табады. Мәселен, мамандар академиялық, техникалық және кәсіби дағдыларды қоса алғанда, бәсекеге қабілетті жаһандық еңбек нарықтарында жұмыс істеуге қажетті маңызды дағдыларға ие болады деп күтілуде, ал STEM-білім беру түлектерді еңбек нарығына дайындау үшін қажет және ол адам әлеуетін арттырудың негізгі қозғаушы күші болып табылады деген ойлар айтылады [2; 3].

Қоғамда жоғары білікті STEM мамандардың қажетті болуына орай STEM-құзыреттіліктерді қалыптастыру мәселесі Дүниежүзілік экономикалық форумда да талқыланды [4]. Бұл мәселенің өзектілігін түсінген Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Сингапур, АҚШ, Финляндия, Түркия және т.с.с. бірқатар дамыған елдерде STEM-білім беру саласында мемлекеттік бағдарламалар әзірленіп, STEM-білім беруге байланысты жобалар қарқынды қаржыландырыла бастады [5; 6].

Осы ретте мұғалімдерге арналған оқу курстары, идея-инновация-тәжірибелермен алмасу үшін STEM қауымдастықтары, STEM білім беру идеяларын ілгерілету үшін семинарлар, конференциялар мен фестивальдер ұйымдастырылуда. Олар жұмыс істейтін мұғалімдердің біліктілігін арттыруға және STEM мамандығына қоғамның назарын аударуға бағытталған.

Бүгінде еліміздің орта білім беру жүйесінде STEM-тәсілдің белсенді дамуы байқалады. Бұған көптеген мектептерде зертханалар, робототехника үйірмелері мен кабинеттері, STEM-зертханалардың ашылуы дәлел. Бұл жұмыс білім беру саласындағы жалпы әлемдік процесс шеңберінде жүргізілуде.

Қазіргі уақытта Shevron компаниясының қолдауымен «Білім керуені» (Caravan of Knowledge) атты білім беру ұйымы үлкен қызмет атқаруда. Осы ұйымның ұйымдастырған «Jana Talар» жобасы аясында да жұмыс істейтін мұғалімдерді STEM-оқыту принциптеріне оқыту бойынша үлкен жұмыстар жүргізілуде. «Jana Talар» жобасының арқасында еліміздің педагогтері STEAM-тренері болып, кәсіби сертификаттаудан өтуге мүмкіндік алуда. Алайда, «Білім керуені» білім беру ұйымының қызметін пайдалану толыққанды жүріп жатқан жоқ, оны зерттеу жұмыстары да жоқтың қасы [7].

Бұл STEM-білім Қазақстанда толыққанды жолға қойылмағандығын көрсетеді. Steam жобалары негізінен Алматы, Астана, Атырау сияқты ірі қалаларда іске асырылуда. Тараз, Павлодар, Ақмола, Қарағанды сияқты өңірлерде де жекелеген мектептер бар, алайда оларда STEM-технология қоғамның және қоршаған ортаның нақты проблемаларын шешуге арналған ғылыми жобаларда пәндерді интеграциялау түрінде іске асырылады. Бұл мектептерде STEM-білім беруді сәтті енгізу үшін тек STEM-құралдармен жабдықтаудың жеткіліксіз екенін көрсетеді. STEAM-оқыту әдістемесін дамыту мақсатында оны сабақтарда кеңінен қолдану үшін мұғалімдерді арнайы оқыту, STEM сертификатталған мамандарды даярлау және университетте STEAM педагогтерін кәсіби даярлау қажет екені анықталды [8].

Біз де зерттеу жұмысымызға қатысты жарияланған мақалада айтылғандай, осы көзқараспен келістік және жүргізілген сауалнама нәтижелерінен мынадай қорытындылар жасадық: мектептерде STEM-білім беру технологиясын енгізуге жеткілікті материалдық база бар, олар жыл өткен сайын толықтырылуда, қазіргі негізгі мәселе мұғалімдердің білімін

жетілдіру және оларға әдістемелік көмек беру, осы технологияны толық меңгерген болашақ мұғалімдерді даярлау [9].

Осылайша, STEM-білім беру контексінде мұғалімнің кәсіби өсу мәселесі өзекті болып отыр. XXI ғасырдың білім алушылары оларды болашаққа сәтті дайындай алатын мұғалімдерге мұқтаж. Бұл болашақ жұмысында STEM білімі мен дағдыларын қажет ететін жоғары цифрлық технологиялармен де байланысты. Демек, мектепте STEM-оқытуды енгізу проблемасы өзінің өзектілігімен ерекшеленеді және бұл проблеманың аясында білім алушылардың XXI ғасырдың құзыреттерін игеруі үшін STEM-білім беру технологияларын қолдану қажеттілігі мен оны жүзеге асырудың әдістемелік жүйесінің толыққанды зерттелмеуі арасында қайшылықтар бар. Бұл біздің зерттеуіміздің мақсатын төмендегідей анықтауға әкелді.

Зерттеудің мақсаты: шетелдік және отандық педагогтердің тәжірибесін зерделей отырып, білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық нұсқауларын, оны жүзеге асырудың педагогикалық шарттарын анықтау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің әдіснамалық негізі: цифрлық педагогика саласындағы іргелі зерттеулер; дамытушылық оқыту және құзыреттілік тәсіл тұжырымдамасы; жобалық іс-әрекет теориясы болып табылады.

Бұл жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылды: зерттеу саласы бойынша жарық көрген шетелдік және отандық еңбектерді талдау, саралау, салыстыру, жалпылау. Мақаланы әзірлеуде педагогикалық зерттеулер жүргізудің теориялық және практикалық әдістері негізге алынды.

Қазіргі практикада STEM-оқытуды енгізудің екі жағдайы бар:

- STEM-оқыту жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология және т.б.) интеграцияланған мектеп пәні ретінде оқытылатын білім беру жүйесінде (тиісті мектеп пәні Science (ғылым) деп аталады);

- STEM-оқыту жаратылыстану ғылымдары жеке мектеп пәндері ретінде оқытылатын білім беру жүйесінде.

Әрине, бұл екі жағдайда да өзіндік кемшілік бар: біріншісінде Science пәні сәйкес пәндерді интеграциялауды қамтамасыз етеді, бірақ ол кезде интеграцияланған пәндердің жүйелілігі мен тереңдігі бұзылады, ал екінші жағдайда ол пәндерді тереңірек оқытуды қамтамасыз етуге болады, алайда пәнаралық байланыстар үзіледі.

Біздің елімізде екінші жағдайды сақтай отырып, STEM-оқытуды пәнаралық мазмұн мен пәнаралық оқу тапсырмаларын (жаттығулар, есептер, оқу жобалары, оқу зерттеулері және т.с.с.) пайдалану жолымен енгізу қарастырылуда. Бұл ретте STEM-оқытуда STEM сабақтары мен STEM жобаларды ұйымдастырудың мәні зор. STEM сабақтарды өткізу кезінде проблемаға негізделген эвристикалық оқытуды қолдану ұсынылады, ал сабақтан тыс оқыту кезінде – жобалық зерттеуге негізделген оқыту ұсынылады.

Шын мәнінде, STEM тәсілін дәстүрлі сабақ пен STEM технологиясы негізінде жобалық әдісті қолдана отырып жасалған сабақ арасында салыстырмалы талдау жүргізе отырып түсіну жеңіл болады (1-кесте) [10].

1-кесте – STEM-тәсіл мен дәстүрлі сабақ тәсілдеріне салыстырмалы талдау

STEM-тәсіл	Дәстүрлі сабақ тәсілі
Пәнаралық тәсіл, онда білім алушылар мен мұғалімдер бірлескен оқу қызметін жүзеге асырады. Осы іс-әрекет барысында білім алушылар мен мұғалімдер жобалық ойлауды меңгереді.	Оқушы мен мұғалім бір оқу пәнінің шеңберінде және логикасында қалады. Нәтиже - әртүрлі пәндер бойынша "шашыраңқы білім".
Сұрақтар мен проблемаларды тұжырымдау жауаптарды іздеуден және мазмұнға тереңдеуден бұрын тұрады (қажет болған жағдайда).	Жауаптар "дайын білім" түрінде сұрақтарсыз бар. Мазмұнды беру мұғалімнен оқушыға қарай (міндетті).
Оқыту артефактілер мен құбылыстарға негізделген. Оқушының өмірі мен әлеміне қатысты мәселелер қарастырылады. Бүгінгі таңда қызықты және маңызды контекст, тіпті болашақ туралы болса да.	Жоспар бойынша оқулықтағы тақырып. Бұл болашақта пайдалы болады деп декларацияланады.
Оқушының мұғаліммен және жобалық топтың басқа қатысушыларымен бірлескен зерттеулері. Өзара әрекеттесу қабілеті дамиды.	Дағдыларды қалыптастыру жаттығуларын жеке орындау. Оқушының көзқарасы бойынша бұл "не үшін керек екені белгісіз дағдылар".
Оқу іс-әрекеті процесінде алынған өнім маңызды.	Қызмет өнімі белгіленбеген. Формальды нәтижені сыртқы бағалау маңызды, көбінесе белгі түрінде
Оқу іс-әрекетінің өнімін бағалаудың міндеттері мен критерийлері бірлескен жұмыс процесінде жасалады	Оқулықта дұрыс жауаптар бар.
Жобалық оқу іс-әрекеті процесінде жоспарлау және өзін-өзі бақылау	Мұғалім оқу тапсырмаларының дұрыстығын бақылайды, сонымен қатар бағалайды.

Сонымен, зерттеу жұмысымызда негізге алынатын STEM-тәсілдің құрамдас бөліктері: *пәнаралық* (оқыту пән бойынша емес, тақырып бойынша өтетінін көрсетеді), *метапәндік* (түрлі пәндерде талап етілетін дағдыларды дамыту), *қолданбалы оқыту* (нақты өмірлік проблемаларды қарастыру және шешу), *коллорація және коммуникация* (креативті ойлау және командада жұмыс істеу), *кәсіби бағдарлау* (болашақ мамандығын мағыналы таңдау).

Талдау мен нәтижелер

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы 2017 жылы «STEM-білім беруді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар» [11] әзірлеген болатын. Аталған еңбекте STEM-тәсілінің сипаттамасы мен қолданылуы баяндалып, бастауыш және жоғары мектептің оқу бағдарламасына пәнаралық құралдарды енгізу бойынша ұсыныстар берілген және бағдарламалау мен робототехникаға басты назар аударылған. Осы еңбекте «IT технологиялар және STEM-оқытудың маңызы» тақырыбындағы аймақтық ғылыми-практикалық on-line конференциясының келесідей ұсыныстары берілген:

- STEM-сауаттылықты, бәсекеге қабілеттілікті дамытуға ықпал ететін байланыстар орнату;
- STEAM-оқытуды қолдану арқылы интеллектуалды қабілеттерді дамытуға, әртүрлі инновациялық жаңалықтарды ашуға және өз тұжырымдамасын жасауға жәрдемдесу;
- дамуға жағдай жасау жаңа технологияларға өзгерістер енгізе отырып, педагог жұмысының нәтижелерін арттыру бағытында жұмысты жетілдіру;
- оқыту процесінде STEM бағытында тіл үйренушілердің қажеттіліктеріне, сұраныстарына бағдарланған нақты білім мен дағдыларды қалыптастыру;

- оқыту процесін жаңаша ұйымдастыру, педагогтердің шығармашылық қабілеттерін арттыру, өзін-өзі дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

- STEM-білім беруді және оқытуды бір бағытта ілгерілету жолдарын іздеу;

- цифрлық технологияларды пайдалана отырып, білім беру сапасын дамыту.

Аталған ұсыныстардан STEAM-оқытуды қолданудың қажеттілігі және оқу процесін білім беруді цифрландыру жағдайында жаңаша ұйымдастырудың талап етілетіні байқалады.

Сонымен қатар «2023–2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатта [12] білім беру процесінде STEM/STEAM тәсілдерін қолдану белгілі бір тақырыптарға сәйкес кіріктірілген оқытуды қарастыратыны жайлы айтылып, жаратылыстану-ғылыми цикл пәндерін оқытуда STEAM-тәсілін іске асыру бойынша келесідей ұсыныстар берілген:

- практикалық тапсырмалар мен жобаларды қолдану, әртүрлі ғылыми салаларды білуді қажет ететін тапсырмаларды енгізу;

- мультимедиалық технологияларды, интерактивті тақтаны, компьютерлік бағдарламаларды, модельдеуді және т.б. сабақтарды білім алушылар үшін қызықты әрі тиімді ету үшін пайдалану;

- ғылыми әдістерді қолдануға, гипотезаларды тұжырымдауға, эксперименттер жүргізуге және деректерді талдауға үйрету;

- инженерия мен дизайнда технологияны қолдануға үйрету;

- шығармашылық пен инновацияны дамыту әдістерін қолдану.

Әдістемелік нұсқауда: мұғалімдерге негізінен оқу тапсырмалары мен шығармашылық жобалардың қолданбалы сипатына назар аудара отырып, оқу сабақтарын жоспарлау керектігі және тапсырмалар мен жобаларды орындау бірлескен шығармашылық зерттеу қызметін қамтитын болғандықтан, ол кезде қарым-қатынас құру қабілеті дамитынына, сондай-ақ, бірлескен оқу іс-әрекеті процесінде алынған өнімнің маңыздылығына назар аудару керектігі айтылған.

Отандық және түрік ғалымдар Ш. Раманкулов пен А.Чорухтың «STEAM технологиясы білімгерлердің креативтілігін дамыту құралы ретінде: мектеп физика курсы мысалында» тақырыбы аясындағы зерттеу нәтижелерінде әртүрлі жобалармен жұмыс жасауға қабілетті креативті білімгерлердің санын ұлғайту мүмкіндіктері көрсетілген. Авторлар сонымен қатар креативтілікті дамытуда STEAM технологиясының маңыздылығын анықтайтын келесі дидактикалық шарттарды ұсынды [13]:

- білімгерлердің креативтілігін қалыптасытыру мақсатында алған білімдерін түсінетіндей етіп олардың жұмысын STEAM-де және өз бетінше ұйымдастыру;

- физикалық пәндер мен информатика, математика пәндері арасындағы пәнаралық байланыстарды анықтау;

- STEAM-де физикалық пәндерді оқытудың мазмұны, әдістері, формалары мен құралдарының икемділігі;

- инновациялық әдістерге байланысты физиканы оқытудың кез-келген түрінде STEAM-ді қолдануды ұйымдастыру;

- физикалық пәндерді оқытуда қолданылатын цифрлық бағдарламалық өнімдерден тұратын болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігін қалыптастыру бағдарламасын жүзеге асыру.

Молдова Республикасында қашықтықтан оқытуды дамыту пилоттық жоба аясында білім беру саласының expertі, профессор Анатол Гермалски құрастырған «Компьютерлік оқыту әдістерін енгізу бойынша әдістемелік нұсқаулық» [14] деп аталатын еңбектің «Мектеп практикасына цифрлық STEM білім беруді енгізу» бөлімінде STEM-сабағын жүргізу және жобаға бағытталған STEM-оқытуды жүргізу бойынша әдістемелік нұсқаулықтар берілген. Сонымен қатар, «Profesorul-Ambasador Digital» ұлттық байқауына қатысқан дидактикалық

жобаларды талдау негізінде құрастырылған STEM-оқыту бойынша дидактикалық жобалардың құрылымдық үлгілері ұсынылған. Олардың негізгі ерекшеліктерін салыстыру мақсатында ұсынылған үлгілер бір кестеде берілді (2-кесте).

2-кесте – STEM-оқыту бойынша дидактикалық жобалардың құрылымдық үлгілері

STEM сабағы бойынша ұсынылатын құрылым	Жобаға бағытталған STEM-оқыту бойынша ұсынылатын құрылым
1	2
<p>1. Дидактикалық жобаның атауы: _____</p> <p>2. Мұғалім: _____</p> <p>3. Сынып: _____</p> <p>4. Бағдарлама аймағы: _____</p> <p>5. Оқу пәні: _____</p> <p>6. Құзырет бірлігі: _____</p> <p>7. Сабақтың тақырыбы: _____</p> <p>8. Оқыту формалары: _____</p> <p>9. Сабақ түрі: _____</p> <p>10. Сабақтың мақсаты: _____</p> <p>11. Интеграцияланатын оқу пәндері (тақырыптары осы сабаққа интеграцияланатын пәндер көрсетіледі): _____</p> <p>12. Нысаналы нақты құзыреттер (интеграцияланатын оқу пәндерінің құзыреттері де көрсетіледі): _____</p> <p>13. Операциялық мақсаттар: _____</p> <p>14. Дидактикалық стратегиялар:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Оқыту әдістері мен процедуралары (белсенді оқыту әдістеріне баса назар аудару): _____ • Дидактикалық құралдар (сандық дидактикалық құралдарға баса назар аудару): _____ • Ұйымдастыру формалары: _____ <p>15. Библиография: _____</p> <p>16. Сандық ресурстар (тиісті ресурстарға сілтемелер көрсетіледі): _____</p> <p>17. Сабақтың барысы. Кесте түрінде ресімделеді: _____</p>	<p>1. Дидактикалық жобаның атауы: _____</p> <p>2. Мұғалім: _____</p> <p>3. Сынып: _____</p> <p>4. Тірек бағдарлама аймағы: _____</p> <p>5. Тірек оқу пәні: _____</p> <p>6. Біріктірілген куррикулум аймақтары: _____</p> <p>7. Интеграцияланатын оқу пәндері (тақырыптары осы жобаға интеграцияланған пәндер көрсетіледі): _____</p> <p>8. Нысаналы нақты құзыреттер (интеграцияланатын оқу пәндерінің құзыреттері де көрсетіледі): _____</p> <p>9. Нысаналы пәнаралық құзыреттер: _____</p> <p>10. Жобаның атауы: _____</p> <p>11. Жоба түрі (ақпараттық, зерттеу, қолданбалы, практикалық, шығармашылық): _____</p> <p>12. Жобаның мақсаты: _____</p> <p>13. Жобаның операциялық мақсаттары: _____</p> <p>14. Білім алушыларға берілетін жобалау тапсырмасы: _____</p> <p>15. Күтілетін өнім / жобаның күтілетін өнімдері: _____</p> <p>16. Жобалау процесі келісілуі керек мұғалімдер (интеграцияланған пәндердің әрқайсысы үшін): _____</p> <p>17. Жоба түрі (жеке, жұптық, топтық): _____</p> <p>18. Библиография: _____</p> <p>19. Сандық ресурстар (тиісті ресурстарға сілтемелер көрсетіледі): _____</p> <p>20. Жобаға бағытталған оқыту шеңберінде орындалатын негізгі жұмыстардың / іс-шаралардың дизайны (жоспары). Кесте түрінде ресімделеді: _____</p>

1	2
<p><i>Жолдар бойынша:</i> Сабақтың кезеңдері (қолданылатын сабақ моделіне сәйкес). <i>Бағандар бойынша:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • операциялық мақсаттар. • мазмұн бірліктері. • мұғалімнің қызметі және білім алушылардың сабақтағы қызметі (пайдаланылатын цифрлық оқу объектілеріне сілтемелер көрсетіледі). • әдістер мен процедуралар (белсенді оқыту әдістеріне баса назар аудару). • оқыту құралдары (сандық оқыту құралдарына баса назар аудару). • ұйымдастырушылық формалар (бірлесіп жұмыс істеу және желілік байланыс үшін цифрлық құралдарды кеңінен қолдануға баса назар аудару) • бағалау (компьютерлік сынақтарға, онлайн сауалнамаларға баса назар аудару). <p>18. Қосымшалар (сілтемені көрсете отырып, Интернетте орналастырылған цифрлық оқу объектілеріне баса назар аудару)</p>	<p><i>Жолдар бойынша</i> - жобаның кезеңдері және олардың әрқайсысының мақсаттары (құжаттау, ақпараттандыру, енгізу, таныстыру, бағалау). <i>Бағандар бойынша</i> -</p> <ul style="list-style-type: none"> • мұғалімнің жобалау қызметі; • жобалау қызметі мерзімдері; • кеңес беруге тартылатын мұғалімдер; • қажетті ресурстар. <p>21. Жобаны орындау кезінде білім алушылар жасаған мектеп өнімдерін бағалау критерийлері. 22. Қосымшалар (тиісті сілтемелерді көрсете отырып, Интернетте орналастырылған цифрлық оқу нысандарына баса назар аудару):</p> <p>_____</p>

Негізінен алғанда, STEM-сабағының құрылымы таңдалған белсенді оқыту әдісіне байланысты болады. Мұндай сабақтардың бірқатар ортақ белгілері бар, олар: пәнаралық интеграция, білім алушылардың практикалық іс-әрекетіне баса назар аудару; цифрлық интерактивті білім беру құралдарын кеңінен қолдану.

Мектеп сыныбында, білім алушылардың нақты қатысуымен STEM сабақтарын өткізу кезінде оқу жобасында көрсетілген уақыттарда мұғалім білім алушыларға тиісті цифрлық білім беру құралдарына онлайн-қолжетімділікті ұсынады. Сонымен қатар, білім алушылар нақты оқу объектілерін (өлшеу құралдары, зертханалық стендтер, макеттер, ауқымды модельдер, материалдар, реактивтер және т.б.) қолдана отырып, практикалық тапсырмаларды орындай алады. Бұл жерде АКТ құралдары деректерді жинау және өңдеу, ынтымақтастықты ұйымдастыру (коворкинг), есептер шығару және орындалған жұмыстың нәтижелерін ұсыну үшін қолданылады.

Жобаға бағытталған STEM-оқытудың дидактикалық дизайны, негізінен, оқу жобасының түріне, яғни білім алушылардың жобалық қызметінің ұзақтығына, зерттелетін білім профиліне, олардың жобалық іс-әрекетінің басым түріне, қатысушылар санына, жоба нәтижелерін ұсыну тәсіліне және т.б. байланысты жіктеледі (кесте 3).

3-кесте – Оқу жобаларының түрлері бойынша жіктеме

Негізі 1	Түрлері 2	Негізі 3	Түрлері 4
Қатысушылар саны бойынша	<ul style="list-style-type: none"> • жеке; • жұптық; • топтық. 	Жобалау қызметінің ұзақтығы бойынша	<ul style="list-style-type: none"> • қысқа мерзімді (5 күнге дейін); • орта мерзімді (1 айға дейін); • ұзақ мерзімді (2-3 айдан оқу жылына дейін).

1	2	3	4
Білім бейіні бойынша	<ul style="list-style-type: none"> • монопәндік; • пәнаралық; • транспәндік; • пәннен тыс (мектеп пәндерінің мазмұнынан тыс). 	Жобалық қызметтің басым түріне сәйкес	<ul style="list-style-type: none"> • ақпараттық; • зерттеу; • шығармашылық; • тәжірибеге бағытталған
Аяқталған жобалар бойынша білім алушылар жасаған мектеп өнімдерінің түріне сәйкес	<ul style="list-style-type: none"> • электрондық мәтіндік құжаттар (эссе, реферат, баяндама, есеп) ; • электрондық презентациялар; • сандық графикалық құжаттар (сызба, сурет, фотоальбом т. б.); • мультимедиялық мектеп өнімдерін шығару (аудио және бейнеклип, бейнефильм); • табиғи макеттер мен модельдер; • компьютерлік модельдер, бағдарламалар, мәліметтер базасы, сайттар және т. б. 	Білім алушылардың жобалық қызметінің нәтижелерін ұсыну нысаны бойынша	<ul style="list-style-type: none"> • сынып алдындағы баяндамалар; • мектеп конференцияларындағы баяндамалар; • көрмелер; • мектеп, аймақтық, ұлттық және халықаралық конкурстар мен олимпиадалар

Жобаға негізделген оқытуда жоба тақырыбын білім алушының өзі анықтағаны өте маңызды. Осыған байланысты STEM жобаларының тақырыптарына келесі талаптар қойылады [14, 49-б.]:

- қойылған оқу мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етуі;
- білім алушылар үшін өзекті және маңызды болуы;
- білім алушылар үшін қол жетімді болуы (олардың дайындық деңгейіне сәйкес болуы);
- бұрыннан бар білім мен дағдыларды практикалық қолдануға бағытталған болуы;
- қажетті ресурстармен (әдебиет, цифрлық ресурстар, материалдық ресурстар және т.б.) қамтамасыз етілуі;
- қысқа және түсінікті болуы.

Осылайша, STEM-оқытуды пайдалану бойынша дидактикалық нұсқаулар заманауи ғылыми схемаларды құруға, білім алушылардың сыни ойлау, проблемаларды шешу, қарым-қатынас және шығармашылық дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолдану әртүрлі дидактикалық әдістер мен тәсілдерді қажет етеді. Сол себепті басқа зерттеулерде келтірілген STEM-оқытуды қолдану бойынша дидактикалық нұсқаулар мен білім беруді цифрландыру жағдайын негізге ала отырып, біз негізгі дидактикалық элементтер бойынша келесідей нұсқауларды ұсынамыз:

- *Цифрлық интеграция:* тұжырымдамалар мен құбылыстарды көрсету үшін интерактивті тақталарды, бағдарламалық жабдықтарды және модельдеу үшін виртуалды зертханаларды пайдалану; білімді практикалық қолдануға ықпал ететін білім беру қосымшалары мен онлайн-ресурстарды енгізу.

- *Жобалық оқыту:* нақты мәселелерді шешу үшін әртүрлі STEM пәндерінен білімді пайдалануды қажет ететін жобаларды жасау; жобалардың орындалу барысын үйлестіру және құжаттау үшін цифрлық платформаларды пайдалану.

- *Жеке тәсіл*: білім алушыларға қызығушылықтары мен дағдылары шеңберінде жобаларды немесе тапсырмаларды таңдау мүмкіндігін беру; әр түрлі оқу қарқыны бар білім алушыларға қолдау көрсету үшін бейімделген білім беру технологияларын қолдану.

- *Коллаборация және топтық жұмыс*: STEM жобаларында топтық жұмыстың маңыздылығын көрсете отырып, тапсырмаларды бірлесіп шешу үшін топтардың құрылуына ықпал ету; байланыс орнату және материалдарды бірлесіп өңдеу үшін цифрлық құралдарды пайдалану.

- *Проблемаға бағытталған оқыту*: талдауды, шешімдерді табуды және білімді нақты мәселелер аясында қолдануды ынталандыратын оқу тапсырмаларын тұжырымдау; мәселелерді шешудің әртүрлі сценарийлерін модельдеу және зерттеу үшін цифрлық технологияларды пайдалану.

- *Жобалар негізінде бағалау*: нақты жобаларға негізделген бағалауды, соның ішінде өзін-өзі бағалауды және топтың басқа мүшелерінің бағалауын енгізу; бағалау процесінде ашықтықты қамтамасыз ету үшін цифрлық құралдарды пайдалану.

- *Бағдарламалау және робототехника дағдыларын үйрету*: цифрлық платформалар мен ресурстарды пайдалана отырып, бағдарламалау және робототехника негіздерін оқу жоспарына қосу; онлайн платформалар мен виртуалды құралдар арқылы бағдарламалау мен робототехникаға қол жеткізу.

- *Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету*: әр түрлі аспектілерді сыни тұрғыдан талдауды және бағалауды қажет ететін сұрақтар мен мәселелер қою; виртуалды пікірталастар мен пікір алмасу үшін цифрлық технологияны қолдану.

Бұл дидактикалық нұсқаулар интерактивтілікке, білімді практикалық қолдануға және ынтымақтастыққа баса назар аудара отырып, білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытудың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Демек, STEM-оқытуды тиімді қолдану мұғалімнің біліктілігіне, яғни білім алушылардың сыни, инновациялық және шығармашылық ойлау, проблемаларды шешу, коммуникация және топтық жұмыс дағдыларын дамытудағы атқаратын маңызды рөліне байланысты.

Осылайша, зерттеу жұмысымыз барысында біз білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ мұғалімдердің STEM-құзыреттіліктерін қалыптастыруға арнайы дайындықтың қажеттілігіне көз жеткіздік. Сол себепті, «Орта білім берудегі STEM тәсілінің негіздері» тақырыбында арнайы Minog бағдарламасын жасап, оның құрамындағы пәндердің мазмұнын әзірлеу кезінде жоғарыда келтірілген дидактикалық нұсқауларға сүйенеміз.

«Орта білім берудегі STEM тәсілінің негіздері» тақырыбындағы бағдарлама жаратылыстану бағытындағы студенттерге арналған. Бұл бағдарлама әрқайсысының көлемі 5 кредит құрайтын келесі үш пәнді қамтиды: *Орта білім беруді цифрландыру технологиялары және робототехника; 3D модельдеу және инжиниринг негіздері; STEM контекстінде орта білім беруде жобалық оқыту*. Бағдарламаның мақсаты: орта білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ жаратылыстану пәндер мұғалімдерінің STEM-құзыреттерін қалыптастыру. Міндеттері:

- цифрлық технологиялар мен тәсілдерді пайдалануды қоса алғанда, STEM-білім беру саласындағы қазіргі заманғы процестерді зерделеу;
- цифрлық сауаттылық пен робототехника негіздерін меңгеру;
- 3D модельдеу және инжиниринг негіздерін зерттеу;
- STEM логикасында оқу процесін ұйымдастыру негіздерін меңгеру;
- STEM сабақтарын құрастыру дағдыларын дамыту;
- студенттердің үлгерімін бағалау жүйесін әзірлеу.

Білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ мұғалімдердің STEM-құзыреттіліктерін қалыптастыруға арнайы дайындықты жүзеге асыру үшін STEM-оқытуды қолданудың келесі педагогикалық шарттары айқындалды:

1. «Орта білім берудегі STEM–тәсіл негіздері» тақырыбы бойынша әдістемелік материалдардың болуы және ақпараттық білім орталарын (АБО) құру. Бұл шартты жүзеге асыруда атқарылатын негізгі іс-әрекеттер: электрондық білім беру ресурстарын және өздігінен оқуға арналған ақпараттық білім орталарын құру және тарату; барлық білім алушылар үшін жоғары жылдамдықты интернет пен цифрлық құрылғылардың қолжетімділігін қамтамасыз ету;

2. Оқытуда жаратылыстану пәндері мен цифрлық технологиялардың педагогикалық мүмкіндіктерін интеграциялау. Негізгі іс-әрекеттер: пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру, интеграцияланған сабақтарды өткізу, интеграцияланған курстарды әзірлеу, интерактивті тақталарды, білім беру қосымшаларын және виртуалды зертханаларды пайдалану; бағдарламалық жасақтама дағдыларын дамыту және мәселелерді шешу үшін цифрлық құралдарды қолдану;

3. Когнитивті белсенділіктің жоғары болуы. Негізгі іс-әрекеттер: оқу процесіне талдауды, сыни ойлауды және шешім табуы қажет ететін міндеттерді қосу; проблемаларды шешуге үйрету сияқты оқыту әдістерін қолдану (Problem-Based Learning, PBL);

4. Жобалық зерттеу тақырыбын өз бетінше таңдау және тұжырымдау мүмкіндігі. Негізгі іс-әрекеттер: шығармашылық ойлауды және білімді практикада қолдануды ынталандыратын оқытудың жобалық әдістерін енгізу; STEM пәндерінің интеграциясына ықпал ететін мультимедиялық жобаларды, цифрлық презентацияларды және оқытудың басқа түрлерін құру; білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру және олардың мүдделеріне сәйкес келетін STEM бағыттарын таңдауға мүмкіндік беру; әр оқушының материалды игеру қарқынын есепке алу үшін цифрлық платформаларды қолдана отырып, адаптивті оқыту жүйелерін енгізу);

5. Командалық ынтымақтастық: қарым-қатынас пен коллаборацияны жүзеге асыру мүмкіндігі. Негізгі іс-әрекеттер: жобалық топтарды ұйымдастыру, онда білім алушылар STEM саласындағы білімдерін қолдана отырып, мәселелерді бірлесіп шешеді; қарым-қатынас дағдыларын дамыту үшін білім алушылар арасында идеялар мен тәжірибе алмасуды ынталандыру; STEM-білім берудің цифрлық технологиялары мен әдістемелері саласында мұғалімдерді оқытуды ұйымдастыру; тәжірибе алмасу және оқу материалдарын бірлесіп әзірлеу үшін желілер құру.

Сонымен, зерттеу жұмысының нәтижесінде анықталған білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытудың дидактикалық элементтерін пайдалану STEM құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін тиімді білім беру ортасын құруға көмектеседі. Демек, анықталған педагогикалық шарттар болашақ мұғалімдердің STEM-құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, STEM-оқыту заманауи білім беру жүйесінде белсенді енгізіліп жатқан оқытудың инновациялық және маңызды моделі болып табылады. Ол әлемдегі өзгерістерге бейімделу үшін қажетті дағдыларды, атап айтқанда ғылыми зерттеу дағдысын, технологиялық сауаттылық, инженерлік және математикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сондай-ақ, білім алушыларға әлемнің табиғатын жақсы түсінуге және жаһандық проблемаларды шешуге белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Ол сыни ойлауға ынталандырады, шығармашылық және жаңашылдық дағдыларын дамытуға ықпал етеді және жастарды ғылым, технология, инженерия және математикаға жетелейді.

STEM-оқытуды енгізу мұғалімнен білікті дайындықты талап етеді. Ол заманауи ғылыми және технологиялық пәндерді инновациялық тәсілмен зерделеуге қаншалықты қолайлы екенін анықтай білуі тиіс. Демек, STEM-оқытуды жүзеге асыруда, ең алдымен,

болашақ мұғалімдерді арнайы даярлау, қажетті дидактикалық нұсқауларды әзірлеу және педагогикалық шарттарды айқындау маңызды.

Білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық элементтері: *цифрлық интеграция; жобалық оқыту; жеке тәсіл; коллаборация және топтық жұмыс; проблемаға бағытталған оқыту; жобалар негізінде бағалау; бағдарламалау және робототехника дағдыларын үйрету; сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.*

STEM-оқытуды енгізуде аталған дидактикалық нұсқауларды негізге алу және болашақ мұғалімдерді арнайы даярлау оларға қажетті білім мен дағдыларды қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар осы салада білім алушыларды одан әрі оқыту үшін қажет арнайы дағдыларды дамытады.

Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (грант AP19677375, 2023–2025).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Rodger W. Bybee. The case for STEM education. Challenges and opportunities. – Arlington, Virginia: NSTA Press, 2013. – 116 p.
2. Breiner J.M., Harkness S.S., Johnson C.C., Koehler C.M. What is STEM? A discussion about conceptions of STEM in education and partnerships // School Science and Mathematics. – 2012. – №112(1). – P. 3–11. <https://doi.org/10.1111/j.1949-8594.2011.00109.x>
3. Miller-Idriss C., Hanauer E. Transnational higher education: offshore campuses in the Middle East // Comparative Education. – 2011. – №47(2). – P. 181–207. <https://doi.org/10.1080/0305068.2011.553935>
4. Martin-Paez Tobias, Aguilera D., Pelares-Palacios FJ, Vilchez-Gonzalez JM. What we are talking about when we talk about STEM education? A review of literature // Science Education. – 2019. – Volume 103, Issue 4. – P. 715–739. <https://doi.org/10.1002/scs.21522>
5. Ten 21st-century Skills Every Student Needs. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/03/21st-century-skills-future-jobs-students/> (қаралған күні 15.12.2023)
6. Science on Stage. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.science-on-stage.eu/> (қаралған күні 20.12.2023)
7. Мыңбаева М.Ө., Майгельдиева Ш.М., Исаева Г.Б. Қазақстанда STEAM білім беру әдістемесін дамытуда «Білім керуені» ұйымының тәжірибесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4(130). – Б. 361–376. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.29>
8. Сологуб Н.С., Аршанский Е.Я. STEAM-компетентность как интегративное качество современного педагога // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. – 2022. – №1(114). – С 54–65.
9. Абдрахманова Х.К., Кудайбергенова Қ.Б. Мектеп мұғалімдерінің STEM-білім беру әдісімен жаратылыстану пәндерін оқытуға дайындығы // ҚР Ұлттық ғылым академиясы Хабаршысы. – 2023. – №5(405). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.572>
10. Рождественская Л. Методические рекомендации по внедрению STEAM-технологий в образовательную практику. [Электронды ресурс]. URL: nsportal.ru (қаралған күні 20.12.2023)
11. Методические рекомендации по внедрению STEM образования. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. –162 с.
12. «2023–2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 104 б.
13. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – Б. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>

14. Гремалски А. Методическое руководство по внедрению методов компьютерного обучения. – Кишинэу, 2021. – 51 с. [Электронный ресурс]. URL: chrome-extension://efaidnbmninnbpcajpcglclefindmkaj/https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/GHID-RU_pedagogic.pdf (дата обращения 17.11.2023)

REFERENCES

1. Rodger W. Bybee. The case for STEM education. Challenges and opportunities. – Arlington, Virginia: NSTA Press, 2013. – 116 p.
2. Breiner J.M., Harkness S.S., Johnson C.C., Koehler C.M. What is STEM? A discussion about conceptions of STEM in education and partnerships // *School Science and Mathematics*. – 2012. – №112(1). – R. 3–11. <https://doi.org/10.1111/j.1949-8594.2011.00109.x>
3. Miller-Idriss C., Hanauer E. Transnational higher education: offshore campuses in the Middle East // *Comparative Education*. – 2011. – №47(2). – R. 181–207. <https://doi.org/10.1080/0305068.2011.553935>
4. Martin-Paez Tobias, Aguilera D., Pelares-Palacios FJ, Vilchez-Gonzalez JM. What we are talking about when we talk about STEM education? A review of literature // *Science Education*. – 2019. – Volume 103, Issue 4. – R. 715–739. <https://doi.org/10.1002/sc.21522>
5. Ten 21st-century Skills Every Student Needs. [Electronic resource]. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/03/21st-century-skills-future-jobs-students/> (date of access 15.12.2023)
6. Science on Stage. [Electronic resource]. URL: <https://www.science-on-stage.eu/> (date of access 20.12.2023)
7. Mynbaeva M.O., Maigeldieva Sh.M., Isaeva G.B. Qazaqstanda STEAM bilim beru adistemegin damytuda «Bilim kerueni» uymynyn tajiribesi [In developing the methodology for providing STEAM education in Kazakhstan, the experience of the 'Bilim Kereyeni' organization is crucial] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4(130). – B. 361–376. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.29> [in Kazakh]
8. Sologub N.S., Arshanskiy E.Ia. STEAM-kompetentnost kak integrativnoe kachestvo sovremennogo pedagoga [STEAM competency as an integrative quality of a modern educator] // *Vesnik Vicebskaga dzharzhainaga universiteta imia P.M. Mashierava*. – 2022. – №1(114). – С. 54–65. [in Russian]
9. Abdrahmanova H.K., Kudaibergenova Q.B. Mektep mugalimderinin STEM-bilim beru adisimen jaratylystanu panderin oqytuga daiyndygy [The readiness of school teachers to implement subjects created through STEM education methodology] // *QR Ultyyq gylm akademiasy Habarshysy*. – 2023. – №5(405). – B. 7–19. <https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.572> [in Kazakh]
10. Rojdestvenskaia L. Metodicheskie rekomendacii po vnedreniu STEAM-tehnologiy v obrazovatelnuu praktiku [Methodological recommendations for the implementation of STEAM technologies in educational practice]. [Electronic resource]. URL: nsportal.ru (date of access 20.12.2023) [in Russian]
11. Metodicheskie rekomendacii po vnedreniu STEM obrazovaniya [Methodological recommendations for implementing STEM education]. – Astana: Nacionalnaia akademiya obrazovaniya im. I. Altynsarina, 2017. – 162 s. [in Russian]
12. «2023–2024 oqu jylynda Qazaqstan Respublikasynyn orta bilim beru uymdaryndagy qku-tarbie procesinin erekshelikteri turaly» adistemelik nusqau hat [Guidelines on the specifics of the educational process in the middle-level education institutions of the Republic of Kazakhstan for the academic year 2023–2024]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy UBA, 2023. – 104 b. [in Kazakh]
13. Ramankulov Sh., Choruh A., Polatuly S. STEAM technology as a tool for developing creativity of students: on the example of a school physics course // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4(126). – B. 200–211. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.17>
14. Gremalski A. Metodicheskoe rukovodstvo po vnedreniu metodov kompiuternogo obucheniya [Methodological guide for implementing computer-based teaching methods]. – Kishinieui, 2021. – 51 s. [Electronic resource]. URL: chrome-extension://efaidnbmninnbpcajpcglclefindmkaj/https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/GHID-RU_pedagogic.pdf (date of access 17.11.2023) [in Russian]

М.О. АЛТЫНБЕКОВА¹, Г.А. УМАРОВА², А.К. МАМЫРБЕКОВА¹✉

¹Химия ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: minash.altynbekova@ayu.edu.kz; aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulbakhor.umarova.99@mail.ru

ОРТА МЕКТЕПТЕ ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯДАН БІЛІМ БЕРУДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада органикалық химия пәнін оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдану ерекшеліктері және тәжірибесі талқыланды. Қазіргі кезде білім беру процесінде мультимедиалық технологиялардың қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтайтын зерттеу нәтижелері жинақталды. Орта мектепте химия пәнін меңгеруде мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы оқытудың нәтижелері ұсынылған. Орта мектепте органикалық химиядан білім беруде мультимедиалық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздері аясында ғылыми зерттеулер жүргізілді. Сонымен қатар теориялық және эмпирикалық зерттеулерге, білімгерлердің өзіндік жұмыс формаларына, нақты айтқанда, органикалық химия курсынан электронды форматта жасалған көп деңгейлі жеке тапсырмаларға ерекше назар аударылды. Органикалық химияны оқытуда талдау, синтез, мәліметтерді электронды зерделеу, видео, бақылау, компьютерлік графикалық кестелерді түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеулер нәтижесінде орта мектепте органикалық химиядан білім беруде мультимедиалық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздерін дәстүрлі білім берумен салыстырылып, сараланды. Ақпараттық ортаны қолдана келе, педагогикалық әдіс-тәсілдерді негізінде білім беру ыңғайлы екені айқындалды. Орта мектепте мультимедиалық технологияны қолданумен оқыту әдістерін, тәсілдерін, формаларын пайдалану арқылы білімгерлердің танымдық қабілеттері қалыптасты. Оқушыларға білім, білік дағдыларын қалыптастырып қоймай, ой-әрекетінің дамуына, оқу әрекетіне ғылыми таным логикасына баға берілді.

Ғылыми зерттеулер нәтижелерін оқытудың жалпы білім берудің базалық деңгейінде мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, органикалық химия курсының иллюстрациялауда, абстракциялауда және оқыту әдістерін салыстыру негізінде әдістемелік құрал ретінде қолдануы мүмкін.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Алтынбекова М.О., Умарова Г.А., Мамырбекова А.К. Орта мектепте органикалық химиядан білім беруде мультимедиалық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 218–231. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.56>

*Cite us correctly:

Altynbekova M.O., Umarova G.A., Mamyrbekova A.K. Orta mektepte organikalıyq himiadan bilim berude multimedialıyq tehnologialardy qoldanudyn pedagogikalıyq negizderi [Pedagogical Foundations of the Use Multimedia Technologies in Organic Chemistry Education in Secondary School] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 218–231. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.56>

Мақаланың редакцияға түскен күні 16.11.2022 / қабылданған күні 30.05.2024

Кілт сөздер: орта мектеп, мультимедиалық технология, органикалық химия, әдістемелік құрал, методологиялық тәсіл.

М.О. Altynbekova¹, G.A.Umarova², A.K. Mamyrbekova¹

¹*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor*

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: minash.altynbekova@ayu.edu.kz; aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

²*Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulbakhor.umarova.99@mail.ru

Pedagogical Foundations of the Use Multimedia Technologies in Organic Chemistry Education in Secondary School

Abstract. In article the features and experience of using multimedia technologies in teaching organic chemistry were discussed. Currently, a generalized theoretical model of the material that determines the advantages and disadvantages of using multimedia technologies in the educational process. The results of teaching using multimedia technologies in the chemistry study in secondary school were considered. Special attention when conducting scientific research within the pedagogical foundations of the use multimedia technologies in organic chemistry education in secondary school was paid to theoretical and empirical studies of students forms of independent work of students, namely multi-level individual tasks performed in electronic format on the course of organic chemistry.

Methods of analysis, synthesis, electronic study of data, video, observation, interpretation of computer graphic tables were also used in teaching organic chemistry. As a result of the research, the pedagogical foundations of the use of multimedia technologies in organic chemistry education in secondary school were differentiated in comparison with traditional education.

It was established that it is convenient to learn based on approaches using the pedagogical method using the information environment. In secondary school, cognitive abilities are formed using methods, techniques, forms of learning using multimedia technologies. The school students were given an assessment of the logic of scientific cognition of educational activities, the formation of skills and abilities, the formation of thinking methods.

The results of scientific research can be used as a methodological guide based on illustration, abstraction and comparison of the learning method organic chemistry using multimedia technologies at the basic level of general education.

Keywords: secondary school, multimedia technologies, organic chemistry, methodical manual, methodological approach.

М.О. Алтынбекова¹, Г.А. Умарова², А.К. Мамырбекова¹

¹*кандидат химических наук, доцент*

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mails: minash.altynbekova@ayu.edu.kz; aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави*

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulbakhor.umarova.99@mail.ru

Педагогические основы применения мультимедийных технологий в преподавании органической химии в средней школе

Аннотация. В статье обсуждены особенности и опыт применения мультимедийных технологий в преподавании органической химии. В настоящее время обобщена теоретическая модель материала, определяющая преимущества и недостатки применения мультимедийных технологий в образовательном процессе. Рассмотрены результаты

обучения с использованием мультимедийных технологий при изучении химии в средней школе. Особое внимание при проведении научных исследований в рамках педагогических основ применения мультимедийных технологий в образовании по органической химии в средней школе было уделено теоретическим и эмпирическим исследованиям средей учащихся формам самостоятельной работы обучающихся, а именно многоуровневым индивидуальным заданиям, выполненным в электронном формате по курсу органической химии. Также в обучении органической химии использованы методы анализа, синтеза, электронного изучения данных, видео, наблюдения, интерпретации графических таблиц компьютера. В результате исследований были дифференцированы педагогические основы применения мультимедийных технологий в образовании по органической химии в средней школе в сравнении с традиционным образованием. Установлено, что использование информационной среды на основе педагогических подходов является наиболее оптимальным способом обучения. Сформированы познавательные способности с использованием методов, приемов, форм обучения с применением мультимедийных технологий в средней школе. Дана оценка логике научного познания учебной деятельности, формирования умений и навыков, развития мышления у учащихся.

Результаты научных исследований могут быть использованы в качестве методического пособия на основе иллюстраций, абстрагирования и сравнения методов обучения органической химии с использованием мультимедийных технологий на базовом уровне общего образования.

Ключевые слова: средняя школа, мультимедийные технологии, органическая химия, методическое пособие, методологический подход.

Кіріспе

Мультимедиялық технологиялар негізінде оқыту бұл оқу процесінде әртүрлі ақпараттық орта, жарық және дыбыстық құрылғыларды пайдалану болып табылады. Білім беруде мультимедиялық оқыту құралдарын пайдалана алу білім берушіге кәсіби педагогикалық, психологиялық, техникалық және әдістемелік дайындықты қажет етеді. Орта мектепте компьютерлік техниканы енгізу оқу процесінде мультимедиялық технологияларды қолдану үшін кең мүмкіндіктер ашады [1–3].

Қазіргі уақытта компьютерлік техниканы, атап айтсақ, бағдарламалық өнімдерді қолдану ғылыми, көрнекілік, белсенділік, тиімділік сияқты білім беру процесіндегі принциптерін жүзеге асыруды оңтайландырады. Оқыту процесі кезінде мультимедиялық технологияларды қолдану жағдайында көп ерекшелік ескерілмейді. Сондықтан білім беруде мультимедиялық технологиялармен қатар педагогикалық оқытудың әдіс-тәсілдерін енгізу қажет. Химия сабақтарында мультимедиялық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздерін жасау арқылы пәндік байланысты нығайту ерекшеліктері әлемдік деңгейде зерттелуде. Білім беру жүйесін жаңарту жағдайында жаңа проблемалар мен міндеттер пайда болады, оларды шешу мұғалімдерге ұсынылады [4]. Жаңа білім беру технологиялары оқу процесін оңтайландыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде білімгерлердің білім сапасын жақсартады. Компьютерлік және мультимедиялық технологияларды информатика, физика, математика пәндерін оқытуда қолданады. Ақпараттық жүктеменің бір бөлігін визуалдау, дәрісті жаңа технологиялар негізінде үйрену білімгер мүмкіндігін кеңейтуге ықпал етеді. Жаңа ақпарат электронды оқулықтар мен құралдардың ресурстарын пайдалану нәтижесінде алынады. Білімгер электронды ақпарат әлеміне неғұрлым бейімделсе, оның дәрістері соғұрлым заманауи, ғылыми және интеллектуалды болады. Мультимедиа технологиясы негізінде сабақ мазмұнын құрылымдау, ғылыми білім берудің үнемді және ұтымды жолдарын құруда, органикалық химия курсына танымдық іс-әрекеттердің жалпыланған

әдістерін қолдану мүмкіндігі артады. Презентацияны қолдану үшін оқытушы білімгерлерге қосымша талдау жасауды ұсынады, мұғалімнің оқу материалын қолдану кезінде мультимедиалық технологияларды игеруі білімді қабылдау үшін химия пәнінің ерекшеліктерімен танысады.

Мультимедиалық технологияларды білім беру процесіне енгізу және тиімді қолдану отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде теориялық және тәжірибелік жұмыстарында қарастырылған [5-8]. Мультимедиалық технологияларды қолдану адам қызметінің әртүрлі салаларында, атап айтсақ білім беруде оқыту әдістері мен тәсілдеріне тың өзгерістер алып келді. Ақпараттық ортаның кеңеюі, техникалық мүмкіндіктердің пайда болуы білім алу процесін жетілдіре отырып, адамның білім деңгейін дамыта бастады. Мультимедиалық жүйелердің негізінде білім беру, компьютерлік оқыту, бизнес және кәсіби қызметтің басқа салаларында төңкеріс байқалды. Мультимедиа технологиясы білім беру саласында кеңінен қолданылады. Көптеген мектеп пәндерін игеруде, олардың ішінде органикалық химия курсын игеруде, мультимедиалық технологияларды қолданып оқыту тиімді бола бастады [9].

Компьютерлік технологияларды қолдану білім алушыға сабақтарды динамикалық суреттермен байытуға, оқу материалдарын эстетикалық, қол жетімді және қызықты түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Мультимедиалық технологияларды қолдану, оқытуды сабақтың кез-келген кезеңінде тиімді болып табылады. Бұл форма оқу материалын есте сақтау мен игеруді жеңілдететін жарқын тірек бейнелер жүйесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Оқу материалдарын мультимедиалық технологиясымен ұсыну оқу уақытын қысқартады, оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырады. Органикалық химия пәнін оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдану пән ерекшелігіне байланысты бірқатар артықшылықтар мен кемшіліктерге ие [10].

Зерттеудің мақсаты – органикалық химия пәнін оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдану арқылы оқушыларға ақпараттық, қоғамдық, танымдық салаларында толыққанды білім беру, үйрету, ғылыми білімнің жүйелі негіздерін беру, ғылым мен техниканың тиісті салаларын, сондай-ақ даму перспективаларын ашу үшін білім алушылардың назарын күрделі, түйінді мәселеге шоғырландыру, сабаққа ынталандыру арқылы білімгерлердің танымдық қызметін және шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыруға ықпал ету. Жалпы білім берудің базалық деңгейінде мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, органикалық химия курсын иллюстрациялау, абстракциялау және оқыту әдістерін салыстыру негізінде органикалық химия курсын оқыту процесін жетілдіруге, оқушыларға органикалық қосылыстардың қасиеттерін көрнекі түрде сипаттауға және теориялық моделін қалыптастыруға бағытталған зерттеулер жүргізілді. Осы мақсатқа негізделген міндеттерді атап айтсақ:

1. Мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, органикалық химия сабақтарын өткізу үшін әдістемелік нұсқаулар, көрнекі құралдар, лабораториялық жұмыстар, химиялық есептеулер, кешенді оқыту құралдарын әзірлеу.

2. Мультимедиалық технологияны қолданумен қатар оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, сондай-ақ оқыту технологиясының білім беру сапасын арттыру.

3. Химия сабақтарын мультимедиалық технологиямен оқытуда педагогикалық зерттеуде әзірленген әдістеме тиімділігін тексеру.

4. Білім алушының ынтасын, қабылдау қабілетін, дайындық деңгейін ескере отырып, білім беруде интермультимедиалық құрылғыларды қолдана отырып, оқыту формаларын ұйымдастыру.

5. Сыни ойлау, проблемалық зерттеу, модельдеу әдістерін пайдалану арқылы оқытуда органикалық химия пәнінің техникалық және материалдық базасын жетілдіру.

6. Ақпараттық ортаны тиімді пайдалана отырып, бәсекеге қабілетті әрі жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру.

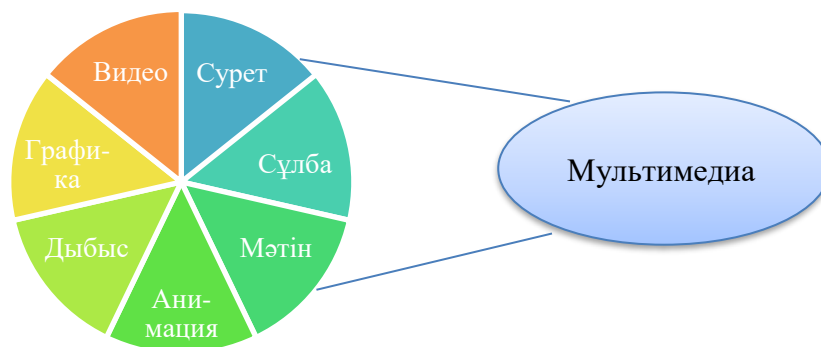
Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу Түркістан облысы, Сауран ауданы, Оранғай ауылы, М.Әуезов атындағы жалпы орта мектебінің оқушыларымен жүргізілді. Зерттеу жұмысы барысында теориялық, эмпирикалық әдістер, соның ішінде сапалық және сандық зерттеулер: сауалнама, бақылау әдісі, сұхбат, фокусты топтар құру әдісі қолданылды. Жүйелік тәсілдің ыңғайлы нұсқаларының бірі – морфологиялық әдіс болып табылады. Морфологиялық әдіс педагогикалық жүйені талдау және ұйымдастырудағы негізгі ерекшеліктерін басқарып отырады.

Педагогикалық әдістерді сипаттамаларына қарай жіктеуге болады:

- оқыту нәтижелерін тексеруге арналған әдістер;
- оқу материалдарын әзірлеу кезіндегі практикалық әдістер;
- білім қабылдау немесе интеллектуалдық және психикалық өзгерістерге бағытталған әдістер;
- құрылымдық мазмұн көрсеткіштеріне ие әдістер, т.б.

Мультимедиялық технологияның дамуы бейнетехникалық және дербес компьютерлік технологиялардың өркендеуі нәтижесінде жүзеге асуда. Зерттеу барысында сапалық әдістер белсенді түрде қолданылды. Мультимедиа кестелік, графиктік және динамикалық анимациялық, бейнелік, дыбыстық ақпараттарды талапқа сай дәрежеде ұсынуды іске асырады. Бақылау әдісі арқылы мультимедиялық технологиялар тиімділігі және қолжетімділігі көрсетілді. Ақпарат түрлерін визуалды қабылдауда, яғни мәтін, кескін, графика, сурет, фотосурет, бейнефильм және дыбыстық қабылдау үшін дыбыс, сөз пайдананылды. Мультимедианы құрайтын әртүрлі типтегі ақпараттар 1-суретте көрсетілген.

1-сурет – Мультимедианы құрайтын әртүрлі типтегі ақпараттар

Химия сабақтарын оқытуда басқару жүйесін аудиовизуальды көркем-графикалық мәтін және сызбаларды қабылдау, медиамәтінді оңтайлы ұсыну пәнді игеруге ықпал етуі керек. Оқытудың мотивациясын күшейту арқылы оқушылардың ақпараттық мәдениетін дамытып, оқыту мен тәрбиенің сапасын жақсартып, оқушылардың дайындық деңгейін арттырады. Мультимедиялық технологияларды қолданумен, зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде оқытудың фокустық топтары құрылды және білім сапасын бағалау үшін онлайн сауалнамалар алынды. Атап айтсақ, оқу және ғылыми ақпараттың мультимедиялық технологиялар негізінде берілуін тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау үшін М. Әуезов атындағы жалпы орта мектептің 10–11 сынып оқушыларына сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 122 оқушы қатысты (78 оқушы – 10-сынып оқушысы, 44 оқушы – 11-сынып оқушысы).

Талдау мен нәтижелер

Мультимедиялық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін әдіс білім берудің теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді. Осы кездегі негізгі талап-үздіксіз білім беру тәсілдерін іздеу, оқушыларды өз бетінше оқу процесінде ізденіске ынталандыру, жаңа оқыту құралдары арқылы білім алу жолдарын үйрету, шығармашылық және шеберлік іске баулу болып табылады.

В.М. Монаховтың пікірінше: «Педагогикалық технология дегеніміз–мұғалім мен оқушыға тиімді жағдай жасайтын, оқыту процесін жобалауға, ұйымдастыруға және жүргізуге арналған педагогикалық модель» [11]. Оқыту технологиясы оқу ақпаратын жинау, өңдеу, сақтау, ұсыну әдістері мен құралдарының нәтижелілігіне байланысты дамиды, әлеуметтік технологиялардың негізгі құраушыларының бірі.

«Органикалық химияға кіріспе және заттардың құрамы» тақырыбын оқытуда мультимедиялық технологиялар қолданылды. Осы тақырыптарды мультимедиялық технологияларды қолданып оқытуда анимация, бейне роликтер қолданылды. «Органикалық химияға кіріспе және заттардың құрамы» тақырыбына сәйкес толық теориялық мәлімет, бейне материалдар, миға шабуыл тапсырмалары, проблемалық сұрақтар, кейс тапсырмалары және қосымша есептер мен жатығулар келтірілген. Өтілген тақырыптарға қолданылған мультимедиялық технологияларды игеру деңгейін анықтау үшін сауалнамалар алынды. Сауалнамаға қатысқан барлық оқушылар мультимедиялық технологиялар белгілі бір дәрежеде жаңа ақпаратты қабылдауға көмектеседі. 10–11-сынып оқушылары органикалық химия сабақтарында ақпаратты технологияларды қолдану тиімді және пәнді игеруде жоспар негізінде алынған графиктер, кестелер, диаграммалар, суреттер ұсынуды ұтымды деп есептейді. Сауалнама жауаптары 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Мультимедиялық технологиялардың білім алу процесіне әсері

Сауалнама сұрақтары	10 сынып оқушылары (%)	11 сынып оқушылары (%)
Мультимедиялық технологиялар белгілі бір дәрежеде жаңа ақпаратты қабылдауға ықпалын тигізеді ме?	81	86
Ақпараттық технологияны кез келген тақырыпта қолдануға болады ма?	76	82
Презентация, график, кесте, диаграммаларды ұсыну ұтымды болып табылады ма?	78	84
Химия пәні бойынша білімді оқытушыдан, ал қосымша ақпаратты презентациядан алған тиімді ме?	76	84
Мультимедиялық технологияны тек қорытынды сабақтарында қолдану керек пе?	31	28
Мультимедиялық технологиялар мүлдем қажет емес деп ойлайсыз ба?	19	14

Мультимедиялық презентациялар, бейне, компьютерлік графикалық кестелер оқушылардың білім алу мүмкіндіктерін арттыруда және шығармашылық пайдалану дағдысын қалыптастыруда қолданылды. Қазіргі уақытта көптеген оқу орындарында оқушылар мен студенттерді оқытуда мультимедия құралдарын пайдалану үшін жеткілікті техникалық жабдықтар бар, бірақ мультимедиялық оқыту құралдарының жетіспеушілігіне немесе олардың даму талаптарына сәйкес келмеуіне байланысты олардың мүмкіндіктерін толық жүзеге асыра алмайды. Білім беру қазіргі кездегі ақпарат көзі болып табылатын интернет білімге қосылады. Жалпы және арнайы білім беру бағыттары негізінде әртүрлі

әдістермен тәсілдердің үйлесімі және оқыту құралдарын, сондай-ақ мультимедиалық технологияларды қолданумен тиімді білім беру және оқыту жүзеге асады.

Органикалық химия орта мектептің оқу пәні ретінде басқа пәндермен қатар оқушылардың дүниетанымын, логикалық ойлау қабілетін, танымдық процестерге бағытталған іс-әрекеттерді қабылдауға, меңгеруге бағыттайды, сонымен қатар:

-оқушылардың маңызды химия заңдардың, теориялардың, ұғымдардың саналы меңгеруін қамтамасыз ету үшін, мультимедиалық технология әдіс-тәсілдеріне негіздеп оқытады;

-ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, сондай-ақ химиялық білім – әрбір білім алушыға қажетті міндетті элемент екенін түсіндіреді;

-еңбексүйгіштікке, адамгершілікке, пәнге деген қызығушылыққа, табиғатпен үйлесімділікте болуға, пәнге ұқыпты қарауға, ғылымның өзгеру мүмкіндіктерін құрметтеуге, жалпы адамзаттық құндылықтардың басымдылығын түсінуге тәрбиелейді;

-оқушылардың ойлау қабілетін, олардың дербестігін және білімді меңгерудегі шығармашылық белсенділігін дамытып, оқу іс-әрекетінің алуан түріне үйретеді.

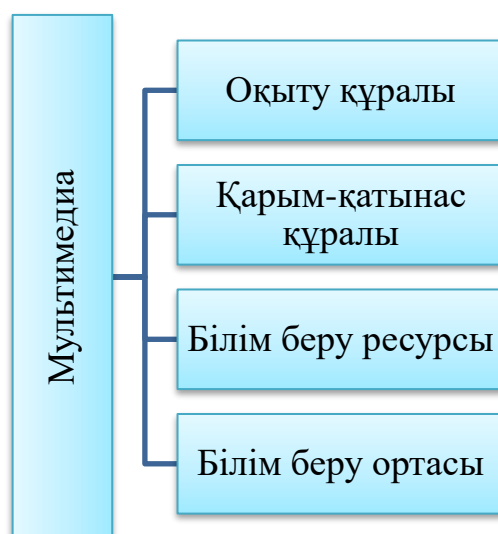
Мультимедиалық технологиялар негізінде оқыту бұл оқу процесінде әртүрлі ақпараттық орта, жарық және дыбыстық құрылғыларды пайдалану болып табылады. Білім беруде мультимедиалық оқыту құралдарын пайдалана алу білім берушіге кәсіби педагогикалық, психологиялық, техникалық және әдістемелік дайындықты қажет етеді.

Орта мектепте компьютерлік техниканы енгізу оқу процесінде мультимедиалық технологияларды қолдану үшін кең мүмкіндіктер ашады. Компьютерлік техниканы, атап айтсақ, бағдарламалық өнімдерді қолдану ғылыми, көрнекілік, белсенділік, тиімділік сияқты білім беру процесіндегі принциптерін жүзеге асыруды оңтайландырады. Оқыту процесі кезінде мультимедиалық технологияларды қолдану жағдайында көп ерекшелік ескерілмейді. Сондықтан білім беруде мультимедиалық технологиялармен қатар педагогикалық оқыту теориясын, әдіс-тәсілдерін енгізу қажет. Әрбір мұғалім өзінің педагогикалық қызметін жүзеге асыру үшін ақпараттық орта технологиясын ғана емес, тікелей оқыту процесінде қажеттіліктерді 2-сурет анықтау қажет. Қажеттіліктер негізінде мультимедиалық технологияларды білім беру саласында органикалық химия сабақтарының мазмұнын жаңаша қалыптастыруға, білім берудің тың формаларын жасауға, ұйымдастыруға болады.

2-сурет – Педагогикалық қажеттіліктер

Мультимедиалық технологияларды оқу процесіне әсері, білім берудегі тиімділігі субъект іс-әрекетінің даму сипаттамалары бойынша 3-суретте көрсетілген.

3–сурет – Мультимедианың білім берудегі сипаттамасы бойынша жіктеу

Ақпараттық технологияларды субъект және объект функциясына байланысты оқыту құралы мен оқу құралы деп ажыратуымызға болады. Мысалы, органикалық химия пәнінен демонстрациялық экспериментте – оқыту құралы, зертханалық практикум жағдайында – оқу құралы. Мультимедиалық технологияның белгілі бір оқыту жүйесінің мазмұны және әдістеріне байланысты пайдалану тиімді. Мультимедиалық технологияның оқыту тиімділігін арттыратын мүмкіндіктері:

- оқу материалын бөлшектеп ұсыну;
- зертханалық өткізуі мүмкін емес тәжірибелерді демонстрациялау;
- нақты ұғымдарды салыстыру кезіндегі иллюстрациялау;
- құбылыстар мен процестерді модельдеу;
- веб-камера мүмкіндігін пайдалану;
- табиғат заңдылықтарын техникада қолдану саласымен танысу.

Мультимедиалық технологияларды қолданудағы жетістіктер:

- білім алушылардың оқу материалына қызығушылығы артады;
- жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға өту мүмкіндігі болады;
- зертханалық құрал-жабдықтар қажеттілігі мәселесі біршама шешіледі;
- бақылау мүмкіндігі ұлғаяды;
- құбылыстар мен заңдылықтардың сипаты түсіндіріледі.

Орта мектепте мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, органикалық химияны оқыту үшін сабақтарды қызықты және тиімді ұйымдастырылуы маңызды болып табылады. Компьютерлік технологияны қолдану сабақты анық әрі қысқа уақыт ішінде ақпараттың жеделдігін, көрнекілігін және сыйымдылығын қамтамасыз етуі тиіс.

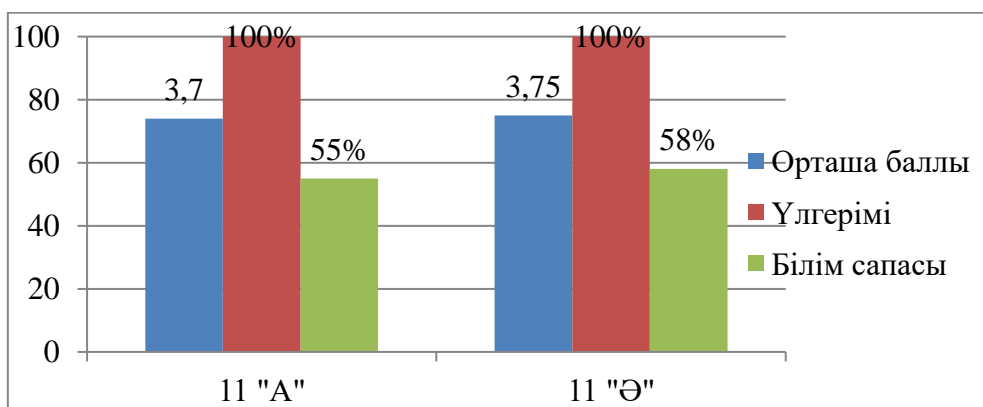
Кейбір химиялық ұғымдарды сипаттай отырып, дәстүрлі оқыту әдістерімен анық айту өте қиын. Мультимедиалық оқытуды пайдалану абстрактілі ұғымдарды жеңіл түсінуге, және оқушының абстрактілі ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі. Дәстүрлі түрде оқыту кезінде мұғалім тұрақты деректер мен құбылыстарды, формулаларды және реакцияларды еске түсіруге көп уақыт жұмсайды. Мультимедиалық технологияларды қолдану арқылы сабақты жоспарлы өткізуге, интернет ресурстары мен ғылыми-техникалық жетістіктерді тиімді пайдалануға, ақпараттың көлемін ұлғайту арқылы білім сапасына оң әсер етеді.

Оқу процесінде әртүрлі жаттығуларды қосу мүмкіндігін едәуір кеңейту, оқу процесін жандандыру үшін зерттеу 3 кезеңмен жүзеге асырылды.

1-кезең. Жоспарлау. Мультимедиалық технология негізінде жаңа бағыт ақпараттық орта, яғни жоғары үлгілі графика, анимация, динамикалық эффектілер, дыбыс, сурет, презентация, бейнефильмдерді оқыту әдістеріне кіріктіре отырып оқыту, органикалық химия бойынша білім беру болашағы зор бағыт екені сөзсіз.

Мультимедиалық технологияны оқыту процесіне енгізудің екі жолы бар. Біріншісі мультимедиалық құралдарды дәстүрлі білім беру форматына қосымша оқыту материалы ретінде қосу, яғни интенсификация. Екіншісі білім беру процесіндегі оқыту формалары мен әдіс тәсілдерін сонымен бірге сабақ мазмұнын жаңартуға мүмкіндік беру, яғни экстенсивті бағыт. Интенсивті білім беру – бұл оқыту процесін дамытуды ішкі білім қоры есебінен жүзеге асыру. Экстенсивті білім беру – бұл оқыту процесін қосымша технологиялар, жаңа құралдар мен құрылғылар негізінде жүзеге асыру. Оқушылар неғұрлым толық, объективті көрініс жасауы үшін заттар, процестер, химиялық элементтер және басқа да зерттеу объектілері әр түрлі жағынан қарастырылады. Ол үшін мұғалім әр тұжырымдаманың құрылымын, әр теорияны және құрылымдық элементтердің өзара байланысын, студенттерге жетелейтін нақты білім беру мақсатын нақты елестетуі керек. Бұл жүйелік талап және курстың жүйелілігі оқу материалын құрудың қатаң логикалық реттілігімен, оның біртұтас идеясына бағынуымен көрінеді.

Оқу материалдарын құрылымдау барысында екі тәсіл қолданылды: дәстүрлі білім беру және мультимедиалық технологияларды қолдануымен оқыту. Тәсілдердің тиімділігін салыстыру үшін 11 «А» және 11 «Ә» сынып оқушылары алынды. Сәйкесінше 11 «А» сынып оқушыларына мультимедиалық технологияларды қолдана отырып оқыту және 11 «Ә» сынып оқушыларына дәстүрлі білім беру форматы әзірленді және нәтижелерді салыстыру үшін I тоқсанның орташа бағалары алынды (4-сурет).

4-сурет – I тоқсанның орташа бағалары

2-кезең. Ұйымдастыру. Органикалық химия ұғымдарын дамыту қолданылған әдістермен және дидактикалық тәсілдермен байланысты. Оқу процесі оқушының білім мөлшерін механикалық игеруіне емес, шығармашылық көзқараспен, қажетті ақпаратты өз бетінше алуымен және оны басқаларға бере отырып, білімді игеруге бағытталуы керек. Сондықтан құзыреттілік оқу процесінде алынған білімге, қабілеттерге, құндылықтарға, тәжірибеге негізделген [12–13]. Оқу материалдарын құрылымдау үшін дәстүрлі білім беру және мультимедиалық технологияларды қолданған кезде 2-кестеде көрсетілген тақырыптар бойынша оқушыларға сабақтар өткізілді. Кіріспе сабақтарда танымдық іс-әрекетке бағытталған қызығушылықты дамытатын белсенді тәсіл қолданылды. Органикалық қосылыстардың қасиеттерін зерттеген сабақтарда сызықтық және синергетикалық тәсілдерді қолдану арқылы нақты мәселелерді жақсы түсіндіруге және өмірмен байланыстыруға мүмкіндік берді. Органикалық қосылыстардың қолданылуы мен таралуын қарастыру кезінде

оқушыларға жүйелік бағыт қолданылды, өйткені, бұл тәсіл жалпы білім беру жүйесін құруға және тұжырымдаманы тұтастыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологияларды субъект және объект функциясына байланысты оқыту құралы мен оқу құралы деп ажыратуымызға болады. Мультимедиялық технологияның белгілі бір оқыту жүйесінің мазмұны және әдістеріне байланысты жағдайда пайдалану тиімді. Оқу материалының көлемі мен күрделілігін оңтайландыру өлшемдері.

2-кесте – Дәстүрлі білім беру және мультимедиялық технологияны қолдана оқытудың салыстырмалы жоспары

Дәстүрлі білім беру, 11 «Ә» сынып	Мультимедиялық технологияны қолдана оқыту, 11 «А» сынып
Сабақ тақырыбы	Сабақ тақырыбы
1. Органикалық қосылыстар кластары	1. Органикалық қосылыстар молекулалары модельдерін құрастыру
2. Алкандар	2. Алкандардың номенклатурасы мен изомерленуін графикалық кестемен оқыту.
3. Алкендер	3. Алкендердің химиялық және физикалық қасиеттерін виртуальдық зертхана негізінде түсіндіру
4. Алкадиендер	4. Алкадиендердің алынуы және қолданылуы мультимедиялық презентацияны қолданып оқыту
5. Алкиндер.	5. Алкиндерге сапалық реакциялар бейнефильм және лабораториялық жұмыс негізінде оқыту.
6. Қорытынды бақылау жұмысы.	6. Қорытынды бақылау жұмысы.

1. Мазмұн тұтастығының өлшемі. Оқу пәні ғылымның, мәдениеттің, қоғамдық өмірдің дамуының барлық негізгі бағыттарын, тәрбиенің барлық аспектілерін көрсетуі керек.

2. Ғылым жалпыға бірдей тану өлшемі. Даулы мәселелерді оқушылармен талқылауға болады, бірақ олар ғылым негіздеріне кірмеуі керек. Міндетті ассимиляцияға жататын мазмұнға тек ғалымдардың басым көпшілігінде сәйкессіздіктерге тап болмайтын сұрақтар мен ғылыми түсіндірмелер кіреді.

3. Ғылыми білімді қолданудың кеңдігін көрсететін ғылыми маңыздылық критерийі.

4. Қол жетімділік қағидатымен тығыз байланысты оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестік критерийі.

5. Химияны зерттеуге бөлінген уақыттың сәйкестік критерийі. Мысалы, тәжірибе көрсеткендей, элементтердің гидроксиді қасиеттерінің тотығу күйіне және орталық атомның радиусына тәуелділігін зерттеу негізсіз көп уақытты қажет етеді. Бұл мәселе алынып тасталды.

6. Орта мектеп стандарттарына сәйкестік критерийі. Мысалы, егер жақын арадағы 5–6 жыл ішінде қымбат құралдар мен реактивтерді пайдалану арқылы қандай да бір тәжірибені бұқаралық мектепте орындау мүмкін болмаса, оны бағдарламаға қосуға болмайды. Егер белгілі бір мәселені зерттеу үшін бұқаралық мектеп мұғалімдері дайын болмаса және оларды қайта даярлау қажет болса, онда алдымен мұндай жұмысты жүргізу керек, содан кейін тақырыпты бағдарламаға қосу керек және т.б.

7. Халықаралық стандарттарға сәйкестік критерийі. Мектептегі оқу бағдарламалары ұқсас бағдарламалардың ең жақсы әлемдік үлгілеріне сәйкес келуі керек [14–16].

Мультимедиялық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Осы кездегі негізгі талап – үздіксіз білім беру тәсілдерін іздеу, білім алушыларды өз бетінше оқу тәсілдеріне үйрету, жаңа оқыту құралдары арқылы білім алу жолдарын іздестіру, шығармашылық және шеберлік іске баулу.

Білім беру процесінде презентацияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері 3-кестеде көрсетілген.

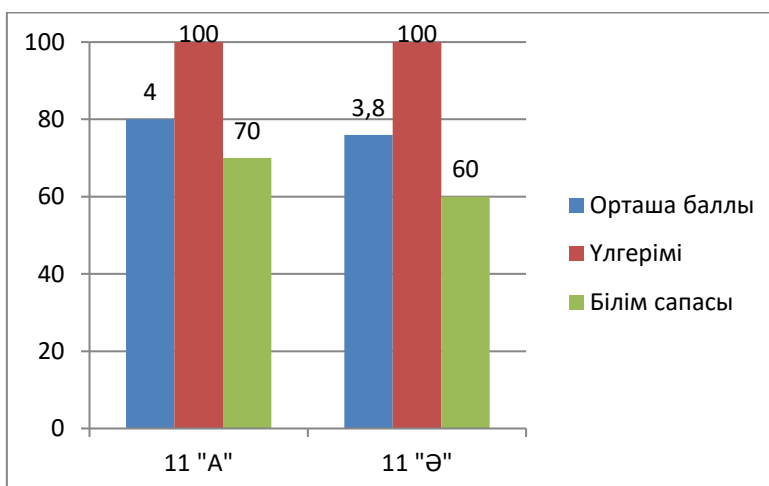
3-кесте – Білім беру процесінде презентацияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері

	Оқушылар үшін	Мұғалім үшін
Артықшылықтары	-көбірек ақпарат алуы; -ойлау қабілетінің дамуы; -демонстрация негізінде білім алуы; -білімді жүйеленген, сыныпталған түрде қабылдауы; -визуализация арқылы есте сақтауды жеңілдетеді.	-берілетін ақпарат көлемін ұлғайту; -бастапқы материалды ұсыну мүмкіндігі (фотосуреттер, суреттер, сызбалар, кестелер); -материалды құрылымдау; -ақпаратты жедел тың ұсыну арқылы уақытты үнемді әрі ұтымды пайдалану мүмкіндігі болады.
Кемшіліктері	-қысқа уақыт ішінде шамадан тыс ақпарат алу; -білім алушының өзіндік танымдық іс-әрекетін жүйелеуінің талаптарға сай келмеуі (дәрісті жазуға, түсінуге бейімделуі); -ақыл-ой іс-әрекетін дамыту қажеттілігі төмендеуі (сабақты дербес жүйелеуді, жіктеуді, талдауды тоқтатады); -ауызша сөйлеудің рөлін төмендету қаупі.	-дәріс дайындауға уақытты ұлғайту; -материалды ұсыну кезінде мультимедиалық құралдарға ие болу керек; -ақпаратты көркемдік-графикалық ұсынуға қабылдаудың психологиялық ерекшелігін ескеру қажеттілігі.

3-кезең. Бағалау. Мультимедиалық технологияларды қолдану арқылы органикалық химия пәнін, әрбір білім алушының қабілеті мен ерекшелігін ескере отырып, оқуға деген ынтасын арттыруға өз ықпалын тигізеді. Әртүрлі типтегі ақпараттарды көрнекі түрде ұсыну оқытудың интерактивтілік ұстанымын қамтиды, сонымен қатар бағдарламалық ақпараттарды пайдалану арқылы оқу материалдарын қамтуға септігін тигізеді. Нақты әрі күрделі реакция механизмдерін модельдей отырып, химия пәніне байланысты ұғымдарды тиімді көрсетеді. Оқытуда жұмсалатын шығынның атап айтсақ, қиын лабораториялық жұмыстар, реактивтер, реагенттер шығымын азаюына ықпалын тигізеді.

Мультимедиалық технологияларды пайдаланумен, органикалық химияның педагогикалық негіздерін негізге ала отырып, сабақтар өткізілді және соңғы сабақта қорытынды тест жазып, бағалау жүргізілді. Бағалау бірнеше форматта жүргізілді, атап айтсақ өзін-өзі бағалау, формативті бағалау және қорытынды бағалау. Қорытынды бақылау жұмысын және өзін-өзі бағалауды 44 оқушымен орындалды (6-сурет). Өзін-өзі бағалау кезінде Лайкерт шкаласы қолданылды. Осыған байланысты жауаптар 1 ден 4 балға дейін оқушылар үлгерімі анықталды.

Оқытудың компьютерлік әдістемесін қолдану ең алдымен білім беру қызметінің барлық түрлерін біріктіруге және оқу үдерісінің субъектілерін ақпараттық қоғамда өмір сүруге дайындауға бағытталған. Заманауи ақпараттық технологиялар білім алушыға дәстүрлі емес ақпарат көздеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді, өзіндік жұмыстың тиімділігін арттырады, шығармашылыққа, әртүрлі дағдыларды меңгеруге және бекітуге мүлдем жаңа мүмкіндіктер береді.

6-сурет – II тоқсан бойынша оқушылар үлгерімі

Қорытынды

Зерттеуімізде ұғымдар туралы түсінікті қалыптастыруда мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, үш педагогикалық аспекті – жоспарлау, ұйымдастыру және бағалау іріктелді. 11-сыныпта «Органикалық заттар» тақырыбын құрылымдауға екі түрлі тәсілді салыстыра отырып, жүргізілген педагогикалық зерттеу ұйымдастыру болжамымызды растады. Дәстүрлі тәсілге қарағанда, мультимедиалық технологияны қолдану арқылы оқыту тиімді екені анықталды. Мультимедиалық технологияларды қолданудың негізгі бағыттарының бірі – компьютерлік және теле, бейнеконференциялар ұйымдастыру. Ақпараттық технологиялар қазіргі кездегі интернет технологиясының дамуына тікелей әсер етеді. Электрондық ақпараттар және бейне хабарлауларды компьютер мониторынан көру мультимедианың жемісі. Мультимедиалық технологиялар көмегімен кез-келген оқушы химия пәні бойынша мәліметтерді, суреттерді, ақпараттарды алу мүмкіндігіне ие. Орта мектепте білім алушылар компьютер негізінде мультимедиалық технологияларды игере алады, бұл мультимедианың тиімді тұсы болып табылады. Ақпараттық ортаның негізгі функциясы қажетті ақпаратқа еш қиындықсыз жету. Компьютерлік технологияларды қолдану мұғалімге сабақтарды динамикалық иллюстрациялармен байытуға, оқу материалын эстетикалық, қолжетімді және қызықты түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Мультимедиалық презентацияларды тақырыпты зерделеудің кез келген кезеңінде және сабақтың кез келген кезеңінде қолдану орынды екені анықталды. Ақпараттық ортаны қолдану оқу материалын жарқын анықтамалық бейнелер жүйесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді, бұл оқылтын материалды есте сақтауды және меңгеруді жеңілдетеді. Ғылыми зерттеулер нәтижесі оқытудың жалпы білім берудің базалық деңгейінде мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, органикалық химия курсына оқытуда қолданылады. Танымдық қызығушылықты арттыру химияны игерудегі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Органикалық химия сабақтарында мультимедиалық технологияны қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың қажетті шарты болып табылады. Ақпараттық ортаны білім құралы ретінде пайдалану барлық оқушыларды бір-бірімен белсенді қарым-қатынас жасайтын, сабақтарда өмірлік жағдайларды модельдейтін ыңғайлы оқу жағдайларын жасауға ықпал етеді. Мультимедиалық технологияларды кеңінен қолдану мультимедиалық технология әдіс-тәсілдерін, құралдарын жинау мақсатында біріктірілген педагогикалық бағдарламалар жобаланып, оқу ақпараты ұйымдастырылды, өңделді және білімгерлерге ұсынылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Васильева П.Д., Кузнецова Н.Е. Обучение химии. – СПб.: КАРО, 2003. – 128 с.
2. Егорова Ю.Н. Мультимедиа технология как средство повышения эффективности обучения в школе // Информатика и образование. – 2004. – №7. – С. 99–101.
3. Гузеев В.В. Поколения образовательных технологий: технологии образования в глобальном информационном сообществе // Химия в школе. – 2004. – №2. – С. 12–18.
4. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: учеб. для студ. высш. учеб. зав.– М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
5. Аванесов В.С. Содержание теста: теоретический анализ // Химия в школе. – 1994. – №2. – С. 30–37.
6. Ксенофонтова И.Н. Развитие познавательной деятельности учащихся в условиях индивидуализации обучения // Химия в школе. – 2006. – №3. – С. 15–22.
7. Кузнецова Н.Е., Герус С.А. Формирование обобщенных умений на основе алгоритмизации и компьютеризации обучения // Химия в школе. – 2002. – №5. – С. 16–20.
8. Нифантьев Э.Е., Ахлебинин А.К., Лихачев В.Н. Компьютерные модели и их использование в обучении химии // Информатика и образование. – 2002. – №7. – С. 77–85.
9. Павлова Н.Н. Компьютер как инструмент сбора информации на уроке химии // Информатика и образование. – 2003. – №9. – С. 82–85.
10. Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies // Cypriot Journal of Educational Science. – 2022. – №17(1). – P. 320–332. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717>
11. Дубовицкая Т.Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации // Психологическая наука и образование. – 2002. – Т.7. – №2. – С. 42–45.
12. Нгуен Тхук Тху, Чан Тхи Тхань, Новичкова Е.С., Боровских Т.А. О формировании опыта самообучения // Химия в школе. – 2018. – №8. – С. 31–36.
13. Сулейменова О.Я., Маханова Қ.А., Құбаева Г.С. Мамандыққа бағытталған химияны оқыту курсына дидактикалық құралдар көмегімен деңгейлік тапсырмалар құрастыру // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – 2018. – №2(58). – С. 187–192.
14. Злотников Э.Г., Гаркунов В.П. Функции школьного химического эксперимента в условиях развивающего обучения // Журнал ВХО им. Д.И. Менделеева. – 1983. – №5. – С. 40–43.
15. Боровских Т.А. Групповая технология на уроках развивающего дифференцированного обучения // Химия в школе. – 2010. – №4. – С. 10–16.
16. Жадрина М.Ж. Оқушыларды химиядан алған білімін пайдалануға дағдыландыру. – Алматы: Білім, 2010. – 89 б.

REFERENCES

1. Vasilieva P.D., Kuznecova N.E. Obuchenie himii [Chemistry training]. – SPb.: KARO, 2003. – 128 s. [in Russian]
2. Egorova Iu.N. Multimedia tehnologia kak sredstvo povyshenia effektivnosti obuchenia v shkole [Multimedia technology as a means of improving the effectiveness of teaching at school] // Informatika i obrazovanie. – 2004. – №7. – S. 99–101. [in Russian]
3. Guzeev V.V. Pokolenia obrazovatelnyh tehnologiy: tehnologii obrazovania v globalnom informacionnom soobshestve [Generations of educational technologies: educational technologies in the global information community] // Himia v shkole. – 2004. – №2. – S. 12–18. [in Russian]
4. Zaicev O.S. Metodika obuchenia himii: Teoreticheskiy i prikladnoi aspekty [Methods of teaching chemistry: Theoretical and applied aspects]: ucheb. dlia stud. vyssh. ucheb. zav. – M.: VLADOS, 1999. – 384 s. [in Russian]
5. Avanesov B.C. Soderzhanie testa: teoreticheskiy analiz [Test content: theoretical analysis] // Himia v shkole. – 1994. – №2. – S. 30–37. [in Russian]

6. Ksenofontova I.N. Razvitie poznatelnoi deiatelnosti uchashihsia v usloviakh individualizatsii obucheniya [The development of cognitive activity of students in the context of individualization of learning] // Himia v shkole. – 2006. – №3. – S. 15–22. [in Russian]
7. Kuznecova N.E., Gerus S.A. Formirovanie obobshennykh umeniy na osnove algoritmizatsii i kompiuterizatsii obucheniya [Formation of generalized skills based on algorithmization and computerization of learning] // Himia v shkole. – 2002. – №5. – S. 16–20. [in Russian]
8. Nifantiev E.E., Ahlebinin A.K., Lihachev V.N. Kompiuternye modeli i ih ispolzovanie v obuchenii himii [Computer models and their use in teaching chemistry] // Informatika i obrazovanie. – 2002. – №7. – S. 77–85. [in Russian]
9. Pavlova N.N. Kompiuter kak instrument sbora informatsii na uroke himii [A computer as a tool for collecting information in a chemistry lesson] // Informatika i obrazovanie. – 2003. – №9. – S. 82–85. [in Russian]
10. Akhmetova A., Seiitkazy P., Zhangazieva T., Abilkhairova Zh., Alikulova S., Ashimbekova B. Adaptation of Students to Professional-Oriented Activities Based on Media Technologies // Cypriot Journal of Educational Science. – 2022. – №17(1). – R. 320–332. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i1.6717>
11. Dubovickaia T.D. Metodika diagnostiki napravlenosti uchebnoi motivatsii [The methodology for diagnosing the orientation of educational motivation] // Psihologicheskaiia nauka i obrazovanie. – 2002. – T.7. – №2. – S. 42–45. [in Russian]
12. Nguen Thuk Thu, Chan Thi Than, Novichkova E.S., Borovskih T.A. O formirovanii opyta samoobucheniya [On the formation of self-learning experience] // Himia v shkole. – 2018. – №8. – S. 31–36. [in Russian]
13. Suleimenova O.Ia., Mahanova Q.A., Qubaeva G.S. Mamandyqqa bagyttalghan himiany oqytu kursyna didaktikalyq quraldar komegimen dengeilik tapsyrmalar qurastyru [Drawing up level tasks for the specialty-oriented chemistry training course using didactic tools] // Abai atyndagy QazUPU Habarshysy. «Pedagogika gylymdary» seriasy. – 2018. – №2(58). – S. 187–192. [in Kazakh]
14. Zlotnikov E.G., Garkunov V.P. Funkcii shkolnogo himicheskogo eksperimenta v usloviakh razvivaiushego obucheniya [The functions of a school chemical experiment in a developmental learning environment] // Jurnal VHO im. D.I. Mendeleeva. – 1983. – №5. – S. 40–43. [in Russian]
15. Borovskih T.A. Gruppovaia tehnologia na urokah razvivaiushego differencirovannogo obucheniya [Group technology in the lessons of developing differentiated learning] // Himia v shkole. – 2010. – №4. – S. 10–16. [in Russian]
16. Jadrina M.J. Oqushylardy himiadan algan bilimin paidalanuga dagdylandyru [To teach students to use the knowledge gained in chemistry]. – Almaty: Bilim, 2010. – 89 b. [in Kazakh]

UDC 378.147; IRSTI 29.03.77

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.57>G.K. BELGIBAYEVA¹, A.S. БАЙМАХАН^{2✉}, Zh.M. АКПАРОВА³¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda), e-mail: belgibaeva64@bk.ru

²PhD Doctoral Student of Karaganda Buketov University

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: aknuraaaa0606@gmail.com

³Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Abay Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhan_mus@mail.ru

THE FORMATION OF ENGLISH LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH PODCASTS

Abstract. This research deeply explores communication's vital role, especially in English language education, aiming to enrich students' communicative competence through podcast-based learning. It investigates the theoretical underpinnings of communicative competence, language acquisition theories, and the impact of digital technologies on language learning methods. This study reviews existing research methods and technologies that enhance communicative competence among language learners.

Our approach combined qualitative and quantitative research methods, including statistical analysis for survey data, relevant podcast selection, observation, and synthesis of collected information. To guide our experiment, we established hypotheses:

1. Increased engagement with subject-specific podcasts positively correlates with improved language acquisition and comprehension among students.

2. Different podcast content types (e.g., academic versus entertainment) influence language learning outcomes differently.

3. Using curated podcast vocabulary and phrases in language assessments correlates with improved understanding and usage among students.

Ultimately, integrating podcasts significantly strengthened language learning outcomes, bridging the gap between theory and practice. These audio resources provided invaluable insights, diverse perspectives, and specialized terminologies, enriching students' educational journeys. Utilizing podcasts within structured curricula presents a promising avenue for enhancing communicative competence and creating a holistic learning environment. This research suggests that incorporating subject-specific podcasts into language learning curricula can significantly improve language acquisition and comprehension, potentially revolutionizing language education methodologies.

Keywords: podcast-based learning, communicative, competence, language acquisition, digital technologies, language education methodologies.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Belgibayeva G.K., Baimakhan A.S., Akparova Zh.M. The Formation of English Language Communicative Competence through Podcasts // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 132–242. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.57>

*Cite us correctly:

Belgibayeva G.K., Baimakhan A.S., Akparova Zh.M. The Formation of English Language Communicative Competence through Podcasts // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – Б. 232–242. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.57>

Date of receipt of the article 23.01.2024 / Date of acceptance 05.06.2024

Г.К. Бельгибаева¹, А.С. Баймахан², Ж.М. Акпарова³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: belgibaeva64@bk.ru

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің PhD докторанты (Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: aknuraaaa0606@gmail.com

³педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhan_mus@mail.ru

Подкастар арқылы ағылшын тілі коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру

Аңдатпа. Бұл зерттеу подкаст негізіндегі оқыту арқылы студенттердің коммуникативті құзыреттілігін байыту мақсатында, әсіресе ағылшын тілін оқытуда коммуникацияның маңызды рөлін анықтауға бағытталған. Мақалада коммуникативті құзыреттіліктің теориялық негіздері, тілді меңгеру теориялары және цифрлық технологиялардың тіл үйрену тәжірибесіне әсері қарастырылады. Мақалада тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін арттыратын зерттеу әдістері мен технологиялары сипатталған.

Берілген мақалада сапалы және сандық зерттеу әдістері, соның ішінде сауалнама деректерінің статистикалық талдау, сәйкес подкасттарды таңдау, бақылау және жинақталған ақпаратты синтездеу әдістері қолданылған. Эксперимент жүргізу үшін келесі гипотезалар қарастырылды:

1. Пәнге арналған подкастарды пайдаланудың артуы оқушылардың тілді меңгеру мен түсінуінің жақсаруына оң нәтиже береді.

2. Подкаст мазмұнының әртүрлі түрлері (мысалы, академиялық және ойын) тіл үйрену нәтижелеріне әртүрлі әсері болады.

3. Тілді меңгеру деңгейін бағалау кезінде подкастардағы таңдалған лексика және сөз тіркестері оқушылардың ағылшын тілін түсінуі мен қолдануының жақсаруына ықпал етеді.

Қорытындылай келгенде, сабақтарға подкаст енгізу арқылы өткізу ағылшын тілінің теориясы мен практикасы арасындағы алшақтықты жою арқылы тіл үйрену нәтижелерін айтарлықтай жақсартты. Бұл аудио ресурстар оқушылардың білім алу тәжірибесін байыта отырып, баға жетпес ақпарат, әртүрлі перспективалар және арнайы терминологияны қамтамасыз етті. Құрылымдық оқыту бағдарламаларында подкастарды пайдалану коммуникативті құзыреттілікті арттыру және біртұтас оқу ортасын құру үшін перспективалы жол болып табылады. Бұл зерттеу пәндік подкастарды тілдерді оқытудың оқу бағдарламаларына енгізу тілді меңгеру мен түсінуі айтарлықтай жақсарта алатынын, тіл білімінің әдістемелерінде оңтайлы ықпал жасай алатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: подкаст негізіндегі оқыту, коммуникациялық, құзыреттілік, тілді меңгеру, цифрлық технологиялар, тілдік тәрбие әдістері.

Г.К. Бельгибаева¹, А.С. Баймахан², Ж.М. Акпарова³

¹кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: belgibaeva64@bk.ru

²PhD докторант Карагандинского университета имени Е.А. Букетова (Казахстан, г. Караганда), e-mail: aknuraaaa0606@gmail.com

³кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая (Казахстан, Алматы), e-mail: zhan_mus@mail.ru

Формирование коммуникативной компетентности по английскому языку через подкасты

Аннотация. Это исследование глубоко изучает жизненно важную роль общения, особенно в образовании английского языка, с целью обогатить коммуникативную

компетентность учащихся посредством обучения на основе подкастов. Он исследует теоретические основы коммуникативной компетентности, теории овладения языком и влияние цифровых технологий на методы изучения языка. В этом исследовании рассматриваются существующие методы исследования и технологии, которые повышают коммуникативную компетентность среди изучающих язык.

Наш подход сочетал в себе качественные и количественные методы исследования, включая статистический анализ данных опросов, выбор соответствующих подкастов, наблюдение и синтез собранной информации. Для проведения нашего эксперимента мы выдвинули гипотезы:

1. Более активное использование подкастов по конкретным предметам положительно коррелирует с улучшением усвоения и понимания языка учащимися.

2. Различные типы контента подкастов (например, академический и развлекательный) по-разному влияют на результаты изучения языка.

3. Использование подобранной лексики и фраз из подкастов при оценке владения языком коррелирует с улучшением понимания и использования учащимися.

В конечном итоге интеграция подкастов значительно улучшила результаты изучения языка, сократив разрыв между теорией и практикой. Эти аудиоресурсы предоставляют бесценную информацию, разнообразные точки зрения и специализированную терминологию, обогащая образовательный процесс учащихся. Использование подкастов в структурированных учебных программах представляет собой многообещающий путь для повышения коммуникативной компетентности и создания целостной среды обучения. Это исследование показывает, что включение подкастов по конкретным предметам в учебные программы изучения языка может значительно улучшить овладение и понимание языка, потенциально революционизируя методологии языкового образования.

Ключевые слова: обучение на основе подкастов, коммуникативность, компетентность, овладение языком, цифровые технологии, методики языкового образования.

Introduction

The research delves into the intrinsic significance of communication within diverse spheres of daily life, particularly its pivotal role in English language education. As articulated by the International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, «Communicative Competence» embodies a fusion of social, verbal, and pertinent communicative proficiencies, necessitating adeptness in executing intricate social and verbal behaviors with fluidity and adaptability [1].

This study aims to enhance students' communicative competence, enabling them to articulate grammatically precise and contextually fitting expressions, considering the nuances of pragmatics. Insights from B. Skinner [2], N. Chomsky [3], J. Piaget [4] and J. Bruner [5] elucidate that children initiate their language acquisition journey by imbibing parental instructions, engaging with their immediate communication milieu, and benefiting from inherent language learning mechanisms since birth. Rather than complicating the language acquisition process, one approach under scrutiny involves leveraging podcasts to aid Kazakh-speaking students in surmounting language barriers and averting linguistic interference. The intent is to facilitate the assimilation of proper sentence structures through podcast-based learning experiences.

We put forward the following hypotheses to conduct an experiment:

1. Increased engagement with subject-specific podcasts positively correlates with improved language acquisition and comprehension among students.

2. Different types of podcast content (e.g., academic vs. entertainment) influence language learning outcomes differently among students.

3. The use of curated vocabulary and phrases from podcasts in language assessments correlates with improved understanding and usage among students.

Theoretical Framework

At the core of communicative competence lies Dell Hymes' [6] seminal work, which expanded upon Noam Chomsky's linguistic competence model. D. Hymes proposed a framework that encompassed not only grammatical proficiency but also sociolinguistic, discourse, and strategic competences. Sociolinguistic competence involves understanding the social nuances of language use within different cultural contexts. Discourse competence emphasizes the ability to construct coherent and meaningful conversations, while strategic competence pertains to the strategic use of language to overcome communication barriers.

Various language acquisition theories contribute to our understanding of communicative competence. Chomsky's Universal Grammar posits innate linguistic structures, while L. Vygotsky's [7] Sociocultural Theory emphasizes the role of social interactions in language development. Communicative competence aligns with sociocultural theory, emphasizing the importance of social interactions, cultural contexts, and pragmatic aspects of language use in achieving effective communication.

The digital revolution has permeated educational landscapes, presenting a paradigm shift in language learning methodologies. Digital tools encompass a spectrum of resources such as podcasts, language learning apps, online platforms, and immersive environments. These tools offer interactive, accessible, and personalized learning experiences, enabling learners to engage with language in diverse and dynamic ways. That proves the study of Ramli [8]. Ramli's study dedicated to the utilization of podcasts highlighted their instrumental role in creating engaging classroom activities. Students were motivated and found themselves drawn to participate actively in listening and speaking practices within the classroom setting. Thus, podcasts provide authentic listening experiences, fostering language comprehension and real-world language usage.

Digital technologies seamlessly align with the dimensions of communicative competence. They facilitate language production, comprehension, and interaction across diverse contexts. Interactive platforms simulate real-life communication scenarios, promoting authentic language use and cultural understanding. Moreover, adaptive learning technologies cater to individual learning styles, providing tailored experiences that reinforce communicative competencies.

Despite the advantages, challenges such as the digital divide and pedagogical considerations emerge. Disparities in access to technology create inequities in language learning opportunities. Educators face the task of guiding and scaffolding learners' use of digital tools to maximize their potential in fostering communicative competence.

The main task of an English teacher is to develop communicative competence in students, which presupposes the ability to understand the foreign language speech of an interlocutor and the ability to correctly use language means in oral or written speech to express one's point of view in compliance with all the norms of the language being studied in accordance with the communication situation, the task, and also social and linguistic rules adopted by native speakers.

An analysis of scientific research shows that all scientists agree on the importance of developing communicative competence, and in particular - speech competence of students in English classes, but there is still no consensus on the role of digital tools in the development of basic knowledge, skills and abilities, necessary for successful communication in a foreign language, which determines the relevance of this study. The article is devoted to an important problem - the formation communication skills of students in this type of speech activity, such as listening, using digital learning tools - podcasts.

Research methods and materials

A collection of research studies presents a comprehensive overview of methods fostering the development of communicative competence among language learners. E.Makarova and S.Pirozhkova's [9] findings highlight the positive impact of digital storytelling on learners,

enhancing not only foreign language communicative skills but also cultivating various competences and soft skills. Similarly, Zh.Ibraimova et al.'s [10] investigation sheds light on the challenges faced by foreign students in communication, such as language complexity and adjustment issues, while pinpointing diverse technological tools – from podcasts to social networks – that aid in nurturing communicative competence.

V.Puzanov et al.'s [11] research emphasizes the efficacy of incorporating Web 2.0 technologies within the framework of English language courses, demonstrating heightened effectiveness in cultivating communicative competence among 2–3 year students. I.Merzoug [12] advocates for the integration of Information and Communication Technology (ICT) methods in English as a Foreign Language (EFL) environments, underscoring its unparalleled efficacy in bolstering students' communicative abilities.

While, R. Fahrutdinova et al.'s [13] study underscores the effectiveness of interactive approaches and competence-based learning technologies in honing foreign language communicative competence. Their exploration validates the efficacy of these methods, particularly when testing and reinforcing distinct components of communicative competence within English language education. Together, these studies underscore the multifaceted benefits and effectiveness of various technological and pedagogical approaches in enhancing communicative competence among language learners.

We combined qualitative and quantitative research methodologies, incorporating statistical analysis for survey data, podcast selection based on content relevance, observation, and synthesis of collected information.

Initially, we opted for a structure involving four distinct groups: one control group representing varying English proficiency levels and three experimental groups. This strategy aimed to offer a comprehensive perspective and reduce the risk of skewed outcomes. This approach helped steer clear of potential misleading conclusions that could arise from a singular experimental setup, enhancing the depth of our findings.

Engaging students in the experiment presented initial hurdles, notably their initial reluctance to participate – a common trend in today's educational landscape. To overcome this, we took proactive measures by thoroughly explaining the experiment's procedures. Obtaining explicit consent from both students and their parents was crucial, and securing formal authorization before proceeding was a priority.

Throughout the experiment, we maintained meticulous oversight, including daily monitoring of assignment completion. The choice of podcasts was intentional, aligning the content with the academic curriculum and relevant to the students' ongoing learning journey. Additionally, we carefully selected phrases from the podcasts to assess the accuracy and depth of their learning.

To measure progress, we administered periodic assessments in the form of small tests to both control and experimental groups. These evaluations were designed to comprehensively assess the impact of the experiment while ensuring it aligned with academic objectives and contributed to the students' overall development.

Results and discussions

The study deployed a cross-sectional online survey to assess the perceived educational value of podcasts among a cohort of participants. A total of 60 individuals took part in the study and were categorized into four groups of 15 respondents each. The demographic spectrum of the surveyed participants delineates a varied age distribution, comprising 15% at 15 years old, 48.3% at 16 years old, and 36.7% at 17 years old. Gender distribution within the sample showcases a ratio of 60% female respondents to 40% male respondents. In terms of English proficiency, 41.7% identified as beginners, 38.3% as intermediate, and 20% as advanced learners.

Analysis of participants' podcast listening habits unveiled intriguing patterns (Fig.1). A notable 28.3% revealed never engaging with podcasts, while an additional 18.3% infrequently tuned in. Meanwhile, 25% reported occasional listening, with 18.3% engaging frequently and 10% listening very frequently.

1. How frequently do you listen to podcasts?

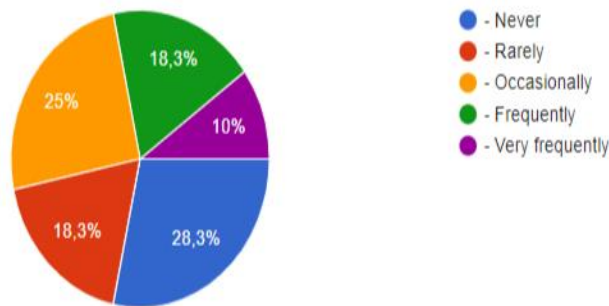

Figure 1 – «Frequency of listening to podcasts»

Despite the sizeable sample using podcasts for English learning (60%), a breakdown of usage frequency among these individuals reveals nuanced patterns (Fig.2). Only 11.7% reported daily engagement, with 20% tuning in weekly and 15% on a monthly basis. Surprisingly, 28.3% rarely used podcasts for English learning, while 25% never did.

3. If you have used podcasts for learning English, how often do you use them?

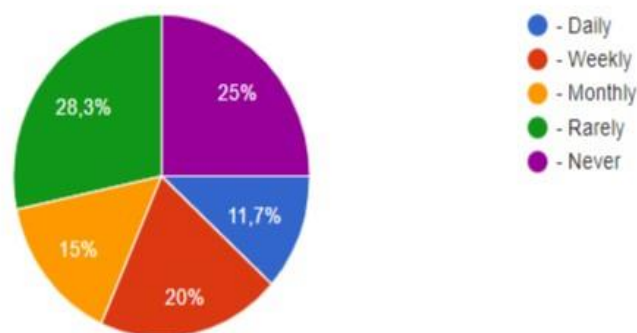

Figure 2 – «Frequency of using podcasts to learn English»

Participants' preferences regarding podcast content are delineated, with Conversations/Dialogues emerging as the preferred format for 50% of respondents. Language Learning Tips followed closely at 40%, while Storytelling garnered interest from 33.3%. In contrast, News Updates and Academic Discussions held lower appeal, at 21.7% and 6%, respectively.

5. What attracts you to podcasts as a learning tool compared to other methods?

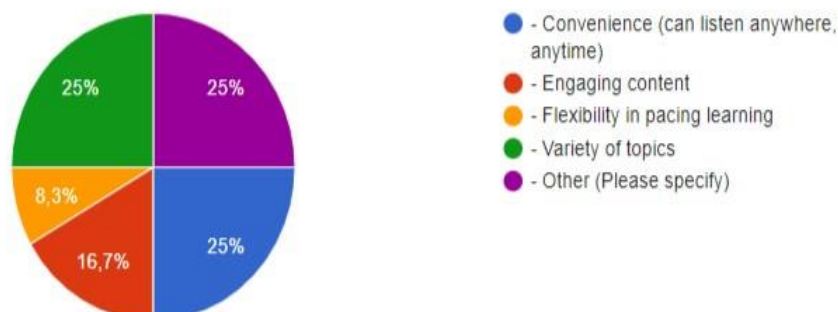

Figure 3 – «Attraction to podcasts»

The allure of podcasts as a learning tool encompasses various facets (Fig.3). Convenience ranked highly, with 25% valuing the flexibility of listening anytime, anywhere. Similarly, 25% appreciated the diverse range of topics available. Engaging content attracted 16.7% of respondents, while 8.3% were drawn to the flexibility in learning pace. Additionally, a quarter of respondents cited other factors influencing their attraction to podcasts.

The reasons behind the non-utilization of podcasts for English learning became evident through the survey responses. Some respondents lacked awareness about podcasts (18.3%), while a significant majority (35%) preferred alternative methods like videos or traditional teaching. Another barrier was the difficulty in finding suitable podcasts, which resonated with 28.3% of respondents. Moreover, 18.3% were uncertain about how effective podcasts could be in aiding learning, while a substantial 40% cited other reasons for not engaging with podcasts. These insights shed light on the habits of podcast consumption, preferences in learning content, and the reasoning behind the adoption or rejection of podcasts as an educational tool among the surveyed students. Moreover, among the surveyed learners, 25% – equivalent to one group comprising 15 learners – reported never having listened to podcasts.

We devised a method during the experiment's initial phase to introduce podcast-based learning into the classroom. This involved asking questions related to podcast topics and implementing podcasts in two stages: first, by viewing them during class sessions, and second, by providing shared links for students to listen outside of class, guided by the teacher.

Our approach included leveraging specific podcast series suited for different English proficiency levels. In our research endeavors, a meticulously curated array of English language learning resources was strategically chosen to accommodate distinct proficiency levels among learners.

Methods for developing communicative competence in students through English language podcasts include: while working on podcasts, students practice lexical skills, while listening, exercises are given to understand the main content of what they heard, and after listening, students are asked to discuss and express their point of view on a given topic in as a comment. The teacher can give additional tasks at any stage of working with the text, depending on the level of the group and the allocated hours for studying this topic. With the help of podcasts, students are immersed in the live speech of native speakers, they feel like full participants in a given situation, get acquainted with new vocabulary and phrases, learn to understand oral foreign language speech, practice listening and speaking skills by completing tasks and preparing their speech when discussing the

topic raised. You can listen to the podcast yourself as many times as the student needs to fully understand, even using your phone with the downloaded file. This can be done while traveling in public transport, while walking, at any convenient time, additionally choosing those topics that are interesting. Such work will contribute to high motivation of students to independently study English, the importance of which is currently becoming increasingly obvious to young people. Summarizing the results of this study, it should be noted that podcasts play an important role in mastering not only auditing skills, but also lexical ones; they also contribute to the development of speaking, reading, and writing skills, which indicates the formation of the overall communicative competence of students in the process of learning a foreign language.

Thus, by looking at the examples of working with podcasts below, you can be convinced that this is an accessible and effective way to develop not only auditing skills, but also speaking, writing, and reading, which contribute to the development of communicative competence in students.

Herein, a comprehensive categorization and elucidation of the selected podcasts for language acquisition are expounded:

The English We Speak (BBC Podcasts) (<https://www.bbc.com/learningenglish/english/>)

Intended Audience: Intermediate Level Students

The BBC-produced podcast series, «The English We Speak,» centers on elucidating everyday phrases and colloquialisms commonly employed by native English speakers. Tailored for learners at an intermediate proficiency level, this content is disseminated in succinct episodes released on a weekly basis, each spanning three to four minutes. The deliberate moderation of speech, slightly slower than usual conversational pace, serves to articulate each syllable distinctly, facilitating enhanced comprehension for learners [14].

Better at English (<https://www.betteratenglish.com/>)

Target Audience: Intermediate to Advanced Learners

Specifically curated for learners operating within the intermediate to advanced proficiency spectrum, the «Better at English» website presents a diverse array of English language podcasts. These episodes feature authentic dialogues with native speakers encompassing an extensive gamut of topics, ranging from substantive discussions to more whimsical content. The episodes are delivered at a natural conversational pace, thereby acclimating learners to the rhythm of language usage while acquainting them with idiomatic expressions and commonly used phrases.

Pickle (<https://www.wnycstudios.org/podcasts/pickle>)

Intended Audience: Pre-intermediate Level Students (Adaptable for Beginners)

«Pickle» emerges as a valuable resource designed to cater to the needs of beginners by bridging the gap between rudimentary language skills and intermediate levels. This resource offers podcasts averaging around six minutes, consolidating various series into unified audio materials. Notably, the «Only Human Presents: Undiscovered» series within Pickle delves into scientific realms, particularly exploring themes in biology and medicine. Despite a marginally increased difficulty level, these materials provide novice learners with opportunities to delve into subject matters extending beyond introductory language learning, thereby fostering a gradual enhancement of their comprehension abilities [15].

Expanding our approach, we incorporated podcasts from English learning platforms and websites catering to beginners up to upper-intermediate learners. This series covered diverse topics aligning with school curriculum subjects. Additionally, learners were provided with transcripts, worksheets, and vocabulary tasks to support their learning process.

Integrating Podcasts into the Lesson

In our research, we meticulously selected podcasts directly connected to the mandatory curriculum of 11th grade. One such podcast (<https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/course/newsreview-2022/unit-1/session-39>) delved

into the intricate relationship between brain functionality and dietary habits, specifically highlighting the impact of ultra-processed food. This podcast discussed a study in Australia that revealed adverse effects on older individuals due to consumption of fast food and fizzy drinks. Furthermore, it emphasized the call by health experts to limit such foods in school diets, reflecting the grave concerns surrounding this issue.

Another podcast (<https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/course/newsreview-2022/unit-1/session-37>) we integrated discussed the health implications of staying awake late into the night, particularly for «night owls.» This podcast highlighted research findings from the US indicating an increased likelihood of heart disease and diabetes among individuals who prefer nocturnal activities. The vocabulary introduced in this podcast, such as «chronic» and «prone to», illuminated the health-related terminology for our students.

We aligned yet another podcast with Module 1, «Making Connections in Biology.» This podcast (<https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/course/newsreview-2022/unit-1/session-32>) addressed the phenomenon of «Long Covid,» outlining how post-Covid symptoms persist in certain individuals. Scientists in the UK categorized these symptoms into three types, shedding light on the varying experiences of those affected.

Additionally, our integration of a podcast (<https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/course/newsreview-2022/unit-1/session-29>) regarding a hepatitis outbreak underscored the complexities of identifying the cause behind such mysterious occurrences. This podcast highlighted the role of common viruses resurfacing after Covid lockdowns in triggering the outbreak.

Furthermore, we linked a podcast (<https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/course/newsreview-2022/unit-1/session-9>) related to space debris and lunar impacts to Module 6, «STEM.» This podcast showcased the aftermath of a rocket part impacting the Moon's far side and touched upon the challenges of space debris cleanup.

Overall, we kept using different podcasts that were related to the topics based on the curriculum. Moreover, we used the table to keep the progress and results of integrated podcasts each time. We are offering the small segment of the journal as an illustration in Table 1.

Table 1 – «Integrated Podcast Activity Summary»

Content	Teacher's Role	Student's Role	Feedback	Vocabulary	The Results
1	2	3	4	5	6
<u>Mystery child illness: Cause found</u>	Facilitator, Interpreter	Critical listening and analysis	Research report, presentation	'get to the bottom of', 'culprit', 'constellation'	Heightened critical thinking and analytical skills displayed in research reports and informative presentations.
<u>Fast food: Bad for the brain?</u>	Facilitator, Manager	Listening to the podcast during the lesson	Multiple-choice test, fill in the gap	'ultra-' (extremely), 'escape the cycle' (breaking free from deteriorating situations)	Enhanced vocabulary and comprehension skills demonstrated through improved test scores and class participation.
<u>Late nights: Bad for health?</u>	Facilitator, Integrator	Engaging with the podcast content during class	Class discussion, reflective writing	'night owls', 'chronic', 'prone to'	Improved understanding of health-related terminology, evidenced through active participation in discussions and reflective writing.

continuation of the table 1

<u>Long Covid: Three types identified</u>	Facilitator, Linker	Active listening and note-taking	Summary writing, group discussion	'unknown enemy', 'rockets', 'being sold'	Enhanced comprehension of medical concepts reflected in comprehensive summaries and meaningful group discussions.
<u>Rocket hits the Moon</u>	Facilitator, Linker	Active listening and note-taking	Summary writing, group discussion	'rogue', 'collision course', 'calculate'	Improved ability to understand and discuss space-related topics demonstrated through comprehensive summaries and engaging group discussions.

Overall, these integrated podcasts provided diverse insights, from health-related concerns to scientific phenomena, enriching our students' understanding and vocabulary across multiple domains.

Furthermore, we used other podcasts from Better at English and Pickle websites as supplementary resources to amplify the depth and practicality of our 11th-grade curriculum. By strategically integrating podcasts related to different topics from daily routine to science, we aimed to foster a more holistic learning experience for our students. The podcasts were invaluable tools that reinforced classroom discussions and connected abstract scientific concepts to real-world scenarios.

Each podcast served as a catalyst, igniting thought-provoking discussions and facilitating a deeper comprehension of complex topics. Moreover, the incorporation of podcasts within specific modules helped bridge the gap between theoretical learning and practical applications. Integrating these audio resources was about enriching our students' educational journey by exposing them to diverse perspectives, terminology, and scientific advancements, thereby fostering a more comprehensive understanding of the subject matter.

The results revealed significant progress in Groups 2, 3, 4, and 5, particularly in targeted language and vocabulary acquisition, whereas Group 1 did not show the same level of improvement in these areas. This disparity underscores the effectiveness of the integrated podcast materials in enhancing language skills among the experimental groups compared to the control group.

Conclusion

The integration of podcasts into the 11th-grade curriculum offered a multifaceted approach to bolstering students' communicative competence in English. Our study, encompassing a diverse cohort of participants, illuminated intriguing insights into podcast engagement patterns and preferences among learners.

While a substantial portion of students embraced podcasts as a learning tool, nuanced usage patterns revealed varying degrees of frequency and content preferences. The allure of podcasts lay in their convenience, diverse topics, and engaging content. However, barriers such as limited awareness, preference for alternative learning methods, and difficulty in finding suitable content hindered widespread adoption among certain participants.

Through our meticulous selection and integration of podcasts, we sought to bridge these gaps and harness the educational potential of these audio resources. Aligning podcasts with the mandatory curriculum modules offered a rich tapestry of content, ranging from health-related concerns to scientific explorations, thereby augmenting students' vocabulary and comprehension across diverse domains.

The pedagogical approach involved strategic incorporation of specific podcasts, catering to different proficiency levels and subject matters. Leveraging resources like «The English We

Speak,» «Better at English,» and «Pickle», tailored to distinct language abilities, provided a comprehensive learning experience. Furthermore, the incorporation of supplemental resources enriched classroom discussions and provided practical applications, fostering a more holistic understanding of theoretical concepts.

The discernible progress exhibited by experimental groups (2, 3, 4, and 5) in targeted language acquisition and vocabulary underscored the efficacy of integrated podcasts. This success in skill enhancement illuminated the transformative impact of podcast-based learning compared to the control group (Group 1), which did not exhibit similar advancements.

In conclusion, the integration of podcasts proved instrumental in fortifying language learning outcomes and bridging the gap between theoretical knowledge and practical understanding. These audio resources emerged as invaluable tools, enriching students' educational journeys by offering diverse perspectives, scientific insights, and nuanced terminologies. As educators, leveraging podcasts within structured curricular modules presents a promising avenue to enhance communicative competence and foster a more holistic learning environment for students.

BIBLIOGRAPHY

1. James D. Wright (editor-in-chief), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition. Vol 11. Oxford: Elsevier. – P. 695–702.
2. Skinner B.F. *Verbal behavior*. – New York: Appleton-Century-Crofts, 2013. – 745 p.
3. Chomsky N. *Knowledge of language: Its nature, origin, and use*. – Greenwood Publishing Group, 2010. – 314 p.
4. Piaget J. *Origins of intelligence in the child*. – London: Routledge & Kegan Paul, 2015. – C. 100–135.
5. Bruner J.S. The ontogenesis of speech acts // *Journal of child language*. – 2010. – T. 2. – №1. – C. 1–19. DOI: 10.1017/S0305000900000866
6. Hymes Dell H. *Communicative Competence*. In: *An International Handbook of the Science of Language and Society* // edited by Ulrich Ammon, Norbert Dittmar and Klaus J. Mattheier. – Berlin/New York: de Gruyter, 1987. – C. 219–229.
7. Vygotsky L.S., Cole M. *Mind in society: Development of higher psychological processes*. – Harvard university press, 2014. – 159 p.
8. Mardila Ramli A., Hari Kurniawan E. The use of podcast to improve students' listening and speaking skills for EFL learners // *International Conference on English Language Teaching (ICONELT 2017)*. – Atlantis Press, 2017. – C. 189–194.
9. Sergeevna P.I. New educational technologies to develop foreign language communicative competence of non-linguistic students: digital storytelling // *Филологический класс*. – 2021. – Т. 26. – №3. – C. 231–242. DOI:10.51762/1FK-2021-26-03-20
10. Zh. Ibraimova et al. Formation of Communicative Competence of Foreign University Students through Technologies // *World Journal on Educational Technology: Current Issues*. – 2022. – Т. 14. – №3. – C. 714–725. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i3.7277>
11. Puzanov V. et al. Social media as a development tool English communicative competence // *Journal of Curriculum and Teaching*. – 2022. – Т. 11. – №1. – C. 101–116.
12. Merzoug I. et al. Improving EFL Learners' Communicative Competence Using Web-based Materials: dis. – Adrar, 2021. – 235 p.
13. Fahrutdinova R.A., Yarmakeev I.E., Fakhrutdinov R.R. The Formation of Students' Foreign Language Communicative Competence during the Learning Process of the English Language through Interactive Learning Technologies (The Study on the Basis of Kazan Federal University) // *English Language Teaching*. – 2014. – Т. 7. – №12. – C. 36–46.
14. The English We Speak (BBC Podcasts). Podcast Website. [Electronic resource]. URL: <https://www.bbc.com/learningenglish/English/> (date of access 12.10.2023)
15. Pickle. Podcast website. [Electronic resource]. URL: <https://www.wnycstudios.org/podcasts/pickle> (date of access 12.10.2023)

УДК 378:372.8:53; ГРНТИ 14.35.00
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.58>А.Б. ИСКАКОВА^{ID 1✉}, К.А. НУРУМЖАНОВА^{ID 2}¹PhD, ассоциированный профессор Торайгыров университета
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: anar_is@mail.ru² доктор педагогических наук, профессор Торайгыров университета
(Казахстан, г. Павлодар), e-mail: 75646100@mail.ru

ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД КАК ДИДАКТИЧЕСКИЙ РЕСУРС ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. Методологической базой исследования являются трансдисциплинарный, деятельностный и ресурсный подходы, с позиции которых подготовка бакалавров естествознания по образовательной программе 6В05301 – «Физика» рассматривается как ресурс, обеспечивающий формирование и развитие профессиональных компетенций. Применение трансдисциплинарного подхода при изучении базовых и профильных дисциплин предполагает формирование системы профессиональных компетенций у студентов необходимых в будущей профессиональной деятельности. Исходя из современных реалий повышения наукоемкости знаний и технологий, возникает проблема необходимости конструирования нового системного качества знаний и технологий, где системообразующим фактором становится трансдисциплинарный подход. Целью исследования является разработка и апробация в учебном процессе трансдисциплинарных профессионально-ориентированных заданий (ТПОЗ), обеспечивающих формирование профильных, базовых и универсальных компетенций у студентов и оценка их эффективности на основе квалитетрического метода. В соответствии с задачами исследования: 1) проведена экспертная оценка содержания, структуры, результатов обучения, перечня учебных дисциплин, входящих в образовательную программу 6В05301 – «Физика» на основе разработанной нами шкалы критериев профессиональных компетенций; 2) разработана система ТПОЗ, обеспечивающая повышение уровня профессионального мышления студентов как ведущей характеристики качества деятельности; 3) разработана технология реализации обучения студентов на основе ТПОЗ; 4) проведена оценка результатов экспериментальной апробации на основе экспертной оценки специалистов и оценки потребителей (результатов обучения (РО) студентов) с применением квалитетрического метода.

Ключевые слова: трансдисциплинарный подход, квалитетрический метод, трансдисциплинарное профессионально-ориентированное задание, профессиональное мышление, диагностика профессиональных компетенций, дидактический ресурс, профессиональная компетентность.

*Цитируйте нас правильно:

Искакова А.Б., Нурумжанова К.А. Трансдисциплинарный подход как дидактический ресурс формирования профессиональных компетенций // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – В. 243–257. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.58>

*Cite us correctly:

Iskakova A.B., Nurumjanova K.A. Transdisciplinary approach as a didactic resource for developing professional competencies [Transdisciplinary Approach as a Didactic Resource for Developing Professional Competencies] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – В. 243–257. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.58>

Дата поступления статьи в редакцию 05.04.2024 / Дата принятия 30.05.2024

А.Б. Искакова¹, К.А. Нурумжанова²

¹*PhD, Торайғыров университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: anar_is@mail.ru*

²*педагогика ғылымдарының докторы, Торайғыров университетінің профессоры
(Қазақстан, Павлодар қ.), e-mail: 75646100@mail.ru*

Транспәндік тұғыр кәсіби құзыреттіліктерді дамытудың дидактикалық ресурсы ретінде

Аңдатпа. 6B05301 – «Физика» білім беру бағдарламасы жаратылыстану бакалаврларын даярлау бағытында кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз ететін құралдар ретінде қарастырылатын транспәндік, іс-әрекеттік және ресурстық тұғырлар зерттеудің әдіснамалық негізі болып табылады. Базалық және кәсіптік пәндерді оқып-білуде транспәндік тұғырды қолдану студенттердің бойында болашақ кәсіби іс-әрекетте қажет болатын кәсіби құзыреттіліктер жүйесін қалыптастыруға бағытталады. Білімдер мен технологиялардың ғылымды қажетсіну деңгейінің арта түсуіне байланысты білімдер мен технологиялардың жаңа жүйелік сапасын құрастыруға деген қажеттілік мәселесі туындайды. Білім берудің осындай жаңа жүйелік сапасын құрастыруда транспәндік тұғыр жүйелік құраушы фактор болып табылады.

Оқу процесінде студенттердің бойында кәсіптік, базалық, әмбебап құзыреттіліктерді қалыптастыруды қамтамасыз ететін транспәндік кәсіби бағытталған тапсырмаларды (ТКБТ) құрастыру және тексеру, квалиметриялық әдіс негізінде сол тапсырмалардың тиімділігін бағалау мақаланың зерттеу мақсаты болып табылады. Зерттеу міндеттеріне сәйкес: 1) 6B05301 – «Физика» білім беру бағдарламасына кіретін оқу пәндері тізіміне, оқыту нәтижелеріне, мазмұны мен құрылымына эксперттік баға берілді; 2) іс-әрекет сапасының негізгі сипаттамасы болып табылатын студенттердің кәсіби ойлау деңгейін жоғарылатуды қамтамасыз ететін ТКБТ жүйесі құрастырылды; 3) ТКБТ негізінде студенттерді оқытуды жүзеге асыру технологиясы құрастырылды; 4) квалиметриялық әдісті қолдана отырып, мамандардың эксперттік және тұтынушылардың (студенттердің оқыту нәтижелерін (ОН)) бағалауы негізінде эксперименттік тексеру нәтижелері бағаланды.

Кілт сөздер: транспәндік тұғыр, квалиметриялық әдіс, транспәндік кәсіби бағытталған тапсырма, кәсіби ойлау, кәсіби құзыреттіліктердің диагностикасы, дидактикалық ресурс, кәсіби құзыреттілік.

А.В. Iskakova¹, К.А. Nurumzhanova²

¹*PhD, Associate Professor of Toraighyrov University
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: anar_is@mail.ru*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Toraighyrov University
(Kazakhstan, Pavlodar), e-mail: 75646100@mail.ru*

Transdisciplinary Approach as a Didactic Resource for Developing Professional Competencies

Abstract. Methodological basis of the research is interdisciplinary, activity and resource-based approaches, where preparation of BSc within 6B05301 – “Physics” program is considered as a resource to develop professional competencies. Transdisciplinary approach application in the study of basic and specialized disciplines involves the formation of professional competencies required in students’ future professional activities. The increased intensity of knowledge and technology requires building new systemic quality of knowledge and technology, where a transdisciplinary approach becomes a system-forming factor. The research purpose is to develop and test transdisciplinary professionally oriented tasks in the educational process (TPOT), ensuring

the formation of specialized, basic and universal competencies applying the qualimetric method. Based on research objectives: 1) assessment of the content, structure, learning outcomes, and courses was carried out based on professional competencies' scale; 2) TPOT system was developed that enhances students' professional thinking as a leading characteristic of activity quality; 3) technology for implementing student learning based on TPOT was developed; 4) evaluation of the results of experimental approbation was carried out based on expert assessment of specialists and evaluation of consumers (learning outcomes (LO) of students) applying the qualimetric method.

Keywords: transdisciplinary approach, qualimetric method, transdisciplinary professionally oriented task, professional thinking, diagnostics of professional competencies, didactic resource, professional competence.

Введение

Рынок труда во все времена требовал от специалистов эффективности исполнения профессиональных функций, которые в основе своей состояли из социально-ценностных, личностно-психологических, технологических, управленческих и проектных (конструкторских) знаний, умений и навыков. Главная особенность требований современного рынка труда к квалификации специалистов заключается в том, что система профессиональных знаний, умений и навыков должна быть в процессе компетентностного обучения качественно преобразована в современную иерархическую интегрированную систему практикоориентированных и мобильных компетенций. Эта иерархическая система профессиональных компетенций, по мнению белорусского ученого Т.Н. Канашевич, имеет визуальную форму пирамиды, в основании которой находятся базовые фундаментальные компетенции, затем расположены базовые функциональные и на вершине пирамиды – расположены специализированные функциональные компетенции. «...Таким образом, формирование профессиональной компетентности имеет несколько уровней» [1, с. 23]. Общеизвестно, что комплекс изучаемых физико-математических дисциплин, включенных в образовательную программу специальности, образуют модуль базовой фундаментальной подготовки специалистов, но в условиях современной метакогнитивной стратегии образования, возникает необходимость в расширении ее инструментальных возможностей, способов деятельности по решению конкретных проблем на конкретном рабочем месте.

Актуальные приоритеты, описанные в современных квалификационных требованиях, к подготовке специалистов физико-технического профиля основаны на метакогнитивном, личностном и профессионально-компетентностном потенциале будущего специалиста.

В соответствии с целью и задачами исследования для актуализации и определения уровня разработанности и состояния исследуемой проблемы в науке, нами был проведен обзор и анализ научных публикаций по трансдисциплинарному подходу, как современному тренду в образовании. Проведенный анализ и обобщение информации, полученной из научных источников по исследуемой проблеме, убедил нас в необходимости перехода к интенсификации учебного процесса в вузах на основе применения трансдисциплинарного подхода. Мы считаем, что применение трансдисциплинарного принципа к созданию интегрированного дидактического контента, каким и является система профессионально-ориентированных интегрированных заданий (ТПОЗ), позволит преодолеть экстенсивный путь развития содержания учебных дисциплин и содержания образования в целом.

Для научно-теоретического обоснования нашего исследования принцип трансдисциплинарности рассматривается нами, как и в предыдущих наших исследованиях [2; 3], в рамках технологической культуры развития транспрофессионализма и образовательных технологий. При этом в процессе его реализации мы опирались на концепцию профессионального становления личности, на основе профессионального мышления, личностных когнитивных характеристик и системы компетенций, то есть

«...интеграции – объединения межпрофессиональных и трансдисциплинарных компонентов социально-профессиональной деятельности [4].

Как показывает обзор и анализ научных исследований, проблему повышения эффективности изучения студентами физико-математических дисциплин, в системе профессионального вузовского образования возможно решить при выполнении следующих научно-методических условий: 1) раскрытие потенциала изучаемого содержания в практической и исследовательской деятельности; 2) ориентация на интенсивное формирование системы профессиональных компетенций будущих инженеров-физиков; 3) повышение учебной мотивации и активности студентов; 4) формирование метакогнитивных навыков [1; 5–7].

Основу такого обучения составляет персонализированный деятельностный подход, предполагающий создание максимально возможных когнитивных условий для самореализации студентов в процессе приобретения профессионально-ориентированного учебного опыта. Учебный опыт определяется когнитивно-экономической субъектностью личности студента [8]. В этих условиях трансформируется и роль преподавателя вуза, он становится не простым транслятором современной информации, а исходя из ситуации повышения наукоемкости знаний и технологий, становится вместе со студентами конструктором нового системного качества знаний и технологий, где системообразующим фактором становится трансдисциплинарный подход. При трансдисциплинарном подходе используется методическая система конструктивистских заданий, в которых физико-математическая подготовка проектируется на основе ознакомления с различными производственно-технологическими ситуациями и их математического и информационно-технологического расчета и моделирования, таким образом, расширяются возможности и способы применения изученного материала при выполнении конкретных практико-ориентированных заданий в специально созданных или вербально спроецированных условиях. Но в учебном процессе конструирования профессиональных знаний возникает противоречие между увеличением объема естественнонаучного знания, необходимых для актуального развития науки, техники и технологий, которое требует от системы вузовского образования максимальной узкопрофессиональной подготовки и невозможностью преодоления увеличения потока новой информации экстенсивным развитием дидактического процесса. Оптимальным решением данной проблемы может выступать интенсивный путь развития учебного процесса на основе усиления интеграции содержания и средств естественнонаучного образования с научным подходом, который призван обеспечить взаимосвязь фундаментальных естественнонаучных дисциплин, используя общность их дидактических единиц – категорий естественных наук: факты, явления, процессы, закономерности, теории и т.д.

Практическим средством реализации новых требований могут стать профессионально-ориентированные интегрированные задания (ТПОЗ) и проекты, обеспечивающие формирование универсальных, базовых и профильных компетенций.

В данной статье трансдисциплинарный подход применяется в качестве методологической основы модернизации контента фундаментальных дисциплин. В процессе трансдисциплинарной модернизации контент наполняется не только разносторонней унифицированной информацией, но и алгоритмами практических действий (технологиями), необходимыми в профессиональной деятельности. Эти мысли о трансдисциплинарном принципе хорошо были выражены Джулией Т. Клейн «...акцент смещается с традиционной эпистемологии на решение проблем, с предзаданного на возникающее, с универсального на контекстуальное» [9, с. 81]. То есть в содержании образования начинает играть ведущую роль контекстный практический компонент решения не только учебных, но и профессиональных задач. Таким образом, трансдисциплинарный подход помогает усилить

контекстную специализированность подготовки специалистов к конкретным видам деятельности на определенном рабочем месте. Усиление естественнонаучной подготовки будущего специалиста заключается в том, чтобы формировать и развивать те стили мышления и навыки, которые необходимы в будущей профессиональной деятельности. В.В. Андреев и другие авторы [10] считают, что трансдисциплинарная интеграция компонентов образовательного процесса способствует более эффективному усвоению содержания различных дисциплин, а также обеспечивает развитие, так называемых «перекрестных» компетенций, общих для группы интегрируемых дисциплин, обычно к ним относятся как раз базовые когнитивные компетенции. Перекрестные компетенции также включают навыки интеграции формальных и неформальных действий, анализа многогранной информации и совместной деятельности.

При трансдисциплинарном подходе через комплекс естественнонаучных учебных дисциплин реализуются такие компоненты учебного процесса, как содержание образования, технология обучения, мониторинг компетентности обучающихся, а также мотивация и стимулирование когнитивной, научно-исследовательской и профессиональной деятельности будущих специалистов. Обучение с применением трансдисциплинарного подхода в вузах помогает будущим специалистам естественнонаучного профиля расширить круг компетенций [11; 12], приобрести необходимые hard, soft, digital и meta навыки, а также повысить свою конкурентоспособность [13; 14]. Трансдисциплинарный подход является инновационным и, в отличие от других междисциплинарных подходов в обучении и научных исследованиях, подразумевает отсутствие строгих границ между отдельными учебными дисциплинами или научными отраслями [15; 16].

Цель исследования: разработать и апробировать в учебном процессе по ОП 6В05301 – «Физика» трансдисциплинарные профессионально-ориентированные задания (ТПОЗ), обеспечивающие формирование профильных, базовых и универсальных компетенций у студентов и оценить их эффективность применением квалиметрического метода.

Задачи исследования: 1) на основе обзора и анализа научной литературы и экспертной оценки содержания, структуры и результатов обучения, перечня учебных дисциплин, входящих в ОП 6В05301 – «Физика» сформулировать проблему исследования; 2) разработать систему ТПОЗ, обеспечивающих повышение уровня профессионального мышления студентов, как ведущей характеристики качества деятельности; 3) разработать технологию реализации методической системы обучения студентов на основе ТПОЗ; 4) применить квалиметрический метод для оценки результатов экспериментальной апробации на основе экспертной оценки специалистов и оценки потребителей (РО) студентов).

Методы исследования и материалы

В исследовании применялись достаточно традиционные методы исследования: 1) обзор соответствующей научной литературы и исследований с целью теоретического анализа исследуемой проблемы, формулируемой, как необходимость повышения эффективности и качества изучения физико-математических дисциплин на инженерно-технических специальностях вузов. Известно, что теоретические основы содержания профессионального образования, реализуемого в настоящее время, определены в работах С.Я. Батышева, В.С. Леднева, В.Д. Шадрикова, М.И. Махмутова и других российских ученых. Проблемы интеграции и межпредметных связей изучалась в трудах В.С. Безруковой, М.Н. Берулавы [17; 18]. Исходя из обзора и анализа научной литературы, мы пришли к выводу о том, что на современном этапе технологического прогресса назрела достаточно острая необходимость в обновлении и модернизации дидактического контента учебных дисциплин физико-математического направления. При этом следует заметить, что обновление содержания

профессионального образования является современным запросом глобализационных процессов влияния научно-технологического прогресса, социума и потребителей образовательных услуг. Система образования, чтобы удовлетворить эти запросы должна обновить не только учебное содержание (дидактический контент), но и принципы и технологии реализации обновленного дидактического контента учебных дисциплин. Следует отметить, что в нашем исследовании, вносимые изменения влияют только на изучаемый студентами учебный материал в соответствии с требованиями и изменениями в технологии изучения, оценка их эффективности была предложена на основе квалиметрического метода, также в соответствии с целью и задачами исследования была проведена: 1) экспертная оценка содержания, структуры, результатов обучения, перечня учебных дисциплин, входящих в ОП 6В05301 – «Физика»; 2) разработана система ТПОЗ, обеспечивающая повышение уровня профессионального мышления студентов как ведущей характеристики качества деятельности; 3) разработана когнитивная технология реализации обучения на основе ТПОЗ.

К практическим методам исследования относится разработка целевого трансдисциплинарного дидактического контента по изучаемым учебным дисциплинам. С этой целью в процессе исследования была разработана система трансдисциплинарных профессионально-ориентированных заданий, имеющих целью формирование и развитие у студентов универсальных, базовых и профильных предметных профессиональных компетенций. Нацеленность заданий на развитие компетенций обусловлена положением о том, что уровень развития компетенций детерминируется качественно новым форматом функционирования профессионального мышления, как когнитивного ресурса личности студента, влияющего на эффективность будущей профессиональной деятельности. В данном исследовании трансдисциплинарный подход выступает как интегративный дидактический ресурс для обеспечения мобильности, обобщенности, применимости результатов обучения, сформулированных как система компетенций.

Очевидно, что естественнонаучные дисциплины, общетехнические дисциплины и математика имеют достаточный содержательный и интеллектуальный потенциал для создания фундаментальной содержательной основы знаний, способствующей формированию когнитивных мета навыков и мыслительных операций анализа, синтеза, сравнения, аналогий, которые необходимы для применения на практике, а также для формирования системы универсальных, базовых и профильных компетенций будущего инженера. Эта фундаментальная основа знаний по естественнонаучным и математическим дисциплинам является когнитивной основой для развития специальных навыков проведения измерительного и расчетного эксперимента и компьютерной визуализации и дизайна физико-технических явлений и процессов, законов. Авторами были разработаны трансдисциплинарные задания, выполнение которых требует от студентов интеграции и переноса когнитивных схем изучения различных физико-математических и других естественнонаучных дисциплин. Возможность и необходимость разработки когнитивных схем изучения или, так называемых правил изучения, содержания учебных дисциплин становится возможным при категориальном подходе к дидактическому контенту. Например, в физике – это схемы изучения физических явлений, процессов, физических величин или физических законов. Результаты обучения являются описанием знаний, умений и навыков, усвоенных студентом после успешного завершения определенного этапа обучения. Результаты обучения представляют собой параметры, которые могут быть измерены и достижение которых является подтверждением того, что запланированные компетенции сформированы.

К разработанным трансдисциплинарным заданиям по различным дисциплинам предъявлялась следующая шкала критериев: 1) интегративность для переноса когнитивных схем изучения категории знаний, умений, навыков и компетенций; 2) обеспечение

действенности, мобильности базовой фундаментальной предметной подготовки; 3) проблемно-деятельностный и конструктивистский характер заданий; 4) актуализация в заданиях содержания базовой функциональной компетентности будущей специальности; 5) прямая связь данных критериев с планируемыми результатами программ дисциплины; 6) личностная экспертная оценка преподавателей. Все критерии определялись по шкале от 1-го до 10-ти бальной шкале.

Педагогическая экспертиза по оценке эффективности ТПОЗ по развитию профессионального мышления на основе компетенций проводилась в шестом семестре обучения студентов по ОП 6B05301 – «Физика» при изучении дисциплины «Компьютерные технологии». Как известно, содержание дисциплины включает знания, навыки и компетенции, в области хранения, передачи, обработки, защиты и воспроизведения информации с использованием компьютерных технологий. Кроме этого в программу дисциплины включены навыки и компетенции по использованию компьютерных систем, программных продуктов, WEB технологий и дизайна, технологий кодирования и обработки мультимедийной информации, а также навыки управления информационно-технологическими (ИТ)-проектами. Трансдисциплинарный подход к изучению дисциплины способствовал повышению эффективности учебного процесса, так как методологическая и методическая стратегии изучения образовательной области работы с информацией и создания новых программных продуктов, WEB технологий основана на алгоритмах когнитивных мыслительных процессов анализа, синтеза, обобщения, систематизации, классификации, когерентности. Такие мыслительные навыки, как анализ, синтез, прикладные умения и навыки по созданию проектов, умения компьютерного моделирования процессов, когнитивные навыки интерпретации задачных ситуаций, чтение и визуализация электрических и других схем определяют новый уровень обучения, основанный на трансдисциплинарном уровне мышления. Общая структура интеграции знаний, навыков и компетенций по различным дисциплинам представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Общая структура интеграции знаний, навыков и компетенций по различным дисциплинам

Цикл	Основная базовая фундаментальная дисциплинарная компетентность	Основные взаимосвязанные дисциплины, обеспечивающие базовую функциональную компетентность
1	2	3
БД	Навыки использования категориальных когнитивных схем физических явлений, законов, принципов в процессах компьютерной передачи, обработки, защиты и воспроизведения информации	Механика; молекулярная физика термодинамика; электродинамика; оптика; атомная и ядерная физика
БД	Навыки использования математических алгоритмов, методов и функциональных характеристик для компьютерной обработки, хранения и составления базы данных	Линейная алгебра и аналитическая геометрия; Математический анализ 1; Математический анализ 2; Дифференциальные уравнения; Уравнения математической физики.
ПД		Практикум по решению физических задач
БД	Навыки обоснования выбора и применения математического и вычислительного методов для исследования, анализа характеристик и проектирования физико-технических объектов	Линейная алгебра и аналитическая геометрия; Математический анализ 1; Математический анализ 2; Дифференциальные уравнения; Уравнения математической физики; Проект 1; Проект 2; Компьютерные технологии

Продолжение Таблицы 1

1	2	3
	Навыки применения современного уровня программных и технических средств компьютерной техники. Навыки формирования контента для искусственного интеллекта	

В качестве экспертов для оценки качества ТПОЗ были задействованы преподаватели факультета «Computer Science» Торайгыров Университета. В экспертную группу были включены опытные ученые, преподаватели, кандидаты и доктора наук. В общей сложности в педагогической экспертизе были задействованы 55 респондентов. Экспертам предлагалась определить валидность разработанных ТПОЗ, качество которых выявлялось в соответствии с установленными критериями. Для оценки эффективности составленных ТПОЗ был применен квалиметрический метод [19].

Анализ и результаты

Предлагаемая авторами структура ТПОЗ состоит из инвариантной и вариативной частей. Инвариантная часть включает в себя базовые фундаментальные знания и умения по дисциплинам физика, математика, тогда как вариативная часть, включающая разделы физики и математики базового функционального цикла, способствует оптимальной реализации трансдисциплинарного подхода в процессе обучения. Данная структура соответствует направлению подготовки бакалавров по ОП 6В05301 – «Физика». В таблице 2 приведен пример ТПОЗ для рубежного контроля студентов третьего курса.

Таблица 2 – Трансдисциплинарное профессионально-ориентированное контекстное задание для студентов третьего курса

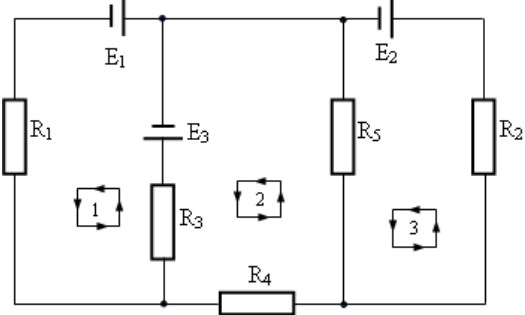
Трансдисциплинарное профессионально-ориентированное задание	
Вариант 1	
На рисунке приведена схема электрической цепи. Определите контурные и действительные токи электрической цепи. Параметры электрической цепи: $R_1 = 6 \text{ Ом}$, $R_2 = 5 \text{ Ом}$, $R_3 = 10 \text{ Ом}$, $R_4 = 2,5 \text{ Ом}$, $R_5 = 15 \text{ Ом}$, $E_1 = 15 \text{ В}$, $E_2 = 70 \text{ В}$, $E_3 = 5 \text{ В}$.	
<p>The diagram shows a circuit with three main vertical branches connected by top and bottom wires. The left branch contains a resistor R1. The middle branch contains a voltage source E3 in series with a resistor R3. The right branch contains a resistor R5 in series with a resistor R2. A resistor R4 is connected between the bottom nodes of the middle and right branches. A voltage source E1 is connected between the top node of the left branch and the top node of the middle branch. A voltage source E2 is connected between the top node of the right branch and the top node of the middle branch.</p>	
Инвариантная часть	Формируемые компетенции
1.1. Выбрать направления действительных и контурных токов; 1.2. Определить собственные и общие сопротивления контуров; 1.3. Составить уравнения для нахождения контурных и действительных токов применяя правила Кирхгофа	РО9: применяет знания и понимания в области физико-математических дисциплин на фундаментальном профессиональном уровне

Продолжение Таблицы 2

Вариативная часть	Формируемые компетенции
1.4. Выбрать оптимальные математические методы определения контурных и действительных токов электрической цепи	PO7: <i>владеет</i> методами физико-математических дисциплин PO9: <i>применяет</i> знания и понимания в области физико-математических дисциплин на фундаментальном профессиональном уровне
1.5. Выбрать оптимальные вычислительные методы для определения и проверки контурных и действительных токов электрической цепи	PO6: <i>владеет</i> информационно-коммуникационными технологиями для организации работы и решения стандартных профессиональных задач; PO8: <i>владеет</i> навыками работы с современными научно-техническими источниками, навыками поиска профессиональной информации в информационно-вычислительных сетях и базах данных и знаний
1.6. Собрать и проверить электронную схему в системе схематического моделирования (прикладная программа)	PO10: <i>демонстрирует</i> способности к интеграции знаний различных дисциплин для решения профессиональных и исследовательских задач
1.7. Проведите анализ спроектированной электрической схемы в системе схематического моделирования	PO4: <i>показывает</i> владение основными навыками коммуникации на государственном, русском и иностранном языке (уровень A2, B1, B2), в том числе в профессиональной сфере PO11: <i>демонстрирует</i> способности к критическому анализу существующих общенаучных концепций, теорий и подходов.

Согласно таблице 2 студентам предлагаются специальные методические указания к выполнению данного задания, которые приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Алгоритм действий по выполнению ТПОЗ

Алгоритм действий	
Для базовой фундаментальной инвариантной части задания	
<p>1.1. Выделяются три контура, а затем указываются направление контурных токов I_{11}, I_{22}, I_{33}. В данной задаче можно выбрать направление по часовой стрелке. Согласно данной схеме имеются три контура, следовательно, система будет состоять из трех уравнений.</p> 	
<p>1.2 и 1.3. Применяя второе правило Кирхгофа, записывают следующие уравнения: для 1-контура: $I_{11}(R_1 + R_3) - I_{22}R_3 = E_1 + E_2$; для 2-контура: $I_{22}(R_3 + R_4 + R_5) - I_{11}R_3 - I_{33}R_5 = -E_3$; для 3-контура: $I_{33}(R_5 + R_2) - I_{22}R_5 = E_2$.</p>	

1.4. После подстановки в полученные уравнения числовых значений и в итоге получают систему:

$$\begin{cases} 16 \cdot I_{11} - 10 \cdot I_{22} = 20 \\ 27,5 \cdot I_{22} - 10 \cdot I_{11} - 15 \cdot I_{33} = -5 \\ 20 \cdot I_{33} - 15 \cdot I_{22} = 70 \end{cases}$$

Для базовой функциональной вариативной части задания

1.5. 1) С помощью метода Крамера определяются детерминанты матрицы:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 16 & -10 & 0 \\ -10 & 27,5 & -15 \\ 0 & -15 & 20 \end{vmatrix} = 3200; \Delta_1 = \begin{vmatrix} 20 & -10 & 0 \\ -5 & 27,5 & -15 \\ 70 & -15 & 20 \end{vmatrix} = 16000$$

$$\Delta_2 = \begin{vmatrix} 16 & 20 & 0 \\ -10 & -5 & -15 \\ 0 & 70 & 20 \end{vmatrix} = 19200; \Delta_3 = \begin{vmatrix} 16 & -10 & 20 \\ -10 & 27,5 & -5 \\ 0 & -15 & 70 \end{vmatrix} = 25600$$

2) По формуле Крамера определяются значения контурных токов:

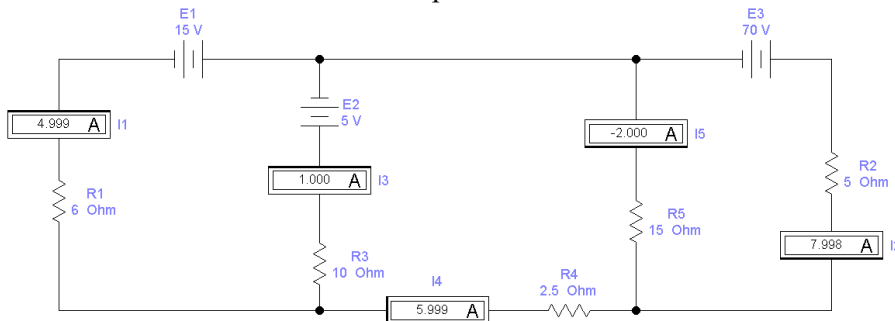
$$I_{11} = \frac{\Delta_1}{\Delta} = \frac{16000}{3200} = 5; I_{22} = \frac{\Delta_2}{\Delta} = \frac{19200}{3200} = 6; I_{33} = \frac{\Delta_3}{\Delta} = \frac{25600}{3200} = 8.$$

(Для выполнения данного пункта решения ТПОЗ студентам можно рекомендовать систему MatLab для проверки полученных числовых значений контурных токов).

3) Выбираются направления действительных токов электрической цепи. Для нахождения действительных токов выполняются следующие операции: а) *контурный ток равен действительному току, который принадлежит только этому контуру*. Если ток протекает только в одном контуре, то он равен контурному току: для резистора R₁: I₁ = I₁₁ = 5 А; для резистора R₂: I₂ = I₃₃ = 8 А; для резистора R₄: I₄ = I₂₂ = 6 А.

4) Токи, протекающие через общие сопротивления, определяются как алгебраическая сумма контурных токов, учитывая направление обхода: через резистор R₃ протекает ток I₃, его направление совпадает с направлением обхода второго контура и противоположно направлению первого контура. Значит, для него выражение будет выглядеть: I₃ = I₂₂ - I₁₁ = 1 А через резистор R₅ протекает ток I₅, его направление совпадает с направлением обхода второго контура и противоположно направлению третьего контура: I₅ = I₂₂ - I₃₃ = -2 А.

1.6 и 1.7. Для того, чтобы проверить полученные расчетные данные, их сравнивают со значениями, полученные с помощью схематического моделирования в системе *Electronic Workbench*.

В оценке качества ТПОЗ были учтены следующие критерии, как *профильность, латентность и междисциплинарность* [19, с. 92].

Критерий *профильность* (Π) показывает содержательность ТПОЗ, которая направлена на формирование и развитие профессиональных компетенций будущего бакалавра:

$$\Pi = \frac{\Pi_{\text{д}}}{\Pi_{\text{о}}} = \frac{8}{10} = 0,7,$$

где $\Pi_{\text{д}}$ – количество компетенций, диагностируемые на основе выполнения ТПОЗ;

$\Pi_{\text{о}}$ – количество профильных компетенций, которые представлены в ОП 6В05301 – «Физика» [20].

Критерий *латентность* (L) отражает пригодность ТПОЗ для диагностики уровня сформированности компетенций бакалавра на основе выбранной таксономической модели:

$$L = \frac{L_{\text{о}}}{L_{\text{д}}} = \frac{5}{8} = 0,63,$$

где $L_{\text{о}}$ – количество уровней сформированности компетенций, диагностируемые на основе выбранной таксономической модели;

$L_{\text{д}}$ – количество уровней сформированности компетенций, диагностируемые на основе выполнения ТПОЗ.

Критерий *междисциплинарность* (M) показывает полноту отображения в ТПОЗ междисциплинарных связей:

$$M = \frac{M_{\text{з}}}{M_{\text{о}}} = \frac{3}{5} = 0,6,$$

где $M_{\text{з}}$ – количество компетенций, диагностируемое на основе ТПОЗ;

$M_{\text{о}}$ – количество компетенций на момент контроля.

Общая оценка качества разработанных ТПОЗ о их пригодности для диагностики профессиональных компетенций обучающихся по ОП 6В05301 – «Физика»:

$$K = C_1\Pi + C_2L + C_3M = 0,7,$$

где $C_1 - C_3$ – весовые коэффициенты критериев *профильности*, *латентности* и

междисциплинарности, которые соответственно равны $C_1 = \frac{1}{3}$, $C_2 = \frac{1}{3}$ и $C_3 = \frac{1}{3}$.

Чем ближе к 1 значение комплексного коэффициента, тем выше качество ТПОЗ и тем более оно пригодно для диагностики профессиональных компетенций.

На рисунке 1 представлены уровни экспертных оценок, соответствующих разработанной шкале критериев профессиональных компетенций будущего специалиста, прошедшего обучение на основе системы дидактических заданий ТПОЗ. Наивысший балл – 9, как и ожидалось, экспертами был проставлен критерию «интегративности» или (трансдисциплинарности). Задания были разработаны на основе трансдисциплинарного принципа.

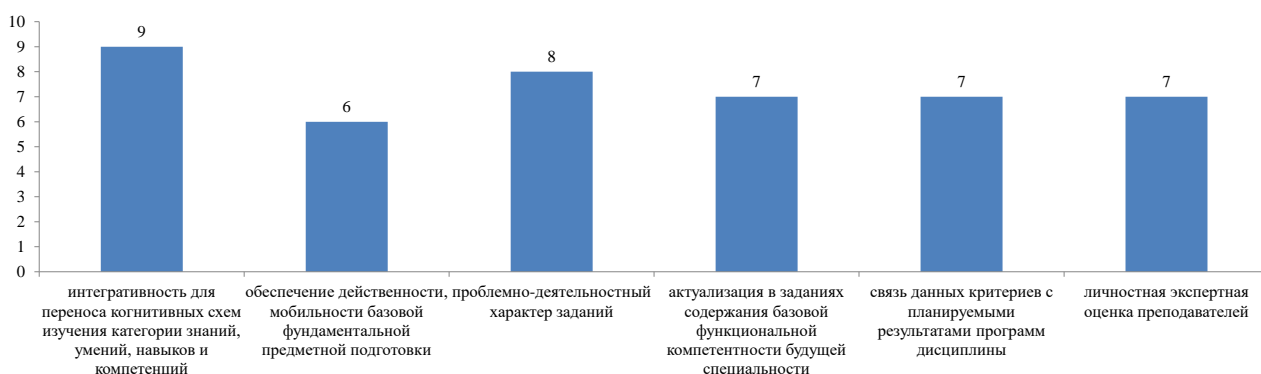

Рисунок 1 – Шкала критериев профессиональных компетенций

Также достаточно высокую оценку получили задания, соответствующие критерию проблемно-деятельностного подхода в профессиональном обучении. По 7 баллов получили критерии базовой фундаментальной и функциональной компетентности наряду с планируемыми результатами обучения по образовательной программе. Это свидетельствует о базовом фундаментальном направлении естественно-научных дисциплин и математики в рамках ОП. Экспертная оценка 7 баллов свидетельствует о том, что в целом наблюдается положительное отношение экспертов преподавателей вузов к результатам эксперимента, но сдерживающим фактором является инновационный характер технологии обучения.

Заключение

В результате проведенного нами исследования, можно сделать следующие выводы:

- 1) применение трансдисциплинарного подхода в вузовском естественнонаучном и общетехническом образовании способствовало повышению эффективности формирования иерархической системы практикоориентированных и мобильных компетенций фундаментального, базового функционального и специализированного функционального уровня, обеспечивающих компетентность на конкретном рабочем месте по решению расчетных и других конкретных профессиональных функциональных проблем;
- 2) трансдисциплинарный подход позволил комплексно рассматривать учебные задачи и расширил набор когнитивных и практических навыков и компетенций, требующихся для выполнения конструктивистских заданий на основе базовых инвариантных и вариативных методов и инструментов;
- 3) увеличение когнитивной сложности содержания изучаемых дисциплин на основе трансдисциплинарного подхода, способствовало повышению уровня профессионально-ориентированного мышления студентов и их контекстной направленности и ответственности при выполнении заданий;
- 4) применение дидактических заданий ТПОЗ трансдисциплинарного характера способствовало формированию у студентов холистического представления о целостной научной картины мира, рассмотрению реальных практических физических, математических и общетехнических процессов и явлений с точки зрения различных дисциплин на разных уровнях когнитивного процесса: теоретическом (естествознание), практическом (общетехнические дисциплины), прикладном (математика, компьютерные технологии);
- 5) интегрированные уроки, с использованием трансдисциплинарного дидактического контента, интенсифицируют учебный процесс на основе повышения их продуктивности, а также повышают мотивацию студентов к познанию, интересны и полезны студентам и дают им возможность понять, что полученные знания по дисциплинам тесно взаимосвязаны между собой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Канашевич Т.Н. Условия эффективности изучения физико-математических дисциплин при формировании профессиональной компетентности у студентов технического университета // Университетский педагогический журнал. – 2021. – №1. – С. 22–30.
2. Нурумжанова К.А., Исакова А.Б., Каирбаева А.К. Развитие предпринимательского мышления студентов технических специальностей на основе применения трансдисциплинарного дидактического контента спецкурса по физике // Перспективы науки и образования. – 2022. – №4(58). – С. 225–242. <http://dx.doi.org/10.32744/pse.2022.4.14>
3. Исакова А.Б., Нурумжанова К.А. Трансдисциплинарный подход как ресурс развития у студентов метакогнитивных навыков при изучении физико-технических дисциплин // Образование и наука. – 2024. – №2(26). – С. 113–139. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2024-2-113-139>
4. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Методологические ориентиры развития транспрофессионализма педагогов профессионального образования // Образование и наука. – 2017. – №8(19). – С. 9–28. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-8-9-28>
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результатов образования // Эксперимент и инновации в школе. – 2009. – №2. – С. 7–14.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированного образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.
7. Канашевич Т.Н. Инженерная компетентность как образовательный результат подготовки специалиста в техническом университете // Высшая школа. – 2020. – №4. – С. 56–61.
8. Исакова А.Б., Ахметова Г.К., Каирбаева А.К., Досанов Т.С., Зейтова Ш.С., Нурумжанова К.А. Оценка эффективности развития когнитивно-экономической субъектности личности при формировании положительной мотивации к предпринимательскому делу // Science for Education Today. – 2022. – №5(12). – С. 162–184. <http://dx.doi.org/10.15293/2658-6762.2205.09>
9. Klein J.T. Discourses of Transdisciplinarity: Looking Back to the Future // Futures.– 2015. – №65. – P. 10-16. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2014.08.008>
10. Andreev V.V., Gorbunov V.I., Evdokimova O.K. Transdisciplinary approach to improving study motivation among university students of engineering specialties // Education and Self Deveopment. – 2020. – №1(15). – P. 21–37. <http://dx.doi.org/10.26907/esd15.1.03>
11. Тестов В.А., Перминов Е.А. Трансдисциплинарная роль физико-математических дисциплин в современном естественно-научном и инженерном образовании // Образование и наука. – 2023. – №7(25). – С. 14–43. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2023-7-14-43>
12. Тестов В.А., Перминов Е.А. Роль математики в трансдисциплинарности содержания современного образования // Образование и наука. – 2021. – №3(23). – С. 11–34. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2021-3-11-34>
13. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э., Лебедева Е.В. Транспрофессионализм как предиктор преадаптации субъекта деятельности к профессиональному будущему // Сибирский психологический журнал. – 2021. – №79. – С. 89-107. <https://doi.org/10.17223/17267080/79/6>
14. Krotenko T.Yu. Engineering economics and technological education: A transdisciplinary approach to the training of modern engineers // PNRPU Sociology and Economics Bulletin. – 2022. – №4. – P. 63–75. <https://doi.org/10.15593/2224-9354/2022.4.5>
15. Калинин С.И., Панкратова Л.В. О реализации трансдисциплинарного подхода в подготовке будущих учителей математики // Образование и наука. – 2022. – №9(24). С. 11–42. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-9-11-42>
16. Гибадулин Р.Я., Проданов Г., Жданов Р.И. Институт перспективных исследований – новая форма подготовки педагогических кадров высшей квалификации в России // Интеграция образования. – 2017. – №4. – С. 623–636. <https://doi.org/10.15507/1991-9468.089.021.201704.623-636>
17. Безрукова В.С. Интеграционные процессы в педагогической теории и практике: монография. – Екатеринбург: ПО «Север», 1994. – 152 с.
18. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования. – М.: Педагогика, 1993. – 172 с.

19. Веретенникова В.Б., Шихова О.Ф., Шихов, Ю.А., Валеев, А.А., Мена Маркос Х.Х. Структура и оценка качества профессионально-ориентированных заданий для будущих педагогов // Образование и наука. – 2023. – №4 (25). – С. 70–108. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2023-4-70-108>
20. Реестр образовательных программ. [Электронный ресурс]. URL: https://epvo.kz/#/register/education_program/application/38174 (дата обращения 05.04.2024)

REFERENCES

1. Kanashevich, T.N. Uslovia effektivnosti izucheniya fiziko-matematicheskikh disciplin pri formirovaniy professionalnoi kompetentnosti u studentov tekhnicheskogo universiteta [Conditions for the effectiveness of studying physics and mathematics in the formation of professional competence in technical university students] // Universitetskiy pedagogicheskiy jurnal. – 2021. – №1. – S. 22–30. [in Russian]
2. Nurumjanova K.A., Iskakova A.B., Kairbayeva A.K. Razvitiye predprinimatelskogo myshleniya studentov tekhnicheskikh specialnostey na osnove primeneniya transdisciplinarnogo didakticheskogo kontenta spekursya po fizike [Development of entrepreneurial thinking of students of technical specialties based on the use of transdisciplinary didactic content of a special course in physics] // Perspektivy nauki i obrazovaniya. – 2022. – №4(58). – S. 225–242. <http://dx.doi.org/10.32744/pse.2022.4.14> [in Russian]
3. Iskakova A.B., Nurumjanova K.A. Transdisciplinarnyi podhod kak resurs razvitiya u studentov metakognitivnykh navykov pri izuchenii fiziko-tekhnicheskikh disciplin [Transdisciplinary approach as a resource to develop student metacognitive skills in studying physical and engineering disciplines] // Obrazovanie i nauka. – 2024. – №2(26). – S. 113–139. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2024-2-113-139> [in Russian]
4. Zeer E.F., Symaniuk E.E. Metodologicheskie orientiry razvitiya transprofessionalizma pedagogov professionalnogo obrazovaniya [Methodological guidelines for the transprofessionalism development among vocational educators] // Obrazovanie i nauka. – 2017. – №8 (19). – S. 9–28. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-8-9-28> [in Russian]
5. Zimniaya I.A. Kliuchevye kompetencii – novaya paradigma rezultatov obrazovaniya [Key competencies – a new paradigm for educational outcomes] // Eksperiment i innovatsii v shkole. – 2009. – №2. – S. 7–14 [in Russian]
6. Khutorskoi A.V. Kliuchevye kompetencii kak komponent lichnostno orientirovannogo obrazovaniya [Key competencies as a component of Person-oriented education] // Narodnoye obrazovanie. – 2003. – №2. – S. 58–64 [in Russian]
7. Kanashevich T.N. Injenernaya kompetentnost kak obrazovatelnyy rezultat podgotovki specialista v tekhnicheskoy universitete [Engineering competence as an educational result of specialist training at a technical university] // Vysheishaya shkola. – 2020. – №4. – S. 56–61. [in Russian]
8. Iskakova A.B., Ahmetova G.K., Kairbaeva A.K., Dossanov T.S., Zeitova S.S., Nurumjanova K.A. Ocenka effektivnosti razvitiya kognitivno-ekonomicheskoy subiektivnosti lichnosti pri formirovaniy polojitelnoy motivatsii k predprinimatelskomu delu [Cognitive-economic subjectivity of individual's development in the formation of positive motivation for entrepreneurship: Evaluation of the effectiveness] // Science for Education Today. – 2022. – №5(12). – S. 162–184. <http://dx.doi.org/10.15293/2658-6762.2205.09> [in Russian]
9. Klein J.T. Discourses of Transdisciplinarity: Looking Back to the Future // Futures. – 2015. – №65. – P. 10–16. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2014.08.008>
10. Andreev V.V., Gorbunov V.I., Evdokimova O.K. [Transdisciplinary approach to improving study motivation among university students of engineering specialties] // Education and Self Development. – 2020. – №1(15). – P. 21–37. <http://dx.doi.org/10.26907/esd15.1.03>
11. Testov V.A., Perminov E.A. Transdisciplinarnaya rol fiziko-matematicheskikh disciplin v sovremennom estestvenno-nauchnom i injenernom obrazovanii [Transdisciplinary role of physical and mathematical disciplines in modern natural science and engineering education] // Obrazovanie i nauka. – 2023. – №7(25). – S. 14–43. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2023-7-14-43> [in Russian]
12. Testov V.A., Perminov E.A. Rol matematiki v transdisciplinarnosti sodержaniya sovremennogo obrazovaniya [The Role of Mathematics in Transdisciplinarity Content of Modern Education] //

- Образование i nauka. – 2021. – №3(23). – S. 11–34. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2021-3-11-34> [in Russian]
13. Zeer E.F., Symaniuk E.E., Lebedeva E.V. Transprofessionalizm kak predictor preadaptacii subiekta deiatelnosti k professionalnomu budushemu [Transprofessionalism as a Predictor of the Preadaptation of an Agent to the Professional Future] // Sibirskiy psihologicheskij jurnal. – 2021. – №79. – S. 89–107. <https://doi.org/10.17223/17267080/79/6> [in Russian]
 14. Krotenko T.Iu. Engineering economics and technological education: A transdisciplinary approach to the training of modern engineers // PNRPU Sociology and Economics Bulletin. – 2022. – №4. – S. 63–75. <https://doi.org/10.15593/2224-9354/2022.4.5>
 15. Kalinin S.I., Pankratova L.V. O realizacii transdisciplinarnogo podhoda v podgotovke budushih uchitelei matematiki [On the implementation of a transdisciplinary approach in preparing future mathematics teachers] // *Образование i nauka.* – 2022. – №9(24). – S. 11–42. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-9-11-42> [in Russian]
 16. Gibadulin R.Ia., Prodanov G., Jdanov R.I. Institut perspektivnyh issledovaniy – novaia forma podgotovki pedagogicheskikh kadrov vysshei kvalifikaciy v Rossii [Russian Institute for Advanced Study as a New Form of Training of Highly Trained Teaching Staff] // *Integracia obrazovania.* – 2017. – №4. – S. 623–636. <https://doi.org/10.15507/1991-9468.089.021.201704.623-636> [in Russian]
 17. Bezrukova V.S. Integracionnye processy v pedagogicheskoi teorii i praktike [Integration processes in pedagogical theory and practice]. – Ekaterinburg: Sever, 1994. – 152 p. [in Russian]
 18. Berulava M.N. Integracia sodержania obrazovania [Integration of educational content]. – M.: Pedagogika, 1993. – 172 p. [in Russian]
 19. Veretennikova, V.B., Shihova O.F., Shihov Iu.A., Valeev A.A., Mena Markos J.J. Struktura i ocenka kachestva professionalno-orientirovannyh zadaniy dlia budushih pedagogov [Structure and Quality Assessment of Professionally Oriented Tasks for Future Teachers] // *Образование i nauka.* – 2023. – №4(25). – S. 70–108. [in Russian]
 20. Reestr obrazovatelnyh programm [Registry of Educational Programs]. [Electronic resource]. URL: https://epvo.kz/#/register/education_program/application/38174 (data of access 05.04.2024)

ӘОЖ 58.02, 37.033; МҒТАР 378.37.026.1
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.60>Н.Н. САЛЫБЕКОВА¹ , Б.З. УМИРОВ² ¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bauyrzhan.umirov@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ӨңІРІНДЕ *TILIA CORDATA* БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада жаратылыстану бағыты студенттерін ғылымға баулу мақсатында зерттеушілік іс-әрекеттерді қолданудың зерттеу жұмысын ұйымдастырудың барысы талданды. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты биологиялық білім беруде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ботаникалық бағындағы жөкенің күйзеліске төзімділігін, морфо-физиологиялық, экологиялық ерекшеліктерін анықтау арқылы зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде теориялық және бірнеше эмпирикалық әдістер: «INSERT» әдісі, сауалнамалау әдісі, дедуктивті әдіс, топтық әдіс, бақылау әдісі қолданылды. Лекция сабақтарын жүргізу барысында «INSERT» әдісі, ал студенттердің тәжірибелік жұмыстар жүргізуге қызығушылығын арттыру үшін танымжорық (экскурсия) әдісі қолданылды. Өсімдіктің морфо-физиологиялық көрсеткіштерінің өлшемдерін анықтау мақсатында биометриялық өлшеу әдісі, фенофазалық кезеңдік бақылау әдістері пайдаланылды.

Университетіміздің ботаникалық бағында 2-курс биолог студенттеріне Ботаника бөлімінің тәжірибелік сабақтарына арналған жөке ағашының сұрыптарын іріктеу әдісін қолдана отырып, олардың өміршеңдігі мен морфо-физиологиялық ерекшеліктерін анықтаудың теориялық негіздемесі жасалынды. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жөке өсімдігінің түрлерін көбейтудің оңтайлы әдісі танылды. Бұл бағытта ғылыми зерттеу жұмыстарына таңдап алынған студенттерге теориялық білім ұсынылып, білімді меңгеру деңгейін анықтау мақсатында сауалнама алынды. Білімді меңгеру бастапқыда екі топта 32% бен 28%-ды құраса, жұмыстың соңындағы қайта алынған сауалнамада бұл көрсеткіш зерттеу жұмыстарына қатысқан екі топтың біреуінде артса, ал келесі бір топта өзгеріссіз нәтиже көрсетті. 1-топ (эксперименттік топ) өздері таңдап алған сұрыпты тыңайту арқылы өз білімдерін 32%-дан 88%-ға дейін арттырды. Ал тек теориялық негізде ғана білім алған 2-топтың нәтижесі 1-топқа қарағанда 25%-ға төмен болды. Зерттеу жұмыстарына қатысқан 1-топтың өздері таңдап алған жөке сұрыптын тыңайтқыштармен байытып, олардың төзімділігі

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Салыбекова Н.Н., Умиров Б.З. Түркістан өңірінде *Tilia cordata* биологиялық ерекшеліктерін зерттеу арқылы білімгерлердің зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 258–272. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.60>

*Cite us correctly:

Salybekova N.N., Umirov B.Z. Turkistan onirinde *Tilia cordata* biologialyq erekshelekterin zertteu arqyly bilimgerlerdin zertteushilik is-areketin qalyptastyru [Formation of research activities of educators by studying the biological features of *Tilia cordata* in the Trukestan region] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 258–272. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.60>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.10.2022 / қабылданған күні 05.06.2024

мен өміршеңдігін бақылады. Зерттеушілік іс-әрекеттерді қолдануда ғылыми-зерттеу жұмысының барысы мен зерттеу жұмысының ұйымдастырылу кезеңдері көрсетілді. Зерттеу жұмысын орындауда студенттерде зерттеу нәтижелерін талдау, қорытындылау, болжамды нәтижені бағалау критерийлері жетілдірілді.

Кілт сөздер: биологиялық білім, дедуктивті әдіс, зерттеу дағдылары, жобалық іс-әрекет, білімгер.

N.N. Salybekova¹, B.Z. Umirov²

¹*PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bauyrzhan.umirov@ayu.edu.kz*

Formation of research activities of educators by studying the biological features of *Tilia cordata* in the Trukestan region

Abstract. The article analyzes the progress of the organization of research work on the use of research activities in order to introduce students of the natural sciences to science. The main purpose of the research work is the formation of research skills in biological education by identifying stress resistance, morpho-physiological, environmental features of linden trees in the Botanical Garden of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

During the research work, theoretical and somewhat empirical methods were used: the “INSERT” method, the questionnaire method, the deductive method, the group method, the observation method, the technology of plant fertilization. During the lectures, the “INSERT” method was used, and the guided tours method was used to increase students' interest in practical work. In order to determine the size of morpho-physiological parameters of plants, methods of biometric measurements and phenophase periodic observations were used.

In the botanical garden of our university, theoretical foundations for determining their viability and morphophysiological features were developed for 2nd-year biology students using the method of selecting linden varieties for practical classes in the Botany section. As a result of the conducted research, the optimal method of reproduction of linden species was recognized. Students selected for research in this field were offered theoretical knowledge, and then a questionnaire was taken for further study. Knowledge acquisition initially amounted to 32% and 28% in both groups, in a repeated survey at the end of the work, this indicator increased in one of the two groups participating in the research work, and in the next group showed unchanged results. The 1st group (experimental group) increased their knowledge from 32% to 88% by fertilizing their chosen variety. And the result of the 2nd group, educated only on a theoretical basis, was 25% lower than in the 1st group. The 1-st group, which participated in research work, enriched the selected linden variety with fertilizers, monitored heir endurance and viability. The course of research work and the stages of organizing research work when using research activities are shown. When carrying out research work, the criteria for analyzing the results of the study, summarizing the results, and evaluating the predicted result were improved.

Keywords: biological knowledge, deductive method, research skills, project activities, learner.

Н.Н. Салыбекова¹, Б.З. Умиров²

¹*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: nurdana.salybekova@ayu.edu.kz*

²*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: bauyrzhan.umirov@ayu.edu.kz*

Формирование научно-исследовательской деятельности обучающихся путем изучения биологических особенностей *Tilia cordata* в Трукестанском регионе

Аннотация. В статье проанализирован ход организации исследовательской работы по использованию исследовательской деятельности с целью приобщения студентов естественнонаучного направления к науке. Основной целью исследовательской работы является формирование в биологическом образовании навыков исследования путем выявления стрессоустойчивости, морфо-физиологических, экологических особенностей липы в Ботаническом саду Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави.

При проведении научно-исследовательской работы были использованы теоретические и несколько эмпирические методы: метод «INSERT», метод анкетирования, дедуктивный метод, групповой метод, метод наблюдения. При проведении лекционных занятий использовался метод «INSERT», а для повышения интереса студентов к проведению практических работ использовался метод экскурсий. С целью определения размеров морфо-физиологических показателей растений использовались методы биометрических измерений, фенофазных периодических наблюдений.

В ботаническом саду нашего университета для студентов 2 курса биологии были разработаны теоретические основы определения их жизнеспособности и морфофизиологических особенностей с использованием метода подбора сортов липы для практических занятий на разделе Ботаники. В результате проведенных исследований был признан оптимальный способ размножения видов липы. Студентам, отобранным для проведения исследований в этой области, предлагались теоретические знания, а затем для дальнейшего изучения была взята анкета. Усвоение знаний первоначально составляло 32% и 28% в обеих группах, в повторном опросе в конце работы этот показатель увеличился в одной из двух групп, участвовавших в исследовательской работе, а в следующей группе показал неизменный результат. 1-ая группа (экспериментальная группа) повысила свои знания с 32% до 88% путем удобрения выбранного ими сорта. А результат 2-ой группы, получившей образование только на теоретической основе, оказался на 25% ниже, чем в 1-ый группе. 1-я группа, участвовавшая в исследовательских работах, обогатила выбранный сорт липы удобрениями, следила за их выносливостью и жизнеспособностью. Показаны ход научно-исследовательской работы и этапы организации исследовательской работы при использовании исследовательской деятельности. При выполнении исследовательской работы у студентов были усовершенствованы критерии анализа результатов исследования, подведения итогов, оценки прогнозируемого результата.

Ключевые слова: биологические знания, дедуктивный метод, исследовательские навыки, проектная деятельность, обучающийся.

Кіріспе

ҚР «Білім туралы» заңының 5-тарауында «оқу-әдістемелік және ғылыми-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру» атты 29-бабында «Білім мен ғылымды интеграциялау, оқу-тәрбие процесін қамтамасыз ету және жетілдіру, оқытудың жаңа технологияларын әзірлеу және енгізу, білім беру ұйымдарында жүзеге асырылады...» деп көрсетілген [1]. Сондықтан бүгінгі таңда білім берудегі жаңашылдықтар, өзгерістер мен үдерістер болашақ ұрпақ бойында жаһандық дамуға ілесе алатын құндылықтарды игерген тұлға болып қалыптасуды көздейді. Бұл ретте білім берумен қатар ғылыми-зерттеуге баулу, инновациялық технологияларға негізделген оқыту әдістерін қолданудың маңызы зор.

Студенттердің зерттеушілік іс-әрекетіне талдау жасаудың нәтижесінде зерттеудің нысаны мен пәніне сәйкес жоғары оқу орындарындағы биологиялық білім беруде жөке

ағашының биологиялық ерекшеліктері зерттелді. Жөке ағашы (*Tilia*) – зерттеуге ыңғайлы, желмен, кейде кеміргіштер және құстар арқылы таралатын, жапырақ алақаны үлкен декоративті өсімдік түрі. Ең алғашқы түрлері Еуропаның орманды дала және орманды аймақтарында, Кавказда, Қырымда, Оралдың батысынан табылған. Өмір сүру ұзақтығы 300-500 жылды құрайды, демек сыртқы ортаға барынша төзімді, көптүрлілігімен ерекшеленді. Бұл жайлы Н.И. Даниковтың «Целебная липа» атты еңбегінен толығырақ білуге болады [2, 75-б.]. Жөке ағашының бұта тәрізді түрлері мен ағаштекес түрлерінің саналуандылығына байланысты зерттелген көршілес елдердің: Ресей, Австрия, Армения, Түркия, Түркіменстанның дайындаған озық ғылыми-тәжірибелері бар. Соңғы жылдары Ресей елінің ғалымдары жөке ағашын медициналық тұрғыдан практикалық, яғни қолданыстағы (фитотерапиялық) маңызын кеңінен қарастыруда. Ал оны көбейтудің жаңаша қолданбалы әдісі қалемшелеу арқылы жөке ағашын вегетативті жолмен қалемшемен көбейтудің ғылыми негіздемесі жасалды [3, 17–19-бб.]. Сонымен қатар, жөкені басқа өсімдіктер секілді микроклондық жолмен көбейту жолдары зерттелуде. Бұл жайында ғылыми зерттеулер Мәскеу қаласындағы К.А. Тимирязев атындағы өсімдіктер физиологиясы институтының ұлпа түрлері және морфогенезі зертханасында соңғы жылдары ғалым-зерттеушілер тарапынан жүргізген зерттеулерінен білуге болады. Мәскеудегі Карелия қаласында доцент И.Т. Кищенко өзінің интродукцияланған жөке ағаштарын жөкенің 2 түрін: *Tilia cordata* Mill, *Tilia amurensis* түрлерін Петрозавод ботаникалық бағында 16 жыл бойы өсіріп, зерттеу жасаған [4, 25-б.; 5, 3–4-бб.]. Өсімдікке топырақ құрамының, жел бағытының, күн көзі мен кульминациялау, радиацияның әсерін, оны өңдеу, өсіру кезіндегі барлық мәліметтерді регрессиялық талдау әдісі арқылы жүргізіп, ғылыми-зерттеу жұмыстарын сандық және сапалық үлгіде дайындаған. Басқа жақтан көшіріліп әкелінген екі жөкенің түрлерінің бүршіктену, гүлдену, жеміс салу секілді фитофенологиялық кезеңдерін бір-бірімен салыстырып, көрсеткіштерін гистограммамен талдаған.

Түркістан облысы, Түркістан қаласы көлемінде ХҚТУ Ботаникалық бағының қолдауымен алдағы бесжылдыққа жасалынған жоспарда (2021–2025 жж) қаламызда қылқанжапырақтылардың үлесі секілді жөке ағашында дәл сондай көлемде арттыру қарастырылып, көбейту шаралары алдағы уақытта қолға алынатын болды. Отандық ғалымдар Алматы қаласындағы бас ботаникалық бақта Жөкенің Америка жөкесі, Амур жөкесі, Кавказ жөкесі, Манчжур жөкесі, т.б. түрлері қолдан өсіріп, қолдан көбейтудің түрлі әдістерін қолданып, жөкенің санын арттыруда.

Шетелдік тәжірибе жөке ағашын елімізде әлі де зерттеу керек деген қорытындыға әкелді. Әсіресе, экологиялық жағдайы нашар, күннің жарығы мол, климаты жартылай шөлейтті аймақтармен қала, облыстарда бұл мәселе зерттеуді қажет етеді. Армения елінің жер аумағы кішкене болғанымен, онда жөке ағашын өсіру барынша қолға алынған, себебі өсімдіктің жемісінің тозаңдануы нәтижесінде араның балына ұқсас, бал секілді қоймалжың, әрі тәтті сұйықтық бөлінеді. Бұған байланысты Армения мемлекеті жөкенің экономикалық және халықтық медицинада маңызы зор екендігін атап өткен болатын. Бұған ұқсас зерттеу жұмыстарын М.В. Кимов, Р.Р. Абсалямов, Д.В. Якимов жасап, жөке балын гүлдену кезеңінде жинауда ауа-райы жағдайының әсерін, жапырақ салу, гүлдену кезеңдерін толық зерттеген [6, 41–49-бб.]. Ауа-райының жөкенің өсу және даму процестеріне тікелей және жанама әсерін анықтаған. Қолайлы аумақта өскен жөке түрі мен экологиялық жағдайы нашар аумақтағы жөке өсімдік түрін бір-бірімен салыстыру кезінде арасындағы ерекшелік 65%-ға өзгеріс бар екендігін анықтаған. Сонымен қатар, жерінің тұздылығы көп болса да, жөке ағашын ботаникалық бақтарда, табиғатта қолдан өсіру жолдары мүмкін екендігі анықталды. Жөкенің маңыздылығын түсіне отырып, оны өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында негізгі зерттеу объектісі ретінде қолданған.

Елімізде жасалған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 2005–2015 жж. аралығында қалемшелеу арқылы алынған жөке ағашының сұрыптары алдыңғы онжылдыққа қарағанда 45,8%-ға өскені және 7,2 мың га-ны құрағандығы және ылғалдылығы 15% үлкен жөке ағашының орташа көлемдік салмағы текше сантиметрге 0,51 грамды құрайтындығы анықталған [7, 732-б.]. Агроклиматтық жағдайларға байланысты жөке ағашын қалемшелеу арқылы көбейту тиімді көбейту түрі екендігі дәлелденді. Өсімдік жапырағының және жемісінің сыртқы морфологиялық құрылысы өзге тұқымдас өсімдіктерден өзгеше болғандықтан, бұл отандық жас ғалымдар мен ғылыми-зерттеушілерге жаңа зерттеу нысаны деп табылып, өсімдіктің өзіне ғана тән морфо-физиологиялық, биологиялық ерекшеліктері анықталды. Атап айтқанда, ботаник-ғалымдар тарапынан фенологиялық зерттеулер нәтижесінде алынған жетістіктеріне:

- экологиялық жағдайы нашар аумақтарға таралу көрсеткішін арттыруға болатындығы;
- арнайы қырку жұмыстарын қажет етпейтіндігі;
- жөкені көбейтудің бірнеше қолданбалы әдістерінің пайда болғандығы;
- өсімдік ағашы бунақденелілер арқылы тез тозаңданып көбейетіндігі;
- жөке ағашы сорттарының барлығы дерлік практикалық мақсатта қолданылатындығы;
- басқа мезгілдерге қарағанда, көктемгі өсімде арнайы күтімді талап ететіндігі зерттеу жұмыстарының нәтижесінде дәлелденген [7, 732-б.; 8, 16–19-бб.; 9, 97-б.].

Жөкенің сыртқы факторларға, кез-келген жағдайға бейімделе алатын төзімді жаңа түрін будандастыру арқылы шығару мәселесі қарастырылуда. Тыңайтқыштар мөлшерін көп пайдалану жөкенің өсуіне үлкен пайда болғанымен, елдің экономикалық жағдайын арттыруға тиімсіз деп саналады. Одан бөлек, өсімдіктерді қолдан өсіру жұмыстарын жүргізуге арналған арнайы заманауи зертханалар, әдістемелік кешендер мен нұсқаулықтар, виртуалды зертханалар саны шектеулі. Соған қарамастан, студенттерге жөке өсімдігі жайлы арнайы біліммен қатар зерттеу жүргізу арқылы дағдысын арттыру, зерттеушілік қабілетін анықтау, ғылыми ойлауын дамыту қажеттілігі туындап отыр.

Экологиялық аймақтар қатарына енетін Түркістан облысында жөке ағашының сұрыптарының морфо-физиологиялық ерекшеліктерін анықтай отырып, күйзеліске, экологиялық жағдайларға әсерін (күн, ауа, топырақ, тыңайтқышқа, ылғал, қысым, үсік шалу) зерттеу қазіргі уақыттың қажетті талабы. Себебі, емдік және практикалық маңызы зор жөке ағашының ішкі және сыртқы орта жағдайларына барынша төзімділігін арттыру, өмір сүру қарқынын жоғарылату және оны жас биолог мамандарға игерту, оны дағдылық жұмыстар негізіне айналдыру – аса өзекті тақырыпқа айналып отырғаны белгілі. Агротехникалық және агрокешендік іс-шаралардың төменгі деңгейдегі жағдайда болуына, климаттың қолайсыздығына байланысты осы саладағы ізденістер қазіргі кезде сұранысқа ие.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты: биолог студенттерде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағындағы жөкенің күйзеліске төзімділігін, морфо-физиологиялық, экологиялық ерекшеліктерін анықтау арқылы зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

Мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер жүзеге асырылды:

- жөке ағаштарының түрлерінің морфо-физиологиялық ерекшеліктері анықталып, баға берілді;
- жөке ағашын басты зерттеу нысаны ретінде алу, оның өсу және даму процестері толығымен зерттелді;
- жөке ағашының сыртқы, ішкі ортаға төзімділігі күнделікті фенологиялық бақылау жұмыстарын жүргізу арқылы зерттеулер жасалды;
- жөкені жеделдетілген технологиялар арқылы көбейту әдістері жүзеге асырылып, студенттерде зерттеу дағдылары қалыптастырылды;

- жөке өсімдігінің бір түріне тыңайтқыш беріліп, ал келесі бір түрі жай көшет ретінде өсіріліп, тіршілік циклдеріне салыстыру жасалынды; тыңайтылған көшеттердің жай көшеттерге қарағанда тез өсетіндігі мен өміршеңдігі және олардың морфо-физиологиялық ерекшеліктері студенттер тарапынан бақыланды.

Бұл ретте тақырып көлемінде ботаникалық бақта өсіріліп жатқан көпжылдық, агролесомелиорацияда кең қолданылатын жөке ағашын басты нысан ретінде алу, толығымен ішкі және сыртқы ерекшеліктерін, даму фазалары мен өсу қарқынын, экологиялық факторлаға ерекшеліктерін анықтау жұмыстары толығымен жүзеге асырылды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Фенологиялық бақылаулар мен биометриялық өлшеулер Н.Е. Булыгиннің, Г.Н. Зайцевтің жалпы қабылданған әдістемесі бойынша жүргізілді. Жөке ағашының морфологиялық көрсеткіштерінің сандық өлшемдерін анықтауда биометриялық өлшем жасау әдісі қолданылды [10, 82–85-бб.; 11, 112–115-бб.]. Жөке сұрыптарының морфо-физиологиялық көрсеткішін, стресске төзімділігін анықтау үшін апта сайын фитофенологиялық бақылау әдісі қолданылды.

Зерттеу жұмыстары Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің биолог студенттерімен кафедрада және университетіміздің ботаникалық бағында ұйымдастырылды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде теориялық және бірнеше эмпирикалық әдістер: «INSERT» әдісі, сауалнама әдісі, дедуктивті әдіс, топтық әдіс, бақылау әдісі қолданылды. Лекция сабақтарын жүргізу барысында «INSERT» әдісі, ал студенттердің тәжірибелік жұмыстар жүргізуге қызығушылығын арттыру үшін танымжорық (экскурсия) әдісі қолданылды. Өсімдіктің морфо-физиологиялық көрсеткіштерінің өлшемдерін анықтау мақсатында биометриялық өлшеу әдісі, фенофазалық кезеңдік бақылау әдістері пайдаланылды.

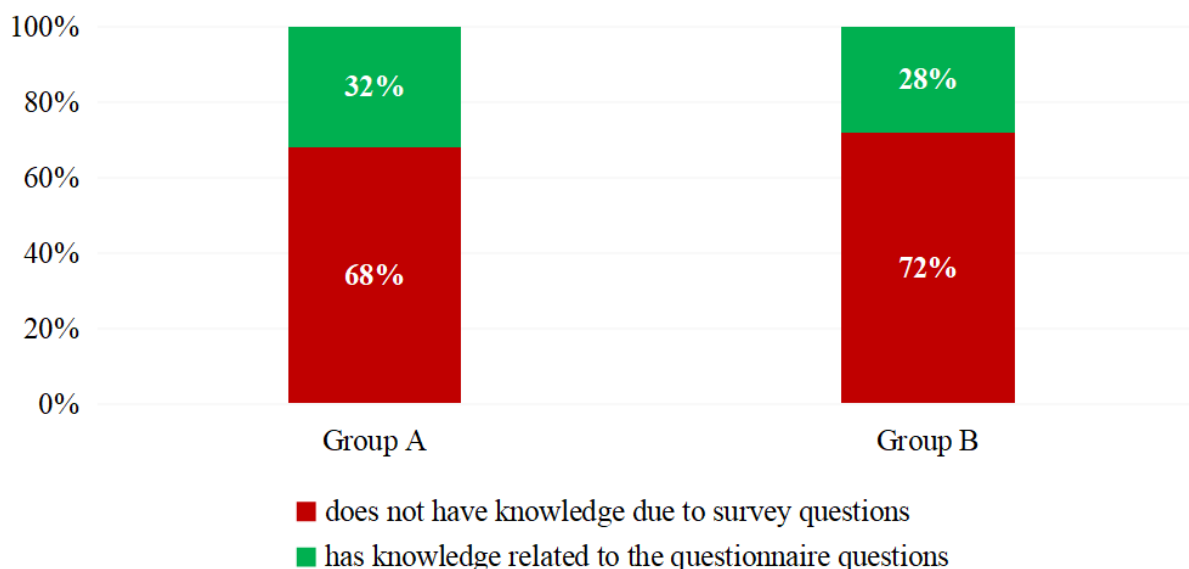
Зерттеу жұмыстарын бастамас бұрын «Өсімдіктер физиологиясы» пәнін игеріп жатқан 2-курс білімгерлерінен (20 студент) сауалнама алынды. Сауалнама нәтижелері бойынша студенттер топтық әдіспен екіге бөлінді.

Талдау мен нәтижелер

Жөке ағашының декоративтілігі, ауаны тазарту қабілеті, көпжылдық өсімдік екендігі, көп мөлшерде бал тәріздес өнім беретіндігі, гүлінен дәрі алынуы, оның күйзеліске төзімділігін анықтау және көбейту жолдарын ұсынуды, ерекше зерттеуді қажет етеді. Бұған дейін орыстың ботаник ғалымдары Р.Х. Мамаджанов, М.М. Редина өздерінің зерттеу жұмыстарында жөкеге әсер етуші факторлардың негізгісі абиотикалық факторлар (радиация, атмосфералық жауын-шашын) екендігін, олардың жөкенің қалыпты өсуін 3 есе, стресске төзімділігін 2 есе төмендетіп, жеміс беру процесін 5 есеге қысқартатындығын фитокезеңдік бақылау әдісін жүргізу арқылы өз нәтижелерінде анықтаған [12, 335-б.; 13, 307–310-бб.]. Жөкенің шаң-тозаңмен ластану көрсеткішін жапырақ алақанының жүйкесін ассиметриялық индексті анықтау арқылы есептеп шығарған. Сонымен қатар, орыс ғалымы И.Т. Кищенко өзінің ұзақ мерзімді зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жөке ағашының өсу динамикасының жылдық үлесі әр жыл сайын тек 10%-ға артқандығын, бұл көрсеткіштің төмен екендігіне ішкі және сыртқы факторлардың әсерінің зор екендігін зерттеген [9, 78–88-бб.]. Өзінің зерттеу жұмысында өсімдіктің топырақтан керекті заттарды ала алуда, өсуін жеделдетуде қоректік заттарды қолдану, арнайы белсенді қоспаларды өсімдікке беру дұрыс деген шешімге келді. Дегенмен, шетелдік және отандық тәжірибеде бұл мәселені шешуде студенттермен бірге жасалынған ғылыми-зерттеу жұмыстары тіркелмеген. Жөкенің морфо-физиологиялық ерекшеліктерін анықтау бірқатар ғалымдардың еңбектерінде кездеседі. Жөке өсімдігінің морфологиялық параметрлерінің өзгеруіне әсер ететін климаттық фактор

ерекшелігі, соның ішінде күн радиациясының әсер ететіндігін анықтап, сандық көрсеткіштерін сызбаға енгізген. Жөкенің *Tilia cordata* Mill. түрінің транспирация процесі мен вегетациялық кезеңі сәуір-мамыр айларында қарқынды жүретіндігін дәлелдеген [14, 7–9-бб.; 15, 3–8-бб.; 16, 45–49-бб.]. Осыған байланысты зерттеу жұмыстары наурыз-мамыр айлары аралығында жүргізілді. Бұл кезең жөке ағашының гүлдеу (гүлдеуі 10–15 күн) кезеңімен тұспа-тұс келгендіктен, зерттеу жұмыстары осы аралықта жасалынды.

Тәжірибелік жұмыстар жүргізуге университеттің 2-курс биолог студенттерінен 20 студент қатысты. Таңдалған студенттер 2 топқа бөлінді.

1-сурет – Білімгерлердің биологиялық білімі және зерттеушілік дағды деңгейі мен түсінігін анықтау үшін алынған сауалнама нәтижесі (эксперимент басында)

Зерттеу жұмыстарын бастамастан бұрын студенттердің білім деңгейі мен зерттеу жұмыстарын жүргізуге деген қабілеттерін анықтау үшін сауалнама алынды. Сауалнамадағы жалпы сұрақтар саны – 25. Сауалнамада ботаникалық бақтағы жөке ағашының түрлері, оларды дұрыс өсіру мен көбейтудің жолдары, өсімдікті тыңайту технологиясы туралы сұрақтар берілді. Сонымен қатар, бұл арқылы студенттердің ботаникадан білімі және зерттеу жұмыстарымен шұғылдануына байланысты дағдыларының қаншалықты екендігі анықталды. Сауалнама нәтижелері бойынша бірінші (А тобы) топтың жөке өсімдігі және өсімдікті тыңайту технологиясына байланысты білімінің көрсеткіші 32%-ды құрағандығы, ал екінші топтың (В тобы) аталмыш тақырыптағы білім көрсеткіші 28% екендігін көрсетті (1-сурет).

Сауалнама нәтижесі екі топтың да берілген тақырыпқа байланысты түсінігінің жеткіліксіздігі айқындалды. Кейінгі кезекте студенттерге тәжірибелік жұмыстар басталмас бұрын шағын конференция өткізілді. Жөке ағашының зиянкестері, оның ыстық мен суыққа төзімділігі, физиологиялық және морфологиялық ерекшеліктері әрбір жөкеде әртүрлі көрініс табатындығы түсіндірілді. Тәжірибелік жұмыстарды бастамастан бұрын жеткілікті түрде теориялық білім берілді. Топтық әдіс арқылы 2 топқа бөлінген студенттердің екі тобына да лекциялық сабақтар өткізілді. 1-топ (А тобы) эксперименталды топ ретінде алынып, жөке

ағашын зерттеу, оны тыңайту арқылы ондағы өзгерістерді бақылау арқылы тәжірибелік жұмыстарды жүргізсе, ал 2-топ (B тобы) тек лекциялық сабақтарға қатысумен ғана шектелді.

B тобының студенттері лекциялық сабақтарда INSERT әдісі арқылы тек берілген мәтіндік тапсырмаларды орындап, бұрын зерттелген жұмыстарға сыни талдау жасады. Ешқандай тәжірибелік жұмыстар жүргізбей, теориялық негізде ғана білім алды. A тобы секілді ботаникалық бақта ғылыми-зерттеу жұмыстарымен шұғылданбады. Аталған топқа өзіндік ізденіс, кітаппен жұмыс секілді тапсырмалар ғана берілді.

A тобы студенттерінің зерттеушілік іс-әрекетін арттыру үшін ботаникалық бақта экскурсия ұйымдастырылды. Онда студенттерге жұмыстың мазмұны мен өткізу тәртібі түсіндірілді. Бақтағы жөке ағашының орналасқан аумақтары (локациялары) көрсетіліп, бірнеше түрлері таныстырылып, морфо-физиологиялық ерекшеліктері түсіндірілді. Келесі күннен бастап бұл топтың студенттері зерттеу жұмысын жүргізуге кірісті. Зерттеу жұмыстары кезеңдік тапсырмаларды орындау арқылы ұйымдастырылды (1-кесте).

1-кесте – Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін 1-топқа арналған кезеңдік тапсырмалар

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін 1-топқа (A) берілген кезеңдік тапсырмалар
Зерттеу нысаны: <i>Өзекті жөке (Tilia cordata MILL.)</i>
I КЕЗЕҢ
1. Жөке ағашының биометриялық өлшеу әдісі арқылы (жапырағы, жемісі, бұтағы, ағаш діңі, тамыры) көрсеткіштер алу;
2. Жөке ағашының сыртқы орта жағдайларына әсерін бақылау;
3. Өсімдікке күтім жасау, сол арқылы даму динамикасын анықтау;
4. Өсімдіктегі өзгерістерді дәптерге күндерімен тіркеп тұру;
II КЕЗЕҢ
1. Жөке өсімдігіне агротехникалық шараларды жасау;
2. Тыңайтылған жөкені қажетті мөлшерде уақытылы суару, күтіп-баптау жұмыстарын жүргізу;
3. Жапырақ, сабақ, ағаш, бұтақтарындағы өзгерістерді тіркеу;
4. Өсімдікке атмосфералық қысымның, желдің, күннің әсерін бақылау;
5. Жөке өсімдігінің қалыпты өсу көрсеткішін анықтау;
III КЕЗЕҢ
Алынған көрсеткіштерді салыстыру, арасындағы коэффициенттерінің өзгеруіне әсер етуші факторды талқылау, қорытындыға келу

Далалық зерттеу жұмыстары университетіміздің ботаникалық және экологиялық оқу-зерттеу базасы негізінде орындалды. Зерттеу нысаны ретінде жөкенің *Tilia cordata* Mill. түрі таңдалды. Жөкенің бұл түрі бақтың ішінде аллеяның бойынан 5 м аралықта орналасқан. Белгіленген түрдің морфо-физиологиялық ерекшеліктерін анықтау үшін өсімдікті тыңайту технологиясы қолданылатын болды. Бұл арқылы студенттер өсімдікке тыңайтқыш беріп қана қоймай, сонымен қатар, өсімдіктің тыңайғанға дейінгі және тыңайтылғаннан кейінгі морфо-физиологиялық ерекшеліктерін анықтап, бақылады. Жөке ағашын тыңайтудан бұрын барлық биометриялық өлшемдер алынды. Топтық жұмыс арқылы студенттер жөке ағашының мофологиялық көрсеткіштерін өлшеу үшін сызғыш пен штангенциркуль құралдарын қолданды. Жөке ағашының ұзындығы (см), көлемі (см²), бұтағының, сабақтарының ұзындығы (см) және жапырақ алақанының көлемін (см²) өлшеп, алынған өлшемдерде айырмашылықтар бар екендігін анықтады. Аптасына 3 күн студенттер өсімдіктің өсу қарқынын фенологиялық бақылау жүргізу арқылы анықтап отырды. Өсімдікке қысқа мерзімді фенологиялық бақылау жүргізу үшін Е.Н. Булыгинаның фенологиялық бақылау әдістемесі қолданылды [10, 65-б.]. Студенттер өсімдіктің өсу және даму кезеңінде орын алып жатқан өзгерістерді анықтап, салыстырмалы түрде анализ жүргізді. Бұл ретте, өсімдікке әсер

етуші факторлар – атмосфералық ауаның және топырақтың жағдайы да күнделікті бақыланды.

Бақта орналасқан жөке ағаштарының биіктігі 6–8 м шамасында. Ал зерттеу нысаны ретінде алынған жөкенің биіктігі 6 м. 10 жыл бұрын отырғызылған, бұтақтары көп, кең жайылып өскен. Астында алдыңғы жылғы өсімнен қалған тұқымдары әлі де бар. Фотосинтез процесінің коэффициенттік көрсеткіші жоғары, өсімдіктің биологиялық өнімділігі айына 1800–5000 г құраған.

Студенттерге жөке ағашы арнайы күтімді қажет етпейтіндігі, тек ерте көктемде артық бұтақшаларын қырқып, топырақ құрамына баса назар аудару қажеттілігі айтылды. Соған байланысты жөкенің артық бұтақтары қырқылып күтім жасалды. 2-суретте Ботаникалық бақта орналасқан жөке ағашының қатарлары, жапырағы мен гүлінің құрылысы көрсетілді.

2-сурет – А – Ботаникалық бақта орналасқан жөке ағаштарының қатары, Б – жөке гүлдеу кезеңі

А тобының студенттеріне зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде креативті ойлауын дамыту, сыни ойлауды дамыту үшін дедуктивті әдіс қолданылды. Бұл әдіс өсімдікке тәжірибе жүргізудің маңызын, оның күйзеліске төзімділігін арттыру, бірнеше жаңа технологиялар мен әдістердердің кешенді жүзеге асуы мақсатында қолданылды. Жасалған тәжірибелік жұмыстардың анықтау үшін қолданылды. Ол үшін әр тәжірибелік жұмыста жөке өсімдігіне байланысты проблемалық сұрақтар қойып, оны дұрыс шешу жолдарын топпен бірге қарастырдық. Барлық студенттер белсенді жауап беріп, сол арқылы алған теориялық білімін, практикада қолдана алатындықтарын көрсетті. Дедуктивті әдіс кезінде: «Жөке ағашының бірнеше бұтағы сынып қалған. Оны қайта қалпына келтіріп, емдеп жазуға болады ма, сол бұтақшаларды қайтадан басқа аймаққа отырғызуға бола ма?», «Жөкені бірнеше аймақтан әкеліп, Түркістан қаласына интродукциялау қаншалықты тиімді болады, бұл жағдайда өсімдік бірден экологиялық жағдайға бейімделе алады ма?», «Жөкенің күйзеліске төзімділігін арттыру үшін қандай іс-шараларды жүргізу қажет, бұл шаралар қаншалықты тиімді болып табылады?», - деген секілді сұрақтар қойылды. А тобының топтық талқылауы кезінде жөкені Түркістан аймағында сақтап қалу және көбеюін қамтамасыз етудің тиімді тәсілі – өсімдікті тыңайту технологиясы деп танылды. Жөкені тыңайту үшін топ студенттері құрамында Mg, C, B1, PP витаминдері мен концентраты бар «Bona Forte» ағаштекті

өсімдіктерге арналған сұйық тыңайтқышын қолданды. Өсімдікке тыңайтқышты берместен бұрын, студенттер ағаштың айналасындағы қоқыстарды жинап, жан-жағындағы арамшөптерін тазалап, топырақ бетін тырмамен тазарту жұмыстарын жүргізді. Тыңайтқыштың өсімдікке сіңу процесін жеделдету үшін топырақ 10°C-15°C жылулықта болуы қажет. Кейінгі кезекте студенттер 250 мл, яғни 0.25 литр сұйық тыңайтқышты 3/1 мөлшерде сумен араластырып, өсімдікке ақырындап айналдыра отырып құйды. Тыңайтқыш өсімдік топырағының айналасына, барлық жеріне жеткілікті мөлшерде, арасына 7-8 сек уақытты сала отырып, ақырындап құйылды. Өйткені бір ғана аумаққа беру арқылы тамырының солып қалуы мүмкін. Тыңайтқыштың өзі ерітіндіден тұрғанның өзінде суды қолдану ешқандай теріс әсер берген жоқ. Қолданған тыңайтқыштың құрамындағы заттар орта концентрацияда болды. Өсімдікке 1,5 л дайын ерітінді түріндегі тыңайтқышты 1 айда 1-2 рет берілу мөлшері тапсырылды. Көп жағдайда, бұл өсімдіктің түріне және физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты беріледі. Аталған тыңайтқышты қолдану арқылы жөке ағашының құрамындағы қоректік заттардың мөлшерін көбейтіп, өнімін бірнеше есеге арттыруға болады. Ең бастысы, тыңайтқыштарды қолдану мерзімін уақытылы пайдалану арқылы оң нәтижелерге жетуге мүмкіндік бар. Қолданылған тыңайтқышта едәуір мөлшерде N, F, P элементтері бар, құрамында ешқандай зиянды қоспалар мен нитраттар жоқ. Тыңайтқыш құрамындағы магний сульфаты 13% күкірт пен 17% магнийді құрайды. Бұл элементтер жөкенің жеміс беруін арттырып, өсімдіктің құрамындағы барлық құнарлы заттардың сақталуына ықпал етеді. Тыңайтқыштың құрамындағы қоректік заттар жөкенің тамырын берік етіп өсіріп, ауруларға қарсы тұра алу қабілетін де арттырады. Мұны өсімдіктің сыртқы құрылысындағы өзгерістерді байқау арқылы бірден айтуға да болады. Тыңайтудан кейін өсімдіктің жапырақ тақтасы қалындап, сыртқы ортаға бейімделе бастағанын фенологиялық бақылауды күнделікті жүргізу арқылы көз жеткізді. Тыңайту арқылы өсімдіктің жапырақ алақаны мен ағаш діңі берік болып өсті. Тыңайтылған жөке тыңайтылмаған жөке ағаштарына қарағанда 3 есеге берік болып өсе бастады. Судың тұздылығына 55%-ға, ал топырақ қышқылына 73%-ға төзімді келді.

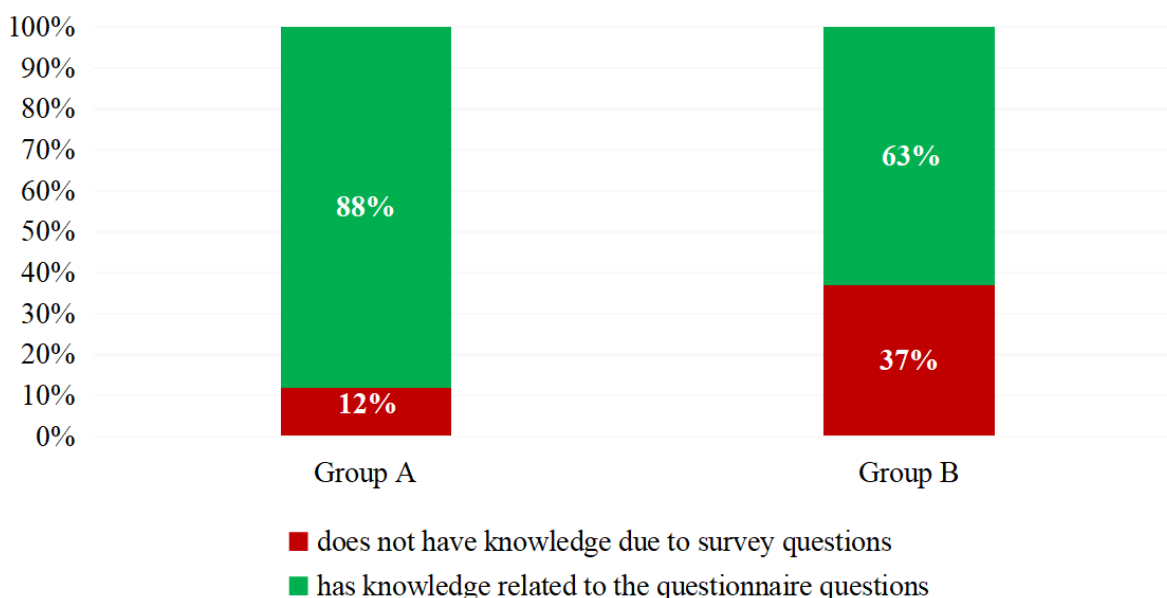
Тыңайтылмаған жөке ағаштары +15.3...+16.6°C-та жақсы өсетіндігі, ал тыңайтылғаннан кейін +12.8...+12.9°C-та да қалыпты өсе беретіндігі анықталды. Тәуліктік өсу көрсеткіші мен айлық өсу көрсеткіші арасындағы едәуір айырмашылықтар бар екендігі, бұл көрсеткіштердің барлығы жөкенің жалпы өсу қарқынына ықпалы бар екендігі анықталды (2-кесте).

Кестеде көрсетілген нәтижелердің арасында салыстырмалы түрде шамадағы өзгерістер бар екендігі байқалды. Зерттеу кезінде жөкенің фенофазалық бақылау кезіндегі көрсеткіші әр кезде әртүрлі шаманы көрсетті. Өсімдік мүшелерінің мөлшерінің ауытқу дәрежесі 2.5–3.8 мм аралығын құрады. 2-кестеде тыңайтудан бұрын жөке бұтағының өлшемі 15.6±0.9 мм-ді көрсетсе, ал тыңайтудан кейін бұл көрсеткіш 16.3±0.4 мм-ді құрағандығы белгілі болды. Алынған көрсеткіштерді студенттер дәптерлеріне күнделікті тіркеп отырды. Сонымен қатар, өздері зерттеу жұмысы кезінде жасаған жұмыстарын, зерттеудің кезеңдік нәтижелерін, морфо-физиологиялық ерекшеліктерін, өсіп жетілу динамикасын, алған сандық көрсеткіштерін де дәптерлеріне толықтырды. Ал В тобы жөке ағашы жайлы берілген дидактикалық сұрақтарға өз бетімен ізденіс жасап, интернет желісі көмегімен ғана білім алды. А тобы зерттеу барысында өсімдіктің Түркістан қаласының экологиялық жағдайына өте сезімтал екендігін, антропогендік факторларға төзгіштігі мен топырақ-климаттық жағдайлары оның өсуіне тікелей әсері бар екендігін байқады.

2-кесте – А тобының анықтаған жөке ағаштарының өркендерінің (мм) және жапырақтарының (мм²) өсу көрсеткіштері

Түрі	Максималды тәуліктік өсу көрсеткіші	Айлық өсу көрсеткіші	Өсу қарқынының жалғасуы (тәулігіне)
Бұтағы			
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан бұрын)	15.6±0.9	16.8±0.8	18.3±2
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан кейін)	16.3±0.4	17.6±0.5	20.1±3
Жапырағы			
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан бұрын)	12.9±0.8	17.3±0.9	18.8±1
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан кейін)	13.3 ±0.7	18.9±1.6	19.4±2.3
Гүлі			
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан бұрын)	8.1±0.2	7.6±0.7	8.2±0.6
<i>Tilia cordata</i> Mill (тыңайтудан бұрын)	9.3±0.3	9.3±0.6	9.2±0.7

Жасалынған зерттеу жұмыстары студенттерде қаншалықты үлесте білім деңгейін қалыптастырғанын, қандай тәжірибелік дағдыларды игергендігін анықтау үшін бастапқы сауалнама қайтадан алынды. Сауалнама нәтижелері 4-суретте көрсетілген.

4-сурет – Білімгерлердің биологиялық білімі мен зерттеушілік іс-әрекетінің қалыптасу деңгейін анықтау үшін алынған сауалнама нәтижесі (эксперимент соңында)

Қайта алынған сауалнаманың нәтижесі бойынша 1-топтың тақырып бойынша алған білімі тәжірибелік жұмыстарды жүргізу арқылы 88%-ды құрады. Ал 2-ші топтың көрсеткіші тек теориялық түрде жүргізілген лекция сабақтарын игеруде қолданылғандықтан, білім деңгейі 28%-дан 63%-ға ғана артқанын көруге болады (4-сурет). Тәжірибе жұмыстарын жүргізген топ студенттері, 2-топқа қарағанда жоғары нәтиже көрсетті. Эксперименттік жұмыс жүргізген эксперименттік топ студенттері жоғары нәтиже көрсетті.

Сауалнаманың соңғы нәтижелері бойынша: эксперимент басында эксперименттік топта төмен деңгей көрсеткен студенттер саны 68% болса, эксперимент соңында төменгі деңгейі 12%, ал бақылау тобында 72% болды, ал эксперимент соңында 37% көрсетті.

Биологиялық білім берудегі *Tilia cordata* биологиялық ерекшеліктерін зерттеу арқылы білімгерлердің зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру туралы білімнің әрекеттілігі мен тереңділігін бағалаудағы қорытындыланған көрсеткіші (Д) Л.Н. Харченко [17, 35-б.] әдісі бойынша мына формуламен анықталды:

$$D = (M/p \times n) \times 100\%$$

Мұнда: М – дұрыс орындалған тапсырмалардың саны, р – жоспарланған тапсырмалардың саны, n – оқушылар саны, eg - эксперименттік топ, cg – бақылау тобы. Оқушылардың дұрыс жауаптарының саны: $M = n \times p$ (орташа),

$$M1 = 30 \times 22 = 660, M2 = 30 \times 16 = 472,5$$

$$p = 25, n1/2 = 30, n2/2 = 30$$

$$D(eg) = (660/25 \times 30) \times 100 = 88\%$$

$$D(cg) = (472,5/25 \times 30) \times 100 = 63\%$$

Бұл нәтижелер эксперименттік топтың ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде алған білімі бақылау тобына қарағанда 25% жоғары екенін көрсетеді (3-кесте).

3-кесте – Эксперименттік топ пен бақылау тобының зерттеу нәтижелерінің сандық көрсеткіштері

№	Топтың атауы	Деректер көрсеткіші					D _e -D _c айырмашылығы
		M	N	P	p×n	D, %	
1	Эксперименттік топ	660	30	25	750	88	25
2	Бақылау тобы	472,5	30	25	750	63	
3	Айырмашылық	187,5				25	

Сауалнама нәтижелері бақылау тобындағы студенттердің білімдері 35%-ға, эксперименттік топ білімгерлерінің көрсеткіші 56%-ға өскенін көрсетті. Тәжірибе соңында оқу деңгейлерін тексеріп, студенттердің жөке ағашы және оны тыңайтқыштармен көбейту туралы білімдері жоғары деңгейге жеткенін байқадық. Алынған мәліметтер зерттелді, статистикалық өңдеу кезінде критерийлер бекітілді.

Студенттер *T. cordata* өркендері басқа ағаштардың өркендеріне қарағанда 6 күн ерте пайда болатынын және бұл көрсеткіш ұрықтанбаған жөкеге қарағанда 40% артық екенін дәлелдеді. Осы арада студенттер тарапынан тақырып аясында *T.cordata* ботаникалық бақта өсірілетін көпжылдық өсімдік ретінде агроорман шаруашылығында кеңінен қолданылады. *T. cordata* егжей-тегжейлі зерттеу, ішкі және сыртқы белгілерін, даму фазалары мен өсу қарқынын, экологиялық фактордың ерекшеліктерін анықтау жұмыстары толығымен орындалды.

Жүргізілген зерттеу жұмыстары орыс ботанигі Р.С. Кузнецова, Н.В. Костинаның зерттеу нәтижелеріне ұқсас болды, яғни өсімдіктің тәуліктік және айлық өсуі 2.5–4.2 мм-ге дейін артатындығы, вегетациялық кезеңі мен транспирациялық процесі наурыз-мамыр

айларында қарқынды болатындығы нақтыланды [7, 124-6]. Студенттер тарапынан тақырып көлемінде ботаникалық бақта өсіріліп жатқан көпжылдық, агролесомелиорацияда кең қолданылатын жөкені толық зерттеу, ішкі және сыртқы ерекшеліктерін, даму фазалары мен өсу қарқынын, экологиялық факторларға ерекшеліктерін анықтау жұмыстары толық іске асырылды.

Демек, студенттерді тәжірибелік жұмыстарды жүргізуге баулу арқылы олардың алған теориялық білімін біршама деңгейге көтеруге болады. Тәжірибелік жұмыстарды жүргізу арқылы студенттер қоршаған ортамен қарым-қатынас құра отырып, өздерін экологиялық тұрғыдан тәрбиелеп, өсімдіктермен жұмыс жасауға (тыңайту, өсіру, көбейту) машықтанады. Өсімдіктерді тануға, онымен зерттеулер жүргізуге деген қызығушылық танымдық, ізденушілік қабілеттерін арттырды. Ғылыми-зерттеу жұмысы биолог білімгерлерін, болашақ маман иелерін кәсіби маман етіп даярлау және танымдық іс-әрекетін арттыру мен тәжірибелік жұмыстарға дағдыландыру мақсатында ұйымдастырылды.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жөке өсімдігінің түрлерін көбейтудің қарапайым әрі оңтайлы әдісі анықталды. Бұл бағытта ғылыми-зерттеу жұмыстарына тандап алынған студенттерге теориялық білім ұсынылды. Тек теориялық біліммен шектеліп қалған 2-топ (B) студенттері 1-топқа (A) қарағанда 25%-ға төмен көрсеткіш көрсетті. Теориялық білімді меңгеру екі топта орташа 30%-ды құраса, жұмыстың соңындағы қайта алынған сауалнамада бұл көрсеткіш зерттеу жұмыстарына қатысқан екі топта әртүрлі көрсеткішті құрады. Зерттеу нәтижесінде жөке ағашының *Tilia cordata* Mill. түрінің экологиялық аймақта күйзеліске төзімділігі мен өміршеңдігі қалыпты емес екендігі, оның төзімділігін арттыру үшін қолайлы жағдайлар жасалуы керектігі ғылыми тұжырыммен дәлелденді.

Зерттеуді таным әдісі ретінде пайдалану білімгердің іс-әрекет деңгейін сапалы түрде арттырды, білімгер дайын ақпаратты қабылдау мен игеруден – алынған білім мен игерілген іс-әрекет әдістерін қолдану, мәселелерді ғылыми шешудің үлгілерімен танысу арқылы ғылыми таным әдістерін игеруге, оларды тәуелсіз және шығармашылық қолдана алатындығын көрсетті.

Эксперименттік жұмыстың нәтижелері педагогикалық жағдайлардың жиынтығы аясында жүзеге асыру тәжірибелік-эксперименттік кезеңде білімгерлердің теориялық білімін, дағдыларын, мотивациясын, шығармашылық ойлауын тәжірибелік зерттеу арқылы жетілдіруге, жалпы алғанда олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететінін көрсетті.

Эксперименттік жұмыстың нәтижелерін талдау гипотезаның расталғанын, ғылыми ізденістің міндеттері шешілгенін, зерттеу мақсатына қол жеткізілгенін дәлелдеді.

Қорытынды

Ғылыми-зерттеу жұмысы болашақ маман иелерін кәсіби маман етіп даярлау және зерттеушілік іс-әрекетін арттыру мен тәжірибелік жұмыстарға дағдыландыру мақсатында ұйымдастырылды. Тәжірибелік жұмыстарды жүргізу арқылы студенттер қоршаған ортамен қарым-қатынас құра отырып, өздерін экологиялық тұрғыдан тәрбиелеп, өсімдіктермен жұмыс жасауға (егу, өсіру, көбейту) машықтанды. Өсімдіктерді тануға, онымен зерттеулер жүргізуге деген қызығушылық, зерттеушілік, ізденушілік іс-әрекеттері қалыптасты. Зерттеу жүргізу барысында қолданылған бірнеше әдістер мен технологияларды меңгерді. Алынған теориялық білімін іс-жүзінде қолдана алды.

Зерттеу жұмыстарында қолданылған қолданбалы әдістердің биолог мамандарды тәжірибелік жұмыстарға дағдыландыруға қолайлы екендігі дәлелденді. Зерттеуден алынған нәтижелер негізінде, ботаникалық бақта өсетін жөке өсімдігінің экологиялық жағдайларға төзімділігін, морфо-физиологиялық көрсеткіштерін тиімді үйретудің жолдары биология саласы білімгерлері мен мұғалімдеріне тәжірибелік жұмыстарды ұйымдастыруда нұсқаулық

бола алады. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, ботаникалық бақта жеке ағашын тыңайту технологиясын ауылшаруашылық мамандығында білім алып жатқан студенттерге немесе ауылшаруашылық мамандарына агротехникалық шараларды жүзеге асыруда теориялық негіз бола алады.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант № AP14871864).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. №319-III ҚРЗ. // Егеменді Қазақстан. – 15 тамыз. – 36 б.
2. Даников Н.И. Целебная липа. – М.: Эксмо, 2019. – 256 с.
3. Тимирязев К.А. Жизнь растения / под ред. Л.М. Берцинской. – М.: Юрайт, 2018. – 249 с.
4. Rivers M.C., Varstow M., Khela S. “*Tilia cordata*”. IUCN Red List of Threatened Species. – 2017:e.T203360A68079373. doi:10.2305/IUCN.UK.2017-3.RLTS.T203360A68079373.en.
5. Gabdelkhakov A., Rakhmatullin Z., Martynova M., Fazlutdinov I., Mullagaleev I. Evaluating diameter distribution series of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) in forest stands // Plant Methods. – 2021. – №17 (1), art. no. 45. <http://www.plantmethods.com/> doi: 10.1186/s13007-021-00741-
6. Якимов М.В., Абсалямова Р.Р., Якимов Д.В. Влияние погодных условий на медосбор в период цветения липы мелколистной в Удмуртской Республике // Лесной вестник / Forestry Bulletin. – 2022. – №1. – С. 41–49.
7. Кузнецова Р.С., Костина Н.В. Оценка влияния климатических факторов на прирост липы // Изв. Самар. науч. центра РАН. – 2010. – Т. 12, №1(3). – С. 730–733.
8. Сарсекова Д.Н. Фенологическое развитие интродуцированных лип в дендрарии АО «Лесной питомник» Алма-атинской области. – Алма-Ата, 2014. – С. 16–19.
9. Кищенко И.Т. Рост и развитие аборигенных и интродуцированных видов семейства *Pinaceae* Lindl. в условиях Карелии. – Петрозаводск, 2000. – 211 с.
10. Булыгин Н.Е. Фенологические наблюдения над древесными растениями. – Л.: ЛТА, 1979. – 97 с.
11. Зайцев Г.Н. Математическая статистика в экспериментальной ботанике. – М.: Наука, 1984. – 424 с.
12. Мамаджанов Р.Х. Оценка жизненного состояния древесных растений по индексу асимметрии листьев на территории кампуса // Вестник РУДН. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности. – 2018. – Т. 26, №3. – С. 335–345.
13. Мамаджанов Р.Х., Хаустов А.П., Редина М.М., Умаров М.У. Влияние абиотических факторов на растения *Tilia cordata* Juss., произрастающие на территории кампуса РУДН // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности. – 2019. – Т. 27, №4. – С. 307–324. [http://dx.doi.org/ 10.22363/2313-2310-2019-27-4-307-324](http://dx.doi.org/10.22363/2313-2310-2019-27-4-307-324)
14. De Jaegere T., Hein S., Claessens H. A review of the characteristics of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) and their implications for silviculture in a changing climate // Forests. – 2016. – №7, 56. doi: 10.3390/f7030056 <http://www.mdpi.com/1999-4907/7/3/56/pdf>.
15. Sultanova R., Martynova M., Sazgutdinova R. Honey-Bearing Potential of *Tilia cordata* Mill. Forests in the Southern Urals // Frontiers in Ecology and Evolution. – 2022. – Т. 10. – С. 832442. DOI 10.3389/fevo.2022.832442.
16. Gabdelkhakov A., Rakhmatullin Z., Martynova M., Fazlutdinov I., Mullagaleev I. Evaluating diameter distribution series of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) in forest stands // Plant Methods. – 2021. – №17 (1), 45. doi: 10.1186/s13007-021-00741-6 <http://www.plantmethods.com/>
17. Харченко Л.Н. Биологическое образование в современном педагогическом вузе: теория и практика: монография. – М.– Ставрополь: Илекса-Сервисшкола, 2001. – 270 с.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany [Law of the Republic of Kazakhstan “On education”]. №319-III QRZ. // Egemendi Qazaqstan. – 15 tamyz. – 36 b. [in Kazakh]
2. Danikov N.I. Celebnaia lipa [Healing lime tree]. – M.: Eksmo, 2019. – 256 s. [in Russian]
3. Timiriazev K.A. Jizn rastenia [Plant life] / pod red. L.M. Bercinskoi. – M.: Iurait, 2018. – 249 s. [in Russian]
4. Rivers M.C., Barstow M., Khela S. “*Tilia cordata*”. IUCN Red List of Threatened Species. – 2017:e.T203360A68079373. doi:10.2305/IUCN.UK.2017-3.RLTS.T203360A68079373.en.
5. Gabdelkhakov A., Rakhmatullin Z., Martynova M., Fazlutdinov I., Mullagaleev I. Evaluating diameter distribution series of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) in forest stands // Plant Methods. – 2021. – №17 (1), art. no. 45. <http://www.plantmethods.com/> doi: 10.1186/s13007-021-00741-
6. Iakimov M.V., Absaliamova R.R., Iakimov D.V. Vlianie pogodnyh usloviy na medosbor v period cvetenia lipy melkolistnoi v Udmurtskoi Respublike [The influence of weather conditions on honey collection during the flowering period of small-leaved linden in the Udmurt Republic] // Lesnoi vestnik / Forestry Bulletin. – 2022. – №1. – S. 41–49. [in Russian]
7. Kuznecova R.S., Kostina N.V. Ocenka vliania klimaticheskikh faktorov na prirost lipy [Assessment of the influence of climatic factors on the growth of lime trees] // Izv. Samar. nauch. centra RAN. – 2010. – T. 12, №1(3). – S. 730–733. [in Russian]
8. Sarsekova D.N. Fenologicheskoe razvitie introducirovannyh lip v dendrarii AO «Lesnoi pitomnik» Alma-atinskoi oblasti [Phenological development of introduced lime trees in the arboretum of JSC “Forest Nursery” of the Alma-Ata region]. – Alma-Ata, 2014. – S. 16–19. [in Russian]
9. Kishenko I.T. Rost i razvitie aborigennyh i introducirovannyh vidov semeistva Pinaceae Lindl. v usloviakh Karelii [The growth and development of native and introduced species of the Pinaceae Lindl. family. in the conditions of Karelia]. – Petrozavodsk, 2000. – 211 s. [in Russian]
10. Bulygin N.E. Fenologicheskie nabludeniya nad drevesnymi rasteniyami [Phenological observations on woody plants]. – L.: LTA, 1979. – 97 s. [in Russian]
11. Zaicev G.N. Matematicheskaya statistika v eksperimentalnoi botanike [Mathematical statistics in experimental botany]. – M.: Nauka, 1984. – 424 s. [in Russian]
12. Mamadjanov R.H. Ocenka jiznennogo sostoianiya drevesnyh rasteniy po indeksu asimmetrii listiev na territorii kampusa [Assessment of the vital condition of woody plants by the index of leaf asymmetry on campus] // Vestnik RUDN. Seria: Ekologiya i bezopasnost jiznedeiatelnosti. – 2018. – T. 26, №3. – S. 335–345. [in Russian]
13. Mamadjanov R.H., Haustov A.P., Redina M.M., Umarov M.U. Vlianie abioticheskikh faktorov na rasteniya *Tilia cordata* Juss., proizrastaiushie na territorii kampusa RUDN [The influence of abiotic factors on *Tilia cordata* Juss. plants growing on the campus of the Peoples' Friendship University of Russia] // Vestnik Rossiyskogo universiteta drujby narodov. Seria: Ekologiya i bezopasnost jiznedeiatelnosti. – 2019. – T. 27, №4. – S. 307–324. <http://dx.doi.org/10.22363/2313-2310-2019-27-4-307-324> [in Russian]
14. De Jaegere T., Hein S., Claessens H.A review of the characteristics of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) and their implications for silviculture in a changing climate // Forests. – 2016. – №7, 56. doi: 10.3390/f7030056 <http://www.mdpi.com/1999-4907/7/3/56/pdf>.
15. Sultanova R., Martynova M., Sazgutdinova R. Honey-Bearing Potential of *Tilia cordata* Mill. Forests in the Southern Urals // Frontiers in Ecology and Evolution. – 2022. – T. 10. – S. 832442. DOI 10.3389/fevo.2022.832442.
16. Gabdelkhakov A., Rakhmatullin Z., Martynova M., Fazlutdinov I., Mullagaleev I. Evaluating diameter distribution series of small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.) in forest stands // Plant Methods. – 2021. – №17 (1), 45. doi: 10.1186/s13007-021-00741-6 <http://www.plantmethods.com/>
17. Harchenko L.N. Biologicheskoe obrazovanie v sovremennom pedagogicheskom vuze: teoria i praktika [Biological education in a modern pedagogical university: theory and practice]: monografiya. – M.–Stavropol: Ileksa-Servisshkola, 2001. – 270 s. [in Russian]

UDC 37. 026; IRSTI 14.07.09

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.61>**M. AKESHOVA**¹, **G. RIZAKHOJAYEVA**²✉, **E.M.TORBİK**³¹*PhD, Associate Professor of International University of Tourism and Hospitality (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: madina_shakh@mail.ru*²*PhD, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulnara.rizakhodjayeveva@ayu.edu.kz*³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Financial University under the Government of the Russian Federation (Russia, Moscow), e-mail: Elena_torbik@mail.ru*

TOWARDS USING MOBILE APPLICATIONS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. In the previous ten years, social media has grown rapidly and has become increasingly important in human life. Among, the well-known social sites, Instagram takes a special place, especially by young people. Today, social media is part of the process of human development in life, which is why many students, more than reading books, advocate learning through gadgets. Using Instagram for students would be amusing way to learn foreign language. Purpose of this research was to investigate the students' attitudes towards the use of Instagram as the source for improving the language skills and to learn more about how students used the tool to increase their motivation to join and engage with their peers. It looked into how often students participated in online forums and what they thought about using Instagram as a platform for language learning exercises. The research was used quantitative research design. Instagram as an Educational Platform developed by Ali Erarslan (2019) was used in the study. 77 students attended this survey in the Foreign Language Teaching Department of Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University. The data obtained from questionnaire were analyzed with the help of Statistical Package for Social Science (SPSS 23.0). Descriptive statistics were used analyzing the data. Results were shown positive attitudes of students regarding Instagram.

Keywords: Social media, learning through gadgets, using Instagram, students' attitudes, learning foreign language.

М. Акешова¹, Г. Ризаходжаева², Е.М. Торбик³¹*PhD, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: madina_shakh@mail.ru*²*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulnara.rizakhodjayeveva@ayu.edu.kz*³*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті (Ресей, Мәскеу қ.), e-mail: Elena_torbik@mail.ru*

Шет тілін оқытуда мобилді қосымшаларды пайдалану

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Akeshova M., Rizakhodjayeveva G., Torbik E.M. Towards Using Mobile Applications in Foreign Language Teaching // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 273–282. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.61>

*Cite us correctly:

Akeshova M., Rizakhodjayeveva G., Torbik E.M. Towards Using Mobile Applications in Foreign Language Teaching // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – Б. 273–282. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.61>

Date of receipt of the article 22.01.2024 / Date of acceptance 19.06.2024

Аңдатпа. Соңғы он жылда әлеуметтік медиа қарқынды дамып, адам өмірінде маңыздылығы арта түсті. Танымал әлеуметтік сайттарының ішінде, әсіресе жастар арасында Инстаграм ерекше орын алды. Бүгінгі таңда әлеуметтік медиа адамның өмірдегі даму процесінің бөлігі болып табылады, сондықтан көптеген студенттер кітап оқудан гөрі гаджеттер арқылы оқуды жақтайды. Студенттерге Инстаграмды пайдалану шет тілін үйренудің тамаша тәсілі болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты студенттердің Инстаграм арқылы тілдік дағдыларын дамытуға деген көзқарасын білу және студенттердің теңдестерімен қосылуға және олармен қарым-қатынас жасауға деген ынтасын арттыру үшін құралды қалай пайдаланғаны туралы көбірек білу болды. Бұл студенттердің онлайн форумдағы қаншалықты жиі қатысатынын және Инстаграм тіл үйренуге арналған жаттығу алаңы ретінде пайдалану туралы не ойлайтынын зерттеді. Зерттеу сандық зерттеу дизайнын қолданды. Зерттеуді Али Эрарслан (2019) Инстаграм білім беру платформасы ретінде пайдаланды. Бұл сауалнамаға Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің шет тілдерін оқыту факультетінің 77 студенті қатысты. Сауалнамадан алынған деректер әлеуметтік ғылымдар статистикалық пакеті (SPSS 23.0) арқылы талданды. Деректерді талдау кезінде сипаттамалық статистика қолданылды. Нәтижелер студенттердің Instagram-ға деген оң көзқарасын көрсетті.

Кілт сөздер: әлеуметтік медиа, гаджеттер арқылы оқыту, Инстаграм қолдану, студенттердің көзқарасы, шет тілін үйрену,

М. Акешова¹, Г.Ризаходжаева², Е.М. Торбик³

¹PhD, ассоциированный профессор, Международного университета туризма и гостеприимства (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: madina_shakh@mail.ru

²PhD, ассоциированный профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulnara.rizakhodjayeva@ayu.edu.kz

³кандидат филологических наук, доцент, Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации (Россия, г. Москва), e-mail: Elena_torbik@mail.ru

К вопросу использования мобильных приложений в обучении иностранному языку

Аннотация. За последние десять лет социальные сети быстро развились и стали играть все более важную роль в жизни человека. Среди известных социальных сетей особое место, особенно среди молодежи, занимает Инстаграм. Сегодня социальные сети являются частью процесса развития человека в жизни, поэтому многие студенты больше, чем чтение книг, выступают за обучение с помощью гаджетов. Использование Инстаграма для студентов было бы развлечением для изучения иностранного языка. Целью данного исследования было изучить отношение студентов к использованию Инстаграма в качестве источника для улучшения языковых навыков и узнать больше о том, как студенты использовали этот инструмент для повышения своей мотивации присоединиться к своим сверстникам и взаимодействовать с ними. В нем изучалось, как часто студенты участвуют в онлайн-форумах и что они думают об использовании Инстаграм в качестве платформы для упражнений по изучению языка. В исследовании использовался количественный дизайн исследования. В исследовании Инстаграм использовался, как образовательная платформа, разработанная Али Эрарсланом (2019). В данном опросе приняли участие 77 студентов факультета преподавания иностранных языков Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Данные, полученные из анкеты, были проанализированы с помощью Статистического пакета для социальных наук (SPSS 23.0). При анализе данных использовалась описательная статистика. Результаты показали положительное отношение студентов к Инстаграм.

Ключевые слова: социальные сети, обучение через гаджеты, использование Instagram, отношение студентов, изучение иностранного языка.

Introduction

With the advancement of technology, using the internet and other digital devices has become a daily occurrence. Social networks that brought individuals together globally quickly emerged as a result of this. Language learning methods are being somewhat impacted by the increasing usage of digital technology and people's dependence on them. What was once a means of communication and self-expression has developed into something bigger than most people could have imagined. Because social media is so widely used, students are encouraged to use it as a platform or as a learning tool to get better at language.

The 21st century – is a period of time rapidly technological development. Nowadays, the main part of the global population believes heavily to social networks and mobile technologies. Social media and mobile technology were initially used for personal needs and an entertainment. Now these arguments are utilized in business communication and collaboration. In addition to the academic community's increasing interests in these articles and growing top of difference research to them, there is obviously an emerging trend in the use of these technologies in studying [1].

At the present time, one of the most modern and well-known social websites is Instagram. In according to Pew Report that was not long ago started 4 billion real internet users, or 53% of the earth folks (7.593 billion) or social media is used by over 3.196 billion (42% of the earth folks). Considering the huge these technologies for educational reasons or even as a setting for education permits users to share, add, and comment on a specific piece of information [2] through with a socially instructed which the users of particular social networking websites is observed the connections of others by building their own accounts [3].

As Thompson about “Social media – is the tool used to supply and express information and content distributed through social media”. Such as Whatsapp, Tik Tok, Instagram, Facebook, LinkedIn and Plus and so on. Besides, since started using the first social media will go on to expand and grow [4].

English is taking place in humanity life more importance today's globalized world as a language communication and information. Instagram permits you to communicate with individuals from all over the world and ensure admittance to a wealth of information. Some English main students are searching for information in the form of wisdom that can increase their understanding of his/her English through posts, stories, clips or description that is recognized or when they read or watch that information. They too have got extra new words, phrases, idioms that they could use right away in a daily life.

The latest mobile or online application arrives to be reality every day, installation media where by users try to up in ways [5]. ELT students have used social networking sites more during the past many years ago to increase their language skills. It is in fact the most used social network in the world, with more than 800 million active Instagram users currently [6]. According to Statista 2021 Kazakhstan is developing to some of Instagram's most visitors, who will number ten million by that year. It has been proven that Kazakhstan has the greatest young Instagram users in the world. Due to their acceptance, interaction, and social nature, social media sites are accepted as useful instruments for teaching and learning activity [7]. Such as technologies have taken replace traditional approaches and transformed into practical learning environments, extremely suitable for allowing students to product, publish, and also to get customer materials [8]. In real life, Twitter and Facebook are twice of them social networking sites that have been the object of some of the most in-depth research into their suitability for use within learning. Therefore in teaching, students focused on social media in general, with a peculiar emphasis on how widely and frequently these sites are used by people all ages worldwide, especially the younger teenagers.

Besides, these social networks were introduced into traditional classrooms by teachers who were paid attention primarily improving student participations [9]. The most effective of social networking, especially for foreign language learners, can communicate directly with native speakers [10]. For ELT learners, Instagram can be a huge chance for learners to increasing English language skills.

At the beginning of the 21st century, Instagram came into us to sharing photos at that platform, and also expanded its use over time, increasing features like as text messages and story, posts which has greatly promoted to its growth [11]. Additionally to user's posts, Instagram has an enhancing number of commercial brands among young generations. Handayani contends that learning a language is a process what Instagram digitally shows that it would be used as a source of carry out several activities in language classes, grammar tasks with photos, reading posts, watching briefly videos, and so on. So the results Instagram focuses on four language skills that students would use in the classroom as well. In addition, some research has done Instagram to improve the ability to write [12]. According to these studies, Instagram has also becoming a useful tool for increasing students' writing ability. Instagram has also found to improve students' interests in teaching and attending in the classroom activities [13]. Mansor and Rahim found that among the teaches, Instagram is a fortunately platform carried out on use for language learning, as it motivate students to connect with groupmates in group activities related to the videos they make on tasks performed by the teacher [14].

At the present time, the recent survey declared Instagram is still gaining more popularity between undergraduate students beyond the age of 18 [15]. Instagram is an online web based application for sharing photos, videos. In this way, it allows users to take photos and videos and can share them publicly and freely use them in this app. According to Smith & Anderson showed that the social media users that young people around the world search for communicate with peers through smartphones. While learning language is divided into 4 skills: speaking, listening, writing and reading [16].

When reading, person can analyze the vocabulary of a literate person-through all the words that reader can recognize while reading. As a rule, for the largest type of vocabulary, the reader can learn more words while reading than when listening. By hearing, a person learns vocabulary-all the words that the speaker can recognize while listening [17]. In addition language learners who use self-learning and informal language learning with mobile devices can be different from learning other languages formal study of the language under the guidance of a teacher. This study is important in that helps to reveal what students' attitudes are about Instagram.

Research methods and materials

This article aims to find out the attitude of university students towards the use of Instagram in the English language classroom. In line with this aims the following research questions were investigated. As determined by the purpose, this study will answer the following research questions:

1. What are the ELT 1st and 2nd year students' perceptions regarding the use of Instagram?
2. Are the students perceptions toward using Instagram differ according to their gender difference?

Quantitative research design was used in this research. Survey was conducted using questionnaire. We used the questionnaire to push the research forward and achieve our goals.

The study involved 77 students, including 57 female, 20 male. The participants are from Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in Turkestan in the fall semester of the 2022-2023 academic years.

In this article's survey was used by author Erarslan A., [18]. Towards the use of Instagram, the survey as demographical information and survey reviewed (total 28 items), it divided into three scales for research about the perceiving of participants and the quality use of Instagram "Intensity

of Using Instagram” (Items 1-4) “Using Instagram for Educational Purposes” (Items 5-14) “Instagram for a language Learning purposes” (Items 15-28). The questionnaire consisted of 28 questions.

Survey was completed using Google form which were shared via WhatsApp Application to students.

A 5-point Likert scale questionnaire was employed for survey. «1» - strongly disagree, «2» - disagree, «3» - not sure, «4» - agree, «5» - strongly agree.

To collect the data, all members of the study group were given a questionnaire to complete. The questionnaire was developed to find out what the participants’ attitudes about their learning language skills were, and it was distributed to the participants after the purpose and methodology of the study were briefly explained. The questionnaire was prepared using Google forms. The researcher created a Google online form to make it convenient for both sides: the researcher and the participants. The questionnaire was sent through "WhatsApp" application. The results were analyzed using the statistical program SPSS, version 23.0.

Results

This work aims to find out the attitude of students towards Instagram. The results of quantitative data related to the research questions of this study are presented. According to the survey, Does Instagram unique way to learn English, and Are students use Instagram for educational purposes and their feelings while using that app, this kind of sentences are related in survey.

The tests result was showed positive effect which was collected by the Cronbach Alpha coefficient. Cronbach Alpha determined the reliability of the survey with a result of 0.876 (Table 1).

Table 1 – Cronbach’s alpha coefficient

Cronbach’s Alpha	N of Items
,876	28

RQ1. What are the ELT 1st and 2nd year students’ perceptions regarding the use of Instagram?

Here the first and second course students to compare while teaching English, through Instagram.

The mean score of each sub scale as shown in Table 2.

Table 2 – Descriptive Statistics for learning foreign language through Instagram

	N	Mean	Std. Deviation
Intensity of Instagram Use	77	3,0799	,63327
Using Instagram for educational purposes	77	3,2370	,63206
Instagram for a language learning purposes	77	3,6306	,64975
Total	77	3,1727	,52180

According to the results of descriptive statistics table 2 showed that survey attended (N=77) ELT learners, this survey divided into 3 scales, the ELT learners had a positive effect, the total score of (M=3.17) regarding the use of Instagram in general. Little difference was indicated in their Mean rank scores intensity of Instagram use (M=3.079) using Instagram for educational purposes

(M=3.237) Instagram for a language learning purposes (M=3.630). In Mean rank there was no statistically significant difference.

Table 3 – Descriptive Statistics results regarding the first subscale “Intensity of Instagram Use”

	N	Mean	Std. Deviation
Instagram is part of my everyday activities	77	3,1948	1,20349
I feel out of touch if I do not log into Instagram for a while	77	2,7532	1,16026
I see myself as a part of Instagram community	77	2,7532	1,11398
I would be sorry if my Instagram account were shut down	77	2,7403	1,15169

Beginning with the highest score, Instagram was a part of ELT learners in daily life (M=3.19), and the lowest score item showed if participants Instagram account was closed they will be sorry (M=2.74) (Table 3).

Table 4 – Descriptive Statistics results regarding the second subscale “Using Instagram for Educational Purposes”

	N	Mean	Std. Deviation
Using Instagram for educational purposes would be convenient	77	3,3636	1,13450
Instagram could be used to support face to face learning	77	3,2208	1,00817
Using Instagram for class could promote motivation for learning	77	3,1558	1,12466
Using Instagram for class could make me feel more connected to my learning community	77	3,2208	1,07144
Instagram could be used effectively to share class materials	77	3,0909	1,18301
Using Instagram as an educational platform could promote better rapport with peers	77	3,1688	1,08097
Instagram could be an effective way to collaborate with peers	77	3,0909	1,16056
Instagram could be an effective way to communicate with peers	77	3,3247	1,05683
I feel that my privacy would be invaded against my class mates if Instagram is used for class	77	2,9610	1,09354
I don't care one way or the other about Instagram's being used for educational purposes	77	3,0260	1,13525

In this sub-scale showed the participants were answered for using Instagram just for educational aims would be advantageous (M=3.36). In this sub-scale the second means was shown (M=3.2) Instagram provides a versatile and engaging platform for peer communication, offering a range of features that support interactive, real-time, and collaborative learning. By leveraging Instagram's visual and interactive nature, community-building capabilities, and convenience, learners can effectively communicate with their peers, enhancing their educational experience and language acquisition efforts. Also, the lowest average among these ten questions were If Instagram is used for class, participants felt that their privacy is being invaded against their mates (M=2.96) (Table 4).

Table 5 – Descriptive Statistics results regarding the third subscale “Instagram for a language learning purposes”

	N	Mean	Std. Deviation
I learn new vocabulary when I interact in English with other people.	77	3,4026	1,09135
I see that my English has improved since I started interacting with people on Instagram	77	3,2727	1,09588
I believe using Instagram helps me learn new English language structures.	77	3,2468	1,12573
I prefer Instagram because I can communicate with different people from all over the world	77	3,3896	1,09010
I am exposed to real language when I interact in English on Instagram.	77	3,0649	1,09229
I feel no pressure when I make mistakes on Instagram.	77	3,3247	1,04430
I feel that Instagram is a natural place in which to practice English because there is meaningful interaction amongst people	77	3,1688	,97876
I feel discouraged thinking my peers see my mistakes in English on Instagram for educational purposes	77	2,9610	1,09354
I feel that Instagram is an encouraging place to practice English because no one judges my mistakes.	77	3,3506	1,01003
I follow people with whom I can interact on Instagram to practice English.	77	3,3506	1,03576
Using Instagram offers new ways for me to practice English.	77	3,3636	1,02481
I feel good when I practice English on Instagram.	77	3,4416	1,01946
I am more internationally connected when I interact in English on Instagram.	77	3,2597	1,08097
I am more comfortable communicating in English on Instagram.	77	3,2727	1,07160

The participants’ answer showed the highest score when they used of Instagram during classes, especially during language learning. So, that Instagram made students feel good when practiced on this platform (M=3.44) and they could learn new vocabularies on this platform (M=3.40). The most learners thought that Instagram was the best way to learn foreign language with the interaction of other people (M=3.06). And the lowest score in this subscale was the participants felt discouraged ourselves when the friends made their mistakes in Instagram (M=2.96) (Table 5).

Second research question: *Are the students perceptions towards using Instagram differ according to their gender difference?*

Table 6 – The Mann-Whitney U test results for the effect of gender on participant ELT

Ranks					
	gender	N	Mean Rank	U	p
scale1	Male	20	28,10	352,000	,011*
	Female	57	42,82		
scale2	Male	20	34,55	481,000	,297
	Female	57	40,56		
scale3	Male	20	27,23	334,500	,006*
	Female	57	43,13		

According to the results obtained from the mann whitney U test (Table 6) it is revealed statistically significant differences between male and female participants regarding the first and third subscales. Intensity of Instagram Use ($U=352.0$; $p=.011$) and Using Instagram for Educational Purposes ($U=334.5$; $p=.006$), whereas no difference was found according to the second subscale Instagram for a language learning purposes ($U=.481$; $p=.297$).

Discussion

Instagram, one of them, which today has many social networks to improve our knowledge or language skills, has been increasingly added to the positive attitude that participants in the research question can improve their English language through Instagram. And the advantage of Instagram is that you can find a friend, teacher who lives anywhere in the world, and improve your English through any foreign teacher. This study was to find out the thoughts of the first and second year students who have now entered higher education. The study compared the questions with two different ones, and as a result, Instagram showed a high rate of profit. To this survey attended 66 participants, and the questionnaire contained 28 questions, and questions divided into 3 scales. In my 1st research question, I saw that there was a difference in the average score of the total 3 scales. So there was no difference in the each scale.

In the second research question males and females compared in the each sub scales. Experts referred for learning language used various methods in Instagram. Point of Spencer (2012) in the class for educators had so many various methods; such as: ELT participants could write posts in English when posted videos and photos in the publication, and now everyone was engaged in blogging, also you can increase your English by speaking what you know in stories.

As a consequence, the discussion of the results of the study is based on the study which sought to fill the literature and study effects of Instagram for language learning, which is showed that social media is taken a huge place in a learners in a daily lives which is confirmed by other studies [18].

In this survey showed the original platform to practice language or real interacting with people the participants was not felt stressed about making mistakes such as: how she/he wrote, how communicated, by participating the discussions and leaving comments. Especially, Chawinga (2017) found that users of Twitter increased the frequency of students' responses which had an encouraging effect on them as opposed to complete silence that was sometimes observed in shy students who hesitated to attend classes. According to Chawinga social media allowed students to freely express their thoughts [19]. This finding is consistent with the findings of Faizi et al (2013), who argued that social media can help students with fears [20].

Because the effectiveness of the study due to the limited number of studies carried out on Instagram social media platforms were previously unknown for educational purposes, in particular for learning languages. Although the results of the study compared with other studies related to social media and study carried out on Instagram for the purpose of language learning confirms the results of this study. According to Mansor and Rahim (2017) in their research provides students with educational aims to learn the language because students felt more relaxed and spontaneous, and they also said that they were able to increase students' communication skills as well as writing and reading skills through Instagram assignments [14, p.112]. According to the results of this current study, it is clear that Instagram can be used to support students' language learning, as it allows them to learn the language with peers and people around the world by introducing them to extracurricular language content, as well as improving their language skills and language areas.

Conclusion

In conclusion, using of social networks in teaching especially Instagram is further developed students' interest in learning language. In this research participants expressed their feelings about using Instagram while learning language. In fact, the Instagram platform allowed students to

participate in a meaningful way, which improved their ability to communicate in English and their knowledge of grammar and vocabulary. Instagram had a significant impact on student engagement, as it sparked their desire to learn English by interacting with their friends. Thus, to improve students' learning of English, I would recommend that teachers use the Instagram platform to make their studies more interesting and productive. From point of my view, we can say that the new social networks—Instagram in several has been proven to be used not only for communicating with other people, however as a tool for Learning English. Consequently, if we would discuss the result of this research, it is clear today that it can be used as the uncomplicated way to build relationships between students and teachers during and outside of class. However, learners can learn language through offline and online. I would recommend more to learn a language through online because the most necessary at the moment is time, so students will save own time, there are different courses from Instagram that students can take an online class from any foreign country, that is why Instagram's has more opportunity to develop learners' language skills.

Based on the findings, several practical suggestions can be made for educators, curriculum designers, and learners:

Integrate Instagram into Language Learning Curricula:

Educators should consider incorporating Instagram activities into their language teaching practices. For example, assignments could include creating and sharing content in the target language, participating in language challenges, or following and engaging with educational accounts.

Utilize Instagram for Real-Time Language Practice:

Language learners should be encouraged to use Instagram's interactive features, such as live sessions, stories, and direct messaging, to practice speaking and writing skills in real-time. This can provide immediate feedback and enhance conversational skills.

Leverage Authentic Content for Cultural Learning:

Teachers can guide students to follow accounts that post content related to the culture of the target language. This can include influencers, educational pages, and cultural institutions. This exposure helps learners understand cultural contexts and idiomatic expressions.

Create and Participate in Language Learning Communities:

Educators and learners should utilize Instagram's community-building features to form study groups, participate in language exchanges, and join educational communities. This peer support system can provide additional resources and motivation.

Encourage Content Creation and Storytelling:

Language learners should be encouraged to create their own content, such as videos, stories, and posts, in the target language. This practice not only enhances language skills but also boosts creativity and confidence in using the language.

Implement Innovative Pedagogical Strategies:

Curriculum designers should explore innovative strategies, such as gamification and multimedia storytelling, using Instagram's features. This can make language learning more engaging and effective.

The practical relevance of this research is underscored by the actionable suggestions derived from the findings. By integrating Instagram into language learning practices, educators can leverage its unique features to enhance engagement, provide real-time feedback, expose learners to authentic language use, support personalized learning, and foster community building. These implications and suggestions highlight the potential of social media as a valuable tool in modern language education.

The significance of this study is multifaceted, addressing student perceptions, bridging formal and informal learning, providing practical implications for educators, contributing to educational technology research, and offering tangible benefits for students. By elucidating the value and

impact of using Instagram for language learning, this research highlights the potential of social media as a transformative tool in modern education.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19678230).

REFERENCES

1. Arceneaux P.C., Dinu L.F. The social mediated age of information: Twitter and Instagram as tools for information dissemination in higher education // *New media & society*. – 2018. – T. 20. – №11. – P. 4155–4176.
2. Barnes S.B. A privacy paradox: Social networking in the United States // *First Monday*. – 2006. – Vol. 11. – №9. <https://doi.org/10.5210/fm.v11i9.1394>
3. Boyd D.M., Ellison N.B. Social network sites: Definition, history, and scholarship // *Journal of computer-mediated Communication*. – 2007. – T. 13. – №1. – P. 210–230.
4. Thompson M.A. Using social media to learn and communicate: it is not about the tweet // *American Society of Clinical Oncology Educational Book*. – 2015. – T. 35. – №1. – P. 206–211.
5. Wesch M. YouTube and you: Experiences of self-awareness in the context collapse of the recording webcam // *Explorations in media ecology*. – 2009. – T. 8. – №2. – P. 19–34.
6. Huang Y.T., Su S.F. Motives for Instagram use and topics of interest among young adults // *Future internet*. – 2018. – T. 10. – №8. – P. 77. DOI:10.3390/fi10080077
7. Manca S., Ranieri M. Facebook and the others. Potentials and obstacles of social media for teaching in higher education // *Computers & Education*. – 2016. – T. 95. – P. 216–230.
8. Vivakaran M.V., Neelamalar M. Utilization of social media platforms for educational purposes among the faculty of higher education with special reference to Tamil Nadu // *Higher Education for the Future*. – 2018. – T. 5. – №1. – P. 4–19.
9. Abney A.K. et al. Intercollegiate social media education ecosystem // *Journal of Marketing Education*. – 2019. – T. 41. – №3. – P. 254–269.
10. Intisar Magboul E. et al. An effective contribution of social media networks in foreign language learning case study: Community diploma college, King Khalid University, KSA // *International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering*. – 2015. – T. 5. – №1. – P. 438–442.
11. Ellison E. The# AustralianBeachspace Project: Examining opportunities for research dissemination using Instagram // *M/C Journal*. – 2017. – T. 20. – №4. DOI: <https://doi.org/10.5204/mcj.1251>
12. Soviyah S., Etikaningsih D.R. Instagram use to enhance ability in writing descriptive texts // *Indonesian EFL Journal*. – 2018. – T. 4. – №2. – P. 32–38.
13. Purnama A. D. Incorporating memes and instagram to enhance students participation // *LLT Journal: A Journal on Language and Language Teaching*. – 2017. – T. 20. – №1. – P. 1–14.
14. Mansor N., Rahim N.A. Instagram in ESL classroom // *Man in India*. – 2017. – T. 97. – №20. – P. 107–114.
15. Wahyudin A.Y., Sari F.M. The effect of Instagram on the students' writing ability at undergraduate level // *The 1st International Conference on English Language Teaching and Learning (1st ICON-ELTL)*. – 2018. – T. 110.
16. Smith A., Anderson M. Social media use in 2018. [Electronic resource]. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.pewresearch.org/internet/wp-content/uploads/sites/9/2018/02/PI_2018.03.01_Social-Media_FINAL.pdf (date of access 23.08.2023)
17. Mandasari B. An Analysis of Teachers' Beliefs toward Authentic Materials in Teaching Listening // *Teknosastik*. – 2016. – T. 14. – №1. – P. 19–25.
18. Erarslan A. Instagram as an Education Platform for EFL Learners // *Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*. – 2019. – T. 18. – №3. – P. 54–69.
19. Chawinga W.D. Teaching and learning 24/7 using Twitter in a university classroom: Experiences from a developing country // *E-learning and Digital Media*. – 2016. – T. 13. – №1–2. – P. 45–61.
20. Faizi R., El Afia A., Chiheb R. Exploring the potential benefits of using social media in education // *International Journal of Engineering Pedagogy (iJEP)*. – 2013. – T. 3. – №4. – P. 50–53.

ӨОЖ 371.322.9; МҒТАР: 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.62>М.М. ДУЙСЕНОВА¹, А.Н. ЖОРАБЕКОВА², Г.И. АБРАМОВА³¹PhD, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің постдокторанты(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: duisenova.marzhan@oktri.kz²PhD, қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru³филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nishgalina@mail.ru**БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ГЕЙМИФИКАЦИЯ:
ТИІМДІЛІГІ МЕН ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІГІ**

Аңдатпа. Геймификация – қазіргі уақыттағы білім беру технологиясындағы ең маңызды заманауи трендтердің бірі. Зерттеуде жалпы орта мектептегі бастауыш сыныптың ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолданудың тиімділігін және оқушылардың мотивациясы мен олардың шетел тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыру үшін геймификацияға негізделген цифрлық платформаларды қолданудың мүмкіндіктері қарастырылды. Kahoot+ premium және Quizizz цифрлық платформалардағы геймификацияға негізделген сабақтың нәтижесі және алдыңғы зерттеулердің де әсері салыстырылады.

Зерттеу жұмысымыздың эксперименттік бөлігі Шымкент қаласы және Түркістан облысындағы бастауыш сынып мұғалімдері мен бастауыш сынып оқушыларының қатысуымен өткізілді. Эксперименттік және бақылау топтарында жүргізілген бұл зерттеуге іріктемеге 30 бастауыш сынып оқушысы қатыстырылды. Және оның оң нәтиже берген көрсеткіштері кестелер және суреттер арқылы келтірілді.

Зерттеудің басты мақсаты ағылшын тілі сабақтарына геймификация элементтерін қосу арқылы оқушылардың белсенділігін, мотивациясын және жалпы оқу нәтижелерін жақсарту алады деген гипотезаны тексеру болып табылды. Осы зерттеуде қолданылған зерттеу әдістері сауалнамалар, бақылаулар және бағалаулар арқылы деректерді жинауды қамтитын сандық және сапалық тәсілдердің жиынтығын қамтиды. Талдау мен нәтижелер бөлімінде алынған мәліметтерге сәйкес кестелермен, диаграммалармен және статистикалық көрсеткіштермен толықтырылған теориялық талдаулар жасалды. Қорытынды бөлімінде бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытуға геймификацияны енгізудің әлеуетті артықшылықтарын көрсететін зерттеу нәтижелеріне негізделген тұжырым берілген. Мақала зерттеудің нәтижесін талқылаумен және одан әрі зерттеу бағыттарын ұсынумен аяқталады.

Кілт сөздер: геймификация, ағылшын тілі сабағы, бастауыш мектеп, тиімділік, қолдану мүмкіндіктері, оқушылардың белсенділігі, мотивация.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Дуйсенова М.М., Жорабекова А.Н., Абрамова Г.И. Бастауыш мектепте ағылшын тілі сабағындағы геймификация: тиімділігі мен қолдану мүмкіндігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 283–295. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.62>

***Cite us correctly:**

Duisenova M.M., Jorabekova A.N., Abramova G.I. Bastauysh mektepte agylshyn tili sabagyndagy geimifikacia: tiimdiligi men qoldanu mumkindigi [Gamification in English Lessons at Primary School: Effectiveness and Application Possibilities] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 283–295. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.62>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.01.2024 / қабылданған күні 05.06.2024

M.M. Duisenova¹, A.N. Zhorabekova², G.I. Abramova³

¹PhD, Postdoc of South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

²PhD, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nishgalina@mail.ru

Gamification in English Lessons at Primary School: Effectiveness and Application Possibilities

Abstract. Gamification today is one of the most important modern trends in educational technologies. The study examined the effectiveness of using gamification in primary English lessons in high school and the possibilities of using digital platforms based on gamification to increase students' motivation and interest in learning a foreign language. The results of a gamification-based lesson on the digital platforms Kahoot+ premium and Quizizz are compared, and the effects of previous studies are compared.

The experimental part of our research work was carried out with the participation of primary school teachers and primary school students in the city of Shymkent and the Turkestan region. The sample of this study, which was conducted in experimental and control groups, included 30 primary school students. And its positive results are shown in tables and pictures.

The main purpose of the study was to test the hypothesis that adding gamification elements to English language lessons can improve student engagement, motivation and overall learning outcomes. The research methods used in this study include a combination of quantitative and qualitative approaches that involve data collection through surveys, observations and evaluations. Based on the data obtained in the "Analysis and Results" section, theoretical analyzes were performed, supplemented by tables, diagrams and statistical indicators. The final section presents a conclusion based on the research findings, highlighting the potential benefits of introducing gamification into English language teaching in primary schools. The article concludes with a discussion of the research findings and suggestions for future research directions.

Keywords: gamification, English language lesson, primary school, efficiency, possibilities, students' satisfaction, motivation.

М.М. Дуйсенова¹, А.Н. Жорабекова², Г.И. Абрамова³

¹PhD, постдокторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени О. Жанибекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

²PhD, ассоциированный профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет
имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nishgalina@mail.ru

Геймификация на уроках английского языка в начальной школе: эффективность и возможности применения

Аннотация. Геймификация сегодня является одним из важнейших современных трендов в образовательных технологиях. В ходе исследования была изучена эффективность использования геймификации на уроках начального английского языка в средней школе и возможности использования цифровых платформ на основе геймификации для повышения мотивации и интереса учащихся к изучению иностранного языка. Сравниваются результаты

урока, основанного на геймификации на цифровых платформах Kahoot+ premium и Quizizz, а также сравниваются эффекты предыдущих исследований.

Экспериментальная часть нашей исследовательской работы проводилась с участием учителей начальных классов и учащихся начальных классов города Шымкента и Туркестанской области. В выборку данного исследования, которое проводилось в экспериментальной и контрольной группах, вошли 30 учащихся начальной школы. А его положительные результаты показаны в таблицах и картинках.

Основная цель исследования заключалась в проверке гипотезы о том, что добавление элементов геймификации к урокам английского языка может улучшить активность, мотивацию и общие результаты обучения учащихся. Методы исследования, используемые в этом исследовании, включают комбинацию количественных и качественных подходов, которые включают сбор данных посредством опросов, наблюдений и оценок. По данным, полученным в разделе «Анализ и результаты», были выполнены теоретические анализы, дополненные таблицами, диаграммами и статистическими показателями. В заключительном разделе представлен вывод, основанный на результатах исследования, подчеркивающий потенциальные преимущества внедрения геймификации в преподавание английского языка в начальных школах. Статья завершается обсуждением результатов исследования и предложениями направлений дальнейших исследований.

Ключевые слова: геймификация, урок английского языка, начальная школа, эффективность, возможности, удовлетворенность учащихся, мотивация.

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғам үнемі өзгеріс үстінде болғандықтан, технологиялық жаңалықтардың бізге ұсынатын жаңа жағдайлары оған барынша бейімделуді талап етеді. Сыныптағы оқыту мен оқу процесіне ойын сипаттамаларын қосу көптеген дидактикалық бағдарламалардың педагогикалық принциптерінің, сабақтарының және ресурстарының маңызды элементі болып табылады. Цифрлық білім беру қызметтерін әзірлеу және енгізу кезінде техникалық және педагогикалық құзыреттерін жетілдірудің кең мүмкіндіктері ашылады.

Геймификацияның анықтамасы мен мақсатына сәйкес ойын арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, оқуды нәтижелі ету мәселесі кез келген бастауыш сынып мұғалімінің басты міндеті. Геймификацияға негізделген қосымшалар мен технологиялық құралдарды әзірлеудің үлкен тәжірибесін ескере отырып, ақысыз негізде және ақылы негізде платформаларды пайдалану бастауыш сынып оқушысының ағылшын тілін меңгеруде қалыптасатын негізгі құзыреттіліктері мен дағдыларының дұрыс қалыптасуына ықпал етеді. Ағылшын тілінің мұғалімдері бастауыш сынып оқушыларына планшетпен цифрлық ойындарды қолданудың мүмкіндіктерін зерттеумен қатар, цифрлық медианы пайдалануға қатысты жалпы сұрақтарды да қарастырып, әртүрлі онлайн құралдарды оқу жағдайында пайдалану тұрғысынан ізденеді және олардың практикалық қолданылуын бағалайды. Бұл зерттеу барысында біз геймификация әдісін қолдану бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісіндегі мотивациясына, сабақ үлгеріміне және жұмыс ортасының сапасына қалай әсер ететінін талдауға мүмкіндік алдық.

Мақалада кері байланыс, қиындықтар, марапаттар, оқиға желісі, интерактивтілік сияқты элементтердің мотивация мен оқуға әсері талқыланады. Аталған элементтердің цифрлық ойынға негізделген тіл үйренуде оқушылардың белсенділігіне, ішкі мотивациясына, білімді меңгеруіне, дағдыларын дамытуға және жалпы оқу нәтижелеріне қалай ықпал ететіні зерттелді.

Бичен мен Кочакоюн жүргізген зерттеулер Kahoot секілді платформалар геймификация әдістерін қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, олардың табысқа деген ұмтылысын арттыратынын көрсетті [1]. Бастауыш мектеп оқушыларының ағылшын

тілін меңгеруін жақсарту үшін қолданбалар арқылы геймификация әдістерін пайдаланудың маңызы ерекше. Өйткені, геймификация әдістерінің ағылшын тілін мағыналы үйренуге қаншалықты ықпал ететінін анықтау, бұл өз кезегінде шет тілін меңгерудің айтарлықтай деңгейіне жетуді білдіреді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Теориялық әдістерді қолдана отырып, ғылыми және ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу негізінде цифрлық оқыту жағдайында геймификация әдісін ағылшын тілін бастауыш сыныпқа оқытудың тиімділігіне талдау жұмыстары жүргізілді. Чжан және Хасим жүргізген зерттеулер сияқты ағылшын тілін оқытуда геймификация бойынша эмпирикалық зерттеулерге жүйелі шолу жасалады [2], бұл оқушылардың геймификация тәсілдерінен тапқан жаңалығы мен қызығушылығын көрсетеді. Эмпирикалық әдістер ретінде компонентті талдау, эксперимент жасау, талдау және алынған деректерді салыстыру әдістері қолданылды. Мақсатты топ ретінде 8–10 жас аралығындағы 3 және 4 сыныптың 30 оқушысы іріктеліп таңдалды. Коллебаут пікірінше, бұл жаста (8-10 жас) оқушы жеткілікті деңгейде ойлана алады, оқу нәтижесін ой елегінен өткізе алады [3]. Эксперимент кезінде ақылы Kahoot+ premium және ақысыз Quizziz цифрлық платформаларында оқу бағдарламасына сәйкес «Smiles for Kazakhstan» оқулықтарындағы тапсырмаларды орындады. Зерттеу барысында платформада геймификацияға негізделген сабақтар жүргізілді. Quizziz онлайн геймификациясының ағылшын тілін онлайн оқудағы оқу белсенділігі мен өнімділігіне оң әсері анықталғандықтан [4], біз өз зерттеуімізде ақысыз негіздегі Quizziz платформадағы сабақтарды ұсындық.

Талдау мен нәтижелер

Цифрлық оқыту жағдайында геймификацияланған сабақты қолданбас бұрын оқушылар сөздік тесті мен сауалнамадан тұратын алдын ала тестілеуден өтіп, эксперименттің соңында пост-тестке қатысты. Нәтижесінде белсенділіктің артқанын, өнімділіктің жақсарғанын және мотивацияның жоғарылағанын көрсетті. Кабилан ұсынғандай, аралас әдістерді қолдану арқылы геймификация стратегияларын оқу нәтижелерімен тиімді сәйкестендіре алады [5]. Ақылы және ақысыз негіздегі платформаларды қарастыру арқылы білім берудегі дағдыларды дамытудың, бейімдеудің және технологиялық интеграцияның маңыздылығы мен беретін мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, бастауыш мектепте ағылшын тілі сабақтарында геймификация оқушылардың оқу тиімділігі мен мотивациясын арттыру үшін үлкен әлеуетке ие екендігін анықтадық. Мұғалімдердің сауалнамасы олардың көпшілігі ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолдануға оң көзқараспен қарайтынын және оны өз жұмысында қолдануға дайын екенін көрсетті. Геймификация қолданылған сабақтардағы оқу процесін бақылау оқушылардың оқу процесіне көбірек қызығушылық танытып, белсенді бола бастағанын, сондай-ақ олардың ағылшын тілін үйренуге деген ынтасы мен қызығушылығы артқанын растады.

Қазіргі жаһандану кезеңінде ағылшын тілін білудің қарым-қатынас үшін маңыздылығы күн өткен сайын арта түсуде. Бүгінгі таңда мемлекетімізде мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдердің ағылшын тілін үйренуін жақсартуға көп күш жұмсалуда. Алайда, әзірге ағылшын тілін білу деңгейі төмен болып тұр, Education First жыл сайынғы есебіне сәйкес, Қазақстан ағылшын тілін меңгеру бойынша көптеген елдерден кенже қалып келеді. 2023 жылдың қорытынды есебіне сәйкес, 113 мемлекеттің ішінен Қазақстан 104 орында [6]. Бұл олқылықтың орынын жою үшін шетел тілін меңгертуде алдымен қызығушылықты ояту қажет.

Е. Уайдуллақызы және т.б. пікірінше, геймификация қолданбалары сабақтарды қызықты етеді және студенттердің мотивациясын арттырады, жалпы оқу тәжірибесін

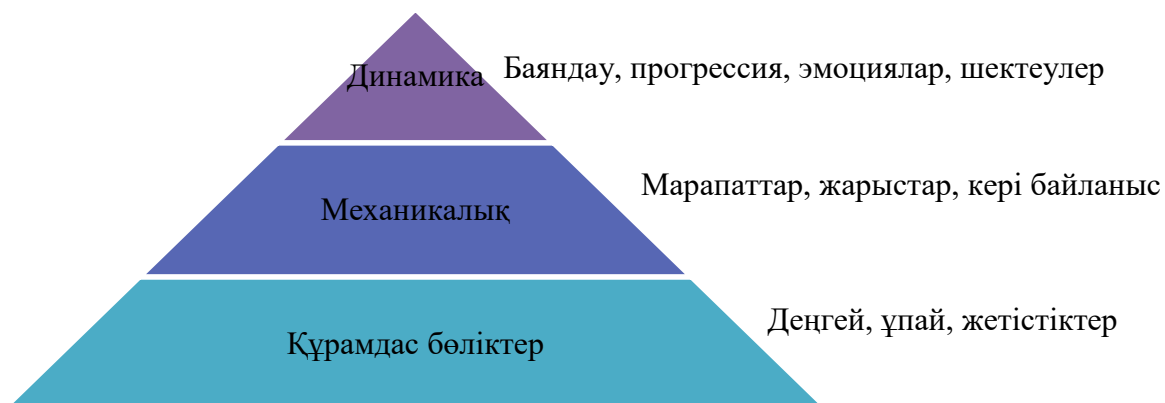
жақсарта алады [7]. Сонымен қатар, Андраде және т.б. зерттеуі оқушыларға оқуды қызықты ету арқылы білім беру тәжірибесін арттырудағы геймификацияның рөлін атап өтті [8]. Ойындарды негізгі білім берудің әртүрлі оқу бағдарламаларына біріктіру кез-келген мазмұнды, білімді, қабілеттерді қызықты байланыстыруға мүмкіндік береді. Мұғалім ойынды сыныпқа қосу арқылы оқушылардың зейінін, ережелерді есте сақтай алу, белсенді қатысуы мен қызығушылық танытуы, бағалануы, ұжымдық жақсы қарым-қатынас жасай алуы, шығармашылықпен айналысу сияқты танымдық процестерін кеңейте алады.

Сонымен қатар, Жи және басқалардың зерттеуі геймификация оқушылардың ағылшын тілінде еркін сөйлесу сабақтарына (speaking club) қатысуын және өнімділігін жақсартатынын көрсетеді [9]. Ағылшын тілі сабақтарына геймификация элементтерін енгізу оқушылардың нәтижелерін жақсартып қана қоймай, оқу процесінің әртүрлі аспектілерін жақсартатынын көрсетті. Chinar et al жүргізген зерттеулер сияқты онлайн ағылшын курстарындағы геймификация қолданбалары мен оқытуды басқару жүйелерінің тиімділігіне, әсіресе жоғары технологиялық міндеттемеге ие Z буын студенттері үшін [10], Латковска және т.б. зерттеуінде геймификация элементтері жас оқушыларды ағылшын тілінде қарым-қатынас жасауға қалай ынталандыратынын зерттеп, ойын әрекеттерін бастауыш мектеп оқушыларының қажеттіліктеріне бейімдеудің маңыздылығын атап көрсетті [11]. Бұл тұжырымдар ағылшын тілін оқытуға геймификацияны енгізудің ықтимал артықшылықтарын түсінуге негіз болады.

Сондай ақ, Аль Зухайыр және т.б. жүргізген зерттеуде геймификацияланған электрондық қосымшалар студенттердің оқу қабілеттерін дамытудағы тиімділігін көрсетеді, геймификация стратегиялары бойынша әрі қарай зерттеулер мен мұғалімдерді оқыту қажеттілігін ұсынады [12].

Аннамай және басқалар оқушылардың мотивациясын, ойының шоғырлануын және оқу белсенділігін арттыру үшін ағылшын тілі сыныптарында технологиялық емес ойын сабақтарын қолдану тиімді оқу құралы деп тұжырымдайды. Авторлар негізгі ойларды, құрылымдарды және ең жақсы тәжірибелерді көрсете отырып, геймификацияны тиімді енгізу бойынша ұсыныстар айтады. Сондай-ақ геймификация тәсілдерін енгізу кезінде ұйымдар тап болуы мүмкін ықтимал мәселелер мен қиындықтар да аталып көрсетілген [13].

Геймификацияның күрделі спектрін одан әрі тереңірек қарау үшін Werbat & Hunter ұсынысын талдау қажет, ол геймификация жүйесін үш түрлі өлшемнен тұратын пирамидалық құрылым ретінде орнатады: динамикалық, механикалық және құрамда. Бұл құрылым элементтердің әрқайсысын пирамиданың түбінде орналасқан қарапайымнан пирамиданың жоғарғы жағында орналасқан ең күрделі және дерексіз элементтерге дейін осы үш өлшемге жіктейді (1-сурет) [14].

1-сурет – Werbat & Hunter бойынша геймификация жүйесінің пирамидалық құрылымы

Құрамдас бөліктер – бұл механика мен динамиканың нақты іске асырылуы. Бұл өлшемде біз бірқатар элементтерді табамыз: жетістіктер, деңгейлер. Бұл механикалық іс-әрекеттің дамуына мүмкіндік беретін процестер ретінде түсіндіріледі. Алайда, механикалық іс-әрекеттің өзі үш түрге бөлінеді: мінез-құлық механикасы (адамның психологиясы мен мінез-құлқына қатысты), кері байланыс механикасы (ойын механикасы қамтамасыз ететін кері байланысқа қатысты) және даму механикасы (мағыналы дағдыларды біріктіру). Динамика ойынның жасырын құрылымын анықтайтын тұжырымдамалық типтегі элементтерге жатады. Келесі нұсқаларды табу: баяндау, шектеулер, жүйелілік, эмоциялар және көзқарастар.

Y.K. Chou «Octalysis» деп аталатын жоба аясында ұсынған толық ұсынысқа сәйкес, теориялық негіздің осы кезеңінде ойыншылар ұсынатын төрт кезеңді қарастырамыз [15]:

Ашу (discovery): сабақтағы ойын туралы есту немесе ақпарат алу арқылы білу, үйрену және ашу қажеттілігін түсінеді.

Бортта (onboarding): оқушы ойынның динамикасына ене бастайды, оның ережелерімен, сипаттамаларымен танысады және мүмкін болатын жетістіктерді елестетеді.

Бағдарламалық жасақтама (scaffolding): бұл кезеңде оқушылар ойында алға жылжу және жетістікке жету үшін алдыңғы сабақта үйренгендерін қайта еске түсіру арқылы пайдаланады.

Ойынның аяқталуы (endgame): ойыншы ойынға тән барлық элементтер мен динамиканы сезінеді.

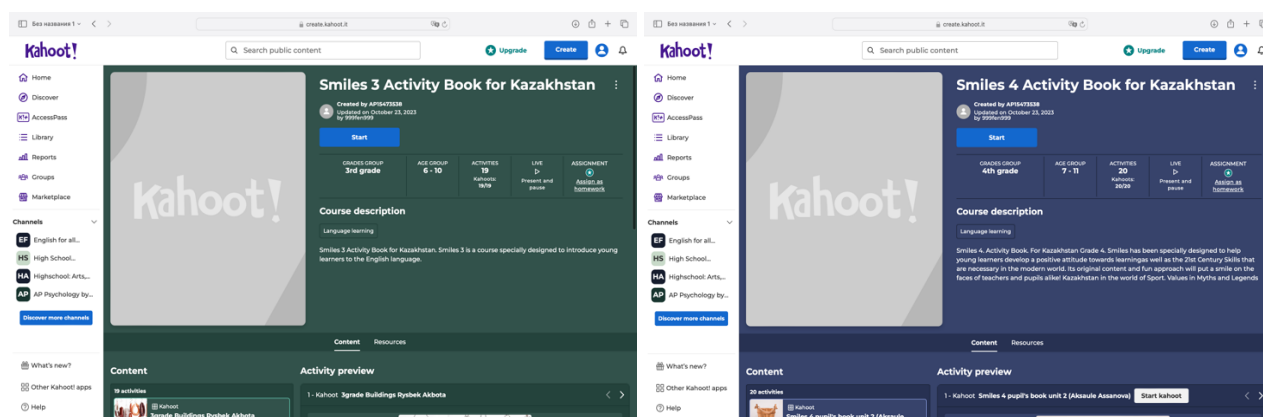
Шетелдік әдебиеттерді шолуды жалғастыра отырып, Койвисто және т.б. өз жұмысында геймификацияны мотивациялық ақпараттық жүйелерді құрудың бір жолы ретінде қарастырады. Геймификация оқушыларды ынталандыруы, олардың мотивациясын, қанағаттануын және шет тілдерін оқытудағы нәтижелерін жақсартуы мүмкін деген пікірде [16]. Геймификацияны оқытуды жекелендірудің тиімді әдісі ретінде қарастырады. Жұмыста әр түрлі деңгейдегі тілдік білімі және әр түрлі оқу стилі бар балаларға арналған ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолдану мысалдары келтірілген [17].

Жоғарыда зерттелген еңбектердің нәтижелерін ескере отырып, бастауыш сынып оқушылардың мотивациясын жақсартудың, шет тілдерін оқытудағы нәтижелерді арттыруда қолжетімді және ақылы негіздегі цифрлық оқыту жағдайында геймификацияға негізделген Kahoot+ premium және Quizizz платформалардың тиімділігін қарастыру қажеттілігін айқындадық.

Эксперименттік зерттеу кезінде ең алдымен 3 және 4-сынып оқушыларынан деңгейін анықтау мақсатында сөздік бойынша жалпылама тест алынды және оқушылардың экспериментке дейінгі оқу үлгерімінің нәтижесімен салыстырдық.

Біз бұл зерттеу жұмысымызда геймификацияның артықшылықтары мен кемшіліктерін сауалнама нәтижесінен кейін ескере отырып, бастауыш сыныптың деңгейлеріне негізделген Kahoot+ premium платформасында тапсырмаларды әзірледік, яғни геймификация әдісін қолдана отырып, арнайы жаттығуларды қосу арқылы оқу материалын кеңейттік. 2-суретте көрсетілгендей, 3-сынып үшін 19 сабақ (<https://create.kahoot.it/course/121755a5-d6ec-4520-9bab-9c958544f4c6>), 4-сынып үшін 20 сабақ (<https://create.kahoot.it/course/411b509f-b805-426f-bc19-a4eb5015499d>) «Smiles» оқулығының негізінде дайындалды.

Kahoot+ premium бұл ойынға негізделген оқыту қолданбасы, онда оқушылар қызықты және деңгейге байланысты жаттығулар арқылы оқуға қатысатынын сезінеді, бұл қолданбада мұғалім бірнеше минут ішінде ойындар мен шағын емтихандарды жасай алады, бөлісе алады, сыныптан тыс уақытта оқушылар қолдана алады және оларды контексте тамаша қолдана алады.

2-сурет - Kahoot+ premium платформасындағы сабақтар

Платформада оқытушы тапсырманы ұсынады, онда оқушылар ұсынылған белгілі бір тапсырмада шындық және жалғандық арасында шешім қабылдауы керек, оған суреттер немесе сұрақтар мәтін түрінде енгізілуі мүмкін, бұл оқушыларға бірден нәтиже алуға мүмкіндік береді.

Бірнеше таңдау: оқушылар мұғалім ұсынған тапсырмаларды оқығаннан кейін бірнеше таңдау жаттығуларын жасай алады.

Бұл қалай қолданылады: Тыңдаңыз, сөйлеңіз, жазыңыз, ағылшын тілінде оқыңыз.

Оқыңыз: Оқушыдан етістіктерге баса назар аудару арқылы дұрыс жауап алу үшін сұрақтарға дайындалуға мүмкіндік беру керек, осылайша олардың сұрақтарға жауап беру және мәтіндегі маңызды әрі өзекті ақпаратты таңдау қабілетін жақсартады.

Жазу: Жазу дағдыларын дамытады, өйткені мұғалім оқушыдан белгілі бір сабақтарда үйренген және қиындықтарға тап болған жаңа сөздердің күнделікті есебін жүргізу арқылы портфолиосындағы жаңа сөздердің тізімін жасауды сұрайды.

Геймификация екінші тілді меңгеру деңгейін арттыруға, мектептегі үлгерімді жақсартуға мүмкіндік беретін белгілі бір дидактикалық стратегияларды, оқытудың белгілі бір әдістерімен оқуға деген ынта мен қызығушылығын арттыруға ұмтыла отырып, жақсы дидактикалық балама ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі оқу материалын осы жаңа тәсілдермен және мысалы, цифрлық және интерактивті интерфейстерге негізделген оқу материалының тұжырымдамасымен, ойын жағдайларымен және ойындардың жұмыс істеу логикасына ұқсас мәселелермен, жоғары оқу деңгейіне немесе мағыналы оқытуға қол жеткізу және оқу деңгейін арттыру үшін өзгерту қажеттігін ескеру қажет.

Жобаның қаржыландырылуымен сатып алынған планшеттермен және оларды мектептегі ақылды тақталармен байланыстыра отырып, бастауыш сынып оқушыларына ағылшын тілі сабағы кезінде ақылы негізде Kahoot+ premium және ақысыз негіздегі Quizziz платформаларында арнайы эксперимент үшін дайындалған тапсырмалар бақылау тобында қолданылды (3-сурет).

Біздің зерттеуіміздің эксперименттік бөлігі 4 апта бойы іріктеме арқылы 3 және 4 сынып оқушыларымен Шымкент қаласы және Түркістан облысындағы жалпы орта мектептің бастауыш сыныптарында өтті. Зерттеу екі топта: эксперименттік және бақылау топтарында жүргізілді. Қатысушылардың жалпы саны - 30. Jenny Dooley, Series Consultant: Bob Obee, Translations by N. Mukhamedjanova ұсынған «Smiles» оқулығының тақырыптары іріктеліп, Kahoot+ premium және Quizziz платформасын қолдана отырып, тапсырмалар қосу арқылы ағылшын тілін оқытуда геймификация әдісі қолданылды.

3-сурет – Эксперимент тобындағы бастауыш сынып оқушылары

Pos-test бағалау нәтижелері оқытуды геймификациялау процесінде қолданбаларды тәжірибелік қолданғаннан кейін бағалау процесінде ағылшын тілін үйренудегі төрт дағдыны жетілдіруді егжей-тегжейлі сипаттау үшін төмендегі кестені қараңыз.

1-кесте – Оқу платформасына өтінім бергенге дейінгі және кейінгі үлгерім деңгейі

Дағдылар	Pre-test	Post-test
Тыңдалым	7,6	13,7
Оқылым	7,4	13,1
Жазылым	8,0	13,6
Сөйлеу	8,0	13,8
	7,8	13,6

Біздің мақсатымызға сәйкес, геймификация әдісін қолдану бастауыш мектеп оқушыларының ағылшын тілін үйренуін айтарлықтай жақсартады, бұл тестідегі қолданбалы геймификация стратегиясын қолданғаннан кейін бағалау журналында жасалған post-test бағалау нәтижелерімен көрсетілді.

Шынында да геймификация техникасын қолдану оқушылардың ағылшын тілін үйренуін едәуір жақсартты, postest-те жалпы орташа балл 13,67-ге жетті.

Орташа есеппен 7,79 балл жинаған біріктірілген алдын ала алынған тест нәтижелерін орта есеппен 13,67 балл жинаған біріктірілгеннен кейінгі тест нәтижелерімен салыстыра отырып, алдын ала және кейінгі тестілер арасындағы үлгерімнің 5,88 баллға жақсарғанын атап өтуге болады және бұл нәтижелерді 2-кестеден көре аласыз.

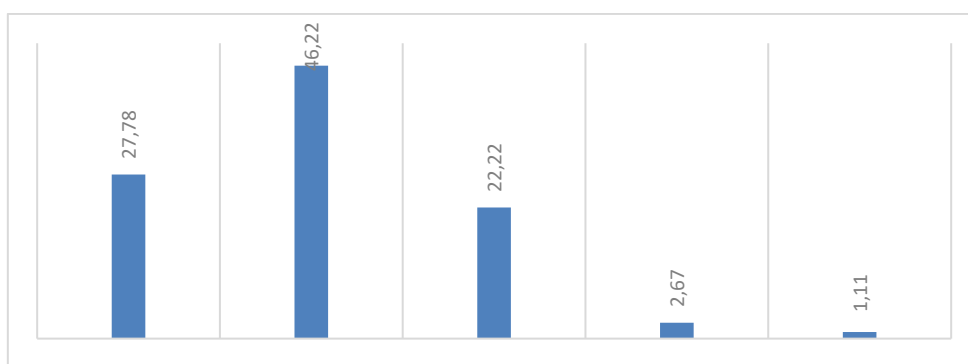
Нәтижелер бастауыш мектеп деңгейінде ағылшын тілі сабақтарында геймификация әдістерін қолдану оқушылардың тіл үйрену қабілетін айтарлықтай жақсартады деген гипотезаны қолдайды. Ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытуда геймификация стратегияларын қолдану белсенді қатысуға және білімді сақтауға ықпал ететін тартымды және ынталандыратын оқу ортасын жасайды.

Бұл нәтижелер геймификацияның тілді меңгеруге ықпал ететін және бастауыш сынып оқушыларының жалпы білім беру дамуын қолдайтын тиімді педагогикалық құрал ретіндегі әлеуетін көрсетеді. Әр түрлі геймификация стратегияларын одан әрі зерттеу бастауыш мектепте ағылшын тілін үйренуді оңтайландыру туралы құнды ақпарат бере алады.

2-кесте – Алдын ала және кейінгі тестілеу арасындағы жақсарту пайызы

Pre-test	Post-test
7,79	43,95%
13,67	73,35%
Ілгерілеу	29,40%

Сауалнама геймификация компоненттеріне және оның көрсеткіштеріне, жетістіктерге, деңгейлерге және ұпайларға сәйкес ағылшын тілін үйрену үдерісінде оқушылардың қолданбалары арқылы геймификация әдісін қолдану барысында оқушылардың оқу үдерісіне қанағаттанатынын анықтауға бағытталған нәтижелер келесідей:

4-сурет – Платформалар мен мобильді қолданбалар тілді меңгеруге көмектеседі.

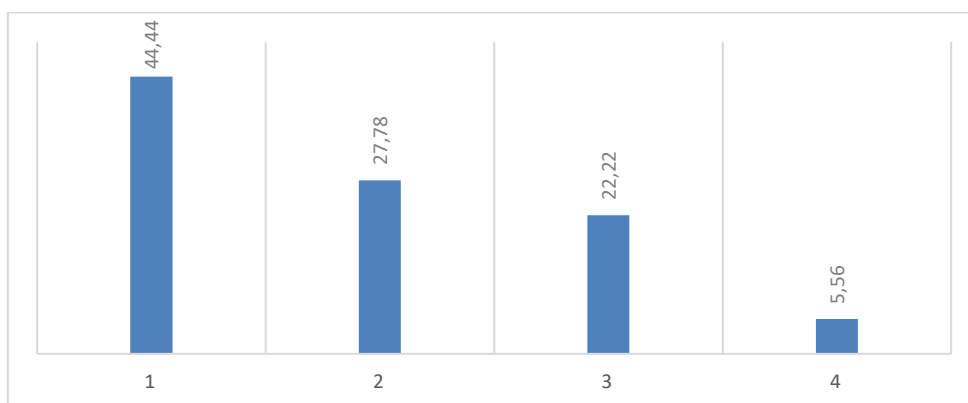
4-суреттен көріп отырғанымыздай, оқушылардың 27,78% – қосымшалардың ағылшын тілін үйренуге көмектесетіндігімен келісетіндерін, 46,22% – толығымен келісетіндерін, тағы 22,22% – немқұрайлы, 2,67% – келіспейтіндіктерін және ағылшын тілін үйренгісі келмейтіндіктерін айтса, 1,11% – қосымшалар оларға ағылшын тілін үйренуге көмектесетіндігімен келіспейді.

Қысқаша айтқанда, оқушылардың 74% – платформалар мен мобильді қолданбалар оларға ағылшын тілін үйренуге көмектеседі деп келіседі.

Қолданбаларды пайдаланудың көптеген артықшылықтары бар, өйткені олар кез келген контексте оқуға мүмкіндік береді, бұл оқу үшін қолайлы сценарий, өйткені уақыт пен кеңістіктік кедергілер жоғалады, оқушыларды ойынның құрамдас бөлігі ретінде ынталандырады, өйткені оқу мен ойын динамикасын біріктіреді және оқу мақсаттарына жету үшін марапаттайды.

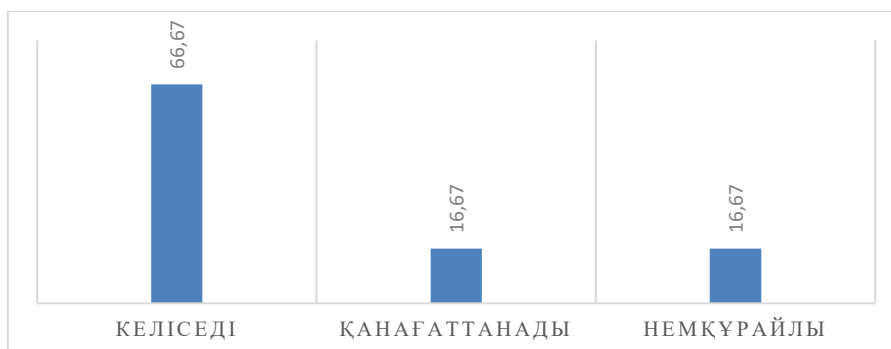
5-суреттен көріп отырғанымыздай, оқушылардың 44,44% – қосымшадағы деңгейдің жоғарылауы олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартатынына келіседі, 27,78% – толығымен келіседі, 22,78% – немқұрайлы қарайды, 5,56% – қолданбадағы деңгейдің жоғарылауы олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартады дегенге келіспейді.

Қысқаша айтқанда, оқушылардың 72,22%-ы қолданбадағы деңгейді көтеру олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартады деп келіседі немесе толық келіседі. Әрбір сабақта қолданылатын платформа немесе мобильді қолданбалар оқушылардың қарым-қатынас қабілеттерін дамытуға көмектесуге бағытталған.

5-сурет – Платформалар мен мобильді қолданбалар тілдік дағдыларды жақсартады

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының едәуір көпшілігі қолданбадағы деңгейдің жоғарылауы олардың қарым-қатынас дағдыларына оң әсер ететіндігімен келіседі немесе толық келіседі. Бұл бастауыш сынып деңгейінде ағылшын тілі сабақтарында платформалар мен мобильді қосымшаларды пайдалану оқушылардың тілді меңгеруі мен қарым-қатынас қабілеттерін арттырудың тиімді құралы болуы мүмкін екенін көрсетеді. Нәтижелер бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытуға ойын элементтері мен технологиялық құралдарды қосу оң нәтиже беріп, тілдік дағдыларды дамытуға ықпал етеді деген идеяны қолдайды.

6-сурет – Платформалар мен мобильді қолданбаларды ағылшын тілі сабағында қолдануға ниеті

6-суреттен көріп отырғанымыздай, оқушылардың 66,67% - ағылшын тілі сабағында қосымша платформалар мен мобилді қосымшалармен жұмыс істеуге қуанышты екендігімен толық келісетіндіктерін, 16,67% - қанағаттанады, тағы 16,67% - ағылшын тілі сабағында қосымшалармен жұмыс істеуге немқұрайлы қарайтындықтарын айтты.

Осылайша, оқушылардың 83,34%-ы ағылшын тілі курсындағы қосымшалармен жұмыс істеуге қанағаттанғандық деңгейде келіседі немесе толық келіседі.

Нәтижелер оқушылардың технология мен ойын элементтерін ағылшын тілін үйрену процесіне біріктіруге деген оң көзқарасын көрсетеді. Бұл интерактивті және қызықты тіл үйрену ортасын құру үшін геймификация стратегиялары мен цифрлық құралдарды пайдаланудың тиімділігін одан әрі растайды.

Бұл нәтижелер оқушылардың ағылшын тілі сабақтарына деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру үшін платформалар мен мобильді қосымшалардың әлеуетін көрсетеді, нәтижесінде оқу көрсеткіштері жақсарады. Оқушылардың оң жауабы арқылы оқу

ортасын құру және тіл дағдыларын дамытуға көмектесу үшін Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытуда технология мен геймификацияны қолданудың қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді.

Геймификацияның дидактикалық техникасын мүмкін ететін қосымшалар зерттеушілер үшін де, білім беру мекемесінің мұғалімдері мен оқушылары үшін де өте пайдалы тәжірибе болды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім берудегі үлкен өзгерісті білдіреді және біз оларға бейімделуіміз керек.

Біз жасаған эксперимент нәтижелері оқушылар геймификация әдістемесіне негізделген қосымшалармен жұмыс істеуге өте риза болғанын білдірді. Оқушылардың төрттен үшінен астамы немесе орта есеппен 75% – қолданбаларда ұсынылған мультимедиялық іс-шаралар мен ресурстарға қызығушылық танытатындығымен келіседі, егер жүлделер немесе белгішелер алса, көбірек қатысқысы келеді, егер олардың тобы сыйлық немесе төсбелгі алса, бұл олардың үлгерімін арттырады. Платформалар мен мобилді қолданбалардағы бағалар енді шет тілін үйрене бастаған бастауыш сынып оқушысы үшін ағылшын тілін дамытуға жеткілікті көмек көрсетеді.

Қорытынды

Біз жүргізген ғылыми зерттеу жұмыстары бастауыш мектеп деңгейінде ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолданудың тиімділігі мен мүмкіндіктерін саралады. Зерттеу нәтижелері геймификация әдістерінің оқушылардың қатысуына, мотивациясына және тілді үйрену нәтижелеріне әсері туралы құнды ақпарат берді.

Зерттеу нәтижелері ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолдану оқушылардың тіл үйрену қабілетін айтарлықтай жақсартатынын анық көрсетеді. Тестіден кейінгі бағалау оқушылардың ағылшын тілін меңгеру деңгейінің айтарлықтай жақсарғанын көрсетті, бұл біріктірілген алдын ала тестілеу мен кейінгі тестілеуден орташа ұпайлардың жоғарылауынан көрінді. Байқалған 5,88 ұпайлық жақсарту геймификацияның оқушылардың үлгеріміне оң әсерін тигізгенін көрсетті.

Сонымен қатар, зерттеу көрсеткеніндей, оқушылардың көпшілігі (72,22%) геймификацияланған қосымшаларда біліктілікті арттыру олардың қарым-қатынас дағдыларын жақсартты деп келіскен немесе толық келіскен. Бұл тұжырым ағылшын тілі сабақтарында геймификация элементтерін қосу оқушылардың белсенділігі мен мотивациясын арттырады, бұл тіл дағдыларының дамуын жақсартуға әкеледі. Оқушылардың ағылшын тілі сабақтарында платформалармен және мобилді қосымшалармен жұмыс істеуге жоғары қанағаттану деңгейін (83,34%) білдіретінін көрсетті.

Бұл зерттеудің оң нәтижелері геймификация бастауыш мектеп деңгейінде ағылшын тілін үйренуді жақсартудың тиімді әдісі деген гипотезаны қолдайды. Геймификацияланған элементтер мен цифрлық құралдарды пайдалана отырып, мұғалімдер оқушылардың қатысуына, мотивациясына және тілді меңгеру деңгейін арттыруға ықпал ететін интерактивті және қызықты оқу жағдайларын жасай алады.

Ағылшын тілі сабақтарында геймификацияны қолдану мүмкіндіктері өте зор. Мұғалімдер оқу бағдарламасына сәйкес келетін және оқушылардың жеке оқу қажеттіліктерін қанағаттандыратын интерактивті іс-шараларды, виртуалды модельдеулерді және конкурстық тапсырмаларды әзірлеу үшін геймификацияланған платформалар мен мобилді қолданбаларды пайдалана алады. Геймификацияны енгізу оқуды жағымды етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың сыни ойлауын, проблемаларды шешу дағдыларын және бірлесіп жұмыс істеуін дамытады.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытуға геймификацияны қосудың маңыздылығын көрсетеді. Оқушылардың белсенді қатысуына, мотивациясына және тілді үйрену нәтижелеріне оң әсері ретінде геймификацияның

тиімділігін көрсетеді. Геймификация стратегияларын одан әрі зерттеу бастауыш мектеп деңгейінде ағылшын тілін оқытуды оңтайландыруға ықпал етеді, бұл сайып келгенде тіл үйренушілердің жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Біздің зерттеуімізде мерзім қысқалығы мен жоба негізінде алынған планшеттер саны бойынша шектеулер болды. Болашақ зерттеулер кері байланыс тетіктері, бейімді оқыту мүмкіндіктері және баяндау құрылымдары сияқты ойын дизайнының нақты элементтерінің оқушылардың мотивациясы мен тілді меңгеруіне әсерін ұзақ мерзімде зерттеуіне болады. Жеке ойын компоненттерінің әсерін оқшаулау және зерттеу арқылы зерттеушілер тіл үйренудің мотивациялық құралдары ретінде цифрлық ойындардың тиімділігіне ықпал ететін негізгі факторларды да анықтауды қажет етеді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті «Жас ғалым» гранттық жобасының қаржысы есебінен жүзеге асырылды (AP15473538).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES

1. Biçen H. and Kocakoyun S, Perceptions of students for gamification approach: kahoot as a case study // International Journal of Emerging Technologies in Learning (Ijet). 2018. – Vol. 13. – №02. – P. 72–93. <https://doi.org/10.3991/ijet.v13i02.7467>
2. Zhang S., Hasim Z. Gamification in efl/esl instruction: a systematic review of empirical research // Frontiers in Psychology. – 2023. – Vol. 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1030790>
3. Callebaut W. Piaget among the Evolutionary Naturalists // Philosophica. – 1994. – Issue 54. – P. 111–140.
4. Inayati N., Waloyo A. The influence of quizziz-online gamification on learning engagement and outcomes in online English language teaching // Journal on English as a Foreign Language. – 2022. – Vol. 12. – №2. – P. 249–271. <https://doi.org/10.23971/jefl.v12i2.3546>
5. Kabilan M., Annamalai N., Chuah K. Practices, purposes and challenges in integrating gamification using technology: a mixed-methods study on university academics // Education and Information Technologies. – 2023. – Vol. 28. – №11. – P. 14249–14281. <https://doi.org/10.1007/s10639-023-11723-7>
6. EF English Proficiency Index. [Electronic resource]. URL: <https://www.ef.com/kz/epi/> (date of access 01.05.2023)
7. Uaidullakzy E., Rizakhojayeva G., Sartayeva K., Zeinep B., Turmanov R., Rysbayeva G. Creating integration situations of students' computer lesson and learning with gamification // International Journal of Emerging Technologies in Learning (Ijet). – 2022. – Vol. 17. – №19. – P. 207–223. <https://doi.org/10.3991/ijet.v17i19.32177>
8. Andrade P., Law E., Farah J., Gillet D. Evaluating the effects of introducing three gamification elements in STEM educational software for secondary schools // OzCHI '20: Proceedings of the 32nd Australian Conference on Human-Computer Interaction. December 2020. – P. 220–232. <https://doi.org/10.1145/3441000.3441073>
9. Jie Y., Zakaria A., Hassan H. The use of gamification in enhancing students engagement and performance in ESL speaking lessons // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2023. – Vol. 13. – №1. – P. 479–503. <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v13-i1/16205>
10. Çınar A., Erişen Y., Çeliköz M. A mixed-method research on the effectiveness of using gamification elements in an online English course // International Journal of Educational Research Review. – 2022. – Vol. 7. – №4. – P. 280–291. <https://doi.org/10.24331/ijere.1140960>
11. Latkovska E. Cine A. Gamification elements in english lessons to encourage young learners' communication in a foreign language // Human, Technologies and Quality of Education. Proceedings of Scientific. – 2022. – P. 650–659. <https://doi.org/10.22364/htqe.2022.46>
12. Al-Zuhair N., Alkhuzaim K. The effectiveness of a gamified electronic application in developing reading comprehension abilities among first-grade intermediate students in Saudi Arabia // Education Research International. – 2022. – Issue 2. – P. 1–12. <https://doi.org/10.1155/2022/7677140>

13. Annamalai N., Zakarneh B., Eltahir M., Alsalhi N., Zyoud S. An exploratory study of non-technological gamified lessons in a lithuanian esl classroom // *International Journal of English Language and Literature Studies*. – 2022. – Vol. 11. – №4. – P. 167–180. <https://doi.org/10.55493/5019.v11i4.4664>
14. Werbach K., Hunter D. *For the Win: How game thinking can revolutionize your business*. – Pennsylvania, EEUU: Wharton Digital Press, 2012. – 148 p.
15. Chou Y.K. *Gamification Design: 4 Phases of a Player’s Journey*. [Electronic resource]. URL: <https://yukaichou.com/gamification-examples/experience-phases-game/> (date of access 01.05.2023)
16. Jonna Koivisto, Juho Hamari, *The rise of motivational information systems: A review of gamification research* // *International Journal of Information Management*. – 2019. – Vol. 45. – P. 191–210, <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.10.013>
17. McCallum S. *Gamification and serious games for personalized health* // *Stud Health Technol Inform*. – 2012. – P. 85–96. doi.org/10.3390/sports12060168

Д.К. СУНАКБАЕВА ¹✉, Д.Х. ЮЛДАШБЕК ²¹техника ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dilara.sunakbayeva@ayu.edu.kz²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Экология ҒЗИ-ның аға ғылыми қызметкері

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: davlat.yuldashbek@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ ЭКОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДА МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Қазақстанның жоғары білім берудегі ең басты мақсаты кәсібилік, коммуникативтілік және шет тілдік құзыреттілігі, сыни ойлау стилі мен шығармашылық әлеуеті қалыптасқан кәсіби мамандарды даярлау болып табылады. Қазіргі таңда жоғары білім беруді үздіксіз, жан-жақты дамыған, сапалы, мобильді технологияларды қолдана отырып ұйымдастыруда білім алушылардың белсенділігіне, олардың тәуелсіздігіне, қазіргі қоғамның ауыспалы сәттеріне тез бейімделе алу қабілеттілігіне басты назар аударылуы қажет. Болашақ сапалы әрі білікті экологтардың кәсіби даярлығын жетілдірудің оңтайлы резервтерін жинақтау, олардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда және дамытуда жазық жүйеге ауысады. Жоғары мектептегі білім беру жүйесін кәсіби тұрғыда табысты іске асырудың ең басты факторы коммуникативті құзыреттілікті дамытуда бірегей шығармашылық қабілетті жоғарылатушы білім беру кеңістігін құру мәселесі туындайды. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде білім беруді жаңғырту және ақпараттандыру үдерісіне байланысты халықаралық деңгейдегі мамандарды даярлау және оларға берілетін білім сапасын арттыру мақсатында жоғары кәсіби құзыреттілікке ие кәсіби және шығармашылық тұлға ретінде болашақ маманның қалыптасуының жаңа педагогикалық негіздерін әзірлеуге арналған курс қалыптасқан. Болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігінің сапасын арттыруда жаңа технологияларды, білім беру жүйесіндегі оқытудың озық әдістерін барынша көбірек қолданған жөн. Бұл зерттеу жұмысымызда мобильдік оқыту технологиясын қолдану арқылы оқытудың сапасы мен болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың жолдары қарастырылды.

Кілт сөздер: мобильдік оқыту, кәсіби құзыреттілік, білім беру жүйесі, мобильдік технология, болашақ экологтар, ағылшын тілін оқыту.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сунакбаева Д.К., Юлдашбек Д.Х. Болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін арттыруда мобильді технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен перспективалары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 296–306. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.63>

***Cite us correctly:**

Sunakbaeva D.K., Iuldashbek D.H. Bolashaq ekologtardyn kasibi quzyrettiligin arttyruda mobildi tehnologialardy paidalanudyn mumkindikteri men perspektivalary [Opportunities and Prospects for the Use of Mobile Technologies in Improving the Professional Competence of Future Ecologists] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 296–306. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.63>

Мақаланың редакцияға түскен күні 23.01.2024 / қабылданған күні 05.06.2024

D.K. Sunakbaeva¹, D.Kh. Yuldashbek²¹*Candidate of Technical Sciences**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dilara.sunakbayeva@ayu.edu.kz*²*Senior Researcher at the Institute of Ecology of Khoja Akhmet Yassawi**International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: davlat.yuldashbek@ayu.edu.kz*

Opportunities and Prospects for the Use of Mobile Technologies in Improving the Professional Competence of Future Ecologists

Abstract. The main goal of Kazakhstan in higher education is to train professional specialists with professionalism, communication skills and foreign language competence, critical thinking style and creative potential. Currently, higher education should be continuous, comprehensively developed, of high quality, with the use of mobile technologies, with an emphasis on the activity of students, their independence, and the ability to quickly adapt to the changing moments of modern society. The search for optimal reserves for improving the professional training of future high-quality and qualified ecologists is moving into a flat system of formation and development of their professional competencies. The most important factor in the successful professional implementation of the education system in Higher education is the problem of creating an educational space that increases unique creative abilities in the development of communicative competence. In connection with the process of modernization and informatization of education at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, in order to develop international-level specialists and improve the quality of knowledge provided to them, a course has been formed dedicated to the development of new pedagogical foundations for the formation of a future specialist as a professional and creative personality with high professional competencies. When improving the quality of professional competence of future ecologists, new technologies and advanced teaching methods in the education system should be used to the maximum. In this research paper, ways to improve the quality of training and professional competencies of future ecologists using mobile learning technologies were considered.

Keywords: mobile-learning, professional competence, education system, mobile technology, future ecologists, teaching English.

Д.К. Сунакбаева¹, Д.Х. Юлдашбек²¹*кандидат технических наук, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dilara.sunakbayeva@ayu.edu.kz*²*старший научный сотрудник НИИ Экологии**Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: davlat.yuldashbek@ayu.edu.kz*

Возможности и перспективы использования мобильных технологий в повышении профессиональной компетентности будущих экологов

Аннотация. Главной целью Казахстана в высшем образовании является подготовка профессиональных специалистов, обладающих профессионализмом, коммуникативностью и иноязычной компетенцией, стилем критического мышления и творческим потенциалом. В настоящее время высшее образование должно быть непрерывным, всесторонне развитым, качественным, с применением мобильных технологий, с упором на активность обучающихся, их самостоятельность, способность быстро адаптироваться к переменным моментам современного общества. Поиск оптимальных резервов совершенствования профессиональной подготовки будущих качественных и квалифицированных экологов переходит в плоскую систему формирования и развития их профессиональных компетенций.

Важнейшим фактором успешной профессиональной реализации системы образования в Высшей школе является проблема создания образовательного пространства, повышающего уникальные творческие способности в развитии коммуникативной компетенции. В связи с процессом модернизации и информатизации образования в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави в целях разработки специалистов международного уровня и повышения качества предоставляемых им знаний сформирован курс, посвященный разработке новых педагогических основ становления будущего специалиста как профессиональной и творческой личности с высокими профессиональными компетенциями. При повышении качества профессиональной компетентности будущих экологов следует максимально использовать новые технологии и передовые методы обучения в системе образования. В данной исследовательской работе были рассмотрены пути повышения качества подготовки и профессиональных компетенций будущих экологов с использованием технологий мобильного обучения.

Ключевые слова: мобильное обучение, профессиональная компетенция, система образования, мобильные технологии, будущие экологи, преподавание английского языка.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында білім беруді ақпараттандыруға және жаһандану процесін өрістетуге арналған жоғары білім беру жүйесін әлемдік білім беру тәжірибесіне интеграциялау мәселесі орын алуда [1]. Ақпараттық технологиялар мен телекоммуникация саласының қарыштап дамуы кезеңінде білімді таратудың әдістерін құру мен жетілдірудің нақты тенденциялары байқалуда. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларда жаңа құралдардың пайда болуының арқасында оқытудың модульдік оқыту сияқты нысандары қалыптасты. Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесін жаңғыртудың маңызды стратегиялық бағыттарының бірі әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлау үшін оқу процесіне ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың жаңа құралдарын енгізу болып табылады [2; 3].

Қазіргі әлемде экологиялық мәселелердің артуы және қоршаған ортаның ластануы болашақ экологтар үшін жаңа білім мен дағдыларды талап етеді. Бұл мәселелерді әлемдік тәжірибелерге сүйене отырып шешу қажет. Дамыған елдердегі экологиялық мәселелерді шешу үшін атқарылып жатқан іс-шаралардың басым көпшілігі ағылшын тілінде баяндалады және жүзеге асырылады. Осыған байланысты, болашақ экологтардың ағылшын тілін жетік меңгеруі үшін инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі артып отыр. Мобильді технологиялар, әсіресе, смартфондар мен планшеттер, экологиялық білім беруді тиімді ұйымдастыруда маңызды құралға айналды.

Соңғы жылдары университетімізде білім беру процесінің сапасын жоғарылату үшін біршама жұмыстар атқарылуда. Оқу процесінде студенттердің оқу материалдарымен күнделікті жүйелі түрде жұмыс істеуіне ықпал ететін және оларды ынталандыруға мүмкіндік беретін педагогикалық технологиялар қолданылуы қажет. Бұл іс-шаралар білім алушылардың ұйымдастырушылық және шығармашылық қабілеттерінің дамуына ықпал етеді. Осындай технологиялардың бірі – мобильді оқыту технологиясы. Мобильді оқыту технологиясының басты мақсаты – оқу үдерісін қолжетімді, оңтайлы, және даралық формада қалыптастыру. Мобильді оқытудың негізгі міндеттері ретінде мыналарды қарастыруға болады:

- өзіңізге қолайлы уақытта және кез-келген орында байланыс орнату;
- білім алушылардың өзінде бар мобильді құралдарды қолдану арқылы оқытуды ұйымдастыру;
- материалдарды өзіңізге керекті формада ыңғайлы етіп сақтау;
- оқу үдерісінің қарқынын жоғарылату.

Интернет, мультимедиа және гипермедиа сияқты ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды қолдануға негізделген электрондық және мобильдік оқыту сияқты заманауи технологиялардың дамуы ақпараттық және телекоммуникациялық ресурстар мен қызметтердің қол жетімділігін арттырады және де оқыту сапасының деңгейін жоғарылатады [4; 5].

Мобильді технологияларды жетілдіру – отандық білім беру жүйесінің даму векторын анықтайтын маңызды факторлардың бірі. Қазіргі заманғы педагог-зерттеушілер мен практиктердің көпшілігі білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруда мобильді технологияларды қолдануды кеңейту керек деп санайды. Сонымен қатар, бірқатар зерттеуші ғалымдардың пікірінше мобильді қосымшаларды тиісті мақсаттарда пайдалану білім алушыларда ақпараттың шексіз ағындарына бағдарланумен байланысты дағдыларды, сондай-ақ кәсіби құзыреттілікті дамыту барысында туындауы мүмкін түрлі жағдайларда оңтайлы шешімдер қабылдау қабілетін жетілдіруге ықпал етеді [6].

Мобильді технологияларды оқу процесінде қолдануда алдымен білім алушылардың техникалық және психологиялық дайындығы талданады. Қазіргі кезде Қазақстанда білім алушылардың басым көпшілігі төменде көрсетілген мобильді технологиялардың аз ғана бөлігін пайдаланады:

- бейнебайланыс арқылы білім беруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қосымшалар;
- әлеуметтік желілер;
- жедел хабар алмасу қызметтері [7].

Бұл қызметтерді студенттер көбінесе білім беру мақсатында пайдаланбайды.

Бұл ретте отандық жүйені дамытудың қазіргі сатысында қолданыстағы мобильді технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану көптеген дидактикалық міндеттерді, оның ішінде білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруда тиімді нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді. Олардың ішінде мыналарды ерекше атап өткен жөн:

- білім алушылардың нәтижелі дербес оқу іс-әрекетінің дағдыларын жетілдіру;
- білім беру процесіне қатысушылар арасында жедел байланысты дамыту;
- білім беру процесінің қарқындылығын айтарлықтай деңгейде арттыру;
- болашақ мамандардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру.

Тиісінше, мобильді технологияларды білім беру жүйесінің құралы ретінде тиімді пайдалану отандық жоғары білім беру жүйесін одан әрі жетілдіруге ықпал етеді.

Қазіргі жастар арасында мобильді құрылғылар кең таралғандықтан, қарастырылып отырған технологияларды білім беру жүйесінде ұйымдастыру тұрғысынан өте перспективалы дей аламыз. Бұл білім беру технологиясы оқу процесі қатысушыларына берілетін ақпаратты тез және ыңғайлы түрде қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Студенттердің өзіндік жұмысы барысында мобильді құрылғыларды пайдалануды кеңейтуі, перспективалы мобильді құрылғылармен үйлесімді кеңсе қосымшаларын пайдалануы өте қажетті нәрсе. Мысалы, Google Docs қолданбасы мәтіндік құжаттарды жасауға және өңдеуге мүмкіндік береді. Бұл жалпыға қол жетімді танымал Microsoft Word мәтіндік редакторы сияқты функционалдылыққа ие бағдарлама. Бұл ретте осы қосымшаның көмегімен жасалған құжаттарды білім беру процесіне қатысушылар кез келген уақытта және Интернет желісіне қол жеткізе алатын кез келген мобильді немесе стационарлық құрылғыдан пайдалана алады [8].

Мобильді білім беру технологияларын дамытудың қазіргі кезеңінде тиісті мәселені шешудің бірнеше жолдарының бар екендігі туралы белгілі бір сенімділікпен айтуға болады. Мысалы, білім алушылар дайын схеманы суретке немесе оны скриншотқа түсіре алады, содан кейін арнайы жасалған фотоальбомға орналастырады. Студенттер сол жерге орналастырылған барлық материалдарды кез келген жерде қолдана алады [9].

Жалпы білім беру жүйесінде мобильді технологияларды кеңінен қолдану арқылы келесі мүмкіндіктерді жүзеге асыруға болады:

- әртүрлі форматтағы оқу ақпаратының үлкен көлемін сақтау;
- оқытудың аралық диагностикасын қашықтықтан жүргізу мүмкіндігі;
- білім беру процесіне қатысушылар арасындағы байланысты қамтамасыз ету;
- білім алушылардың жеке құзыреттерін қалыптастыру;
- қажетті ақпаратты визуализациялау;
- білім алушыларды ақпараттық қоғам жағдайында дербес қызметке даярлау;
- болашақ мамандардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту;
- білім алушылардың жеке немесе шағын топтардың құрамында нақты уақыт режимінде қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігі;
- болашақ кәсіби қызметте оны тиімді пайдалану мақсатында әртүрлі сипаттағы контентпен жұмыс істеу құралдары мен әдістерін игеруге білім алушыларды ынталандыруды арттыру.

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін мобильді технологияларды қолданумен байланысты сипатталған мүмкіндіктерге қарамастан, оларды тиісті мақсаттарда кеңінен қолдануға байланысты кейбір мәселелерді атап өтуге болады.

Зерттеудің өзектілігі Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде болашақ экологтарды даярлауда мобильді оқытуды қолданудың неғұрлым тиімді оқыту әдістерін, нысандарын, құралдары мен тәсілдерін анықтаудан тұрады.

Мобильді технологиялар экологиялық білім беруде бірқатар артықшылықтарды ұсынады. Біріншіден, олар оқу процесін жеңілдетеді және студенттерге қажетті ақпаратқа жылдам қол жеткізу мүмкіндігін береді. Екіншіден, мобильдік қосымшалар мен платформалар студенттердің экологиялық зерттеулер жүргізуіне және қоршаған ортаны қорғауға байланысты практикалық дағдыларды меңгеруіне көмектеседі. Үшіншіден, мобильдік технологиялар интерактивті оқу материалдарын қолдануға мүмкіндік береді, бұл студенттердің оқуға деген ынтасын арттырады.

Зерттеудің мақсаты: мобильді технологияларды болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда мобильді оқытуды теориялық-әдіснамалық қамтамасыз етудің тұтас жүйесі ретінде қолдану мүмкіндіктерін қарастыру (біздің зерттеуімізде болашақ экологтарды кәсіби даярлау), оны жүзеге асырудың барлық әдіснамалық, теориялық, практикалық деңгейлерін әзірлеу; жоғары оқу орындарында болашақ экологтардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін шет тілін оқыту процесінде мобильді оқытуды қолданудың ерекшеліктері мен проблемаларын ашу; ЖОО-ның оқу процесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда мобильдік технологияларды пайдалану тиімділігін көрсету; болашақ экологтарды даярлауда оқытудың мобильдік технологияларын қолданудың мүмкіндіктерін айқындау және оның әдіснамалық аспектілерін сипаттау; болашақ экологтарға шет тілін оқыту үдерісіндегі кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда мобильдік технологияларды қолданудың тиімділігін теориялық негіздеу және эксперименталды түрде тексерістен өткізу.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Оқыту процесінде мобильдік технологияларды қолдану негізінде болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мақсатындағы тәжірибелік-эксперименттік жұмысты жүргізу барысында ғылыми зерттеулердің негізгі әдістері, яғни теориялық талдау мен синтездеу, салыстыру және жалпылау, модельдеу, оқу процесінде мобильді технологияларды қолдану тәжірибесін зерттеу, бақылау әдістері қолданылады.

Мобильдік оқыту құралдары ретінде баспа басылымдары; электрондық басылымдар; кәдімгі және мультимедиялық компьютерлік оқыту жүйелері; аудио/бейне оқу

материалдары; компьютер желілері пайдаланылады. Компьютерлік телекоммуникация арқылы жүзеге асырылатын мобильдік оқыту сабақтардың мынадай нысандары бар: чат-сабақтар, веб-сабақтар, телеконференция, телекөрсетілім.

Талдау мен нәтижелер

Мобильдік оқыту (Mobile learning немесе M-learning) – бұл WAP немесе GPRS технологияларын қолдана отырып, мобильді құрылғы (телефон немесе қалта компьютері) арқылы білім беру жүйесі. Таңдалған құрылғының көмегімен интернетке кіруге, материалдарды жүктеуге, форумдағы сұрақтарға жауап беруге немесе тест тапсыруға болады. Үлкен көлемді материалдар әдетте телефонға, дербес компьютерге немесе жады картасына жүктеледі. M-learning мақсаты-оқу процесін икемді, тиімді әрі қолжетімді ету болып табылады [10; 11].

Мобильді оқыту келесі категорияларға жіктеледі [12]: технологиялық мобильдік оқыту – кейбір нақты инновациялық технологиялар техникалық орындылық пен педагогикалық мүмкіншіліктерді көрсету үшін академиялық ортада орныққан; миниатюралық, бірақ портативті электрондық оқыту – мобильді, портативті технологиялар электрондық оқыту құралдарында пайдаланылатын әдіс-тәсілдер мен шешімдерді қайталауда қолданылады; аудиториямен байланыс орнату арқылы оқыту (Connected classroom learning) – жоғарыда аталаған технология құралдары пайдаланылады, мысалы, интерактивті тақта сияқты заманауи оқыту құрылғылары аудиторияда бірлескен оқытуды жүзеге асыруда қолданылады; бейресми, жекелендірілген, ситуациялық мобильдік оқыту (Informal, personalized, situated mobile learning) - бұл оқыту технологиялары қосымша функционалдылықпен дамытылған, мысалы, жергілікті ақпаратты бейнебағдарлама арқылы жүзеге асыру қиын, тіпті мүмкін емес болған білім беру шараларын атқаруға негізделген; мобильдік оқыту/тиімділікті қолдау (Mobile training/performance support) – бұл технология мобильдік жүйені жүзеге асырушылардың өнімділігі мен олардың тиімділігін жоғарылатуда қолданылады, жылдам мәлімет пен қолдауды уақытылы анықтаумен айналысады; қашықтықтық/ауылдық/дамып келе жатқан мобильдік оқыту (remote/rural/development mobile learning) – жоғары білім беруге ұсынылатын және оған қолдау жасайтын экологиялық және инфрақұрылымдық мәселелерді шешуде қолданылады, мұнда дәстүрлі электрондық оқыту технологиялары қолданылмайды, бұл көбінесе эволюциялық дамушы парадигмаларда пайдаланылады [13; 14].

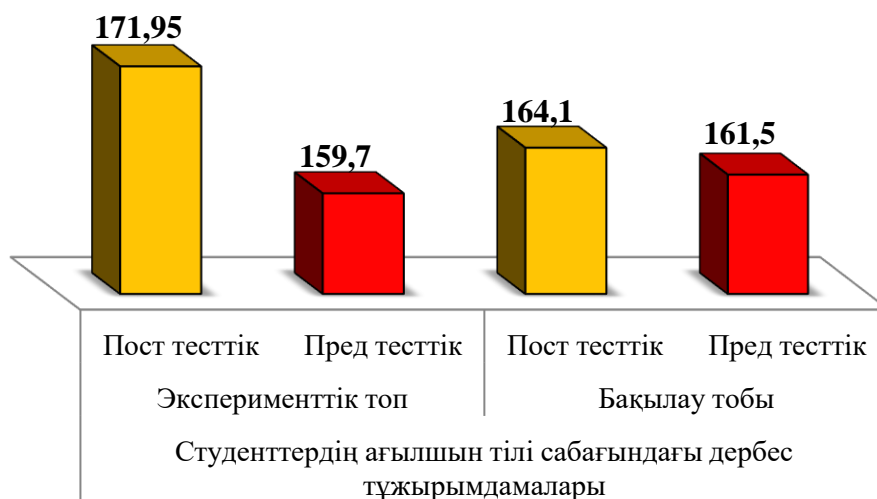
Мобильдік технологияларды қолдану болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманауи өндірістер мен мекемелер экологиялық мониторинг жүргізуде және табиғат ресурстарын басқаруда жаңа технологияларды кеңінен қолданады. Сондықтан, болашақ экологтардың осы технологияларды тиімді пайдалануға қабілетті болуы өте маңызды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің базасында жүргізілді. Тәжірибелік-эксперименттік жұмысқа «Экология» кафедрасының 6B05247 классификаторы бойынша білім беру бағдарламасының 3-курс студенттері қатысты. Болашақ экологтарды ағылшын тілінде оқыту арқылы құзіреттілігін дамыту процесінде мобильдік технологияларды қолдана отырып, дәстүрлі негізде оқытылған бақылау тобы және эксперименттік топтары қатысты.

Сауалнамаға Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жаратылыстану факультетінің 207 студенті мен 62 оқытушысы және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің студенттері респондент ретінде қатысты. Сауалнама көрсеткендей, студенттердің 94%-ы және оқытушылардың 98%-ы Болашақ экологтарды кәсіби қызметте оқытудың мобильді технологияларын қолдануға дайындау

қажет деп санайды. Бұл шет тілін оқытуда мобильді оқыту технологияларын қолдануға психологиялық дайындықтың бар екендігін көрсетеді.

Эксперимент барысында ағылшын тілінің практикалық сабақтарында болашақ экологтардың өзіндік тұжырымдамасын бағалау ескерілді. Ғылыми зерттеу барысында алынған мәліметтер ағылшын тілі сабақтарында студенттердің өзіндік тұжырымдарын бағалауды сипаттап көрсетті (1-сурет).

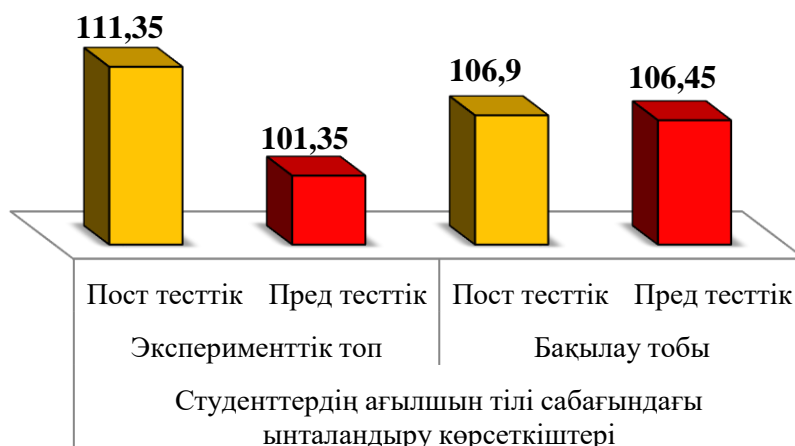

1-сурет – Болашақ экологтарды даярлаудағы бақылау және эксперименттік топ студенттерінің дербес тұжырымдамасының орташа және стандартты ауытқуы

1-суретте көрсетілгендей, оқытудың дәстүрлі әдісі мен мобильдік оқыту әдісін қолдану арқылы оқытылатын болашақ экологтардың бақылау тобының студенттері ағылшын тілі сабағында тестілеу нәтижесі бойынша 161/50 және 164/10 орташа көрсеткіштерге ие болды. Ал эксперименттік топтағы студенттердің өзіндік тұжырымдамасы эксперимент жүргізгенге дейінгі нәтижелерге қарағанда айтарлықтай өсті, яғни предтесттің 159/70 көрсеткіші посттестте 171/95–ке дейін көтерілді. Ағылшын тілін оқытуда қазіргі заманауи технологияларды қолдану жоғары сапаға жетуге мүмкіндік беретіндігіне осы жасаған тәжірибелік жұмыстарымыз дәлел бола алады. Оқу үдерісінде мобильді оқыту технологиясын пайдалану арқылы білім алушылар әлемде ағылшын тілін сапалы әрі кәсіби оқыту бойынша орын алып жатқан соңғы жаңалықтарды біле алады. Мобильді оқыту технологиясында заманауи қондырғылардың көмегімен әртүрлі тәжірибелік жұмыстарды ұйымдастыруға болады. Бұл оқыту технологиясы студенттердің қызығушылық, белсенділік және ізденімпаздылық қасиеттерінің дамуына өз септігін тигізеді.

Ағылшын тілі сабақтарында болашақ экологтардың жетістіктерін бағалау және ынталандыру көрсеткіштері келесі суретте сипатталған (2-сурет).

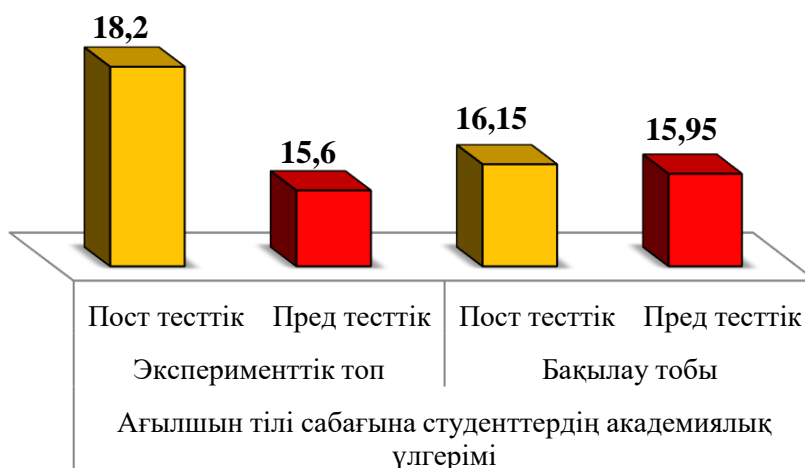
2-суретте көрсетілгендей, оқытудың дәстүрлі әдісі мен мобильдік оқыту әдісін қолдану арқылы оқытылатын болашақ экологтардың бақылау тобының студенттері ағылшын тілі сабағында тестілеу нәтижесін ынталандыру бойынша 106/45 және 106/90 орташа көрсеткіштерге ие болды. Ал эксперименттік топтағы студенттердің нәтижелерін ынталандыру эксперимент жүргізгенге дейінгі көрсеткіштерге қарағанда айтарлықтай өсті, яғни пред тесттің 101/35 көрсеткіші пост тестте 111/35–ке дейін жоғарылады.

2-сурет – Болашақ экологтарды даярлаудағы бақылау және эксперименттік топ студенттерін ынталандырудың орташа және стандартты ауытқуы

Мобильдік оқыту технологиялары студенттердің ағылшын тілін меңгерудегі академиялық үлгеріміне әсерін анықтау және қолдану мақсатында біз студенттердің ағылшын тілі сабақтарындағы академиялық үлгерімін бағалау үшін эксперименттік жұмыстарды жүргіздік. 3-суреттің деректері студенттердің ағылшын тілін оқытудағы академиялық үлгерімін көрсетті.

3-суретте көрсетілгендей, оқытудың дәстүрлі әдісін қолдану арқылы оқытылатын болашақ экологтардың бақылау тобының студенттері ағылшын тілін мобильдік оқыту процесінде 15/95 және 16/15 орташа оқу үлгерімін көрсетті. Ал эксперименттік топтағы студенттердің нәтижелері бақылау тобының көрсеткіштеріне қарағанда айтарлықтай өсті, яғни пред тесттің 18/2 көрсеткіші пост тестте 15/6-ке дейін жоғарылады.

3-сурет – Болашақ экологтарды даярлаудағы бақылау және эксперименттік топ студенттерінің академиялық үлгерімінің орташа және стандартты ауытқуы

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелері мобильдік оқыту болашақ экологтардың коммуникативтік, ақпараттық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға

көмектесетінін көрсетеді; мобильдік технологиялар шет тілін оқытудың топтық және жекелей тәжірибесін жақсартады; болашақ маманға кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үшін неғұрлым қарқынды оқытуды қажет ететін салаларды анықтауға мүмкіндік береді; мобильдік оқыту күндізгі және қашықтықтан оқыту арасындағы байланыстырушы жүйе болып табылады; мобильдік технологиялар шет тілін оқытуда қызығушылықты арттыруға мүмкіндік береді және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Біз болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуының жоғары дәрежесі, оқытудың мобильдік технологияларын пайдалану тұрғысынан: өзін-өзі тәрбиелеу арқылы ашық білім беру технологиялары туралы білімді жүйелі түрде толықтыру және кеңейту қабілеттері мен қажеттіліктерінде; нақты педагогикалық процесті талдауда; әрбір болашақ маманның жеке басын зерттеу қабілетінде; өзінің жеке басының артықшылықтары мен кемшіліктерін зерттеу қабілетінде көрінетінін; ашық білім беру технологияларын қолдану тұрғысынан жеке тұлға және кәсіби қызметтің жеке стилін; тиісті педагогикалық технологияны таңдау тұрғысынан оқу материалдары мен құралдарының мазмұнын зерттеу қабілетінде нақтыладық.

Біз Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Экология» кафедрасының студенттерімен және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің студенттерімен бірге жүргізілген ғылыми-практикалық зерттеулер нәтижесі бойынша келесі тұжырымдарды қалыптастырдық. Олар: мобильді технологияларды қолдану негізінде болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың көрсеткіштері өзгерістерге дайындық болып табылады; ол жаңа технологиялардың сұраныс жағдайын түсінуді, стратегиялық болжау негіздерін әзірлеуді, оның ішінде өзгертілген кәсіби қызметтің озық модельдерін әзірлеуді және оқу процесінің мазмұнын қайта қарауды қамтиды. Жоғарыда келтірілген мәліметтер білім алушылардың сана мен іс-әрекеттерді өздігінен таңдау барысында болашақта жаңа өзгерістерге ауысудың тиімді үлгісін қамтамасыз ете алады.

Қорытынды

Осы зерттеу барысында біз болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру негізі ретінде университеттің оқу процесінде мобильдік оқытуды қолданудың маңыздылығы мен өзектілігі туралы қорытындыға келдік. Университеттің педагогикалық процесін жобалау кезінде ХХІ ғасырдағы экологтардың ақпараттарды тиімді қабылдауын, дүниетанымын, ойлау қабілетін өзгертетін және оның практикалық қызметі мен кәсібилілігіне әсер ететін әртүрлі әдіснамалық тәсілдерді ескеру қажет. Болашақ мамандарды даярлаудың сапасы мен тиімділігі жоғары оқу орындарының оқыту процесінде мобильді технологияларды пайдалану негізінде тілдік, өндірістік, зерттеушілік, әлеуметтік-мәдени білімдердің деңгейі айтарлықтай жоғары деңгейге көтеріледі, сондай-ақ білім алушылардың кәсіби және коммуникативтік құзыреттіліктері де жоғарылайды.

Қазіргі кезде оқыту үдерісінде заманауи оқыту технологияларын, әсіресе, мобильді оқыту технологиясын пайдалану білім алушылардың қызығушылық, белсенділік және ізденімпаздылық қасиеттерінің дамуына өз септігін тигізеді. Болашақ эколог мамандардың ағылшынын тілін кәсіби түрде меңгеруіне мобильді оқыту технологиясын қолдану жоғары нәтижеге жетуге болатындығын осы зерттеу жұмыстарымыз көрсетіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ералина Э.М. Система высшего образования как фактор повышения конкурентоспособности экономики Республики Казахстан: дис. ... док. филос. – Алматы, 2018. – 154 с.
2. Akeshova M.M., Ernazarova D.Zh., Akeshova N.M. Formation of the communicative competence of the future ecologists in the process of foreign language teaching with the use of information

- technologies // AWER Procedia Information Technology & Computer Science. – 2013. – №04. – P. 219–227.
3. Аналитический обзор: СНГ на пути к открытым образовательным ресурсам // Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. – М., 2011. – 240 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000193654/PDF/193654rus.pdf.multi> (дата обращения 07.12.2023)
 4. Berkimbaev K.M., Akeshova M.M., Meirbekov A.T., Meirbekova G.P. Correlation of the traditional approach and information-communicational technologies in training of the future ecologists in Kazakhstan // Life Science Journal. – 2013. – Volume 10(6s). – P. 501–507.
 5. Зимин И.В. Рекомендации по подготовке содержания и структурирования электронного обучающего ресурса. – СПб, 2016. – 102 с.
 6. Козлова Н.М. Цифровые технологии в образовании // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2019. – №1/40. – С. 83–91.
 7. Восковская А.С. Особенности обучения студентов нового поколения в условиях цифрового общества // Самоуправление. – 2019. – №2(115). – С. 288–290.
 8. Дрыгина М.В. К вопросу использования мобильных технологий для изучения иностранного языка // Самарский научный вестник. – 2018. – №3(24). – С. 317–321.
 9. Гузь Ю.А. Эффективное использование мобильных приложений и планшетов в обучении иностранному языку // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2017. – №4. – С. 59–62.
 10. Мобильное обучение как усовершенствование образовательной парадигмы [Электронный ресурс]. URL: <https://multiurok.ru/files/mobil-noie-obuchieniie-kak-usoviershienstvovaniie.html> (дата обращения 07.12.2023)
 11. Kumari M., Vikram S. Mobile Learning: An Emerging Learning Trend // Hi Tech Whitepaper. – 2009. – Т. 11. – P. 18–29.
 12. Rezairad M. Mobile training of new pedagogical technologies in higher education sphere // The Log of social problems and the humanities. – 2013. – P. 156–200.
 13. Кудрявцев А.В. Новые возможности использования мобильных устройств в учебном процессе вуза // Педагогическое образование в России. – 2015. – №7. – С. 1–6.
 14. A Pedagogical Framework for Mobile Learning: Categorizing Educational Applications of Mobile Technologies into Four Types. [Electronic resource]. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ920735.pdf> (date of access 07.12.2023)

REFERENCES

1. Eralina E.M. Sistema vysshego obrazovania kak faktor povyshenia konkurentosposobnosti ekonomiki Respubliki Kazahstan [The higher education system as a factor of increasing the competitiveness of the economy of the Republic of Kazakhstan]: dis. ... dok. filosof. – Almaty, 2018. – 154 s. [in Russian]
2. Akeshova M.M., Ernazarova D.Zh., Akeshova N.M. Formation of the communicative competence of the future ecologists in the process of foreign language teaching with the use of information technologies // AWER Procedia Information Technology & Computer Science. – 2013. – №04. – P. 219–227.
3. Analiticheskiy obzor: SNG na puti k otkrytym obrazovatelnyim resursam [Analytical review: The CIS on the way to open educational resources] // Institut IuNESKO po informacionnym tehnologiam v obrazovanii. – M., 2011. – 240 s. [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000193654/PDF/193654rus.pdf.multi> (date of access 07.12.2023) [in Russian]
4. Berkimbaev K.M., Akeshova M.M., Meirbekov A.T., Meirbekova G.P. Correlation of the traditional approach and information-communicational technologies in training of the future ecologists in Kazakhstan // Life Science Journal. – 2013. – Volume 10(6s). – P. 501–507.
5. Zimin I.V. Rekomendacii po podgotovke sodержania i strukturovaniia elektronnoho obuchaiushego resursa [Recommendations for the preparation of the content and structuring of an electronic learning resource]. – SPb, 2016. – 102 s. [in Russian]

6. Kozlova N.M. Cifrovye tehnologii v obrazovanii [Digital technologies in education] // Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta. – 2019. – №1/40. – S. 83–91. [in Russian]
7. Voskovskaia A.S. Osobennosti obucheniia studentov novogo pokoleniia v usloviakh cifrovogo obshestva [Features of teaching new generation students in a digital society] // Samoupravlenie. – 2019. – №2(115). – S. 288–290. [in Russian]
8. Drygina M.V. K voprosu ispolzovaniia mobilnykh tehnologiy dlia izucheniia inostrannogo iazyka [On the issue of using mobile technologies to learn a foreign language] // Samarskiy nauchnyi vestnik. – 2018. – №3(24). – S. 317–321. [in Russian]
9. Guz Iu.A. Effektivnoe ispolzovanie mobilnykh prilozhenii i planshetov v obuchenii inostrannomu iazyku [Effective use of mobile apps and tablets in teaching a foreign language] // Azimut nauchnykh issledovaniy: pedagogika i psihologiya. – 2017. – №4. – S. 59–62. [in Russian]
10. Mobilnoe obuchenie kak usovershenstvovanie obrazovatelnoi paradigmy [Mobile learning as an improvement of the educational paradigm]. [Electronic resource]. URL: <https://multiurok.ru/files/mobilnoie-obucheniie-kak-usoviershienstvovaniie.html> (date of access 07.12.2023) [in Russian]
11. Kumari M., Vikram S. Mobile Learning: An Emerging Learning Trend // Hi Tech Whitepaper. – 2009. – T. 11. – P. 18–29.
12. Rezairad M. Mobile training of new pedagogical technologies in higher education sphere // The Log of social problems and the humanities. – 2013. – P. 156–200.
13. Kudriavcev A.V. Novye vozmojnosti ispolzovaniia mobilnykh ustroystv v uchebnom processe vuza [New possibilities of using mobile devices in the educational process of the university] // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. – 2015. – №7. – S. 1–6. [in Russian]
14. A Pedagogical Framework for Mobile Learning: Categorizing Educational Applications of Mobile Technologies into Four Types. [Electronic resource]. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ920735.pdf> (date of access 07.12.2023)

ӘОЖ 373.1.02:372.8; МҒТАР 14.25.09
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.64>**Н.К. ЖИЛИСБАЕВ¹**, **Ж.М. ЕСИРКЕПОВ²**, **Б.И. КУРМАНБАЕВ³**¹Халықаралық туризм және меймандостық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: n.zhilisbaev@iuth.edu.kz²педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің
қауымдастырылған профессоры (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Zhandos-1978@mail.ru³техника ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің
аға оқытушысы (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bulat1978kz@mail.ru

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТЕРДЕ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРДЫ ТИІМДІ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қызылорда және Түркістан облыстарының шағын жинақты мектептерінде дене шынықтыру сабағын өткізу сапасына талдау жүргізіліп, аталған мектептерде дене тәрбиесі қызметін жетілдіру мен туындаған мәселелерді шешу жолдары қарастырылады.

Дене шынықтыру мұғалімі үшін негізгі көрсеткіш сабақтарды сапалы өткізу және оқушылардың денсаулығын нығайту болып табылады. Біз зерттеу жүргізген шағын жинақты мектептердің дене шынықтыру мұғалімдері ЖОО-да сырттай бөлімде оқығандықтан, дене шынықтыру сабақтарын өткізудің арнайы әдістерін меңгермеген. Біз мұны сауалнама жүргізу арқылы анықтадық.

Сонымен қатар, шағын жинақты мектептердегі дене шынықтыру мұғалімдерінде күнделікті кездесетін мәселелерді анықтап, 36 сағаттық арнайы біліктілікті арттыру курсы ұйымдастырылды. Курс барысында сабақты жоғары кәсіби деңгейде өткізуге және сабақты өткізудің жаппай жасау, кезектесіп жасау, ауыспалы, топтық және жеке әдістерін қолдана отырып, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру жолдары үйретілді.

Эксперимент Қызылорда және Түркістан облыстарының шағын жинақты мектептерінде жүргізілді. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – шағын жинақты мектептердің ерекшеліктері мен дене шынықтыру пәні мұғалімдерінің кәсіби біліктіліктеріне талдау жасалып, бастауыш сыныпта өткізілетін ұлттық қозғалыс ойындарын іріктеп, жүйелеп, біріктірілген сыныптарда сабақ өткізудің әртүрлі нұсқалары мен әдістемесін ұсыну.

Эксперимент барысында ұлттық қозғалыс ойындарды қатысушылардың жас ерекшеліктеріне, дене дамуына қарай іріктеу оқушылардың қимыл дағдыларының қалыптасып, дене бітімінің, дене эзрлігінің, дене жетілуінің дамуына да пайдасын тигізетінін анықтадық.

Зерттеу соңында эксперимент және бақылау топтарынан бақылау нормативтері алынып, нәтижесінде эксперимент тобында барлық көрсеткіштер бойынша жоғары деңгей көрсетті. Біз ұсынған әдістемені дене шынықтыру мұғалімдері күнделікті сабақта әдістемелік нұсқаулық ретінде пайдалануына болады.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жилисбаев Н.К., Есиркепов Ж.М., Курманбаев Б.И. Шағын жинақты мектептерде ұлттық қозғалыс ойындарды тиімді өткізу әдістемесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 307–320. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.64>

***Cite us correctly:**

Jilisbaev N.K., Esirkepov J.M., Kurmanbaev B.I. Shagyn jinaqty mektepтерде ulttyq qozgalys ойындарды tiimdi otkizu adistemesi [Training Methods for Effective Conduct of National Mobile Games in Small Schools] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 307–320. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.64>

Мақаланың редакцияға түскен күні 05.12.2023 / қабылданған күні 30.04.2024

Кілт сөздер: шағын жинақты мектеп, дене шынықтыру, қозғалыс ойындар, әдістеме, дене жаттығулары, нормативтер.

Н.К. Zhilisbayev¹, Zh.M. Yessirkepov², B.I. Kurmanbayev³

¹Senior Lecturer of the International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: n.zhilisbaev@iuth.edu.kz

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the International University of
Tourism and Hospitality (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Zhandos-1978@mail.ru

³Candidate of Technical Sciences, Senior Lecturer of the International University of Tourism and Hospitality
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bulat1978kz@mail.ru

Training Methods for Effective Conduct of National Mobile Games in Small Schools

Abstract. This article analyzed the quality of physical education in small schools in Kyzylorda and Turkestan regions, considered ways to solve emerging problems and improve physical education in these schools.

The main indicator for physical education teachers is the quality of classes and the promotion of student health. The physical education teachers of the small schools in which we conducted the study did not study a special methodology for conducting physical education lessons, as they studied at the university at the correspondence department. This was determined by conducting a survey.

In addition, in order to identify problems in small schools that physical education teachers face every day, a 36-hour special refresher course was organized. During the course, they taught the lesson to conduct at a high professional level and increase the interest of students in the lesson using frontal, circular, flow, group and individual methods of conducting lessons.

The experiment was carried out in small schools in the Kyzylorda and Turkestan regions. The main goal of the research work is to analyze the features of small schools and the professional qualifications of physical education teachers, select and systematize national moving games held in primary classes, various options and methods for conducting classes in integrated classes were proposed.

In the course of the experiment, we found out that the correct choice of national moving games and their qualified conduct can not only increase the quality, load, and density of the lesson for physical education teachers, but also benefit from solving many pedagogical problems, forming the motor skills of primary school students, developing physical fitness, preparedness and maturity.

At the end of the study, control standards were obtained from the experimental and control groups, as a result of which the experimental groups showed a high level in all indicators. The proposed method can be used by teachers of physical education as a methodological indication at a daily lesson.

Keywords: Small school, physical education, motor games, methodology, physical exercises, standards.

Н.К. Жилисбаев¹, Ж.М. Есиркепов², Б.И. Курманбаев³

¹старший преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: n.zhilisbaev@iuth.edu.kz

²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Международного университета туризма и гостеприимства (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: Zhandos-1978@mail.ru

³кандидат технических наук, старший преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства (Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: bulat1978kz@mail.ru

**Методика обучения эффективному проведению национальных подвижных игр
в малокомплектных школах**

Аннотация. В данной статье проведен анализ качества проведения урока физкультуры в малокомплектных школах Кызылординской и Туркестанской областях, рассмотрены пути решения возникающих проблем и совершенствования физкультурной деятельности в данных школах.

Основным показателем для учителей физической культуры является качественное проведение занятий и укрепление здоровья учащихся. Учителя физической культуры малокомплектных школ, в которых мы проводили исследование, не изучали специальную методику проведения уроков физической культуры, так как обучались в ВУЗе на заочном отделении. Это определили проведя анкетирование.

Кроме того, с целью выявления проблем в малокомплектных школах с которыми ежедневно сталкиваются учителя физической культуры, был организован 36-часовой специальный курс повышения квалификации. В ходе курса обучили проведению урока на высоком профессиональном уровне и повышению интереса учащихся к уроку, используя фронтальные, круговые, поточные, групповые и индивидуальные методы проведения уроков.

Эксперимент проводился в малокомплектных школах Кызылординской и Туркестанской областей. Основная цель исследовательской работы - проанализировать особенности малокомплектных школ и профессиональную квалификацию учителей физической культуры, отобрать и систематизировать национальные подвижные игры проводимые в начальных классах, были предложены различные варианты и методика проведения занятий в интегрированных классах.

В ходе эксперимента мы выяснили, что правильный выбор национальных подвижных игр и их квалифицированное проведение может не только повысить качество, нагрузку, и плотность урока для учителей физической культуры, но и принести пользу решению многих педагогических задач, формированию двигательных навыков учащихся начальных классов, развитию физической формы, подготовленности и зрелости.

В конце исследования из экспериментальных и контрольных групп были получены контрольные нормативы, в результате чего экспериментальные группы показали высокий уровень по всем показателям. Предложенная нами методика может использоваться учителями физической культуры в качестве методического указания на ежедневном занятии.

Ключевые слова: малокомплектная школа, физическая культура, двигательные игры, методика, физические упражнения, нормативы.

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев 2022 жылы 26 қарашада Астанада өткен ұлықтау рәсімінде Қазақстан халқының 40 пайызға жуығы ауылда тұратынын мәлімдеп, Үкіметке ауылды дамытудың 2023–2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын қабылдауды тапсырды [1].

Үкімет Президенттің тапсырмасын орындау бағытында ауылды дамытудың 2023–2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекітті. Осы тұжырымдама негізінде ауыл спортына көңіл бөлініп, ауылдық жерлерде спорт кешендері мен алаңдарын көбейту жұмыстары қарқынды жүргізілуде. 02.12.2023 ж. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің ұйымдастыруымен өткен «Ауыл алаңынан – Олимпиада тұғырына» атты ауыл спорт нұсқаушыларының І республикалық конференциясында «Дене шынықтыру және спорт бойынша республикалық оқу-әдістемелік және талдау» орталығының директоры Қ.Рысбек қазіргі таңда республика бойынша ауылдық жерлерде еңбек етіп жүрген 3065 спорт нұсқаушының 1708-інде жоғары, 629-ында арнаулы орта білім бар. Ал, 700-дей спорт нұсқаушысында арнайы мамандық дипломы жоқ екендігін атап өтті [2, 10-б.]. Бұл мәселе біз зерттеу жүргізген шағын жинақты мектептерде де кездеседі. Атап айтсақ: Қызылорда облысының 11 шағын жинақты ауыл мектебіндегі 24 дене шынықтыру мұғалімнің 7

мұғалімі, ал Түркістан облысының 138 шағын жинақты мектебіндегі 248 дене шынықтыру мұғалімінің 53 дене мұғалімі жоғары оқу орнын қашықтан бітірген екінші мамандық иелері.

Еліміздің болашағы мектептегі білім сапасына, оқушылардың денсаулығына тікелей байланысты екендігін ескерсек, дені сау, жан-жақты дамыған, білімді де тәрбиелі ұрпақ тәрбиелеуде ауыл мектебінің алатын орны өте үлкен [3, 162-б.]. Мемлекет басшысының бәсекеге қабілетті дамыған 30 елдің қатарында ену бағытындағы стратегиялық жоспарын іске асыру үшін жалпы білім беретін мектептің қоғам алдындағы жауапкершілігін терең сезінуіміз қажет. Еліміз тәуелсіздік алған жылдары экономиканы оңтайландыру бағытында жүргізілген реформалардың әсерінен ауылдық жердегі өндірістің тоқырауы, жаппай жекешелендіру салдарынан жұмыссыздықтың орын алуы, мал шаруашылығының жойылып, еңбек көздерінің азаюы салдарынан халықтың, әсіресе жастардың үлкен қалаларға қоныс аударып, баланың дүниеге келуінің азаюы елдегі көптеген мектептердің шағын жинақты мектептер қатарына қосылуына себеп болды.

Бүгінде шағын жинақты мектептерді мұғаліммен қамтамасыз ету өте өзекті мәселе болып отыр. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы оқу-ағарту министрлігінің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек елімізде 350 мыңнан аса мұғалім жұмыс жасаса, салыстырмалы түрде 3000-нан астам мұғалім жетіспейді. Мұғалімдердің жетіспеушілігі көбінесе ауылдық жерлердегі шағын жинақты мектептерде байқалады [4, 158-б.].

Қазіргі кезде республиканың мектептерінде жұмыс жасайтын басқа саланың мамандары бірнеше жылдан бері мұғалім болып сабақ беріп қалғандықтан, оларды орнынан қозғау мәселесі, олардың орнына арнайы мамандарды тарту жұмыстары республиканың кейбір мектептерінде жүргізілмей келеді. 2014 жылы қабылданған «Дене шынықтыру және спорт» туралы Заңда «Мектептерде дене шынықтыру сабағын тек арнаулы білімі бар маман жүргізуге тиіс», - деп көрсетілген [5]. Сондықтан осы жұмыстың нәтижесінде шағын жинақты ауыл мектептеріндегі базалық білімі сәйкес келмейтін дене шынықтыру мұғалімдеріне сабақта ұлттық қозғалыс ойындарын сапалы өткізуге әдістемелік көмек көрсету мақсаты көзделеді.

Аталған ауыл мектептеріндегі дене шынықтыру пәнінің жүргізілу сапасы сын көтермейді. Дене шынықтыру мұғалімдері арнаулы орта және жоғары білімді болғанымен, оқу орнын сырттай аяқтаған немесе басқа саланың мамандары. Олардың дене тәрбиесінің жалпы және арнайы әдістерін, сабақтың тығыздығы мен жүктемесін анықтау әдістерін меңгермегендігін, мектептің материалдық базасының мүмкіндігін ескеріп, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты дене сапаларын дамытатын ұлттық қозғалыс ойындарын өткізу, сабақты сыныптарды біріктіріп өткізу кезінде қолданатын әдіс түрлерін игермегенін анықтадық.

Осы мақалада шағын жинақты мектептерде дене шынықтыру пәнін сапалы өткізуге бақытталған нақты ұсыныстар, туындаған мәселелерді шешу жолдары, сабақ өткізу нұсқалары мен әдістерін тиімді қолдануға арналған әдістемелік нұсқаулар жан-жақты қарастырылады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Арнайы және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, интернет желісінің материалдарын теориялық талдау және жалпылау; бақылау, салыстыру, математикалық талдау әдістері қолданылды. Қордаланған мәселелерді шешу, оқушылардың дене шынықтыру пәніне ынта-ықыласын оятып, қызығушылығын арттыру, дене шынықтыру мұғалімдерінің біліктіліктерін арттыру мақсатында аталған шағын жинақты мектептердің дене шынықтыру мұғалімдеріне Халықаралық туризм және меймандостық университетінің базасында «Шағын жинақты мектепте дене шынықтыру пәнін сапалы өткізу әдістемесі» тақырыбында 36 сағаттық біліктілік арттыру курсы ұйымдастырдық. Курсқа Қызылорда және Түркістан облысының ШЖМ-нен

13 дене шынықтыру мұғалімі қатысып, біліктіліктерін жетілдірді. Оларға курстан өткендігі жөнінде арнайы сертификат берілді. Курс барысында жоғарыда аталған мәселелердің оң шешілуіне бағытталған тақырыптар таңдап алынып, ғылыми дәрежесі бар ғалымдар дәріс жүргізді. Курс соңында курсқа қатысушылар өтілген тақырыптарды қаншалықты деңгейде меңгергендігін анықтау мақсатында тест тапсырды. Сонымен қатар, курсқа қатысушылардан мектепте дене шынықтыру пәнін сапалы жүргізуге және оқушыларының дене тәрбиесі мен спортқа қызығушылығын арттыруға бағытталған сауалнама жүргізілді. Мәселенің өзектілігі ескеріліп, Халықаралық туризм және меймандостық және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеттерінің «Дене шынықтыру және спорт» білім беру бағдарламалары бойынша оқу жұмыс жоспарына элективті пәндер каталогына 3 кредит «Шағын жинақты мектептерде дене шынықтыру сабағын өткізу әдістемесі» атты курс енгізілді. Бұл курсты оқу барысында білім алушылар ШЖМ-де дене шынықтыру пәнін жүргізудің арнайы әдістерін, ойын ережелері мен нұсқаларын меңгеріп, оқушылардың жас ерекшеліктері мен дене сапаларын дамытуға бағытталған ойындарды таңдауды, сабақ тығыздығы мен жүктемесін реттеуді, мектептің ерекшеліктеріне сәйкес ҰМЖ, ОМЖ, ҚМЖ жасау әдістемелерін игереді.

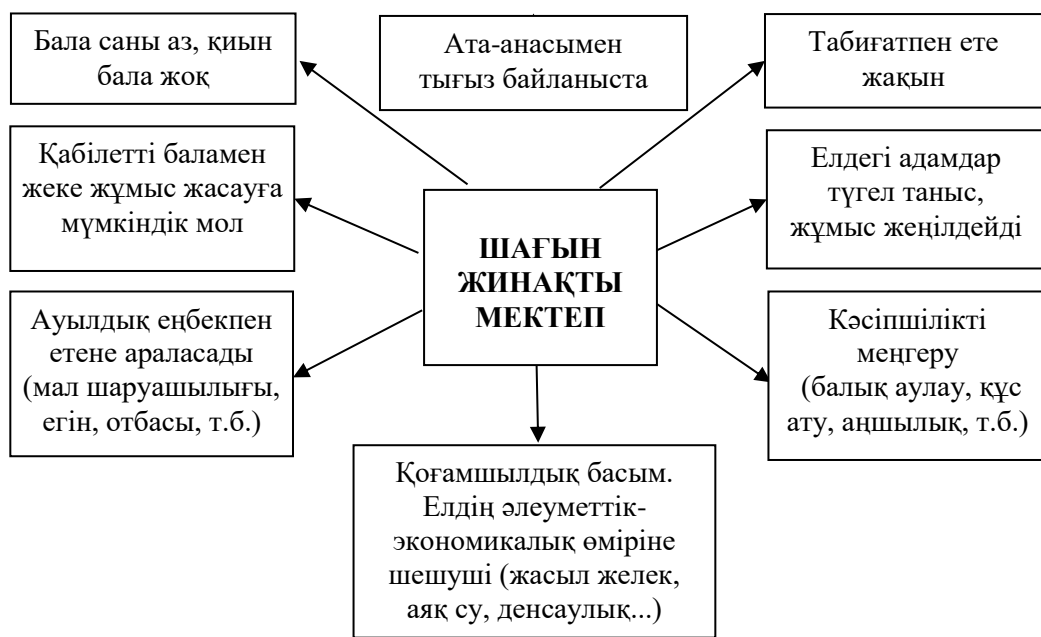
Талдау мен нәтижелер

Ғылыми-әдістемелік оқулықтарды, мақалаларды, әдебиеттерді талдау, сауалнама өткізу, алынған мәліметтерді статистикалық талдау, тест қабылдау. Шағын жинақты мектептер толық мектептерден бірқатар артықшылықтарға ие: мұғалімдердің әр оқушының жеке ерекшеліктері мен өмір сүру жағдайларын терең білуі, отбасымен бірлесіп жұмыс істеудің үлкен мүмкіндіктері, іс жүзінде бес, алты оқушысы бар сыныптарда жеке оқыту және т.б. Бұл артықшылықтар дене шынықтыру пәнін жүргізу барысында кері әсерін тигізеді. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептер туралы құқықтық-нормативті құжаттарында белгіленетін шараларды толық атқаруға міндетті деп көрсетілген. Сондықтан дене шынықтыру пәнін толыққанды өткізу қажет.

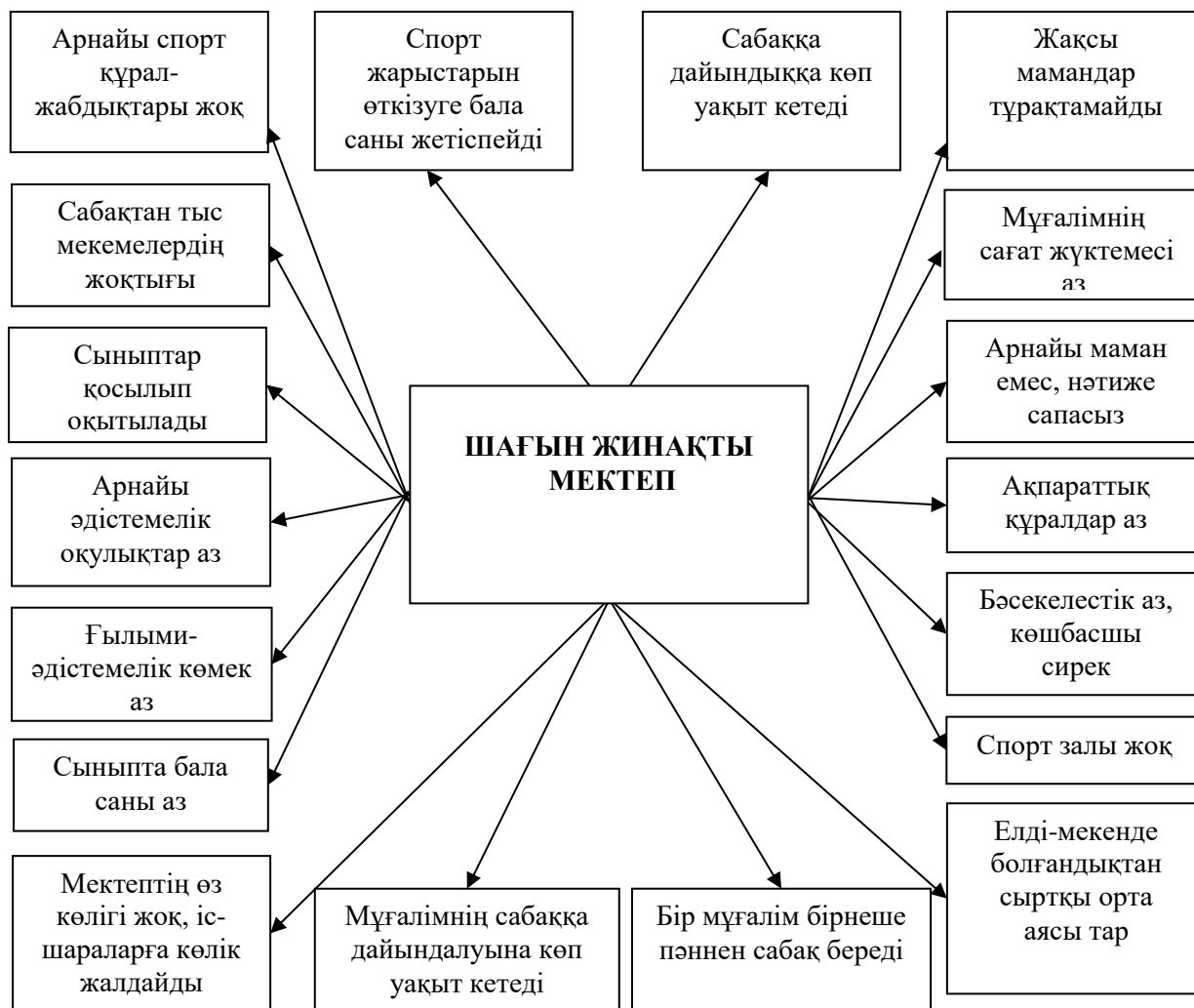
Шағын жинақты мектептердің негізгі құрылымдық компоненті – бір ғана педагог басқаратын сынып-жинақ. Жинақталған сыныптардың санына сәйкес мектеп бір, екі, үш не одан да көп жинақты мектеп болуы мүмкін. Жинақ құрамы екі, үш немесе төрт сынып жинақтан құралады [6, 163-б.].

Шағын жинақты мектептегі дене тәрбиесі бойынша оқу үдерісінің ерекшелігі – сабақ өткізу үшін әртүрлі сыныптардың балаларын ұйымдастыру болып табылады. Біз зерттеу нысанымыздағы Түркістан облысының «Сауран», Қызылорда облысының «Жаңақорған» аудандарындағы шағын жинақты мектептерінің жалпы білім беретін толық мектептерден өзіндік артықшылықтарын анықтадық (1-сурет). Бұл артықшылықтар аталған мектептердегі бала санының аздығы, сабақ өткізу әдістерін тиімді қолдануға, ата-анамен жұмыс жасаудың жеңілдігі, дарынды оқушымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндіктің мол болуы, оқушылардың күнделікті қол еңбегімен айналысып, дене дамуы мен дене дайындықтарының жоғары деңгейде болуы, бұлшық еттерінің үлкен жүктемелерге дайын болуы, табиғат аясында оқу жылының 6 ай мерзімінде сабақ өткізуге қолайлы болуына байланысты. Осы ерекшеліктер дене шынықтыру мұғалімдеріне сабақты жоғары деңгейде өткізуге мүмкіндіктер жасайды.

Ал, шағын жинақты мектептердің кемшілік тұстарын арнайы саралау барысында спорт жарыстары мен ұлттық қозғалыс ойындарын өткізуге бала санының жетіспеушілігі, спорт залының жоқтығы, арнайы спорт құрал-жабдықтарының жетімсіздігі, сыныптардың қосылып оқытылатындығы, жақсы мамандардың тұрақтамайтындығы, арнайы әдістемелік оқулықтардың аздығы, мұғалімнің сабаққа дайындалуына көп уақыт жұмсауы, бір мұғалім бірнеше пәннен сабақ беретіндігі және т.б. дене шынықтыру пәніне қатысты бірнеше мәселені анықтадық (2-сурет). Дегенмен, аталған мәселелерді еңсеріп, дене шынықтыру пәнін толыққанды өткізу керек.

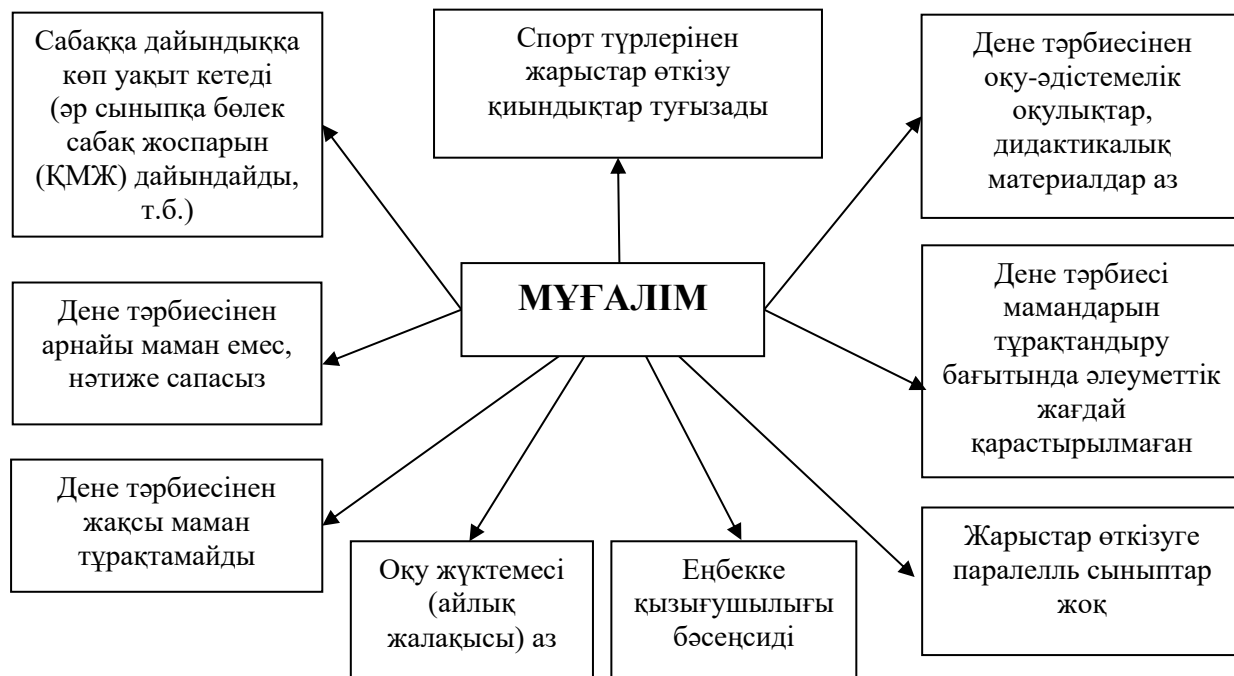

1-сурет – Шағын жинақты мектептердің артықшылықтары

2-сурет – Шағын жинақты мектептердің кемшіліктері

Аталған мектептерде дене шынықтыру пәнін жүргізетін мұғалімдермен өзара сұхбаттасу барысында жоғарыда аталған мәселелермен қатар, сабақ өткізу барысында дене тәрбиесі мұғалімінде кездесетін негізгі қиындықтарға көз жеткіздік (3-сурет).

3-сурет – Шағын жинақты мектепте дене тәрбиесі мұғалімінде кездесетін мәселелер

Мұғалімдер негізгі мәселе ретінде сабаққа дайындыққа көп уақыт кететінін, әр сыныпқа бөлек ұзақ мерзімді жоспар (ҰМЖ), орта мерзімді жоспар (ОМЖ), қысқа мерзімді жоспар (ҚМЖ) дайындайтынын, спорт түрлерінен жарыстар өткізуге қиындықтар туатынын (оқушылар санының аздығы мен параллель сыныптардың жоқтығы), дене тәрбиесінен оқу-әдістемелік оқулықтар, спорттық құрал-жабдықтар мен дидактикалық материалдардың жетіспеушілігін атап өтті. Біз бұл мәселелерді жан-жақты талдап, курс барысында аталған мектеп мұғалімдерін университеттің профессор-оқытушыларының әр жылдары баспадан шығарған «Шағын кешенді мектептерде дене шынықтыру пәнін жүргізіп, ұйымдастыру» 2007 ж., «Мектепте волейболды өткізу әдістемесі» 2014 ж., «Мектепте баскетболды өткізу әдістемесі» 2014 ж., «Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі» 2021 ж., «Оқу орындарында спорт секцияларын ұйымдастыру негіздері» 2022 ж., «Дене шынықтыру» 2022 ж., «Спорттық іріктеу негіздері» 2023 ж., «Мектепте ұлттық қозғалыс ойындарын ұйымдастырып, өткізу» 2010 ж. атты оқу құралдарымен және спорттық құрал-жабдықтармен (волейбол, баскетбол, футбол, фугзал доптары, секіртпелер, гимнастикалық төсеніштер, кубиктер, үстел теннисі қалақтары мен доптары) қамтамасыз еттік. Бұл өз кезегінде дене шынықтыру мұғалімдеріне мотивация беріп, сабақты жоғары деңгейде өткізіп, оқушылардың ынта-ықыласын арттыруға үлкен көмек болды.

Біз зерттеу жұмысы барысында шағын жинақты мектептерде дене шынықтыру сабағын доптармен түрлі жаттығулар жасау, серуендеу, жүгіру, секіру, нысанаға доп лақтыру және т.б. ойындар кезінде бір бөлмеде бір уақытта өткізу үшін мектептің оқу жоспарының кез-келген басқа сабақтарымен байланыстыру мүмкін емес екендігін аңғардық. Бұл мәселе министрлік және облыстық білім басқармалары тарапынан терең зерделеуді қажет етеді.

Қазіргі таңда еліміздегі жалпы білім алатын оқушылардың басым көпшілігі шағын жинақты мектептерде оқитын болғандықтан, спорт түрлерінің әдіс-тәсілдерін, төрешілік

ережелерін жетік меңгерген дене шынықтыру мамандармен қамтамасыз ету өте өзекті мәселе болып отыр.

Осыған орай, бұл ғылыми мақалада шағын жинақты мектептерде дене шынықтыру сабағында ұлттық қозғалыс ойындарын жүргізудің тиімді әдістерін ұсыну арқылы дене шынықтыру пәні мұғалімдеріне әдістемелік көмек көрсету бағыттары жан-жақты қарастырылады.

Шағын жинақты мектептер үшін дене шынықтыру пәнінің мұғалімдеріне әдістемелік көмек көрсету үшін ең алдымен шағын жинақты мектеп жағдайындағы дене тәрбиесінің мазмұны мен ерекшеліктері анықталды және осы анықталған ерекшеліктер негізінде мұғалімнің ойын, жарыс әдістерін қаншалықты деңгейде меңгергені талданып, сәйкесінше ұлттық қозғалыс ойындарды іріктеуге мүмкіндік жасалды. Осы мүмкіндікті пайдаланып оқушылардың дене сапаларын жетілдірудің негізгі бағыттарын талдау арқылы шағын жинақты мектептерде ұлттық қозғалыс ойындарын тиімді өткізудің мәселелері қарастырылды. Нәтижесінде шағын жинақты мектептерде дене шынықтыру пәнін сапалы жүргізу бағытында әдебиеттерді талдау жұмыстары жүргізілді. Отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерін талдау барысында шағын жинақты мектептің барлық ерекшеліктерін ескере отырып, бала саны аз сыныптарда ұлттық қозғалыс ойындарды өткізудің әдістемесін оқып-зерттеуге және табуға бағыт-бағдар берді.

Шағын жинақты мектептердегі дене тәрбиесі бағдарламасына вариативті нұсқаны қолдану арқылы ашық спорт алаңында және кең бөлмелер мен дәліздерде өткізуге жеке және жұппен орындалатын ұлттық қозғалыс ойындарын енгіздік. Осы ұсынысымызды тексеру үшін Түркістан облысы Сауран ауданы, С.Қожанов ауылындағы шағын жинақты мектеп пен Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, Билібай ауылындағы шағын жинақты мектеп базасында педагогикалық эксперимент жүргізілді. Экспериментке 5-сыныптың, эксперименттік топ (ЭТ, 24 оқушы) және бақылау топтары (БТ, 20 оқушы) қатысты. Эксперименттік және бақылау топтарында сабақтар шағын жинақты мектептің жағдайына сәйкес қойылды. Эксперимент және бақылау топтарында екі оқу жылына жоспарлаған тәжірибе барысында (2021–2022 ж. және 2022–2023 ж.) мазмұны мен ережелері әртүрлі 102 сабақ өткізілді.

Шағын жинақты мектептердегі дене шынықтыру пәніндегі негізгі міндеттердің бірі ұлттық қозғалыс ойын түрлерін таңдауда оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріліп, өте мұқият жүргізілуі тиіс. Бұл тәрбиелік және сауықтыру міндеттерін шешудің бірден-бір жолы болып табылады. Мұғалімге әрбір сабақта оқушылардың дене сапаларының (күш, ептілік, жылдамдық, төзімділік, икемділік) барлығын жоғары деңгейге көтеріп, барынша жетілдіру керек. Сонымен қатар, оқу бағдарламасына енгізілген барлық ұлттық қозғалыс ойындарын оқушылардың жасы мен жынысына қарамай жоғары деңгейде барлық сынып оқушыларын қатыстырып жүргізуді естен шығармау қажет.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты С. Жүзеев өзінің ғылыми еңбегінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін этнопедагогикалық дәстүрлерді ескере отырып, даярлау тиімді әсер ететінін атап өтеді [7, 3070-б.]. Халықтың еңбек-тұрмыс салтын бейнелейтін ұлттық қозғалыс ойындары балалардың ойынға деген ынта-ықыласын көтеріп, олардан ойындағы күрделі элементтер мен тез шешім қабылдау, досына көмектесу, ұйымдасып әрекет ету қасиеттерін дамытуға көмектеседі. Мысалы: «Қоға-ай гөк» ойынын келесі нұсқамен өткізсе оқушылардың қызығушылығы артатынын тәжірибе барысында аңғардық [8, 301-б.]:

Ойын ашық алаңда өткізіледі. Ойыншылардың арасынан біреуі «жалмауыз кемпір» рөліне сайланады. Қалған ойыншылар «қаздар» болып саналады да, бір-бірінің белдерінен ұстап тізбек құрады. «Қаздар» кемпірге жақындап:

Қоға-ай гөк,

Гөк, гөк қоға-ай гөк,

Гөк, гөк қоға-ай гөк, - деп әндетеді.

«Жалмауыз кемпір» алдында тұрған «қазға» ине береді де, жоғалтып алма - дейді (ине орнына сіріңкенің шиін қолдануға болады). «Қаздар» әндетіп кейін қайтады, сол кезде «Жалмауыз кемпір»:

Әлгім, әлгім қайда?

Әлгім, әлгім қайда? - деп дауыстайды.

«Қаздар»:

Әлгің, әлгің қайда?

Әлгің, әлгің қайда?

Қалды алыс сайда, - деп әнде жөнеледі.

- А, солай ма, онда ісім сендермен болсын, - деп «жалмауыз кемпір» «қаздарды» ұстап алуға әрекет жасайды.

Ойын барысында әрбір ойыншы «Жалмауыз кемпір» рөлін кезектесіп атқаруға міндетті. Ойынға 6–8 оқушы қатысып, әрқайсысы 5 минуттан «Жалмауыз кемпір» рөлін атқарған жағдайда ойын өте қызықты да тартысты өтеді. Мұғалім ойын соңында жалмауыз кемпір рөлін атқарған қай ойыншы көп «қаз» ұстаса, сол ойыншыны жеңімпаз болғанын жариялайды. Бұл ойынның ерекшелігі жас ерекшелігіне қарамай барлық сыныптың оқушылары бір мезгілде қатыса алады. Ойын барысында балалардың ұйымшылдық, достық қатынастары нығайып, сөйлеу қабілеттері жаттығады. Ал, өлеңдер ойынның эстетикалық әсерін арттырып, балалардың өлең-жырға деген ықыласын оятып, көңілін көтереді, дүниетанымын қалыптастырып, еңбекке баулиды, ширықтырып, шынықтырады [9, 204-б.].

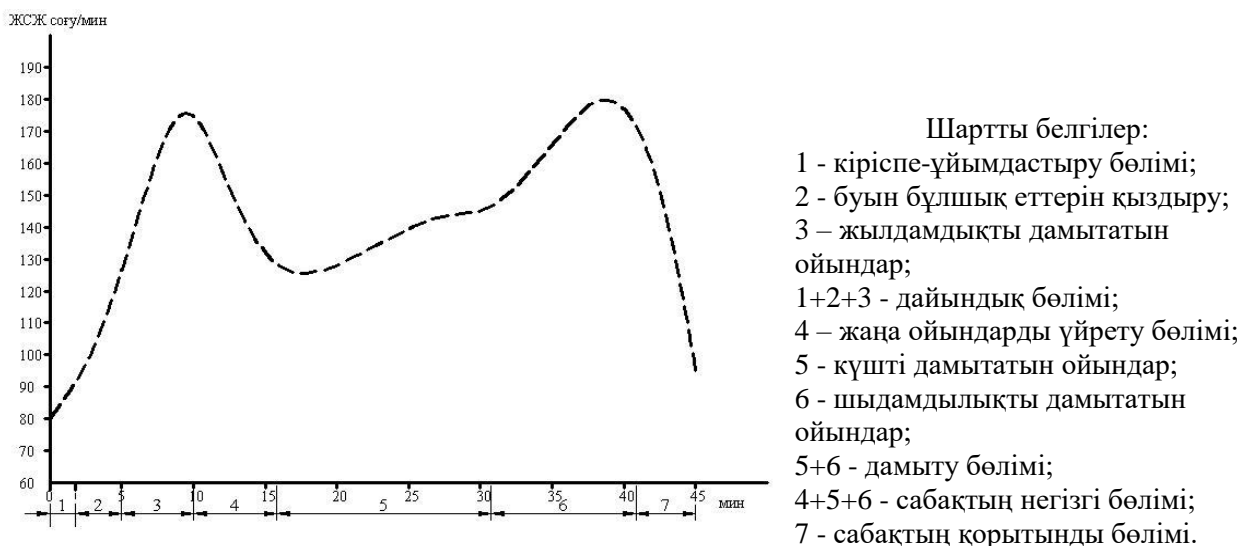
Мұғалім «Жалмауыз кемпір» рөліне 1–2-сынып оқушыларын да міндетті түрде қатыстыруы тиіс. Бастауыш сынып оқушыларының барлығы өзінің жүктемеге (жаттығуларға) бейімділігін, ептілігін көрсетіп, әрдайым жылдам болуға тырысып, «Жалмауыз кемпір» рөлін сомдауға ұмтылады. Шағын жинақты мектептерде осындай «Асау мәстек», «Үй артында қол ағаш», «Қарақұлақ», «Атқума», «Қимақ», сияқты ұлттық қозғалмалы ойындарды әртүрлі нұсқамен өткізуге мүмкіндік мол. Бұл ұлттық ойындарды сабақта және сабақтан тыс уақыттарда тиімді өткізсе, алдымен еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдылары қалыптасып, оқушылардың білімге деген құштарлығын арттырып, халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға негіз болады [10, 83-б.].

Шағын жинақты мектепте мұғалімге дене дайындығы жоғары, белсенді, ойын ережелерін жақсы меңгерген, достарына үлгі бола алатын 3–4-сынып оқушылары ұпайларды санауға, спорттық құралдарды (доптар, орындықтар, серкітпе, кубиктер және т.б.) үлестіруге, құралдарды жинап алуға, қатысушыларды алаңға орналастыруға көп көмегін тигізеді.

Ойындардың мазмұны сан-қырлы бейнелерге бағытталып, ережелері мен нұсқалары әртүрлі болып, бір сарынды (монотонды) емес, сан алуан қимыл-әрекеттермен кезектесіп, жүгіру, секіру, бұрылу, аунау, еңбектеу, өрмелеу, тартылу, лақтыру элементтері көп болған сайын оқушылардың ойынға қызығушылығы мен ынта-жігері де арта түседі. Адам бойында 630-дан астам бұлшық ет топтары болса, олар әр түрлі қимыл-әрекетке, дене жүктемелеріне қатысқанда ғана дамып, жетіледі. Сондықтан оқушылар қимыл-қозғалысқа неғұрлым жас кезінен бастап көп қатысса, соғұрлым бұлшық еттері жетіліп, дене бітімі сұлу да сымбатты болып қалыптасады.

Сонымен қатар, ұлттық қозғалыс ойындарды жас ерекшеліктеріне сәйкес дәл іріктеп, жүйелі түрде өткізсе оқушылар үйретілген қимыл-әрекеттерді жақсы меңгереді. Зерттеу жұмысы барысында ұлттық қозғалыс ойындардың оқушы ағзасына әсер етуін анықтау мақсатында тамырдың соғу жиілігін көрсететін физиологиялық қисықтың (екі оқушы нәтижесі бойынша) сызбасы жасалды. 4–5-суреттерде эксперимент және бақылау топтары

бойынша жүректің соғу жиілігі көрсетілген. Эксперименттік топта ашық ауада ұлттық қозғалыс ойындарымен өткізілген сабақтар бақыланды. Сабақтың кіріспе-дайындық бөлімінде орында тұрып және жүгіру, секіру, өрмелеу, тасымалдау, лақтыруға бағытталған қозғалыс ойындар орындалды. Бақылау тобындағы жеңіл атлетика бойынша өткізілген сабақ (жылдамдықпен жүгіру, спорт алаңындағы кіші допты лақтыру жаттығулары және т.б.) қадағаланды.

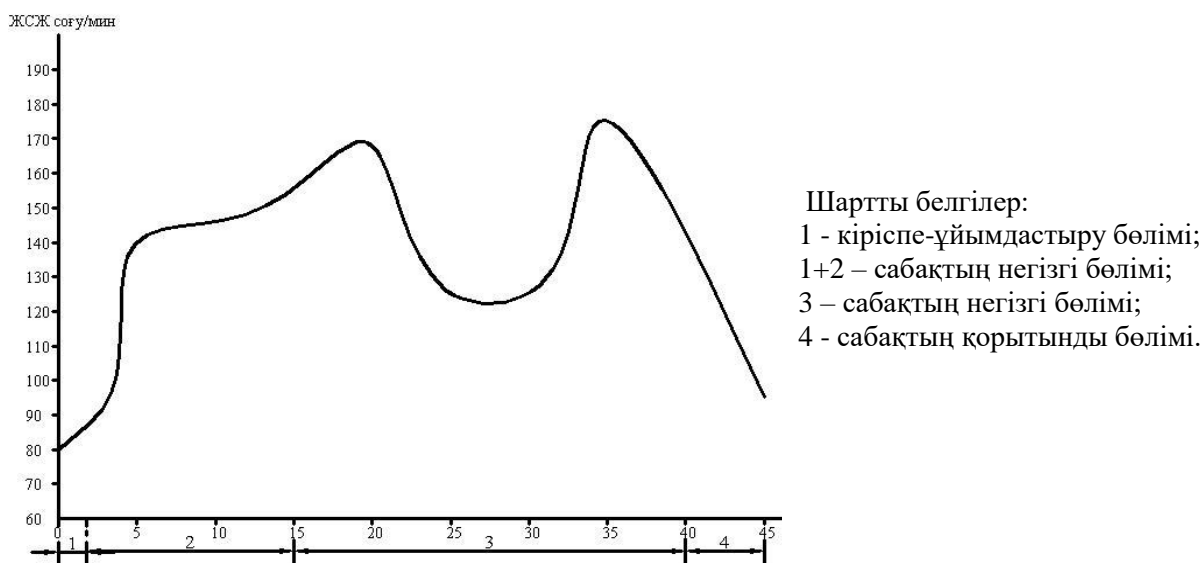
4-сурет – Эксперимент тобы бойынша ашық ауадағы сабақтың орташа физиологиялық қисығы

Эксперимент тобы бойынша 4-суретте көрсетілген дене шынықтыру сабағының орташа физиологиялық қисығын талдайтын болсақ, сабақтың кіріспе-ұйымдастыру бөлімінде тыныштық қалыпта оқушылардың жүрек соғу жиілігі (ЖСЖ) 80 рет соғып, қалыпты жағдайды көрсетті. Дайындық бөлімінде оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес буын бұлшық еттерін қыздыру мен жылдамдықты дамытатын ойындарды өткізіп, жүктемені біртіндеп көтеру нәтижесінде ЖСЖ 175-ке дейін көтерілді. Сабақтың негізгі дамыту бөлімінде жаңа ойындарды түсіндіру барысында ЖСЖ 130-ға дейін төмендеді. Бұл жаңа ойын ережесін түсіндіру барысында оқушылар демалыс алып, тынығуымен түсіндіріледі. Ал, 16–40 минут аралығында күшті және шыдамдылықты дамытатын ойындарды өткізіп, жүктемені біртіндеп ұлғайту барысында ЖСЖ біртіндеп 180-ге дейін көтерілді. Бұл дене жүктемесінің оқушыларға дұрыс жүргізілгенін көрсетеді. Сабақтың қорытынды бөлімінде 40-шы минуттан бастап біртіндеп тынысты қалпына келтіретін ойындар жүргізіліп, 45-ші минутта ЖСЖ қалыпты жағдайға келді. Бұл физиологиялық қисық арқылы сабақ жүктемесі мен тығыздығының жоғары деңгейде жүргізілгенін көруімізге болады.

Ал, бақылау тобында дәстүрлі бағдарламамен жүргізілген жеңіл атлетика сабағында біз зерттеу жүргізген оқушының ЖСЖ, 5-суретте көрсетілгендей, құбылмалы болды. Бұл өзгерістер дене жүктемелері мен дене жаттығуларының арасында демалыс уақытының көп болуымен және сабақ жүктемесі мен тығыздығын дұрыс сақтамауынан болып отыр.

Жүргізілген эксперимент нәтижелерінен көріп отырғанымыздай дене шынықтыру сабағын өткізу барысында кіріспе-ұйымдастыру бөлімінен бастап дене жүктемелері мен тынығуды тиімді алмастырып отыру сабақтың сапасы мен тығыздығына жақсы әсер ететінін көреміз. Ал, сабақ барысында дене жүктемелерінің бала ағзасына әсерін есепке алмай, сабақтағы жүктемені тек бір бағытта жүргізу сабақ жүктемесі мен тығыздығының төмендеуіне және оқушылардың дене шынықтыру пәніне қызығушылығының бәсеңдеуіне

әкеледі. Осы мәселені әрбір дене шынықтыру мұғалімі сабақ өткізу барысында міндетті түрде назарға алып отыру тиіс деп санаймыз.

5-сурет – Бақылау тобы бойынша сабақтың жеңіл атлетика бөлімінің физиологиялық қисығы

Екі жыл жүргізілген тәжірибе жұмысының қорытындысы бойынша эксперимент жүргізілген бастауыш сынып оқушылары орта сыныпқа ауысқаннан кейін эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың дене дайындықтарындағы өзгерісті анықтау мақсатында оқу жылының басы мен соңында, 1–2-кестелерде көрсетілгендей, бақылау жаттығулары бойынша нормативтер қабылдадық (1–2-кестелер).

1-кесте – 5-сыныптағы қыз балалардың дене дайындығының өзгерісі (қыркүйек 2022 ж. – мамыр 2023 ж.). Эксперимент тобы, n=24

№	Бақылау жаттығулары	Көрсеткіштер							
		тобы	бастапқы		соңғы		өсу	p	
			x	s	x	s			
1	6 минут жүгіру (м)	Ә	1034,3	20,9	1196,8	22,4	162,5	<0,05<	
		Б	1053,9	26,2	1138,7	25,3	0,19	0,05	
2	30 метрге жүгіру (сек)	Ә	5,94	0,07	5,48	0,07	0,46	<0,05<	
		Б	5,89	0,06	5,70	0,07	0,19	0,05	
3	Белтемірге жатып тартылу (саны)	Ә	7	0,8	14	0,9	7	<0,01<	
		Б	8	0,9	11	1,1	3	0,05	
4	Орнында тұрып ұзындыққа секіру	Ә	141,3	2,2	155,4	2,1	14,1	<0,05	
		Б	1,41,6	2,7	148,7	2,2	7,1	<0,05	
5	Теннис добын лақтыру (150 гр) /м/	Ә	14,8	0,6	19,8	0,9	5,0	<0,01	
		Б	15,1	0,7	18,2	1,2	3,1	<0,05	
6	Қол күшін анықтау (динамометрия) /кг/ Оң қол	Ә	21,1	20,9	0,8	28,2	0,7	7,1	<0,01<
		Б			1,1	23,8	0,9	2,9	0,05
		Сол қол	Ә	18,4	0,9	24,1	0,8	5,7	<0,01<
		Б	18,6	0,7	20,7	0,9	2,1	0,05	

2-кесте – 5-сыныптағы ер балалардың дене дайындығының өзгерісі (қыркүйек 2022 ж. – мамыр 2023 ж.). Бақылау тобы, n=20

№	Бақылау жаттығулары	Көрсеткіштер						p
		тобы	бастапқы		соңғы		өсу	
			x	s	x	s		
1	6 минут жүгіру (м)	Ә	1124,3	28,4	1287,6	29,4	163,3	<0,01
		Б	1117,7	30,2	1200,4	27,8	82,7	<0,05
2	30 метрге жүгіру (сек)	Ә	5,81	0,06	5,42	0,07	0,39	<0,05
		Б	5,82	0,05	5,64	0,07	0,18	<0,05
3	Белтемірге жатып тартылу (саны)	Ә	2	0,4	6	0,5	4	<0,01
		Б	2	0,4	4	0,5	2	<0,05
4	Орнын да тұрып ұзындыққа секіру	Ә	156,8	3,9	177,4	3,2	20,6	<0,01
		Б	154,7	4,1	164,8	2,9	10,1	<0,05
5	Теннис добын лақтыру (150 гр) /м/	Ә	29,3	1,8	38,6	1,4	9,3	<0,01
		Б	28,7	1,4	32,1	0,8	3,4	<0,05
6	Қол күшін анықтау (динамометрия) /кг/ Оң қол	Ә	23,7	0,8	31,8	0,9	8,1	<0,01
		Б	24,1	0,7	27,3	1,1	3,2	<0,05
	Сол қол	Ә	18,9	0,7	26,1	0,8	7,2	<0,01
		Б	19,3	0,7	22,4	0,9	3,1	<0,05

Кестедегі мәліметтерден бақылау жаттығуларындағы көрсеткіштердің эксперименттік топтың қыздарында және ер балаларында да жоғары болғанын көреміз. Әсіресе, күш (тартылу, қол күшін өлшеу) және төзімділік (6 минут жүгіру) көрсеткіштерінде ілгерілеу байқалды. Күш-жылдамдық көрсеткіштерінде де алға жылжу тіркелді, бұл өз кезегінде эксперименттік топта күш жүктемесінің біршама жоғарылағанымен түсіндіріледі.

Қорытынды

Зерттеу қорытындысы бойынша шағын жинақты мектептердің мүмкіндігін ескеріп, дене шынықтыру сабағына арналып жасалынған ұлттық қозғалыс ойындарын тиімді өткізуге арналған әдістеменің жақсы нәтиже бергенін және оны жалпы орта мектептерде де пайдалануға болатынын зерттеу нәтижелері көрсетті.

Сан алуан ұлттық қозғалыс ойындарымен өткізілген дене шынықтыру сабақтары оқушылардың қимыл дағдыларын жан-жақты қалыптастырып, жаңа қимыл-әрекеттерге бейімділігі мен күрделі жаттығуларды орындай білуге негіз болады. Атап айтқанда, бастауыш сынып оқушыларымен өткізілетін ұлттық қозғалыс ойындарын гимнастика мен жеңіл атлетика элементтері басым ойындармен тығыз ұштастырып өткізгенде орта сыныптарда кездесетін неғұрлым күрделі қимыл-әрекеттерді меңгеруге және спорттық ойындармен белсенді шұғылдануға көмектесетінін тәжірибе нәтижелері көрсетті.

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі және ұлттық қозғалыс ойындарын түрлі әдістер мен нұсқалар бойынша өткізуге бағытталған әдістемені болашақ дене шынықтыру және спорт саласының мамандары, шағын жинақты мектептерде жұмыс жасап жатқан дене шынықтыру мұғалімдері көмекші құрал ретінде қолдана алады.

Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижесін республиканың барлық шағын жинақты мектептерінде қолдануға болады. Өйткені, біз барлық шағын жинақты мектептердің дене шынықтыру пәнін ұйымдастырып, өткізу барысында кездесетін мәселелерді, ғылыми әдебиеттер мен осы тақырып аясында жазылған ғылыми мақалаларды, Халықаралық, республикалық деңгейде өткізілген ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарлар материалдарын талдап, саралап айтарлықтай айырмашылықтың жоқ екендігіне көз жеткіздік.

Ең басты мәселе, ШЖМ-ге оқу-әдістемелік және материалдық (спорттық құрал-жабдықтар) тұрғыдан көмектің аздығында. Біз зерттеу жүргізген мектептерге оқу-әдістемелік құралдары мен спорттық жабдықтармен қолдау көрсеттік. Бұл өз кезегінде мұғалімдердің дене шынықтыру сабағын жоғары деңгейде өткізуге, түрлі әдістерді тиімді қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға оң әсер етті. Сонымен қатар, дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби біліктіліктерін арттыру курстарын ұйымдастырып, тәжірибе алмасулар арқылы әдістемелік көмек көрсету қордаланған мәселелерді тиімді шешуде үлкен қолдау болатынына көз жеткіздік. Алдағы уақытта бұл жұмыстың аясын кеңейтіп, басқа да ШЖМ өткізіп, әдістемелік қолдау көрсетуді жоспарлап отырмыз. Біздің зерттеу нысанымызда қойылған мақсат-міндеттер толық орындалды деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023–2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» ҚР Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы №270 қаулысы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270> (қаралған күні 13.11.2023)
2. Қайратұлы Б. Ауыл алаңынан – Олимпиада тұғырына // Егемен Қазақстан. – 2022, 06 желтоқсан. – Б. 10.
3. Мұхамеджанов Б.Қ., Сейдахметов Е.Е. Жалпы орта мектеп дене тәрбиесі мәні туралы ғылыми-педагогикалық көзқарастар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1 (111). – Б. 159–166.
4. Аймағамбетов А.Қ. Еліміздің қай өңірінде мұғалімдер жетіспейді: Қазақстан педагогтарының сөзінде сөйлеген сөзі // Ізденіс КЗ. – 2021. – №3 (75). – Б. 158.
5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №228-V ҚРЗ «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228> (қаралған күні 13.11.2023)
6. Есіркепов Ж.М. Шағын кешенді мектептердегі оқушылардың дене тәрбиесі мен спортқа қызығушылығын қалыптастыру жолдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – №3/1. – Б. 163–166.
7. Zhuzeyev S., Zhailauova M., Abuova A., Koizhibayev M., Aidarov O., Maigeldiyeva Z. Professional training of future primary school teachers based on ethnopsychological features and ethnopedagogical traditions // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. – №17 (9). – P. 3067–3077.
8. Алимханов Е. Қазақтың ұлттық халық ойындары мен спортының теориялық және педагогикалық негіздері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 330 б.
9. Ахмедов Б.А., Абилдаев А.К., Мухамеджанов Б.К. Дене мәдениетінің жеке тұлғаның дамуындағы маңызы туралы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2 (116). – Б. 200–211.
10. Есіркепов Ж.М. Шағын кешенді ауыл мектептерінде дене тәрбиесінен сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру ерекшеліктері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2019. – №8/2. – Б. 82–86.

REFERENCES

1. «Qazaqstan Respublikasynyn auylidyq aumaqtaryn damytudyn 2023–2027 jyldarga arналған tujyrymdamasy turaly» QR Ukimetinин 2023 jylygy 28 nauryzdagy №270 qaulysy [Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 270 “On the concept of development of rural territories of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027”]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270> (date of access 13.11.2023) [in Kazakh]
2. Qairatuly B. Auyl alanyнан – Olimpiada tugyryna [From the village square – to the Olympic pedestal] // Egeмен Qazaqstan. – 2022, 06 jeltoqsan. – B. 10. [in Kazakh]
3. Muhamedjanov B.Q., Seidahmetov E.E. Jalpy orta mекteп dene tarbiesi mani turaly gylymi-pedagogikalyq kоzqarastar [Scientific and pedagogical views on the essence of general Secondary School Physical Education] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2019. – №1 (111). – B. 159–166. [in Kazakh]

4. Aimagambetov A.Q. Elimizdin qai onirinde mugalimder jetispeidi [In which regions of the country there is a shortage of teachers]: Qazaqstan pedagogtarynyn siezinde soilegen sozi // Izdenis KZ. – 2021. – №3 (75). – B. 158. [in Kazakh]
5. Qazaqstan Respublikasynyn 2014 jylgy 3 shildedegi №228-V QRZ «Dene shynyqtyru jane sport turaly» Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 228-V KR “On Physical Culture and sports”]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000228> (date of access 13.11.2023) [in Kazakh]
6. Esirkepov J.M. Shagyn keshendi mektepterdegi oqushylardyn dene tarbiesi men sportqa qyzygushylygyn qalyptastyru joldary [Ways to form students' interest in physical education and sports in small comprehensive schools] // Qazaqstannyn gylomy men omiri. – 2020. – №3/1. – B. 163–166. [in Kazakh]
7. Zhuzeyev S., Zhailauova M., Abuova A., Koizhibaev M., Aidarov O., Maigeldiyeva Z. Professional training of future primary school teachers based on ethnopsychological features and ethnopedagogical traditions // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. – №17 (9). – P. 3067–3077.
8. Alimhanov E. Qazaqtyn ulttyq halyq ойындары мен спорттың теориялық және педагогикалық негіздері [Theoretical and pedagogical foundations of Kazakh national folk games and sports]: monografia. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 330 b. [in Kazakh]
9. Ahmedov B.A., Abildaev A.K., Muhamedjanov B.K. Dene madenietinin jeke tulganyn damuyndagy manyzy turaly [On the importance of Physical Culture in the development of personality] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №2 (116). – B. 200–211. [in Kazakh]
10. Esirkepov J.M. Shagyn keshendi auyl mektepterinde dene tarbiesinen synyptan tys jumystardy uymdastyru erekshelikteri [Features of the organization of extracurricular activities in physical education in small complex rural schools] // Qazaqstannyn gylomy men omiri. – 2019. – №8/2. – B. 82–86. [in Kazakh]

ӘОЖ 378.147.88; МҒТАР 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.65>Г.И. САЛГАРАЕВА¹, Р.А. НАБУОВА²¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: salgaraeva78@mail.ru²педагогика ғылымдарының кандидаты,Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nabuova@mail.ru**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫСЫН
ДАМУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуға болашақ педагогтарды кәсіби даярлау мәселесіне назар аударады. Авторлар жүргізген ғылыми-зерттеулері студенттердің шығармашылық, зияткерлік белсенділігін артуына ықпал етеді. Әдебиеттерге шолу жасау барысында әлеуметтік дағды мен даярлық ұғымдарының мәні анықталып, сондай-ақ әлеуметтік дағдыны дамытудың мәселесі нақтыланған. Студенттердің кәсіби даярлығын дамыту үдерісінің мотивациялық, танымдық, іс-әрекеттік, рефлексиялық компоненттерінің деңгейлері бойынша бағалау жүргізілген.

Эксперимент барысында арнайы курс ұйымдастырылып, онда теориялық, практикалық және әдістемелік тапсырмалармен қамтыла отырып, кешенді жұмыс жүзеге асырылған. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуда болашақ мұғалімдердің дайындығының көрсеткіштері мен деңгейлері айқындалып, эксперименттік жұмыстың нәтижелері ұсынылған. Студенттер оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға бағытталған технологияларды және берілген ақпараттарды игеріп, оны практика барысында сәтті іске асыруда айтарлықтай өзгеріске қол жеткізеді.

Нәтижелерді талдауда болашақ педагогтардың өз мамандығына, кәсіби іс-әрекетіне деген қызығушылықтары артқаны, шығармашылық ойлауы мен танымдық қабілеттерінің едәуір жақсарғаны байқалады. Алынған нәтижелер студенттерді даярлау барысында қолданылған әдістер және ұйымдастырылған жұмыстардың тиімділігін көрсетеді. Сәйкесінше, «Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамыту әдістемесін» оқу жоспарына пән ретінде енгізуді қажет деп санайды.

Кілт сөздер: даярлық, әлеуметтік дағды, әлеуметтену, бастауыш сынып, білім беру, кәсіби іс-әрекет.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Салгараева Г.И., Набуова Р.А. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуда студенттердің даярлығын қалыптастыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 321–335. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.65>

***Cite us correctly:**

Salgaraeva G.I., Nabuova R.A. Bastauysh synyp oqushylarynyn aleumettik dagdysyn damytuda studentterdin daiarlygyn qalyptastyru [Formation of Students' Readiness to Develop the Social Skills of Younger Students] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 321–335. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.65>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.04.2024 / қабылданған күні 30.05.2024

G.I. Salgarayeva¹, R.A. Nabuova²*¹Senior Lecturer of the Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: salgaraeva78@mail.ru**²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Women's Teacher Training University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: nabuova@mail.ru***Formation of Students' Readiness to Develop the Social Skills of Younger Students**

Abstract. The article is devoted to the problem of professional training of future teachers in the development of social skills of primary school students. The scientific research conducted by the authors contributes to the increase of creative and intellectual activity of students. The review of the literature defines the essence of the concepts of “social skills” and “training”, as well as clarifies the problem of developing social skills. The assessment of the levels of motivational, cognitive, activity, and reflexive components of the process of developing students' professional training has been carried out.

During the experiment, a special course was organized, within the framework of which complex work was carried out, including theoretical, practical and methodological tasks. The indicators and levels of preparedness of future teachers for the development of social skills of primary school students are determined, and the results of experimental work are presented. Students master the technologies and information provided aimed at developing students' social skills and achieve significant changes with their successful implementation during practice.

When analyzing the results, it was noted that future teachers had increased interest in their profession, professional activity, and significantly improved creative thinking and cognitive abilities. The results show the effectiveness of methods and organized work in the process of teaching students. Accordingly, the authors consider it necessary to include the subject “Methods of developing social skills of primary school students” in the curriculum.

Keywords: training, social skills, socialization, primary school, education, professional activity.

Г.И. Салгараева¹, Р.А. Набуова²*¹старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета (Казахстан, г. Алматы), e-mail: salgaraeva78@mail.ru**²кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Казахского национального женского педагогического университета (Казахстан, г. Алматы), e-mail: nabuova@mail.ru***Формирование готовности студентов к развитию социальных навыков младших школьников**

Аннотация. Статья посвящена проблеме профессиональной подготовки будущих учителей по развитию социальных навыков учащихся начальных классов. Научные исследования, проводимые авторами, способствуют повышению творческой и интеллектуальной активности студентов. В ходе обзора литературы определены суть понятий «социальные навыки» и «подготовка», а также уточнена проблема развития социальных навыков. Проведена оценка уровней мотивационного, познавательного, деятельностного, рефлексивного компонентов процесса развития профессиональной подготовки студентов.

В ходе эксперимента был организован специальный курс, в рамках которого выполнялась комплексная работа, включающая теоретические, практические и методические задачи. Определены показатели и уровни подготовленности будущих учителей по развитию социальных навыков учащихся начальных классов, а также представлены результаты экспериментальной работы. Студенты осваивают технологии и предоставленные

информации, направленные на развитие социальных навыков студентов и достигают значительных изменений при их успешной реализации в ходе практики.

При анализе результатов отмечены, что у будущих учителей повысился интерес к своей профессии, профессиональной деятельности, значительно улучшилось творческое мышление и познавательные способности. Результаты показывают эффективность методов и организованной работы в процессе обучения студентов. Соответственно, авторы считают необходимым включить в учебную программу предмет «Методика развития социальных навыков учащихся начальных классов».

Ключевые слова: подготовка, социальные навыки, социализация, начальный класс, образование, профессиональная деятельность.

Кіріспе

Тез өзгертін қазіргі әлемде, сондай-ақ ХХІ ғ. еліміздің алға қойған міндеттерін жүзеге асыруға белсене қатысатын, заманның ағымымен ілесе жүретін жаңа буын мұғалімін даярлау мәселесі қызу талқылануда.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында Білім беру жүйесінің негізгі міндеттері кадрларды даярлауда кәсіби қызметтерді жүргізуге деген дағдылар мен құзыреттерді алуға бағытталған жоғары білім беру процесінің сапалылығы мен үздіксіздігі болып табылатындығы айтылады [1].

Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің қолданыстағы бағдарламаларының мазмұны мектеп бағдарламаларына енгізілген өзгерістерді қолдағанымен толық көлемде есепке ала бермейді, ал бұл өз кезегінде педагог-мұғалімдерді даярлау сапасына теріс әсер етеді.

Бастауыш білім берудегі болашақ педагог-бакалаврларын даярлау бағдарламасы қазіргі заманғы талаптарға сай белсенді, көшбасшы, әлеуметтік жауапкершілігі мен кәсіби құзіреттілігі бар маман даярлау мақсаты бойынша бағдарламаның құзіреттіліктер салалары мен білім беру бағдарламасының оқыту нәтижелері аясында бірқатар сипаттама берген: бастауыш білім берудің мазмұнының теориялық мәселелерін білу, оқушылардың мектептегі ортасы мен оқу іс-әрекетіне бейімделіп, табысты әлеуметтену, мониторинг жасай алу, сонымен қатар педагогикалық процесте коммуникативтік, рефлексивті, танымдық дағдыларын дамытуда сабақтарды тиімді ұйымдастырып, оны іс жүзінде жүзеге асыру және өзінің кәсіби іс-әрекеті мен баланың әрекетінің нәтижесін алдын-ала болжамдай алу мен көре білу [2]. Бұндағы айтылған талаптардан біз бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытудың қажеттілігін қолдайтынын анық көре аламыз. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушыларға білім беруде өзгермелі заманымызға сай олардың әлеуметтік дағдысын дамытуда әдістемелік тұрғыдан даярлап, сабақты соған сай жоспарлай алуын және оқушылардың білім беру кеңістігіндегі әлеуметтік ортасын құрып, оның оқыту субъектілерінің қызметін жүйелі түрде ұйымдастыруға машықтандыру біздің зерттеуіміздің өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдісінде теориялық, эмпирикалық әдістер қолданылды. Теориялық зерттеуде зерттеу аясына сай ғалымдардың жазған еңбектеріне, жариялаған ғылыми мақалаларына талдау жасалынды. Нәтижесінде әлеуметтік дағды, әлеуметтік дағдыны дамыту, даярлық ұғымдары туралы анықтамаларға толығырақ түсінік берілді. Мақаланың теориялық аспектісін талдауды негізге ала отырып эксперимент жүргізілді.

Эксперимент барысында білім алушылардың даярлық деңгейін анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Ондағы алынған мәліметтерді ескере отырып, болашақ мамандарға тақырыпқа бағдарланған теориялық білім мен практикалық тапсырмалар құрастырылды.

Аналитикалық әдістер арқылы эксперименттің бастапқы нәтижесі мен эксперименттен кейінгі нәтижелерге талдау жүргізілді. Статистикалық әдістермен салыстыру жұмысы жүзеге асырылды.

Талдау мен нәтижелер

Оқушылардың әлеуметтік дағдыларын зерттеудің қажеттілігі, ең алдымен, олардың қойылған талаптарға бағынбай, агрессивтілік пен эгоцентризм басымдығын көрсететін, топтағы тұлғааралық кикілжіндерді өздігінен шеше алмайтын оқушылармен практикалық жұмыс жүргізудің проблемалық жетілген мәселелерімен негізделеді. Әлеуметтік дағдының дамуы адамның қоғамда табысты бейімделуі және өзін-өзі жүзеге асыру үшін басқа адамдармен тиімді өзара әрекеттестігі мәселелері қарастырылады. Сондықтан болашақ бастаушы сынып мұғалімін оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлау ғылыми әдебиеттерді талдау мен теориялық негіздерді зерделеуден бастау алып, кәсіби даярлықтың басты аспектілерді анықтау маңызды болып отыр.

Әлеуметтік дағды және даярлық ұғымдарының мағынасын анықтау мақсатында бірқатар ғалымдардың ой-пікірлеріне тоқталайық. Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында әлеуметтік дағды ұғымының мәні туралы қазіргі таңда әртүрлі ғылыми бағыттардың өкілдері философиялық, педагогикалық, психологиялық, әдістемелік және басқа да аспектілердің өз тұрғыларынан белсенді зерттеулерінен көруге болады.

Э. Гидденстің анықтамасында әлеуметтік дағдылар – бұл күнделікті әлеуметтік өзара әрекеттесуде көрініс табатын вербальды және вербальды емес мінез-құлық дей келе, ғалым келесідей дағдыларды ажыратып көрсетеді: өзіндік эмоционалды күйін және сезімдерін дұрыс көрсету білігі; ересектермен және құрдастарымен өзара әрекеттесу; жағдайға байланысты өзіндік эмоцияларын реттеу [3].

Сондай-ақ әлеуметтік дағды жеке тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігі мәселесімен тығыз байланыстылығын айта келе, Ю.М. Жуков [43], Ю.Н. Емельянов, Е.В. Коблянская, А.Ю. Кожаспиров, А.А. Кидран, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский, Н.А. Лупанова, Е.Н. Ремнева сияқты ғалымдар әлеуметтік құзыреттіліктің мәнін қарастырды және сондай-ақ басқа зерттеушілер оны адамның әлеуметтік өмірінің әртүрлі салаларындағы (Р.А. Зобов, В.Н. Келасьев, В.Н. Куницына, К.Р. Рубин) білім, білік, дағдылар, мінез-құлық тәсілдері (модельдер, үлгілер, сценарийлер) ретінде анықтайды.

Әлеуметтік дағдылар әлеуметтенудің әртүрлі теорияларында әлеуметтік рөлдер (Ф.М. Грешем және С.Н. Эллиот, Э. Дюркгейм, И.С. Кон, Дж. Мид, Д.Б. Шугарман), әлеуметтік жағдайлар (J. Lavoie, S. Yachison, A. Crossman және V. Talwar), әлеуметтік өзара әрекеттестік (А.В. Мудрик, Н.Ф. Голованова) сияқты ұғымдар аясында қарастырылады.

Әлеуметтік дағды ұғымы туралы түсінікті ең алғаш өз зерттеуінде В. Слот адам өзінің өмір сүру жолында игеріп, оны қоғамда өмір сүруге пайдаланатын әлеуметтік әрекеттестік әдіс-тәсілдерінің жиынтығы деген анықтама береді. Сонымен қатар философиялық, социологиялық, орысша-қазақша түсіндірме сөздіктерде және ғалымдардың еңбектерінде өз тараптарынан анықтама берген. Аталған сөздіктер мен ғалымдардың еңбектерін талдай келе, жалпы әлеуметтік дағды қоғамда адамның табысты болуы үшін өмір жолында меңгерген іс-әрекеті, қабілеті және әлеуметтік тәсілдер жиынтығы деп айтуға болады. Әлеуметтік дағдыны қалыптастыру және оны әрі қарай дамытудың ең қолайлы кезеңі бастаушы сынып жасы болып табылады. Себебі, бастаушы мектепте жүргізілетін жұмыстар өсіп келе жатқан тұлғаның табысты әлеуметтенуіне, оқу процесін сәтті игеруге, әлем мен өзіне деген қарым-қатынасының қалыптасуы арқылы қоғамға кіруіне және басқа да тұлғалық дамуға оң әсер беретін дағдыларды дамытуға үлкен мүмкіндік береді. Сондықтан оның маңыздылығы жөнінде зерттеген бірқатар ғалымдардың еңбектерін талдап өтейік.

Л.С. Выготский өз зерттеуінде «тұлға кез-келген жас кезеңінде ортада белсенді бола алады және өзі арқылы белсенділікті көрсетеді», «нақты жас кезеңдерде динамикалық өзгерістердің болуы дамудың әлеуметтік жағдайымен байланысты» деген тұжырымдар береді [4]. Бұдан біз дамудың әлеуметтік жағдайы тұлғаның даму траекториясын негіздейтінін, оның барысында бала бойында тұлғаның жаңа қасиеттері қалыптасатынын байқаймыз.

В. Абраменкова және М.В. Осорина сияқты зерттеушілер әлеуметтік дағдыларды дамытуда дәстүрлі ойын іс-әрекеті әлеуметтік дағдыларды қалыптастырудың негізгі құралдары ретінде болатынын ескере отырып, оны балалардың субмәдениеті тұрғысында қарастырады [5].

Ал Е.П. Белинская мен О.А. Тихомандрицкая баланың әлеуметтік-бағдарланған дағдыларын қалыптастыруға мәдениеттің көптүрлілігі де әсер ететіндігін айтады. Қазіргі мәдениеттің әртүрлі типтері өзара тығыз байланысты, мұндай байланыстың шекараларында әртүрлі мәдени стереотиптерді таратушылардың тұлғааралық өзара әрекеттесуі жүзеге асады. Дәл осы жалпы мәдени әлеуметтік-бағдарланған стереотиптер баланың жеке-дара өмірлік траекториясын құрастыруда аса маңызды болады [6].

Ф.М. Грешам мен С.Н. Эллиотт әлеуметтік дағдыларды субъектінің белгілі бір әлеуметтік рөлді орындай алу қабілеттілігін қамтамасыз ететін білім мен дағдылардың жиынтығы дейді. «Рөл – бұл функция, берілген рөлді атқаратын әрбір адамнан күтілетін нормативті бекітілген мінез-құлық тәсілі [7].

J. Lavoie, S. Yachison, A. Crossman және V. Talwar адамдардың қоғамдағы өзара әрекеттесу тәсілі әлеуметтік жағдайға байланысты деп тұжырымдайды. Сонымен қатар, әдеттегі шеңберден тыс өзара әрекеттесу жаңа, типтік емес әлеуметтік жағдайларды тудыруы мүмкін. Әлеуметтік дағдылар туралы айтатын болсақ, J. Lavoie, S. Yachison, A. Crossman және V. Talwar оларды адамның әлеуметтік жағдайлармен күресу қабілеті ретінде сипаттайды, атап айтқанда типтік әлеуметтік жағдайларда (басқа субъектілермен өзара әрекеттесу процестерінде) табысты болу, сондай-ақ жаңа жағдайларды өз бетінше құру және сол арқылы жетістікке жету деп санайды [8].

Г.В. Белокурованың зерттеуінде әлеуметтік дағдылар «белгілі бір әлеуметтік рөлді орындау үшін қажетті алынған білім мен дағдылардың жиынтығымен қамтамасыз етілген іс-әрекеттерді орындаудағы субъектінің игерген тәсілдері» ретінде анықталады [9, 11-б.].

Осылайша, әлеуметтенудің әртүрлі тұжырымдамаларындағы ең маңыздылардың бірі ретінде әлеуметтік рөл ұғымына сүйене отырып, зерттеушілер әлеуметтік дағдыларды әлеуметтік рөлдерді орындау үшін қажетті және адам өмірі барысында алған білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде анықтайды.

Білім беру процесінде оқушылар тек білім мөлшерін (оқуды, жазуды және санауды) игеріп қана қоймай, сонымен қатар мінез-құлықты (өзінің және басқалардың мінез-құлқын) норма талаптарына сәйкес бағалау, өзара әрекеттесу тәсілдері туралы білімдерін, мәселелерді шешу үшін ақпаратты талдау және қолдану, басқа адамдармен жемісті ынтымақтастық жасау, бірлескен іс-шараларға тиімді қатысу, өзіндік оқу әрекеттеріне мақсат қойып, жоспарлау және бағалау дағдыларын игеруі керек. Сонымен бірге, бұқаралық практикада білім беру процесінде оқушылардың әлеуметтік дағдыларын мақсатты қалыптастыру тетіктерінің қарастырудың маңыздылығы арта түсті [10; 11].

Әлеуметтік дағды бастауыш сынып оқушысының әлеуметтенуінің нәтижесі екендігіне назар аударайық. Ол оқушының өзінің әлеуетін жүзеге асыруға ұмтылдыратын іс-әрекет. Мұндайға жету үшін денсаулық, сапалы білім, тиімді ұйымдастырылған сабақ, мінез-құлық дағдылары қажет. Сондықтан, жоғарыда аталған жұмыстар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау мазмұнының өзекті мәселелерін талдауға негіз болды.

С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведовалардың түсіндірме сөздігінде дайындықтың келесі анықтамасы берілген: «1. Бір нәрсе жасауға келісім. 2. Белгілі бір нәрсе үшін барлығы жасалған, бәріне дайын болу жағдайы» [12].

Ал Г.М. Кожаспирова, А.Ю. Кожаспиров [13] және т.б. ғалымдар дайындықты адамның болашақ іс-әрекетке ішкі бағыты ретінде қарастырады. Педагогикалық қызметке даярлығы - бұл кәсіби-педагогикалық білім беру стандарттарын меңгеруді қамтитын мұғалімнің кәсіби шеберлік деңгейі [14].

А.И. Мищенконың даярлық ұғымына ұсынған анықтамасы: «мұғалімнің кәсіби даярлығы – сананың сапалық сипаттамаларын, ойлау стилін, азаматтық және кәсіби ұстанымдарын көрсететін, соған сай бағыттылығын шоғырландыратын тұлғаның тұтас күйі. Оның құрамдас бөліктері білім, практикалық дағдылар мен шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі болып табылады [15].

В.А. Слостенин педагогикалық еңбекке даярлықты кәсіби функциялардың сәтті орындалуын қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің жиынтығы ретінде қарастырады [16].

А.П. Сманцер: «кез-келген іс-әрекет тиісті дайындықты қажет етеді. Белгілі бір іс-әрекетке дайындықтың бастапқы деңгейін білу орындаушы үшін де, оның жетекшісі үшін де маңызды [17]. Сондықтан, кейбір студенттер ұсынылған материалды түсінуі мүмкін, бірақ оны игеруге ұмтылмайды, өйткені оларда қажетті оқу мотивациясы жоқ, белгілі бір оқу материалын зерттеу мақсаттары жоқ, ал басқаларының саналы мақсаттарға ие, бірақ бастапқы дайындық деңгейі жеткіліксіз. Бұндай жағдайда мұғалім студенттердің толыққанды оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін қажетті құралдарды табу маңызды.

Сонымен қатар даярлық күзіреттілік ұғымымен қатар жүреді. Болашақ мұғалімді кәсіби даярлауда белгілі бір игеруі қажет күзіреттіліктермен байланыстырылады.

А.М. Шакирова мен Т. Курттың ғылыми зерттеулерінде білім беру бағдарламаларына талдау жасау барысында, жүйелі және өзара байланыстылықты қамтамасыз ете отырып, білім беруді меңгеруге тиіс кәсіби күзіреттіліктер туралы жан-жақты түсінік берген. Бұл студенттердің оқу үдерісіне тікелей қызығушылығына, мақсаттары мен оның кәсіби ұмтылысына сай бейімделуге мүмкіндік береді [18].

Осылайша, педагогика ғылымында даярлық ұғымы педагогикалық тұрғыдан ойлай, жобалай, ұйымдастыра алу және іс жүзінде әрекет ете алу қабілетін қамтитын күрделі жеке тұлғалық білім беру ретінде түсіндіріледі.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың әлеуметтік дағдылар жүйесін дамыту туралы түсінігін қалыптастыруда төмендегідей маңызды аспектілерді ескеруі қажет:

- когнитивті аспект (мұнда оқушылардың өзара іс-әрекет тәсілдеріне, мінез-құлық нормалары мен құндылықты бағдарлар туралы біліміне баса назар аударылады);

- эмоционалды-әрекеттік аспект (эмоционалды жағдай деңгейінде тиімді өзара іс-әрекетті құруға бағдарлану мен өзіндік іс-әрекеттерін, қылықтары мен себептерін жалпыадамзаттық құндылықтармен байланыстыра отыра талдай алу);

- рефлексивті-бағалау аспектi (белгілі бір білім негізінде саналы адекватты шешім қабылдауға деген баланың қабілеттілігі мен дайындығы және маңызды бағдарланудың негізі);

- мінез-құлықтық аспектi (жаңа жағдайға шеберлікпен ауыса алу);

Мемлекеттік жалпыға міндетті бастауыш білім беру стандартының ережелерін ескере отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін бастауыш білім беру сатысында оқушылардың әлеуметтік дағдысын жүзеге асыру мәселесінің осындай маңызды аспектілерін білуі керек.

Жоғарыда ғылыми еңбектерді талдай келе, аталған барлық қасиеттерді болашақ мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетке даярлығын бағалау кезінде қарастырып және оны ескеруіміз қажет деп санаймыз.

Студенттерде оқушылардың әлеуметтік дағдысын жүзеге асыруға даярлығының қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін құрал ретінде педагогикалық диагностика қолданылады. Зерттеу нысаны ретінде біз ҚазҰлтҚызПУ 2022/2023 оқу жылының «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 3 және 4-курс студенттері (46 адам) таңдалды. Диагностика мақсатты түрде үшінші курс студенттеріне жүргізіледі, сондай-ақ төртінші курста көптеген әдістемелік пәндерді, оқыту әдістемесін өтетіндіктен 4-курс студенттері бақылау тобы ретінде алынды.

Эксперимент бір семестр аясында жүзеге асырылды, бұл бізге болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлығының нақты деңгейі туралы қорытынды жасауға, сондай-ақ осы процестің динамикасын бақылауға мүмкіндік берді.

Мұндағы біздің мақсатымыз болашақ мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамыту проблемасына даярлық деңгейін анықтау, студенттер бұл мәселелерді біле ме, жоқ па, студенттер бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуды жүзеге асыруға бағыттылығының, сондай-ақ мамандардың кәсіби қасиеттері мен құзыреттіліктерінің мәні туралы түсініктерінің мазмұнын анықтау болды.

Өз зерттеуімізде Л.М. Репетаның құзіреттіліктің қалыптасу деңгейін анықтауға пайдаланған әдістемесін қолдандық. Ол құзіреттіліктің қалыптасу деңгейін төртке бөліп қарастырған: сыни, базалық, ілгері және шығармашылық. Бұл деңгейлерді біз экспериментімізде пайдалануды жөн көрдік, себебі, құзыреттілік ұғымы көптеген авторлардың еңбектерінде кәсіби даярлық ұғымымен теңестіріледі.

Сыни деңгей (СД) – жаңадан алынған ақпаратты әрі қарай өз іс-әрекетінде мақсатты түрде қолдана алу қабілетінің болмауы; өздігінен танымға деген психологиялық даярлығының әлсіздігі, еліктеу (имитациялық немесе репродуктивті) түріндегі іс-әрекеті байқалады.

Базалық деңгей (БД) – барлық білім алушылар үшін міндетті. Базалық деңгейді қалыптастыру критерийлеріне мыналар жатады: жаңа ақпаратты қабылдауға дайын болу, оқытушының ұсынған мақсаты дайын іс-әрекетті қолдану, іс-әрекетті мұғаліммен бірлесе жоспарлау, тек оқулықтағы ақпаратты пайдалану, өзіндік болжам жасай алмау, ұсынылған үлгі, жоспар бойынша ғана жүру, жұмыстың нәтижесін рефлексия түрінде емес, баяндама тұрғысында ұсыну.

Ілгері деңгей (ІД) – өз мамандығы бойынша ілгері (озық) құзіреттілікті меңгерген: оқытушы немесе басқалардың көмегімен мақсатты тұжырымдай білу, қажетті ақпараттарды тауып, оны талдай алу; қатарластарымен бірлесе отырып іс-әрекетті жоспарлай алу, білімін қолдану, оқытушының ұсынған оқулығынан немесе басқа да дереккөздерден алған білімдерін өз жұмыстарында пайдалана білу; оқытушымен бірлесе жасалған жоспарға сәйкес зерттеуді орындауда болжамдарды ұсына алу және негіздей білу; оқытушымен бірлесіп әзірленген жұмыстардың нәтижелерін баяндама түрінде ұсыну; оқытушының көмегімен рефлексия жасай алу.

Шығармашылық деңгей (ШД) – ақпаратты өз бетінше іздеу, оған интерпретация жасап, жаңа пәндік мазмұндармен байланыстыру; мақсат құру, зерттеу іс-әрекетін өздігінен немесе басқалармен бірлесе отырып жоспарлау; оқу бағдарламаларынан тыс әртүрлі дереккөздерден алған білімдерін қолдану; өздігінен болжам жасай алу; тәжірибені өздігінен жоспарлау; жұмыс нәтижелерінің ұсынымдарын баяндама түрінде және бағалау түрінде ұсыну; рефлексияны өздігінен жүзеге асыру.

Эксперимент барысында болашақ мұғалімдердің даярлық деңгейлері зерттеу қызметінің компоненттеріне негізделген. Бұл болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға қаншалықты деңгейде даяр екендігін өлшеуге мүмкіндік береді. Мотивациялық компонент білім алушылардың оқу процесіндегі оқу мотивтерін ескереді. Танымдық компонент студенттерді оқытудың теориялық жағын көрсетеді. Іс-әрекеттік компонент алған білімдерінің практикада қолдану жағын анықтаса, рефлексивтік компонент өз іс-әрекетін бақылау, бағалау және өзін-өзі жүзеге асырумен анықталады.

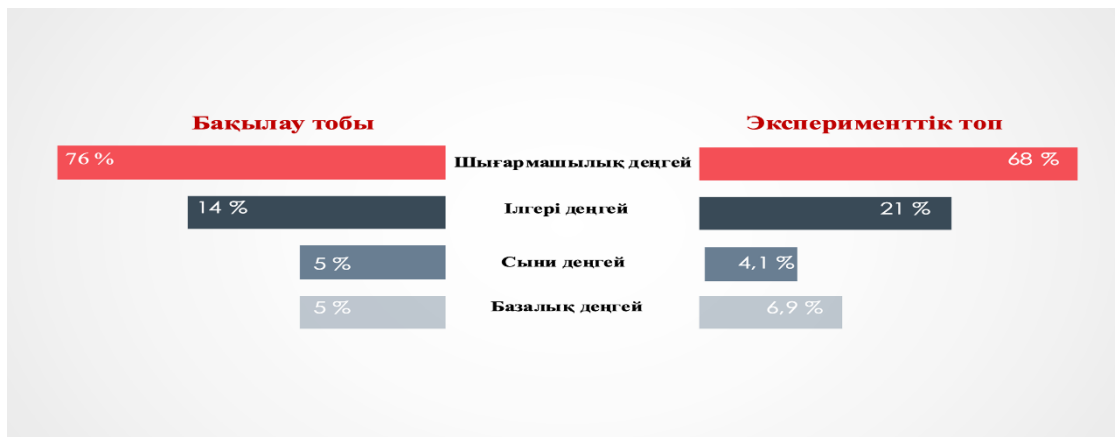
Әдебиеттерге талдау жасай келе, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға дарлық деңгейінің сипаттамалары 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлығы деңгейінің сипаттамасы

Деңгей	Компонент	Сипаттамасы
Бастапқы	Мотивациялық	Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің сыртқы мотивтері бойынша педагог қызметіне деген қысқа мерзімді қызығушылығы бар
	Танымдық	Әлеуметтік дағды туралы теориялық білім аз және материалды толыққанды меңгермеген
	Іс-әрекеттік	Білімді игеруде ақпараттарды іздеу және өңдеу дағдыларын ішінара игерумен сипатталады
	Рефлексивтік	Болашақ педагог ретінде алдағы іс-әрекетінің нәтижелерін болжай алуы төмен
Орта	Мотивациялық	Болашақ мамандығына деген жеке көзқарастар мен құндылық бағдарлары тұрақты. Болашақ педагог ретінде оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытудың қажеттілігін саналы түрде түсінеді
	Танымдық	Әлеуметтік дағды туралы жалпы түсінік бар
	Іс-әрекеттік	Білімді игеруде ақпараттарды іздеу және өңдеу дағдылары қалыптасқан
	Рефлексивтік	Оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуда өз іс-әрекетін бақылап, болжамдайды
Жоғары	Мотивациялық	Өзінің мамандығына деген жоғары ішкі қажеттілігі басым. Оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға деген айқын ұмтылысы бар
	Танымдық	Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің әлеуметтік дағды туралы теориялық білімі бар және оны оқушылардың бойында дамытудың ықтимал сенімді тәсілдерін біледі
	Іс-әрекеттік	Білімді игеруде ақпараттарды іздеу, өңдеу және оны практикада қолдану дағдыларын меңгерген. Оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуда тиімді шешім қабылдай алады
	Рефлексивтік	Болашақ педагог ретінде оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытудың нәтижелерін болжамдайды, өз іс-әрекетін бақылай және бағалай алады. Өз іс-әрекетін жетілдіруге ұмтылады

Мотивациялық, танымдық, іс-әрекеттік, рефлексивтік компоненттердің болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлаудың бастапқы деңгейі сауалнама арқылы анықталды.

Сауалнаманың нәтижесінде білім алушылардың болашақ мамандыққа деген ынтасын, оқушылармен жұмыс жасауға қызығушылық танытады деген қорытынды жасалды (бақылау тобы 76%, эксперимент тобы 68%). Бұл мәліметтер толығырақ төмендегі 1-суретте көрсетілген.

1-сурет – Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің мотивациялық компонентінің даму деңгейі

Сауалнама бойынша екі топтың да білімді игеруге қызығушылық танытатындығын, олардың әлеуметтік дағды туралы ақпараттарының аз болғанына қарамастан, ол туралы білімдерін кеңейткісі келетіндігінен байқалды. Алған білімдері мен қабілеттерін болашақта жұмысқа орналасқанда іске асырғысы келеді. Бұл өз кезегінде жетістікке жетуге көмектеседі. Білім алушылардың жаңаны тануға деген қызығушылығы мен табысқа жету ниеті бізге болашақ бастауыш мұғалімін оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлау процесіне көмектеседі.

Білім алушылардың жауаптарын талдай келе, олардың өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысының бар екендігі көрінді. Алайда, танымдық компонент бойынша берілген жауаптарға назар аударсақ, көптеген білім алушылар оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуды қалай жүргізу керектігін, неден бастайтынын, ол қандай қызметтерді қамтитынын, қандай әдістерді пайдалану керектігін білмеді. Студенттердің танымдық даму деңгейінің төмен екенін көреміз. Бұл мәліметтердің көрсеткіші төмендегі 2-суретте бейнеленген.

2-сурет – Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің танымдық компонентінің даму деңгейі

Сауалнама негізінде білім алушылар оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамыту мәселесін шығармашылық тұрғыда шешімін табуда қиналатындығы көрінді. Сонымен қатар, ақпараттарды іздеуде, оны практикада қолдануда ықтимал сенімді тәсілдерді білмейтіндігін байқадық, себебі, олар көбіне интернет-ресурстарға жүгінеді. Ал бұл сәйкесінше көп жағдайда нәтижелі бола бермейді.

3-суретте көрсетілген нәтижелер білім алушылардың даярлық деңгейінің іс-әрекеттік компонентін дамыту сыни деңгейді көрсетеді. Білім алушылардың тәжірибе барысында келесі кемшіліктерді көрсетті:

- алған ақпаратты өңдеуде ең маңыздысын бөліп көрсетуде қиналады;
- игерген білімін практикада қолдануы төмен;
- дәрістен алған білімін басқа дереккөздерімен салыстырып, талдауға сирек түседі;
- берілген материалды өз сөзімен жеткізбей, жатқа айту қалыптасқан.

3-сурет – Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің іс-әрекеттік компонентінің даму деңгейі

Іс-әрекеттік компонентте сыни деңгейінің басым болуы, студенттердің практика барысында интернеттегі дайын материалдарды өндемей пайдаланатындығы, оқу бағдарламаларымен таныс болғанымен, іс-жүзінде сирек пайдаланатындығы анықталды. Мұндай нәтижеден соң сәйкесінше, 4-суретте де төмен деңгей көрсететіндігін байқаймыз.

4-сурет – Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рефлексивті компонентінің даму деңгейі

4-суретте рефлексивті компонентінің даму деңгейі бойынша алынған мәліметтерде білім алушылар алдағы іс-әрекетінің нәтижелерін болжай алуы төмен. Сондықтан өз іс-әрекетін бақылауда және бағалауда қиналады.

Алынған мәліметтерді талдай келе, студенттердің көпшілігінде білім беру үдерісінде әлеуметтік дағды туралы түсініктері аз, баланың жеке басын дамытуда оны жүзеге асырудың қалай болатынын білмейтіні анықталды. Білім алушылар өз мамандығына және оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға қызығушылық танытқанымен, оны іс жүзінде жүзеге асыру дағдылары қалыптаспаған.

Осылайша, біз бастауыш сыныпта оқушыларда әлеуметтік дағдыны дамытудың маңыздылығын түсінгенімен, студенттерде ол туралы теориялық білімдері мен әдістемелік біліктерінің жетіспейтіндігі анықталды.

Қалыптастырушы эксперименттік кезеңде білім алушыларды оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлауға бағытталған арнайы бағдарлама құрылды. Арнайы бағдарламалар аясында эксперименттік топтың білім алушыларына «Әлеуметтік дағдыны дамыту әдістемесі» тақырыбында теориялық аспектілері бойынша курс жүргізілді. Курс мазмұнында әлеуметтік дағды ұғымы, бастауыш сыныпта әлеуметтік дағдыны дамытудың рөлі, маңызы, аспектілері, әлеуметтік дағдыны дамыту жұмыстарын ұйымдастыру сынды тақырыптары қамтылды. Сондай-ақ теориялық аспектілермен қатар білім алушыларға практикалық, студенттің өзіндік жұмыс тапсырмалар жүйесі де құрылды.

Теориялық аспектіде алған білімдерін тексеру мақсатында пікірталас, дөңгелек үстел, ашық алаң, ыстық орындық және т.б. әдістер пайдаланылды. Сын тұрғысынан ойлауға бағытталған практикалық тапсырмалардың берілу нұсқасын ұсынайық.

1-ші тапсырмаға әлеуметтік дағды, Soft skills (жұмсақ дағдылар) және Hard skills (қатты дағдылар) ерекшелігін «Төрт сөйлем» әдісі арқылы орындау ұсынылды, ол 2-ші кестеде көрсетілген.

2-кесте - «Төрт сөйлем» әдісі

Оқу мақсаты	Пікір	Дәлел	Мысал	Қорытынды
Әлеуметтік дағды				
Soft skills (жұмсақ дағдылар)				
Hard skills (қатты дағдылар)				
Өзіндік ой-тұжырым				

Берілген тапсырма бойынша әлеуметтік дағды ұғымының басқа дағды ұғымдарынан айырмашылығын, ұқсастығын айқындап, дәлелді тұстарымен мысал келтірді, тапсырманы орындау барысында студенттердің дәрістегі материалдан басқа қосымша дереккөздерді пайдаланып жаңа мәліметтер оқып ізденгендігі байқалды.

2-ші тапсырмаға әлеуметтік дағдыны дамыту бойынша «Ойлан, құрастыр» әдісі бойынша 3-кестеде жаттығулар құрастыру және күзиреттіліктерін айқындау берілді.

3-кесте - «Ойлан, құрастыр» әдісі

Әлеуметтік дағды	Әлеуметтік дағдыны дамыту жаттығуын құрастыру	Оқушыда қалыптасатын күзиреттіліктер
Өзін ұстау мәдениеті дағдылары		
Ересектермен және құрдастарымен өзара іс-әрекет		
Адамгершілік нормалар		

2-ші тапсырмада ұсынылған әлеуметтік дағдылардың дамуына жаттығулар құрастыру ұсынылды. Бұл жаттығуды құрастыру барысында студенттер сынып пен мұғалімнің бірлескен іс-әрекетке бағытталған жағдаяттық ойындар, жас ерекшеліктеріне сай ұйымдастырылған тренингтер, метафоралық әдіс арқылы әңгіме құрастыру және т.б. тапсырмаларды құрастырып, соған сай оқушыларда қалыптасатын коммуникативтік, ақпараттық, жалпы-мәдени, оқу-танымдық және т.б. құзіреттіліктерді анықтады.

Осындай перспективалық бағыт ретінде ұсынылған бағдарламаның негізінде шығармашылық, әдістемелік түрлі тапсырмалар ұсынылды. Студенттерге нормативті құжаттарды, бастауыш білім беру бағдарламалары мен үлгілік оқу бағдарламаларын «INSERT», «Қос жазба күнделігі» әдістері арқылы талдау жасау ұсынылды. Студенттер ондағы зерттелетін әлеуметтік дағдыны дамыту мәселесіне бағытталған тақырыптар тізбегіне, мақсаттары мен мазмұнына, әдістемелік мәніне талдау жасады.

Сонымен қатар, материалды меңгеру үдерісін өздігінен дербес ұйымдастыру үшін кейс әдісін қолдану арқылы проблемалық-жағдаяттық оқу ұсынылды. Кейс әдісінің артықшылығы теория мен практиканы үйлесімді ұштастыра алу мүмкіндігі, ал бұл маман даярлауда өте маңызды болып табылады. Кейс әдісі түрлі жағдайларды талдауға, баламалы нұсқаларды бағалауға, ең тиімді нұсқаны таңдау мен оны жүзеге асыруды жоспарлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

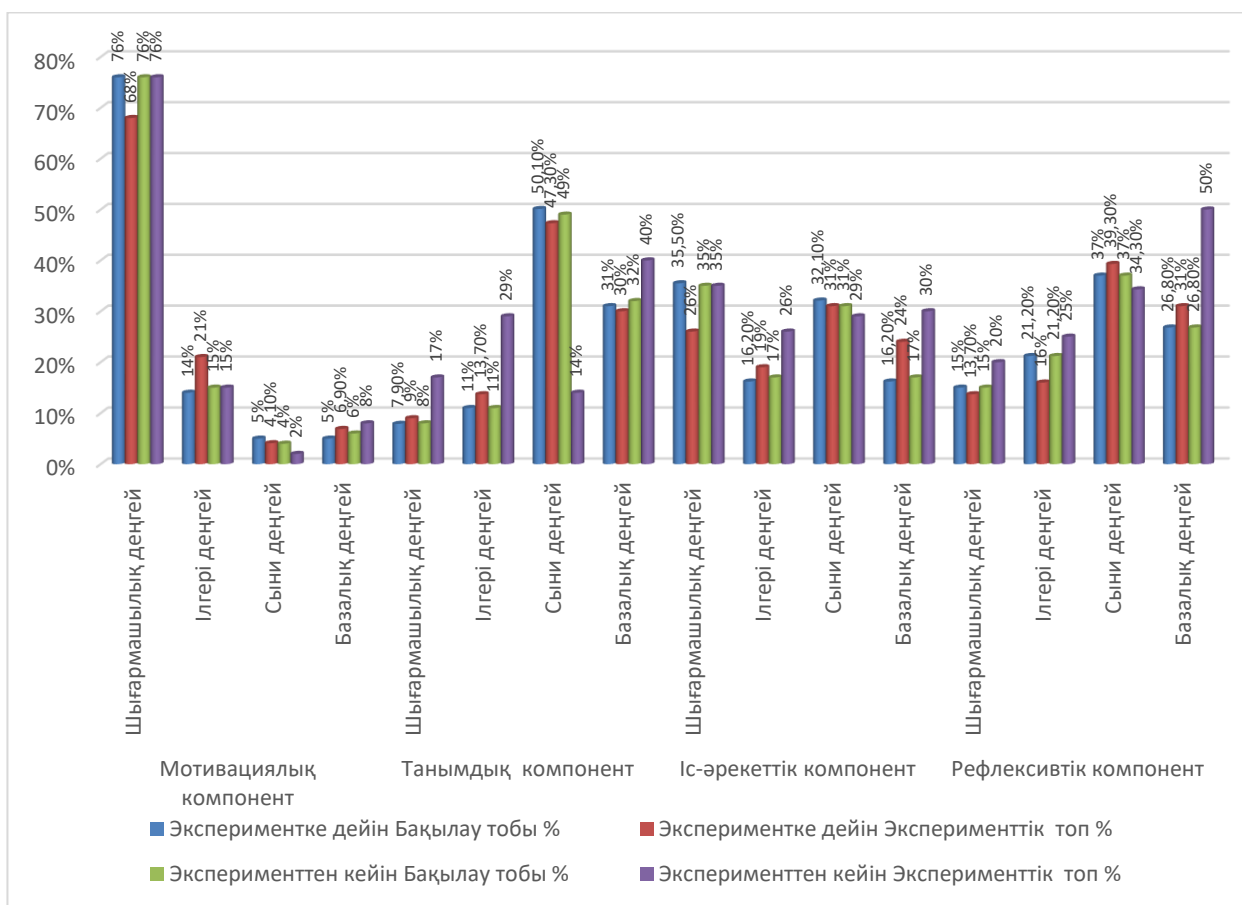
Оқу үдерісінде кейс-технологияны қолдану студенттердің өз мамандығына, кәсіби іс-әрекетіне деген тұрақты қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Студенттердің белсенді таным әрекетін қамтамасыз етіп, оларды түрлі мәселе туғызған сұрақтардың шешімін табуға тартады. Соның негізінде студенттерде білімдерін өзектендіру, талдау дағдыларын дамыту, шешім қабылдау, баламалы нұсқаларды қарастыру, салыстырмалы талдау жүргізу және қорытынды жасау мүмкіндігі жүзеге асады.

Курс аясында алған білімі негізінде студенттер оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға, бірқатар сын тұрғысынан ойлауға бағытталған тапсырмаларды құрастырып, оны педагогикалық практика кезінде қысқа мерзімді жоспардың мазмұнына тиімді кіріктіріп, сабақтан тыс жұмыстарда іске асыруға мүмкіндік алды. Жүйелі және тұрақты ұйымдастырылған шығармашылық әрекеттер ерекше ойды талап ететін әлеуметтік қарым-қатынастар мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға тиімді әсер етеді деген қорытындыға келдік.

Эксперименттен кейін болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуметтік дағды туралы түсінігі ғана емес, оны қалай дамытып, оны неден бастау керектігі туралы танымдары кеңейе бастады. Оны эксперименттен кейінгі танымдық компонентінің шығармашылық және ілгері деңгейлерінің жоғарылағанынан байқалады. Экспериментке дейін танымдық компоненттегі шығармашылық деңгей 9% болса, ал эксперименттен кейін бұл деңгей 17%-ға көтерілді; танымдық компоненттің ілгері деңгейінің көрсеткіші экспериментке дейін 13,7% болса, эксперименттен кейін 29%-ға жоғарылады.

Эксперименттен кейін білім алушылардың кәсіби даярлығының іс-әрекеттік компонентін дамытудағы сыни деңгейі 2%-ға төмендеп, Ілгері деңгейі 7%-ға жоғарылады. Бұндағы алынған нәтижелер білім алушылардың әлеуметтік дағдыны дамытуға байланысты берілген материалдарды талдай және қорытындылар жасай алуы, оқушылардың жас және тұлғалық ерекшеліктеріне сай тапсырмаларды дұрыс құра алуларынан байқалады.

Рефлексивті компонент бойынша эксперименттен кейін білім алушылардың кәсіби даярлығының сыни деңгейі 5%-ға азайып, шығармашылық пен ілгері деңгейінің көтерілгендігі байқалды. Ал бұл өз кезегінде оқу үдерісінде алған білімдерін өзектендіруде, баламалы нұсқаларды қарастырып, шешім қабылдауда, қорытынды жасауда және өз жұмысының жауапкершілігін түсіне бастағанымен байланыстыруға болады.

5-сурет – Білім алушылардың кәсіби даярлығының экспериментке дейін және эксперименттен кейінгі салыстырмалы көрсеткіші

Алынған нәтижелерді саралай келе, эксперименттік топтағы білім алушылардың кәсіби даярлығының жоғарылағаны байқалды. Эксперименттік және бақылау топтарының білім алушыларының салыстырмалы нәтижесін 5-суреттен көруге болады.

Жүргізілген эксперименттің нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамыту бойынша болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын қалыптастыруда атқарылған жұмыс оң әсер еткенін растады және оны жоғары білім беру жағдайында қолданудың тиімділігін дәлелдеді.

Қорытынды

Мақалада сипаттаған зерттеуде біз әлеуметтік дағды ұғымын нақтыладық, оны жүзеге асырудың заманауи тәсілдерін анықтап, әлеуметтік дағдыны дамытуда студенттердің кәсіби даярлығын кезең бойынша қалыптастыру технологиялары ұсынылды, бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуды қамтамасыз етуге маманның кәсіби даярлығын қалыптастыру процесінің тиімді жұмыс істеу жолдарын тексердік. Білім алушылардың оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға даярлығын қалыптастыруға бағытталған эксперименттік жұмыстан алынған нәтижелер бойынша айтарлықтай оң өзгерістерге қол жеткізгенімізді көруге болады.

Жұмыс барысында әлеуметтік дағдыны дамытудың барлық аспектілерін қамтитын курс ұсынылды, сондай-ақ ол практикалық тапсырмалар беруді қамтыды. Эксперимент топтың студенттері болашақта оқу үдерісінде оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамыту барысында қолданатын технологияларды сәтті игергені көрсеткіштен байқалады.

Алынған нәтижелер білім алушылардың жаңа білім мен мамандығы бойынша кәсіби іс-әрекетке қызығушылық танытқандығын және олардың шығармашылық деңгейінің жоғарылағандығын көрсетті. Бұл студенттерді оқушылардың әлеуметтік дағдысын дамытуға дайындау бойынша ұйымдастырылған жұмыстың тиімділігін айқындауға, сондай-ақ ол студенттерге өздерін кәсіби маман ретінде қалыптастыруға белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы. [Электронды ресурс] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (қаралған күні 13.06.2024)
2. «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы. 2020-2021/ 2021-2022 оқу жылы. [Электронды ресурс]. URL: https://epvo.kz/#/register/education_program (қаралған күні 13.06.2024)
3. Гидденс Э., Саттон Ф. Основные понятия в социологии. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. – 336 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. – М.: АСТ: Астрель, 2014. – 456 с.
5. Абраменко В.В. Социальная психология детства: учебное пособие для студентов университетов, педагогических институтов и психолого-педагогических колледжей. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.
6. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Проблемы социализации: история и современность: учебное пособие. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ун-та; Воронеж: МОДЭК, 2013. – 208 с.
7. Gresham F.M., Elliott S.N. Social skills rating system. – Bloomington, MN: Pearson Assessments, 2008.
8. Lavoie J., Yachison S., Crossman A., Talwar V. Polite, instrumental, and dual liars: Relation to children's developing social skills and cognitive ability // International Journal of Behavioral Development. – 2017. – №41. – P. 257–264.
9. Belokurova G.V. Pedagogical conditions for the formation of social skills of a preschooler by means of etiquette: abstract of PhD thesis. – Ulyanovsk, 2008. – 22 p.
10. Запятая О.В. Формирование социальных умений младших школьников в образовательной среде школы: автореф. ... канд. пед. наук. – Пенза, 2011. – 22 с.
11. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 544 с.
12. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: ООО «Издательство ЭЛРИС», 2003. – 944 с.
13. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. – М.: ИКЦ «МарТ», Ростов-н/Д: Изд. центр «МарТ», 2005. – 447 с.
14. Педагогический словарь / под ред. В.И. Загвязинского, А.Ф. Закировой. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
15. Шибанова Н.М. Подготовка будущего учителя к гражданско-правовому воспитанию младших школьников: дис. ... канд. пед. наук. – Чита, 2004. – 226 с.
16. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / под ред. В.А. Слостенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 576 с.
17. Сманцер А.П. Теория и практика реализации преемственности в обучении школьников и студентов. – Минск: БГУ, 2011. – 289 с.
18. Шакиева А.М., Курт Т. Қашықтықтан оқыту жағдайында болашақ шетел тілі мұғалімдерінің кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың мүмкіндіктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 377–392. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.30>

REFERENCES

1. QR «Bilim turaly» Zany 2007 jylgy 27 shildedegi №319 Zany [The Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” dated July 27, 2007 No.319]. [Electronic resource] URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_ (date of access 13.06.2024) [in Kazakh]
2. «Bastauyshta oqytu pedagogikasy men adistemesi» bilim беру bagdarlamasy. 2020-2021/2021-2022 oqu july [Educational program «Pedagogy and methods of primary education»]. [Electronic resource] URL: https://epvo.kz/#/register/education_program (date of access 13.06.2024) [in Kazakh]

3. Giddens E., Satton F. Osnovnye poniatie v sociologii [Basic concepts in sociology]. – M.: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2018. – 336 s. [in Russian]
4. Vygotskiy L.S. Pedagogicheskaya psihologiya [Educational psychology] / pod red. V.V. Davydova. – M.: AST: Astrel, 2014. – 456 s. [in Russian]
5. Abramenko V.V. Socialnaya psihologiya detstva [Social psychology of childhood]: uchebnoe posobie dlia studentov universitetov, pedagogicheskikh institutov i psihologo-pedagogicheskikh kolledzhei. – M.: PER SE, 2008. – 431 s. [in Russian]
6. Belinskaya E.P., Tihomandrickaya O.A. Problemy socializatsii: istoriya i sovremennost [Problems of socialization: history and modernity]: uchebnoe posobie. – M.: Izd-vo Moskovskogo psihologo-socialnogo un-ta; Voronej: MODEK, 2013. – 208 s. [in Russian]
7. Gresham F.M., Elliott S.N. Social skills rating system. – Bloomington, MN: Pearson Assessments, 2008.
8. Lavoie J., Yachison S., Crossman A., Talwar V. Polite, instrumental, and dual liars: Relation to children's developing social skills and cognitive ability // International Journal of Behavioral Development. – 2017. – №41. – P. 257–264.
9. Belokurova G.V. Pedagogical conditions for the formation of social skills of a preschooler by means of etiquette: abstract of PhD thesis. – Ulyanovsk, 2008. – 22 p.
10. Zapiataia O.V. Formirovaniye socialnykh umeniy mladshih shkolnikov v obrazovatelnoi srede shkoly [Formation of social skills of younger students in the educational environment of the school]: avtoref. ... kand. ped. nauk. – Penza, 2011. – 22 s. [in Russian]
11. Stoliarenko L.D. Pedagogicheskaya psihologiya [Educational psychology]. – 2-e izd., pererab. i dop. – Rostov n/D: Feniks, 2003. – 544 s. [in Russian]
12. Ojegov S.I., Shvedova N.Iu. Tolkovyi slovar russkogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. – M.: OOO «Izdatelstvo ELRIS», 2003. – 944 s. [in Russian]
13. Kodjaspirova G.M., Kodzhaspirov A.Iu. Slovar po pedagogike [Dictionary of Pedagogy]. – M.: IKC «MarT», Rostov-n/D: Izd. centr «MarT», 2005. – 447 s. [in Russian]
14. Pedagogicheskii slovar [Pedagogical dictionary]: ucheb. posobie dlia studentov vysshikh ucheb. zavedeniy / pod red. V.I. Zagviyazinskogo, A.F. Zakirovoi. – M.: Akademia, 2008. – 352 s. [in Russian]
15. Shibanova N.M. Podgotovka budushego uchitelia k grazhdansko-pravovomu vospitaniiu mladshih shkolnikov [Preparing a future teacher for the civil law education of younger students]: dis. ... kand. ped. nauk. – Chita6 2004. – 226 s. [in Russian]
16. Slastenina V.A., Isaev I.F., Shianov E.N. Pedagogika [Pedagogy]: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy / pod red. Slastenina V.A. – M.: Izdatelskiy centr “Akademia”, 2013. – 576 s. [in Russian]
17. Smancer A.P. Teoriya i praktika realizatsii preemstvennosti v obuchenii shkolnikov i studentov [Theory and practice of implementing continuity in the education of schoolchildren and students]. – Minsk: BGU6 2011. – 289 s. [in Russian]
18. Shakieva A.M., Kurt T. Qashyqytan oqytu jagdaiynda bolashaq shetel tili mugalimderinin kasibi quzyretterin qalyptastyrudyn mumkindikteri [Opportunities for the formation of professional competencies of future foreign language teachers in the context of distance learning] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №4 (130). – B. 377–392. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.30> [in Kazakh]

ӘОЖ 37.01 МҒТАР 15.41.43

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>Т.Қ. МУСТАПАЕВА¹, Г.У. ЕЛЕУСИНОВА², Б.Ш. ИБАТУЛЛИН³¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru²педагогика ғылымдарының кандидаты,Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: eleusinova71@mail.ru³полковник, С. Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлерінің Әскери институты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада буллинг ұғымына түсініктеме бере отырып, буллинктің бірқатар түрлерін көрсетеді және буллинктің туындау себептеріне қысқаша ақпарат беріледі. Мақаланың зерттеу өзектілігінде мектептегі буллинктік әрекеттердің оқушылардың эмоциялық, тұлғалық қасиеттеріне қоса, оқуға қатынасына да кері әсер ететіндігі, субъективті әл-ауқатының нашарлауы тұжырымдала отырып, оның алдын алудың маңыздылығын сипаттайды. Мектептегі буллинктің алдын алуға қатысты бірнеше шетелдік зерттеулерге теориялық талдау жасау барысында жүйелеу, жалпылау, педагогикалық өнімдерді талдау әдістері және эксперименттік деректерді статистикалық өңдеу әдістері қолданылады. Шетелдік зерттеулер негізінде буллинктің алдын алудың әртүрлі механизмдері мен ғылыми тұжырымдары дәйектеледі. Корея, Мексика, АҚШ, Финляндия, Нигерия елдеріндегі буллинктің алдын алу тәжірибелері талданады. Шетелдік тәжірибелер бойынша оқушыларда эмпатиялық қабілетті жетілдіру, өзіндік тиімділікті арттыру, конфликтіге қатысушылардың қарым-қатынасын қалпына келтіруге байланысты өзара әрекеттесуді жақсарту, позитивтілікті ұстану, буллинктік жағдаяттардағы бақылаушылардың жанашырлық сезімін жетілдіру, өзіндік қорғаныс әрекеттерін меңгертуге байланысты арнайы іс-шаралардың маңыздылығы айқындалады. Мақалада Алматы және Түркістан қалалары бойынша мектеп оқушылары арасында орын алатын физикалық және психологиялық жәбірлеу әрекеттерінің түрлері мен көріну жиілігі туралы статистикалық деректер келтірілген.

Кілт сөздер: буллинг, мектептегі буллинг, буллинктің алдын алу, физикалық зорлық-зомбылық, психологиялық жәбірлеу.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мустапаева Т.К., Елеусинова Г.У., Ибатуллин Б.Ш. Мектептегі буллинг мәселесі және оны шешудің шетелдік тәжірибелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 336–349. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>

*Cite us correctly:

Mustapaeva T.K., Eleusinova G.U., Ibatullin B.Sh. Mekteptegi bulling maselesi jane ony sheshudin sheteldik tajiribeleri [The Problem of Bullying at School and Foreign Experiences in Solving it] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 336–349. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.66>

Мақаланың редакцияға түскен күні 02.04.2024 / қабылданған күні 27.06.2024

Т.К. Мустапаева¹, Г.У. Елеусинова², В.Ш. Ибатулин³

¹*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: eleusinova71@mail.ru*

³*Colonel, S. Nurmagambetov The Military Institute of the Ground Forces
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru*

The Problem of Bullying at School and Foreign Experiences in Solving it

Abstract. The article explains the concept of bullying, shows a number of types of bullying and provides brief information on the causes of bullying. The relevance of the research of the article is that bullying activities at school have a negative impact on students' emotional and personal qualities, as well as on their attitude to learning, the deterioration of their subjective well-being, and the importance of its prevention. Systematization, generalization, methods of analysis of pedagogical products and methods of statistical processing of experimental data during the theoretical analysis of several foreign studies related to the prevention of school bullying are used. Based on foreign studies, different mechanisms and scientific findings of bullying prevention are presented. Bullying prevention practices in Korea, Mexico, USA, Finland, and Nigeria are analyzed. According to foreign experiences, the importance of special activities related to improvement of empathic ability of students, increase of self-efficacy, improvement of interaction related to restoration of relations of conflict participants, adherence to positivity, improvement of empathy of observers in bullying situations, mastering of self-defense actions is determined. The article provides statistical data on the types and frequency of physical and psychological violence among schoolchildren in the cities of Almaty and Turkestan.

Keywords: bullying, bullying at school, bullying prevention, physical violence, psychological violence.

Т.К. Мустапаева¹, Г.У. Елеусинова², В.Ш. Ибатуллин³

¹*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави, (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tmustapaeva89@mail.ru*

²*кандидат педагогических наук, доцент Актюбинского регионального университета
имени К. Жубанова, (Казахстан, г. Актобе), e-mail: eleusinova71@mail.ru*

³*полковник, Военный институт Сухопутных войск имени С. Нурмагамбетова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: visv_ibatulin@mail.ru*

Проблема буллинга в школе и зарубежный опыт ее решения

Аннотация. В статье рассматривается понятие «буллинга», некоторые виды буллинга и дана краткая информация о причинах буллинга. В исследовательской актуальности статьи описывается важность ее профилактики, формулируя, что буллинговые действия в школе негативно влияют как на отношение учащихся к обучению, так и на эмоциональные, личностные качества, ухудшение субъективного самочувствия. При теоретическом анализе ряда зарубежных исследований, связанных с профилактикой школьного буллинга используются такие методы как систематизация, обобщение, методы анализа педагогической продукции и методы статистической обработки экспериментальных данных. На основе зарубежных исследований представлены различные механизмы и научные данные профилактики буллинга. Анализируются практики предотвращения буллинга в Корее, Мексике, США, Финляндии и Нигерии. По зарубежному опыту определяется значимость специальных мероприятий, связанных с развитием у учащихся эмпатических способностей, повышением самооффективности, улучшением взаимодействия, связанного с

восстановлением общения участников конфликта, поддержанием позитивности, совершенствованием чувства сострадания наблюдателей в буллинговых ситуациях, овладением самостоятельными защитными действиями. В статье приведены статистические данные о видах и частоте физического и психологического насилия среди школьников городов Алматы и Туркестан.

Ключевые слова: буллинг, буллинг в школе, профилактика буллинга, физическая насилие, психологическая насилие.

Кіріспе

Мектептегі буллинг мәселесі – бүкіл әлемдегі оқушылардың физикалық және психикалық денсаулығына қауіп төндіретін күрделі әлеуметтік мәселе болып отыр. Жақында жүргізілген жаһандық зерттеулер көрсеткендей, «оқушылардың 32%-ы бір айда бір немесе бірнеше күн мектепте құрбылары тарапынан буллингтің қандай да бір түрін бастан кешіреді» (ЮНЕСКО, 2021) [1]. Мектептегі буллинг жасөспірім кезіндегі мінез-құлық проблемалары мен әлеуметтік регрессияны тудырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың ересек болып есеюі кезіндегі өміріне ұзақ мерзімді теріс әсер етеді. Сондықтан балалар мен жасөспірімдердің игілігі үшін мектептегі буллингтің алдын алу қажеттілігі өзекті болып табылады. Ол үшін ең алдымен балалардың психологиялық субъективті әл-ауқатын жақсарту маңызды болып табылады. PISA халықаралық зерттеу талдаулары көрсеткендей [2], жалпы білім беретін мекемелердегі әл-ауқаттылықты бірнеше жылдар бойы зерттеу арқылы мектептегі жалпы психологиялық климат, оқушылардың білім деңгейлері мен өмір сүру дағдылары, баланың өзі және өз өмірі туралы ойлары, оған қоса, мектептен тыс кезеңдердегі психологиялық әл-ауқаты мектептегі зорлық-зомбылыққа байланысты болатындығын мәлімдейді.

Оған қоса, қазақстандық қоғамның әлеуметтік сұранысына орай, Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың «Біз Қазақстандағы барлық баланың бақытты өмір сүруін қамтамасыз етуіміз керек, және әр баланың үніне құлақ асуымыз қажет» деген сөзі де мектептің буллингсіз болуын меңзейді [3].

«Мектептегі зорлық-зомбылық» және «буллинг» терминдері жиі синоним ретінде пайдаланылады және буллинг термині жәбірлеу ұғымымен нақтыланады. Дегенмен, біз өз зерттеуімізде шетелдік тәжірибелер туралы сөз ететіндіктен, буллинг терминін қолдануды қалдырдық. Мектептегі зорлық-зомбылық әртүрлі тәсілдермен көрсетілуі мүмкін және оның агрессорлар, құрбандар, бақылаушы-куәгерлерге қатысты әрекеттің жағымсыз салдарына байланысты буллингтің түрі көрінеді. Әдетте, буллинг мектептерде оқушылар мен мұғалімдерді қатыстыруы мүмкін барлық агрессивті әрекеттерді білдіреді. Буллинг – оқушылар арасындағы мектептегі зорлық-зомбылықтың ерекше түрі және оның белгілеріне: зиян болатыны, қасақана жасалатыны, уақыт өте келе қорқыту жағдайы жиілейтіндігі және үздіксіз бола бастайтындығы, агрессорлар мен құрбандар арасындағы күштер тең болмайтыны, агрессор күшті, құрбандар әлсіз мінез-құлық формасын көрсететіндігімен сипатталады [4; 5].

М.А. Valle-Barbosa және басқалар мектептегі зорлық-зомбылық туралы зерттеулердің көпшілігі буллингке бағытталғанын көрсетеді, дегенмен бұл білім беру орындарында кездесетін тұлғааралық зорлық-зомбылықтың бір ғана түрі [6].

Буллинг бұл – оқу орындарының күнделікті шындығына кіретін және мектеппен қатар өмір сүретін үлкен проблемаларының бірі. Ол тек ересек адамдар (мұғалім, ата-ана), ғылыми қоғамдастықты ғана толғандырып қоймайды, бастысы балаларды алаңдататын, олардың өмірінде із қалдыратын зорлық-зомбылық түрі. Буллинг салдарының ауырлығына және орын алу жиілігіне байланысты балаларға ең көп әсер ететін әлеуметтік құбылыстардың біріне

айналды. Осы жағдайға байланысты бұл проблеманы зерттеу соңғы елу жылда басталып, бұл құбылысты жоюға тырысатын көптеген зерттеулер жасалды.

Буллинг оқушының немесе балалар тобының бірнеше рет қайталануы негізінде мектептегі әлімжеттілік әрекеті салдарынан құрбан болатын оқушылардың физикалық және/немесе психологиялық зардап шегуін білдіреді. Ондайда балаға әдейі, қайталанатын және күшті әрекет қолданады. Бұл жағымсыз әрекеттер көбінесе жасөспірімдік шақта пайда болады және әртүрлі нысандарда және әртүрлі әдістерде жүзеге асырылуы мүмкін, мысалы, физикалық агрессия, сөздік және психологиялық агрессия немесе басқа да түрлерде көрінуі мүмкін. D. Falla және басқалардың зерттеулерінде, тіпті, қорлау ым-ишарасы, мазақ етіп күлу, құрдастар тобынан шығарып жіберу арқылы жалғыз қалдыру және т.б. әрекеттер, егер бұл әрекеттер уақыты өте ұзаққа созылса, бүкіл білім беру мекемесіне өте үлкен қауіп төндіріп, жағымсыз әсер етеді делінген [7]. Зорлық-зомбылықты негізінен басқалардан артықшылығын білдіргісі келетін балалар көрсетеді және олар жәбірленушіге үнемі қорқыту, қорлау, соққы беру немесе итеру арқылы жасайды. Ал жәбірленушілер әдетте қорғансыз, әлсіз және осал ретінде қабылданады, соның салдарынан жәбірленушілер әртүрлі сипаттағы әрекеттер кезінде қажетсіз жағдайға ұшырайды. D. Pérez-Jorge және басқалар (2023) зерттеулерінде көрсетілгеніндей, бұл жағдай жәбірленушіде оқшаулану, меланхолия сезімі, азаптану мен қорқақтық мінез-құлықты тудырады; өзін-өзі бағалаудың төмендігі, мектепке келмеу, оқу үлгерімінің төмендеуі және эмоционалдық тұрақсыздық сияқты көптеген салдарға әкеледі [8].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің басты міндеті – біріншіден, мектептегі буллингтің алдын алуға байланысты шетелдік тәжірибелерге теориялық шолу жасай отырып, буллинг мәселесін шешуге қатысты тұжырымдарды дәйектеу. Екіншіден, Қазақстанда мектептегі буллинг мәселесінің көріну ерекшеліктері мен орын алу жиілігін эксперименттік тұрғыда айқындау болып табылады.

Осыған байланысты зерттеу жұмысында мектептегі буллингтің алдын алуға қатысты бірнеше шетелдік зерттеулерге теориялық талдау жасау барысында жүйелеу, жалпылау, педагогикалық өнімдерді талдау әдістері және эксперименттік деректерді статистикалық өңдеу әдістері қолданылды.

Зерттеуге Алматы қаласынан 52, Түркістан қаласынан 84 оқушы қатысып, мектеп оқушылары арасында орын алатын физикалық және психологиялық жәбірлеу әрекеттерінің түрлері мен көріну жиілігі туралы статистикалық деректер келтірілді.

Зерттеу жұмысында мектептегі оқушылар арасындағы жиі кездесетін физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық түрлері, олардың ұлдар мен қыздарда көрінуі, сонымен қатар зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі секілді мәселелер айқындалады.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі таңда мектеп жүйелері бұрынғыдан да әртүрлі, мектептегі білім жүйесі мәдени, этникалық, жыныстық, діни және/немесе физикалық ерекшеліктерді қамтиды, бұл да кемсітушілік немесе әлімжеттілік эпизодтарын тудыру ықтималдылығын білдіреді [9]. Бұл жиынтықтарда мектептегі зорлық-зомбылық ошағы болып табылатын жағдайлар да кездеседі. Оның орын алу жиілігіне, жеке және әлеуметтік салдарына байланысты мектептің өмір «салтына» айналып кету қаупі де болуы мүмкін [10].

Осыған мысал ретінде 15-16 жас аралығындағы жастардың буллингтік әрекеттері өскен мәдени ортасына байланысты болатынын көрсететін (Miranda, A., және басқалар, 2023) Миранда және т.б. зерттеушілердің еңбегін қарастыруға болады [11]. Аталмыш ғалымдардың зерттеулерінде патронаттық тәрбиеде болған оқушылар мен патронаттық тәрбиеде болмаған оқушылардың буллингтік әрекеттеріндегі бірқатар өзгешеліктің бар екендігін дәлелдейді.

Аталмыш зерттеуде осы екі топ категориясын салыстыра отырып, патронаттық тәрбиеде болған жастардың ешқашан патронаттық тәрбиеде болмаған жастармен салыстырғанда жәбірленушілер мен қылмыскерлер тарапынан буллингтің жоғары көрсеткіштерін, сондай-ақ мектептегі оқу үлгерімінің төмен болатындығы анықталған. Оған қоса, оқушылар буллинг тәжірибесі туралы жәбірленуші ретінде де, қылмыстық әрекетті мәжбүрлі орындаушы ретінде де жиі хабарлаған. Буллингтің ең көп тараған себептері жәбірленушілердің сыртқы түрі, салмағын және жынысын білдіру болатындығы анықталған.

Ендігі кезекте осы мәселені шешуге байланысты қандай зерттеулер бар екеніне, сондай-ақ, оның алдын алуға байланысты қандай тәжірибелер бар екендігіне тоқталайық.

Бірқатар зерттеулерде мектеп қызметкерлерінің (мұғалім, тәрбиеші, психолог, әлеуметтік қызметкер, мектеп әкімшілігі және т.б.) көзқарасы бойынша буллингтің алдын алудағы кедергілерге мыналарды жатқызады: мұғалімдердің буллинг жағдайларын анықтау және оған қарсы әрекет ету туралы білімдерінің болмауы, буллингті шешуге, оны зерттеп оқуға мотивацияның болмауы, алдын алудың жаңа стратегияларын қарастыруға қызығушылығының болмауы, уақыттың болмауы, ата-ананың мүдделері мен қаржысына байланысты өзіндік тиімділіктің болмауы және ресурстардың жетіспеушілігі сияқты проблемалар қарастырылады.

Жалпы психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде мектептерде буллингтің алдын алу мен оған араласуға қатысты төрт түрлі көзқарас типі бар екендігі анықталады:

- реактивті тип;
- кооперативтік тип;
- ниетті тип;
- бастамашы тип.

Қай зерттеуді қарастырсақ та, буллингтің алдын алу мен оған араласуға «идеалды» көзқарас жоқ екендігі анықталды. Буллингтің алдын алуға байланысты алғашқы жұмыстардың бірі Норвегия тәжірибесінде Д. Олвеустің (Olweus Bullying Prevention Program (OBPP)) бағдарламасына тиесілі. Осы орайда, буллинг мәселесін бағалау стратегиялары мен процедуралары туралы қажетті білімдер жүйесі қалыптасқан. Оның ішіндегі маңыздысы буллинг болған жағдайда бастамашы және бірлескен түрлердің комбинациясы тәжірибеде пайдалы деп есептелінеді. Бастамашы және реактивті типтер іс жүзінде көп нәрсені жасайды, бірақ олардың біртұтас стратегиясы жоқ, ал ниетті және кооперативтік типтер айтарлықтай пассивті және көбінесе басқаларға бір нәрсе жасауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары оқушылар арасындағы буллингті өзара шешу қиын екендігі байқалады. Олай болса, буллингті шешуде немесе оның алдын алуда ересектердің, оның ішінде мұғалімдердің әсері зор екендігі дәлелденеді. Және мектептегі буллинг мәселесін шешуге қатысты негізгі бағытты – мұғалімдермен жұмыс істеу керектігіне баса назар аударады. Мұғалімдерге арналған буллингпен күресу бойынша тренингтер ұйымдастыру арқылы мұғалімдердің бұл іс-әрекетке дербес қажеттіліктерін арттыру, ресурстарын жетілдіру негізінде бірқатар нәтижеге қол жеткізуге болатындығы тұжырымдалады.

Мектептерде буллинг оқиғаларының сөзсіз орын алатынын ескере отырып, мұғалімдер мен мектеп қызметкерлерін осы оқиғалармен сезімтал және тиімді күресуге дайын болуын қамтамасыз ету үшін алдын алу және реактивті стратегияларға үйретудің арнайы бағдарламаларын құрастыру және оны жүзеге асыру өте маңызды деп есептейді [12].

Буллингтің алдын алуға қатысты мұғалімдерге арнайы білім беру аясында оқушылардың буллингті қалай бастан өткеретіні, оның оқу-білім нәтижелерімен қаншалықты байланыстылығы бар екенін түсіндіре отырып, буллингтен зардап шеккен балаларға мұғалім мен мектептің қолдауының маңыздылығы, қауіпсіз мектеп ортасын құру мүмкіндіктерін кеңейту жолдары айқындалады.

Мұғалімдердің мектеп оқушыларымен бірлесе отырып, осы мәселені шешу жолдарын да қарастыруға болады. Мектепте буллингтік әрекеттердің бар екендігін мойындау, мектептердегі қорлаудың ошақтарын анықтау, балаларды біріктіру үшін арнайы тембилдингтік жоспарлар әзірлеу де маңызды. Себебі, оқушылар мұғалімдер мен мектеп әкімшіліктеріне қарағанда буллингтің жоғары деңгейі туралы хабардар, ал бұл өз кезегінде одан да жоғары деңгейдегі буллинг оқиғаларын азайтады. Мұндай қолдау буллингтің әсерін азайтуға және уақыт өте келе оны мүлдем азайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, балалар мен жастарға салауатты білім беру тәжірибесін беру үшін балаларды қорғау жүйесі мен білім беру жүйесі бірлесіп жұмыс істеуі керек. Миннесота штатындағы тәжірибеге сүйенсек, осы екі жүйеде мұғалімдер қандай да бір проблемалар туралы хабарлаған жағдайда шаралар қабылдау керек деп есептелінеді, олардың барлығы балаларға, жастарға және отбасыларға жоғары сапалы қызмет көрсетуге тырысатынын мойындайды [11]. Мұғалімдер мен мектептердің қолдауы барлық білім алушылар үшін маңызды болғандықтан, бұл мәселелерді шешетін саясат оқушыларға пайдалы болуы мүмкін.

Оңтүстік Корея тәжірибесінде соңғы жылдары мектептердегі буллингті азайту үшін білім беру бағдарламаларының айтарлықтай саны әзірленгенін көрсетеді (шолу үшін Baldry және Farrington, 2007; Jimenez-Barbero, Ruiz-Hernandez, Llor-Saragoza, Pérez-García, және Llor-Esteban, 2016) [13].

Соңғы жылдардағы буллингке қарсы арнайы ұйымдастырылатын бағдарламалар, тек қана агрессорға, қылмыскерлерге немесе құрбандарға ғана емес, сонымен қатар, қасындағы адамдарға, яғни бақылаушы немесе көріп тұрған адамдарға да бағытталып құрастыруды қолға алып келеді. Бірқатар зерттеушілер буллингтің құрбаны да, орындаушысы да болып табылмайтын буллингті бақылаушылар мектептегі буллингтің алдын алуда маңызды рөл атқаратынын пайымдайды.

C. Salmivalli және оның әріптестері мектептегі буллингті қорқыту жағдайларына және құрбандардың тәжірибесіне әсер ететін топтық құбылыс ретінде қарастырады (Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman, және Kaukiainen, 1996) [14], (Карна А. және басқалар, 2011) [15]. Аталмыш ғалымның айтуынша, «Бақылаушылар бұзақыға көмектесу және күшейту арқылы буллингтің жалғасуына үлес қоса алады, сөйтіп, бұзақыға олар іздеген билік позициясын береді». Немесе керісінше, сонымен қатар, олар жәбірленушілерді қорғау, бұзақы әрекеттерді тоқтату сияқты әрекеттерімен буллингтің әрі қарай жалғасуына кедергі жасай алады.

Кейбір зерттеулерде балаларда эмпатия (Nickerson A.B. және басқалар, 2014; Salmivalli C. 2010; Thornberg R. 2007) және өзіндік тиімділік қасиеттерін қалыптастыру негізінде де буллингтің алдын алуға болатындығы тұжырымдалған. Айталық, Фин мектептеріндегі KiVa бағдарламасы мектептердегі буллингтік әрекеттердегі бақылаушылар немесе қасындағылардың оң психологиялық қасиеттерін жақсарту арқылы қорғаныш мінез-құлқын ынталандыруға бағытталған (Карна А. және т.б., 2011). Бұл бағдарламаның негізгі түйіні – балалар арасында рольдік ойындар арқылы құрбан болған балаларға жанашырлық сезімін дамыту арқылы буллингті азайту болып табылады [15].

Корея тәжірибесінде мектептердегі буллингпен күресу үшін Корея үкіметі 2014 жылы тәжірибелік білім беру тәсіліне баса назар аудара отырып, мектептердегі зорлық-зомбылыққа қарсы сайтқа негізделген қарсы шаралар (SCAVIS) саясатын қабылдады. SCAVIS тәжірибеге бағытталған буллингке қарсы бағдарламалар арнайы тақырыптағы лекцияларға, мектептегі буллингті бастан кешіретінін көрсететін ауқымды сауалнамалардың нәтижелеріне негізделген. Осы саясаттың бір бөлігі ретінде Білім департаменті Ұлттық полиция агенттігімен бірлесіп «Жастар полициясы академиясын (ҰРА)» әзірледі. ҰРА жобасы 2014 жылы 19 жас полиция академиясымен басталды, ал кейінгі жылдары олардың саны тез өсті.

2019 жылдың соңына қарай бүкіл ел бойынша 52 ҰРА жұмыс істеді. 2019 оқу жылында ҰРА академияларда буллингке қарсы 4303 бағдарлама ұсынды [16].

Мектептегі буллингтің алдын алу бойынша басқа да соңғы білім беру әрекеттерін қарастыруға болады. Атап айтсақ, мектептегі буллингке жауап ретінде бақылаушылардың мінез-құлқын өзгертуге бағытталған арнайы іс-шаралар тек мектептерде емес, жергілікті полиция бөлімшелерінде арнайы оқытатын буллингтің алдын алу бойынша тәжірибелік бағдарлама құрастырып, ол бағдарламада рөлдік ойындар мен сот-медициналық зерттеулер сияқты оқушыға бағытталған әрекеттерді көзбен көріп, мәселені шешуге өзі қатысу үлкен мәнге ие.

Мексика тәжірибесіндегі буллингтің алдын алу іс-шараларына тоқталатын болсақ, мұндағы негізгі тұжырым буллингті дау-дамайлы жағдаяттар ретінде қарастыра отырып, оны шешуге байланысты қарым-қатынас механизмдерін пайдалануды ұстанатын еңбектер бар. David Pérez-Jorge және басқалар Мексика елінде буллинг мәселесінің өршіп тұрғанын тілге тиек етеді. Аталмыш ғалымдардың деректеріне сүйенсек, Халықаралық оқушыларды бағалау бағдарламасы (PISA) 2018 жылы Мексикадағы студенттердің 23%-ы кем дегенде айына бір рет буллингті бастан өткергенін пайымдайды. Бұл деректер зорлық-зомбылықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Мексиканың білім беру орындарында зорлық-зомбылықтың көбеюін ескере отырып, оқушылардың дау-дамайды шешу үшін қарым-қатынасты пайдалану туралы білімдерін қалпына келтіру тәжірибесін қолдана отырып, буллингтің алдын алу мүмкіндігіне қол жеткізуге болатынын тұжырымдайды [9].

Тағы бірқатар еңбектерде (G. McCluskey, 2010), (P. McCold, 2013) мектептегі буллингті жою және алдын алу мақсатында буллингке қатысушылардың өзара конфликт жағдайын түсіндіруге, өзара оны шешуге бағытталған тәсілдерді көрсетеді. Бұл тұжырымға негізделген буллингтік әрекеттерден кейінгі оқушылардың өзара қарым-қатынасын қалпына келтіруге бағытталған нақты модельдерді ұсынады. Айталық, «Жәбірленуші – құқық бұзушы медиациясы», «Позитивті тәртіп», «Қалпына келтіру конференциялары» және «Бейбітшілік шеңберлері» бағдарламаларының тиімділігін айқындайды [17; 18].

Бұл зерттеудің нәтижелері қарым-қатынасты қалпына келтіру тәсілін қолдана отырып, дау-дамайдың алдын алу жобасына қатысқаннан кейін оқушылардың эмоциялық өзін-өзі реттеуі, өзін-өзі анықтауы және дау-дамайларды бейбіт жолмен шешу стратегияларын пайдалануының жақсарғанын көрсетеді. Білім беру мекемелері салауатты өмір сүруге, бейбіт құндылықтарға және дау-дамайларды бейбіт жолмен шешуге ықпал ететін қарым-қатынас ортасын құруды мақсат етеді. Бұл бағдарламалар қарым-қатынастар мен буллингтік проблемаларды шешуге мүмкіндік тудыратын үйлесімді мектеп мәдениетін қалыптастыруға жәрдемдесуге арналған. Буллингтің алдын алуға байланысты осы тұжырымдаманың негізгі идеясы – ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас арқылы қақтығыстарды бірлесіп шешуге үйрету. Мектептегі әлеуметтік-эмоциялық мәдениет арқылы достық қатынастарды, қамқорлық пен әл-ауқатты дамытуға, жеке және топтық өсуге, толеранттылық мәдениетіне және әртүрлілік пен бейбітшілікті құрметтеуге мүмкіндік алады. Әрине, балалар мен жасөспірімдерге арналған білім беру бағдарламаларының адам құқықтары, жалпыадамзаттық құндылықтар және дау-дамайларды күш қолданусыз шешу мәселелерін қарастыруы өте маңызды.

R.S. Kennedy Америка Құрама Штаттарындағы буллингтің алдын алуға бағытталған бағдарламалардың тиімділігін дәйектеген 1990-2018 жылдары жарияланған 132 ғылыми мақалаға мета-анализ жасау арқылы бірқатар деректер келтіреді [19]. Оның зерттеулерге жасаған талдауы АҚШ-та буллингтің алдын алу бағдарламалары буллингтің виктимизациясының физикалық және қарым-қатынастық формаларын азайтуда тиімді, дегенмен, вербальды формаларында аса тиімді болмайтынын болжайды.

Evans (2014) және басқалар Америка Құрама Штаттарындағы буллингке қарсы бағдарламалардың тиімділігінің төмен болу себебін Америка мектептерінің нәсілдік және әлеуметтік-экономикалық әртүрлілігіне байланысты түсіндіреді және бағдарламаны жүзеге асыруға мәдени кедергілер болу ықтималдылығын болжайды. Мета-талдау негізіндегі АҚШ-тың бағдарламаларының вербальды буллингтің құрбаны болған жағдайда тиімді болмағанын, мұндай алдын алу бағдарламаларының көпшілігі бастапқыда АҚШ-тан тыс шетелде әзірленген, сондықтан бағдарлама әзірленген елдердегі мектептерде нәтижелі болуы мүмкін деген де тұжырым келтіреді.

R.S. Kennedy мета-талдауын қорытындылай келе, буллингтің алдын алуға бағытталған бағдарламалардың ұлдар мен қыздарға байланысты тиімділігінде де өзгешелік бар екендігін көрсетеді. Аталмыш бағдарламалар қыздарға қарағанда ұлдарға тиімдірек болғанын және АҚШ-қа қарағанда АҚШ-тан тыс шетелдерде тиімдірек болғанын дәйектейді. Сондықтан бағдарлама дифференциалды сипатқа ие болу керектігіне назар аударады [20]. Оған қоса, АҚШ-та 1998 жылы ұсынылған SWPBIS («мектептегі позитивті мінез-құлық: араласуы және қолдау») бағдарламасы жүзеге асырылып келе жатқанын көрсететін Қазақстандық зерттеулерді (Абдыхалықова, Ж.Е. 2023) атауға болады [20]. SWPBIS бағдарламасының негізгі мақсаты – әлеуметтік мінез-құлықты қамтамасыз ету және мектептердегі оқушылардың үлгерімін арттыру.

I. Ahmed және басқалар Нигериядағы мектеп оқушылары арасындағы буллингтің алдын алуға байланысты әлеуметтік-эмоциялық оқыту (SEL) жүйесін енгізудің тиімділігін дәйектейді. Әлеуметтік-эмоциялық оқытудың SEL оқушылардың агрессивті мінез-құлқына оң әсері, зардап шеккен құрбыларына деген жанашырлықтың қалыптасуына, жалпы әлеуметтік-эмоциялық құзіреттіліктерінің қалыптасуына әсер ете отырып, буллингтің алдын алу мүмкіншіліктерін пайымдайды [21].

Katherine M. Ingram және басқалар балалар арасындағы буллинг, мазақ ету әрекеттері жалпы қоғамдық проблема екендігін айта келіп, жаңа, теориялық ақпараттандырылған, алдын алу бағдарламасы қажет деп көрсетеді. АҚШ-тың Орталық Батыс штаттарында жүргізілген арнайы зерттеу бойынша виртуалды шындық жағдайындағы эмпатияның өзгеруімен байланысты буллингтің алдын алу мүмкіндігін дәлелдейді. Яғни арнайы бағдарламадан кейінгі оқушылар буллингтік әрекеттегі белсенді бақылаушы ретінде мектепке тиесілілікті сезіну артады және буллингтің алдын алуға араласуға дайындығы жоғарылағанын болжайды [22].

R.F. Catalano және басқалар (2004) жастардың дамуын позитивті бағалау жобасы тұрғысынан саясаткерлер, практиктер және профилактикалық ғалымдар бірлесе құрастыратын арнайы дамыту бағдарламалары негізінде позитивті жастардың тиімділігін дәлелдейді [23].

D.E. Davis және басқалар өз зерттеулерінде буллингтің алдын алуға байланысты алғыс айту мен ризашылықты білдіруге байланысты позитивтік ұстанымды қарастырады. Мұсылман, христиан, еврей, буддист және индуизм дінінде және рухани ойлауында ризашылық жоғары бағаланады, өйткені бұл жақсы өмір сүру үшін маңызды деп саналады [24]. Діни немесе рухани ойлардан басқа философтар мен жазушылар да ерте заманнан бері шүкіршілікпен айналысып, алған игіліктеріне ризашылық білдіруді және оны сезінуді адамгершілік парыз санаған. Осы орайда көптеген зерттеулер ризашылықты психикалық денсаулықпен оң байланыстырады және психикалық әл-ауқатты жақсартуға септігін тигізетінін алға тартады. Ризашылықтың психикалық денсаулыққа ұзақ мерзімді әсері туралы, сондай-ақ, оның күнделікті өмірде жиі қолданылуы зорлық-зомбылықты азайтады деген тұжырымды дәйектейді.

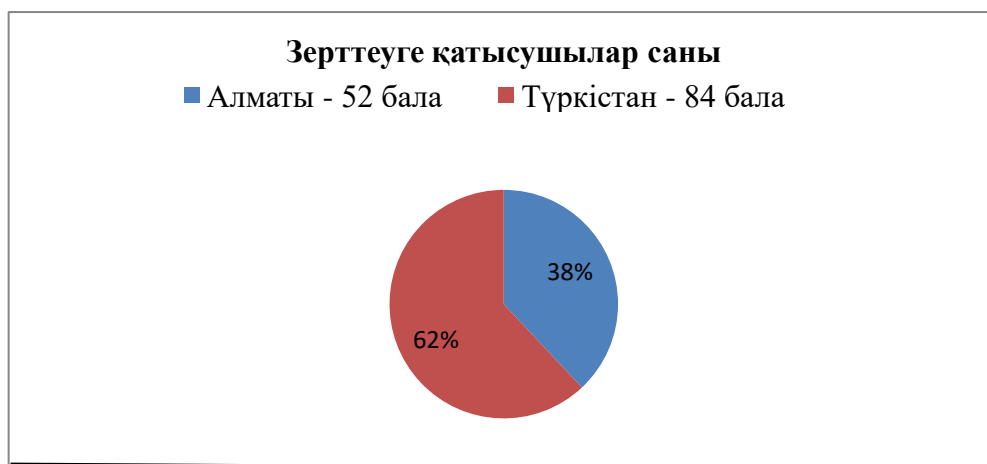
Ж. Торыбаева және басқалар [25] өз зерттеулерінде оқушы жастардың салауатты өмір салтына бейімдейтін қауіпсіз білім беру ортасын қамтамасыз ету әрқашанда шешуді қажет

ететін өзекті мәселе екендігін алға тарта келе, оны шешудің бір жолы ретінде жастардың волонтерлік іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудың тетіктерін ұсынады.

Бізде өз зерттеуімізде Қазақстандағы мектеп оқушылары арасында буллингтің көріну ерекшеліктерін, бастан өткеру жиілігін, зорлық-зомбылық түрлерін анықтау үшін Түркістан және Алматы қалаларында 11-18 жас аралығындағы мектеп оқушыларына жүргізілген зерттеулерге статистикалық шолу жасаймыз. Мектеп психологтары көмегімен алынған ICAST-C (ICAST-C (ISPCAN Child Abuse Screening Tool Children's Version) [26] сауалнамасына 136 бала жауап берді. Аталмыш сауалнама 88 сұрақтан тұрады және балалар арасындағы зорлық-зомбылықтың орын алуын зерттеуге бағытталған. Сауалнама 6 бөлімнен тұрады:

1. Әлеуметтік демографиялық деректер;
2. Баланың қоршаған ортасы;
3. Баланың қажеттілігін елемей;
4. Физикалық күш көрсету: отбасында және мектепте;
5. Психологиялық зорлық-зомбылық: отбасында және мектепте;
6. Жыныстық зорлық-зомбылық: отбасында және мектепте.

Енді сауалнамадан алынған нәтижелерге талдау жасайық. Біз зерттеу нәтижелері бойынша тікелей физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық көрсету түрлеріне және олардың орын алу жиілігіне мән беруге тырыстық. Оған қоса сауалнамадағы жыныстық зорлық-зомбылыққа қатысты сұрақтарды алып тастауды жөн көрдік. Сондай-ақ, сауалнама Алматы және Түркістан қаласындағы орта мектептегі педагог-психологтардың көмегімен жүргізілгендіктен, кейбір мәліметтерді құпиялық қағидасында ұстауды дұрыс деп шештік. Сонымен, төмендегі суретте Түркістан және Алматы қалалары бойынша қатысушылардың пайыздық көрсеткіштері туралы мәлімет көрсетілген.

1-сурет – Зерттеуге қатысушылар саны

Төмендегі 1-кестеде физикалық күш көрсетудің түрлері ретінде жұдырықпен ұру, құлақтан бұрау, құйрықтан тебу сияқты әрекеттер кеңінен таралғаны көрініп тұр. Тізерлеуге мәжбүрлеу, күйдіру, жіппен немесе белдікпен байлау сияқты әрекеттер зерттеуге қатысушылардың тек 1–5%-нда көрінеді. Дегенмен, аз болса да бұның өзі балалардың қорлануы болып табылады.

1-кесте – Мектептегі физикалық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі
Мектепте жарақаттау немесе зиян келтіру	16
Ұрып-соғу	4
Құлақтан бұрау	9
Шаштан тарту	4
Қандай да бір затты лақтыру	2
Жұдырықпен ұру	11
Құйрықтан тебу	8
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	7
Тізерлеуге мәжбүрлеу	1
Күйдіру	1
Түншықтыру	2
Жіппен немесе белдікпен байлау	1
Барлығы	66

Кестеден көріп отырғанымыздай, зерттеуге қатысқан 136 бала 66 зорлық-зомбылықты бастан кешірген. Бұл жалпы балалардың 48,5%-ын құрайды. Мұнда бір баланың физикалық зорлық-зомбылықтың екі немесе үш түрін басынан өткерген жағдайлары да кездеседі.

2-кесте – Ұлдар мен қыздардың бастан өткерген физикалық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу жиілігі, %	
	Ұлдар	Қыздар
Ұрып-соғу (беттен, бастан, аяқтан)	25	75
Құлақтан бұрау	35	65
Шаштан тарту	67	33
Қандайда бір затты лақтыру	0	100
Жұдырықпен ұру	45	55
Құйрықтан тебу	69	31
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	64	36

2-кестеден көріп отырғанымыздай, егер қыздар арасында ұрып-соғу, құлақтан бұрау, қандай да бір затты лақтыру, тіпті жұдырықпен ұру жиі орын алса, ұл балалар көбінесе шаштан тарту, құйрықтан тебу, саусақты майыстыру немесе бұрау сияқты зорлық-зомбылық көретіндігі байқалады.

3-кесте – Физикалық зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі

Физикалық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу жиілігі			
	8-10 жас	11-13 жас	14-16 жас	17-18 жас
Ұрып-соғу (беттен, бастан, аяқтан)	38	19	44	0
Құлақтан бұрау	35	29	24	12
Шаштан тарту	28	56	17	0
Қандайда бір затты лақтыру	20	50	30	0
Жұдырықпен ұру	9	45	18	14
Құйрықтан тебу	19	56	19	6
Саусақты майыстыру немесе қолды бұрау	21	43	29	7

3-кестеден көріп отырғанымыздай, 8–10 жастағы балалардың 38%-ы физикалық зорлық-зомбылық көрсе, 11–13 жастағылар 56%-ға дейін, ал 14–16 жастағылар – 44%, 17–18 жастағылар 14% көрсетіп тұр. Зорлық-зомбылықтың жиі орын алатын жас мөлшері 11–13 жас аралығы екендігі белгілі болды. Ал балалардың жасы ұлғайған сайын, есею сезімі қалыптасуына қарай зорлық-зомбылық әрекетінің азаюы көрінеді.

4-кесте – Психологиялық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі
Тамағын алып қою	1
Қауіпті нәрсе жасауға мәжбүрлеу	1
Қарғыс айту	1
Беделін түсіру	18
Айқайлау	9
Қорлау	15
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	20
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	9
Денсаулық мәселесіне байланысты мазақ ету	3
Басқалармен қарым-қатынас жасауды шектеу	2
Жетім екендігін келемеждеу (әкесі не анасы жоқ)	2
Кедейлігін мазақ ету	6
Затын алып қою немесе сындыру	5
Нашар бағасы үшін қорқыту	14
Барлығы	106

4-кестеден көріп отырғанымыздай, 136 бала 106 психологиялық зорлық-зомбылықты бастан кешірген. Бұл жалпы балалардың 78%-ын құрайды. Мұнда бір баланың психологиялық зорлық-зомбылықтың екі немесе үш түрін басынан өткерген жағдайлары да кездеседі. Оған қоса, айтып кететін жәйт, кестеден көріп отырғанымыздай, физикалық күш көрсетуге қарағанда, психологиялық жәбірлеу жағдайлары жиі орын алатыны белгілі болды.

5-кесте – Ұлдар мен қыздардың бастан өткерген психологиялық зорлық-зомбылық түрлерінің көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылық түрлері	Орын алу жиілігі, %	
	Ұлдар	Қыздар
Беделін түсіру	42	58
Айқайлау	37	63
Жәбірлеу	41	59
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	41	59
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	32	68
Кедейлігін мазақ ету	36	64
Затын алып қою немесе сындыру	45	55
Нашар бағасы үшін қорқыту	45	55

5-кестеден көріп отырғанымыздай, ұлдарға қарағанда қыздар арасында психологиялық зорлық-зомбылық көптеп кездеседі, жәбірлеудің тіпті барлық түрі орын алатыны белгілі болды.

6-кесте – Психологиялық зорлық-зомбылықтың жас ерекшелігіне байланысты көрінуі

Психологиялық зорлық-зомбылықтың түрі	Орын алу у жиілігі			
	8-10 жас	11-13 жас	14-16 жас	17-18 жас
Беделін түсіру	22	50	22	6
Айқайлау	21	37	37	5
Қорлау	17	52	24	7
Өзін ақымақ сезінуге мәжбүрлеу	27	46	20	7
Дініне, мәдениетіне, жынысына, ұлтына байланысты келемеждеу	11	42	26	11
Кедейлігін мазақ ету	36	36	27	0
Затын алып қою немесе сындыру	14	45	32	9
Нашар бағасы үшін қорқыту	28	41	24	7

6-кестеден көріп отырғанымыздай, психологиялық зорлық-зомбылықтың әртүрлі формаларының орын алуы балалардың жас ерекшелігіне баланысты физикалық зорлық-зомбылық тенденциясына ұқсас, 8–10 жастағы балалардың 36%-ы, 11–13 жастағылар 52%-ға дейін, ал 14–16 жастағылар – 37%, 17–18 жастағылар 11% көрсетіп тұр. Мұнда да ең көп психологиялық жәбір көретін жас 11–13 жас аралығындағы балалар болып тұр.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, оқушы жастар арасындағы жәбірлеу әрекеттерінің алдын алуға негізделген, қауіпсіз білім беру ортасын қамтамасыз етудің механизмдері әрқашанда терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе екенін аңғаруға болады. Осыған орай, зерттеуде мектептегі буллингтің алдын алуға байланысты шетелдік тәжірибелерге теориялық шолу жасала отырып, буллинг мәселесін шешуге бірқатар тұжырымдар дәйектеледі. Корея, Мексика, АҚШ, Финляндия, Нигерия елдерінде мектептегі буллингтің алдын алу тәжірибелері бойынша оқушыларда эмпатиялық қабілетті жетілдіру, өзіндік тиімділікті арттыру, конфликтіге қатысушылардың қарым-қатынасын қалпына келтіруге байланысты өзара әрекеттесуді жақсарту, позитивтілікті ұстану, буллингтік жағдаяттардағы бақылаушылардың жанашырлық сезімін жетілдіру, өзіндік қорғаныс әрекеттерін меңгертуге байланысты арнайы іс-шараларды ұйымдастыру нәтижелі болатындығы айқындалады.

Сондай-ақ, Алматы және Түркістан қалаларында мектептегі буллинг мәселесі бойынша статистикалық тұрғыда оқушылардың 48,5%-ы физикалық жәбірлеуді бастан кешірсе, 78%-ы психологиялық жәбірлеуді бастан кешіретіндігі анықталды. Сондықтан мектептегі буллингтің алдын алуға қатысты ұсыныс ретінде шетелдік тәжірибелердегі бағдарламалардың тиімді жақтары мен еліміздің әлеуметтік-демографиялық, ұлттық-психологиялық ерекшеліктеріне қарай озық тәжірибелері мен тиімді тәсіл-техникаларын іріктеп алу арқылы қызметке қосу, мектептегі мұғалімдердің осыған байланысты психологиялық-педагогикалық сауаттылығын арттыру және әрбір оқу-тәрбие жұмыстарында оқушылардың әлеуметтік-эмоциялық құзіреттілігін жетілдіруге байланысты іс-шараларды кіріктіру қолға алыну қажет деп есептейміз. Буллингтің алдын алу мәселесі тез арада шешіле қоятын мәселе болмағандықтан, баланың тұлға болып қалыптасуында, мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарында олардың әлеуметтік-эмоциялық қабілеттерін дамытудың, өзара үйлесімділікті жетілдіру маңызды зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES

1. Behind the numbers: ending school violence and bullying. [Electronic resource]. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483.locale=ru> (date of access 12.11.2023)
2. Programme for International Student Assessment. (2019). PISA 2018 Assessment and analytical framework. OECD Publishing. [Electronic resource]. URL: <https://www.oecd.org/education/pisa-2018-assessment-and-analytical-framework-b25efab8-en.htm> (date of access 12.11.2023)
3. Об утверждении индекса благополучия детей. Распоряжение Премьер-Министра Республики Казахстан от 1 февраля 2022 года №21-р. [Ob utverjdenii indeksa blagopoluchia detei. Rasporiajenie Premier-Ministra Respubliki Kazahstan ot 1 fevralia 2022 goda №21-r. [On the approval of the child welfare index. Order of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2022 No.21-r.]] [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2200000021> (date of access 12.11.2023) [in Russian]
4. Canas-Pardo E. Acoso escolar: características, factores de riesgo y consecuencias // Revista Doctorado UMH. – 2017. – №3 (1). – P. 7–18.
5. Granados R. Riesgo de violencia y el acoso escolar en estudiantes de Guanajuato, Mexico // Revista de Investigacion Academica sin Frontera. – 2020. – №13. – P. 1–23. <https://doi.org/10.46589/rdiasf.vi33.316>.
6. Valle-Barbosa M.A., Torre de la A.M., Robles-Banuelos R., Lopez M.G.V., Flores-Villavicencio M.E., Gonzalez-Perez G.J. La violencia y acoso escolar en una escuela de Guadalajara, Mexico // Revista Iberoamericana de Educacion. – 2019. – №79 (2). – P. 43–58. <https://doi.org/10.35362/rie7923180>
7. Falla D., Ortega-Ruiz R. Los Escolares Diagnosticados con Trastorno del Espectro Autista y Víctimas de Acoso Escolar: una Revision Sistemática // Psicol. Educ. – 2019. – №25 (2). – P. 77–90.
8. Pérez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arriagada-Venegas M., Ariño-Mateo E. Restorative methods as a strategy for the prevention of violence and bullying in primary and secondary schools in Mexico: An exploratory study // Heliyon. – 2023. – №17;9(7):e18267. doi: 10.1016/j.heliyon.2023.e18267
9. Pérez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arriagada-Venegas M., Ariño-Mateo E. Restorative methods as a strategy for the prevention of violence and bullying in primary and secondary schools in Mexico: An exploratory study // Heliyon. – 2023. – Vol. 9, Issue 7, e18267. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e18267>
10. Valdes-Morales R., Lopez V., Jimenez-Vargas F. Inclusion educativa en relacion con la cultura y la convivencia escolar // Educacion y Educadores. – 2019. – №22 (2). – P. 187–211. <https://doi.org/10.5294/edu.2019.22.2.2>
11. Miranda A., Rodriguez M.C. Are bullying experiences and developmental assets associated with education outcomes for youth in foster care? // *Children and Youth Services Review*. – 2023. – №155. Article 107160. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107160>
12. Viola Lechner, Irina Catrinel Crăciun, Herbert Scheithauer, Barriers, resources, and attitudes towards (cyber-)bullying prevention/intervention in schools from the perspective of school staff: Results from focus group discussions // *Teaching and Teacher Education*. – 2023. – Vol. 135. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2023.104358>.
13. Perez-Jorge D., Alonso-Rodríguez I., Arino-Mateo E., Rodríguez-Jimenez M.C. Prevention of school conflict in a Mexican primary school from an integrative and restorative perspective // *Education*. – 2021. – №3–13. – P. 1–15. <https://doi.org/10.1080/03004279.2021.1914126>.
14. Salmivalli C., Lagerspetz K., Bjorkqvist K., Osterman K., Kaukiainen A. Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group // *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*. – 1996. – №22(1). – P. 1–15.
15. Karna A., Voeten M., Little T. D., Poskiparta E., Kaljonen A., Salmivalli C. A large-scale evaluation of the KiVa antibullying program: Grades 4–6 // *Child development*. – 2011. – №82(1). – P. 311–330.
16. You-Kyung Han, Aeri Song, Su Jung Um. Implementation and evaluation of the Youth Police Academy school bullying prevention program in South Korea // *International Journal of Educational Research*. – 2021. – Vol. 110. 101881. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2021.101881>

17. McCluskey G. Restoring the Possibility of Change? A Restorative Approach with Troubled and Troublesome Young People // *International Journal on School Disaffection*. – 2010. – Т. 7. – №1. – P. 19–25.
18. McCold P. La historia reciente de la justicia restaurativa. Mediacion, círculos y conferencias // *Delito y Sociedad*. – 2013. – Т. 22. – №36. – P. 9–44.
19. Kennedy R.S. A meta-analysis of the outcomes of bullying prevention programs on subtypes of traditional bullying victimization: Verbal, relational, and physical // *Aggression and Violent Behavior*. – 2020. – №55. Article 101485. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101485>
20. Абдыхалықова Ж.Е., Баймуханова А.Ж., Абдуллаева Ж., Муталиева А.Ш. Білім беру жүйесінде буллингтің алдын алудың шетелдік және отандық тәжірибесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. – 2023. – №4(145). – Б. 261–272. [Abdyhalyqova J.E., Vaimuhanova A.J., Abdullaeva J., Mutaliev A.Sh. Bilim беру juiesinde bullingtin aldyn aludyn sheteldik jane otandyq tajiribesi [Foreign and domestic experience of bullying prevention in the education system] // L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulityq universitetinin habarshysy. Pedagogika. Psihologiya. Aleumettanu seriasy. – 2023. – №4(145). – B. 261–272.] [in Kazakh]
21. Ahmed I., Hamzah A.B., Abdullah M.N.L.Y.B. Effect of social and emotional learning approach on students' social-emotional competence // *International Journal of Instruction*. – 2020. – №13(4). – P. 663–676. <https://doi.org/10.29333/iji.2020.13441a>
22. Katherine M. Ingram, Dorothy L. Espelage, Gabriel J. Merrin, Alberto Valido, Jennifer Heinhorst, Mary Joyce. Evaluation of a virtual reality enhanced bullying prevention curriculum pilot trial // *Journal of Adolescence*. – 2019. – №71. – P. 72–83.
23. Catalano R.F., Berglund M.L., Ryan J.A.M., Lonczak H.S., Hawkins J.D. Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 2004. – №591(1). – P. 98–124. <https://doi.org/10.1177/0002716203260102>
24. Davis D.E., Choe E., Meyers J., Wade N., Varjas K., Gifford A., Worthington E. L. Thankful for the Little Things: A Meta-Analysis of Gratitude Interventions // *Journal of Counseling Psychology*. – 2016. – №63(1). – P. 20–31. doi:10.1037/cou0000107
25. Torybayeva J., Tusseyev M., Zhorabayeva A. The Problem of Organizing Volunteer Activities to Provide a Safe Educational Environment from the Perspective of a Healthy Lifestyle of Student Youth // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3(129). – Б. 211–223.
26. Психологическое сопровождение детей, переживших насилие и жестокое обращение в семье: методическое пособие / отв. ред. Н.А. Коваль. – Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество», 2014. – 99 с. [Psihologicheskoe soprovojdnie detei, perejivshih nasilie i jestkoe obrashenie v semie: metodicheskoe posobie [Psychological support for children who have experienced violence and abuse in the family: a methodological guide] / отв. red. N.A. Koval. – Tambov: Izd-vo TROO «Biznes-Nauka-Obshestvo», 2014. – 99 s.] [in Russian]

UDC 378; IRSTI 14.35.01

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.67>R.E. KUSSAINOVA ¹✉, G.T. URAZBAYEVA ², G.Z. TAZHITOVA ³¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: kre79@mail.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: urazgulsara@gmail.com

³PhD, Acting Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: gulzhahan@mail.ru

MAIN BARRIERS TO DEVELOPING INNOVATIONAL ACTIVITIES OF UNIVERSITY TEACHERS IN KAZAKHSTAN

Abstract. The relevance of studying the problem of university teacher's barriers for innovative activities is due to modern requirements for the personality of an instructor in the field of higher education. This article is devoted to university teacher's barriers to innovative activities. Currently, the main goal of innovations in the higher education is the harmonious development of personality, creative abilities of a person, as well as increasing the intellectual and innovative potential of the country. Innovations in education are the part of the process of acquiring innovative knowledge, skills and values by individual teachers. Therefore, the problems associated with the research on formation of innovative activities of a university teacher are of particular importance.

To obtain the results of the study in this article, the following methods were used: theoretical (analysis and synthesis of scientific works of domestic and foreign authors on the research problems); empirical (questionnaires, pedagogical observation). An anonymous survey was conducted with teachers of Kazakhstan's universities. The main goal was to identify barriers to the development of innovations by university teachers. The conducted survey revealed that there are certain barriers in innovative activities of university teachers.

The study demonstrates that not all teachers are engaged in innovative activities and there are possible reasons behind that. Most of them are fear before innovations and old methods are more effective than new ones and others. The authors of the article came to conclusion that fruitful and successful work of tertiary teachers is one of the ways of overcoming barriers. Of particular importance is university teachers' self-education and self-development, the desire for innovation, determination to achieve goals, as well as the ability to eliminate the causes of difficulties.

Keywords: innovations, university teachers, innovation activities, barriers to innovations, education.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Kussainova R.E., Urazbayeva G.T., Tazhitova G.Z. Main Barriers to Developing Innovational Activities of University Teachers in Kazakhstan // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 350–360. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.67>

*Cite us correctly:

Kussainova R.E., Urazbayeva G.T., Tazhitova G.Z. Main Barriers to Developing Innovational Activities of University Teachers in Kazakhstan // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – Б. 350–360. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.67>

Date of receipt of the article 22.01.2024 / Date of acceptance 30.04.2024

Р.Е. Кусаинова¹, Г.Т. Уразбаева², Г.З. Тажитова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kre79@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
профессоры м.а. (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: urazgulsara@gmail.com

³PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: gulzhahan@mail.ru

**Қазақстандағы университет оқытушыларының инновациялық қызметін дамыту
жолындағы негізгі кедергілер**

Аңдатпа. ЖОО оқытушыларының инновациялық «кедергілері» мәселесін зерттеудің өзектілігі жоғары білім саласындағы оқытушы тұлғасына қойылатын заманауи талаптарға байланысты. Бұл мақала университет оқытушыларының инновациялық қызметінің «кедергілерінің» мәнін анықтауға арналған. Қазіргі уақытта жоғары білім берудегі инновациялардың негізгі мақсаты тұлғаның, адамның шығармашылық қабілеттерінің үйлесімді дамуы, сондай-ақ елдің зияткерлік және инновациялық әлеуетін арттыру болып табылады. Білім берудегі инновациялар тұлғаның жаңашыл білімді, дағдылар мен құндылықтарды игеру үрдісінің бөлігі болып табылады. Сондықтан университет оқытушысының инновациялық қызметін зерттеу мен қалыптастыруға байланысты мәселелер ерекше маңызға ие.

Осы мақалада зерттеу нәтижелерін алу үшін келесі әдістер қолданылады: теориялық (зерттеу мәселесі бойынша отандық және шетелдік авторлардың ғылыми жұмыстарын талдау және синтездеу); эмпирикалық (сауалнама, педагогикалық бақылау). Қазақстан университеттері оқытушыларының қатысуымен анонимді сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты университет оқытушыларының инновацияларды меңгеруде туындайтын кедергілерді анықтау еді. Жүргізілген сауалнама ЖОО оқытушыларының инновациялық қызметін іске асыруында бірқатар кедергілер бар екенін көрсетті.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері барлық оқытушылар инновациялық қызметпен айналыспайтынын және оның себептері болуы мүмкін екендігін көрсетті. Оларға инновациядан қорқыныш, ескі әдістер жаңа әдістерге қарағанда тиімдірек және т.б. жатады. Мақала авторлары жоғары оқу орнындағы оқытушылардың тиімді және табысты жұмысты кедергілерді еңсерудің жолы деп қорытынды жасайды. Университет оқытушыларының өздігінен білім алу және өзін-өзі дамыту, жаңашылдыққа ұмтылу, мақсатқа жету, туындайтын қиындықтардың себептерін жоя білу ерекше маңызға ие.

Кілт сөздер: инновация, университет оқытушылары, инновациялық қызмет, инновация жолындағы кедергілер, білім беру.

Р.Е. Кусаинова¹, Г.Т. Уразбаева², Г.З. Тажитова³

¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: kre79@mail.ru

²доктор педагогических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени
Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: urazgulsara@gmail.com

³PhD, и.о. доцента Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: gulzhahan@mail.ru

**Основные барьеры развития инновационной деятельности
преподавателей вузов Казахстана**

Аннотация. Актуальность изучения проблемы барьеров преподавателей университетов к инновационной деятельности обусловлена современными требованиями к личности

педагога в сфере высшего образования. Данная статья посвящена определению сущности «барьеры» инновационной деятельности преподавателя университета. В настоящее время основной целью нововведений в высшем образовании является гармоничное развитие личности, творческих способностей человека, повышение интеллектуального, инновационного потенциала страны. Инновации в образовании выступают только частью процесса усвоения инновационных знаний, умений и ценностей личности. Соответственно, особое значение приобретают проблемы, связанные с изучением и формированием инновационной деятельности преподавателя университета.

Для получения результатов исследования в данной статье были использованы методы: теоретические (анализ и синтез научных работ отечественных и зарубежных авторов по проблеме исследования); эмпирические (анкетирование, педагогическое наблюдение). Проведено анонимное анкетирование с преподавателями университетов Казахстана. Главной целью определить барьеры, препятствующих освоению инноваций преподавателей университета. Проведенный опрос показал, что существуют определенные барьеры в инновационной деятельности преподавателей вузов.

Исследование показывает, что не все преподаватели занимаются инновационной деятельностью, и существуют возможные причины. Большинство из них являются: страх перед инновациями; старые методы эффективнее, чем новые методы и т.д. Авторы статьи пришли к выводу, что плодотворная и успешная работа преподавателей в высшем учебном заведении является одной из способов к преодолению барьеров. Особое значение имеет самообразование и саморазвитие преподавателей университетов, стремление к инновационной деятельности, достигать поставленных целей, уметь устранять причины возникающих трудностей.

Ключевые слова: инновации, преподаватели университетов, инновационная деятельность, барьеры на пути инноваций, образование.

Introduction

Currently, the development of education seems to depend entirely on the changes in society. The requirements for education are modifying and the demands for the development of education are increasing. Moreover, teachers seem to be entirely dependent on the needs of society. Thus, in order to meet these current requirements, teachers must make changes in teaching, constantly search for new teaching tools, be versatile, and also be ready for innovation. Each teacher has his/her own individual ways of presenting knowledge and working with students as well as his/her own teaching methodology. However, not every teacher can immediately move to a new level of educational services, actively engage in innovative activities, and master, new methods and new technologies.

In higher education, innovation means the introduction of new elements into the goals, content, methods and ways of student training and education. Innovations in education can be changed in such a way as to interest students in their future profession, improve their abilities and contribute to solve the social and professional problems.

Many researchers attempted to define the term ‘innovation’. According to Ch. Liyanagea, R. Thakore and others “Innovation is the formation of new ideas or the necessity to respond to change in order to add more value to the societal contribution of higher educational institutions. Innovation occurs at various levels, including product innovation, process innovation, marketing innovation and organizational innovation. These are inevitably important to any country as these contribute to competitiveness and economic diversification in emerging economies” [1].

S. Sutanro argues that innovation in education is about more than just technology. He claims that it’s about how you can use technology to empower students to become lifelong learners who are agents of change [2]. Th. Levitt states that “creativity is thinking up new things. Innovation is doing new things” [3].

L. Esdal describes innovation in education as doing things in a new way. In his text “Four Demensions of Innovation in Education” to do something differently requires coming up with a new approach, process, product or strategy [4].

Furthermore, according to R.R. Masyrova, innovations in pedagogical education are a natural and necessary pedagogical condition for its development following the constantly changing needs of society [5].

It seems that in every country teacher are burdened with great responsibility. In this regard, not all teachers can immediately switch to new forms of education when faced with numerous problems, which leads to obstacles to innovation.

The implementation of innovation faces the following problems, such as how to make educational activities more motivating, how to increase the amount of material studied in the classroom, how to accelerate the pace of learning, how to eliminate the loss of time, how to introduce new methods and new technologies into training and education, as well as how to develop innovative ideas.

Thus, we can agree that innovative activity is a process of transition from a theoretical academic idea to its practical implementation and use in the socio-pedagogical environment. Not every teacher is engaged in the implementation of innovative activities. There are various barriers to working with innovations, which led us to do this research project. Hence, the purpose of the study is to identify obstacles to teachers’ innovative activities, as well as, professional activities subject to highly dynamic changes, which might limit their individual capabilities.

There are different definitions of the term “barriers” in the scientific and pedagogical literature. For example, in the dictionary by S.I. Ozhegov, a barrier is an obstacle to the implementation of something [6].

The word “barrier” (which derives from the French word “barrier”, which means “obstacle”) refers to more than just unwelcome interference. According to R.H. Shakurov, the idea of a “barrier” is a constant and all-encompassing characteristic of life. Wherever certain forces or movements interact, he believed that walls exit, regardless of the environment [7].

In the psychological dictionary by A.V. Petrovsky and M.G. Yaroshevsky, the term “barrier” is considered as a kind of human reaction to an obstacle, accompanied by the emergence of a tense mental state, inadequate passivity of a subject, selective inhibition of activity as a result of low self-esteem [8].

The barrier is always a component of some system and engages in interaction with those components. It is more than just an item. A barrier can be made up of both present and missing system components, as well as obstacle caused by time and space. A barrier is a predetermined combination of components that affects the entire system or a subset of it. As a result, the impact is the fundamental component of the barrier. A barrier in the educational process is define as a “critical point” that hinders the efficient operation and development of this system, creating an emotional and judgmental attitude in the students, and having the power to compel them to take action to get over it.

Having considered the problem discussed in different sources we can undoubtedly draw the conclusion that university teachers have difficulties in innovative activities due to some barriers. Thus, in order to identify these problems, we put the research question: Which barriers hinder university teachers from doing innovative activities?

The research study attempts to identify the barriers university teachers encounter in their innovational activities. The study mentioned above helped us to determine that there are numerous levels on which the teacher’s issues are concentrated.

Research methods and materials

The theoretical and empirical research methods have been used in this study. The theoretical methods included analyses of foreign and domestic sources written in the field of innovation in teaching at universities. At an empirical method a questionnaire was based on Slastenin’s methodology has been employed [9].

The basis for the study was the data from anonymous surveys on the topic: “Barriers to innovation” which were created and distributed with the help of Google Forms.

The conclusions are based on a theoretical analysis of scholarly material and study of empirical material.

Research tool and participants

In order to study the barriers preventing the development of innovations, an anonymous questionnaire was distributed among university teachers. Its purpose was identifying university teachers’ barriers in the development of innovations (Barriers preventing the development of innovations) [10].

The questionnaire consisted of 15 questions devoted to teachers’ the interest in innovations, their implementation in the educational process, attitudes to innovation, advantages and disadvantages of innovations, as well as barriers to innovations.

Overall 92 university teachers from L.N. Gumilyov Eurasian National University (51), Turan-Astana University (14), Manash Kozybaev North Kazakhstan University (6), S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (7), Pavlodar Pedagogical University (5), Ekibastuz technical and Engineering institute named after the academicaian K. Satpayev (5), Astana International University (4) took part in the survey. 57.6% of the participants were senior teachers, 23.9 teachers, 8.7% of the participants were associate professors, 5.4% of the participants were acting associate professors and 4.3 % of the participants were professors – in other words a significant majority of the respondents were senior teachers and teachers.

Results

The results obtained with the help of the questionnaire, demonstrated the barriers and obstacles that hinder university teachers’ engagement with innovative activities.

To the statement “Instead of new methods and techniques we can teach with the old ones as well” the university teachers answered as follows (Figure 1).

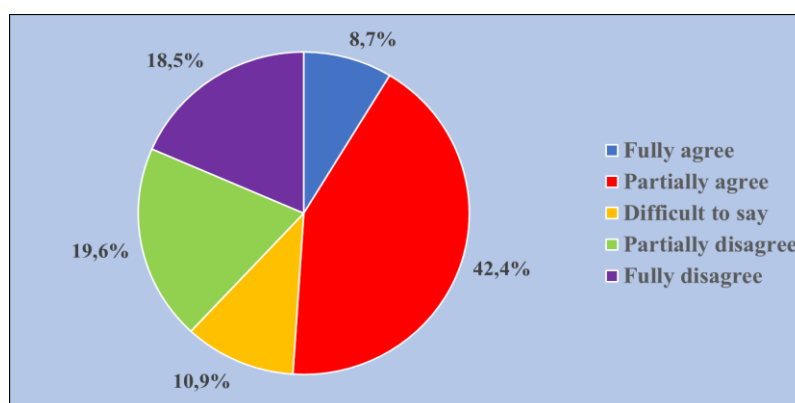

Figure 1 – The belief that you can effectively teach using old methods

As can be seen in Figure 1 8.7% of the teachers fully agree that it is effective to teach using old methods, 42.4% of the participants partially agree with this statement, 10.9% of the participants find it difficult to say whether they agree or disagree with the statement, 19.6% of the participants partially disagree, and 18.5% of the participants completely disagree with the statements.

Thus, the data show that half of the respondents indicate that they use innovative teaching methods, while the others still adhere to classic teaching methods. It seems that resistance to the new is often associated with the fear of being perceived as incompetent, individual failure or low self-esteem, etc.

Figure 2 shows that the teaching staff has large workload. Lack of time, heavy workload connected with public affairs, inconvenient working hours, low motivation, personal achievements, and necessity to publish articles in peer-reviewed and other journals as well as preparing students for research activities. More than half of teachers responded that they are busy with teaching classes and this means that they have less time to engage with innovative activities.

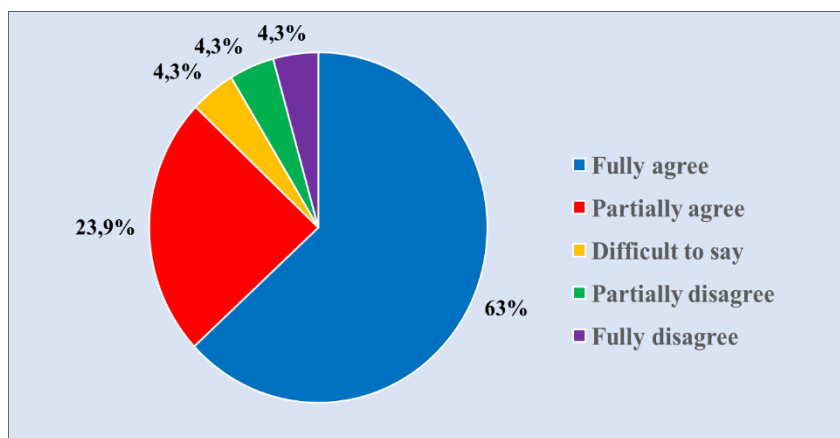

Figure 2 – Large workload at work

Figure 3 presents the level of teacher’s feeling fear of negative results.

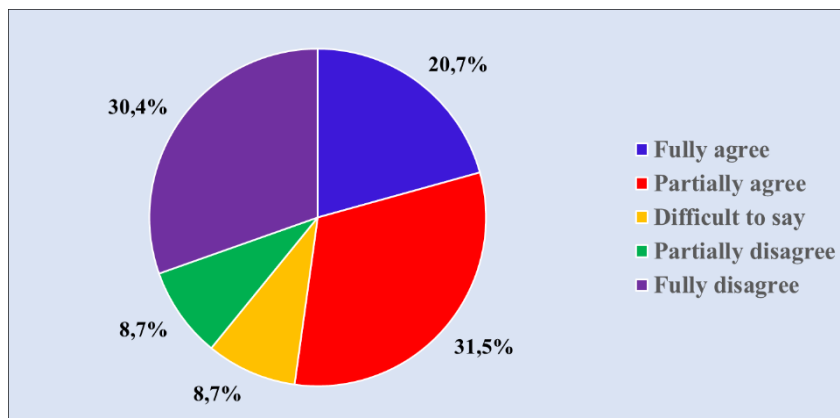

Figure 3 – The level of teacher’s feeling fear of negative results

20.7% of all respondents have a psychological fear of negative results. 31.5% partially agree with this question. 8.7% find it difficult to answer, 8.7% partially disagree with the question posted, 30.4% completely disagree. As the data show, teachers are not confident in scientific activity. Based on the results obtained, it can be assumed that the fear of rejection affects a person’s life. He may have goals and dreams, but he refuses them only for the reason that he is testing him: career prospects, relationships with colleagues, as well as any social interactions. It’s like a barrier that he doesn’t want to cross. However, the fact is that constant self-improvement is necessary – the desire to strengthen one’s self-confidence and self-esteem.

Figure 4 shows the results of university teachers' answers to the statement "Lack of social and pedagogical support".

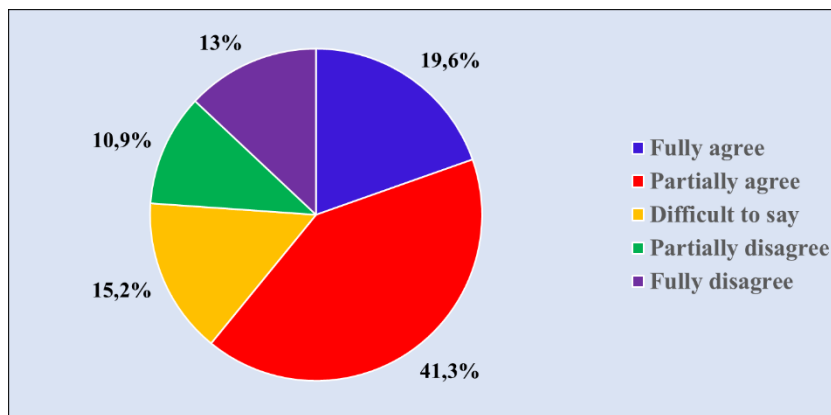

Figure 4 – Lack of social and pedagogical support

The data revealed that 19.6% of the participants completely agreed with the statement. 41.3% of the participants partially agree with it, 15.2% of the participants found it difficult to answer, 10.9% of the university teachers disagreed, and 13% of them completely disagreed with the statement.

Figure 5 shows the percentage of lack of conditions for professional growth.

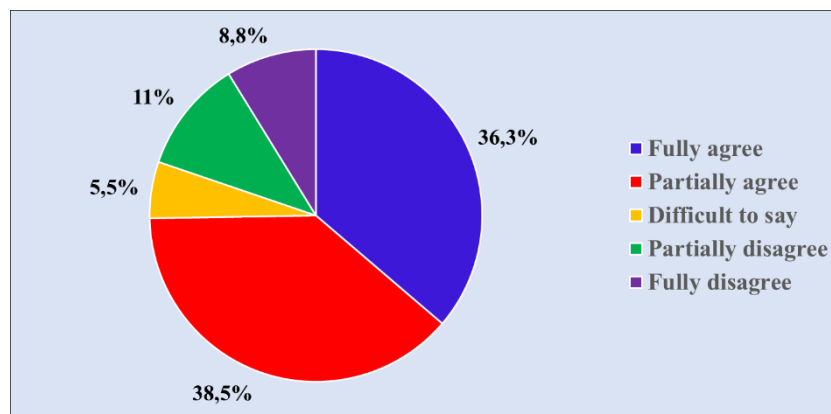

Figure 5. Lack of conditions for professional growth.

Figure 5 shows the answers to the statement on the lack of conditions for professional growth of the teaching staff. 74.8% of the teachers agreed that there are no conditions for professional growth. Thus, when faced with barriers to professional activities, teachers often ignore or do not want to overcome the barriers, and only a small number of teachers are trying to overcome them. Difficulties are associated with the inability of the teacher to adjust their actions in accordance with their own subjective characteristics. Thus, professional development is needed in order to develop the skills of self-control, self-correction, personal, subject-professional and activity self-regulation.

The data obtained in the study made it possible to agree with N.V. Solovova, O.Y. Kalmykova, O.V. Lavrentieva's point of view that in order to successfully overcome barriers, it is necessary to significantly change patterns of behavior, to show a desire to adopt new ones. Innovative behavior is not an adaptation, but the maximum development of one's individually, self-actualization through training and self-correction by trainings [11].

Moreover, these data coincide with the studies conducted by Derkach A.A. and Selezneva E.V., who describe overcoming obstacles as a set of inter- and intrapsychological activities that are intentional and ordered based on their indicative basis [12].

Researchers I.A. Zimnaya, A.K. Markova, L.I. Bozhovich consider barriers in pedagogical activities.

I.A. Zimnaya divides the barriers to pedagogical activities into:

- 1) barriers to the content and shape of the educational process;
- 2) barriers related to the characteristics of the teacher as an individual capable of learning, his/her ability to modify his/her actions, lack of self-control and insufficient reflection;
- 3) communication barriers [13].

According to A.K. Markova, barriers to pedagogical activities include:

- 1) barriers to planning, setting and implementing pedagogical tasks, lack of reflection on past mistakes, narrowing of the teaching content;
- 2) barriers to pedagogical influence on the participants of educational activities, who, without personally engaging in communication, might feel a sense of discomfort;
- 3) barriers to the combination of productive and reproductive forms of work and active teaching methods [14].

L.I. Bozhovich identified the following barriers to pedagogical activities:

- 1) the demands made by the teacher are alien to students' experience, their views on the social environment, their attitude to what is required of them;
- 2) in pedagogical activity and communication on the part of the teacher, the collision of two (several) contradictory tendencies is manifested;
- 3) the discrepancy between the student's capabilities and his claims, when in the case of a high level of claims and a low assessment of success, the teacher has a negative emotional reaction to the teacher, and the child considers the assessment itself as unfair;
- 4) students experiencing constant learning failures which affect their relationships with their teachers the discrepancy between the actual student's capabilities and his/her claims about what he/she can do. Additionally, when the learner is highly confident of his/her abilities which, in reality, turn to be low, the said learner might have a negative emotional reaction towards the teacher, and consider the assessment unfair [15].

In the paper by A. Lasakova, L. Bajzikova, I. Dedze, education is not detached from the other spheres of society. The authors indicate that the motors of societal growth i.e. cooperation, dialog, empowerment, participatory governance, professionalization, and leaders' role in modelling morality and excellence are the very same as the drivers of educational innovation. On the other hand, lack of transparency, corruption, nepotism, economic instability, rigid control, distrust and lack of collaboration all act as barriers to societal development [16].

E. Huizingh, a researcher, took into account innovation in higher education. He asserted that creativity is a crucial component for institutions of higher learning. To increase the value of higher education institutions' contributions to society, innovation is the creation of new ideas or the need to adapt to change [17]. Publishing innovation, according to the OECD, takes place at a variety of levels, including organizational, marketing, process, and product innovation. These are unavoidably significant to any nation because they support growing countries' competitiveness and economic diversity [18].

The innovation barrier is the factor that causes difficulties in the process of implementing teachers' innovative activities. Implementation largely depends on teachers, i.e. their readiness for innovation, acceptance of innovation, implementation, testing and implementation of innovations in the educational process. Taking into account all the factors, it is not surprising then that not all university teachers are ready to participate in innovative activities.

Analyzing the importance of barriers in the modern educational process, it is important to note that the teacher must cope with pedagogical, psychological, social barriers that significantly affect the qualitative and quantitative indicators of work, such as interest in activities, satisfaction, efficiency, the degree of tension that ensure the achievement of the goals of an activity.

Thus, this study shows that it is necessary to increase the level of professionalism, to develop the ability to withstand the numerous difficulties that arise, to find solutions to critical situations.

Conclusion

Thus, the research showed that the ability to overcome innovation barriers is a necessary condition for innovative activities of a university teacher. The data show that in order to successfully overcome barriers, it is necessary to significantly change some stereotypes that prevent the effective implementation of innovations. In order to truly innovative, a teacher must learn how to extract information, process it, be able to compare and apply the acquired knowledge and skills to solve professional problems. The task is aimed at training a professional who has thorough professional knowledge, is able to think analytically, be able to develop and implement various innovation in a professional way into in the pedagogical process.

In our opinion, in order to overcome difficulties to innovation, it is necessary:

- to activate innovative activities undertaken collectively by tertiary teachers;
- stimulate teachers' willingness for adopting new solutions to pedagogical problems;
- use the mechanisms of material and moral encouragement to reward teachers for extra work;
- develop strategies for monitoring, analyzing difficulties in innovation, developing possible options for predicting, preventing and overcoming them;
- effective functioning of the system of advanced training and retraining of teachers in the aspect of innovation.

In conclusion teachers' barriers for innovation, the development of innovation contributes to overcome barriers in the search, selection, development and implementation of pedagogical innovations.

The experimental study of the issue of socio-pedagogical support of innovative activity of a university teacher is the subject of further research.

BIBLIOGRAPHY

1. Champika Liyanagea, Renuka Thakorea, Dilanthi Amartungab, Amina Mustaphaa, Richard Haigh The Barriers to Research and Innovation in Disaster Resilience in Higher Education Institutions in Asia 7-th International Conference on Building Resilience; Using scientific knowledge to inform policy // Procedia Engineering and practice in disaster risk reduction, ICBR2017, 27–29 November 2017. Bangkok, Thailand, 2018. P. 1225–1232 [Electronic resource]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187770581830184X> (date of access 12.02.2023)
2. Steven Sutanro. Why Innovation Absolutely Matters in Education // Northwest Missouri State University. 2018. <https://online.nwmissouri.edu/programs/education/msed/leadership/innovation-matters-in-education/> (date of access 15.02.2023)
3. McGuinness M. The Crucial Difference Between Creativity and Innovation. [Electronic resource]. URL: <https://lateralaction.com/articles/creativity-innovation/#:~:text=He's%20put%20me%20in%20mind,work%20of%20making%20things%20happen> (date of access 19.02.2023)
4. Esdal L. Four Dimensions of Innovation in Education // Education Week. – 2017. [Electronic resource]. URL: <https://www.edweek.org/education/opinion-four-dimensions-of-innovation-in-education/2017/03> (date of access 19.02.2023)
5. Кожамжарова Б.С. Сущность образования и разновидности инновационных педагогических технологий. [Electronic resource]. URL: https://www.rusnauka.com/7_NITSB_2012/Pedagogica/2_103865.doc.htm (date of access 19.02.2023)

6. Ожигов С.И. Толковый словарь. [Electronic resource]. URL: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=1117> (date of access: 12.02.2023).
7. Шакуров Р.Х. Барьер как категория и его роль в деятельности. [Electronic resource]. URL: <https://hr-portal.ru/article/barer-kak-kategoriya-i-ego-rol-v-deyatelnosti> (date of access 5.03.2023)
8. Фильченкова И.Ф. Вовлечение преподавателей в инновационную деятельность как процесс преодоления инновационных барьеров // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – №4 (часть 1). – С. 186–190.
9. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: учебное пособие. – М.: Академия, 2013. – 576 с.
10. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. зав. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
11. Соловова Н.В., Калмыкова О.Ю., Лаврентьева О.В. Анализ «барьеров» в педагогической деятельности преподавателя вуза // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. – 2010. – Том 7. – №3. – С. 164–170.
12. Деркач А.А., Селезнева Е.В. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития: монография. – М.: Изд-во Моск. псих.-соц. инст-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 496 с.
13. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов на Дону, 1997. – 473 с.
14. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.
15. Божович Л.И. Барьеры в педагогической деятельности. [Electronic resource]. URL: https://studme.org/362998/pedagogika/barery_pedagogicheskom_obschenii (date of access 19.03.2023)
16. Anna Lašáková, Ľubica Bajžíková, Indra Dedzeb Barriers and drivers of innovation in higher education: Case study-based evidence across ten European universities // International Journal of Educational Development. – 2017. – Vol. 55. – P. 69–79.
17. Huizingh E. Moving the innovation horizon in Asia // Technovation. – 2017. – Vol. 60–61. – P. 43–44.
18. OECD, “Agricultural innovation systems: A framework for analyzing the role of the government”, Working Party on Agricultural Policies and Markets, OECD Publishing, 2013. [Electronic resource]. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-innovation-systems_9789264200593-en#page1 (date of access 19.03.2023)

REFERENCES

1. Champika Liyanagea, Renuka Thakorea, Dilanthi Amartungab, Amina Mustaphaa, Richard Haigh The Barriers to Research and Innovation in Disaster Resilience in Higher Education Institutions in Asia 7-th International Conference on Building Resilience; Using scientific knowledge to inform policy // Procedia Engineering and practice in disaster risk reduction, ICBR2017, 27–29 November 2017. Bangkok, Thailand, 2018. P. 1225–1232 [Electronic resource]. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S187770581830184X> (date of access 12.02.2023)
2. Steven Sutanro. Why Innovation Absolutely Matters in Education // Northwest Missouri State University. 2018. <https://online.nwmissouri.edu/programs/education/msed/leadership/innovation-matters-in-education/> (date of access 15.02.2023)
3. McGuinness M. The Crucial Difference Between Creativity and Innovation. [Electronic resource]. URL: <https://lateralaction.com/articles/creativity-innovation/#:~:text=He's%20put%20me%20in%20mind,work%20of%20making%20things%20happen> (date of access 19.02.2023)
4. Esdal L. Four Dimensions of Innovation in Education // Education Week. – 2017. [Electronic resource]. URL: <https://www.edweek.org/education/opinion-four-dimensions-of-innovation-in-education/2017/03> (date of access 19.02.2023)
5. Kojamjarova B.S. Sushnost obrazovania i raznovidnosti innovacionnyh pedagogicheskikh tehnologiy [The essence of education and the varieties of innovative pedagogical technologies]. [Electronic resource]. URL: https://www.rusnauka.com/7_NITSB_2012/Pedagogica/2_103865.doc.htm (date of access 19.02.2023) [in Russian]
6. Ojigov S.I. Tolkovyi slovar [Explanatory dictionary]. [Electronic resource]. URL: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=1117> (date of access: 12.02.2023). [in Russian]

7. Shakurov R.H. Barrier kak kategoriya i ego rol v deyatelnosti [Barrier as a category and its role in activity]. [Electronic resource]. URL: <https://hr-portal.ru/article/barer-kak-kategoriya-i-ego-rol-v-deyatelnosti> (date of access 5.03.2023) [in Russian]
8. Filchenkova I.F. Vovlechenie prepodavatelei v innovacionnuu deyatelnost kak process preodolenia innovacionnyh barierov [Involvement of teachers in innovative activities as a process of overcoming innovation barriers] // *Sovremennye naukoemkie tehnologii*. – 2016. – №4 (chast 1). – S. 186–190. [in Russian]
9. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shianov E.N. Pedagogika: uchebnoe posobie [Pedagogy: a textbook]. – M.: Akademiya, 2013. – 576 s. [in Russian]
10. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shianov E.N. Pedagogika: uchebnoe posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zav. [Pedagogy: a textbook]. – M.: Akademiya, 2002. – 576 s. [in Russian]
11. Solovova N.V., Kalmykova O.Iu., Lavrentieva O.V. Analiz «barierov» v pedagogicheskoj deyatelnosti prepodavatelja vuza [Analysis of “barriers” in the pedagogical activity of a university teacher] // *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta*. Seria: Psihologo-pedagogičeskie nauki. – 2010. – Tom 7. – №3. – С. 164–170. [in Russian]
12. Derkach A.A., Selezneva E.V. Akmeologičeskaja kultura ličnosti: sodėranie, zakonmernosti, mehanizmy razvitiia [Acmeological culture of personality: content, patterns, mechanisms of development]: monografija. – M.: Izd-vo Mosk. psih.-soc. inst-ta; Voronej: Izd-vo NPO «MODEK», 2006. – 496 s. [in Russian]
13. Zimniaia I.A. Pedagogičeskaja psihologija [Educational psychology]. – Rostov na Donu, 1997. – 473 s. [in Russian]
14. Markova A.K. Psihologija truda učitelja [Psychology of teacher's work]. – M.: Prosveshenie, 1993. – 192 s. [in Russian]
15. Bojovich L.I. Bariery v pedagogicheskoj deyatelnosti [Barriers to teaching]. [Electronic resource]. URL: https://studme.org/362998/pedagogika/barery_pedagogičeskom_obschenii (date of access 19.03.2023) [in Russian]
16. Anna Lašákováa, Ľubica Bajzíkóvaaa, Indra Dedzeb Barriers and drivers of innovation in higher education: Case study-based evidence across ten European universities // *International Journal of Educational Development*. – 2017. – Vol. 55. – P. 69–79.
17. Huizingh E. Moving the innovation horizon in Asia // *Technovation*. – 2017. – Vol. 60–61. – P. 43–44.
18. OECD, “Agricultural innovation systems: A framework for analyzing the role of the government”, Working Party on Agricultural Policies and Markets, OECD Publishing, 2013. [Electronic resource]. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-innovation-systems_9789264200593-en#page1 (date of access 19.03.2023)

УДК 372.857; ГРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.68>А.Ж. САДЫКОВА¹, М.О. ИСКАКОВА², А.Б. СОВЕТОВА³¹PhD докторант Alikhan Bokeikhan University (Казахстан, г. Семей)

(Казахстан, г. Семей), e-mail: ainura_pulsativa@mail.ru

²кандидат педагогических наук, Alikhan Bokeikhan University

(Казахстан, г. Семей) e-mail: maris1976@mail.ru

³учитель в Назарбаев интеллектуальной школе г. Семей

(Казахстан, г. Семей), e-mail: sovetova_a@sm.nis.edu.kz

РАЗВИТИЕ МЕТАКОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация. Статья содержит данные исследования, цель которого – оценить влияние 10-недельного курса биологии, основанного на метапознании, на развитие метакогнитивных навыков и понимание предмета биологии школьниками. В исследовании приняли участие 55 восьмиклассников из двух классов Назарбаев интеллектуальной школы физико-математического направления (город Семей, Казахстан). Одна группа пользовалась метакогнитивными подсказками и стратегиями, а другая группа изучала предмет по стандартной учебной программе. Результаты показали, что участники, получившие подсказки, Результаты показали, что участники, получившие подсказки, а также улучшившие свои метакогнитивные стратегии при выполнении задания, набрали более высокие баллы по тесту по биологии и сообщили об улучшении метакогнитивных навыков по сравнению со своими сверстниками, обучавшимися по классической методике. Качественный анализ интервью выявил темы сотрудничества и взаимопонимания между учениками. Они оценили специфику заданий, которая углубила их понимание биологии, и совместное обучение, облегчённое метакогнитивными подсказками, которые не только улучшили их понимание предмета, но и способствовали созданию позитивной атмосферы в классе. Учащиеся придали особое значение использованию метакогнитивных стратегий, подчеркнув, они будут сосредоточены на выполнении задания. Настоящее исследование подчёркивает эффективность метакогнитивной поддержки в совершенствовании биологического образования. Авторы рекомендуют интегрировать метакогнитивные стратегии в школьную практику на занятиях в классе, подчёркивая положительное влияние, которое они могут оказать на опыт и результаты обучения учащихся.

Ключевые слова: метапознание, метакогнитивные навыки, метакогнитивные подсказки, метакогнитивное обучение, биология.

*Цитируйте нас правильно:

Садыкова А.Ж., Искакова М.О., Советова А.Б. Развитие метакогнитивных навыков на уроках биологии // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №2 (132). – Б. 361–372. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.68>

*Cite us correctly:

Sadykova A.J., Iskakova M.O., Sovetova A.B. Razvitie metakognitivnyh navykov na urokah biologii [Metacognitive Skills Enhancement in Biology Classes] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2024. – №2 (132). – B. 361–372. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.68>

Дата поступления статьи в редакцию 01.12.2023 / Дата принятия 30.04.2024

А.Ж. Садыкова¹, М.О. Исакова², А.Б. Советова³

¹*Alikhan Bokeikhan University PhD докторанты (Қазақстан, Семей қ.)*

(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: ainura_pulsativa@mail.ru

²*педагогика ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University*

(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: maris1976@mail.ru

³*Семей қ. Назарбаев зияткерлік мектебінің мұғалімі*

(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: sovetova_a@sm.nis.edu.kz

Биология сабақтарында метакогнитивті дағдыларды дамыту

Аңдатпа. Мақалада 10 апталық метатанымға негізделген биология курсының метакогнитивтік дағдыларды дамытуға және оқушылардың биологияны түсінуіне әсерін бағалауға бағытталған зерттеу деректері қамтылған. Зерттеуге физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің екі сегізінші сыныбының 55 оқушысы (Семей қаласы, Қазақстан) қатысты. Бір топ метакогнитивтік кеңестер мен стратегияларды қолданса, екінші топ стандартты оқу бағдарламасын пайдалана отырып, тақырыпты зерттеді. Нәтижелер тапсырманы орындау кезінде метакогнитивтік стратегияларын жақсартып отырып, кеңестер алған оқушылар биология тестінде жоғары ұпай жинағаны анықталып және классикалық түрде оқытылатын топқа қарағанда метатанымдық дағдылардың жақсарту түскенін көрсетті. Сұхбаттардың сапалы талдауы оқушылардың арасындағы ынтымақтастық пен түсіністік тақырыптарын ашты. Олар биология туралы түсініктерін тереңдеткен тапсырмалардың ерекшелігін және метакогнитивтік кеңестер арқылы жеңілдетілген бірлескен оқуды жоғары бағалады, бұл олардың тақырыпты түсінуін жақсартып қана қоймай, сонымен қатар сыныптағы жағымды ахуалға ықпал етті. Оқушылар метакогнитивтік стратегиялар қолдануда тапсырманы орындауға назар аударылатындығын атап өтіп, ерекше мән берді. Бұл зерттеу биологиялық білім беруді жақсартудағы метакогнитивтік қолдаудың тиімділігін көрсетеді. Авторлар оқушылардың тәжірибесі мен оқу нәтижелеріне оң әсерін көрсете отырып, метатанымдық стратегияларды сыныптағы тәжірибелерге біріктіруді ұсынады.

Кілт сөздер: метатаным, метакогнитивтік дағдылар, метакогнитивтік кеңестер, метакогнитивтік оқыту, биология.

A.Zh. Sadykova¹, M.O. Iskakova², A.B. Sovetova³

¹*PhD Doctoral Student of Alikhan Bokeikhan University*

(Kazakhstan, Semey), e-mail: ainura_pulsativa@mail.ru

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Alikhan Bokeikhan University*

(Kazakhstan, Semey), e-mail: maris1976@mail.ru

³*Teacher in the Nazarbayev Intellectual School in Semey*

(Kazakhstan, Semey), e-mail: sovetova_a@sm.nis.edu.kz

Metacognitive Skills Enhancement in Biology Classes

Abstract. The paper reports the study aimed at evaluating the impact of a 10-week metacognition-based biology curriculum on the students' metacognitive skills and biology understanding. The study involved 55 eighth-graders from two classes at Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics (Semey, Kazakhstan). One group used metacognitive prompts, while the other group studied the subject according to the standard curriculum. The results showed that the participants who received hints, also improving their metacognitive strategies when completing the task, scored higher on the biology test and reported an improvement in metacognitive skills compared to their peers studying according to the classical method. Qualitative analysis of the interviews revealed themes of collaboration and understanding among the students.

They appreciated task specificity that deepened their understanding of biology and cooperative learning facilitated by metacognitive prompts that not only improved their understanding of the subject but also contributed to a positive classroom atmosphere. The students attached special importance to the use of metacognitive strategies, emphasizing that they would focus on completing the task. The present study emphasizes the effectiveness of metacognitive support in improving biology education. The authors recommend integrating metacognitive strategies into classroom learning routines, accentuating the beneficial effects they can have on students' experiences and learning outcomes.

Keywords: metacognition, metacognitive skills, metacognitive prompts, metacognitive learning, biology.

Введение

Наука и образование являются основой современной цивилизации. Система образования играет решающую роль в преодолении кризиса и переходе к устойчивому развитию. Единство образовательного и научного процессов является необходимым условием развития личности [1]. Казахстанские исследователи рассматривают образовательную среду как педагогически структурированную арену, которая удовлетворяет многогранные потребности индивидов, превращая эти потребности в жизненные ценности, отмечая, что такая динамика способствует формированию у обучающихся активной позиции по отношению к образовательному процессу, способствуя личностному росту, профессиональному развитию и самореализации [2]. Приоритетным в рамках системы образования исследователи называют направление по развитию человеческого капитала, направленное на создание производительного общества, в котором с детства культивируются знания и навыки будущего [3].

Современная система образования в условиях обновлённого содержания нуждается в энергичных и квалифицированных педагогах [4], а в соответствии с современными реалиями, в обучении требуется применение новых методов. Имеется ряд проблем, связанных с нехваткой педагогических кадров, а точнее существует проблема, которую мы выделяем как ключевую, связанная с ограниченными компетенциями в области преподавания у некоторых педагогов, что в результате заставляет большинство из них использовать преимущественно традиционные методы обучения. Данный факт объясняется тем, что классические методы обучения по сравнению с инновационными затрачивают меньше ресурсов, проще в применении, могут охватывать сразу обширный контент учебного плана и подходят для большинства учащихся. Как следствие, сложившаяся ситуация оказывает глубокое негативное влияние на метапознание и общее развитие учащихся. В результате учащиеся склонны ассоциировать обучение с процессом простой подготовки к стандартизированному тесту по проверке знаний и (или) с получением оценок. Подавляющая часть такого обучения представляет собой поверхностное обучение, включающее заучивание и воспроизведение информации из школьных учебников или повторение информации, полученной от учителя.

По мере внедрения современных технологий в практику изменился характер взаимодействия обучающихся и педагога [5]. Исследователи укрепились во мнении, что если педагоги организуют социальную среду обучения должным образом, то она будет способствовать содержательным и вдумчивым дискуссиям между обучающимися, обсуждениям интересующих вопросов в контексте урока. Педагоги должны уметь успешно использовать соответствующие стратегии совместного обучения, предоставляя учащимся возможность переосмыслить знания и оценить свои работы и работы сверстников. В процессе обучения ученики могут участвовать в глубоком взаимодействии и рефлексии.

В культуре растёт понимание того, что преподавание – это нечто более сложное и изощрённое, чем просто передача знаний, что приводит к интенсивным и информированным дискуссиям о том, какие методы преподавания наиболее эффективны, и постепенно способствует созданию среды, в которой педагоги самостоятельно принимают решение о том, какая образовательная методика для них целесообразна. В этом контексте мы рассмотрим конкретное направление педагогической практики – навыки мышления, также известные как «метапознание».

В научной литературе нет единого понятия, обозначающего сущность процесса метапознания. Термин «метапознание» в изначальном понимании трактовался как «осознание того, как человек учится; понимание того, как использовать полученную в результате обучения информацию для достижения цели, и способность оценивать когнитивные требования конкретного задания». Затем различные исследователи обозначали это понятие как «осознание собственных знаний и способность понимать, контролировать и управлять своими когнитивными процессами», «мышление более высокого порядка, которое включает активный контроль над когнитивными процессами, участвующими в обучении». Однако большинство учёных сходилось во мнении, что процесс метапознания состоит как из метакогнитивных знаний, так и из метакогнитивной регуляции.

В настоящей работе для обозначения взаимозависимых компонентов метапознания – мониторинга, знания и регуляции, мы используем термин «метакогнитивные навыки». Мониторинг и знания являются предпосылками для выбора и использования конкретной стратегии (регуляции). У учащихся с сильными метакогнитивными навыками присутствуют все три компонента, в то время как у учеников со слабыми метакогнитивными навыками могут отсутствовать один или несколько компонентов.

Причина сосредоточения внимания на метапознании как специфическом направлении педагогической практики проста: многочисленные исследования убедительно доказывают, что, когда детей эффективно обучают метакогнитивным навыкам, они, как правило, добиваются большего прогресса, причём не только в обучении, чем сверстники, не развивающие данных навыков [6–9]. Использование метакогнитивных стратегий не только важно для успешного освоения учебной программы, но и помогает ученикам в достижении определённых целей. Метакогнитивные стратегии играют важную роль в планировании учебного процесса, использовании соответствующих навыков и стратегий для решения задач, в оценке процесса, а также в проведении адекватной самооценки.

В процессе изучения биологии многие ученики связывают свою будущую жизнь с научной деятельностью, в связи с чем в образовательном процессе приобретает особую важность умение формировать научное мышление, всесторонне и объективно оценивать определённую научную проблему и определять пути её решения. Изменения в сфере образования, обусловленные стремлением к глобальному образовательному пространству, требуют развития самостоятельности, любознательности, активности и творческих способностей учащихся, которым необходимо совершенствовать свою умственную деятельность во время учёбы, применять знания и навыки в жизни [1].

Метапознание, или «размышление о мышлении», позиционируется как внутренний психологический процесс, необходимый для эффективного обучения и решения соответствующих задач. В процессе могут быть использованы метакогнитивные подсказки, которые направляют учащихся к использованию определённых метакогнитивных стратегий, таких как постановка вопросов или установление связей между идеями.

Метакогнитивные подсказки являются отличным образовательным инструментом, поскольку для их внедрения в учебный процесс преподавателям не нужно быть экспертами в области метапознания. Обучение метакогнитивным навыкам, которые применимы не только при изучении биологии, но и в других общеобразовательных дисциплинах, могут помочь

учащимся достичь более высоких академических результатов. Согласно ряду исследований, метакогнитивные подсказки могут быть использованы для усовершенствования процесса обучения [6–9]. Более того, они облегчают этот процесс и способствуют стратегиям решения проблем [7].

Освоение метакогнитивных навыков – важная характеристика ученика, в большей степени связанная с успехом в учёбе в связи с тем, что такие обучающиеся планируют, контролируют и оценивают своё обучение, что приводит к улучшению успеваемости. Метакогнитивные подсказки побуждают учащихся регулировать свои собственные процессы обучения и размышлять над ними, например, ставить цели или отслеживать свой прогресс. Учёные утверждают, что использование метакогнитивных подсказок улучшает результаты обучения, мотивацию к обучению и самооффективность [8]. Исследования также показывают, что метакогнитивные подсказки активируют метакогнитивные стратегии обучения [9].

Данные теоретические заключения и результаты многочисленных исследований легли в основу настоящего исследования по обучению с использованием метакогнитивных подсказок. Цель настоящей работы состоит в оценке влияния 10-недельного курса биологии, основанного на метапознании, на развитие метакогнитивных навыков и понимание биологии школьниками. Для реализации цели требовалось ответить на исследовательские вопросы (ИВ), указанные в разделе «Анализ и результаты».

Методы исследования и материалы

До начала исследования, в декабре 2022 года преподаватели приняли участие в онлайн-тренинге по применению метакогнитивного подхода в педагогической практике, организованного сотрудниками Alikhan Bokeikhan University (г. Семей, Казахстан).

В исследовании приняли участие 55 восьмиклассников из двух классов Назарбаев Интеллектуальной школы г. Семей. Один класс составил экспериментальную группу, а другой – контрольную. Экспериментальная группа (26 учеников) участвовала в метакогнитивном обучении, а контрольная (29 учеников) обучалась по классической схеме.

Обе группы придерживались идентичной учебной программы по биологии в соответствии с рекомендациями, установленными образовательной программой АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» – NIS-Programme, Учебная программа по предмету «Биология», Основная школа (7–10 классы). В одно занятие, обычно охватывающее две темы, объединяли три последовательных урока, включающих совместные обсуждения тем между учащимися в парах или небольших группах под руководством учителя. Участники экспериментальной группы получали дополнительную педагогическую поддержку в виде метакогнитивных подсказок, адаптированных из методики IMPROVE [10].

Экспериментальное воздействие включало в себя несколько этапов по каждой теме:

1. Объяснение темы учителем;
2. Распределение учеников по мини-группам;
3. Метакогнитивные подсказки: каждая мини-группа была снабжена карточками с метакогнитивными подсказками, адаптированными к конкретной теме. Учащимся было предложено задавать и отвечать на четыре типа метакогнитивных вопросов: (а) вопросы на понимание, предназначенные для того, чтобы побудить учащихся понять и сформулировать основные идеи, заложенные в представленных проблемах; (б) стратегические вопросы, направленные на развитие способности решать проблемы путём побуждения учащихся к выбору подходящих принципов или стратегий, обоснованию их выбора и разъяснению их применения для решения проблем; (в) вопросы о связях, направляющие учащихся к выявлению параллелей и различий между текущей проблемой и ранее встречавшимися

проблемами; (г) вопросы для размышления, побуждающие учащихся задуматься над своими подходами к решению проблем и их аргументации.

К примеру, в учебнике была поставлена следующая задача:

«Эволюция древних предков лошади, приведшая к образованию современной лошади, шла по направлению приспособления к быстрому передвижению по твёрдой почве и к питанию жёсткой степной растительностью. Перечисли, какие новые признаки приобретала лошадь в ходе эволюционного развития».

Для экспериментальной группы данное задание было дополнено следующими метакогнитивными вопросами: (а) «Какова основная идея, к которой обращается эта проблема?» (Вопрос на понимание); (б) «Подумайте о других примерах эволюции, о которых вы узнали. Как процесс эволюции лошадей соотносится с эволюцией другого вида, который вы изучали?» (Вопрос о связях); (в) «Как именно вы будете составлять список черт, которые лошадь приобретала в ходе эволюции?» (Стратегический вопрос); (г) «Как понимание адаптации древних лошадей может помочь нам понять мир?» (Вопрос для размышления).

Учащимся разрешали пользоваться гаджетами. Метакогнитивная поддержка была включена в содержание уроков на протяжении 10-ти недель, с 13 февраля 2023 года, когда учащихся ознакомили с концепцией метапознания и преимуществами метакогнитивной учебной деятельности, до 21 апреля 2023 года. В течение этого периода были изучены 19 тем, охватывающих 4 блока (дыхание и выделение, регуляция функций организма, размножение, отбор и эволюция).

Измерение показателей проводили за три дня до начала и через три дня после окончания курса. Чтобы ответить на ИВ 1, был составлен тест по биологии, состоящий из 38 вопросов, охватывающих указанные 4 блока. Вопросы были одинаковыми в предварительной и пост-экспериментальной версиях теста, но в первой респонденты могли выбрать вариант «Я не знаю», чтобы минимизировать угадывание.

Чтобы ответить на ИВ 2, до и после эксперимента участникам была предложена казахоязычная версия опросника Metacognitive Awareness Inventory (MAI) [11], адаптированный для учащихся 6–9 классов [12]. Высокие баллы указывали на высокий уровень метакогнитивных способностей. Кроме того, пол участников и тип подхода к обучению, который использует студент (углублённый подход или поверхностный подход), были собраны только в опросе до вмешательства. Знание подхода учащихся к обучению было необходимо для ответа на ИВ 3, и оценивалось с помощью казахоязычной версии опросника Revised Two-factor Learning Process Questionnaire (R-LPQ-2F) [13].

Для ответа на ИВ 4 использовались результаты полуструктурированных интервью пяти учеников из экспериментальной группы с последующим стенографированием.

Для анализа собранных данных использовалась описательная статистика, а также двусторонний t-критерий независимых выборок. Порог статистической значимости был установлен на уровне $p < 0,05$.

Чтобы выяснить, варьируется ли влияние метакогнитивного вмешательства на постэкспериментальный уровень метакогнитивных способностей учащихся в зависимости от их подхода к обучению, был проведён анализ модерации.

Анализ и результаты

В ходе итеративного процесса учащиеся по очереди решали задачи, отвечая на вопросы, поставленные на карточках. Во время этих метакогнитивных заданий учащиеся стремились достичь консенсуса в своих группах, прибегая к обсуждениям, руководствуясь метакогнитивными подсказками.

ИВ 1: «Как метакогнитивные подсказки влияют на понимание биологии учащимися?»

Согласно результатам t-критерия, различия между группами оказались значимыми ($t = 2,35$; $p = 0,023$). Описательная статистика представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Описательная статистика (в баллах)

Переменная		Экспериментальная группа	Контрольная группа
		$\mu \pm \sigma$	$\mu \pm \sigma$
Тест по биологии	Предварительный тест	2,46 ± 1,42	2,21 ± 1,40
	Пост-тест	32,50 ± 2,55	30,62 ± 3,29
Опросник метакогнитивных способностей	Предварительный тест	49,38 ± 15,70	46,97 ± 15,21
	Пост-тест	62,85 ± 17,15	50,62 ± 16,53
Углублённый подход к обучению		34,92 ± 9,50	32,07 ± 7,22
Поверхностный подход к обучению		39,15 ± 7,01	39,90 ± 6,72

На рисунке 1 показаны средние групповые значения до и после эксперимента.

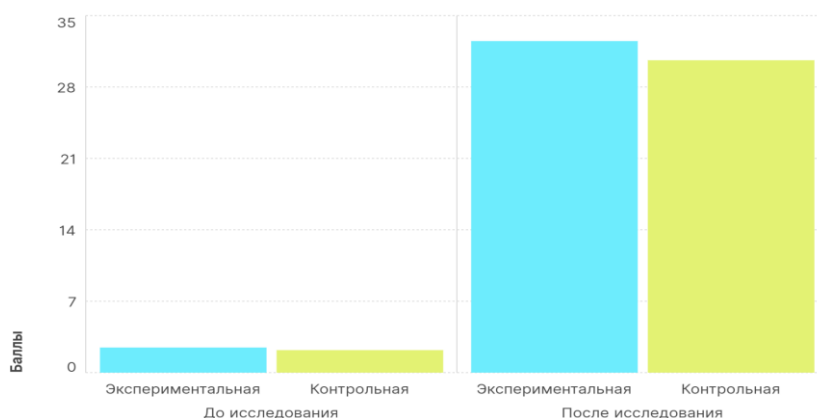

Рисунок 1 – Результаты теста по биологии

ИВ 2: «Как метакогнитивные подсказки влияют на метакогнитивные навыки восьмиклассников?»

Согласно t-критерию, выявлено статистически значимое межгрупповое различие в постинтервенционном состоянии метакогнитивных способностей ($t = 2,69$; $p = 0,01$). Средние групповые значения до и после эксперимента представлены на рисунке 2.

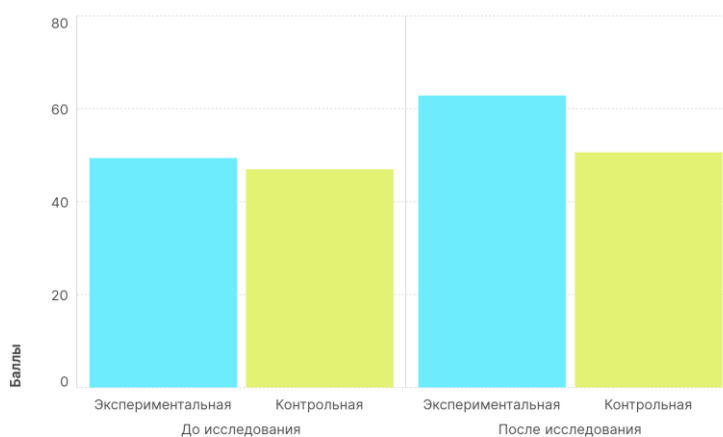

Рисунок 2 – Результаты опросника метакогнитивных способностей

ИВ 3: «Играет ли подход к обучению роль во влиянии метакогнитивных подсказок на метакогнитивные способности учащихся?»

Анализ модерации показал незначимые коэффициенты регрессии как подходов к обучению, так и взаимодействий между метакогнитивным вмешательством и подходами к обучению на уровень метакогнитивных способностей (рисунок 3).

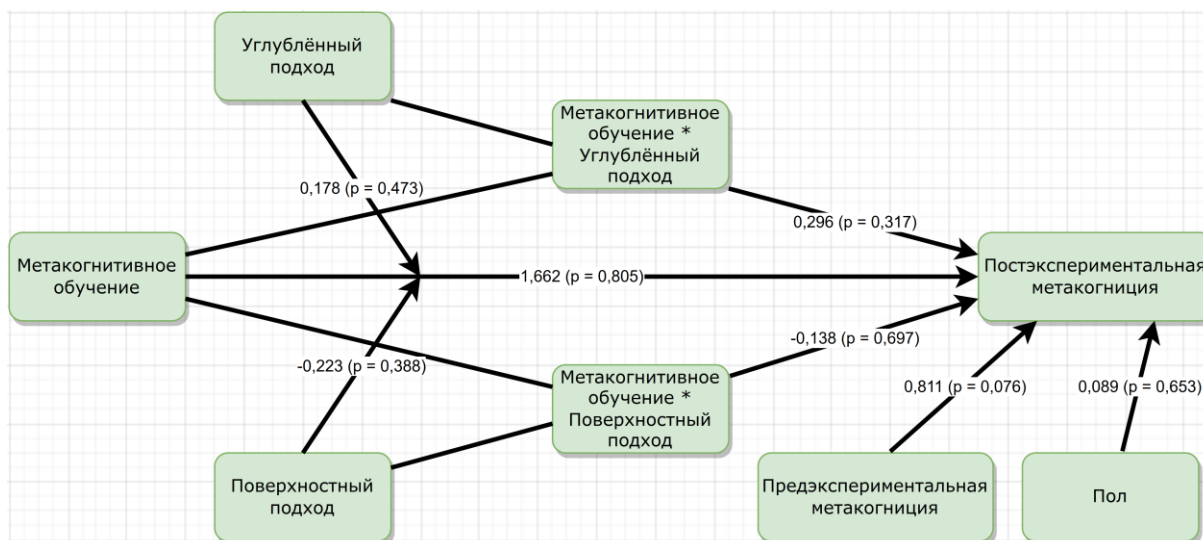

Рисунок 3 – Структурная модель анализа модерации (нестандартизированные коэффициенты регрессии)

ИВ 4: «Как учащиеся оценивают влияние метакогнитивного курса на их учебный опыт и метакогнитивные способности?»

В результатах интервью прослеживаются две ключевые темы: коллаборация и понимание.

Понимание. Учащиеся рассуждали о том, как метакогнитивный курс помог им усвоить и сформулировать основные идеи, заложенные в предложенных им проблемах. В частности, респондент Н. сказал:

«У нас программа и так предполагает углубленное изучение, но тут немного другое. Вот в этом обучении я бы сказал, что фокус скорее на расширение кругозора. Например, когда проходили тему селекции, в учебнике было задание обсудить с одноклассниками плюсы и минусы искусственного отбора. Вот честно, я не знаю, как бы мы это обсуждали. А в карточке от учителя для нашей группы, там более конкретизировано было: пообсуждать потенциальное влияние ГМО на мелкие фермерства и разнообразие растительных культур. Вот когда конкретизировано, то легче. Мы начали искать информацию о ГМО, кто-то даже до книги Панчина добрался. Честно сказать, я так и не понял, больше вреда или пользы от ГМО, где мифы, а где правда, но в любом случае, получилось предметно и познавательно, и когда ты видишь полифонию данных, то приходит понимание, что надо осторожно их воспринимать, не перенимать сразу прочитанное мнение».

Респондент А. в свою очередь отметил направленность экспериментального обучения на построение большей картины биологии:

«Мне понравилось, что было задание выяснить влияние высвобождения кортизола в связи с поздним сном на работу сердца, и мы таким образом обратились к теме кровеносной системы, которую до этого курса изучали. Как-то интереснее, когда видишь такие связи, как будто более осмысленное обучение получается».

Коллаборация. В рамках темы коллаборации рассматривается то, как студенты смогли объединить свои усилия и учиться друг у друга. Участники отметили, что работа в малых группах с метакогнитивными подсказками была комфортной и полезной. Респондент Е. поделился:

«Поначалу был ступор, потому что и так много информации в программе, и казалось, что вот ещё больше зачем-то, но потом я посмотрел, как выступила одна мини-группа, увидел, что формат такой расслабленный на самом деле, и это не побуждает тебя отлынивать, а наоборот, захотелось вот так же сопоставить факты по своей теме, составить такой же график, поспорить. В итоге большое количество информации тебя не угнетает».

Респондент Ж. отметил ещё одну особенность совместной работы на данном курсе:

«Помню, группу не всегда устраивали подсказки: иногда хотелось немного изменить задание или тематику, но мы всё-таки пытались выйти из положения. Возможно, это сказывалось на результатах, потому что учитель в какой-то момент напомнил, что подсказки – это просто примерная траектория, но не обязательно её строго придерживаться. Вот после этого психологически легче стало, в итоге даже радость стали приносить эти групповые погружения в топики».

Респондент С. затронул психологическую сторону пройденного опыта:

«В случае с домашним заданием всё-таки каждый как-то сам по себе. А здесь стремишься сделать вклад в общее усилие, это, по-моему, меняет климат в классе».

Респондент Ф. также выразился:

«Тут было больше возможностей посмотреть, кто как себя ведёт в командной работе, вот это тоже важно как жизненный опыт».

Анализируя вышеизложенное, отметим, что согласно проведённому исследованию, метакогнитивные подсказки оказывают положительное влияние на результаты обучения. В обеих группах учащиеся при тестировании по биологии набрали более высокие баллы в пост-тестах по сравнению с предварительными тестами. Однако участники экспериментальной группы показали самые высокие результаты обучения по сравнению с участниками из контрольной группы, при этом межгрупповые различия были статистически значимыми.

Подобные результаты были получены Santangelo et al., исследовавшими понимание биологии учащимися при обучении с использованием метакогнитивных подсказок. Обучающиеся, которые изучали биологию по стратегии метапознания, получили значительно лучшие результаты успеваемости в отличие от участников исследования, которые обучались по классической программе [14].

Полученные нами экспериментальные данные также согласуются с результатами Daumiller & Dresel, установившими положительное влияние метакогнитивных подсказок не только на понимание предмета, но и на мотивацию к обучению [15].

Результаты нашего исследования частично согласуются с данными, полученными Zumbach et al., отметившими лучшие результаты участников экспериментальной группы, однако межгрупповые различия в исследовании этих учёных были статистически незначимыми [7].

Zeitlhofer et al. также не обнаружили каких-либо существенных межгрупповых различий в отношении результатов обучения при проведении пост-теста участников эксперимента, что не согласуется с результатами проведённого нами исследования. Недостатками исследования авторы называют несогласованность подсказок с потребностями учащихся, устранение индивидуального выбора подсказок, что могло повлиять на полученные данные [9]. Противоречивые результаты указывают на необходимость дальнейших исследований в области обучения с помощью метакогнитивных подсказок.

Отметим, что во всех сферах жизни важно обладать широким спектром навыков, и в особенности важно приобрести навыки эффективного решения проблем. Важность навыков решения задач очевидна из того, что они лежат в основе всех программ обучения биологии. Решение поставленных задач должно быть направлено не только на понимание проблемы, но и на разработку различных типов решений. К примеру, учащиеся должны быть вовлечены в процессы, которые помогают им понять суть проблемы (например, улучшить поставленную задачу, изменить данные в формулировке вопроса или построить совершенно новую задачу). Другими словами, эти интеллектуальные процессы играют важную роль в достижении более глубокого понимания вопросов.

Заключение

Исследование влияния курса биологии с акцентом на метапознание на развитие метакогнитивных навыков у школьников восьмого класса представляет собой значимый этап в понимании воздействия образовательных методик на учебный процесс. Углубленное вовлечение учеников в метакогнитивные опросы оказало значительное воздействие на улучшение усвоения сложных биологических концепций. В результате этого подхода учащиеся приобрели навыки анализа информации и принятия осознанных учебных решений, что существенно способствовало их обучению.

Данное исследование подчёркивает важность интеграции метакогнитивных элементов в учебный процесс для формирования более глубокого и осознанного понимания предмета. Особенно ценным является инклюзивный характер данного курса, с помощью которого удалось объяснить материал учащимся с различными методами обучения. Это свидетельствует о том, что стратегии, ориентированные на метапознание, имеют потенциал для усиления образовательного процесса для широкого круга учащихся.

Опыт совместного обучения, основанного на метакогнитивных подсказках, привнёс в класс не только академическую пользу, но и создал позитивную атмосферу сотрудничества. Учащиеся, осознавая свои процессы мышления и понимая, каким образом они учатся, смогли лучше взаимодействовать друг с другом и развивать свои знания в области биологии.

В ходе настоящей работы были получены результаты, обеспечивающие основу для размышлений о пользе развития метакогнитивных навыков учащихся, определения конкретных навыков для их укрепления у отдельных учеников и сравнения навыков в разных группах учащихся. Мы полагаем, что данное исследование будет полезно не только для улучшения понимания предмета биологии, а применительно и к другим дисциплинам. Хотя мы использовали критерии для определения знаний, характерные для данного конкретного предмета, мы уверены, что при соблюдении условий соответствия критериев контексту обучения и их предварительному определению, методологию настоящего исследования возможно воспроизвести в других условиях.

Следует подчеркнуть, что современные образовательные методики ориентированы на создание учебной среды, которая способствует личностному развитию каждого ученика. Это требует соответствующих стратегий, включая метапознание, которые требуется постоянно адаптировать и усовершенствовать в контексте обучения. Учителя играют ключевую роль в направлении учащихся на путь к успешному усвоению материала, предоставляя необходимые инструкции и руководство. Результаты данного исследования ещё раз подтверждают, что использование стратегий метапознания стимулирует более эффективное обучение. Внедрение метакогнитивных элементов в учебный процесс создаёт осознанную среду, в которой учащиеся не только усваивают факты, но и развивают навыки саморегуляции, самооценки и адаптации к различным образовательным задачам.

Таким образом, данный подход имеет потенциал не только для углубления знаний, учащихся в биологии, но и для развития их учебных стратегий, что способствует их более

успешному обучению в целом. Интеграция метакогнитивных методов в образовательный процесс может быть ключом к созданию более гибкой, адаптивной и эффективной системы обучения для разнообразной аудитории обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ / REFERENCES

1. Tavstuha O.G., Baikhozhaeva G.M., Ibadullayeva S.Zh. Studying biodiversity in the process of training future biology teachers // Ясауи университетінің хабаршысы [Iasauı universitetinın habarshysy]. – 2023. – №3(129). – Б. 253–267. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.19>
2. Torybayeva J., Tusseyev M., Zhorabekova A. The problem of organizing volunteer activities to provide a safe educational environment from the perspective of a healthy lifestyle of student youth // Ясауи университетінің хабаршысы [Iasauı universitetinın habarshysy]. – 2023. – № 3(129). – С. 211–223. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.16>
3. Абил А.С., Капина Э.А., Сугралиева А. Роль информационных технологий в цифровой трансформации высшего образования // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3(129). – С. 345–359. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.26> [Abil A.S., Kapina E.A., Sugralieva A. Rol informacionnyh tehnologiy v cifrovoi transformacii vysshego obrazovania [The role of information technology in the digital transformation of higher education] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2023. – №3(129). – S. 345–359] [in Russian]
4. Сихынбаева Ж.С., Жолдасбекова Д.А. Болашақ арнайы педагогтардың кәсіби іс-әрекетін жетілдіруге дайындығын арттыру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – № 3(129). – Б. 224–238. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.17> [Sihynbaeva J.S., Joldasbekova D.A. Bolashaq arнайу pedagogtardyn kasibi is-areketin jetildiruge daiyndygyn arttyru [Improving the readiness of future special teachers to improve their professional activities] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2023. – № 3(129). – B. 224–238.] [in Kazakh]
5. Жұмабаева Ж.А., Рысбаева А.Қ., Куралбаева А.А. Болашақ бастауыш білім педагогтарының оқу сапасын арттыру мәселелері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3(129). – Б. 282–294. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.21> [Jumabaeva J.A., Rysbaeva A.Q., Kuralbaeva A.A. Bolashaq bastauysh bilim pedagogtarynyn oqu sapasyn arttyru maseleleri [Problems of improving the quality of education of future primary education teachers] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2023. – №3(129). – B. 282–294.] [in Kazakh]
6. Perry J., Lundie D., Golder G. Metacognition in schools: what does the literature suggest about the effectiveness of teaching metacognition in schools? // Educational Review. – 2019. – Т. 71. – №4. – P. 483–500. <https://doi.org/10.1080/00131911.2018.1441127>
7. Zumbach J. et al. Using prompts to scaffold metacognition in case-based problem solving within the domain of attribution theory // Journal of Problem-Based Learning. – 2020. – Т. 7. – №1. – P. 21–31. <https://doi.org/10.24313/jpbl.2020.00206>
8. Chen C.H., Liu T.K., Huang K. Scaffolding vocational high school students' computational thinking with cognitive and metacognitive prompts in learning about programmable logic controllers // Journal of Research on Technology in Education. – 2023. – Т. 55. – №3. – P. 527–544. <https://doi.org/10.1080/15391523.2021.1983894>
9. Zeitlhofer I. et al. Effects of Cognitive and Metacognitive Prompts on Learning Performance in Digital Learning Environments // Knowledge. – 2023. – Т. 3. – №2. – P. 277–292. <https://doi.org/10.3390/knowledge3020019>
10. Mevarech Z.R., Kramarski B. IMPROVE: A multidimensional method for teaching mathematics in heterogeneous classrooms // American educational research journal. – 1997. – Т. 34. – №2. – P. 365–394. <https://doi.org/10.3102/00028312034002365>
11. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary educational psychology. – 1994. – Т. 19. – №4. – P. 460–475. <https://doi.org/10.1006/ceps.1994.1033>
12. Sperling R.A. et al. Measures of children's knowledge and regulation of cognition // Contemporary educational psychology. – 2002. – Т. 27. – №1. – P. 51–79. <https://doi.org/10.1006/ceps.2001.1091>

13. Chow C.W. et al. Construct Validity of the Two-Factor Revised Learning Process Questionnaire in a Singapore High School // *Journal of Educational and Developmental Psychology*. – 2018. – Т. 8. – №2. – P. 159–169. <https://doi.org/10.5539/jedp.v8n2p159>
14. Santangelo J., Cadieux M., Zapata S. Developing student metacognitive skills using active learning with embedded metacognition instruction // *Journal of STEM Education: Innovations and Research*. – 2021. – Т. 22. – №2. – P. 51–63.
15. Daumiller M., Dresel M. Supporting self-regulated learning with digital media using motivational regulation and metacognitive prompts // *The Journal of Experimental Education*. – 2019. – Т. 87. – № 1. – P. 161–176. <https://doi.org/10.1080/00220973.2018.1448744>

ӘОЖ 376.3; 376.3.018.42; МҒТАР 14.29.27
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.69>А.Б. КЫДЫРБЕКОВА ¹✉, А.Е. КАРЫМСАҚОВА ²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: a.kudyrbekova@gmail.com²педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
доценті (Қазақстан, Астана қ.), e-mail: hatae@mail.ru

АРАЛАС ШЫНДЫҚ ОРТАСЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ БАЯНДАУДЫ ҚАЗАҚ ҰМ-ИШАРА ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада есту қабілеті нашар оқушыларды оқытудағы қазіргі тенденция – аралас шындық (Mixed Reality, MR) ортасында интербелсенді (интерактивті) баяндауды қолдану әлеуеті қарастырылған. Соңғы жылдары виртуалды ортада ақпаратты визуалды қабылдаудың бірегей мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін MR технологиялары білім беру саласында маңызды орын ала бастады.

Зерттеу есту қабілеті нашар оқушылар үшін қарым-қатынастың маңызды элементі болып табылатын қазақ ұм тілін оқытудағы қиындықтарды шешу үшін MR-ды пайдалану перспективаларын көрсетеді. Мақалада аталған топтың қажеттіліктері Қазақстан жағдайында жиі назардан тыс қалатын заманауи технологияларды пайдалана отырып, қазақ ұм тілін оқытудың құнды тәжірибесі берілген.

Мақала авторлары 10–14 жас аралығындағы есту қабілеті нашар оқушыларға арналған арнайы сыныптардан 24 оқушы арасында жүргізілген тәжірибелік эксперименттің нәтижелерін ұсынады. Бұл эксперимент сөздік қорды кеңейту және оқу материалын түсінуді жақсарту үшін MR технологиясын қолдану мүмкіндігін бағалады. Сондай-ақ мақалада алдын ала бақылаулар, анықталған шектеулер талқыланып, есту қабілеті бұзылған оқушылар үшін оқу процесінде қосымша құрал ретінде аралас шындықты пайдалануды жақсартудың ықтимал жолдары ұсынылады. Сонымен қатар әртүрлі елдерде есту қабілеті нашар оқушыларды оқытуда аралас шындық технологияларын қолдануды көрсететін мысалдар мен зерттеулер де мақалада көрсетілген. Бұл зерттеу педагогикалық тәжірибені байытуға, арнайы және инклюзивті білім беруді дамытуға ықпал етеді.

Бұл мақала ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды оқытудағы технологиялық шешімдер туралы білім мен ақпаратты таратуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ осы салада жұмыс істейтін мұғалімдерге және зерттеушілерге пайдалы болуы мүмкін құнды ресурстар мен құралдарды ұсынады.

Кілт сөздер: қазақ ұм тілі, аралас шындық технологиясы, интербелсенді баяндау, 3D кескін, есту қабілеті нашар оқушылар, MR технологиясы.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кыдырбекова А.Б., Карымсақова А.Е. Аралас шындық ортасында интербелсенді баяндауды қазақ ұм-ишара тілін оқытуда қолдану әлеуеті // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 373–385. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.69>

*Cite us correctly:

Kudyrbekova A.B., Karymsakova A.E. Aralash shindyq ortasynda interbelsendi baiandaudy qazaq ym-ishara tilin oqytuda qoldanu aleueti [The Potential of Using Interactive Storytelling in a Mixed Reality Environment in Teaching Kazakh Sign Language] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 373–385. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.69>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.11.2023 / қабылданған күні 30.04.2024

A.B. Kydyrbekova¹, A.Y. Karymsakova²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: a.kydyrbekova@gmail.com*

²*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: hatae@mail.ru*

The Potential of Using Interactive Storytelling in a Mixed Reality Environment in Teaching Kazakh Sign Language

Abstract. The scientific article examines a current trend in the education of children with hearing impairments - the use of interactive storytelling in Mixed Reality (MR). In recent years, MR technologies have become increasingly important in the field of education, providing unique opportunities for visual perception of information in a virtual environment.

The study highlights the prospects for using MR to address the challenges of teaching sign language, an important element of communication for deaf and hard of hearing children. In the context of Kazakhstan, where the needs of this vulnerable audience are often overlooked, the article provides valuable experience in teaching Kazakh Sign Language using modern technologies.

The authors of the article present the results of a pilot experiment conducted among 24 students in special classes for children with hearing impairment aged 10-14 years. This experiment assessed the potential of using MR technology to expand vocabulary and improve comprehension of educational material. The article also discusses preliminary observations, identified limitations, and suggests possible ways to improve the use of mixed reality as an additional tool in the educational process for children with hearing loss. Examples and studies are also provided demonstrating the use of mixed technologies in the education of children with hearing loss in various countries. This research contributes to the enrichment of teaching practice and the development of inclusive education.

This article creates the opportunity to disseminate knowledge and information about technological solutions in teaching children with special educational needs. It also provides valuable resources and tools that may be useful to educators, researchers, and practitioners working in the field.

Keywords: kazakh sign language, mixed reality, interactive storytelling, 3D image, hearing impaired students, MR technologies.

А.Б. Кыдырбекова¹, А.Е. Карымсакова²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: a.kydyrbekova@gmail.com*

²*кандидат педагогических наук, доцент Евразийского национального университета имени
Л.Н.Гумилева (Казakhstan, г. Астана), e-mail: hatae@mail.ru*

Потенциал использования интерактивного повествования в среде смешанной реальности при обучении казахскому языку жестов

Аннотация. Научная статья рассматривает актуальное направление в образовании детей с нарушениями слуха - использование интерактивного повествование в смешанной реальности (Mixed Reality, MR). В последние годы MR технологии приобрели большую значимость в сфере обучения, предоставляя уникальные возможности визуального восприятия информации в виртуальной среде.

Исследование обращает внимание на перспективы использования MR для решения задач обучения жестовому языку, важного элемента коммуникации для глухих и слабослышащих детей. В контексте Казахстана, где часто упускается из виду потребность

этой уязвимой аудитории, статья представляет ценный опыт в обучении казахскому жестовому языку с использованием современных технологий.

Авторы статьи представляют результаты пилотного эксперимента, проведенного среди 24 учащихся специальных классов для детей с нарушением слуха в возрасте 10–14 лет. Этот эксперимент оценивал потенциал использования MR технологии для расширения словарного запаса и улучшения восприятия обучающего материала. В статье также обсуждаются предварительные наблюдения, выявленные ограничения и предлагаются возможные пути совершенствования использования смешанной реальности как дополнительного инструмента в образовательном процессе для детей с нарушением слуха. Также приводятся примеры и исследования, демонстрирующие использование смешанных технологий в образовании детей с нарушением слуха в различных странах. Это исследование способствует обогащению педагогической практики и развитию специального и инклюзивного образования.

Данная статья создает возможность распространения знаний и информации о технологических решениях в обучении детей с особыми образовательными потребностями. Она также предоставляет ценные ресурсы и инструменты, которые могут быть полезными для педагогов, исследователей и практиков, работающих в данной области.

Ключевые слова: казахский язык жестов, смешанная реальность, интерактивное повествование, 3D изображение, учащиеся с нарушением слуха, MR технологии.

Кіріспе

Аралас шындық (MR) – анағұрлым иммерсивті және интерактивті оқыту тәжірибесін қамтамасыз ететін виртуалды және физикалық орталардың жиынтығы. Білім беру саласында MR технологиясы соңғы жылдары дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар кеңейіп, оқушыларға динамикалық визуализациялар мен модельдеулерді ұсынып, MR ортасында зерттеу және тәжірибе жасауға мүмкіндік берді [1]. Зерттеулер ғылыми білім беру, тіл үйрену және адам мен роботтың өзара әрекеттесуі үшін MR-дің сәтті енгізілуін көрсетеді [2]. MR-дің білім беру артықшылықтарының арасында бұрынғы жұмыстардың дәлелдері бар және MR ортасында білім алу оқушылардың мотивациясын және когнитивті жетістіктерін айтарлықтай жақсартатынын көрсетеді [3]. Осы ретте MR ортасында дайындалған материал интербелсенді баяндау құралының сипаттамасына және талабына сай келеді. Интербелсенді баяндау – бұл технология, өйткені ол нақты өнімді жасауға бағытталған әрекеттер тізбегін қамтиды және цифрлық оқиға, яғни цифрлық баяндау болып табылады. Практикалық (тілдік) мәселелерді де, оқу міндеттерін де шешуге үлес қоса отырып, интербелсенді баяндауды педагогикалық технология деп атауға болады [4]. В.И. Загвязинский мен А.Ф. Закированың пікірінше, педагогикалық технология – қажетті нәтижені қамтамасыз ететін әрекеттердің дәлелденген жүйесі, типтік жағдайларда қолданылатын педагогикалық процестің алгоритмі [5].

Есту қабілеті нашар оқушыларға білім беру барысында интерактивті баяндауды пайдалану келесі артықшылықтарға ие болуы мүмкін:

- Көрнекілік және айқындық. Интерактивті әңгімелеу есту қабілеті нашар оқушылар үшін оқу материалын көрнекі және түсінікті ету үшін көрнекі элементтерді, анимацияларды және графиканы қамтуы мүмкін.
- Өздігінен оқу. Оқушылар оқу материалын өз қарқынымен зерттей алады, бұл оларға тереңірек түсінуге және есте сақтауға мүмкіндік береді.
- Арнайы әзірленген мазмұн. Интерактивті баяндауды әр оқушының білім деңгейі мен қабілетін ескере отырып, оның жеке қажеттіліктеріне сәйкес келтіруге болады.
- Мотивация және белсенділік. Ойын ретінде құрастырылуы және интерактивтілігі оқуды қызықтырақ етеді және оқушыларды жаңа тақырыптарды меңгеруге ынталандырады.

Сонымен қатар, MR инклюзивті білім беруде жақсы қабылданды, себебі ол мүмкіндігі шектеулі оқушылар үшін қолжетімділікті арттыруға, олардың мәселелерін шешуге және бұрын мүмкін болмаған интерактивті оқытуға қатысуға мүмкіндік береді [6]. Г.Б. Жүкенова мен Д.М. Қожахметованың зерттеулеріне сүйене отырып [7], жалпы білім беру ұйымдарында ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларды инклюзивті оқытудың психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық шарттары саласында осы ұйымдарда инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға байланысты бірқатар проблемалар анықталды. Негізгі проблемалар мыналар болды: оқушылар мен олардың ата-аналарының көпшілігі ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды қабылдауға дайын емес, мұғалімдерде тиісті құзыреттер саны жеткіліксіз, ұйымдардың материалдық-техникалық базасы қазіргі заман талаптарына сай емес. Сонымен қатар, қолда бар оқу материалдары оқуда қиындықтары бар оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырмайды, олар қосымша білім беру ресурстарын, сондай-ақ оқу бағдарламаларын сәтті аяқтау үшін бейімделген оқулықтар мен құралдарды қажет етеді [8]. Осы орайда мақалада аралас шындық технологиясына негізделген интербелсенді баяндау арқылы құралған негізгі оқу барысына қосымша құрал ұсынылып отыр. Қосымша құрал қазақ ым тілін үйренуге бағытталған. Соңғы жылдары елімізде қазақ ым тілінің статусына, қолдану аясына және білім беру барысында қолданылуы туралы мәселелер көтеріліп жүр. Назарбаев Университетінің ғалымдарының жинақтаған қазақ ым тіліндегі сөздік қоры соған дәлел және осы сөздік қорды басқа зерттеушілерге де қолдануға ашық қолжетімді етіп жарияланған [9]. Аталған университетте қазақ ым тілі корпусы құрылып, қазақ ым тілінің қолдану аясымен қатар тілдің лексика-семантикалық жүйесіне зерттеулер жүргізілген [10]. Назарбаев Университетінің қазақ ым тілі корпусы базасындағы сөздіктер осы жұмыста көрсетілген қосымшада қолданыс тапты.

Біздің жұмысымыз қазақ ым тілін оқыту контексінде MR қосымшасын пайдалану әлеуетін бағалауға бағытталған. MR-ды қазақ ым тілін оқуда қолдану үшін пайдалану әлі толық зерттелмеген, дегенмен бүгінгі күнге дейін ым тілін оқытуда аралас шындық технологиясын қолданудың кейбір ғылыми дәлелдері бар. MR технологиясының көрнекті артықшылықтарының бірі – есту қабілеті нашар оқушылар нақты уақыт режимінде голографиялық виртуалды аватарларды пайдаланып, ым-ишара жасай алады [11]. Сонымен қатар, MR оқушыларды көрнекі құралдармен және модельдеумен қамтамасыз ете алады, бұл оқу процесін жеңіл және қызықты етеді [12]. Көру арқылы алынатын ақпарат көбінесе есту қабілеті нашар оқушылар үшін негізгі әдіс болғандықтан, MR ым тілін қолданушыларды оқытумен байланысты шектеулерді еңсеруде әлеуметтік және білім берудегі олқылықтарды жоюдың перспективті әлеуетіне ие. Бүкіл әлемде есту қабілеті нашар оқушылар сапалы білім беру былай тұрсын, негізгі білім алуда көптеген кедергілерге тап болады. Дәлелдер білімге қол жеткізгеннің өзінде саңырау оқушылар әлі күнге дейін табиғи тілді енгізу дағдыларының болмауы және сауатсыздыққа ұшырауы, ымдау тілін жетік білетін мұғалімдердің жетіспеушілігі сияқты көптеген қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. Бұл қиындықтар саңырау және есту қабілеті нашар оқушыларды қолайсыз білім беру ортасында болуға мәжбүрлейді, бұл олардың тілдік жетіспеушілікпен бетпе-бет келуіне әкеледі, бұл кейіннен олардың функционалды білім алуын шектейді, саңырау оқушылардың өмірінің әлеуметтік, академиялық және психологиялық аспектілерінде елеулі кемшіліктерге әкеледі [13]. Жаңа сөздер және сөз тіркестерінің мағынасын үйрену үшін MR технологиясымен тәжірибеміз біздің жұмысымыздың негізгі бөлігін құрайды.

Сонымен, бұл жұмыстың негізгі мақсаты – сөздерді қазақша ым тіліне аудару арқылы қазақ ым тілін MR технологиясы арқылы үйрету. Біз сондай-ақ ұсынылған оқу іс-әрекетінің сөйлем құрау және әңгімелеу компоненттері арқылы өз ойларын және идеяларын жеткізу арқылы шығармашылық ойлауды арттыруға тырысамыз. Осы мақсатта біз есту қабілеті нашар оқушыларға арналған арнайы білім беру сыныптарында жиырма төрт оқушымен MR

әлеуетін және оның қолайлылығын зерттеу үшін озық MR технологиясын қолданып, пилоттық сынақ жүргіздік.

MR әлеуетін зерттеу мүмкіндіктеріне қарамастан, оның ым тілін оқытудағы әлеуеті әлі толық зерттелген жоқ. Кейбір алдыңғы жұмыстарда әртүрлі киілетін MR құрылғылары қолданылған және олардың саңырау және есту қабілеті нашар оқушыларға оқуды ынталандыру қабілеті бағаланған. Adamo-Villani және Anasingaraju [14] жүргізген зерттеу алтыншы сынып оқушыларында математикалық білім мен дағдыларды дамыту үшін Meta 1 эзірлеу жинағы мен Unity 3D ойын қозғалтқышы арқылы жұмыс істейтін голографиялық ым тілінде ақпарат беретін аватарын пайдаланды. Олардың нәтижелері жүйенің күтілгеннен қызықтырақ және пайдалану оңайырақ ретінде қабылданғанын көрсетті. Сондай-ақ оқушылардың барлық іс-әрекеттерге қуана қатысқаны байқалды. Миллер және басқалар [15] есту қабілеті нашар оқушылардың Google көзілдірігі мен EPSON Moverio BT-200 көмегімен сабақты түсінуін бағалады. Сандық нәтижелер түсіну ұпайларының болжамды ұлғаюын қолдамаса да, қатысушылардың сапалы жауаптары көзілдіріктің дәріс кезінде көру өрісін ауыстыру әсерін азайту мүмкіндігін көрсетеді.

Бұл мақала келесідей құрылымдалған: зерттеу әдістері бөлімінде қолданылған зерттеу әдістерінің сипаттамасы берілген. Нәтижелер мен талдау бөлімінде зерттеудің талдауы, ақпараттық кестелер мен графиктер көрсетілген, оларға талдау жасалған. Зерттеу барысында анықталған шектеулер, проблемалар және оң нәтижелер тізімі көрсетілген. Қорытынды бөлімінде мақаланың негізгі шешімдері мен қорытындысы берілген.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Осы зерттеу мақсатына жету үшін MR ортасына арналған қосымша дайындалып, бірнеше тестілеуден өткізілді. Қосымшаның мазмұны, яғни берілген мысалдар сурдопедагогтар мен сурдоаудармашылармен бірлесіп жасалды. Қосымшаны тестілеуге қатысқан оқушылардан ашық және жабық сауалнамалар алынып, нәтижелерді жинақтау үшін сауалнама әдісі таңдалды. Пре-тест және пост-тест әдістемесі қолданылып, нәтижелер бөлімінде ашық жауаптарға талдау жасалып, негізгі қорытындылар көрсетіледі. Зерттеу 2022-2023 оқу жылы ішінде Астана қаласында №65 мектеп-гимназиясының ерекше қажеттіліктері бар (есту қабілеті нашар) 5–7-сынып оқушыларының қатысуымен өткізілді. Қатысқан оқушылар тестілеуге және сауалнамаға қатысып, нәтижелері талдау бөлімінде көрсетілген.

Экспериментке қатысқан оқушылардың ата-анасынан рұқсат алынып, зерттеу мақсаттары мен оқушылардың қатысу реті толық түсіндірілді. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің зерттеу этикасы комитетінің бекіткен ережелері бойынша зерттеу жұмысы орын алған оқу орны әкімшілігінен және қатысушылардың заңды өкілдерінен рұқсатнама алынды. Фото және видео материал жинақтауға және басылымда оқушының фотосын қолдануға арнайы рұқсат құжаттары оқушының заңды өкілінен алынды.

MR технологиясын білім алуда қолдану аясы туралы ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, соңғы жылдары жасалған жобаларға зерттеу кіріспе бөлімінде көрсетілді. Кіріспе бөлімінде нәтижесі көрсетілген теориялық әдіспен қатар, эмпирикалық зерттеу әдісі де қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

MR ортасында қазақ ым тілін үйренуге бағытталған қосымша сипаттамасы. Біз әртүрлі сөздерге сәйкес ым тіліндегі сөздермен танысу және есте сақтау үшін MR ортасында оқу тапсырмасын эзірледік және 1-суретте қосымшаның оқушыларға арналған интерфейсі көрсетілген. Оқушылар аралас шындық ортасына енеді, онда олар мақсатты сөздерді (мысалы, жануар немесе электронды құрылғы) білдіретін 3D нысандары мен бейнелерді, сөздің ым тілінде аудармасын көрсететін аудармашыны, мақсатты сөзді көреді. Бұл оқу іс-

әрекеті келесі бағыттарды қамтиды: қазақ тіліндегі сөздердің мағыналарымен танысу және түсіну; қазақ тіліндегі сөздердің дұрыс жазылуын қамтамасыз ету; нақты сөздердің қазақша ым тіліне аудармасын есте сақтау, сөздерден сөйлем құрау арқылы ым тіліндегі сөзді еске түсіру және есте сақтау қабілеттерін дамыту. Масштабын үлкейту, айналдыру және элементтерді басқару мүмкіндігі сияқты интерактивті мүмкіндіктері бар нысанның 3D кескінінің болуы қатысушыларға визуализация және кеңістіктік хабардар болу арқылы тақырыпты толық түсінуге мүмкіндік береді.

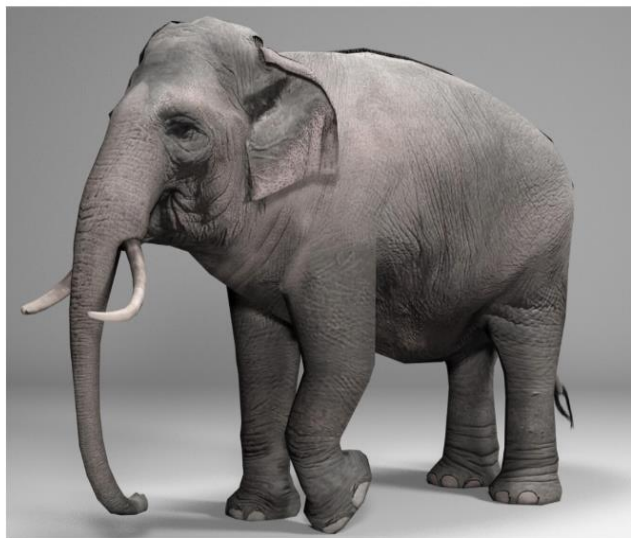
Жануарлар әлемі: Азиялық піл

Тұмсықтылар отряды

Ең ірі құрлық жануары

Салмағы 4-5 тонна

Биіктігі 2-3 метр

Ым тілінде аудармасын қара

Сөйлем құрап көр

Өзіңді тексеріп көр

Келесі тапсырма

1-сурет – Қосымшадағы оқушыға арналған мысал

2-сурет – Оқушының аралас шындық ортасында жұмыс жасау барысы

Объектіні әртүрлі қырынан қарап, оның құрамдас бөліктерімен әрекеттесе отырып (2-сурет), қатысушылар объектіні жақсырақ түсіне алады. Қатысушыларға сөздің немесе тұжырымдаманың көрнекі көрінісін көруге және өзара әрекеттесуге мүмкіндік беру арқылы олар тереңірек түсінуге және ақпаратты тиімдірек есте сақтауға мүмкіндік береді. Заттар мен оқиғалардың атауларын және 3D көрінісін интерактивті ұсыну есте сақтауды күшейтеді, олардың қазақ тілінде дұрыс жазылуын есте сақтауға немесе үйренуге мүмкіндік береді, ым тілінде аудармасымен танысады. Тапсырмалардың негізгі мақсаты – есту қабілеті нашар оқушыларға ым тіліндегі сөздерді үйренуге және есте сақтауға көмектесу, ал сөздерді қазақша ым тіліне аудару әр түрлі дереккөздерді, ым тіліндегі сөздерді көрсететін сурдоаудармашының бейнеролигін пайдалана отырып, жүзеге асырылады. 3D бейнелерді қолдану арқылы сөздерді түсіндіру және осы сөздің мағынасын сипаттауға арналған қысқа мәтін көрсетіледі. Жүйемен өзара әрекеттесудегі соңғы қадамы оқушының үйренген ым тіліндегі сөздері туралы есте сақтау қабілетін бағалай алатын тестілеуді қамтиды, сонымен қатар оған үйренгенін тексеруге мүмкіндік береді. Викторинаның бұл кезеңінде оқушы бұрын үйренген сөздерді пайдаланып, сөйлемдер құрай алады. Сөйлемдердің тақырыбы немесе мағынасын оқушы өзі таңдайды, бұл оларға өз қиялын және шығармашылық қабілеттерін пайдаланып, өз оқиғасын құруға мүмкіндік береді. Оқушылар қазақ ым тілі жүйесінің ережелеріне сәйкес сөйлем құрай алса, ұпай беріледі. Жоғарыда сипатталған қосымшадағы тапсырмалар сурдоаудармашылардың көмегімен құрастырылған. Ым тілі аталған сыныптарда қосымша сабақ ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік берілген [16].

Экспериментке қатысқан оқушылар шартты түрде эксперименттік және бақылау тобы болып екіге бөлінді және әр топтан 12 оқушы қатысты. Эксперимент пре-тест және пост-тест дизайнына сәйкес орындалды. Яғни экспериментке дейін оқушылардың ым тілін білу деңгейін анықтауға арналған тест алынып, эксперименттен кейін нәтижелерді салыстыру мақсатында қайта екінші тестілеу жасалды. Эксперименттік топтың оқушыларына ым тілін үйрету сабақтары аралас шындық ортасында интербелсенді баяндау арқылы берілсе, бақылау тобына материал дәстүрлі түрде түсіндірілді. Интербелсенді баяндау арқылы және дәстүрлі өткізілген сабақ соңында екі топқа да бірдей 10 сұрақтан құралған тестілеу өткізілді. Төмендегі кестеде осы аталған екі топтың тест нәтижелері көрсетілген.

1-кесте – Оқушылардың пре-тест және пост-тест нәтижелері

Нәтижелер	Пре тест				Пост тест			
	Эксперименттік топ (12)		Бақылау тобы (12)		Эксперименттік топ (12)		Бақылау тобы (12)	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
10 балл	0	0	0	0	1	8,3	0	0
9 балл	1	8,3	1	8,3	2	16,64	1	8,3
8 балл	0	0	0	0	2	16,64	0	0
7 балл	4	33,33	3	25	5	41,66	3	25
6 балл	2	16,64	2	16,64	2	16,64	2	16,64

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5 балл	4	33,33	5	41,66	0	0	5	41,66
4 балл	1	8,3	0	0	0	0	0	0
3 балл	0	0	1	8,3	0	0	1	8,3
2 балл	0	0	0	0	0	0	0	0
1 балл	0	0	0	0	0	0	0	0
Орташа мәні	6,08	60,8%	5.83	58,3%	7,58	75,8%	5.83	58,3%

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей, интербелсенді баяндау қосымшасы арқылы білім алған оқушылар тестілеуден дәстүрлі сабақта отырған оқушылардан жоғары нәтиже көрсеткен. Нәтижелер аралас шындық ортасында интербелсенді баяндау арқылы берілген тапсырмалар педагогикалық нәтижелерді қамтамасыз ететін тәсілдермен оқу бағдарламаларына бейімделіп, енгізілуі мүмкін екенін көрсетеді. Бұл оқу үдерісіне заманауи технологияларды енгізудің жаңа перспективаларын ашады және дәстүрлі әдістерді жоққа шығармай, оқушылардың білім беру тәжірибесін байыту мақсатында оларды толықтыра отырып, оқытудың қосымша ресурсы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

MR ортасында жұмыс жасап және тапсырманы орындаған оқушылар кейбір кемшіліктер мен шектеулердің болғанын сауалнама барысында жазбаша және эксперимент барысында ауызша жеткізіп отырды. Келесі график MR ортасында интербелсенді баяндау қосымшасын қолданған қатысушылардың қандай шектеулер және мәселелерге кезіккені көрсетіледі.

3-сурет – Шектеулер және мәселелер

Жоғарыдағы диаграммадан оқушылардың 41,7%-і MR ортасында объектілермен қарым қатынас жасауда, ал 33,3%-на түймелерді басуда қиыншылықтар болғанын көрсетеді. Қатысушылардың 16,7% MR ортасында жұмыс жасау барысында ешқандай мәселе

туындамағанын жеткізсе, 8,3% қосымшаны өздігінше іске қоса алмағандығын және оларға қосымша зерттеу командасының мүшелері қосымшаны іске қосып беруге көмектескенін жеткізді. Аталған проблемалар оқушылардың MR ортасында бұрын тәжірибесі болмағандығының көрінісі болса, екінші жағынан көбірек аралас шындық ортасында тапсырма орындау немесе алдын-ала MR ортасын қолдану практикумын жүргізу арқылы реттеуге болады деген болжам келтіре аламыз.

Шын мәнінде, әрбір жүргізілген тәжірибе, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін қосу арқылы дұрыс нәтижеге жетуге бағытталған. Ол жүйелі жұмыс пен өнімді процеске негізделетін болады. Тәжірибеміздегі жұмыстың негізі қазақ ым тілін үйрену барысында оқушылардың сөздік қорын интербелсенді баяндауды қолдану арқылы арттыру және жаңа технологияларды қолдануға жағдай жасау. Бұл жағдайда Браун мен Юл [17] «барлық оқушыларды қызықтыратын материалды табу мүмкін емес, бірақ оқушылардың назарын оқушылардың тіл деңгейін арттыра алатын білім беру бағдарламасына аудару керек» деп атап өтеді. Осы орайда қосымшада көрсетілген тапсырмалар мен материалдарға, мұғалімдер өздері таңдаған барлық оқу материалдарына жауапты болуы керек деген қорытынды жасаймыз.

Эксперимент барысында оқушылардың ауызша жеткізген және келесі жобаларда ескерілуі тиіс шектеулер: аудио нұсқауларының қолжетімсіздігі немесе дұрыс естілмеуі және мазмұнды бейімдеу қажеттілігі. Аралас шындық технологиясына негізделген интербелсенді баяндаулар тек дыбыстық нұсқауларға сүйенсе, бұл есту қабілеті нашар оқушыларға қиындық тудыруы мүмкін, себебі олар қолжетімді немесе тиімді болмауы мүмкін. Сондықтан нұсқаулықтар міндетті түрде жазбаша нұсқада да ұсынылуы тиіс. Мазмұнды бейімдеуге келетін болсақ, аралас шындықта интербелсенді баяндауды есту қабілеті нашар оқушыларға қолжетімді ету үшін мазмұн мәтіндік нұсқауларды, субтитрлерді немесе қимыл пәрмендерін қосу сияқты бейімдеулерді қажет етуі мүмкін.

Есту қабілеті нашар оқушылардың оқу процесіне аралас шындық технологиясын қолдана отырып, интербелсенді баяндауды қолдану бойынша жүргізген зерттеулеріміз бұл оқыту әдісінің оқушылардың ынтасын айтарлықтай арттыра алатынын көрсетті. Дегенмен, эксперимент қосымша назар аударуды және жақсартуды талап ететін бірнеше маңызды шектеулер мен мәселелерді анықтады. Шектеулер мен проблемалар:

1. Жабдықтардың болуы: Негізгі шектеулердің бірі әр оқушыға қажетті құрал-жабдықтардың болуы болды. Аралас шындық технологиялары қымбат және техникалық қызмет көрсету қиын болатын арнайы құрылғыларды қажет етеді.
2. Дағдыға қойылатын талаптар: MR технологиясын пайдалану мұндай технологиямен тәжірибесі жоқ мұғалімдер үшін қиын болуы мүмкін және оқушы мен мұғалімнің арнайы дағдыларын қажет етуі мүмкін.
3. Мазмұнды бейімдеу: есту қабілеті нашар оқушылардың ерекше қажеттіліктерін ескеру және оны қолжетімді ету үшін білім беру мазмұнын MR технологияларымен пайдалануға бейімдеу қажет.
4. Жұмыс уақыты: Оқытуда MR технологиясын пайдалану уақытпен шектелуі мүмкін, себебі оқушыларға қосымшамен ұзақ уақыт жұмыс жасау шаршауды немесе алаңдатуды тудыруы мүмкін.

Аралас шындықта интерактивті баяндауды қолдану арқылы оқытуда есту қабілеті нашар оқушылар үшін бірнеше оң нәтижелерді бақыладық:

1. Мотивацияның артуы: есту қабілеті нашар оқушылар аралас шындық технологиясын білім беру мақсатында пайдалануға жоғары қызығушылық пен мотивация көрсетті. Бұл мотивация оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына айтарлықтай ықпал ете алады.

2. Көрнекілік және өзара әрекеттесу: MR технологиясында көрсетілген интербелсенді баяндау оқушыларға абстрактілі ұғымдарды елестетуге және оқу материалымен неғұрлым көрнекі және интерактивті түрде әрекеттесуге мүмкіндік берді, бұл оқуды айтарлықтай жеңілдетеді.
3. Білім беру тәжірибесін байыту: Интербелсенді баяндау оқушылардың білім беру тәжірибесін байыту және тереңірек, интерактивті оқытуды құру үшін жаңа мүмкіндіктер береді.

Қазіргі таңда MR технологиясында интербелсенді баяндау төменде көрсетілген салаларда қолданысқа ие.

- Иммерсивті оқыту орталары: Аралас шындық оқушыларға шынайы әлем сценарийлерін имитациялайтын виртуалды ортаға еруге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе оқушылар тарихи оқиғаларды немесе ғылыми құбылыстарды зерттеп, өзара әрекеттесе алатын тарих және география сияқты салаларда пайдалы.
- Қолданбалы оқыту: Техникалық және кәсіптік білім беруде аралас шындық практикалық оқыту тәжірибесін бере алады.
- Тіл үйрену: Аралас шындық тіл үйренушілерге мейрамханада тағамға тапсырыс беру немесе шетел қалаларына саяхаттау сияқты имитацияланған нақты орталарда өз дағдыларын жаттықтыру мүмкіндігін ұсына алады.
- Интерактивті 3D үлгілері: Оқушылар күрделі құрылымдардың, молекулалардың немесе ағзалардың 3D үлгілерімен өзара әрекеттесе алады, бұл биология, химия және сәулет сияқты пәндердегі дерексіз ұғымдарды түсінуге көмектеседі.
- Тарихи және мәдени барлау: Аралас шындық оқушыларды тарихи кезеңдерге және мәдени ескерткіштерге апарып, оларға әртүрлі мәдениеттер мен уақыттарды терең түсінуге мүмкіндік береді.
- Арнайы білім: Аралас шындық арнайы білім беру талаптары бар оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бейімделуі мүмкін, олардың оқуын қолдау үшін бейімделген тәжірибе мен ресурстарды қамтамасыз етеді.
- Виртуалды далалық саяхаттар: Мектептер оқушыларды физикалық тұрғыдан баруы қиын немесе қымбат болуы мүмкін жерлерге виртуалды саяхатқа апарып, олардың көзжиегі мен әлемді түсінуін кеңейте алады.
- Қоршаған ортаны зерттеу: Аралас шындықты интерактивті модельдеу және деректерді визуализациялау арқылы климаттың өзгеруі сияқты экологиялық мәселелерді зерттеу және түсіну үшін пайдалануға болады.

Аралас шындық технологиясына негізделген интербелсенді баяндау бірнеше себептерге байланысты есту қабілеті нашар оқушыларды оқытуда маңызды рөл атқарады.

Білімге қолжетімділік: технология есту қабілеті нашар білім алушыларға олардың қажеттіліктеріне сәйкес форматта білім алуға мүмкіндік береді. Онлайн курстар, оқу бағдарламалары және арнайы қосымшалар оқуды жеңілдетеді және орналасқан жеріне қарамастан білімге қол жеткізуді қамтамасыз ете алады. Жақсартылған коммуникация: бейнеконференция және нақты уақыттағы сөйлеу аудармашылары сияқты технологияларды пайдалану есту қабілеті нашар оқушыларға мұғалімдермен және сыныптастарымен оңай араласуға мүмкіндік береді. Бұл қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және әлеуметтік бейімделуге ықпал етеді.

Дербес оқыту: жаңа технологиялар есту қабілеті нашар әрбір оқушының қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, жеке білім беру бағдарламаларын құруға мүмкіндік береді. Бұл оқу процесін онтайландыруға және оқу тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Көрнекіліктер: технология есту қабілеті нашар оқушыларға оқу материалын жақсырақ түсінуге көмектесетін әртүрлі көрнекі құралдарды ұсынады. Бейнесабақтар, анимациялар және графикалық оқыту құралдары оқу процесін қызықты және қолжетімді етеді. Тіл

дағдыларын дамыту: технология оқуды, жазуды және грамматиканы жақсартуға көмектесетін арнайы оқу бағдарламалары мен ойындарға қол жеткізу арқылы есту қабілеті нашар оқушылардың тіл дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Қоғамға ықпалдасу: Заманауи технологияларды қолданудың арқасында есту қабілеті нашар оқушылар қоғамға сәтті кірігіп, оқу үдерісіне белсенді түрде қатыса алады. Бұл сенімділік пен тәуелсіздікті нығайтуға көмектеседі. Мұғалімдерге қолдау көрсету: технология мұғалімдерге тиімдірек оқыту және есту қабілеті нашар оқушылардың үлгерімін бағалау үшін құралдар беру арқылы олардың жұмысын жеңілдетеді. Бұл мұғалімдерге әрбір оқушының қажеттіліктеріне жақсы бейімделуге және инклюзивті оқыту ортасын құруға көмектеседі.

Қорытынды

Есту қабілеті нашар оқушылардың білім алу барысында аралас шындық технологиясын қолдана отырып, интербелсенді баяндау материалдарын әзірлеу және енгізу кезінде жоғарыда аталған шектеулер мен мәселелерді ескеру қажет. Дегенмен, осы шектеулерге қарамастан, біздің эксперимент нәтижелері MR-ды пайдалану оқушылардың оқуға деген ынтасын және қызығушылығын айтарлықтай жақсартып алатынын растайды, бұл есту қабілеті нашар оқушыларға білім беру саласында бұл технологияны болашақта перспективалық әлеуеті бар екенін көрсетеді. Болашақ зерттеулер осы шектеулерді жеңуге және арнайы білім беру бағдарламаларындағы аралас шындық технологияларының әлеуетін барынша арттыруға көмектеседі.

Нәтижелер аралас шындық технологияларының тиімді оқыту құралы болу әлеуеті бар екенін және педагогикалық нәтижелерді қамтамасыз ететін оқу бағдарламаларына кіріктіруге болатынын көрсетеді. Бұл білім беру үдерісіне заманауи технологияларды енгізудің жаңа мүмкіндіктерін ашады және оларды дәстүрлі әдістерді алмастырмай, оқушылардың оқу тәжірибесін байыту мақсатында оларды толықтыра отырып, оқытудың қосымша ресурсы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен, аралас шындық технологияларының тиімділігі әртүрлі факторларға, соның ішінде оқу бағдарламасының ерекшеліктеріне, мұғалімдердің дайындығына және қажетті құрал-жабдықтардың болуына байланысты болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Сондықтан болашақ зерттеулер нақты білім беру сценарийлері контекстінде осы технологияларды пайдалануды оңтайландыруға бағытталуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Liu S., Toreini P., Maedche A. Designing Gaze-Aware Attention Feedback for Learning in Mixed Reality // *Proceedings of Mensch und Computer 2022*. – 2022. – P. 503–508. DOI:10.1145/3543758.3547565
2. Arici F. et al. Research trends in the use of augmented reality in science education: Content and bibliometric mapping analysis // *Computers & Education*. – 2019. – T. 142. – С. 103647. DOI:10.1016/j.compedu.2019.103647
3. Diegmann P. et al. Benefits of augmented reality in educational environments-a systematic literature review // *12th International Conference on Wirtschaftsinformatik*, March 4-6, 2015. – Osnabrück, Germany. – P. 1542–1556.
4. Маняйкина Н.В., Надточева Е.С. Цифровое повествование: от теории к практике // *Педагогическое образование в России*. – 2015. – №10. – С. 60–64.
5. Педагогический словарь: учеб. пособие для студ. вузов / под ред. В.И. Загвязинского, А.Ф. Закировой. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
6. Bacca Acosta J.L. et al. Augmented reality trends in education: a systematic review of research and applications // *Journal of Educational Technology and Society*. – 2014. – Vol. 17. – №4. – P. 133–149.

7. Жукенова Г., Кожаметова Д. Психолого-педагогические и организационные условия совместного обучения детей с особыми образовательными потребностями (на примере Аккольской средней школы №4) // Педагогика и психология. – 2021. – Т. 47. – №2. – С. 223–230.
8. Жумагелдиева А.Д., Абаева Ғ.А. Инклюзивті білім беру ортасында педагогтердің кәсіби даярлығын зерттеу // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>
9. Mukushev M. et al. FluentSigners-50: A signer independent benchmark dataset for sign language processing // Plos one. – 2022. – Т. 17. – №9. – С. e0273649.
10. Mukushev M. et al. Towards Large Vocabulary Kazakh-Russian Sign Language Dataset: KRSL-OnlineSchool // Proceedings of the LREC2022 10th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Multilingual Sign Language Resources. – 2022. – С. 154–158.
11. Shao Q. et al. Teaching american sign language in mixed reality // Proceedings of the ACM on Interactive, Mobile, Wearable and Ubiquitous Technologies. – 2020. – Т. 4. – №4. – С. 1–27.
12. Yang F.C., Mousas C., Adamo N. Holographic sign language avatar interpreter: A user interaction study in a mixed reality classroom // Computer Animation and Virtual Worlds. – 2022. – Т. 33. – №3–4. – С. e2082.
13. World Federation of the Deaf. WFD position paper on the language rights of deaf children. – 2016. [Electronic resource]. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnmbpcjpcglclefindmkaj/https://wfdeaf.org/wp-content/uploads/2017/01/WFD-Position-Paper-on-Language-Rights-of-Deaf-Children-7-Sept-2016.pdf> (date of access 19.09.2023)
14. Adamo-Villani N., Anasingaraju S. Holographic signing avatars for deaf education // E-Learning, E-Education, and Online Training: Third International Conference, eLEOT 2016, Dublin, Ireland, August 31–September 2, 2016. Revised Selected Papers. – Springer International Publishing, 2017. – С. 54–61.
15. Miller A. et al. The use of smart glasses for lecture comprehension by deaf and hard of hearing students // Proceedings of the 2017 CHI Conference Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems. – 2017. – С. 1909–1915.
16. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023–2024 учебном году». [Electronic resource]. URL: <https://uba.edu.kz/ru/metodology/2> (date of access 19.09.2023)
17. Brown G., Yule G. Teaching the spoken language. – Cambridge university press, 1983. – Т. 2. – 24 p.

REFERENCES

1. Liu S., Toreini P., Maedche A. Designing Gaze-Aware Attention Feedback for Learning in Mixed Reality // Proceedings of Mensch und Computer 2022. – 2022. – P. 503–508. DOI:10.1145/3543758.3547565
2. Arici F. et al. Research trends in the use of augmented reality in science education: Content and bibliometric mapping analysis // Computers & Education. – 2019. – Т. 142. – С. 103647. DOI:10.1016/j.compedu.2019.103647
3. Diegmann P. et al. Benefits of augmented reality in educational environments-a systematic literature review // 12th International Conference on Wirtschaftsinformatik, March 4-6, 2015. – Osnabrück, Germany. – P. 1542–1556.
4. Maniaikina N.V., Nadtocheva E.S. Cifrovoe povestvovanie: ot teorii k praktike // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. – 2015. – №10. – С. 60–64. [in Russian]
5. Pedagogicheskiy slovar: ucheb. posobie dlia stud. vuzov / pod red. V.I. Zagviiazinskogo, A.F. Zakirovoi. – М.: Akademia, 2008. – 352 s. [in Russian]
6. Bacca Acosta J.L. et al. Augmented reality trends in education: a systematic review of research and applications // Journal of Educational Technology and Society. – 2014. – Vol. 17. – №4. – P. 133–149.
7. Jukenova G.B., Kojahmetova D.M. Psihologo-pedagogicheskie i organizacionnye uslovia sovmestnogo obuchenia detei s osobymi obrazovatelnyimi potrebnoostiami (na primere Akkolskoi srednei shkoly No4 [Psychological, pedagogical and organizational conditions for co-education of children with special educational needs (on the example of the Akkol secondary School No.4)] // Pedagogika jane psihologia. –2021. –№2 (47). – С. 223–230. [in Russian]

8. Jumageldieva A.D., Abaeva G.A. Inkluziviti bilim beru ortasynda pedagogterdin kasibi daiarlygyn zertteu [Research of Professional Readiness of Teachers in an Inclusive Educational Environment] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – No1 (127). – B. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31> [in Kazakh]
9. Mukushev M. et al. FluentSigners-50: A signer independent benchmark dataset for sign language processing // Plos one. – 2022. – T. 17. – №9. – C. e0273649.
10. Mukushev M. et al. Towards Large Vocabulary Kazakh-Russian Sign Language Dataset: KRSL-OnlineSchool // Proceedings of the LREC2022 10th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Multilingual Sign Language Resources. – 2022. – C. 154–158.
11. Shao Q. et al. Teaching american sign language in mixed reality // Proceedings of the ACM on Interactive, Mobile, Wearable and Ubiquitous Technologies. – 2020. – T. 4. – №4. – C. 1–27.
12. Yang F.C., Mousas C., Adamo N. Holographic sign language avatar interpreter: A user interaction study in a mixed reality classroom // Computer Animation and Virtual Worlds. – 2022. – T. 33. – №3–4. – C. e2082.
13. World Federation of the Deaf. WFD position paper on the language rights of deaf children. – 2016. [Electronic resource]. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://wfdeaf.org/wp-content/uploads/2017/01/WFD-Position-Paper-on-Language-Rights-of-Deaf-Children-7-Sept-2016.pdf> (date of access 19.09.2023)
14. Adamo-Villani N., Anasingaraju S. Holographic signing avatars for deaf education // E-Learning, E-Education, and Online Training: Third International Conference, eLEOT 2016, Dublin, Ireland, August 31–September 2, 2016. Revised Selected Papers. – Springer International Publishing, 2017. – C. 54–61.
15. Miller A. et al. The use of smart glasses for lecture comprehension by deaf and hard of hearing students // Proceedings of the 2017 CHI Conference Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems. – 2017. – C. 1909–1915.
16. Instruktivno-metodicheskoe pismo «Ob osobennostiah uchebno-vospitatelnogo processa v organizaciiah srednego obrazovania Respubliki Kazahstan v 2023–2024 uchebnom godu». [Electronic resource]. URL: <https://uba.edu.kz/ru/metodology/2> (date of access 19.09.2023) [in Russian]
17. Brown G., Yule G. Teaching the spoken language. – Cambridge university press, 1983. – T. 2. – 24 p.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ARGYNBAYEV Ye. “Petrification” Motif in Kazakh Legends	7–15
ҚАЛЫБЕКОВА Қ.С. СӨЙЛЕМЕЗ О. БЕКҚҰЛОВА А.Д. «Қорқыт ата кітабындағы» ежелгі наным-сенімдер көріністері	16–25
СЕЙДУЛЛАЕВА Г.А. ТЕМИРКУЛОВА Г.К. КЕНЖИТАЕВА Ж.Л. Особенности современной комической рекламы	26–39
BALABEKOVA K.Ş. KURMANALI A.A. OTARBEKOVA J.K. Kazak Halk Masallarındaki “Ant”, “Yemin” ve “Vaat” (Söz) Kavramlarının Edimbilimsel Görünümü	40–52
КЕЛГЕМБАЕВА Б.Б. Жоқтау жырларындағы өмір мен өлім туралы халықтық философия	53–63
ТЛЕУБЕРДИНА Г.Т. БОКЕН Г.С. Қазіргі айтыстағы сатира мен юмордың қоғамдық-әлеуметтік сипаты	64–74
СУЛЕЙМЕНОВА Ж.А. КОРГАНБЕКОВ Б.С. БАЛХИМБЕКОВА П.Ж. Версии сборника «Дивани Хикмет» и их текстология	75–87
КЕНЖАЛИН Қ.К. ТАҢСЫҚБАЙ Ә.Қ. «Бабырнамадағы» үндістандық сүткоректілер атауларына тілдік талдау: этимология, семантика	88–101
АРЫНБАЕВА Д.Ж. БАЙҒҰТОВА Д.Н. ҚҰРБАНОВ А.Г. Д. Исабеков шығармаларындағы фразеологизмдердің ұлттық коннотациясы	102–114
АХМЕТОВА Г.М. Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романындағы постколониалды сана және фольклоризмдер қолданысы	115–129
БАЗАРБЕКОВ Б.М. ТІЛЕУБЕРДИЕВ Б.М. А. Сейдімбек шығармаларындағы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесі	130–139
АЙТКУЛОВА Г.А. ИСЛАМ Д.А. Қазақ лингвомәдени танымындағы «еңбекқорлық» концепті	140–151
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы. БОРАНБАЕВ С.Р. БЕСКЕМПИРОВА Г. «Кодекс Куманикус» ескерткіші тіліндегі наным-сенімдерге қатысты лингвомәдени бірліктердің танымдық сипаты	152–166

КЕМБАЕВА А.Т. ЖҰБАЙ О.С. Тілдік тұлға кеңістігіндегі «рух» концептісінің өзектілігі мен қолданылу аясы (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша)	167–179
BAIJIYEVA U.B. ALDABEK N.A. DAUTOVA B.D. The Concept of “Reason” in Abai Kunanbayev’s Works and Its Translation into Russian and English Languages	180–193
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
ЖОЛДАСБЕКОВ А.А. ИСКАЛИЕВА А.Т. ЖОЛДАСБЕКОВА Б.А. Студенттердің креативтілігін дамыту мәселесін теориялық талдау	194–203
КАДИРБАЕВА Р.И. АБДРАХМАНОВА Х.К. КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Б. Білім беруді цифрландыру жағдайында STEM-оқытуды қолданудың дидактикалық нұсқаулары	204–217
АЛТЫНБЕКОВА М.О. УМАРОВА Г.А. МАМЫРБЕКОВА А.К. Орта мектепте органикалық химиядан білім беруде мультимедиалық технологияларды қолданудың педагогикалық негіздері	218–231
BELGIWAYEVA G.K. BAIMAKHAN A.S. AKPAROVA Zh.M. The Formation of English Language Communicative Competence through Podcasts	232–242
ИСКАКОВА А.Б. НУРУМЖАНОВА К.А. Трансдисциплинарный подход как дидактический ресурс формирования профессиональных компетенций	243–257
САЛЫБЕКОВА Н.Н. УМИРОВ Б.З. Түркістан өңірінде <i>Tilia cordata</i> биологиялық ерекшеліктерін зерттеу арқылы білімгерлердің зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру	258–272
AKESHOVA M. RIZAKHOJAYEVA G. TORBIK E.M. Towards Using Mobile Applications in Foreign Language Teaching	273–282
ДУЙСЕНОВА М.М. ЖОРАБЕКОВА А.Н. АБРАМОВА Г.И. Бастауыш мектепте ағылшын тілі сабағындағы геймификация: тиімділігі мен қолдану мүмкіндігі	283–295
СУНАКБАЕВА Д.К. ЮЛДАШБЕК Д.Х. Болашақ экологтардың кәсіби құзыреттілігін арттыруда мобильді технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері мен перспективалары	296–306

ЖИЛИСБАЕВ Н.К. ЕСИРКЕПОВ Ж.М. КУРМАНБАЕВ Б.И. Шағын жинақты мектептерде ұлттық қозғалыс ойындарды тиімді өткізу әдістемесі	307–320
САЛГАРАЕВА Г.И. НАБУОВА Р.А. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдысын дамытуда студенттердің даярлығын қалыптастыру	321–335
МУСТАПАЕВА Т.К. ЕЛЕУСИНОВА Г.У. ИБАТУЛЛИН Б.Ш. Мектептегі буллинг мәселесі және оны шешудің шетелдік тәжірибелері	336–349
KUSSAINOVA R.E. URAZBAYEVA G.T. TAZHITOVA G.Z. Main Barriers to Developing Innovational Activities of University Teachers in Kazakhstan	350–360
САДЫКОВА А.Ж. ИСКАКОВА М.О. СОВЕТОВА А.Б. Развитие метакогнитивных навыков на уроках биологии	361–372
КЫДЫРБЕКОВА А.Б. КАРЫМСАКОВА А.Е. Аралас шындық ортасында интербелсенді баяндауды қазақ ым-ишара тілін оқытуда қолдану әлеуеті	373–385
МАЗМҰНЫ	386–388

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.06.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 24. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 379 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz